

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ८१

नारायणकृतवृत्तिसमेतमाश्वि लायनश्रौतसूत्रम् ।

एतत्पुस्तकं

कै० वे० शा० रा० गोखले इत्युपाह्वैर्गणेश-
शास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३९

ख्रिस्ताब्दाः १९१७

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यमेकादशाणकसहितं रूपकचतुष्टयम् (४/११)

आदर्शपुस्तकालेखपत्रिका ।

अस्याऽऽध्यायनश्रौतसूत्रस्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रदर्शयन्ते—

(क.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमस्थम् । अस्य लेखनकालः शके १७३२ प्रमोदसंवत्सरः ।

(ख.) इति संज्ञितम्—वे० शा० रा० सातारा ग्रामवासी बाळाचार्य मजेन्द्रगडकर इत्येतेषाम् । पूर्णपट्टम् ।

(ग.) इति संज्ञितम्—साताराग्रामस्थ वे० शा० रा० वासुदेवशास्त्री अभ्रंकर इत्येतेषाम् । अस्य लेखनकालः शके १७०९ ह्रस्वगणनामसंवत्सरः ।

(घ.) इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा० रा० विश्वनाथ गंगाधर दातार इत्येतेषाम् । अस्य लेखनकालः शके १६६८ क्षयनामसंवत्सरः ।

(ङ.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमस्थम् ।

(च.) इति संज्ञितम्—वे० शा० रा० गोडचोले गणेशशास्त्री इत्येतेषाम् । अस्य लेखनकालः मुद्रितं सन १८६६ ।

(छ.) इति संज्ञितम्—मूलमानन्दाश्रमस्थम् ।

(ज.) इति संज्ञितम्—मूलम् । वे० शा० रा० भिकानी लक्ष्मण पाध्ये इत्येतेषाम् ।

(झ.) इति संज्ञितम्—वे० रा० अनन्त बाळकृष्ण सप्रे इत्येतेषाम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

नारायणकृतवृत्तिसमेतम्

आश्वलायनश्रौतसूत्रम् ।

श्रीमदाश्वलायनाचार्याय नमः ।

ग्रजानानन्दमूर्तिः सकलादिगातिगः सर्वदा सन्ननन्यः
सर्वस्मात्स्वप्रकाशः स्थिरचरनिलयः प्रत्यगात्मा सदैव ॥
श्रौतस्मार्तक्रियात्मा श्रुतिमनननिदिध्यासवैराग्यलभ्यः
स ब्रह्मा विष्णुरोशः सकलमपि जगत्सर्वदाऽव्यादसौ नैः ॥ १ ॥
गुणदोषविनिर्मुक्तं स्वप्रकाशमनाकुलम् ।
गम्भीरबोधमानन्दं नमामि ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २ ॥
आश्वलायनसूत्रस्य भाष्यं भगवता कृतम् ।
देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं सदनाकुलम् ॥ ३ ॥
तत्प्रसादान्मयेदानीं क्रियते वृत्तिरीदृशी ।
नारायणेन गार्ग्येण नरसिंहेत्य सूनुरा ॥ ४ ॥

अथैतस्य समाम्नायस्य विताने योगापत्तिं वक्ष्यामः ।

लोके यानि प्रत्याम्नायं प्रयोगशास्त्राणि स्मर्यन्ते तान्यनुष्ठानोपयुक्ततयाऽध्ययनविध्या-
सिस्तत्वात्प्रत्याम्नायमङ्गत्वं प्रतिपन्नानि । तत्राङ्गाङ्गिनोरनुष्ठानकृतमानन्तर्यमयशब्दो द्योत-
यति । एतस्येतिशब्दो निविर्भैषपपुरोरुक्रुन्तापवालाखिल्यमहानाम्न्यैतरेयब्राह्मणसाहितस्य
शाकलस्य बाष्कलस्य चाऽऽम्नायद्वयस्यैतदाश्वलायनसूत्रं नाम प्रयोगशास्त्रमित्यध्येतृप्रसिद्ध-
संबन्धविशेषं द्योतयति । * समाम्नायस्येत्युच्यते, एतस्यैव सम्यगगम्यासयुक्तस्येदं शास्त्रं
न खिलानां सम्यगगम्यासरहितानामिति । वितता अग्रयो यस्मिन्निति श्रौतं कर्म+जातम-
ग्निहोत्रादि वितानशब्देनोच्यते । समाम्नायस्य वितान इति विशेषणाच्छ्रौतेष्वेव खिलरहि-

* अत्रेयं वपुस्तकस्या टिप्पणी—गवादिदेवपत्न्यन्तः शब्दमुदायः समाम्नाय उच्यते ।
समाहपूर्वस्य स्नातेरासार्थस्य कर्मणि कारके समाम्नायः । समाम्न्यस्यैव मर्यादयाऽध्याप्यते समाम्नायः ।
इति निरुक्तभाष्ये । + क. क्रियासामान्यम् ।

१ ख. ग. सदैवः । ऊ. च. हा. । सदैवः । २ ख. हा. 'नः । याज्ञोपपानि° । ३ क. ग.
प. ऊ. च. 'ष्ठानोपयुक्त° । ४ ऊ. च. सिद्धं सं° ।

तत्त्वं ग्राह्येषु सखिलत्वमेवेति ज्ञायते । योगापत्तिः प्रयोगापत्तिः प्रयोगपरिणतिः प्रयोगस्वरूप-
मित्यर्थः । तां वक्ष्याम इति द्रुवनिदमेव शास्त्रप्रतिपाद्यमिति दर्शयति । तेन च्छन्दोगप्रत्ययप्राप्तस्य
तृचादेः स्तोत्रियत्वादिकार्यसंबन्ध एवात्र विहितत्वेन ग्रहीतव्यो न तृचादेः स्वरूपमपि
तदप्रत्ययमेवेति प्रयोग एव शास्त्रस्य व्यापारो न तृचादेः प्रयोज्यस्वरूपेऽपीति । एतदुक्तं
भवति—अध्ययनविधित एवोक्तलक्षणसामान्यामधिगम्यानन्तरं श्रौते कर्मण्येतादृक्सामान्या-
यविहितप्रयोगज्ञानायेदमपि शास्त्रमधिगन्तव्यमिति ।

श्रौतेषु कर्मण्येतादृक्सामान्यायविहितां प्रयोगापत्तिं वक्ष्याम इत्युक्तम् । इदानीं तेषां
हितोन्नेरेवाधिकार इत्याह—

अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि ।

अग्न्याधेयं प्रभृतिरादिरूपक्रमो येषां तान्यग्न्याधेयप्रभृतीन्यग्निहोत्रादीनि कर्माग्न्याधानं
कृत्वैव कर्तव्यानीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—वैतानिकानीति । वितानेषु यत्रानि वैतानिकानि
वितानसाध्यानीत्यर्थः । वितानशब्दोऽस्मिन्सूत्रे *भावसाधनोऽग्निनां विस्तारवाची पूर्वस्मि-
न्स्वधिकरणसाधनोऽग्निहोत्रादिकर्मवचनः । एतदुक्तं भवति—गार्हपत्यादिभिरग्निभिः साध्यानि
श्रौतानि कर्षाणि, अग्नयस्त्वाधानसाध्यास्तस्मादाधानप्रभृतित्वं सिद्धम् । श्रौतानां कर्मणां
बहुवचनं सर्वश्रौतपरिग्रहार्थम् । सर्षाणि श्रौतान्याधानादूर्ध्वमेव कर्तव्यानि न किञ्चिदपि
श्रौतमाधानादवर्गमिति । अनेन प्रकारेणाऽऽधानस्य कर्मायत्वनिराकरणेनाग्न्यर्थत्वमर्थात्सा-
धितं भवति । तद्यदि कर्मार्यं स्यात्प्रतिकर्म क्रियेत । तत्र कस्यचित्तरस्तादपि स्यात् ।
यस्य परस्तादाधानं स्यात्तस्याग्न्याधेयप्रभृतित्वं विहन्येत । आधानस्याग्न्यर्थत्वे च नायं
दोषः । अतो बहुवचनेनाऽऽधानस्याग्न्यर्थत्वं साधितं भवति । तस्माद+नाहिताग्नेः *क्षाम-
पत्यादयो न भवन्ति । +अवशीर्णिना वक्ष्यार्थं चाऽऽधानं न कर्तव्यं भवति । आहृत्यनेन
सर्वमिदं शास्त्रं श्रुतिमूलमिति दर्शयति । तेनास्मिन्शास्त्रे यददृष्टमूलं तदास्मायान्तरमूलमिति
साधितं भवति । अस्मिन्स्तु शास्त्रेऽनिवद्धस्य स्वास्मायै दृश्यमानस्य श्रुतित एव प्रयोगसि-
द्धिर्भवति श्रुतेः स्वातन्त्र्यसंकीर्तनादिति ।

आधानस्य प्रथमानुष्ठेयत्वात्प्रथमं तदेव वक्तव्यमित्यत आह—

दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामस्तन्त्रस्य तत्राऽऽघ्रातत्वात् ।

* विन्यन्त इति वितानाः । + छ. चरवः । × छ इवयः । - क. भक्षचर्यवत्रप्रष्टेन
वागेना । छ.—यो ब्रह्मचारी क्षिप्रमुपैशत्व गर्भं पशुमालभेतेति च ।

१ च. हितानां प्र° । २ ख. ग. झ. °दि वि क° । ३ छ. झ. °ग्नि° । ४ घ. छ. °ध्य
साधितं भ° । ५ ग. झ. °ति न परस्ताद् । आ° । ६ छ. °येष्ट° ।

दर्शपूर्णमासशब्दौ यथासंख्येन सूर्याचन्द्रमसोरत्यन्तसंनिकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थितिक्षणवचनौ तद्योगादहोरात्रवचनौ तद्योगादेव कर्मवचनौ । अत्र तु कर्मवचनौ । पश्चात्प्रयोज्योऽपि दर्शशब्दोऽस्माच्चतरत्वात्पूर्वं निपात्यते । तुशब्दो विशेषद्योतकः । तन्त्रमङ्गसंहतिर्विध्यन्त इत्यर्थः । स चावस्थानादिः संस्थानपान्तः । प्रधानस्य तन्त्रणात्तन्त्रमित्युच्यते । तच्च दर्शपूर्णमासयोरेवाऽऽज्ञातं नान्यास्विष्टिषु । अतस्तत्सापेक्षत्वादन्यासां तावैव पूर्वं व्याख्यातव्यौ स्याताम् । एतदुक्तं भवति—आधानस्य प्रथमं प्रयोज्यत्वात्तस्मिन्नेव प्रथमं व्याख्यातव्ये सति तत्साध्यस्य गार्हपत्यादेः पवमानेष्टिसापेक्षत्वात्ता अपि तत्रैव वक्तव्याः स्युः । उक्ता अपि विध्यन्तसापेक्षत्वात्तस्य च दर्शपूर्णमासयोरेवाऽऽम्नौतत्त्वात्तद्व्याख्यानमन्त्रेण तज्ज्ञानाभावात्प्रयोक्तुं नैव शक्यन्ते । अतोऽनेन विशेषेण तावैव पूर्वं व्याख्यास्यामो नाऽऽधानमिति सूत्रस्यार्थः ।

इदानीं दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानमारभते—

दर्शपूर्णमासयोर्हविःप्रासन्नेषु होताऽऽमन्त्रितः प्रागुदगाहवनीया-
द्वस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपधीत्याचम्य दक्षिणावृद्धिहारं प्रपद्यते पूर्वणो-
त्करमपरेण प्रणीताः ।

दर्शपूर्णमासयोरित्यधिकारार्थमाऽध्यायपरिसमाप्तेः । वाक्येन शेषिविशेषासंयुक्तस्यो-
*भयार्थत्वाय हविसासादनमामन्त्रणं चोभयं संहतमेवैष्टिकस्य प्रवेशस्य निमित्तम् । होत्र-
मित्यृग्वेदस्य समाख्या, तद्वेदविहितानां पदार्थानां कर्ता होतृत्युच्यते । प्राङ्मुखत्वं
स्यानाचमनाभ्यां संबध्यते मध्यगतस्य विशेषाग्रहणात् । यज्ञोपवीतं तावदाचमनार्थतया
न विधेयं स्मृतिप्राप्तत्वात् । अन्यार्थं च न संभवति संबन्धाभावात् । एकवाक्यगतत्वात्कर्त्रा
संबध्यमानस्य च प्रयोजनाभावः स्मृतिप्राप्तत्वादेव । अतः स्मृतिप्राप्तमिहानूद्यते । स्मार्तानां
स्नानाचमनयज्ञोपवीतादीनां श्रौतकर्माविरुद्धानामस्मिन्वाख्ये प्राप्तिप्रदर्शनार्थमिदमाचमनं
कर्माङ्गं विधीयते शौचार्थस्य गृहप्रवेशात्प्रागेव कृतत्वात् । तदुक्तम्—

मनःप्रसादात्सत्योक्त्या तपसा स्नानकर्मणा ।

आचान्त्या चाऽऽत्मनः शुद्धिं कृत्वा कर्म समारभेत् ॥ इति ।

दक्षिणावृत्ताम यो दक्षिणं पार्श्वं मध्ये कृत्वा वर्तते स दक्षिणावृत् । विहित्यन्तेऽज्ञयो
यस्मिन्देशे स विहारः । उत्करो नामोत्कीर्यन्ते वेदिपांसवो यस्मिन्देशे स उत्करः ।

* ख. दर्शपूर्णमासोभयार्थत्वाय ।

प्रणीता नामाऽऽपो मन्त्रसंस्कृता आहवनीयस्योत्तरतो निहिताः । उत्करं प्रणीताश्चान्तरेण यो देशस्तेन विहारं प्रपद्यते । एतदुक्तं भवति—छात्वाऽऽचम्य यज्ञोपवीती भूत्वा हविः-
प्लासन्नेष्वामन्त्रितश्च सन्होता प्रागुदगाहवनीयाद्यो देशस्तस्मिन्प्राङ्मुखोऽवस्थाय निष्क्रम्य
प्राङ्मुख एव भूत्वाऽऽचम्य दक्षिणावृद्धत्वा पूर्वणोत्क्रमपरेण प्रणीता यो देशस्तेन विहारं
प्रपद्यत इति । उत्करप्रणीताग्रहणादेश विहारप्रत्यये सिद्धे यद्विहारग्रहणं तत्सर्वः कर्ता
सर्वकर्माणि विहारप्रपदनं कुर्वन्दक्षिणावृद्धत्वेन पथा प्रपद्यत इत्येवमर्थम् ।

इधमपरेणाप्रणीते ।

यदनौपधिहविष्कं कर्म तदप्रणीतमिहोच्यते । हविःश्रवणार्थत्वात्प्रणीतानाम् । तस्मिन्
निधमपरेण प्रपद्यते प्रणीतास्तत्र न सन्तीति ।

चात्वालं चात्वालवस्तु ।

चात्वालो नामावटः पशुसोमादिष्वस्ति येपूत्रवेद्यं दृष्ट्वा खात्वा ह्रियते तद्वस्तु
तेषु तमपरेण प्रपद्यते । सर्वत्रोत्करः पश्चिमावधिः ।

एतत्तीर्थमित्याचक्षते ।

एतमध्वानं तीर्थमित्याचक्षते वेदविदः । आचक्षत इति मुक्त्वैदिकीयं संज्ञा न पारिमा-
पिकीति दर्शयति । उत्कराद्यमावेऽपि स देशस्तीर्थसंज्ञक एव देशैलक्षणाधर्मादुत्करादीनां
ग्रहणस्येति । अतोऽग्निहोत्रादिष्वपि तेनैव पथा प्रपदनं सिद्धं भवति ।

तस्य नित्याः प्राञ्चश्चेष्टाः ।

पटमूत्राणि सर्वार्थानि तदर्थं तस्येतिविशेषणं कृतम् । * असत्यस्मिन्होतुः प्रकृतत्वा-
त्तस्यैवेमे विषयः स्युः । अस्मिस्तु सति संनिवृष्टविषयत्वात्सर्वनाम्नस्तीर्थेन विहारप्रपदनाहो-
यः कर्ता विहितस्तस्यैवेमे विषयो भवन्तीति तस्येतिविशेषणं कृतवानाचार्यः ।
नित्या इत्यनेन प्राक्चेष्टाया नित्यत्वं न विधातव्यं विहितत्वादेव + स्वरूपनित्यत्वयो-
रपि सिद्धत्वात् । अतस्तस्यैषोऽर्थः—तस्य बाह्यानां चेष्टानामुपरमेऽपि मनोवाक्याद्यन्त्र-
णादयो नित्या एवेति । प्राञ्च इतिशब्दः पूर्वदिग्वाची पुंसि बहुवचनान्तः । चेष्टा इतिक्लि-
यावाची स्त्रियां बहुवचनान्तः । तत्र प्राञ्च इत्यत्र पुंसः प्राक्त्वेन संबन्धात्कर्तुः प्राङ्मुखत्वं
विधीयते । चेष्टाशब्दगतबहुवचनेनास्य बहुत्वस्य सामानाधिकरण्यादेव चेष्टानां प्राक्त्वं विधी-
यते । तासाममूर्तत्वात्स्वतः प्राक्त्वासंभवात्तत्साधनेषु प्रागग्रता तासां च प्राच्येवापवर्ग इत्येवं-

* क. तच्छब्दे । + क. चेष्टा । x क. नियमनम् ।

विधिवच्छादयति । एतदुक्तं भवति—यो यस्तीर्षेण विहारं प्रपन्नस्तस्य तस्य प्राङ्निष्क्रमणान्म-
नोवाक्कायमन्त्रणादयो नित्याः स्युः, कर्तृश्च प्राङ्मुखत्वं, चेष्टानां च प्रागवर्गता, तत्साध-
नानां च प्रागग्रतेति विषमसूत्रप्रणयनेन 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्ष-
णम्' इत्येया परिमाया संगृहीता भवति ।

अङ्गधारणा च ।

अङ्गमूर्हपस्यस्तस्य करणं दक्षिणोत्तरीणोपस्थेनेति वक्ष्यमाणरूपं धारणेत्सुच्यते । सा च
नित्या भवेत् । उपवेशनकालादारम्याऽऽ कर्मपरिसमाप्तेरविच्छेदेन कार्येत्यर्थः । अङ्गधारण-
स्योपवेशनाङ्गत्वेन प्राप्तस्यादृष्टार्थतापरिहारायैव नित्यत्वेऽपि प्राप्ते तन्नित्यतावचनं
'न पत्नीसांवाजिके अनिरस्य तृणम्' इत्येवमादिपूववेशनेषु मन्त्रनिषेधेऽपि वक्ष्यमा-
णस्योपवेशनप्रकारस्य नित्यत्वेन प्रापणार्थं मन्त्रविध्यसम्बन्धेष्वप्यग्निहोत्रादिषु वक्ष्यमाणल-
क्षणस्यैवोपवेशनस्य प्रापणार्थं च ।

यज्ञोपवीतशौचे च ।

पूर्वस्य यज्ञोपवीतग्रहणस्य स्मार्तानां प्रापणार्थत्वात्निवीतप्राचीनावृत्तियोगानुपपैतृकयोः
कर्मणोः स्मार्तत्वेन प्राप्नौ सत्यां नियमार्थमिदमुच्यते । यत्र निवीतप्राचीनावृत्तिं विधीयेते
तत्रैव ते भवतो न भानुषं पैतृकं वा कर्म दृष्टेति तयोर्विध्यभावे यज्ञोपवीतमेवेति नियम्यते ।
देशस्याङ्गप्रधानार्थत्वादिडादिभक्षणदेव्याङ्गत्वादस्य च विहारदेशे प्राप्नौ सत्यमेवं शौचग्रहणेन
नियम्यते—ऋत्वर्यमप्यशुचित्वसंपादि यत्तद्विहारान्निष्क्रम्य * बाहिः कर्तव्यमन्तर्विहारे
शुचिरेव नित्यं स्यादिति ।

विहारादव्यावृत्तिश्च तत्र चेत्कर्म ।

व्यावृत्तिः पृष्ठतः कृतिः । न विहारं पृष्ठतः कुर्यात्तत्र चेद्विहारे कर्म कुर्वन्भवेत् ।
प्रयोगमच्येऽपि कर्म कुर्वतामेवायं नियमो नोपरतकर्मणामित्यर्थः । अतो विहारव्यावृत्ति-
निषेधात् 'पश्चादस्योपविश्य पश्चात्स्वस्य धिष्यस्योपविशति' इति 'पश्चादुत्तरवेदे-
रुपविदपाध्वर्युः' इत्येवमादौ मध्यरेखाया अपक्रम्योत्तरत उपविशेत् । चशब्दत्रिषु सूत्रेषु
नित्यस्वानुक्त्यर्थः । तत्र चेत्कर्मैतिवचनाद्ब्रह्मणोऽप्यर्थं नियमो भवेत् । उत्तरसूत्राङ्गं चेदं
पदत्रयम् । तेन ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गव्यापारः सिद्धो भवति ।

एकाङ्गवचने दक्षिणं प्रतीयात् ।

एकशब्दः कैवल्यवचनः । एकं च तदङ्गं चैकाङ्गम् । सव्यदक्षिणभेदेन द्वित्वयोगि

* इ — पटुनिष्ठमन्ते—क्षणपुष्पं शात्फलं च करनिर्मथितं दाधि । बहिर्वेदि पुरोडाशं
जगध्वा नादादहर्निशम् । लौकिकामौ पुरोडाशः कृतः । विरुद्धवचनगतः ।

१ स. 'भं प' । २ झ. 'बद्धे' । ३ ऊ. झ. ख. ग. प्राप्त्यर्थ' । ४ ख. ग. ऊ. झ.
'देशप्र' ।

यदङ्गं हस्तादि तस्य द्वित्वेन विना वचने सति दक्षिणमेवाङ्गं साधनं विद्यात् । द्वित्वयोगे
*द्राम्यां कुर्यात् । एकवचनबहुवचने कर्त्रकत्वबहुत्वापेक्षे । एकत्वादीनामन्वयोपयो-
गात्केवलाङ्गवचनमेव दक्षिणप्रत्ययस्य निमित्तमित्यर्थः । हस्तेन वा पादेन वेत्युदाहरणम् ।

अनादेशे ।

द्वित्वयोगिनोऽङ्गस्थानादेशे क्रियामात्रविधान इत्यर्थः । तत्रापि दक्षिणं विद्यात् ।
प्रपद्यतेऽभिक्रम्या+ङ्गुलीरङ्गुलीभिरित्युदाहरणानि । चक्षुरादेरनङ्गत्वात्तेष्वयं नियमो
नास्ति । अवयवविशेषाश्रया हि शक्तयश्चक्षुरादय उच्यन्ते नावयवा इति ।

कर्मचोदनायां होतारम् ।

कर्तृरहिते क्रियाविधौ होतारं कर्तारं विद्यात् । कर्तृसहिते स एव कर्ता मवेद्येन
सहितं तत्कर्म स्यात् । कर्तृराहितोऽपि गुणविधिः सर्वार्थ एव कर्मचोदनायामिति विशेष-
णयात् । नेदं होतुः प्राप्तं किं तर्हि प्राप्तस्य नियामकं तेनेष्टिपशुसोमेभ्योऽन्यत्र न होतु-
रेव कर्तृत्वनियम इति ।

वृदातीति यजमानम् ।

स्वत्वव्यावृत्तिपूर्वके परस्वत्वापादनपर्यन्ते वृदातिविधौ यजमानं कर्तारं विद्यात् ।

जुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणम् ।

तृतीयाध्यायगोचरे प्रायश्चित्तप्रकरणे जुहोतिजपतर्कतारं ब्रह्माणं विद्यात् । जपशब्दे-
नात्र साहचर्याजपादिपट्कं गृह्यते तस्मिन्प्रकरणे मुख्यस्य जपस्याभावात् । एवं च सति कर्म-
करणत्वेन होममन्त्रस्यापि ग्रहणे सिद्धे यैजुहोतिग्रहणं तज्जपग्रहणेन होममन्त्रा न गृह्यन्ते
इत्येवमर्थम् । तेन विन्यायां × जपादिलोपेऽपि होममन्त्रा न लुप्यन्ते ।

ऋचं पादग्रहणे ।

पादशब्दोऽर्चं मूलवाची । ÷ ऋचो मूलग्रहण ऋचं विद्यान्नान्त=मध्ययोर्ग्रहणे । 'प्र
वो वाजा अभिद्यवः' 'अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः' इत्युदाहरणानि ।

* ङ—युवतयः पृथक्पाणिभ्यां तस्याप्यंसी पाणी इत्येत्यादौ । † ङ.—इडायां द्विदेवत्य-
भक्षणे । × ङ.—विन्यायां प्राक्पयाजेभ्य इत्येतत्प्रायश्चित्तं पठति तदा मा तप आहं यज्ञ इति
मन्त्रद्वयस्य लोपो भवति । सदसशृङ्ग इति होममन्त्रस्य न लोपः । एवं सर्वत्र योजनीयम् । अया-
ओत्यादि च सर्वप्रायश्चित्तहोमो न भवति संस्थाजपाभावात् । यत्र संस्थाजपस्तत्र प्रायश्चित्तानीति-
संन्यपकरणात् । यत्र प्रायश्चित्तहोमस्तत्र संस्थाजप इत्यर्थो न भवति । ÷ ङ. यथा पाद इति ।
= ङ. अन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतिनेत्युच्यतेऽग्निरित्यादौ ।

१ ख. ग. 'र्थः । अत्रा' । २ ख. ग. स. 'ति तत्र क' । ३ क. ग. 'यद्विधं जुहो' ।
४ ख. ग. 'म ऋचम्' । ५ ख. ग. च. स. 'रणम्' ।

सूक्तं सूक्तादौ हीने प्रादे ।

अत्र पादशब्दो गायत्र्यादीनां भागवाची । सूक्तादौ हीने प्रादे गृह्यमाणे सूक्तं विद्यात् ।
'त्वमग्ने वसूः' 'त्वं हि सैतवत्' इत्याद्युदाहरणानि ।

अधिके तृचं सर्वत्र ।

अधिके प्रादे गृह्यमाणे तृचं विद्यात्सर्वत्र सूक्तादावसूक्तादौ चेत्सर्वः । 'अग्न आ याहि
वीतेय गृणानः' 'ईळेऽन्यो नमस्यस्तिरः' इत्याद्युदाहरणानि ।

जपानुमन्त्रणाप्यायनोपस्थानान्युपांशु ।

सर्वत्र*शब्दोऽत्रापि संबध्यते मध्यगतस्य विशेषाग्रहणात्प्रयोजनवत्त्वाच्च । अस्मिन्शास्त्रे
यानि जरादीनि तान्युपांशु प्रयोक्तव्यानि ।

मन्त्रा X श्रु कर्मकरणाः ।

चशब्देनात्र सर्वत्रेत्युपांश्विति चानुकल्प्यते । मन्त्राः कर्मकरणाश्च सर्वत्रोपांशु प्रयोक्तव्याः ।
उपांशुत्वस्येदं लक्षणम्—करणवदशब्दमननःप्रयोग उपांश्विति । जरादीनां यस्यां लक्षण-
मुच्यते—

जपमुच्चारणं विद्यात्कृत्वर्थमपि तद्वदेत् ।
अर्थतः कार्यलाभश्चेदर्थ एव कर्तो भवेत् ॥
मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् ।
शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥
एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं चेक्षणाधिकम् ।
अग्निः संस्पर्शनाधिक्यात्तदेवाऽऽप्याग्रं सृष्टम् ॥
उपस्थानं तदेव स्यात्प्रणतिस्थानसंयुतम् ।
बाह्यं कार्यं यदेतेषु मन्त्रकाले क्रियेत तत् ॥
कर्मणः करणास्ते स्युर्विहितार्थप्रकाशनात् ।
मन्त्रेण कृत्वा मन्त्रान्ते क्रियते कर्म येषु तु ॥
इदं कार्यमनेनेति न कचिद्दृश्यते विधिः ।
लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञिताः ॥

अनुमन्त्रणाग्रहणेनाभिमन्त्रणमपि गृह्यते । अनुमन्त्रणाप्यायनोपस्थानानां कर्मकरणात्वाविशे-

* प स. दर्शपूर्णमासतिरिक्तद्वितीयार्थम् । + प. शनैरुच्चारयेन्मन्त्रं मन्दबोद्धी पचा-
लयेत् । अग्नैरभ्युतः किञ्चित् उपांशुमपः सृष्टः । X प. कर्म क्रियते यैस्ते कर्मकरणाः । + प.
प्रमाणात् ।

पेऽपि यत्पृथग्रहणं तत्तन्मन्त्रान्ते कर्मास्म इति कर्मकरणवर्गो यः स तेषु न भवतीत्येव-
मर्थम् । तेन मन्त्रोच्चारणसमकालमेव तेषु *क्रिया भवति ।

+ प्रसङ्गादपवादो चलीयान् ।

सामान्यविधेर्विशेषविधिर्वञ्जीयानित्यर्थः । लोकवेदप्रसिद्धस्य न्यायस्य वचनरयो-
जनं सर्वेऽपवादाः प्रसङ्गस्यैव बाधका नापवादाः सावकाशत्वे परस्परं बाधका इत्येवमर्थम् ।
अतः स्वादुष्किलीयास्वाहावोत्तरयोः प्रणवयोर्यो मद्धत्प्रतिगरी तयोः प्रणवस्त्वप्रतिगरी न
बाधकौ भवतः ।

प्रपद्याभिहिततरेण पादेन वेदिश्रोण्योत्तरया पाष्णीं समां निधाय
प्रपदेन बर्हिःराक्रम्य संहितौ पाणी धारयन्नाकाशवत्पद्मगुली हृदयसंमि-
तावङ्कसंमितौ वा द्यावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणः ।

तिष्ठेदिति शेषः । तथेन विहारं प्रपद्यत इत्युक्तम् । तच्चैकेन पदविशेषेण बहिर्विहारा-
दन्तर्विहारप्रपदनं कर्तुं शक्यं दक्षिणाङ्गप्रत्ययश्च सिद्ध एव । इदानीं प्रपद्येत्युच्यते, 'आवेदि
श्रोण्या यत्प्रपदनं तस्य सर्वस्य विहितत्वसिद्ध्यर्थम् । अभिहिततरेणोत्तरयोः वचनमनेकपदवि-
शेषसाध्यत्वादस्य प्रपदनस्य सर्वेषु च पदविशेषेषु दक्षिणस्याग्रतो हरणसिद्ध्यर्थम् । वेदे-
पराश्रयोः श्रोणिरिति संज्ञा, पूर्वोश्र्योरस इति । पादस्याग्रो भागः पार्श्वः, पूर्वः प्रादेः ।
उत्तरया श्रोण्या दक्षिणस्य पादस्य पाष्णीं समां निधाय तस्यैव प्रपदेन वेद्यामास्तीर्णं
बर्हिःराक्रम्य बर्हिर्वेदि सव्यं निधायाऽऽत्मनः सव्यदक्षिणौ हस्तौ पृथक्पृथग्विरलाङ्गुलि-
कृत्वा पुनस्तथाभूतावेव तौ पाणी परस्परं 'संहितौ च कृत्वा तौ हृदयसंमितावङ्कसंमितौ
वा धारयन्त्यावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणो नोर्ध्वमधोस्तिर्यग्भवेक्षमाण ऊर्ध्वः प्राङ्मुखस्तिष्ठेत् ।

एतद्धोतुः स्थानम् ।

अयं स्थानशब्दो यावत्साधनो नाधिकारणसाधनः । एतच्छब्देन श्रोणिदेशेन हस्तपादा-
दियन्त्रणेन च विशिष्टं यत्पूर्वसूत्रोक्तं तदत्र स्थानशब्देनोच्यत इति प्रदर्श्यते । यत्र होतुः
स्थानं चोद्यते तत्रैतत्स्थानं भवतीत्यर्थः । होतृग्रहणमुत्तरसूत्रस्य सर्वार्थत्वात् ।

आसनं वा सर्वत्रैवंभूतः ।

अयं वाशब्दश्चशब्दस्यार्थे वर्तते । स्थानं चाऽऽसनं च सर्वत्र सर्वः कर्तव्यभूतः ।

* घ.—कर्मकरणमन्त्रेषु मन्त्रोच्चारणसमकालं कर्म भवति 'होतृपदनमाभिमन्त्रयेत्,
भूमौ प्रादेशं कुर्यात् ।' इत्यादि । + ङ—प्रसङ्ग इव प्रसङ्गोऽपवादः । अपवादोर्विरोधे
'बद्धविषयापवादमल्पविषयापवादे बाधने ।

१ ख. ग. ङ. झ. कर्तुमशं । २ झ. 'क्षिणाङ्गस्या' । ३ ख. ग. ङ. 'दः । बहिर्वेदां'
'स्तीर्णं वृणम् । उ' । ४ ङ. च. 'हृदुःश्रीयकौ । ५ घ. च. संहितौ ।

कुर्यात् । पूर्वोक्तहस्तपादादियन्त्रैणाविशिष्टो न श्रोणिदेशविशिष्ट इत्यर्थः । श्रोण्यादिषु सर्वेषु प्राप्तेषु श्रोणिदेशवर्जनेन कर्तृशरीरविशेषणानामेव प्राणार्थमेवंभूतवचनम् ।

वचनादन्यत् ।

उक्तस्थान्याभावो यावन्मात्रस्य वचनं तावन्मात्रस्यैव न तत्संबन्धिनोऽन्यस्यापीति । तेन होमादौ क्रियमाणे दक्षिणस्य पाणेरपायेऽपि सैन्यो हृदयान्नापीति सिद्धम् ।

प्रेपितो जपति ॥ १ ॥

अत्रान्यार्थस्य प्रेपत्यामावात्सामिधेन्यर्थं प्रेपितो होता ॥ १ ॥

नमः प्रवक्ष्ये नम उपद्रष्टे नमोऽनुखात्रे क इदमनुवक्ष्यति स इदमनुवक्ष्यति पणमोर्धोरहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चाऽऽपश्चोपध-
यश्च वाक्समाहितयज्ञः साधु च्छन्दांसि प्रपद्येऽहमेव माममुमिति स्थं
नामाऽऽदिशेत् भूते भविष्यति जाते जनिष्यमाण आमजाम्पयाव्यं
याचो अशान्तिं वहेत्यङ्गुल्यग्राण्यवकृष्य जातवेदो रमया पशून्मयीति
प्रतिसंदध्याद्धर्म मे द्यावापृथिवी वर्माग्निर्वर्म सूर्यो वर्ध मे सन्तु तिर-
श्चिकाः । तद्वद्य वाचः प्रथमं मसीयेति ।

नमः प्रवक्ष्य इत्यादि होत्रं जुषध्वमित्यन्तं जपेत्सामिधेन्यर्थम् । प्रैवोत्तरकालवर्तिस्वा-
दयं जपः सामिधेन्यर्थो भवति । अत्रामुमिति शब्दस्य स्थाने द्वितीयया विभक्त्या सैवं
नामाऽऽत्मनाम निर्दिशेत् । स्वग्रहणात्प्रतिनिधित्वेन प्रवृत्तस्यापि जपकर्तुर्देव नाम निर्देष्टव्यं
न होतुरिति लभ्यते । अशान्तिं वहेति जपेकदेशमुच्चारयन्नङ्गुल्यग्राण्यवकर्षेत् । मयीति
चोच्चारयन्प्रतिसंदध्यात्तेनावकर्षणसंधाने जपार्हे, तत्कुर्यातो विधानात् ।

समाप्य सामिधेनीरन्वाह ।

समाप्येत्यनेन नमः प्रवक्ष्य इत्यादिहोत्रं जुषध्वमित्यन्तस्यैकजपत्वं दर्शयति । तेनान्तरा
यत्कार्यद्वयमवकर्षणं संधानं च तज्जपकर्तुः संस्कार एव भवति न कार्यान्तरम् । अतः
पिण्यायां जपलोपे न कर्तव्यं भवति । अग्नेः सामिधेन्यार्था ऋचः सामिधेन्यः । ता अन्वा-
हानुन्नुयादित्यर्थः ।

हिंश्नति हिंकृत्य भूर्भुवः स्वरोऽमिति जपेति ।

हिंकारस्य नानारूपत्वादिएपरिग्रहार्थः पाठः ।

१ ख. ग. घ. ङ. च. 'न्त्रणावि' । २ क. 'शिष्टे न' । ३ ङ. च. सत्यं इ' । ४ घ.
ङ. च. झ. 'स्य प्रेप' । ५ क. ख. ग. घ. स्वमा' । ६ क. घ. च. 'पाङ्गं त' । ७ क. ख.
ग. घ. ङ. झ. इ' । अत्र ङ. पुस्तके ह्रस्वित्यस्योपरि मन्त्र इति ठिप्पनी ।

एषोऽभिहिंकारः ।

जपसाहितस्य हिंकारस्याभिहिंकार इति संज्ञा विधीयते ।

मूर्धुवः स्वरित्येव जपित्वा कीत्सो हिं करोति ।

एवेत्यवधारणान्न केवलं व्युत्क्रममात्रं प्रणवरहितत्वं चेति दर्शयति । आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम् ।

न च पूर्वं जपं जपति ।

कौत्स इति शेषः । पूर्वमिति । नमः प्रवक्त्र इत्यादि जुषध्वाभित्यन्तमित्यर्थः ।

अथ सामिधेन्यः प्रबो वाजा अमिश्यवोऽग्न आयाहि वीतये मृणान ईळेऽन्यो नम स्पस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे ।

अपशब्द ऋचामेव सामिधेनोत्वं दर्शयति । पूर्वं सामिधेनीग्रहणं सामिधेन्याद्यङ्गानां मध्येऽभिहिंकारः सामिधेन्यादीनामासन्नतरमङ्गमिति दर्शयति । तेन वैश्वदेवशस्त्रे दिग्ध्या-
नोत्तरकालमभिहिंकारः कर्तव्य इति गम्यते ।

ता एकश्रुति संततमनुब्रूयात् ।

या एता उक्ता ऋचस्ता एवमनुब्रूयादित्यर्थः ।

उदात्तानुदात्तस्वरितानां परः सान्निकर्ष ऐकश्रुत्यम् ।

ऐकश्रुत्यलक्षणमुच्यते । उदात्तानुदात्तस्वरितानामभिव्यञ्जका ये प्रयत्ना * आयाम-
वित्त्वमासेपास्तेषामन्यतमस्यैकस्यैवात्यन्तसन्निकर्षेणासनातीयप्रयत्नाव्यवधानेन यदुच्चारणं
तदैकश्रुत्यमित्यर्थः ।

स्वरादिमृगन्तैमोकारं त्रिमात्रं मकारान्तं कृत्वोत्तरस्या अर्धर्चेऽव-
स्येत्तरसंततम् ।

इदं संततलक्षणम् । स्वराद्युगन्तपदयोष्टिप्रदेशोपलक्षणार्थत्वाद्युगन्तो यः स्वरादिः

स्वर एव वा केवलस्तैमोकारं त्रिमात्रं कृत्वा तेन प्रणवेनोत्तरामृचं संघाय तस्या अर्ध-

* क. पुस्तकस्थेयं टिप्पणी—आयानो नाम वायुनिमित्तमूर्ध्वगमनं गात्राणां तेन च
उच्यते स उदात्तः । आ ये । विसम्भो नामाधो गमनं गात्राणां वायुनिमित्तम् । नः । नो ।
आशेये । नाम तिर्यग्गमनं गात्राणां वायुनिमित्तम् । न्यक् । क ।

१ ल. ग. °लनामहिं° । २ क. ऊ. त्यन्तः सं° । ३ च. °न्तर्पोछा° । ४ क. च.
°स्तमोका° ।

र्चेऽवस्येत् । मकारान्तं त्रिमात्रमिति व्युत्क्रमेण योजना । समुदायस्य त्रिमात्रतोया इष्ट-
त्वात् । अत एव भवति । ओकारोऽर्धतृतीयमात्रः, मकारोऽर्धमात्र इति त्रिमात्रत्वं प्रण-
वस्य । उत्तरवचनमावृत्तिनोऽनावृत्तिनश्चोभयथा गृह्यते । यत्प्रणवेनोत्तरासंधानमात्रं विधी-
यते तत्संततमित्युच्यते ।

* एतदवसानम् ।

सामिधेनीष्वनूच्यानामृचामर्धर्चेऽवसानस्य पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वादिदमवसानविधानमा-
द्यामृचि प्रापणार्थम् । अन्यत्र च जपादिष्वपीति ।

उत्तरादानमधिप्रमोहे ।

आदानमारम्भः । विप्रमोहो विधेयः । पूर्वस्योच्छ्वासस्याविप्रमोह एवोत्तरमुच्छ्वासमार-
भेत्तित्यर्थः । विप्रमोहे पूर्वेष्व सप्त्यक्पुनः पुनर्द्रव्यादित्यर्थः । अस्मिन्नेव इदमेव प्रायश्चित्तं
नान्यदिति सूत्रस्य प्रयोजनम् ।

समाप्तौ प्रणवेनावसानम् ।

अर्धप्राप्तस्य विधानं विहित एवायमर्थो नार्थप्राप्त इत्येवमर्थम् ।

चतुर्मात्रोऽवसाने ।

यवदत्तानं विहितमेव नार्थप्राप्तं तस्मिन्नवसाने चतुर्मात्रः प्रणवो न त्रिमात्रः ।

तस्यान्तापत्तिः ।

तस्य प्रणवस्य योऽन्तो मकारस्तस्य वर्णान्तरापत्तिर्वक्ष्यत इत्यर्थः ।

स्पर्शेषु स्ववर्ग्यमुत्तमम् ।

स्पर्शेषु परेषु यः स्पर्शो मकारात्परस्तस्य स्ववर्ग्यमुत्तममापद्यते मकारः । समिध्यन्ते
मर्जयन्तेत्यादिनिर्दर्शनम् ।

अन्तस्थासु तां तामनुनासिकाम् ।

रेफस्यानुनासिकत्वासंभवाद्यवला एवाप्रान्तस्था गृह्यन्ते । तां तां पराऽन्तस्था तां
तामनुनासिकां मकार आपद्यते । तत्र सा अनुनासिका पूर्वा, उत्तरा शुद्धा, एवमत्र संयोगः ।
विद्यमानि प्रचोदयो स्वौजी वाजेष्विति निर्दर्शनम् ।

* छ. पुस्तकस्थेयं टिप्पणी—सिद्धान्ते त्वेतत्सूत्रमुत्तरार्थं पूर्वस्यावसानस्याविप्रमोह उत्तर-
स्यावसानस्याऽऽरम्भः कार्य इत्यवसानाधिकारार्थमेकैकमवसानमविमर्दं ब्रूयादित्यर्थः । नेकेकमृचमेकै-
कमर्धर्चम् । + छ. शस्त्रानुवचनादौ ।

१ ख. ग. "तायाऽदृष्ट" । २ ख. "म् । आर्थ" । ३ च. "सोन्तम" । ४ च. एवं मन्त्रसं ।

५ छ. वाजिवाजेषुरिति ।

रेफोष्मस्वनुस्वारम् ।

एतेषु मकारोऽनुस्वारमापद्यते । अनुस्वारो नाम नासिकास्थानोऽस्पृष्टकरणश्च । अस्य यज्ञस्य सुकर्तो समिव्यमानो अचर इत्यादि ।

त्रिः प्रथमोत्तमे अन्वाहाध्यर्धकारम् ।

अध्यर्धकारमध्यर्धाकृत्येत्यर्थः । प्रथमोत्तमे ऋचौ त्रिरध्यर्धकारं ब्रूयात् ।

अध्यर्धामुक्त्वाऽवस्येदथ द्वे ।

प्रथमायामेवमध्यर्धकारं भवति । पूर्वमध्यर्धामुक्त्वाऽवसाय ततो द्वे ऋचौ ब्रूयात् । द्वे इतिवचनेमर्धवर्चचतुष्कामिप्रायम् । पूर्वस्मिन्नृच्छ्वासे प्रथमायामावृत्तौ द्वावर्धर्चौ द्वितीयायामेकश्चेति त्रयोऽर्धर्चा उक्ताः । अस्मिन्नृच्छ्वासे द्वितीयतृतीययोरावृत्त्योस्तयोऽर्धर्चा उत्तरस्या ऋच एकोऽर्धर्च इत्येवं चत्वारोऽर्धर्चा वक्तव्या भवेयुः । अध्यर्धकारविधेरुत्तरया संधाना विरोधादिति । अयशब्दोऽस्य सूत्रस्यान्यार्थत्वप्रातिभासनिवृत्त्यर्थः ।

द्वे प्रथममुत्तमस्यामथाध्यर्धाम् ।

पूर्वेण संधानाविरोधादुत्तमायामेवं भवति । अयशब्दश्च पूर्ववत् ।

ताः पञ्चदशाम्यस्ताभिः ।

एकादशानामृचां द्वयोस्त्रिरग्यासे कृते ता अभ्यस्ताभिः सह पञ्चदशैव भवन्तीत्यर्थः । प्राप्त एवायमर्थः । अस्य वचनस्येदं प्रयोजनं सर्वत्राभ्यस्ताभिः सह विहितसंख्यापूर्णं कर्तव्यमिति ।

एतेन शस्त्रयाज्यानि*गदानुवचनाभिः+द्वयनसंस्त×वनानि ।

शंसत्यादिशब्दचोदितानि शस्त्रादीनि भवन्ति । एतेनेति सामिधेन्यनुवचनमुच्यते । शस्त्रादीनि च तत्र तत्र विहितानि । तेषां धर्मपेक्षाऽस्ति । तत्रैतेन तानीत्युक्त एतद्धर्मकाणि तानीति गम्यते । अनेन प्रकारेण तेषां सामिधेनीधर्मातिदेश उक्तो भवति ।

सर्वधर्मप्राप्तौ कतिपयधर्मनिषेधार्थमाह—

न त्वन्यत्राध्यर्धकारं, न जपः प्रागमिहिकारात्, नामिहिकाराभ्यासावबहुषु प्रकृत्या ।

अन्यत्रेतेषावबहुषु कृते । तस्य सामिधेनीभ्योऽन्यत्रेत्ययमर्थः । अतः =विद्यायामभिः

* ऋ. अग्रे महां अक्षत्यादि । + ऋ. अथ गान्धोऽभिष्टुयात् । × ऋ. संस्तुयादनमिहिकृत्य गान्धो नर इत्यादि । = ऋ. उरान्तस्त्वा ।

हिंकारः सिद्धो भवति । अम्यासनिवृत्त्यर्थं तत्रैव ताग्रहणं करिष्यति । तेनाम्यासो न भवति । प्रकृत्येतिशब्दोऽम्यासेन बहुष्वपि 'पुरीष्यासो अग्नयः' इत्येवमादिषु तयोरभावं दर्शयति ।

* नावच्छेदादौ ।

अवच्छेदो नाम यत्र शस्त्रादिषु मध्ये समाप्यावस्येदित्येवमादिभिः शब्दैरवसानं विहितं समाप्य प्रणवेनेत्येवमादिषु सोऽवच्छेदस्तत्रापि तौ न स्तः ।

शस्त्रेष्वेव होत्रकाणामभिहिंकारः ।

अस्मिन्शास्त्रे मुख्यवर्जिता द्वादशशर्विजो होत्रका इत्युच्यन्ते न हस्त वा श्रवो वा । तेन प्रावस्तुतोऽभिहिंकारनिषेधः सिद्धो भवति ।

सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने मह्यं असि ब्राह्मणमारतेति निगदेऽवसाय ॥ २ ॥

प्रणवेन निगदं संधाय निगदेऽवस्येदित्यर्थः ॥ २ ॥

यजमानस्याऽऽर्पे+यान्प्रवृणीते यावन्तः स्युः ।

तत्रावसायाऽऽर्पेयान्प्रवृणीते यावन्तो यजमानस्य ते भवन्ति । ते च प्रवरान्नाये व्याख्याताः ।

परं परं प्रथमम् ।

अस्येय आर्पेया इत्यन्तः, अयं परः, अयमपरः, इत्येवमादिस्मृत्यनुसारेण प्रवरान्नाय एव वरणप्रकारः पठितः स एवेदानीम् । इत्यन्तो वरीतव्या इत्थं वरीतव्या इति विधानमन्यक्षेप्रजातव्यामुच्ययणार्थम् ।

पौरोहित्यान् राजविशाम् ।

पूरोहितस्य य आर्पेयारतानेव राजन्यवैश्ययोः प्रवृणीते । बहुवचनं त्रैवर्णिकस्त्रीजातानामनुलोमानां संप्रहारार्थम् ।

* ड. पुस्तकस्थेयं टिप्पणी—यत्र क्रमन्तावसानेऽप्यर्पेयदशानुवचनान्तरत्वे इयेनेन योनिमित्थादौ प्राप्तयोरभिहिंकारम्यासयोः प्रतिषेधः । आदिग्रहणादन्त्येऽभ्यासो भवतीति देवव्रातसिद्धान्तभाष्ये । प्रवार्यं यान्यथा भक्षणेन च विच्छिद्यत्वाच्छेदेन योनिमिति पुनरात्मभेदभिहिंकाराम्यासयोर्निवृत्त्यर्थमिति । तृ० । + क. पुस्तकस्थेयं टिप्पणी—आर्पेयस्यामुप्यायणपक्ष इतरस्यैक इतरस्य द्वाविति । पञ्चार्पेयपक्ष इतरस्य द्वौ इतरस्य त्रय इति । परं परं प्रथममिति । इत्यामुप्यायणार्थमिदं सूत्रम् । अन्येषां प्रवराध्याये पठित एव क्रमः । मुख्यो द्वितीयस्तृतीय । इति सर्वेऽसमानगोत्राः स्युरित्यस्मिन् खण्डेऽनेनैव क्रमेण सूत्रकारेण पठिताः । तेनैव क्रमेण यजमानस्याऽऽर्पेयपरणकाले पठितव्या इति भावः ।

राजर्षीन्वा राज्ञाम् ।

मानवैल्लौक्यवसेत्पेवं वा पौरोहित्यान्वा ।

सर्वेषां मानवेति संशये ।

अज्ञाने संशये च त्रयाणां वर्णानां मानवेत्ययं शब्दः प्रवरो भवेत् ।

देवेद्धो मन्विद्ध ऋषिष्टुतो विप्रान्नुमदितः कविशस्तो ब्रह्मसंशितो
घृताहवनः प्रणीर्यज्ञानां रथीरध्वराणामतूर्तो होता तूर्णिर्हव्यवाळित्यव-
सायाऽऽस्पात्रं जुहूर्देवानां चमसो देवपानो रौं इवाग्ने नेमिर्देवांस्तथं परिभू-
रस्यावह देवान्यजमानायेति प्रतिपद्य देवता द्वितीयया विभक्त्यादेश-
मादेशमावहेत्यावाहयत्यादिं प्लावयन् ।

निगदेऽवसायेति निगद इति सप्तमीनिर्देशात्पूर्वापरीभूतो निगदो न परित्यज्य इति
गम्यते । अतः प्रवरोऽपि तस्यैव शेषः । कचिन्मन्त्राम्नाये भारतशब्दानन्तरमसावसाविति
प्रवरप्रकृतेः पठितत्वाच्च संबुद्धिसामानाधिकरण्याच्च । देवेद्ध इति निविस्पदनिगदः । चतु-
र्दश निविस्पदानि परिभूरसीत्येवमन्तानि । आवह देवान्यजमानायेत्यादि सुयना यजेत्यन्तै-
मावाहननिगदः । सामिधेन्यादय एते मन्त्रा आहवनीयाभिधायिनः । तत्र भारतेत्यवस्येत्प्रव-
रान्ते च निविस्पदानामेकादशे च । चतुर्दशोऽऽवाहननिगदं संघाय यजमानायेत्यवस्येत्,
प्रतिपद्यावसायेत्यध्याहारात् । प्रतिपद्येतिवचनस्य वाक्यस्य प्रतिपत्तिसंज्ञाकरणार्थम् ।
तेन पित्र्यायां प्रतिपत्यन्तरविधान एतन्न भवति । तत्र स्थित्वा देवता वक्ष्यमाणा द्विती-
यया विभक्त्याऽऽदिश्याऽऽदिश्यानन्तरमावहेत्यावाहयत्पावहशब्दस्याऽऽदिं प्लावयन् ।
द्वितीयाविधानं सर्वार्थम् । अत्र पाठादेव द्वितीया सिद्धेति तेन देवतामादिश्य प्रणुवाचने-
ष्वेत्यत्र द्वितीयैव भवति । विभक्त्यन्तरविधाने तु तदेव भवति । 'आवह देवान्' 'होत्रा-
याऽऽवह' 'आवह जातवेदः' इत्येतेषु त्रिषु प्लुतावसाने नै स्तः ।

अग्न आवहेति तु प्रथमदेवताम् ।

प्रथमदेवतायामयं विशेषः । तुशब्देन यष्टव्यदेवतावाहनशब्दयोर्मध्येऽग्नेशब्दं द्रूयात् ।

अग्निं सोममित्याज्यभागौ ।

यागयोरियमाख्या तत्संबन्धाद्देवतयोरपीति ।

अग्निमग्नीषोमाविति पौर्णमास्याम् ।

विशेषाभावात्सोमयाजिनोऽसोमयाजिनश्च प्रधानदेवते एते ।

अग्नीषोमयो स्थान इन्द्राग्नी अमावास्यायामसंनयतः ।

पौर्णमास्याः प्रथमाग्निनामस्तैव प्रथमं प्रयोज्या । स्थानशब्दः पौर्णमास्याधर्माणां प्रथमसंबन्धं दर्शयति । प्रासावविशेषेऽपि प्रयोगावस्थायां विशेषग्रहणादिति । तेनेदं बोधितं भवति—असमाग्निनामस्तैव चोदनालिङ्गविशेषे पौर्णमासमेव तन्त्रमिति दधिरयोभ्यां यागं कर्त्तव्यमिति च्यते । यो न संनयति तस्येन्द्राग्निं द्वितीया ।

इन्द्रं महेन्द्रं वा संनयतः ।

सनयतोऽमावास्यायामिन्द्रं महेन्द्रं वाऽग्नीषोमस्थान आवाहयेत् ।

अन्तरेण हविषी विष्णुमुपांश्वैतरेयिणः ।

ऐतरेयिणः शास्त्राविशेषास्त एतमुपांशुयैजममयोरपि पर्वणोरन्तरेण हविषी इच्छन्ति ।

अग्नीषोमीयं पौर्णमास्यां वैष्णवममावास्यायामेके नैके कंचन ।

उमयोरपि पर्वणोः कंचनोपांशुयाजभेके नेच्छन्ति ।

अन्येषामप्युपांशूनामावह स्वाहाऽयादप्रिया धामानीदं हविर्महो
 ज्याय इत्युच्यते ।

अन्येषामपीति विद्यादीनामङ्गोपाङ्गानां संग्रहार्थम् । आवाहनादिषु चतुर्थं निगदेषु
यान्मुपाङ्गयानसम्बन्धीनि षट् पदान्यावर्हदादिनि तेषामुच्चैरिति संज्ञामात्रं विधीयते । 'तन्त्र-
स्वराण्युपाङ्गोरुच्चानि' इत्यनेन सर्वेषामच्चसंज्ञानां तन्त्रस्वरो विधीयते ।

येऽन्ये तद्वचनाः परोक्षास्तान्नुपांशुश्चैर्वा ।

येऽन्य इति सर्वनाम्नः संनिहितविषयत्वात्तेष्वेव निगोदेष्विति गम्यते । तद्वचना उपांशु-
यानवचनाः । परोक्षारस्ते, येषां पदान्तरसंनिधानादेवं विशेषनिष्ठताऽवसीयते न स्वतः ।
अनुवृत्तादयः क्रियावचना इत्यर्थः । तेषामुपांशुत्वं प्राप्तमनूयते । उच्चैःसंज्ञा विकल्पोऽन
विधीयते ।

***प्रत्यक्षमुपांशु ।**

यागं प्रति चोदितं देवतानामधेयं प्रत्यक्षमित्युच्यते । तस्य प्राप्तमुपांशुत्वं नियमार्थं विधीयते । तस्यैवोपांशुत्वं भवेत् । उपांशुदेवतायाः प्राथम्येऽपि प्रथमदेवतायाः संवन्धी योऽग्निशब्द आवाहनस्विष्टकृद्भिन्नद्वयोर्न तस्यापीति । अत्र किञ्चिदुच्यते—उपांशु यष्टव्य-मिति वचनादुपांशुत्वं यागधर्मतयाऽव-गम्यमानं तत्रासंभवादान्नर्कन्यास्तदङ्गन्यायेन तासंच-

* घ. यत्प्रत्यक्षं देवता नाम विष्णुस्त्रीषोमी प्रजापतिरिति । + क. शयमानम् ।

१ घ. 'ज्ञातस्यात्' । २ छ. च. एवमु' । ३ ट. 'यागमु' । ■ क. घ. 'न्यावाहनादी' ।
५ ख. ग. 'स निगदताऽ' ।

न्विनः* शब्दान्परिगृह्य तिष्ठति । तत्राऽऽवहादीनामगूरादीनां च होता यसादित्यस्य चोपांशुत्वं निवर्त्य तन्त्रस्वरोऽनुज्ञातः । परोक्षानामनुपतादीनां विकल्पात् तन्त्रस्वर उक्तः । प्रत्यक्षस्य विष्ण्वादौर्ज्यादीनां चोपांशुत्वनियमादन्यस्य सर्वस्य तन्त्रस्वरे प्राप्ते याज्यानुवाक्ययोरगूरादिभिः प्राणसंतानविधानादुपांशुत्वमेव स्थितम् ।

प्रतिचोदनमावाहनम् ।

चोदनां चोदनां प्रतीतिरिति प्रतिचोदनम् । चोदना देवताचोदना । यावत्यो देवताश्चोदिताः स्तावन्त्यावाहनानि भिन्नानीत्यर्थः । प्रत्यावाहनमुच्छ्वासेन निश्वासेन द्वयर्थमिदं भेदसाधनम् ।

सर्वा आदिश्य सकृदेकप्रदानाः ।

यत्र बहुभिर्हविर्भिरैकया याज्यया नदीम्यो देवताम्यो युगपद्यागाः क्रियन्ते त एकप्रदाना यागाः । तत्संबन्धादेवता अप्येकप्रदाना इत्युच्यन्ते । सर्वा इति बहुवचनं सर्वासां पृथगादेशार्थम् । आदिश्यवचनं सर्वा आदिश्यान्त आवहशब्दप्रयोगार्थम् । सकृद्वचनमन्तेऽपि सकृदेव वक्तव्यो न यावद्देवतमित्येवमर्थम् ।

तथोत्तरेषु निगमेष्वेकामिव संस्तुयात् ।

एकाभिवेतिवचनं यथैकस्या देवतायाः पुरस्तात्स्वाहायाद्गण्डावनुपतादयश्चैकवचनेन तथैतास्वपीति ।

समानां देवतां समानार्थाम् ।

निगमेष्वेकामिव संस्तुयादित्यत्रापि संबध्यते विशेषाग्रहणात्प्रयोजनवत्वात्संप्रदायाच्च । समानामिति । एकशब्दामित्यर्थः । समानार्थामिति । एकप्रयोजनामित्यर्थः ।

अव्यवहितां सकृन्निगमेषु ।

अव्यवहितामन्यथा देवतया निगमेषु सकृद्गूयादेकवचनेनैव ।

ओम् स्वावापिकासु देवां आज्यपां आवहाग्निं होत्रायाऽऽवह स्वं महिमानमावहाऽऽवह जातवेदः सुयजापजेत्यावाह्य यथास्थितमूर्ध्वजानु-रुपविश्योदग्वेदेव्युह्य तृणानि भूमौ प्रादेशं कुर्यात् । अदितिर्माताऽस्यान्तरिक्षान्मा च्छेत्सीरिवमहमग्निना देवेन देवतया त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना गायत्रेण च्छन्दसाऽग्निष्टोमेन यज्ञेन वषट्कारेण वज्रेण योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं हन्मीति ।

* क. मन्वान् ।

१ क. प. ड. °मागु° । २ स. °सोऽनुज्ञातः । प° । ३ स. ग. ड. च. स. °देवा-
ददादीनां । ४ क. °गति° ।

आवापिका आवापोद्धारयोग्याः प्रधानदेवता इत्यर्थः । तासु कृतावाहनासु देवानाज्य-
पानावाहयोस्त्विष्टकृतं च । पाठोऽनुनासिकलाभाय नकारलोपायं च, होत्रायाऽऽवहशब्दयोः
स्विष्टकृदावाहनप्रयोगाय च । किंच पठितावाहनानां पाठोद्देशोत्तरेष्वपि निगमेषु निगमन-
सिद्धिरिदं इत्येवमर्थम् । आज्यपाः प्रयाजानूयाजदेवताः । अग्निं होत्रायाऽऽवह स्वं महिमान-
मावहेत्येतावत्स्विष्टकृदावाहनार्थम् । आवह जातवेद इत्यादिः सुयजायनेत्यन्तो निगदशेषः ।
आवाह्यवचनं सुयजायनेत्यन्तस्याऽऽवाहननिगदत्वाय । सामिधेन्यर्थं यथास्थितस्तथोर्ध्व-
जातुरुपविशोर्ध्वदेव्युह्य वेद्यास्तीर्णानि तृणानि वेद्यां भूमौ प्रदेशं कुर्याददितिर्मातेति
मन्त्रेण ।

आभाषयिष्यन्तमनुमन्त्रयेताऽऽवाचय यज्ञं देवेष्वाम्नाचय मां मनुष्येषु
कीर्त्यै यशसे ब्रह्मवर्चसायेति । प्रवृणानं देव सवितरेतं त्वा घृणतेऽग्निं
होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण द्यावापृथिवी मां पातामग्निर्होताऽहं
मानुष इति । मानुष इत्यध्वर्योः भुत्वोदायुषा स्वायुषोदोपधीनां
एसेनोत्पर्जन्यस्य धामभिरुदस्थाममृतान् अन्विष्युत्तिष्ठेत् ।

अध्वर्युग्रहणमुत्तरार्थम् ।

पष्टिश्वाध्वर्यो नवतिश्च पाशा अग्निं होतारमन्तरा विचृत्ताः । सिनन्ति
पाकमतिधीर एतीत्युत्थाय ।

ब्रूयादिति शेषः । नाथमुत्थानमन्त्रः पूर्वणैव निरपेक्षत्वात् । अत ईदृशो मन्त्रो
मन्त्रसङ्गतः ।

अतस्तस्य पन्थामन्वेमि होतेत्यभिक्कम्पांसेऽध्वर्युमन्वारभेत पार्श्व-
स्थेन पाणिना ।

अत्राध्वर्युग्रहणेन प्रयोजनमभिक्रमणान्वारम्भणे अध्वर्योरिव कुर्यान्न प्रतिप्रसर्पोत्तरित्ये-
तत् । जन्तुबहोः संधिरंसस्तस्मिन्देशेऽध्वर्युमन्वारभेत । पार्श्वस्थेन पाणिना । पार्श्वेन
तिष्ठतीति पार्श्वस्थः कनिष्ठिकःप्रदेशे न स्थितो न न्यग्भूतो नोत्तान इत्यर्थः । तेनान्वार-
भेताध्वर्युम् ।

आग्नीध्रमङ्कदेशेन सव्येन वा ।

सव्येन पाणिना पार्श्वस्थेनास एवाङ्केनोरुणा वा ।

१ ए. ग. घ. ङ. च. झ. "द्वयूह" । २ ए. ग. ङ. झ. वेद्यां स्तीर्णानि । ३ स. अध्वर्युमेव ।
४ च. "वैवाध्वर्युमेव" । ५ घ. ङ. च. झ. "स्यातामिति" ।

इन्द्रमन्वारमामहे होतृवूर्यं पुरोहितम् । येनाऽऽयन्नुत्तमं स्वर्देवा अङ्गि-
रसो दिवमिति ।

उपगोः साधारणो मन्त्रः । अतो नाऽऽवर्तते नोह्यते च ।

संमार्गतृणैश्चिरम्यात्मं मुखं संमृजीत संमार्गोऽसि सं मां प्रजया
पशुभिर्मृद्धीति ।

इध्मसंनहनानि संमार्गशब्देनोच्यन्तेऽग्निसंमार्जनसाधनत्वातेषाम् । तैस्तृणैरम्यात्मं मुखं
संमृजीत । तृणैरिति वंचेनात्तृणभूतैरेव तैः संमृजीत न ग्रन्थिभूतैः पाशभूतैर्वेति गम्यते ।
अम्यात्ममात्माभिमुखं पाणितलमवागवर्गं च संमार्जनमिति ।

सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं सर्वत्रैवंकर्मावृत्तौ ।

सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमित्येतत्सर्वत्र भवत्येवंप्रकारस्य कर्मण आवृत्तौ सत्यामिति ।
एवंप्रकारशब्देन संस्कारकर्मत्वमुच्यते । एतदुक्तं भवति—यत्र संस्कारकर्मणि त्रिरावृ-
त्तिर्विधीयते तत्र सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति न प्रधानकर्मणि ।

स्पृष्टोष्कं होतृपदनमभिमन्त्रयेताहेदैधिपवोवतस्तिष्ठान्यस्य सवने
सीद योऽस्मत्पाकतर इति ।

होतृपदनमपरेण स्थित्वा प्राङ्मुखोऽभिमन्त्रयेत । इदमुदकोपस्पर्शनं पृष्ठाङ्गम् । अग्नि-
संमार्जनतृणैरात्मनो मुखसंमार्जनादात्मनो यदौष्ठं तच्छान्त्यर्थत्वेनास्य दृष्टार्थं भवति ।

अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां होतृपदनात्तृणं प्रत्यग्दक्षिणा निरसेन्नि-
रस्तः परावसुरितीदमहमर्वावसोः सवने सीदामीत्युपविशेद्दक्षिणोत्तरिणो-
पस्थे*न ।

दक्षिणं च तदुत्तरं च दक्षिणोत्तरम् । तद्वानुपस्थो दक्षिणोत्तरी तेनोपविशेत् ।

एते निरसनोपवेशने सर्वासनेषु सर्वेषामहमहः प्रथमोपवेशनेऽपि
समाने ।

एते इति प्रकारमन्त्रविशिष्टगोर्ग्रहणार्थम् । ते च सर्वेषां सर्वासनेषु प्रथमोपवेशने भवतः,
न द्वितीयादिप्रयोग इत्येकोऽर्थः । समानेऽप्यासनेऽहमहोपवेशने प्रथमोपवेशने भवतः,

* क दक्षिणं चोपविशेत्तं वाममुत्कोपरि न्यजेत् । वामेन दक्षिणं गुल्फं तद्योपस्थमुदीरि-
तम् ।

१ प. संभृजी° । २ ख. ग. ङ मणसिरा° । ३ ख. ग. °यदीच्छिद्यं त° । च. °यदीष्यं
त° । ४ ख. ग. °शनप्रयोगे भ° ।

अयमपरोऽर्थः । समानेऽपि स्थाने प्रयोगावृत्तौ पुनः पुनरावर्त्येति प्रवर्गादिषु । अयं चापरोऽपि शब्दाह्म्यते । अस्य विधेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात्तदतिदिष्टेष्वेवेष्टिपशु-
सोमेषु भवतो नाग्निहोत्रादिष्विति । अङ्कधारणं भवत्येव ।

द्विरिति गौतमः ॥ ३ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य द्विः । द्वितीयेऽपि प्रयोगे भवतीत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

ब्रह्मौदने प्राशिष्यमागेऽग्न्याधेये ब्रह्मा ।

द्विरित्यनुवर्तते । क्रियमाणस्य कर्मणो दक्षिणत उपविष्टः सन्पुनः प्राशनकाले द्वितीये निरसनोपवेशने कुर्यात् । अग्न्याधेये ब्रह्मौदने द्वितीयाविधानसामर्थ्यादेवेष्टिपशु-
सोमिभ्योऽन्यत्रापि ब्रह्मणो निरसनोपवेशनप्राप्तिरिति गम्यते । अग्न्याधेयग्रहणमश्वमेधे
यद्ब्रह्मौदनं तत्र नैवं कर्तव्यमिति ।

बहिष्पयमानात्प्रत्येत्य सोमे ।

आहवनीयस्य दक्षिणत उपविष्टः सन्बहिष्पयमानं गत्वा ततः प्रत्येत्य पूर्वसने पुनः
कुर्यात् । सोमग्रहणं सर्वेषु सोमेषु प्राणार्थम् । इतरथाऽऽधानाधिकारात्तत्संख्य एव
सोमे स्यान्न सर्वसोमेऽपि ।

प्रमृष्य होता ।

पथर्धमुपाविष्ट एवाऽऽसने सदःप्रसर्पणं कृत्वा तत्रैव पुनः कुर्यात् । होतृग्रहणं ब्रह्मा-
धिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

स्रुगादापने पशौ ।

स्वाहाकृत्यर्थे स्रुगादापने पुनः कुर्यात् ।

न पत्नीसंयाजिके ।

पत्नीसंयाजार्थ उपवेशने नैवं कुर्यात् ।

नान्यत्र होतुरिति कौत्सः ।

होतुरन्येषामेते न भवत इति कौत्सो मन्यते ।

उपविश्य देव बहिः स्वासस्थं त्वाध्यासदेवमिति ।

उपविश्यानन्तरं श्रूयादित्यर्थः ।

अभिहिप होतः प्रतरां बर्हिषद्भवेति जानुशिरसा बर्हिरुपस्पृश्यात् ऊर्ध्वं जपेत् ।

जानुशिरो जान्वग्रम् । अत ऊर्ध्वग्रहणमुपस्पृशतो न जपः स्यादिति । तेनान्यत्रैवंरूपे शब्देऽसति कुर्वन्नेव कुर्यादिति गम्यते 'अरणी संस्पृश्य मन्ययेत्' इत्यादिषु ।

मूपतये नमो भुवनपतये नमो मूतानां पतये नमो भूतये नमः प्राणं प्रपद्येऽपानं प्रपद्ये व्यानं प्रपद्ये वाचं प्रपद्ये चक्षुः प्रपद्ये श्रोत्रं प्रपद्ये मनः प्रपद्ये आत्मानं प्रपद्ये गायत्रीं प्रपद्ये त्रिष्टुभं प्रपद्ये जगतीं प्रपद्ये-
ऽनुष्टुभं प्रपद्ये छंदांसि प्रपद्ये सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्मकेभ्यो विश्वे देवाः शास्त न मा यथेहाराधि होता निपदा यजी-
र्थास्तद्व्य वाचः प्रथमं मसीयेति समाप्य प्रदीप्त इध्मे सुचावादापये-
ज्जिगवेन ।

समाप्य प्रदीप्त इत्युभयस्य सुगादापनावत्तरप्रदर्शनार्थत्वाज्जपसमाप्तिरपि प्रदीप्तं एवेति गम्यते । अनेन निगदेनाऽऽदापयेदध्वर्युम् ।

अग्निर्होता वेत्त्वग्नेर्होत्रं वेत्तु प्रावित्रं साधु ते यजमानं देवता यो अग्निमित्यवसाय होतारमवृथा इति जपेत् ।

अवसायेतिवचनं निगदमध्य उच्छ्वासलामार्थम् । जपेदिति निगदमध्य उपांगुत्व-
लामार्थम् ।

अयं समापयेद्वृत्तवतीमध्वर्योः सुचमास्यस्व देवयुधं विश्ववारे ईदमध्वे वेधौ ईद्वेऽन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम यज्ञियानिति ।

अथेतिवचनमत्राप्युच्छ्वासलामार्थम् । समाप्तिवचनमग्निर्होतेत्यादेर्यज्ञियानित्यन्तस्यैक-
निगदत्वसूचनार्थम् ।

समाप्तेऽस्मिन्निगदेऽध्वर्युराश्रावयति ।

अध्वर्युर्कर्मविधानं प्रत्याश्रावणस्येदं निर्मितमिति ज्ञापनार्थम् । समाप्तिवचनमाश्रावणे कृतेऽपि समाप्त एव निगदे प्रत्याश्रावणं कुर्यादित्येवमर्थम् ।

प्रत्याश्रावयेदाग्नीध्र उत्करदेशे तिस्रस्फचमिध्मसंनहनानीत्यादाय दक्षिणामुस इति शाट्यायनकमस्तु औ ३ पळित्यौकारं प्लावयन् ॥ ४ ॥

शाठ्यायनग्रहणं विकल्पार्थम् । अतः प्राहुमुक्तत्वमपि लभ्यते । प्रावयन्धुनं कुर्वन्नि-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रयाजैश्चरन्ति ।

वक्ष्यमाणेलक्षणा यानाः प्रयाजा इत्युच्यन्ते तैश्चरन्ति यजन्तीत्यर्थः ।

पञ्चैते भवन्ति ।

पञ्चवचनं नराशंसस्तनूनपांश्च, द्यामुप्त्यायणस्यापि पञ्चैव भवन्ति न षडित्येवमर्थम् ।
एत इति वचनमत्र पठिता एवैते तनूनपाजराशंसयोरन्यतरेण सह पञ्च भवन्ति नोपठितेन
सहेत्येवमर्थम् ।

एकैकं प्रेषितो यजति ।

न सङ्कल्पेपितः सर्वान्यजति ।

आगूर्याज्यादिरनुयाजवर्जम् ।

सर्वत्र सर्वासामनुयाजवर्जितानां याज्यानामादावागूर्भवति ।

कोऽयमागूरित्याह—

येऽ यजामह इत्यागूः, वषट्कारोऽन्वः सर्वत्र ।

अनुयाजानामपीति सर्वत्रवचनम् ।

उच्चैस्तरां बलीयान्याज्यायाः ।

अत्रोच्चैस्तरत्वमेकयमातिशयमात्रं, बलीयस्त्वं व्यक्ततरोच्चारणेमेतकुमयं याज्याया एव ।

तयोरादी प्रावयेत् ।

तयोरागूर्वपट्कारयोरोद्योः श्रुतिः कार्या ।

याज्यान्तं च ।

प्रावयेदिति शेषः ।

विविध्य संध्यक्षराणामकारं न चेद्वैवचनो व्यञ्जनान्तो वा ।

न चेत्प्रगृह्य इति पठितव्ये न चेद्वैवचन इति प्रमादपाठः । अगन्ते यान्यक्षराणि
प्रगृह्याणि तेषां स्वरूपेणैव सर्वत्र श्रुतिः कार्या न विवेकः कर्तव्यः । यान्यप्रगृह्याणि
संध्यक्षराणि तानि विविच्याक्तरमेव प्रावयेदिति* । एकारैकारयोरा३ इ इति । ओकारौ-

* स. पुस्तके प्रावयेदित्यस्यामे—‘प्रगृह्य इति पाठे शुभे अस्मै स्वे इत्यादिष्वग्रहः ।
नाभिस्मै इति’ अयं ग्रन्थो वर्तते ।

१ च. ‘णशाब्दल’ । २ ख. ग. ‘पादव्या’ । ३ ख. च. ग. घ. ‘मतः प’ । ४ क. घ.
नापाठि’ । ५ ख. ग. ‘राययोः प्लु’ । ६ ख. ग. घ. ङ. च. झ. ‘न्यप्रगृह्याणि स’ ।

कारयोरा३ त इत्येवं विविच्य प्लुतिः कार्या । ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षण३ इ वौपडित्या-
दिदृष्टान्तः । इन्दुं समहन्पीतये समस्मा३ इ वौ इति निदर्शनम् । एकारस्य प्रगृह्यस्य
स्वरूपेणैव प्लुतिः कार्या । अधिश्रियं शुक्रपिणं दधाने३ वौ० इत्यादिदृष्टान्तः । ओका-
रस्य तु प्रगृह्यसंज्ञाया अनित्यत्वान्नित्यानित्यसंयोगविरोधात्तस्य सर्वदाऽपि विविच्यैव प्लुत-
कर्तव्यम् । कविः कविभियदासि प्रयज्या३ उ वौ० इत्यादिनिदर्शनम् । तपैवौकारस्यापि
सहस्रस्थूणं विभृयः सह द्वा३ उ वौ० इति । व्यञ्जनान्तो वा । व्यञ्जनान्तानां संध्यस-
राणां सर्वदा स्वरूपेणैव प्लुतिः कार्या न विवेकः कर्तव्यः । स ते जानाति० भिद्यौ३ द्वौपट् ।
ग्रीणि पदा विचक्रमे० अतो घर्माणि धारया३न् वौ० इत्यादिदृष्टान्तः ।

विसर्जनीयोऽनत्यक्षरोपधो रिप्यते ।

अनत्यक्षरोपधोऽनवर्णोपध इत्यर्थः । स वषट्कारेण संधीयमानो रिप्यते । विषा सोम-
मभिर्शेवोभीर्वौ० इत्यादि निदर्शनम् ।

इतरश्च रेफी ।

इतरः, अवर्णोपधः । स च रेफिसंज्ञी चेद्विपर्यत^१ । महोपोवर्जमितरो यथोक्तमित्यत्र
रेफिसंज्ञाऽधिगन्तव्या । उत्तमं चमसं नवं० अकृतं चतुरः पुनार्वौ० इत्यादि निदर्शनम् ।

लुप्यते रेफी ।

अवर्णोपधो यो विसर्जनीयो रेफिसंज्ञश्च न भवति स लुप्यते एव वषट्कारसंघौ ।
अर्वादेहि सोमकामं० हूयमाना वौ० इत्यादि निदर्शनम् ।

प्रथमः स्वं तृतीयम् ।

वर्गाणां यो यः प्रथमः स स स्वं तृतीयमापद्यते । विदर्वाग्वौ० उदाहृतिः ।

नित्यं मकारे ।

अन्तस्थासु तां तामित्यनेनोक्तमित्यर्थः ।

ये३ यजामहे समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तू३ यौ३-
पठिति वषट्कारः ।

वौपट्शब्दो वषट्कार इत्यर्थः ।

इति प्रथमः ।

अयं प्रथमः प्रयाज इत्यर्थः ।

१ स. म. घ. ङ. "न्यः वि" । २ स. म. ङ. "भियमित्या" । स. "भियवो" । ३ र
ग. "ते । इतरम्" । स. "ते । नेतेर्दन्त्यमूर्धन्यभावस्य । हेतुप्लुतमहं, अव इतरः, म" । ४ ङ. ङ
स. च. "ते । विद" ।

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानाविति वषट्कारमु-
क्त्वोक्त्वाऽनुमन्त्रयते ।

सर्वस्यायं विधिः स्वादित्येऽर्पणां वीप्सा ।

दिवा कीर्त्यो वषट्कारः ।

वृथा रात्रौ न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । किंच वषट्कारसंज्ञं च यत्कर्म तद्विध्यन्तराविरोधे
सति दिवैव कर्तव्यमिति ।

तथाऽनुमन्त्रणम् ।

दिवा कीर्त्यमित्यर्थः । तच्चोक्तार्थमेव ।

एतद्याज्यानिदर्शनम् ।

यदिदं याज्यायाः पुरस्तादागूस्तेस्य चाऽऽदौ याज्यान्ते च प्लुतिः स्यादुपरिष्ठाच्च वष-
ट्कारस्तस्य चाऽऽदौ प्लुतिस्ततोऽनुमन्त्रणम् । इत्येतद्याज्यास्वरूपानिदर्शनम् । अनुमन्त्र-
णस्य याज्यान्तर्माविवचनं तदन्तं वाग्यमैवार्थम् ।

तनूनपादस्य आज्यस्य वेत्त्विति द्वितीयोऽन्वयश्च वसिष्ठशुन-
काग्निवध्यश्वराजन्येभ्यः ।

वसिष्ठादिभ्योऽन्येषामयं द्वितीयः ।

नराशंसो अग्न आज्यस्य वेत्त्विति तेषाम् ।

वसिष्ठादीनामयं द्वितीयः ।

इच्छो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति तृतीयः ।

सर्वेषामिति शेषः ।

बहिरग्न आज्यस्य वेत्त्विति चतुर्थः । आगूर्य पञ्चमे स्वाहाऽमुं
स्वाहाऽमुमिति यथावाहितमजुद्रुत्य देवता यथाचोदितमनावाहिताः
स्वाहा देवा आज्यया जुषाणा अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति ।

पद्यम एवं कृत्वा तेनैव यजेदिति शेषः । आगूर्येतिवचनं क्रमार्थम् । प्रतिदेवतं स्वाहा-
शब्दाम्यासार्थं वीप्सावचनम् । यथावाहितग्रहणं प्रमादादावाहिताया अस्थानिन्या अपि
ग्रहणार्थम् । अनावाहिता इत्येवमर्थः याः स्थानिन्योऽपि देवताः प्रमादादनावाहिताः स्यु-
स्तासामन्यत्र यथाचोदिते क्रमे निगमनार्थम् । प्रयानाद्यनुयाजान्तेत्यादिषु यथाचोदितं

तदीयानां देवतानां निगमनार्थं च । इदमेव प्रकारद्वयमनावाहितग्रहणाद्गृह्यते^१ नान्यथा ।
यथावाहितग्रहणेन पठितावाहना न गृह्यन्ते । तासां पाठादेव निगमनं नान्यथेत्यर्थः ।
स्वाहा देवा इति यथासूत्रं मन्त्रशेषः ।

आऽतो मन्त्रेण ।

* इतः पूर्वं यत्तन्मन्त्रेण प्रयोक्तव्यम् । अत्र पूर्वविधेरमावादन्यत्रैतत्पूर्वमग्निमन्यनादि
यद्भवति तदपि मन्त्रेण प्रयोक्तव्यमिति गम्यते । त्रीणि वाचः स्थानानि मन्त्रमध्यमोत्तम-
संज्ञकानि । तेषु च सप्त सप्त यमा भवन्ति । यमो नामावस्था । तत्र सप्तमयमेन वषट्कारः
प्रयोक्तव्यः । तत एकावरोहेण याज्या । एवं सर्वत्रैकैकयमौवरोहेण वषट्कारः
प्रयोक्तव्यः ।

ऊर्ध्वं च शंयुवाकात् ।

मन्त्रेण प्रयोक्तव्यम् ।

मध्यमेन हवींष्या स्विष्टकृतः ।

सर्वत्राऽऽकारोऽभिधावेव । अत्र त्वभिधावे मर्यादायां वा भवत्यध्वर्युवशात् । अत्र
स्विष्टकृन्मध्यमेनोत्तमेन वाऽध्वर्युवशात्प्रयोक्तव्यः । प्रयानेभ्य ऊर्ध्वमा स्विष्टकृतो मध्यमेन
प्रयोगः । हविर्ग्रहणं स्थानान्तरेऽपि प्रधानहविषां मध्यमस्वर एवेति ।

उत्तमेन शेषः ।

हव्यादिः स्विष्टकृदादिर्वा शंयुवाकान्तः शेष इत्युच्यते स उत्तमेन प्रयोज्यः ।

अग्निर्वृत्राणि जहृघ्नदिति पूर्वस्याऽऽज्यमागस्थानुवाक्या । त्वं
सोमासि सत्यतिरित्युत्तरस्य जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्त्विति पूर्वस्य
याज्या जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेत्त्वित्युत्तरस्य । तावागूर्वाऽऽदेशं
यजति ।

तावित्स्याज्यमागसंप्रत्ययार्थम् । आगूर्वेति देवतादेशस्य क्रमविधानार्थम् । यजतीति
देवतादेशस्य याज्यया संघानार्थम् । तावाज्यमागसंज्ञकौ यागावागूर्वानन्तरं द्वितीयया
विभक्त्या देवतामादिद्यादिश्य याज्यया संघाय यजतीत्यर्थः ।

सर्वाश्चानुवाक्यावत्योऽपैषा अन्या+अन्वायात्याभ्यः ।

* ग. पञ्चमययाजपर्यन्तमादित आरभ्य । + अन्वायात्यात्यस्यमन्वायात्याशब्दचोदितत्वमे-
वेति । पातुर्मास्यसूत्रे वाजिनयापयवृक्षाशपि विस्तरेण विचारितम् ।

१ घ. 'ते। अन्य' । २ रा. ग. 'ति शेषो यथासूत्रमेव । आ' : ३ घ. स. 'मारो' ।
४ रा. ग. घ. स. ङ. 'कृत्यम् । प्र' । ५ त. ग. घ. ङ. स. 'योक्तव्यम् । ह' ।

या अन्वायातशब्देनानुनिर्वापशब्देन वा चोदितास्ता अन्वायात्याः । ताम्योऽन्या या देवता अनुवाकयावत्सोऽपैषाश्च ताः सर्वा आदिश्य यष्टव्याः । अन्वायात्यानामनुवाक्यारहितानां च सपैषाणां चाऽऽदेशो न कर्तव्य इत्यर्थः । सर्वग्रहणमाज्यभागयोरपि सपैषयो-
रादेशनिवृत्त्यर्थम् ।

सौमिकीभ्यश्च या अन्तरेण वैश्वानरीयं पत्नीसंयाजांश्च ।

सौमिक्यः, सोम उत्पन्ना न सोमे प्रयोज्या अपि । तत्रोत्पन्नानामेव तत्र भवत्वसंभ-
वात् । वैश्वानरीयपत्नीसंयाजानां तच्छब्दचोदितानामेव ग्रहणं युक्तम् । अत एतस्मिन्नेवाऽऽ-
सने वैश्वानरीयस्य यजतीत्येतदेव गृह्यते । पत्नीसंयाजैश्चरित्वाऽकमृषं व्रजन्तीत्येतदेव च ।
अन्या इत्यनुवर्तते । अङ्गग्रधानरूपे सोमकर्मणि यौ तौ वैश्वानरीयपत्नीसंयाजशब्दचोदितौ
पदार्थौ तयोर्मध्ये यास्तत्रैवात्पन्ना देवतास्ताम्योऽप्यन्या देवता आदिश्य यष्टव्याः । न ता
आदिश्य यष्टव्या इत्यर्थः ।

एतौ वार्त्रघ्नौ पौर्णमास्याम् ।

यावेतौ पौर्णमास्याज्यभागौ तौ वार्त्रघ्नसंज्ञौ भवत इत्यर्थः ।

सन्निमित्तेयं संज्ञेत्याह—

अनुवाक्यालिङ्गविशेषान्नामधेयान्यत्वं ततो विचारः ।

अनुवाक्यात एव विचारावर्गोमोऽन्यत्वमित्यर्थः ।

नित्ये याज्ये ।

उक्ते एवैते सर्वत्र याज्ये नानुवाक्यावदेतयोरन्यत्वमित्यर्थः ।

वृधन्वन्तावमावास्यायाम् । अग्निः प्रत्नेन मन्मना सोम गीर्भिर्द्वा
चयमिति । आऽऽतो वाग्यमनम् ।

आदित आरम्याऽऽज्यभागपर्यन्तं वाग्यमनं भवति ।

अन्तरा च याज्यानुवाक्ये । निगदानुवचनामिष्टवनशस्त्रजपानां
चाऽऽरम्याऽऽ समाप्तेः ।

अत्रामिष्टवनसंस्तवनशस्त्रेति संस्तवनशब्दः पठितव्यः । आरम्येतिवचनमन्यदपि यद्या-
ज्यादिभ्यस्तदारम्याऽऽ समाप्तेर्वाग्यमनसिद्धयर्थं हेतुराधिकारात्कर्त्तव्यत्वापि प्रापणार्थं चेति ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'सिकीभ्यः, खे' । २ ख. ग. 'वावसाने । ३ ख. ग. 'न्तीति
त एव पत्नीसंयाजा गृह्यन्ते, एत' । ४ ख. ग. 'यौ वै' । ५ ङ. 'चारः । विकारोऽन्य' । ६ क.
ममेऽन्य' । ७ व. ङ. च. 'एवेमे स' । ८ ख. ग. 'र्थः । इति निमित्ते संज्ञेत्याह—वृ' ।

अन्यद्यज्ञस्य साधनात् ।

यज्ञसाधनवचसोऽन्यत्र वाग्यमनं नियम्यते । यज्ञसाधनवचो नाम यद्यज्ञसंपादनार्थं तज्जे-
परिहारार्थं च ।

आपद्यातो देवा अवन्तु न इति जपेत् ।

आपद्येति । नियमनतिक्रम्येत्यर्थः ।

अपि वाऽन्यां वैष्णवीम् ॥ ५ ॥

अन्यामपीतिवचनं पूर्वोक्ताया अपि वैष्णवीत्वप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

उक्ता देवतास्तासां याज्यानुवाक्या अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्यायमग्निः
सहस्रिण इति वेदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीभ्य एतामग्निषोमा
सवेदसा युवमेतानि दिवि रोचनानीन्द्राग्नी अवसा गतं गीर्मिर्विप्रः
प्रमतिमिच्छमान एन्द्रसानर्त्तिं रयिं प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रून्महौ
इन्द्रो य ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महानिति यद्यग्नीषोमीय उषा-
शुयाजोऽग्नीषोमा यो अद्य वामान्यं दिवो मातरिश्वा जभारेति ।

उक्तसंकीर्तनं देवताविधिक्रमस्मरणार्थम् । तासां याज्यानुवाक्या वक्ष्यमाणा लिङ्ग-
क्रमाभ्यां योजनीया इति । इदमप्युक्तसंकीर्तनस्य प्रयोजनं यत्र देवताविधानामन्तरमृचो
विधीयन्ते तत्र तासां देवतानां ता एव याज्यानुवाक्या इति सार्वत्रिकोऽयं विधिरित्येत-
ज्ज्ञापयितुम् । अयमग्निरिति गायत्रीवि याज्यानन्तरमुक्तत्वाद्याज्यैव भवति । सा तु गायत्री-
सामान्यादाधान एव भवति । यद्यग्नीषोमीय इति व्युत्क्रम्यान्ते षष्ठ्यन्तंशयार्थमुक्तवानाचार्यः ।

अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहि देवोऽं उशतो यविष्ठेत्यनुवाक्या ।

अपशब्दः प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतो यागः स्यान्नाऽऽवाहनक्रमेणेति । अनुवाक्या-
वचनं सर्वत्र पूर्वमनुवाक्या पश्चाद्याज्येति प्रदर्शनार्थम् ।

ये ३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरित्युक्त्वा षष्ठ्या विमक्त्या
देवतामादिश्य प्रियाधामान्ययाळित्युपसंतनुयात् ।

आगूर्विद्वानं निगदादेव स्थावर्गादाविति । अग्निं स्विष्टकृतमिति वचनमाग्निं होत्राय-
शब्देनाऽऽदेशो न स्यादिति । षष्ठीनिबानं द्वितीयाया निवृत्त्यर्थम् । देवतामादिश्य प्रिया-
धामानिशब्दमुपसंतनुयात् । अयाट्शब्दः पूर्वपाठेन एवोत्तरेण सूत्रेण तस्यास्तरया देवतायाः
प्रस्तादतिदेशरूपेण विधीयते । देवताया उपरिष्ठाद्विधीयमानेन प्रियाधामानिशब्देन संधा-

नार्थे प्रियाधामान्ययाळिति संततं पठितम् । अतोऽत्र प्रतिदेवतमेक एवायाद्शब्दः प्रयो-
क्तव्यो न द्वितीय इति स्थितम् ।

एवमुत्तरा अयाळयाळिति त्वेव तासां पुरस्तात् ।

उत्तरासामयं विशेषः । अयाद्शब्द एव तासां पुरस्तात्प्रयोज्यो नाग्निशब्दोऽपीति । एत-
दुक्तं भवति—प्रथमदेवतायाः पुरस्तादयाळग्निशब्दः, उत्तरासामयाद्शब्द एव, सर्वासामुप-
रिष्टात्प्रियाधामानिशब्दः, सर्वे च संतता वक्तव्या इति ।

आज्यपान्तमनुक्रम्य देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः
प्रिया धामानि यक्षस्त्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्व-
रा जातवेदा जुपतां हविरग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरित्यनवानं
यजति ।

आज्यपान्तमिति प्रसिद्धक्रमसंग्रहादावाहनक्रमोऽत्रापि परिगृह्यते तेनास्थानिन्या निग-
मनमिहापि स्यात् । आज्यपान्तमेवमुक्त्वा तदनन्तरेण प्रियाधामानिशब्देन यक्षदिति
संघाय यथासूत्रमुक्त्वा जुपतां हविरग्ने यदद्येत्युवाऽनुच्छ्वसन्पूजेत् । सर्वानुच्छ्वासः कर्त-
व्योऽस्यां याज्यायाम् ।

प्रकृत्या वा ॥ ६ ॥

अर्धर्चे वोच्छ्रसेत् ॥ ६ ॥

प्रदेशिन्याः पर्वणी उत्तमे अश्रयित्वौष्ठयोरभ्यात्मं निमाष्टि ।

प्रदेशिनी नामाङ्गुलिविशेषः । पर्वणी सन्धी । उत्तमे इति । अप्रतो द्वे पर्वणी इत्यर्थः ।
अध्वर्युणा ते पर्वणी अञ्जयित्वाऽभ्यात्ममात्माभिमुखं पाणितलं कृत्वौष्ठयोरवागपवर्गे
निमाष्टि ।

वाचस्पतिना ते हुतस्येपे प्राणाय प्राश्नामीत्युत्तरमुत्तरे मनसस्पतिना
ते हुतस्योर्जेऽपानाय प्राश्नामीत्यधरमधरे ।

अनेनेदमस्मिन्नित्यनयोरर्थः ।

स्पृष्ट्वोदकमञ्जलिनेलां प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा पश्चादस्यां
उदगङ्गुलिं पाणिमुपधायावान्तरैलामवदापयीत ।

द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिस्तं कृत्वा तेनेल्यं गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा निधायेत्यर्थः ।
अस्या इति । इलाया इत्यर्थः । या हस्तेऽवदीयते साऽवान्तरैल । अवदापयीताध्वर्युम् ।

अन्तरेणाद्गुष्ठमङ्गुलीश्च स्वयं द्वितीयमाददीत ।

अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्मध्येन प्रदेशेन स्वयमिच्छाया अवान्तरेळामाददीत ।

प्रत्यालब्धामङ्गुष्ठेनाभिसंगृह्य ।

प्रत्यालब्धां सृष्ट्यामध्यर्णेत्यर्थः ।

प्रत्याहृत्याङ्गुलीरमुष्टिं कृत्वा दाक्षिणत इळां परिगृह्याऽऽस्यसंमितामुपह्वयते प्राणसंमितां वा ।

अमुष्टिं कृत्वाऽङ्गुलीभ्यां बहिरङ्गुष्ठमकृत्वेत्यर्थः । सम्ये हस्ते निहितमिळां दाक्षिणेन हस्तेन गृहीत्वाऽवान्तरेळातो दाक्षिणतः परिगृह्याऽऽस्यसंमितां प्राणसंमितां वेळां कृत्वा तामुपह्वयते । प्राणसंमितां नासिकासंमितमित्यर्थः ।

केन मन्त्रेणेत्याह—

इळोपहृता सह दिवा बृहताऽऽदित्येनोपास्माँ इळा ह्वयतां सह दिवा बृहताऽऽदित्येनेळोपहृता सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायुनोपास्माँ इळा ह्वयतां सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायुनेळोपहृता सह पृथिव्या रथन्तरेणाग्निनोपास्माँ इळा ह्वयतां सह पृथिव्या रथन्तरेणाग्निना उपहृता गावः सहाशिर उपमां गावः सहाशिरा ह्वयन्तामुपहृता धेनुः सह ऋषोपमां धेनुः सह ऋषमा ह्वयतामुपहृता गौर्धृतपदी मां गौर्धृतपदी ह्वयतामुपहृता दिव्याः सप्त होतार उप मां दिव्याः सप्त होतारो ह्वयन्तामुपहृतः सखामक्ष उप मां सखामक्षो ह्वयतामुपहृतेळा वृष्टिरुप मामिळा वृष्टिर्ह्वयतामित्युपांश्वथोच्चैः । इळोपहृतोपहृतेळोपास्माँ इळा ह्वयतामिळोपहृता । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी ब्रह्मदेवकृतमुपहृतं दैव्या अध्वर्यव उपहृता उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्धानुपहृते द्यावापृथिवी पूर्वजे क्रतावरी देवी देवपुत्रे । उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतो भूयसि हविष्करण इदं मे देवा हविर्जुपन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इति ।

इळोपहृतेति सह दिवेत्यादिना तस्मिन्नुपहृत इत्यन्तेन । इत्युपांश्वित्यनेन निगदाना तन्त्रस्वरत्वादप्राप्तमुपांशुत्वं विधीयते । तेनैकश्रुत्यमनुष्यतमेवेति स्थितम् । अपोचैरित्यने-

१ क. ख. ग. ड. च. °ह प्रत्याहृत्य । प्रत्याल° । २ क. ख. ग. ड. च. °र्थः । अङ्गु° ।

३ च. घ. ङ. °रेळान्तो द° । ४ ख. ङ. ग. °तेत्या° ।

नोत्तरस्य निगदमागस्य तन्त्रस्वरस्यानपगमः कथ्यते । प्राप्तत्वान्नापूर्वं विधीयते । अतस्त-
स्मिन्ननुच्यमाने संशयः स्यान्निगदमध्य उपांशुत्वमुच्यमानं किं सर्वस्य निगदस्य, आहो-
स्वित्पूर्वस्य मागस्य परस्य वेति । अस्मिन्नुच्यमाने पूर्वस्यैव मागस्योपांशुत्वं विहितं
भवति नोत्तरस्य भवतीति नात्र संशयः । इत्योपहृता मनुष्या देवी देवपुत्रे इति
प्रीण्यवसानानि ।

उपहृतावान्तरेळां प्राक्षीयादिळे मागं जुषस्व नः पिन्वगाजिन्वा-
र्धतो रायस्पोपस्येशिषे तस्य नो रास्व तस्य नोदास्तस्यास्ते मागमशी-
महि । सर्वात्मानः सर्वतनवः सर्ववीराः सर्वपूरुषाः सर्वपुरुषा इति
वा ॥ ७ ॥

उपहूयेत्यनुच्यमाने हविर्जुपन्तामिति निगदान्तः स्यात् । तस्मिन्नुपहृत इत्यवान्तरेळा-
भक्षणमन्त्रः स्यादिळे मागमिति वा, अनयोर्विकल्पार्थो वाशब्दः । सर्वपूरुषाः सर्वपुरुषा
इति पदद्वयविशिष्टश्च मन्त्र इत्येते दोषाः स्युः । एतस्मिन्नुच्यमाने तस्मिन्नुपहृत इत्येव-
मन्तो निगदः स्यात् । पूर्वं इति शब्दो निगदैकदेशः स्यात् । वाशब्दश्च मन्त्रावयवविक-
ल्पार्थ एव स्यात् । सर्वपूरुषा इत्यन्त इति शब्दाच्चेतावानेव च मन्त्रः स्यादित्येवं सर्वं
समञ्जसं भवति । होताऽवान्तरेळां भक्षयित्वेळामपि भक्षयेत् । सर्वे च यजमाना इळां
भक्षयेयुः । इळां सर्वेषामिति पशुविभागे दर्शनात्, शाखान्तरे च यजमानपञ्चमा इळां
भक्षयेयुरिति दर्शनाच्च ॥ ७ ॥

मार्जयित्वाऽनुयाजैश्चरन्ति ।

मार्जनमिळामक्षणाङ्गम् । पित्र्यायामिळामक्षणाभावे मार्जनस्याप्यभावदर्शनात् । मक्ष-
यितुर्मार्जनेन दृष्टश्चोपकारोऽस्ति शुद्धिर्नेमि । अत इळान्तकर्मत्वपि मार्जनमस्त्येव । नैतद-
नुयामाङ्गं चतुर्धाकरणदक्षिणादानाम्यां व्यवहितत्वात् । पित्र्यायामनुयाजसत्तायामपि
तदभावदर्शनाच्च । अतो मार्जयित्वाऽनुयाजैश्चरन्तीतिवचनं चतुर्धाकरणदक्षिणादानयोरनित्य-
त्वसूचनार्थम् । तथा ह्यनाग्नेयेषु चतुर्धाकरणं नास्ति । अङ्गभूतेषु दक्षिणादानं नास्तीति ।

परिस्तरणैरञ्जलिमन्तर्धायाप आसेचयते तन्मार्जनम् ।

आहवनीयस्य परिस्तरणैः । मक्षणार्थं निष्क्रम्य पुनः प्रविष्टानां प्रथमप्राप्तत्वात्तेषामासे-
चयतेऽपोऽर्थात्सहकारिणा ।

देवादयोऽनुयाजाः ।

देवादयो देवशब्दादय इत्यर्थः । पुनरनुयानग्रहणमुत्तरस्य सूत्रस्य प्रथमानुयाजा-
र्थत्वाय ।

वीतवत्पदान्ताः ।

वीतवत्पदान्तत्वं प्रथमानुयाजपुरुषाः स्यात् ।

त्रयः ।

तेऽनुयाजास्त्रयो भवन्ति ।

एकैकं प्रेषितो यजति ।

देवान्यजेति प्रथमसंप्रसार्य सर्वार्थत्वे सत्यपि पुनः पुनः प्रेषित एव यजेत् । त इमेऽ-
नुयाजाः ।

देवं बर्हिर्धंसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो नराशंसो वसुवने वसुधेयस्य
वेतु । देवो अग्निः स्वितृकृतसुद्रविणा मन्त्रः कविः सत्यमन्मायजी होता
होतुर्होतुरायजीयानग्रेयान्देवानयाङ्ग्यं अपि प्रेष्ये ते होत्रे अमत्सत तां
ससन्तुषीं होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्वितृकृत्याग्ने होता
भूर्धंसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहीत्यनवानं वा ॥ ८ ॥

अमत्सतेत्यत्रावसाय वाजवसाय वा यजेत् ।

सूक्तयाकाय संप्रेषित इदं द्यावापृथिवी मद्रमभूदार्धं सूक्तयाकमुत
नमोवाकमुध्यास्म सूक्तोऽयमग्ने त्वं सूक्तवागसि । उपश्रुती दिवस्पृ-
थिव्यो रोमन्धती तेऽस्मिन्धज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ताम् । शंगपीजीर-
वानू अत्रस्नू अप्रवेदे उरुगव्युती अमवंकृतौ । वृष्टिद्याधारीत्यापाशं भुवी
मपोभुवा ऊर्जस्वती पयस्वती सूपचरणा च स्वधिचरणा च तपोराविदी-
त्यवसाय प्रथमया विमक्त्याऽऽदिश्य देवतामिदं हविरित्युपसंतनुयात् ।

असि, स्ताम्, अमवंकृतौ, विदि, अकृतोति च । अकृततामकृतोत्येवम् । यजमानस्य
नामनी । मानुषा इत्यवसानानि सर्वाणि निगदे । अत्र तु प्रथमाविधानं द्वितीयानिवृत्त्यर्थम् ।
आविदीत्यत्रावसाय प्रथमया विमक्त्याऽऽदिश्य देवतामिदं हविरित्युपसंतनुयात् ।

एवमुत्तराः ।

उत्तरा अपि देवता आदिश्येदं हविरित्येवमुपसंतनुयात् ।

अक्रातामकतेति यथार्थम् ।

द्विद्वैवतमहुदैवतयोरेवमूहः कर्तव्यः । यथार्थवचनमर्थवशेनाभिधानमित्येवमर्थम् ।

उक्तमुपांशोः ।

आवह स्वाहेत्युक्तमित्यर्थः । उक्तस्य वचनप्रत्यय निगदस्य पशावपीष्टिवदेव प्रयोगार्थं न सूक्तवाक्यप्रैषवदनुपतादीनामुपांशुत्वं भवति ।

आवापिकान्तमनुवृत्त्य देवा आज्यपा आज्यमजुपन्तावीवृधन्त महो ज्यायोऽकताग्निर्होत्रेणेवं हविरजुपतावीवृधत महोज्यायोऽकृत । अस्या-
सृधेद्धोत्रायां देवंगमायामाशास्तेऽयं यजमानोऽसावसावित्यस्याऽऽदिश्य
नामनी उपांशु संनिधौ गुरोः । आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते
रायस्पोपमाशास्ते सजातवनस्यामाशास्त उत्तरां देवयज्यामाशास्ते
भूयो हविष्करणमाशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्ते विश्वं प्रियमाशास्ते
यदनेन हविषाऽऽशास्ते तदश्यात्तदध्यात्तदस्मै देवारासन्तां तदग्निर्देवो
देवेभ्योऽवनते वयमग्नेर्मानुषाः । इष्टं च वित्तं चोमे च नो द्यावापृथिवी-
अंहसः स्पातामेह गतिर्वामस्येवं नमो देवेभ्य इति ॥ ९ ॥

आवापिकान्तमित्येतदावापिकदेवताक्रमप्राप्त्यर्थम् । तेनास्थानिन्यत्रापि निगद्यते ।
देवा आज्यपा इति यथासूत्रम् । असावसावित्यत्र यजमाननामनी प्रथमया विभक्त्या
निर्दिशेत् । सांख्यवहारिकं नाक्षत्रं च । होतुर्गुरुश्चेद्यजमानः स्यात्तत्संनिधावुपांशु नामनी
ब्रूयात् ॥ ९ ॥

शंयुवाकाय संप्रेषितस्तच्छंयोरावृणीमह इत्याहानुवाक्यावदप्रणवाम् ।

अनुवाक्यावद्वचनमैकश्रुत्यप्रापणार्थम् । अप्रणवामिति प्रणवो निषिध्यते ।

वेदमस्मै प्रयच्छत्यध्वर्युः ।

वेदग्रहणकालज्ञापनार्थमेतत्सूत्रम् । अतोऽध्वर्युणा दत्ते गृह्णीयात् । अदत्तेऽपि स्वयमेव
गृह्णीयात् ।

तं गृह्णीयाद्वेदोऽसि वेदो विदेयेति ।

तमिति विस्पष्टार्थम् । यदा द्वौ दद्यात्तदा तं तं गृह्णीयादित्यर्थः । यदि द्वौ युगपद्-
द्यात्तदेहेन मन्त्रं ब्रूयाद्वरुणप्रधासादिषु ।

उदायुपेत्येतैनोपोत्थाय पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्य सोमं त्वष्टारं देवानां
पत्नीरग्निं गृहपतिमित्याज्येन यजन्ति ।

एतेनेतिवचनं प्रकृतिविकारामवेऽपि कृत्स्नस्य मन्त्रस्य प्रापणार्थम् । आज्यवचनं यत्राऽऽज्येन सोम इज्यते तत्रैतैर्याज्यानुवाक्ये भवतो नान्यहविष्के सोम इति । यजन्ती-
तिवचनं याग एव तासां देवतानां न निगमेष्वनुवृत्तिरिति ।

आप्यायस्व समेतु ते सं ते पर्यासि समुयन्तु वाजा इह त्वष्टारमग्रियं
तन्नस्तुरीपमधपोपयित्नुदेवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे अग्निर्होता
गृहपतिः स राजा हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजाः ।

इदं संज्ञाविधानार्थम् ।

अथ प्रजाकामो राकां सिनीवालीं कुहूमिति प्राग्गृहपतेर्यजेत ।

अपशब्दः पशान्तरपरिग्रहार्थः । अथ चेद्यजमानः प्रजाकामः स्यात्तदैवता देवता
यजेतेति । प्राग्गृहपतेरिति देशविधानेन पूर्वामिः समुच्यं दर्शयति ।

राकामहं सिनीवालि कुहूमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये ।

याज्यानुवाक्यावचनं प्रजाकामो यजेतेत्यनेन यजमाने संनिहितेऽपि होतैव कर्ता स्यान्न
यष्टा स्यादिति । याज्यानुवाक्ययोर्होतृकर्तृत्वमन्यतः प्रसिद्धमिति ।

कुहूमहमितिप्रतीके गृहीतेऽपि स्वयमेव पठति—

कुहूमहं सुवृतं विद्म नाप समस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा नो
ददातु श्रवणं पितॄणां तस्थे ते देवि हविषा विधेम । कुहूर्देवानाममृ-
तस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषः शृणोतु । संदाशुपे किरतु मूरि
वामं रायस्पोषं यजमाने दधात्विति । आज्यं पाणितलेऽवदापयितेळा-
मुपहूय सर्वां प्राश्नीयात् ।

पर्वाञ्जनाद्युपह्वानान्तं कार्यम् । नात्रावान्तरेळा । पाणितलस्यमाज्यमिच्छेत्युच्यते । ततः
सर्वां प्राश्नीयादित्युच्यते ।

शंयुवाको भवेन्न वा ॥ १० ॥

आज्येळाया ऊर्ध्वं शंयुवाको भवति न भवति वेत्यध्वर्यूणां संस्थाप्रकाराः सन्तीति
तत्सूचनार्थमेतत्सूत्रं यदि स्याद्धोताऽपि तथा कुर्यादित्येवमर्थम् ॥ १० ॥

वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेद्धोताऽध्वर्युर्वा वेदोऽसि वित्तिरासि विदेयक-
मांसि करणमांसि क्रियासंसनिरासि सनितासि सनेयं घृतवन्तं कुलायिनं
रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनं यं बहव उपजीवन्ति यो जना-
नामसद्वशी । तं विदेय प्रजां विदेय कामाय त्वेति ।

पत्न्यै वेदं प्रदाय तां वाचयति होताऽध्वर्युर्वा वेदोऽसीत्यादिकामाय त्वेत्येवमन्तं मन्त्रम् । वाचनमन्त्रस्योच्चैः प्रयोगोऽर्थास्तिष्यति । कार्यं तु लिङ्गजनितमेव ।

वेदशिरसा नामिदेशमालभेत प्रजाकामा चेत् ।

यदि पत्नी प्रजा मे स्यादिति कामयेत तदा वेदस्य जानुसदृशेन प्रदेशेन पत्नी स्वनाभिमालभेत । कामामावेऽपि वाचनं मयत्येव ।

अथास्या योक्त्रं विचृतेत्य त्वां मुञ्चामि वरुणस्य पाशादिति ।

अयेति संबन्धार्थः । यद्यनन्तरं योक्त्रविमोक्तः स्यात्तदैव वाचनमपीति कामामावेवाचनानन्तरं योक्त्रविमोक्तः स्यान्न त्वालम्पनमपीति । अस्या इति योक्त्रविमोचनं होतृकर्तृकमिति दर्शयति ।

तत्प्रत्यगाहपत्याद्विगुणं प्राक्पाशं निधायोपरिष्ठादस्योदगग्राणि वेदतृणानि करोति ।

तद्योक्त्रं द्विगुणं कृत्वा गार्हपत्यात्प्रत्यक्प्राक्पाशं प्राङ्मूलाग्रप्रदेशमित्यर्थः, तन्निदध्यात् । योक्त्रस्य मूलप्रदेशः पाशः । पाशशब्दोऽत्र मूलाग्रयोः प्रदर्शनार्थः । अस्य योक्त्रस्योपरिष्ठाद्वेदतृणान्मुदगग्राणि निदध्यात् ।

पुरस्तात्पूर्णपात्रं संश्लिष्टं वेदतृणैः ।

तृणैर्मयः पुरस्तात्तृणैः संश्लिष्टं * पूर्णपात्रं निदध्यात् ।

अभिमृश्य वाचयेत्पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः सुपूर्णमसि सुपूर्णं मे भूयाः सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूया आक्षितिरसि मा मे क्षेष्टा इति ।

अभिमृश्याभिमृशमित्यर्थः । तां वाभिमृशन्तीं वाचयेत्प्रत्यगाशीष्टान्मन्त्रस्य + ।

अथेतां पूर्णपात्रात्प्रतिदिशमुदकमुदुक्षन्नुदुक्षन्तीं वाचयति प्राच्यां दिशि देवा ऋषिजो मार्जयन्तां दक्षिणस्यां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्तामुदीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरः प्रजापतिर्मानर्जयतां मार्जयन्तामिति वा ।

पूर्णपात्रादुदकं गृहीत्वा तदुदुक्षन्तां चैवकुर्वतीं वाचयति । अत्रोदुक्षणमकुर्वत्या वाचने मन्त्रलिङ्गस्य विरोधामावादुदुक्षणमपि विधीयते । पूर्वत्र तन्मन्त्रलिङ्गादेवाभिमर्शनमकुर्वत्या

* घ. पात्रपूर्णमुदकं पूर्णपात्रमिति रुद्रदत्तः । + क. मन्त्रपताशिपः प्रत्येकगामित्वात् ।

मन्त्रोच्चारणं न संप्रवर्तीति न तस्या अभिमर्शनं विहितम् । मार्जयन्तामिति वेति पदद्वय-
मात्रविकल्पः ।

अथास्या उत्तानमञ्जलिमधस्ताद्योक्त्रस्य निधायाऽऽत्मनश्च सर्व्यं
पूर्णपात्रं निनयन्वाचयेन्माऽहं प्रजां परासिचं या नः सयावरी स्थन ।
समुद्रे वो निनयानि स्वं पाथो अपीथेति ।

योक्त्रस्याधस्तात्पत्न्यञ्जलिमुत्तानमात्मनश्च सर्व्यं पाणिमुत्तानं निवाय पूर्णपात्रं निनय-
न्माऽहं प्रजामिति तां वाचयेत् । यथा तन्निनीयमानमुदकं हस्तेष्वेव पतेत्तथा निनयेत् ।
प्राहुमुत्तमत्र नाऽऽद्रियते, अधस्तादञ्जलिनिधानस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । अत्र परानीद्वित्व-
बहुत्वे सर्वासां वाचनं कर्तव्यम् । प्रतिपत्ति योक्त्रविमोचनमावर्तते । सर्वेषां योक्त्राणां
द्विगुणीकृत्य निधानं भवति । निनयनेन सर्वासां स्वयोक्त्रसंपृक्तोदकलामाथोदुक्षणेऽपि
सर्वासामन्वयः । वाचने वाच्यमन्त्रलिङ्गजनितकार्याभावेऽपि वाच्यस्य पुरुषस्यैवायं संस्कार-
इत्यवगन्तव्यम् । य एते परानीसंबद्धाः पदार्थास्ते सर्वे परस्परं संबद्धा अपशब्देन तच्छब्दे-
नान्येन वा । अतस्ते सर्वे सहैव कर्तव्या नैकैकशः ।

वेदतृणान्पथे गृहीत्वाऽविधून्धन्तसंततं स्तृणन्सव्येन गार्हपत्यादाहव-
नीयमेति तन्तुं तन्वन्नजसो मानुमन्विहीति ।

वेदबन्धस्य मुक्तत्वातृणानीत्युच्यन्ते । तानि दक्षिणेन हस्तेनाग्रप्रदेशे गृहीत्वाऽविधू-
न्धन्वि+ध्वक्त्वेनाकम्पयन्गार्हपत्यादारम्य सव्येन हस्तेन संततं स्तृणन्नाहवनीयं गच्छति । तन्तुं
तन्वन्नित्यास्तरणमन्त्रो न गमनमन्त्रः । ततो मन्त्रान्ते स्तरणारम्भः ।

शेषं निधाय प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थाय स्थाल्याः सुवेणाऽऽदाय
सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात्स्वाहाकारान्तेर्मन्त्रेन चेन्मन्त्रे पठितः ।

शेषं निवायेतिवचनात्तानि सर्वाणि न स्तरितव्यानि नियमेन शेषितव्यानीति गम्यते ।
आज्यस्याहुयाः सुवेणाऽऽज्यमादायाऽऽहवनीये सुवेणैव जुहुयात् । आहवनीयात्प्रत्यगुद-
गवस्थाय सर्वप्रायश्चित्तानीति संज्ञेयां होमानाम् । स्वाहाकारान्तेर्मन्त्रेर्मन्त्रान्ते स्वाहा-
कारं कृतेत्यर्थः । न चेन्मन्त्रे यत्र कापि स्वाहाकारो न पठितस्तदाऽन्ते स्वाहाकारः
कर्तव्यः । यत्र कापि पठितश्चेत्त एव प्रदानार्थो भवति ।

यत्किञ्चापेपितो यजेदन्यत्रापि ।

यः कश्चनास्मिन्शास्त्रे देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको व्यापारो यागो होमोऽभ्याघानं
बलिहाराणादयो वा मन्त्रेण साध्यते तत्र सर्वत्र स्वाहाकारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः ।

+ क. समन्तात्वेन

अन्यत्रेतिवचनं गार्ह्यपि प्रापणार्थम् । अभेषित इति वषट्कारसमुच्चयनिवृत्त्यर्थम् ।

एवंभूतोऽध्यक्तहोमाभ्याधानोपस्थानानि च ।

एवंभूतो नामैवंप्रकारः । आहवनीयात्प्रत्यगुद्गदेशे स्थित आज्यं क्षुत्रेणाऽऽदायाऽऽहवनीय इत्येवंप्रकारविशिष्टः कर्तव्यंभूत इत्युच्यते । विशेषणपरोऽयं निर्देशः । अव्यक्तशब्देनाविहितविशेष उच्यते । यत्र होमाभ्याधानोपस्थानान्यविहितविशेषाणि विधीयन्ते तत्रानेन प्रकारेण कर्तव्यानीत्यर्थः । एकदेशविशेषे चाप्यपेक्षितमात्रमस्माद्गृह्यते ।

अथाश्वाग्नेऽस्यनमिशस्तीश्च सत्यमित्वमया असि । अयासावयसा कृतोऽयासन्हव्यमूहिषे या नो धेहि भेषजं स्वाहा । अतो देवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिमिश्व भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहेति ।

एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायेन द्वार्यां द्वे आहुती होतव्ये । व्याहृतिभिरिति निर्देशं कृत्वा पुनः पठितेन ज्ञायते व्याहृत्युपदेशेन क्रमेणैवेति चत्वार इति ।

हृत्वा संस्थाजपेनोपस्थाय तीर्थेन निष्क्रम्या नियमः ।

स्यादिति शेषः । हृत्वेतिवचनं संस्थाजपेन होमस्य संबन्धार्थं यत्र संस्थाजपोऽस्ति तत्र प्रायश्चित्तहोमोऽपि भवतीति । अतः खण्डेष्टिप्यपि संस्थाजपस्य प्रयोज्यत्वात्प्रायश्चित्तहोमोऽपि प्रयोज्य एव । उपस्थायान्ते तीर्थेनैव निष्क्रामेत् । निष्क्रम्यानियम इति अर्थलुप्ता नियमा इत्यर्थः । अर्थलुप्तत्वे सत्यप्यनियमविधानं कर्ममध्येऽपि तीर्थेन निष्क्रान्तस्याव्यावृत्त्यादयो नियमौ न भवन्तीति । तेन प्रयोगमध्ये मार्गान्तरेण निष्क्रान्तरूपापि नियमा भवन्त्येवेति विज्ञायते ।

ओं च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च । यत्ते न्यूनं तस्मै तं उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नम इति संस्थाजपः ।

अन्वर्थसंज्ञेयं तेनायं सोमेष्टिषु न भवति ।

इति होतुः ॥ ११ ॥

इतिशब्देनात्रैतावत्त्वमुच्यते, एतावदेव होतुर्नान्यदिति । होतृग्रहणं होतुरेवैतावत्, आग्नीधस्यान्यदपीति ॥ ११ ॥

अथ ब्रह्मणः ।

अथशब्दोऽधिकारार्थः । इदानीं ब्रह्मणोऽपि विधयो वक्ष्यन्त इत्यर्थः ।

होत्राचमनयज्ञोपवीतशौचानि ।

व्याख्यातानेत्यर्थः । श्रानाचमनादिना शुचिर्भूत्वा ब्रह्मत्वं करिष्यामीत्यागुरितो विहारं प्रविशन्प्राङ्मुख आचमनं कुर्यात् । कर्माङ्गत्वाद्यज्ञोपवीतग्रहणम् । पैतृकमानुषयोरपि कर्मणोर्वचनाद्वते यज्ञोपवीत्येव स्यादिति । शौचग्रहणं क्रतुर्थमप्यशुचित्वसंपादि यत्तद्विहारोद्वाहिः कर्तव्यमिति । एतच्चाप्राप्तं विधीयते । अयमपि तीर्थेन विहारं प्रपन्न इति प्राक्येष्टताऽप्ये नेयते । यज्ञमना इति कर्माभिमुख्य एव यज्ञमनस्त्वोपपत्तेः । अङ्गधारणमुपवेशाङ्गत्वात् प्रासमद्वयार्थतापरिहारार्थैव यावदासनमनुवर्तते । तत्र चेत्कर्मैस्त्वस्यापि कर्मसंबन्धादव्यावृत्तिरविशिष्टैव । दक्षिणाङ्गता च तत्र चेत्कर्मैस्त्वस्योत्तराङ्गत्वेनाविशेषादस्यापि भवति ।

नित्यः सर्वकर्मणां दक्षिणतो ध्रुवाणां व्रजतां वा ।

अन्यतः प्राप्तस्य ब्रह्मणोऽयं नियम उच्यते । ध्रुवाणां व्रजतां च पुरुषाणां यानि कर्माणि तेषां दक्षिणतो नित्यो भवेत् । प्राकृतानामप्राकृतानां च ध्रुवाणां नित्यं दक्षिणत्वं ध्रुवेणैव कर्तुं शक्यत इति ध्रुवेषु ध्रुव एव भवेत् । व्रजतां कर्मसु नित्यं दक्षिणत्वात् व्रजत्वेव भवेत् । ध्रुवाणां व्रजतामिति कर्तृविशेषणं न कर्मणाम् । नित्यत्वमत्रोपक्रमप्रभृत्या परिसमाप्तेर्दक्षिणत्वसिद्धयर्थम् । वाशब्दः समुच्चयार्थः । कश्चित्कर्मणि कश्चित्तिष्ठति कश्चिद्व्रजति तत्र भूयसां धर्मः परिगृह्यते ।

वाहिर्वेदि यां दिशं व्रजेयुः सैव तत्र प्राची ।

यत्र वाहिर्वेदि वसतीवरीग्रहणादि कर्तुं यां दिशमभिमुखा व्रजन्ति अस्तिवस्तत्र तामेव दिशं प्राचीं कृत्वा दक्षिणतो भवेत् । सैव तत्रेतिवचनात्तिष्ठतामभिमुखैत एव प्राची भवेत् ।

चेष्टास्वमन्त्रासु स्थानासनयोर्विकल्पः ।

अमन्त्रेषु कर्मसु स्थानमासनं वा भवेत् । वाशब्देनैव विकल्पे सिद्धे विकल्पवचनमव्यवस्थया विकल्पसिद्धयर्थम् । तैर्नैकरिमन्त्रपि प्रयोगे कचिदासनं कचित्स्थानमिति रुम्यते ।

* य. पुस्तकान्तरे तु नायं तीर्थेनेति पाठः ।

१ ल. ग. विध्य यां । २ ल. ग. हा. 'णं तु क' । ३ ल. ग. हा. 'स्य माताऽपि ने' । ४ ल. ग. हा. 'ते । तत्र हेतुर्न सन्ना इत्युच्यते' । ५ । ५ च. 'द्विताया च । ६ ल. ग. ड. हा. 'नापदिशित' । ७ ल. ग. प. ड. च. हा. 'तं ए' ।

तिष्ठन्धोमाश्च येऽवपदकाराः ।

तिष्ठतां ये होमा वपदकाररहिताश्च तेषु च स्थानमासनं वा भवेत् ।

आसीतान्यत्र ।

अन्यत्रेति । अनन्तरसूत्रद्वयविषयादन्यत्रेत्यर्थः ।

समस्तपाण्यङ्गुष्ठोऽग्रेणाऽऽहवनीयं परीत्य दक्षिणतः कुशेषूपविशेत् ।

समस्तौ पाणी अङ्गुष्ठौ च यस्य सोऽयं समस्तपाण्यङ्गुष्ठः । सव्येन पाणिना दक्षिणं पाणितलप्रदेशं गृह्णीयात् । दक्षिणेन सव्याङ्गुष्ठम् । एवंकृते पाणी अङ्गुष्ठौ च समस्तौ भवतः ।

एवंभूतोऽग्रेणाऽऽहवनीयं परीत्य तस्य दक्षिणतः कुशेषूपविशेत् । निरसनं कृत्वा कुशग्रहणात्सति संभवे त एवाऽऽसने प्रवेक्ष्यते । दक्षिणत इति पुनर्वचनमाहवनीयस्यैव दाक्षिणतो न क्रियमाणस्य कर्मण इत्येवमर्थम् ।

बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपायेत्पुषविश्य जपेत् ।

उपविश्यग्रहणं सकृदुपविश्य पुनरपि कर्मण एव दक्षिणतो न भवेत् । आ समातेस्तत्रैवीपविशेदिति ।

एष ब्रह्मजपः सर्वयज्ञतन्त्रेषु साग्नौ यज्ञोपवेशनम् ।

एष मन्त्रो ब्रह्मजपसंज्ञो भवति । स चातिदेशशब्दमनवेक्ष्य सर्वेषु यज्ञेषु भवति । तन्त्रग्रहणं पाकयज्ञेष्वपि प्राणार्थं पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रमिति तन्त्रशब्दत्वात्तेषामिति । साग्नौ यज्ञोपवेशनमित्यग्निप्रणयनेन साग्निकत्वे कर्मणः प्रतिपक्षे यज्ञोपवेशनं विहितं तत्रायं जपो भवति । एतदुक्तं भवति—एष जपः सर्वेषु यज्ञेषु प्रविष्टमात्रे भवेत् । अग्निप्रणयनवत्स्व-ग्निप्रणयनान्त एव भवति ।

उपविष्टमतिसर्जयते ।

अनुज्ञालामार्थं मन्त्रेणाऽऽमन्त्रयतेऽध्वर्युरित्यर्थः । उपविष्टग्रहणं प्रवेशकालज्ञापनार्थम् । यस्मिन्काले उपविष्टस्योपवेशनानन्तरमध्वर्युर्याऽतिसर्जनं संभवति तस्मिन्काले प्रविशेदित्यर्थः ।

ब्रह्मज्ञपः प्रणेप्यामीति श्रुत्वा भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूत इति जपित्वा प्रणयेत्यतिसृजेत्सर्वत्र ।

अध्वर्युमन्त्रपाठेऽप्यशब्दसहितेऽपि याच्यावचने प्रणयेत्येवानुजानीयान्नापः प्रणयेत्यपि ।

श्रुत्वेतिवचनं श्रुत्वा पश्चाज्जेपेन्न सहेति । जपित्वेति पूर्वस्योपांशुत्वायोत्तरस्य च तन्त्रस्वर-
त्वाय । अतिसृजेदनुजानीयात् । सर्वत्रेति सर्वेष्वनुज्ञावचनेष्वस्य विधेः प्रापणार्थम् ।

यथाकर्मत्वादेशाः ।

प्राप्तस्यायं विशेषविधिः । यस्मै कर्मणेऽनुज्ञामिच्छति तदेवानुजानीयान्न प्रणयेत्येव ।
यथाकर्म । कर्मानुरूपमादेशाः कर्तव्या इत्यर्थः ।

प्रणवाद्युच्चैः ।

उत्तरविवक्षार्थम् ।

ऊर्ध्वं वा प्रणवात् ।

उच्चैर्भवतीत्यर्थः ।

अत ऊर्ध्वं वाग्यत आस्त आ हविष्कृत उद्गादनात् ।

प्रगीताप्रणयनोपलक्षितात्कालादूर्ध्वमा हविष्कृन्मन्त्रोच्चारणाद्वाग्यतो भवति । आस्त
इति वचनमन्त्रेणैवपि कर्मस्वरिमन्त्रवत्तर आसनेमेवेति नियमार्थम् ।

आ मार्जनात्पशी ।

पशावन्निप्रणयनमारम्याऽऽचात्वालमार्जनाद्वाग्यतो भवेत् ।

सोमे यर्मादि चातिप्रैषादि चाऽऽ सुब्रह्मण्यायाः ।

धर्ममारम्यातिप्रैषं चाऽऽरम्याऽऽ सुब्रह्मण्याया वाङ्निवमः । सोमग्रहणं पश्चि-
नामक एव सोमे स्यादिति तन्निर्वर्त्य सर्वसोमेषु प्रापणार्थम् ।

प्रातरनुवाकाद्याऽन्तर्यामात् ।

प्रातरनुवाकलक्षितात्कालादूर्ध्वमाऽन्तर्यामिग्रहणात् ।

हरिषतोऽनुसवनमेळायाः ।

तथा सवनत्रयेऽपि पुरोळाशप्रचारमारम्याऽऽ पुरोळाशेळायाः ।

स्तोत्रेष्वतिसर्जनाद्या वषट्कारात् ।

स्तोत्रादौ स्तुध्वमित्युपाकरणम् । तदाद्या शस्त्रयाज्यावषट्काराद्वाग्यतो भवेदित्यर्थः ।

ओहचः पवमानेषु ।

पवमानस्तोत्रेषूप्राकरणादारम्यऽऽ, उहचः । उहगिति समाप्तिरुच्यते ।

यच्च किंच मन्त्रवत् ।

सर्वत्र मन्त्रवति कर्मणि वाग्यमनं भवति ।

होत्रा शेषः ।

उक्तादन्यो यो विषयस्तत्राप्यस्य वाग्यमनं होतुतुल्यं भवति । आतो वाग्यमनं-
स्यादिर्नियमोऽस्याप्यधिक्रियत इत्यर्थः ।

आपत्तिश्च ।

आपदातो देवा अवन्तु न इति जपेदित्युक्तत्वादेतत्प्रायश्चित्तमापत्तिरित्युच्यते । अन-
न्तरोक्तैर्नवाभिः सूत्रैर्विहितस्य वाग्यमनस्य श्रेय एतदेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । अन्यत्रैव भूरि-
त्याहुतिः ।

यत्र त्वग्निः प्रणीयतेऽपि ससोमे तदादि तत्र वाग्यमनम् ।

विहित एव वाग्यमने तदादित्वमात्रमत्र विधीयते तुशब्दसमन्वयात् । अपि ससोमे
सोमसहितेऽपि । अग्नीषोमीयप्रणयनेऽपीत्यर्थः । तत्रवचनं यस्मिन्नहन्यग्निः प्रणीयते
तस्मिन्नेवाहनि कर्मप्रवृत्तौ तदादि वाग्यमनं न पूर्वेषुः प्रणयने तदादित्वनियमः । तथा ह्यस-
ङ्गस्कालेषु पूर्वेषुः प्रणीयते वरुणप्रघासादिषु ।

दक्षिणतश्च ब्रजञ्जपत्याहुः शिशान इति सूक्तम् ।

बृहत् प्रहणं ब्रजञ्जपतीति ब्रजतो जपविधानाद्ब्रजनसमाप्तावपि कृत्स्नसूक्तप्रयोगविधाना-
जपेत् दक्षिणतो ब्रजनविधानं दक्षिणतो ब्रजत एवायं जपः स्यान्नाग्निं सोमं वा प्रणयतः ।
उपायं गच्छतीति ।
वीपविशेदि ।

समाप्योपवेशनाद्युक्तम् ।

वैवचनं समाप्योपवेशनादि यदुक्तं तदेव कुर्यान्न सूक्तावृत्तिं गमनापरिसमाप्ता-
एष मन्दिग्रहणेन ब्रह्मजपः परिगृह्यते । उपवेशनग्रहणेन निरसनमपि गृह्यते । सह-
तन्त्रेवादेतन्नयमग्निप्रणयनाग्नीषोमप्रणयनयोरन्ते विधीयते । तेन सूत्रेण साग्नौ यत्रोपवेशन-
यत्रोनेन साग्निप्रणयनेषु पश्चादिकर्मस्वग्निप्रणयनान्त एव ब्रह्मजपो नान्यत्रेति निय-
मः ।

मिमे न तु सौमिके प्रणयने ब्रह्मजपः ।

सोमे यदग्निप्रणयनं तदन्ते न ब्रह्मजपो भवति । तत्र निरसनोपवेशने एव भवतः ।

अन्यत्र विमृष्टवागवहुमापी + यज्ञमनाः ।

यज्ञमनाः क्रियमाणपदार्थपरामर्शा । विमृष्टवागापि यज्ञमनाः स्यादिति योगविभागः
कृतः ।

+ य. यज्ञ एव मनो यस्य यज्ञमनाः । इदं कर्मैव भवतीति, एतदेवमपि कर्तव्यं नान्यदिति
भाष्ये ।

१ ख. ग. विशेषस्त° । २ क. °न्यत्रेव । ख. °न्यत्रैव भू° । ३ ख. °योमम्° । ४ य. ह्यः
त° । ५ ड. च । ६ ख. ग. छ. °ते । अनेन ।

विपर्यासेऽन्तरिते मन्त्रे कर्मणि वाऽऽख्याते वोपलक्ष्य वा जान्वा-
च्याऽऽहुतिं जुहुयात् ।

विपर्यासो व्युत्क्रमः । अन्तरितेऽतिगमने । मन्त्रयोः कर्मणोर्वा विपर्यासेऽन्तरिते मन्त्रे
कर्मणि वा स्वयमुपलक्ष्य परेण वाऽऽख्याते दक्षिणं जानु निपात्य वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण
वक्ष्यमाणेऽष्टावाहुतीं जुहुयात् । सर्वत्र जानुनिपातनमुपस्यस्योत्तानत्वाविरोधेन कर्तव्यं न
न्यग्रभावेन केनचिद्ब्रह्मकारेण शौक्त्यादिना दोषनिवन्धनात् । आख्यातोपलक्षणग्रहणम-
न्यस्मिन्नपि विषये यथा कथंचिज्ज्ञात एतत्प्रायश्चित्तं भवतीत्येवमर्थम् । तेनैवमस्य
सूत्रस्याप्योऽवगन्तव्यः-सर्वेषु भ्रेषेभ्यस्तत्प्रायश्चित्तं सामान्यरूपेण भवति । यदन्यद्वैपविशेषे
विहितं तदस्यापवादकं भवति । विपर्यासान्तरितयोरत्र भेदेन ग्रहणात्तद्विषये विशेषेणाप्यस्य
समुच्चयो भवति । सर्वेषां नैमित्तिकानामयमुत्सर्गो निमित्तादनन्तरं कर्तव्यमिति । यस्य
पुनर्वल्लभता प्रमाणेनानन्तरं कर्तुमसंभवस्तस्य यावत्संभवमुत्कर्षो नास्त्यन्तमिति । वाशब्दस्य
द्विरुच्चारणं ज्ञात एष निमित्त एतत्प्रायश्चित्तं न पूर्वोक्तसर्वप्रायश्चित्तवदज्ञातेऽपीति ज्ञापना-
र्थम् । आहुतिमित्येकवचनं बहुष्वपि निमित्तेषु युगपज्ज्ञातेष्वेकैवाऽऽहुतिः कर्तव्या न
प्रतिनिमित्तमिति ज्ञापनाय ।

ऋक्तश्चेद्भूरिति गार्हपत्ये यजुष्टो मुच इति दक्षिण आग्नीधीये
सोमेषु ।

प्रागाग्नीधीयप्रणयनात्सोमेऽपि दक्षिणाग्नावेव दक्षिणाग्न्यर्पत्वादाग्नीधीयप्रणयनस्य ।

सामतः स्वरित्याहवनीये सर्वतोऽविज्ञाते वा भूर्भुवः स्वरित्याहवनीय
एव ।

यदा सर्वेभ्यो वेदेभ्यो युगपद्वेणा आगच्छेयुस्तदा समस्ताभिरैकाहुतिराहवनीय एव
कार्या । एवकारग्रहणं समस्ताभिरैकाहुतिराहवनीय एवेति ज्ञापनार्थम् । अविज्ञात इति
स्मार्तानां शौचाचमनादीनां भ्रेषेऽस्य प्राप्पणार्थम् । एत ऋगादयः शब्दा वेदवचना न
जातिवचनाः ।

प्राक्प्रयाजेभ्योऽङ्गारं बाहिष्परिधिनिर्वृत्तं सुवदण्डेनामिनिद्ध्यान्मा
तपो मा यज्ञस्तपन्मा यज्ञपतिस्तपत् । नमस्ते अस्त्वाय ते नमो रुद्रप-
राय ते । नमो यत्र निपीदसीति ।

* य. छेपे ।

१ स. ग. घ. ङ. च. झ 'ते नि' । २ स. ग. झ. 'हुतिं जुहु' । ३ ग. 'ण शास्त्रा
दि' । झ. 'ण शास्त्रादि' । ४ य. ङ. 'भ्यो वेदेभ्यो' । ५ स. ग. घ. च. झ. भ्रेषस्य ।

प्राक्प्रयाजेभ्य इति सुगादापनात्प्राक्कृत्स्नं संगृह्यते । बहिष्परिधीत्यस्य परिधिश्चन्द्रस्य देशोपलक्षणार्थत्वात्सर्वतो निर्वृत्तं गृह्यते । तच्च वक्ष्यमाणैः सूत्रैः स्पष्टयति ।

अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीरिति च प्रतिदिशमध्वर्युयजमानो पुरस्ताच्चैर्ब्रह्मयजमानो दक्षिणतो होतृपत्नी यजमानात्पश्चात् । आग्नीध्रयजमाना उत्तरतः ।

अध्वर्युं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरित्येवमन्तेन मा तत्र इत्यनेन पुरस्तान्निर्गतमभिनिदध्यात् । एवमुत्तरेष्वपि प्रयोगो द्रष्टव्यः । चशब्दोऽनुमादेः पूर्वेण समुच्चयार्थः । दिगन्तुक्रमेणैव प्रतिदिशशब्दार्थे सिद्ध एव यत्प्रतिदिशग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति सर्वदिक्संबद्धं कर्मनेन क्रमेण कर्तव्यमिति ।

अथैनमनुग्रहरेदाहं यज्ञं देवे निर्ऋतेरुपस्थातं देवेषु परिददामि विद्वान् । सुप्रजास्त्वं ईतहि मामदन्त इह नो देवा मयि शर्म यच्छतेति ।

न स्वाहाकारान्तम् ।

तमभिजुहुंषात्सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः स्तोमंपृष्ठो घृतवान्मुप्रतीकः । मा नो हिंसीन्द्रिसितो नेत्वा जहामि गोपोषं च नो वीरपोषं च यच्छ स्वाहेति ॥ १२ ॥

तमिति । प्रहृतमेवाङ्गारमभिजुहुयादित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्राशिघ्नमाह्वियमाणभीक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य पृथिव्यास्त्वा नामौ सादयाम्यदित्या उपस्थ इति कुशेषु प्रादृष्टं निधायान्ध्रुष्ठोऽपकनिष्ठिकाम्यामसंसादन्प्राभीषादग्ने-ह्वाऽऽस्येन प्राश्रामि बृहस्पतेर्भुस्तेनेत्याचम्यान्वाऽऽचामेत्सत्येन त्वाऽभि-जिघर्मि या अप्सवन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु चक्षुः श्रोत्रं प्राणान्मे मा हिंसीरितीन्द्रस्य त्वा जठरे दधामीति * नाभिमालभेत प्रक्षाल्य प्राशि-त्रहरणं त्रिरनेनाभ्यात्ममपो निनयते ।

* य. अस्मिन्नवसर इत्याभक्षणं तनोऽपो निनयनम् ।

१ ख. ग. घ. ङ. च. झ. °क्रमेण प्र° । २ ख. ग. घ. ङ. च. °बन्धं क° । ३ ख. ग. घ. ङ. द्ये । ४ च. °शत५ हि । ५ च. °तो दधामि न त्वा । ६ क. यद्वत् ।

तदित्याहुतस्यै प्राशिन्नस्य प्रतिग्रहणार्थं नाऽऽहियमाणस्येति । अन्तर्बन्दि कुशेषु प्राग्रण्डं प्राशिन्नहरणं निधायासंस्वादन्प्राश्रीयत् । असंस्वादन्तैरपीडयन्नित्यर्थः । शौचार्थमाचमनं कृत्वा पश्चान्मन्त्रेणापः पिबेत्पुनरपि प्राग्बच्चौचार्थमाचमनं कुर्यात् । अनेन प्रक्षालितेन प्राशिन्नहरणेनाऽऽत्मानमभिसुखेन हस्तेन च तथाभूतेनाऽऽत्मनः पुरतस्त्रिरपः सिञ्चेत् ।

मार्जयित्वाऽऽस्मिन्ब्रह्मभागं निदध्यात् ।

सर्वैः कर्तृभिरित्थमक्षणस्यानुष्ठेयत्वात्तदङ्गत्वाच्च मार्जनस्यास्मिन्नवसरेऽयमपीलां मक्षयित्वा मार्जनं च कृत्वा ततः पश्चाच्चतुर्धाकरणे कृते ब्रह्मण आनीतं ब्रह्मभागं प्राशिन्नहरणे निदध्यादित्यर्थः ।

पश्चात्कुशेषु यजमानभागम् ।

यस्मिन्देहे प्राशिन्नहरणं निहितं तस्य पश्चात्कुशेषु यजमानभागं निदध्यात् प्राशिन्नहरण इत्यर्थः ।

अन्वाहार्यमयेक्षेत प्रजापतेर्माणोऽस्पृजं स्वान्वयस्यानक्षितिरसि मा मेक्षेष्टा अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च ।

इतिक्तराध्याहारेण सूत्रच्छेदः ।

प्राणापानौ मे पाहि कामाय त्वेत्यस्पृशन्नवघ्रायाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां शिष्टं गृहीत्वा ब्रह्मभागे निदध्यात् ।

अप्येनाङ्गेनास्पृशन्नवनिघ्रेदन्वाहार्यं प्राणापानावित्यादिना । शिष्टं पुल्लैककलामात्रमित्यर्थः । तन्मात्रमन्वाहार्यादृहीत्वा ब्रह्मणो भागे निदध्यात् ।

ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इति श्रुत्वा बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्ट बृहस्पते यज्ञमजुगुपः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहि ।

अध्वर्युमन्त्रपाठः प्रस्थास्यामः प्रस्थास्यामीति वा श्रुत्वा प्रतिष्ठेत्वेवाहुतावचनं ब्रूयादित्येवमर्थम् ।

भूर्भुवः स्वर्वृहस्पति प्रभूत इति अपिष्ठो प्रतिष्ठेति समिधमनुजानीयात् । संस्थिते अध्वन्य ऋत्विजां सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात्तमितरेऽन्वा-
लमेरन् ।

भूर्भुवः स्वरित्यादेः पाठः समुच्चयार्थः । समिद्धहणं समिदाधानानुज्ञावचनमपि सप्तप्रति-
ष्ठेतेष्वंशेष्वेव यजति नाऽऽवेहीत्येष्वंशेष्वम् । ऋत्विजां कर्मसु संस्थितेष्वपरतेष्वनुपरते

यजमानकर्माणि जघन्यः सन्तसर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात् । अत्राऽऽग्नीध्रोऽन्वारभेत ब्रह्माणम् ।
महुवचनं विकृत्यर्थम् ।

होतारं वा ।

होतारं वेतरेऽन्वारमेरन् ।

एतयोर्नित्यहोमः ।

होम एवैतयोः कार्यो नान्वारम्मः परस्परमित्यर्थः ।

सर्वे संस्थाजपेनोपतिष्ठन्त उपतिष्ठन्ते ॥ १३ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रे पूर्वपदके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सर्वे होमकर्तारोऽन्वारम्मकर्तारश्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमा उपविष्टाः ।

प्रथमेऽध्याये दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ विध्यन्तसहितौ । उत्तरत्रेष्टयः पशवश्च वक्ष्यन्ते
विध्यन्तैरहिताः । तेषां विध्यन्तापेक्षाऽस्ति यथो हि—

न हि तत्करणं लोके वेदे वा किञ्चिदीदृशम् ।

इतिकर्तव्यता सौध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्पिता* ॥ इति ।

एवं च तदपेक्षायां सत्यां तदपि वैदिकमेव श्रौतमेवेत्यपि सिद्धे श्रौतेषु चाऽऽग्निहोत्रि-
कदर्शपौर्णमासिकसौमिकेषु त्रिषु सस्वस्येदमिति विध्यन्तविशेषग्रहणे चोदनासामान्यं
स्वरूपसामान्यं च मुक्त्वाऽन्यस्य विशेषलिङ्गस्याभावात्तैरेव विशेषलिङ्गैर्विध्यन्तविशेषः
परिगृह्यते । तानीमानि विध्यन्तविशेषग्रहणालिङ्गानि—

निर्वपेत्तद्वितश्चाऽऽज्यमौषधं च पयो दधि ।

कपालानि च तसंसंख्या देवता शब्द एव च ॥

तरिमन्त्रक्षरसंख्या च तद्वाच्ये व्येकन्नुपि ।

द्रव्यत्वं प्राकृतः शब्दो हविषः प्रभवादि च ॥

* क. प्रयाजादिषाच्येऽनुग्रह उपकारे ।

१ घ. च. कार्येऽन्वा° । २ घ. च. °न्तरविहि° । ३ घ. च. °ध्यन्तरापे° । ४ ख. ग.
ङ. झ. °थाऽऽह । घ. च. °थार्हम् । ५ च. साध्या य° । ६ घ. च. °हे स्थिता° । ७ घ. च.
°न्तरवि° । ८ घ. च. °न्तरवि° । ९ घ. च. °न्तरवि° । १० क. घ. °षत्वं प° । ११ क.
ङ. झ. द्रवत्वं ।

* एतद्वाहणशब्दश्च तद्वदित्युपदेशनम् ।

नामधेयं तथोऽन्यक्तचोदना चान्यदीदृशम् ॥

लिङ्गान्येतानि चान्यानि गुरूणि च लघूनि च ।

समीक्ष्य प्रकृतिश्चेयं विकृतिश्चेति कल्पना ॥

द्रव्यदेवतयोरेव विरोधस्तत्र निश्चये ।

तत्र द्रव्यं बलीयः स्यादेवताया इति स्थितिः ॥

येन सर्वासामिष्टीनां दर्शपूर्णमासौ प्रकृती तत्र विशेषलिङ्गात्कासांचिद्दर्शः प्रकृतिः कासां चित्पौर्णमासीत्येवं समीक्ष्य व्यवस्था कल्पनीया । एवं सर्वेषां पशूनां दर्शपूर्णमासावेव प्रकृती तद्विज्ञादिविशेषलिङ्गादग्नीपोभीयस्य पशोरन्येषां च । अत्र न्यायविद आहुः— अग्नीपोभीयस्य पशोरेव दर्शपूर्णमासौ प्रकृती नान्येषां पशूनाम् । सर्वातिदेशिकैरौपदेशिकैश्च संबद्धोऽन्येषां पशूनां प्रकृतिः । एवं सत्युपकारप्राप्तिरखण्डिता भवतीति सत्यमेपा न्यायविदां स्थितिः । किं तत्र कल्पसूत्रकाराणामेवं प्रवृत्तिः—सर्वेषु पशुषु दार्शपूर्णमासिको विध्यन्तो दर्शपूर्णमासाभ्यामेव प्राप्नोति । अग्नीपोभीयाच्च पशोः पाशुक इति । अत एवास्मिन्सूत्रेऽग्नीपोभीयशब्दमनुक्त्वा पशुसामान्यवाचिनं पशुशब्दमेव प्रयुक्तवानाचार्यः । तेनैवायमतिदेशः सर्वेषां पशूनां नाग्नीपोभीयस्यैवेति गम्यते । अत एव माध्यकारः ‘अथ सवर्गीयेन’ इत्यस्मिन्सूत्रे यदैवतग्रहणस्येदं प्रयोजनमुक्तवान् । अनुक्तदेवतानामपि पशूनां स्वनीयत्वप्राप्तौ तेषामपि समाम्नातत्वं भवतीति । समाम्नातत्वे च वार्त्तज्ञां वाज्यभागस्य लाभः प्रयोजनं नान्यत् । अतः सर्वपशूनामतिदेशः सिद्धः । तत्राऽऽग्नेय उपांशुयाजोऽग्नीपोभीय इति पूर्णमाससंज्ञका यागाः । आग्नेय उपांशुयाज एन्द्राग्न इत्यसंनयतोऽमावास्यायां संनयत एन्द्राग्नस्य स्थान एन्द्रे माहेन्द्रे वा दधिपयसी इति तयोः समुदाययोरपि पौर्णमास्यामावास्यानामनी भवतः । अनयोस्तन्त्रं साधारणम् । एतावानेव भेदः— प्रधानदेवता आज्यभागयोरनुवाक्ये च । यत्र प्रधानदेवता विकृतिषु प्रत्यक्षोस्तत्रातिदेशव्यापारो नास्ति । अतः पारिशेष्यादाज्यभागानुवाक्ययोरेवातिदेशः फलति । एवं स्थिते येऽस्मिन्शास्त्रे समाम्नाता इष्टयः पशवश्च स्वस्वप्रकरणेऽविशेषिताज्यमागाश्च तेषां मध्ये केषांचिद्वार्त्तज्ञाज्यभागतां मत्वा तदुपदेशार्थमेतत्सूत्रं प्रणीतवानाचार्यः । तस्यायमर्थः—

* क. एतदितिकर्तव्यतावानि । + अन्यक्तत्वं स्वार्थचोदितदेवताराहित्यम् ।

१ क. ‘न्दस्य तं’ । २ च. ‘या व्य’ । ३ क. स. तत्र । ड. अत्र । ४ ख. ग. स. ‘अ च वि’ । ५ ख. ग. घ. ड. च. स. उ चाति’ । ६ ख. ग. ‘भव न्या’ । घ. च. ‘मेपां न्या’ । ७ ड. स. ‘प्राज्य’ । ८ ख. ग. ‘ति दर्शपूर्ण’ । ९ ख. ग. ड. ‘क्षा इति तत्रा’ । १० ख. ग. स. ‘चिदचनादा’ ।

उपदिष्टाः समाम्नाता इत्यर्थः । अनुवादत्वेन चायं शब्दः संबध्यते । अतोऽयमर्थः सूत्रस्य येऽस्मिन्शास्त्रे उपदिष्टा इष्टयः पशवश्चाप्यविशेषिताज्यमाग्रास्ते सर्वे वार्त्रघ्नाज्यमागा इति । पौर्णमासेनेत्यस्यायमर्थः । पौर्णमासेन व्याख्याता इति । वार्त्रघ्नाज्यमागा इत्यर्थः । तेन समाम्नातानामिष्टानां पशूनां चान्यदेवतागममात्रः सिद्धो भवति । तथाचोक्तमिष्टयन-प्रकरणे—‘असमाम्नातास्वर्थात्तन्त्रविकारः’ इति । तच्च पशूनामपि प्रदर्शनार्थत्वेनोक्तमिति द्रष्टव्यम् । सोमग्रहणमुत्तरार्थम् । अत्रापि किञ्चित्प्रयोजनमस्ति, ईयाज्याधर्मा निरसनादयश्चै-वंप्रकाराः श्रुतावनारभ्याधीता अप्यस्मिन्शास्त्रे दर्शपूर्णमासप्रकरणाविहितास्तेषां प्रापणायेति ।

तैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत ।

तैरिति पशुसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागः कर्तव्य इतीष्टिपशूनां प्रकृतिप्राप्त एवायं कालः पुनर्विधीयते ग्रहकालतां निवर्त्य सद्यस्कालताप्राप्त्यर्थम् । किञ्च दर्शप्रकृते-रमावास्या पौर्णमासप्रकृतेः पौर्णमासीत्येवं नियमं निवर्त्यनियमेनोभयकालताप्राप्त्यर्थम् । प्रकृत्यविरोधात्पर्वणस्तद्व्यतिरेकात्त्रे विकृतिः कर्तव्या । यदाऽहः पूर्वभागे पर्व स्यात्तदा प्रकृतिं कृत्वा विकृतिः कार्या । यदा परभागे रात्रौ वा तदा विकृतिं कृत्वा प्रकृतिः +कार्येति सोमस्यायमप्राप्तः कालो विधीयते । इष्ट्यादिशब्दसंबन्धादेव यजेतेत्यपि सिद्धे यजेतेतिवचनं सोमस्य याग एवानयोः कालयोः संपादनीयो नान्यद्दीक्षादौति ।

राजन्यश्चाग्निहोत्रं जुहुयात् ।

क्षत्रियस्याग्निहोत्रहोमः पर्वणोरेव कर्तव्यो नान्यस्मिन्काले इति । चशब्दाद्वैश्योऽप्यन-योरेव कालयोराग्निहोत्रं जुहुयान्नान्यस्मिन्नित्यवगम्यते ।

कथमनयोरन्यस्मिन्काले इत्याह—

तपस्विने ब्राह्मणायेतरं कालं मक्तमुपहरेत् ।

तपस्वी कर्मनिरतस्तस्मै ब्राह्मणाय । अतपस्विनेऽपि ब्राह्मणायैव दद्यान्न जात्यन्तराय तपस्विनेऽपीति । इतरं कालमिति । इतरेषु सर्वेष्वग्निहोत्रकालेष्वित्यर्थः । मक्तं पक्षोदनं पक्षालमुपहरेद्दद्यात् । एतदुक्तं भवति—राजन्यवैश्ययोः पर्वण्यग्निहोत्रकालद्वयं धर्माधिक्ये-तरेषु कालेषु ब्राह्मणायौदनं दातव्यं न होमः कर्तव्य इति । अग्निधारणं तु क्रियत एव ।

+ क.—माधनेऽपि—

आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वण्यधिः कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ।

तदेव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन्विकृत्याः प्रकृतेः परेषु ॥

ऋतसत्यशीलः सोममुत्सवा जुहुयात् ।

ऋतं वाङ्मनसयोः सत्यत्वम् । सत्यं वाच एव । ऋतसत्यस्वभावः सोमयानी च यः सत्रियो वैश्यो वा स सदा जुहुयादग्निहोत्रं न पर्षणोरेव । ऋतशब्देनैव सत्यशब्दार्थं सिद्धे सत्यग्रहणं वाक्सत्यत्वमावस्यापि सर्वदा होमसिद्धयर्थम् ।

बहुषु बहूनामनुदेश आनन्तर्ययोगः ।

समानानामिति शेषः । अनेकेषु विहितेषु तानुद्दिश्यनेकेषां समानानामनुदेशे पश्चाद्विधाने सत्यानन्तर्ययोगः क्रमेण संबन्धः स्यादित्यर्थः ।

द्वे द्वे तु याज्यानुवाक्ये ।

याज्यानुवाक्ययोर्देवताभिरेवाऽऽनन्तर्ययोगो भवति । एकस्या एकस्या देवताया द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां नैकैकस्या एकैकयेति ।

अष्टादेशे नित्ये ।

यदि कचिदनेका देवता विधाय कस्याधिदेवतायास्तद्विज्ञयोर्याज्यानुवाक्ययोर्विधिं न कुर्यात्तदा नित्ये ग्रहीतव्ये इत्येकोऽर्थः । अयमप्यपरोऽर्थः—गृहीतत्वात्पुनस्ताभ्यां विहिताभिश्च सह देवताभिरानन्तर्ययोग इति । आदेशो विधिरित्यर्थः । नित्ये उक्ते इत्यर्थः ।

अग्न्याधेयम् ।

अग्न्याधेयप्रभृतित्वं कर्मणामनुष्ठानस्योक्तम् । अनुष्ठानक्रमेणैव व्याख्यानमधीत्युक्तम् । तत्रोपेक्षातादृशपूर्णमासौ व्याख्यातौ । तत्प्रसङ्गादतिदेशः । तत्प्रसङ्गात्कालविधिः । तत्प्रसङ्गादेवाग्निहोत्रहोमप्रकारविधिः । परिभाषाप्रसङ्गात्कर्माविदानन्तर्ययोगविधिः । सूत्रत्रयैर्गैवं गते सति प्रथमप्राप्तमाधानमुच्यते । विशिष्टकाले विशिष्टदेशे विशिष्टपुरुषेण विशिष्टैर्मन्त्रैर्गार्हपत्याद्याभ्युपसर्प्य यदङ्गाराणां निधानं तदग्न्याधेयमुच्यते । अग्नीनामाधेयमग्न्याधेयं तत्कर्तव्यमित्यर्थः ।

कस्मिन्काले इत्याह—

कृत्तिकामु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः श्रौष्ठपदयोः ।

फल्गुनीष्विति पूर्वे उत्तरे च गृह्येते अविशेषाद्बहुवचनाच्च । श्रौष्ठपदे तूत्तरे एव । अतः सप्तैतानि नक्षत्राणि तेषामेकस्मिन्नक्षत्रेऽग्न्याधेयं कर्तव्यमित्यर्थः ।

एतेषां कस्मिंश्चित् ।

एतेषां कस्मिंश्चित्पर्वणि, एमेतत्सूत्रमर्थतो द्रष्टव्यमुत्तरं च सूत्रं 'वसन्ते ब्राह्मण आदधीत' इति । एवं कृते सर्वमनुगुणं भवति । एतेषां नक्षत्राणां कस्मिंश्चित्सूत्रे पर्वणि चाग्न्याधेयं कर्तव्यमितिदं सूत्रं पर्वनक्षत्रसमुच्चयमग्न्याधेयस्य कालत्वेन विदधाति । पूर्वसूत्रं तु केवलं नक्षत्राणामेवाऽऽधानसंबन्धं विदधाति । अतो द्वौ पक्षौ स्तः । समुच्चयस्तत्र प्रथमः कल्पः । तदसंभवे केवलं नक्षत्रमेवेति विनिवेशो युक्तः । इदं कल्पद्वयं सोमाधान-वर्जितेषु सर्वेष्वधाधनेषु भवति ।

वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत ।

इदमपि सूत्रमर्थत एवं भवति । अनेन वसन्ते ब्राह्मणगुणकमाधानं विधीयते ।

ग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्योपकुटाः ।

वैश्यस्तक्षकर्मोपजीव्युपकुट इत्युच्यते । अस्मिन्सूत्रे ग्रीष्माधानानि विधीयन्ते । ग्रीष्मे क्षत्रियगुणकं वर्षासु वैश्यगुणकं शरत्पक्षगुणकं च । एते वसन्तादयः शब्दा ऋतुवाचकाः । ऋतवो नाम षट् । वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्वेपन्तशिशिराः । ते च चैत्रमास-मारभ्य द्वौ द्वौ मासावृत्तवः । वसन्तादयो मासाश्चेत्रादय एव ।

यस्मिन्कस्मिंश्चित्पर्वणि ब्राह्मण आदधीत ।

आदधीतितिप्रकृते पुनरादधीतितिवचनमापत्कल्पोऽयमाधानविधिरिति दर्शयति । अत्यापदि मुमूर्षोः सर्वेष्वृत्तुष्वधाधनं कर्तव्यं नैवानाहिताग्निम्रियेतेति । इदं चापरमाधानं, पूर्वोक्तानि च चत्वारि । तेषु सर्वेषु पर्वनक्षत्रविधय उपसंहर्तव्या नै पर्वनुत्वात्तद्वेणाऽऽधानस्य कालविधयो भवेयुः । अत एव च सूत्रकारः पर्वनक्षत्रविधीनामृतुविधिभिः संबद्धानामेवाऽऽधानकालताम्रदर्शनार्थमेव 'एतेषां कस्मिंश्चित्' इति पर्वनक्षत्रसमुच्चयविधिपरे सूत्रे पठितव्यं पर्वशब्दमुत्तरसूत्राय पठितव्यमृतुशब्दं व्यतिपठ्य पठितवान् । पर्वनक्षत्रविध्योऽर्हत्तुविध्युपसंहारे न्यायविरोधश्च नास्ति तत्रैव तयोरन्तर्भावदर्शनादिति ।

सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रम् ।

अथैवं सोमेन यक्ष्य इति संकल्प्य य आधानमिच्छेत्स आधानस्य कालं नोपेक्षेत सोमोपक्रमकाल एवाऽऽदधीतित्यर्थः । अयमपि मुख्य एवाऽऽधानकालः । ऋतुनक्षत्रनिरपेक्षवचनं

१ क. घ. च. न्ते पर्वणि ब्रा° । २ घ. च. °गि वाऽग्न्या° । ३ ख. झ. ग. °यमाधाने का° । ४ ख. ग. °णकर्तृकमा° । ५ ख. झ. ग. अयन्ताप° । ६ झ. न स्वा° । ७ घ. च. °धिदसन्त इ° । ८ ख. झ. ग. घ. च. सूत्र उच° । ९ घ. झ. च. नापेक्षे° ।

पर्वणोरपि प्रदर्शनार्थम् । अस्य मूलं यद्दहरेवैनमिति श्रुतिः सोमाधानस्य विधायिका न सोमस्य । तेन वसन्तसंवन्धित्वं सोमस्य न बाध्यत इष्टयुत्तरकालता तु बाध्यते, सोमाधान-
योरानन्तर्यविधानादिति ।

अश्वत्थाच्छमीगर्मादरणी आहरेदन्वेक्षमाणः ।

शम्या गर्भः शमीगर्मः । शमीगर्मादश्वत्थादरण्याहरणं कुर्यान् । तच्चाधानार्थम् । आह-
रणे कृतेऽश्वत्थुणाऽरण्याहरणे क्रियमाणे तेन सह यजमानोऽप्यनेन मन्त्रेणाऽऽहरेत् । अन-
वेक्षमाणः पृष्ठतोऽन्वेक्षमाणः । अयं चापरोऽर्णः—कुर्यान्न कुर्यामिति नान्यदन्वेक्षमाणः ।
अध्यवसिताऽधान इत्यर्थः ।

यो अश्वत्थः शमीगर्मं अंरुरोह त्वेसचा । तं त्या हरामि ब्रह्मणा
यज्ञिवैः केतुभिः सहेति पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधेयम् ।

पूर्णाहुतिरन्ते यस्य तत्पूर्णाहुत्यन्तम् । अग्न्याधेयं कर्तव्यमित्युक्तम् । तच्चाग्न्यावेय-
मरण्याहरणादिपूर्णाहुत्यन्तं भवतीत्यर्थः । अस्य सूक्ष्मस्य प्रयोगेन पूर्णाहुत्यन्त आहिताग्नि-
व्रतप्राप्तिः । कथमिति चेत् । श्रुतावेवमाज्ञातम्—“अग्नयः पुरुषार्थसाध्याः” इति प्रस्तुत्य
वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत’ इत्येवमादीनि वसन्तादिकालानि ब्राह्मणादिकर्तृक्राणि कर्तृगा-
मिक्रियाफलयुक्तानि निरधिकारण्याधानानि विधाय “ततोऽरणी आहरेत् । संभारान्संभरेत् ।
अग्न्यापतनानि कुर्यात् । केशवश्च वपते । ब्राह्मोदनिकमौषासनिकं निदध्यात् । तस्मिन्ब्रह्मो-
दनं पचेत् । समिध आदध्यात् । आयतनेषु संभाराग्निदध्यात् । ब्राह्मोदनिकमरण्योः समा-
रोप्य मथित्वा गार्हपत्यादीनादध्यात् । तत्र काश्चित्समिध आदध्यात् । अग्निहोत्रं जुहु-
यात् । पूर्णाहुतिं जुहुयात् । तत आग्नेयमष्टाकपालं निर्वेत्तदहरेव । तदहरादिसंवत्सरा-
न्तानां कालानां कस्मिंश्चित्काले एवमानहर्षाणि निर्वेत् । तत्तश्चान्यानि हर्षाणि” इति ।
तैतः “आहिताग्निः क्लृप्तं दारुनाभ्यादध्यात् । नानृतं वदेत्” इत्याद्याहिताग्निव्रतानि ।
चाऽऽम्नातानि । तथाऽग्निमत्तायां सिद्धायामग्निहोत्रादीनि नित्यनैमित्तिकक्राम्यानि कर्माणि
तत्र तत्राऽऽम्नातानि । तत्र कस्मिन्नवसर आहिताग्निव्रतप्राप्तिः कस्मिन्नवसरेऽग्निहोत्रादी-
नामारम्भ इति तद्विषेकार्थमिदं सूत्रद्वयम् । तत्र पूर्वेण सूत्रेण श्रुत्यादिभिः प्रकरणाहितैः
पञ्चभिः प्रमाणैर्यावन्तः पदार्था आधाननिधिना संबध्यन्ते तावत्सु समाप्तेष्वधानसमाप्तिः ।
आधानसमाप्तौ चाऽऽहिताग्निव्रतप्राप्तिरित्येतत्प्रातिषादयितुं पूर्णाहुत्यन्तमित्युक्तवानाचार्यः ।
उत्तरेण चाग्निहोत्राचारम्भकालं प्रतिपादितवान् ।

* क—निश्चिताधानः ।

यदि त्विष्टयस्तनुयुः ।

अग्निनेवेति वाक्यशेषः । यद्यनधिकारत्वादाधानविधेर्निनियोजकस्य प्रकरणस्य व्यापारासं भवादाधानाङ्गमिष्टयो न स्युः । इष्टीनां चानधिकारत्वादित्यङ्गमाधानं न स्यात् । तथाऽपि न कश्चिद्दोषः । अग्न्यर्थवेनेवोमयोरप्यनुष्ठानसिद्धेः । नन्विष्टीनामग्निसंख्याभावादग्न्यर्थता न संभवतीति चेत् । न । यदाहवनीये जुह्वतीत्येवमादिभिरग्निसंख्योऽस्ति । नन्वेव संख्यः साधनत्वेन न दृश्यते । सत्यमेव न दृश्यते । तथाऽप्याहवनीयादिष्वग्निषु साध्यस्वबुद्धेरनुवर्तमानत्वा-
दन्यस्य च साध्यस्यानवगमाद्गान्धिसन्न्यायेनाग्नय एवेष्टिभिः साध्या इत्येवमाश्रयितुं युक्तमानर्थक्योऽश्रयणादेधिकारान्तरकल्पनाश्रयणाच्चेति । अत आधानेनेष्टिभिश्चाग्निसि-
द्धिर्भवति न तयोरन्यतरेण । तेन सिद्धमग्निहोत्रादीनामाग्निसाध्यानामिष्टिम्य उत्तरकालं
एवाऽऽरम्भ इति । अस्मिन्नर्थ एव सूत्रयोजना—यद्यासामिष्टीनामाधानाङ्गता न स्यात्-
थाऽप्याहवनीयाद्यग्निसंख्यात्तानेवाग्निनिष्टयस्तनुयुर्विस्तारयंयुः कुर्युः साधयेयुरित्यर्थः । तुश-
ब्देस्त्वासामाधानाद्विशेषं दर्शयति । आधानेऽग्नीनां साध्यत्वेन संबद्धानामेव साध्यत्वम् ।
इष्टिषु साधनत्वेन संबद्धानामपि कल्पनागौरवमयात्साध्यत्वमिति विशेषं गृहीतम् । पूर्वमा-
धानेनेष्टिभिश्चाग्नय एवांशतः साध्या इति । अनधिकाराणां कथमनुष्ठानसिद्धिरिति न्याय-
विदामेव उपालम्भो नास्माकम् । अस्माकं तु साध्यसाधनसंबन्धेऽवगते तदर्थिनां*कर्तृत्वे-
मावगतानां ब्राह्मणादीनां कथं चिदधिकारकल्पनाऽनुष्ठानसिद्धिः । अप वाऽनधिकाराणां
मनन्यशेषाणामपि तैसाधनसाध्यरूपेणोपकारकत्वेन कामश्रुतिः*प्रयुक्त्यैवविधानामनुष्ठान-
सिद्धिरित्यलमतिविस्तरण ।

प्रथमायामग्निरग्निः पवमानः ।

प्रथमायामिष्टौ द्वे देवते अग्निः प्रथमः केवलो द्वितीयः पवमानगुणकोऽग्निः । केवल-
स्याग्नेर्नित्ये एव ।

अग्न आयुंयि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपाः ।

एते द्वितीयस्य पवमानगुणस्य ।

*क—अग्न्यर्थिनाम् । + क—फलकल्पनया । *क—अग्निसिद्धिकाम आधान कुर्यादिति
कामश्रुतिप्रयुक्तिः ।

१ ख. ग. 'गस्यासं' । २ क. नत्वेव । ३ ख. झ. ग. 'ध्यस्व चान' । ४ क्यादर्थान्तरा-
श्रयणाच्चे । ५ घ. ङ. च. 'ति । तत्राऽऽधा । ६ ख. ग. झ. 'ति । नेत' । ७ ख. ग. झ.
'रेणेति सि' । ८ ख. ग. यवप्यासा । ९ घ. ङ. च. न्दस्तु साधनादिषु विशेषे ।
१० ख. ग. ङ. एतदाधा । घ. च. एवं यथाधा । ११ ख. ग. 'स्माकमृत्तुता' । १२ क. ख.
ग. तत्साध्यसाधनरू ।

स हव्यवाळमर्त्योऽग्निर्होता पुरोहित इति स्विष्टकृतः संयाज्ये इत्युक्ते
सौविष्टकृती प्रतीयात् ।

सौविष्टकृतयोर्वाज्यानुवाक्ययोर्ऋचोरेण संयाज्ये इतिसंज्ञा विधीयते ।

सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपायः ।

सर्वत्रेति प्रकरणान्तरेऽपीति दर्शयति—देवतागम इत्यत्र समाप्तनिर्देशस्य तुल्यत्वाद्दे-
वताया देवतयोर्देवतानां वाऽऽगम इत्येवं भवति । नित्यानां प्राकृतीनामित्यर्थः । अपायः,
उद्धार इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—विकृतौ देवताया एकस्या आगमे द्वयोर्विह्वीनां वाऽऽग-
मेऽपि प्राकृतीनां सर्वासांमुद्धार इति । यस्यां पुनर्विकृताविष्टिचोदनां कृत्वा देवतां न
विदधाति तत्र नोद्धारः प्राकृतीनाम् । तत्र ता एव देवता भवन्तीत्यर्थः । यधौ गदितः
' सोमेन पशुनेष्टया वा ' इत्याद्यौ ।

याः स्विष्टकृतमन्तराऽऽज्यमागौ च तास्तत्स्थाने ।

नित्यानामपाय उक्तः । तत्र किं सर्वा नित्या उद्धर्तव्या, उत कैचिद्देवैस्तेत्येतं संशयं
निवर्तयति । या आज्यमागौ स्विष्टकृतं चान्तरा देवता यष्टव्यास्ता उद्धर्तव्याः । याः
पुनर्विकृतौ विहितास्तास्तत्स्थाने ' उद्धृतानां प्राकृतीनां स्थाने भवन्ति ' इति वचनात्तद-
विकाशं भवन्तीति गम्यते ।

एष समानजातिधर्मः ।

योऽयमतिदिष्टो विधिर्देवताभ्योऽन्यत्रापि स समानजातीयेषु भवति । समानजातीय
एककार्यं इत्यर्थः ।

द्वितीयस्यां धृधन्वन्तौ । अग्निः पावकोऽग्निः शुचिः । स नः पावकदी-
दिवोऽग्ने पावक रोचिपाऽग्निः शुचिमततम उदग्ने शुचपस्तव ।

एकः पावकगुणकोऽग्निरपरः शुचिगुणकः ।

साह्वान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये । तृती-
यस्यां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोत्तमायाः पृथुवाजा अमर्त्य इति द्वे ।

आवपत इतिवचनादधिके एते सामिधेन्यौ भवतः । प्रथमायां द्वितीयस्यां तृतीयस्या-
मिति वचनाद्यस्यामिष्टौ यत्तन्त्रं विहितं तस्यामेकदेवतायामपि तत्तन्त्रं भवति न यथोक्तना-
नादेवतायामेवेति ।

१ क. 'माननि' । २ ख. झ. ग. ड. 'नां वाऽऽ' । ३ झ. 'थाऽगदः सो' । ४ ख. ग.
स. घ. ङ. काश्चिद्दे' । ५ ख. न. 'वता इ' । ६ क. 'कृतौ वा' । ७ ख. झ. ग. 'जातय ।
८ ख. ग. 'कार्या इ' । ९ क. ङ. 'यमस्यां दि' ।

धाध्ये इत्युक्त एते प्रतीयात्पुष्टिमन्तावाग्निना रयिमश्रवद्वयस्फानो
अमीवहेति । अग्नीषोमाविन्द्राग्नी विष्णुरिति वैकल्पिकानि ।

त्रयाणामेको गृह्यते ।

अदितिः ।

अदितिश्चान्या । अस्यां द्वे देवते ।

उत त्वामदिते महि महीमूषु मातर सुवतानामृतस्य पत्नीमवसे
ह्रुवेम । नुविक्षत्रामजरन्तीमुखी सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ।

एषा कल्पजा ।

मेन्द्रो अग्र इमो अग्र इति संयाज्ये विराजावित्युक्त एते प्रतीयादिति
तिस्रः ।

इत्येतास्तिस्र इष्टयोऽनुक्रान्ता इत्यर्थः । उक्तानुकीर्तनमुत्तरार्थम् । यदाऽऽद्योत्तमे वैव
स्यातामाद्या वेति पक्षस्तदाऽपि तिमृणामिष्टीनां यावत्यो देवतास्ताः सर्वा यष्टव्या इत्येव-
मर्थम् । आद्योत्तमपक्षे मध्यमायां ये देवते ते आद्यायामेव प्रक्षेप्तव्ये । यदा पुनराद्यैव तदा
सर्वा देवता आद्यायामेव प्रक्षेप्तव्या इत्येवमर्थम् ।

अद्योत्तमे वैव स्याताम् ।

इष्टी इति शेषः ।

आद्या वा ।

आद्यैव वेष्टिर्भवतीत्यर्थः ।

तथा सति तस्यामेव धाध्ये विराजौ ।

यदाऽऽद्यैव भवति तदा द्वितीयतृतीययोरपि देवतास्तत्र भवन्तीत्युक्तम् । अतस्तस्या-
मेव धाध्ये विराजौ भवतः । धाद्याविराजामनुप्रवेशस्य निमित्तं तृतीयस्या इष्टेदेवतानुप्रवेश
इत्येवमर्थं तथा सतीत्युक्तम् ।

इतिमात्रे विकारे वैराजतन्त्रेति प्रतीयात् ।

पौर्णमासतन्त्रायामिष्टौ धाद्याविराजामात्रे विकारे सति सेष्टिर्वैराजतन्त्रेति वेदितव्या ।

आधानाद्वादशरात्रमजस्राः ।

अत्राऽऽधानमिष्टीश्चोक्त्वाऽऽधानादूर्ध्वं द्वादशरात्रमजस्रा इत्युक्तं तस्यायमभिप्रायः—
यावता कर्मसमुदायिनाग्नीनां सिद्धिर्भवति तावतः कर्मसमुदायस्याऽऽधानशब्दो वाचक इति
ज्ञापयितुम् । तेनाग्न्याधेयं पुनराधेयं वेत्यत्र सेष्टिकस्याऽऽधानस्य ग्रहणं भवतीति सिद्धम् ।
आधानेनेष्टिमिश्च सिद्धा अज्ञयो द्वादशाहोरात्राणि सर्वे स्वरूपेणैव धार्यन्ते । एतदज्ञतया-

रणमग्निहोत्रपूर्वं एवाऽऽधाने भवति, अग्निहोत्रस्यैवानन्तरमुच्यमानत्वात् । अनुष्ठानक्रमेणैव
 कर्मणां व्याख्यानमित्युक्तत्वाच्च । इष्टिपूर्वं च सोमपूर्वं च शास्त्रान्तराण्यालोच्य विचारणी-
 यम् । तत्रायं विचारः—इष्टिपूर्वंऽजस्रधारणं नास्ति, आपस्तम्बवचनात् । ‘अन्यमाहवनीयं
 प्रणीयाग्नीनन्वादधाति’ इतीष्ट्यर्थतयाऽन्यस्य प्रणयनस्य विधानात् । ‘अपवृज्य श्वो
 भूते पौर्णमासेन यजेत’ इत्यपवर्जनविधानाच्च । तथा सोमपूर्वंऽपि नास्ति । तस्मादीक्षितो
 द्वादशाहं * मृतिं तन्वीत+’ इति प्रकृतौ द्वादशदीक्षानियमादुपसद्भिः सुत्यया च सह
 षोडशाहानि प्रकृतेः कालः । अजस्रधारणं तु द्वाशाहपरिच्छिन्नम् । सोममध्ये विहरणस्य
 चासंभवः, दीक्षणीयासंस्कृतेष्वग्निषु सोमयागविधानात् । अत इष्टिपूर्वं सोमपूर्वं चानलधा-
 रणं नास्तीति सिद्धम् । अग्निहोत्रपूर्वंऽपि यदाऽर्वागिष्टिकालाद्द्वादशाहानि न पूर्यन्ते
 तदा कथं तत्रैते पक्षे अजस्रे स्विष्टिकरणम्, इष्टिलोपः, यथासंभवमजस्रधारणम्, अजस्र-
 लोप इति । तत्र यथासंभवमजस्रधारणमिति पक्षो देुराश्रयस्तथा विध्यमावात् । द्वादशा-
 हकालविशिष्ट एवासौ विधिः श्रूयते-नान्यकालविशिष्ट इति । तथेष्टिलोपपक्षोऽपि न
 संभवति । अग्निमत्तायां सिद्धायां पौर्णमासीकाल आगते तदनारम्भे प्रमाणाभावात्,
 अक्रियायां प्रायश्चित्तोपदेशाच्च । एवं चेदजस्रेष्वेव पौर्णमासो भवतु को दोषः । उक्तो
 दोषः x स्वार्थ एव प्रणीतेऽन्वाधानदर्शनादपवर्जनविधानाच्चेति । नन्वाग्निहोत्रमपि स्वार्थ
 एव प्रणीत आहवनीये भवति, ‘अर्थायार्थायाग्निं प्रणयति’ इत्यस्यापि शिष्टत्वात् ।
 सत्यमविशिष्टं तथाऽप्याधानानन्तरमजस्रधारणविधेः प्रवृत्तत्वात्तदवस्थेष्वेवाग्निष्वग्निहोत्रा-
 धिकारस्य प्राप्तस्य त्यागे प्रमाणाभावात्तत्त्वेवाग्निहोत्रहोमो युक्तः । एतमेव न्यायमनुसू-
 त्योक्तं भागवताऽऽपस्तम्बेन—‘द्वादशाहमजस्रेष्वग्निषु यजमानः स्वयमाग्निहोत्रं जुहुयात्’
 इति । तथा प्रणीते चेदग्निहोत्रकाल एतस्मिन्नेवाग्निहोत्रं जुहुयात् । एवमन्यत्र विप्रक्रान्ते
 तन्त्र इत्यग्निहोत्रस्यान्यार्थेष्वपि प्रवृत्तिदर्शनाच्चात्राय दोष इति गम्यते । अतोऽग्निहो-
 त्रस्यान्यार्थेष्वपि प्रवृत्तिदर्शनादाधानानन्तरमग्निहोत्रस्यानन्या-र्थाहवनीयासंभवादजस्रेष्वे-
 वाग्निहोत्रहोमो न विरुध्यते । पौर्णमास्याः पुनर्द्वादशाहोत्तरकालवर्तिन्याः स्वार्थाहवनीय-
 संभवादजस्रेष्वेतस्याः प्रवृत्तिर्विरुध्यते । अतोऽजस्रेष्विष्टिकरणमित्ययमपि पक्षो न संभवति ।
 नन्वजस्रलोपपक्षेऽप्याधानात् ‘द्वादशरात्रमजस्राः’ इति नित्यवदाम्नां विरुध्यते । न
 विरुध्यते । अस्य नित्यत्वासंभवात् । उक्तं हि ‘इष्टिपूर्वं सोमपूर्वं चाप्रवृत्तिकरणम्’ इति ।

* क.—हिरण्यादिकाम् । + क.—याचेत । x क.—इष्ट्यर्थे एव । ÷ क.—स्वार्था-
 हवनीयस्य नामाग्निहोत्रार्थाहवनीयस्य ।

१ ख. ग. ड. झ. दुर्भणस्त° । २ घ. छ. ‘मासका°’ । ३ ख. झ. ग. ‘न्यत्रोपक्रा°’ ।
 ४ ख. ग. ‘म्लानं वि°’ । ५ घ. च. ‘र्वे वाप°’ ।

तस्मादस्य विध्यन्तरालपरोधेन प्रवृत्तिदर्शनादकरणे च प्रायश्चित्तानाम्नानादस्मिन्विषयेऽन-
खलेप एव श्रेयानिति वक्तुं युक्तम् ।

अत्यन्तं तु गतश्रियः ॥ १ ॥

अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । गतश्रियः 'त्रयो वै गतश्रियः' इति श्रुतावुक्ताः ।
गतश्रियामश्रयो यावज्जीवमनस्ता भवन्ति न द्वादशाहमेवेति ॥ १ ॥

उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वल्य दक्षिणाग्निमानीय विद्वकुलाद्वित्त-
वतो वैक्योनय इत्येके श्रियमाणं वा प्रज्वल्याराणिमन्तं वा मथित्वा
गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत् ।

उत्सर्गेऽन्यत्सर्गेऽग्निहोत्रहोमार्थं विहरणान्त्येषु । होमस्तवज्वलेषुपि मवतीत्युक्तम् ।
एवं स्थिते विहरणसहितमग्निहोत्रहोमप्रयोगं वक्तुकाम उत्सर्ग इत्युक्तवान् । अत्रापराह-
शब्देनाह्वयतुर्थमागो गृह्यते । विहरणकाले गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं
वैश्यगृहादानयेत् । चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्यै द्रव्यवतो वा गृहाद्गार्हपत्याद्वा । नित्यधार्थश्चैत्र-
ज्वलयेत् । काले काले यदि निर्मथ्यस्तदा मन्थेत् । एषां प्रकाराणामुत्पत्तिवशाद्यवस्था ।
तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्याज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थमु-
द्धरेत् । पात्रान्तरेण पृथक्कुर्यादित्यर्थः ।

देवं त्वा देवेभ्यः श्रिया उद्धरामीत्युद्धरेत् ।

अनेन मन्त्रेणाग्निहोत्रार्थमुद्धरेत् । पूर्वस्योद्धरेदिति वचनस्येदं प्रयोजनं गार्हपत्यं प्रज्ज-
ल्येत्यादेराहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेदित्यन्तस्य मन्त्रवर्जितोद्धरणप्रकारस्य सर्वार्थत्वज्ञानम् ।
एवं सर्वार्थमुद्धरणं विदधतैतत्साधितं भवति । येनाग्निना यत्र प्रयोजनं तत्र तस्योद्धरणं
कर्तव्यमिति । शास्त्रान्तरे स्पष्टं वचनमस्ति 'अर्थाधार्यायाग्निं प्रणयति' इति । उद्धर-
णमन्त्रोऽयमग्निहोत्र एव नान्यत्रेति सिद्धम् ।

उद्ध्रियमाण उद्धर पाप्मनो मा यद्विद्वान्यच्च विद्वांश्चकार । अह्ना
यदेनः कृतमस्ति किञ्चित्सर्वस्मान्मोद्धृतः पाहि तस्मादिति प्रणयेत् ।

प्रणयेत्प्राहुनयेदग्निमाहवनीयं प्रत्यनेन मन्त्रेण ।

अमृताहुतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य योनौ । तयाऽनन्तं
काममहं जयानि प्रजापतिः प्रथमोऽयं जिगायाग्नावग्निः स्वाहेति निद-
ध्यादादित्यमभिमुखः ।

१ घ. 'दपि वि' । २ ख. ग. ड. झ. 'दशरात्रमे' । ३ ख. ग. झ. 'कालत्वेन गा' ।

४ ख. झ. ग. 'स्य मर्त्यस्य द्र' । ५ ख. झ. ग. 'त्यज्वाल' । ७ ख. ग. ड. च. 'र्मन्यस्त' ।

आदित्याभिमुखो भूत्वाऽनेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयायतनेऽग्निं निदध्यादित्यर्थः ।

एवं प्रातर्व्युष्टायां तमेवाभिमुखः ।

एवमेव प्रातर्होमार्थमप्यादित आरम्य निधानान्तं कुर्यात् । तमेवाभिमुखो निधीयमानाहवनीयाभिमुख इत्यर्थः । एवं सति प्रातःकाल आहवनीयायतनात्पश्चात्स्थितेन निधानं भवति । सायं तु पुरस्तात्स्थितेन व्युष्टायामुपसृदितायामादित्योदयात्प्राक् ।

रात्र्या यदेन इति तु प्रणयेत् ।

प्रणयनमन्त्रेऽह्ना यदेन इत्यस्य स्थाने रात्र्या यदेन इति कर्तव्यं प्रातःकाले ।

अत ऊर्ध्वमाहिताग्निर्घृतचार्या होमात् ।

सन्निधमाश्वातुर्मास्यव्रतानि चात्र व्रतशब्देनोच्यन्ते । विहरणादूर्ध्वमग्निहोत्रहोमप्रयोगसमाप्तेर्व्रतचारी भवत्याहिताग्निः ।

अनुदितहोमी चोदयात् ।

अनुदितहोमी चेत्समाप्तेऽपि प्रयोग ओदयाद्व्रतचारी भवेत् ।

अस्तमिते होमः ।

कर्तव्यः । अह्नान्यपि प्रधानकाल एव कर्तव्यानि । यत्पुनरङ्गं विहरणवत्स्वकालविशिष्टं तत्स्वकाल एव कर्तव्यम् ।

नित्यमाचमनम् ।

उक्तं ब्राह्ममुखस्याऽऽचमनं यत्पुरस्तात्तादिदानीं कर्तव्यमस्याङ्गत्वाय ।

व्रतसत्याभ्यां त्वा पर्युक्षामीति जपित्वा पर्युक्षेत्रिखिरैकेकं पुनः पुनरुदकमादाय ।

पर्युक्षणमन्त्रोऽपि जपित्वा पर्युक्षेदिति पृथक्क्रियते पर्युक्षणातिदिष्टे परिसमूहने मन्त्रो मा भूदिति । त्रिरैकमित्येतावतैकैकस्याग्नेस्त्रिखिरैः पर्युक्षणे सिद्धे त्रिखिरिति वीप्सावचनं मन्त्रस्यापि त्रिरावृत्तिर्भवत्वित्येवमर्थम् । पुनः पुनरुदकमादायेति वचनं न सङ्कटवृत्तेन त्रिः पर्युक्षेदित्येवमर्थम् ।

आनन्तर्ये विकल्पः ।

अग्नीनां पर्युक्षणादिषु कर्तव्येषु केनाऽऽनन्तर्येण कर्तव्या इत्यानन्तर्यविशेषे ज्ञातव्येऽनेन सूत्रेणाग्नीनामुत्पत्तिक्रमस्य होमक्रमस्य च विकल्पो विधीयते ।

दक्षिणं त्वेव प्रथमं विज्ञायते पिता वा एषोऽग्नीनां यद्दक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र आहवनीयस्तस्मादेवं पर्युक्षेत् ।

पर्युक्षेत् । पर्युक्षणेऽयमेव क्रमो दक्षिणाग्निं गार्हपत्यमाहवनीयमिति । तत्र श्रुतिमेव हेतु-

मुपन्यस्य तस्मादेवं पर्युक्तोदित्युपसंहृतम् । तेन पर्युक्त्यातिदिष्टे परिसमूहनेऽयमेव क्रमः
अन्यत्र पूर्वोक्तो विकल्पः । अत्र विनिवेशः प्रधानात्पूर्वेषामुत्पत्तिक्रमः, परेषां प्रधानक्रम
इति ।

गार्हपत्यादविच्छिन्नमुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वत्रजसो मानुमन्विही-
त्याहवनीयात् ।

अयमाकारो मर्यादायामग्न्युपवातविरोधात् ।

पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्योदगङ्गारानपोहेत्सुहुतकृतः स्थ सुहुतं करिष्य-
थेति ।

पश्चाद्गार्हपत्यस्य तूष्णीमेव दक्षिणोत्तरिणोपस्येनोपविश्य गार्हपत्यात्कृतिपयानङ्गारानु-
दकट्टक्युदाधिश्रयणार्थम् ।

तेष्वग्निहोत्रमधिश्येदधिभिः*तमध्वधिभित्तमधिभित्तं हिङ्गइति ।

तेष्विति । पृथक्कृतेष्वङ्गोरोन्मित्यर्थः । अग्निहोत्रमिति होमसाधनभूतं द्रव्यमुपवर्धते ।

इच्छायास्पदं घृतवच्चराचरं जातवेदो हविरिदं जुषस्व । ये ग्राध्याः
पशवो विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि पुष्टिरस्त्विति वा ।

अनेन वा मन्त्रेणाधिश्येत्पूर्वेण वेति विकल्पविधिः ।

न दध्वधिश्येदधिश्येदित्येके ॥ २ ॥

अधिश्येन्न वेत्येतावतैव सिद्धे गुरुसूत्रकरणं न्यायविकल्पोऽयमिति प्रदर्शनार्थम् ।
अत्रैक आचार्याः प्रवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य कार्यस्य चातीन्द्रियत्वादलोपमाहुः । आचार्यस्तु
कार्यार्थत्वात्प्रवृत्तेः कार्यस्य च दृष्टस्य त्यागे प्रमाणाभावात्तदत्यागे संस्कार्यस्वरूपविनाशा-
त्संस्कार्यसंवादकत्वात्संस्कारस्य लोप एवात्र श्रेयानित्याह ॥ २ ॥

पयसा नित्यहोमः ॥

नित्यश्चासौ होमश्च नित्यहोमः स पयसा कर्तव्यः । अकामस्याग्निहोत्रहोमः पयसा
कर्तव्य इत्यर्थः । कामानुषेदेशादेवास्य नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ।

यवागूरोदनो दधि सर्पिर्ग्रामकामान्नाद्यकामेन्द्रियकामतेजस्कामानाम् ।

ययासंख्येन ग्रामकामादीनां यवाग्वादीन्यग्निहोत्रहोमद्रव्याणि भवन्ति । ग्रामकामः
प्रसिद्धः । अन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यम् । स्वाद्यान्नकाम इत्यर्थः । इन्द्रियं शुक्रं चक्षुरादीनि

* प. प्रथमः कलः सप्तर्षिः ।

वा । तेजःश्रविः । नित्यहोम इत्यत्रापि संबध्यते । तेन पुरुषार्थैरपि क्रियमाणो होमो नित्य एव स्यान्न कामार्थः । होमाश्रितानि द्रव्याण्येव कामाश्रितानि भवन्तीति ।

अधिश्चित्तमवज्ज्वलयेत् ।

अधिश्चित्तप्रहणादधिश्चित्तमात्र एवावज्ज्वलयेन्न कालविशेषः कर्तव्य इत्यवगम्यते ।

अनधिश्चर्यं दध्वाग्निष्टे तेजो मा हार्षीरिति ।

नाधिश्चर्यो यस्य तदनाधिश्चर्यम् । अधिश्चर्यरहितमपि दध्वावज्ज्वलयेदित्यर्थः । सर्वत्रा-
वज्ज्वलनमन्त्रोऽयम् ' अग्निष्टे तेजः ' इति । दधिचेत्येतावतैव सिद्धे गुरुसूत्रकरणं ब्रीह्या-
दीनामपक्वानां संग्रहार्थम् ।

स्रुवेण प्रतिपिञ्चयान्न* वा शान्तिरस्यमृतमसीति ।

पयसा होमे दोहनवात्रप्रक्षालनं स्रुव आनीय तेन प्रतिपिञ्चेत् । अग्निहोत्रद्रव्यमन्यत्रो-
दयेनैव शान्तिरिति मन्त्रेण । न वा प्रतिपेकः कर्तव्यः ।

तयोरव्यतिचारः ।

तयोः प्रतिपेकाप्रतिपेकयोस्त्यर्थः । अव्यतिचारोऽनसंकरः । एकस्मिन्पुरुष इत्यर्थः ।
एकः सर्वदा प्रतिपिञ्चेदपरः सर्वदा न प्रतिपिञ्चेदित्यर्थः ।

पुनर्ज्वलता परिहरोऽधिरन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इति ।

पुनर्बचनौज्ज्वलता येनोल्मुकेनावज्ज्वलनं कृतं तेनैव परिहरणं कुर्यादिति गम्यते । उल्मु-
कादानं गार्हपत्यादेव न श्रवणार्थात् । श्रवणार्थं पृथक्कृतस्य पुनः प्रक्षेपविधानात् ।
अन्यत्र कार्यार्थं पृथक्कृतस्य कार्यपरिसमाप्तिं त्याग एव कर्तव्यः । तेनावज्ज्वलनार्थं पृथक्कृत-
मवज्ज्वलने कृते पृथगेव निधाय तेनैव परिहरणमपि कृत्वा त्यजेत् ।

समुदन्तं कर्पन्निषोदगुद्वासयेद्विष्ये त्याऽन्त-

रिक्षाय स्वा पृथिव्यै त्वेति निबधत् ।

सम्यगुद्गतोऽन्तो यस्य द्रव्यस्य तत्समुदन्तं द्रव्यम् । परितः स्थालीसंवल्लप्रदेशोऽन्त-
इत्युच्यते । यदा पच्यमानं पय एवमवस्थं भवेत्तदा कर्पन्निषोदगुद्वासयेत् । कर्पन्निषेति ।
मन्दगत्येत्यर्थः । निदधादिति । त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिनिधानं कुर्वन्नवतारयेत् । प्रथमद्वितीयाभ्यामा-
काशे धृत्वा तृतीयेन भूम्यां निदध्यात् ।

* घ. सयस्काला घौर्णमायी व्यहकाला वा रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवताश्रयणं तथा । आदौ
ये विभृताः पक्षस्त एव स्युः सदैव हि । + अत्र प्रथमारम्भे यः पक्षः स एव । न सर्वदा तुल्यविकल्पः ।

१ क. घ. च. '०णं दध्यादी' । २ क. घ. छ. च. झ. 'नायेनो' । ३ छ. 'णात्' ।
४ ख. ग. 'पवचना' । ५ घ. छ. च. 'दद्दुद्वा' । ६ घ. समुद्भूतोऽ' । ७ छ. झ. 'म'
द्रव्यस्य प' । ८ ख. ग. घ. छ. च. 'संवन्धय' ।

स्थालीममिमृश्य समिधं सुचं चाध्यधि गार्हपत्यं हत्वा प्राणसंमि-
तामाहवनीयसमीपे कुशेषूपसाद्य जान्वाच्यं समिधमादध्याद्रजतां
त्वाग्निज्योतिषं रात्रिमिष्टकामुपदधे स्वाहेति ।

स्थाल्याः सुवेण सुच्युन्नयनं कृत्वा स्थालीममिमृश्य सुचा सह समिधं च गृहीत्वाऽ-
ध्यधि गार्हपत्यं गार्हपत्यस्योपरि समीपं हत्वाऽऽहवनीयस्य नेदीयसि नासिकासंमितां
हरेत् । हत्वा तस्य पश्चाददूरे कुशेषूपासाद्य दक्षिणं जानु निपात्य तां समिधमादध्याद्रजता-
मिति मन्त्रेण ।

समिधमाधाय विष्टुदसि विद्य मे पाप्मानमग्नीं श्रद्धेत्यप उपस्पृश्य
प्रदीप्तां द्यङ्कुलमात्रेऽभिजुहुपाद्भूर्भुवः स्वरोमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहेति ।

समिधमाधायेत्युच्यते समिदाधानधर्मस्य जानुनिपातनस्यानुवृत्त्यर्थम् । समिधमाधाये-
त्यनेनैव समिद्धहणेन पूर्वसूत्र आदध्यादित्येवोक्तेऽपि समिध एवाऽऽधाने सिद्धे यत्पूर्वसूत्रे
समिद्धहणं करोति तज्ज्ञापयति यत्र यत्र समिधमादध्यात्तत्र तत्र जान्वाच्याऽऽध्या-
दिति । विष्टुदसीत्यप उपस्पृश्य प्रदीप्तां समिधं मूलतो द्यङ्कुलमात्रेऽभिजुहुयात् । ' भूर्भुवः
'स्वरोम्' इति मन्त्रेण ।

पूर्वमाहुतिं हुत्वा कुशेषु सादयित्वा +गार्हपत्यमवेक्षेत पशून्मे
गच्छेति ।

हृत्वेतिवचनं निपातितजानुरेवोत्तरमपि कुर्यादित्येवमर्थम् । पूर्वामिति वचनं पूर्वाहुत्युत्तर-
कालीनं हुचं सादयित्वैव कुर्यात्, उत्तराहुत्युत्तरकालीनं द्युधस्त एव कुर्यादित्येवमर्थम् ।

अथोत्तरां तूष्णीं भूयसीमसंसृष्टां प्रागुदगुत्तरतो वा ।

अथेत्यानन्तर्यवचनेन पूर्वाहुत्योत्तराहुतेः संबन्धः क्रियते । तेन जान्वाच्येत्यस्यानुवृ-
त्तिलभ्यते । प्राधान्यं चोत्तराहुतेः । अतः पूर्वाहुतौ हुतायां द्रव्यदोषे सत्युत्तराहुत्यर्थं
द्रव्यमुत्पादयितव्यमेव । भूयसी पूर्वाहुतेर्भूयोद्रव्याम् । असंसृष्टां पूर्वयाऽऽहुत्या । प्रागुदक्
पूर्वाहुतेरुत्तरतो वा तस्या एव ।

+ घ.—सूच्यमावारपयमभिजुहुयादिति द्वेषशाख्याने सुत्रोचिन्यां—प्रधानहर्षाणि सुचा-
धारपयस्योपरि जुहुयादिति । अथेनत्प्रसवेणाभिजुहोतीति सूत्रव्याख्यासरेऽप्येनदनुग्रहतं
मेषानमभि मेषानस्योपरि संसावेण स्विष्टकृद्देवानन्तरमित्यादि । अभिहोम उपरिहोम इति प्रापधि-
चमधे रुद्रदत्तः ।

प्रजापतिं मनसा ध्यायात्तूष्णीं होमेषु सर्वत्र ।

यत्र तु तूष्णींशब्दविशिष्टो होमश्चोच्यते तत्र प्रजापतिदेवतां ध्यायेद्देवतासाध्यत्वाद्धोमस्य । ध्यानत्वादेव मानसत्वे सिद्धे मनोऽग्रहणं शब्दध्यानार्थम् । तेन चतुर्थ्यन्तं प्रजापतिशब्दं ध्यात्वा तदनन्तरं स्वाहेत्युपांशुक्त्वा जुहुयात् । होमेष्विति बहुवचनादेव प्रकरणादुत्कर्षे सिद्धे सर्वदग्रहणं ग्राह्येष्वपि प्राणार्थम् ।

भूयिष्ठं सृचि शिश्रुवा त्रिरनुप्रकम्प्यावमृज्य कुशमूलेषु निर्माष्टि पशुभ्यस्त्वेति ।

उत्तराहुतेभूयिष्ठं भूयोद्वयं पूर्वाहुतेभूयिष्ठं यथा भवति । तथा भक्षार्थं सृचि शेषयेत् । पूर्वाहुत्यर्थं प्रक्षिप्ताद्व्यादुत्तराहुत्यर्थं भूयो भवति । तस्मादपि भूयो भक्षार्थं भवति । तत्पूर्वाहुत्सपेक्षया भूयिष्ठमित्युच्यते । भूयिष्ठं द्वयं सृचि शेषयित्वा सृचमेवाऽऽहुतिदेशस्थां प्रकम्पयेत् । ततः स्रग्गतलेपं पाणिनाऽधोमुखेनावमृज्य पाणिगतं लेपं कुशमूलेषु निर्माष्टिं निमृतेषु पशुभ्यस्त्वेति ।

तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनाधीती तूष्णीं स्वधा पितृभ्य इति वा ।

तेषां कुशमूलानां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीनिदध्यात् । प्राचीनाधीती भूत्वा 'स्वधा पितृभ्यः' इति मन्त्रेण तूष्णीं वा ।

अपोऽवनिनीय ।

एतावदेव सूत्रम् । अपश्च कुशमूलानां दक्षिणतो नित्येदवाचीनेन पाणिना । एतावत्स्रग्गस्त एव करोति । एवं वा तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनाधीती तूष्णीं स्वधा पितृभ्य इति वाऽपोऽवनिनीय ।

वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमप्सु भ्रष्टेत्यप उपस्पृश्य ।

इदमपि सूत्रमेतावदेव । निधाय सृचमप उपस्पृशेत् ।

आहिताग्निरनुमन्त्रयेत् ।

अधिकारोऽयम् ।

आधानमुक्त्वा तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्धुवासीदेति समिधम् ।

समिदाधानमन्त्रेण तेन ऋषिणेत्यनेन मन्त्रेण च समिधमाधीयमानामनुमन्त्रयेत् ।

ता अस्य सूद दोहस इति पूर्वामाहुतिम् ।

स्थालीममिमृश्य समिधं सुचं चाध्याधि गार्हपत्यं हत्वा प्राणसंमि-
तामाहवनीयसमीपे कुशेषूपसाद्य जान्वाच्य समिधमादध्याद्रजतां
त्वाग्निज्योतिषं रात्रिमिष्टकामुपदधे स्वाहेति ।

स्थाल्याः सुवेण सुच्युत्तयनं कृत्वा स्थालीममिमृश्य सुना सह समिधं च गृहीत्वाऽ-
ध्याधि गार्हपत्यं गार्हपत्यस्योपरि समीपं हत्वाऽऽहवनीयस्य नेदीयसि नासिकासंमितां
हरेत् । हत्वा तस्य पश्चाददूरे कुशेषूपसाद्य दक्षिणं जानु निपात्य तां समिधमादध्याद्रजता-
मिति मन्त्रेण ।

समिधमाधाय विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमग्नौ अद्वेत्यप उपस्पृश्य
प्रदीप्तां द्यङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयाद्भूर्भुवः स्वरोमग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहेति ।

समिधमाधायेत्युच्यते समिदाधानधर्मस्य जानुनिपातनस्यानुवृत्त्यर्थम् । समिधमाधाये-
त्यनेनैव समिद्धहणेन पूर्वसूत्र आदध्यादित्येवोक्तेऽपि समिध एवाऽऽधाने सिद्धे यत्पूर्वसूत्रे
समिद्धहणं करोति तज्ज्ञापयति यत्र यत्र समिधमादध्यात्तत्र तत्र जान्वाच्याऽऽध्या-
दिति । विद्युदसीत्यप उपस्पृश्य प्रदीप्तां समिधं मूलतो द्यङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयात् । ' भूर्भुवः
स्वरोम् ' इति मन्त्रेण ।

पूर्वमाहुतिं हत्वा कुशेषु सादयित्वा +गार्हपत्यमवेक्षेत पशून्मे
शच्छेति ।

हव्येतिवचनं निपातितजानुरेवोत्तरमपि कुर्यादित्येवमर्थम् । पूर्वमिति वचनं पूर्वाहुत्युत्तर-
कालीनं सुचं सादयित्वैव कुर्यात्, उत्तराहुत्युत्तरकालीनं दृग्भस्त एव कुर्यादित्येवमर्थम् ।

अथोत्तरां तूष्णीं भूयसीमसंसृष्टां प्रागुदगुत्तरतो वा ।

अथेत्यानन्तर्यवचनेन पूर्वाहुत्योत्तराहुतेः संबन्धः क्रियते । तेन जान्वाच्येत्यस्यानुवृ-
त्तिलभ्यते । प्राधान्यं चोत्तराहुतेः । अतः पूर्वाहुतौ हुतायां द्रव्यदेष्टे सत्युत्तराहुत्यर्थं
द्रव्यमुत्पादयितव्यमेव । भूयसीं पूर्वाहुतेर्भूयोद्रव्याम् । असंसृष्टां पूर्वयाऽऽहुत्यां । प्रागुद-
पूर्वाहुतेरुत्तरतो वा तस्या एव ।

+ घ.—सूच्यमाधारपथमभिजुहुयादिति द्वेधव्याख्याने सुबोधिन्यां—प्रधानहवीपे—सूच्या-
धारपथस्योपरि जुहुयादिति । अथेनत्प्रसूतवेणाभिजुहोतीति सूत्रव्याख्यावसरेऽप्येनदनुग्रहतं
मेक्षणमभि मेक्षणस्योपरि संसावेण स्विष्टकृद्धोमानन्तरमित्यादि । अभिष्टोम उपरिष्टोम इति प्रायश्चि-
त्तमन्त्रे रुद्रदत्तः ।

प्रजापतिं मनसा ध्यायात्तूष्णीं होमेषु सर्वत्र ।

। यत्र तु तूष्णींशब्दविशिष्टो होमश्चोद्यते तत्र प्रजापतिदेवतां ध्यायेद्देवतासाध्यत्वाद्धोमस्य । ध्यानत्वादेव मानसत्वे सिद्धे मनोग्रहणं शब्दध्यानार्थम् । तेन चतुर्थ्यन्तं प्रजापतिशब्दं ध्यात्वा तदनन्तरं स्वाहेत्युपांशुक्त्वा जुहुयात् । होमेष्वितिवहुवचनादेव प्रकरणादुत्कर्षे सिद्धे सर्वत्रग्रहणं ग्राह्यं च प्रापणार्थम् ।

भूयिष्ठं स्रुचि शिष्ट्वा चिरनुपकम्प्यावमृज्य कुशमूलेषु निर्माष्टि पशुभ्यस्त्वेति ।

उत्तराहुतेर्भूयिष्ठं भूयोद्रव्यं पूर्वाहुतेर्भूयिष्ठं यथा भवति । तथा भक्षार्थं स्रुचि शेषयेत् । पूर्वाहुत्यर्थं प्रक्षिप्ताद्द्रव्यादुत्तराहुत्यर्थं भूयो भवति । तस्मादपि भूयो भक्षार्थं भवति । तत्पूर्वाहुत्यपेक्षया भूयिष्ठमित्युच्यते । भूयिष्ठं द्रव्यं स्रुचि शेषयित्वा स्रुचमेवाऽऽहुतिदेशस्थां प्रकम्पयेत् । ततः स्रग्गतलेपं पाणिनाऽधोमुखेनावमृज्य पाणिगतं लेपं कुशमूलेषु निर्माष्टि निमृजेत्पशुभ्यस्त्वेति ।

तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनाधीती तूष्णीं स्वधा पितृभ्य इति, वा ।

तेषां कुशमूलानां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीर्निदध्यात् । प्राचीनाधीती भूत्वा 'स्वधा पितृभ्यः' इति मन्त्रेण तूष्णीं वा ।

अपोऽवनिनीय ।

एतावदेव सूत्रम् । अपश्च कुशमूलानां दक्षिणतो निनयेदवाचीनेन पाणिना । एतावत्स्रग्ग्यस्त एव करोति । एवं वा तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनाधीती तूष्णीं स्वधा पितृभ्य इति वाऽपोऽवनिनीय ।

वृष्टिरसि वृक्ष मे पाप्मानमप्सु श्रद्धेरप्यप उपस्पृश्य ।

इदमपि सूत्रमेतावदेव । निवाय स्रुचमप उपस्पृशेत् ।

आहिताग्निरनुमन्त्रयेत ।

अधिकारोऽयम् ।

आधानमुक्त्वा तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्धु-
वासीदेति समिधम् ।

समिदाधानमन्त्रेण तेन ऋषिणेत्यनेन मन्त्रेण च समिधमाधीयमानामनुमन्त्रयेत् ।

ता अस्य स्रद्धा दोहस इति पूर्वामाहुतिम् ।

पञ्चमीं कुशदेशे पृथिव्याममृतं जुहोम्यग्रे वैश्वानराय स्वाहेति ।
पष्ठीं पश्चाद्गार्हपत्यस्य प्राणममृते जुहोम्यमृतं प्राणे जुहोमि स्वाहेति ।

पञ्चमीं पष्ठीमिति पूर्णस्तुतसंप्रत्ययार्थम् ।

प्रताप्यान्तर्वेदि निदध्यात् ।

प्रतपनमाहवनीयेऽन्तर्वेदिशब्दसमन्वयात् । प्रताप्यं स्तुचमन्तर्वेदिदेशे निदध्यादित्युक्तम् ।

परिकर्मिणे वा प्रयच्छेत् ।

परिचारकः परिकर्मात्युच्यते ।

अग्नेणाऽऽहवनीयं परीत्य समिध आदध्यात्तिस्रस्तिस्र उदङ्मुख-
स्तिष्ठन् ।

पूर्वेणाऽऽहवनीयं विहारस्य दक्षिणदेशं गत्वा तस्य तस्याग्रेदक्षिणत उदङ्मुखस्तिष्ठ-
स्तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्यात् । पुनः प्रत्येत्य पशुक्षणादि कुर्यात् ।

प्रथमां समन्त्राम् ।

सकृन्मन्त्रेणेति परिमाणा प्रधानकर्मसु न प्रवर्तत इति कृत्वा प्रथमां समन्त्रामित्युक्तवा-
नाचार्यः ।

आहवनीये दीदिहीति गार्हपत्ये दीदायेति दक्षिणे दीदिदायेति ।

सर्वे स्वाहाकारान्ताः कर्तव्याः ।

उक्तं पशुक्षणम् ।

यदुक्तं पशुक्षणं तदिहापि कर्तव्यम् ।

ताभ्यां परिसमूहने ।

पूर्वोक्तमिदं च द्वे पशुक्षणे ताभ्यां परिसमूहने व्याख्याते इति घर्मातिदेश एकोऽर्थः ।
परिसमूहने इति योगविभागात्स्वरूपसिद्धिश्च भवति । मन्त्रस्तु जपित्वेतिपृथक्करणान्न भवति
लिङ्गाभावाच्च ।

पूर्वे तु पशुक्षणात् ।

ये द्वे परिसमूहने पशुक्षणकर्मक्रे विहिते तयोरनेन क्रमो विधीयते पशुक्षणाभ्यां पूर्वं
परिसमूहने भवत इति ।

एवं प्रातः ।

सायंकालेऽग्निहोत्रविधिरुक्तः, एवं प्रातःकालेऽपि होमः कर्तव्य इत्यर्थः ।

तत्र विशेषमाह—

उपोदयं व्युपित उदिते वा ।

उपोदयमादित्योदयसमीपे इत्यर्थः । व्युषिते, उपसृजिते इत्यर्थः । उदिते, आदित्य-
मण्डले कृत्स्न उदित इत्यर्थः । एते त्रयः प्रातर्होमप्रधानकालाः । तत्र यदुपोदयमुदित
इत्युच्यते, उदित आदित्ये सत्युदयसमीपे इति द्वाभ्यां पदार्थामेक एव कालो विहितः
स्थात्, तद्भ्रान्तिवृत्त्यर्थं व्युषितशब्दात्पूर्वमुपोदयशब्दं पठितवानाचार्यः । एतेषु त्रिषु
कालेषु प्रधानं यथा संयजते तथाऽऽह्नामेषोत्कर्षोऽपकर्षो+ द्रष्टव्यः ।

सत्यं कृताभ्यां त्वेति पर्युक्षणमोमुन्नेष्यामीत्यतिसर्जनं हरिणीं त्वा
सूर्यज्योतिषमहरिष्टकामुपदधे स्वाहेति समिदाधानं भूर्भुवः स्वरो सूर्यो
ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति होम उन्मार्जनं च ॥ ४ ॥

एते प्रातर्होमे विशेषाः ॥ ४ ॥

प्रवत्स्यन्नग्नीं प्रज्वलत्याऽऽचम्यातिक्रम्योपतिष्ठते ।

यस्मिन्नामेऽग्नय आसते तस्मै तद्देशाङ्गमान्तर एकरात्रावमो वासः प्रवात्सतं करिष्यन्म-
वत्स्यन्मवति । अग्नीनिति बहुवचनात्सर्वांस्त्रिहृत्य प्रज्वलयेत् । प्रज्वलत्याऽऽचम्य क्षीरं देशेन
प्रपद्यातिक्रम्याग्नीमुपतिष्ठते । अतिक्रम्येति । अव्यक्तोऽस्थानदेशप्रतिक्रम्यात्पन्तसमीपं गत्वा
तं तमग्निमुपतिष्ठत इत्यर्थः । इदं कर्माऽऽहिताग्निः स्वयमेव कुर्यात् ।

इदमन्नेत्पाह—

आहवनीयं शंस्य पशुन्मे पाहीति । गार्हपत्यं नर्यप्रजां मे पाहीति ।
दक्षिणमथर्वपितुं मे पाहीति । गार्हपत्याहवनीयावीक्षेतेमान्मे मित्रा-
वरुणौ गृहान्गोपायतं युवम् । अविनेष्टानविहृतान्पूषेनानभिरक्षत्व-
स्माकं पुनरायनादिति ।

दक्षिणामिमुपस्थाप्य तत्रैव तिष्ठन्नाहवनीयावीक्षेते, इमान्मे मित्रावरुणाविति ।
उत्तरत्र 'यथेत् प्रत्येत्य' इतिवचनात्तत्रैव तिष्ठन्निति लभ्यते । द्विवचनाल्लिङ्गाद्युपदेशेतेत ।

यथेत् प्रत्येत्य प्रदक्षिणं पथं न्नाहवनीयमुपतिष्ठते । मम नाम प्रथमं
जातवेदः पिता माता च दधत्तुर्यदग्रे । तत्त्वं विमृहि पुनरामभेतोस्तवाहं
नाम विमराण्यग्र इति ।

+ घ.—उदितेत्यस्य प्रधानतमम् । यथा 'उच्यन्तु खलु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मि-
नन्दयाति' इति श्रुतिः ।

१ क. ख. ग. च 'यमित्य' । २ ख. ग. 'यो वा द' । ३ ख. ग. ख. 'स्मात्प्रेत्य
प्राप्त' । ४ घ. ङ. च. 'क्रम्य त' । ५ ग. 'इमम्' । ६ ख. ग. छ. 'परि' ।

माज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधानु । या इष्टा उपसो या अनिष्टास्ताः
संतनोमि हविषा घृतेन स्वाहेति ।

दशरात्रादूर्ध्वं प्रवासं कृत्वा जुह्वां चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽनया जुहुयान्मनो ज्योतिरित्येत-
यर्चा । चतुर्गृहीतशब्दादेवाऽऽज्यद्रव्यसिद्धौ सत्यामाज्यग्रहणं तूष्णींमुत्पन्नलाभार्थम् ।

अग्निहोत्राहोमे च ।

अग्निहोत्रहोमविच्छेदे चैतामाहुतिं जुहुयात् । विशेषाभावादिकस्य द्वयोर्बहूनामपि
विच्छेद एवैव प्रायश्चित्तिः कार्या ।

प्रतिहोममेके ।

चशब्दोऽप्राध्याहार्यः । एतामाहुतिं हुत्वा प्रतिहोमं च कुर्यादित्यर्थः । प्रतिहोमो
नाम यावन्तः काला होमेन विच्छिन्नास्तावतामेकैकं कालं प्रत्येकैको होमः
कर्तव्य इति ।

एवं परिसमुद्येस्यादिपूर्वमेव व्याख्यातम् ।

गृहानीक्षेताप्यनाहिताग्निगृहा मा बिभीतोपैवः स्वस्त्येवोऽस्मासु
च प्रजायध्वं मा च धो गोपतीरिषादिति प्रपद्येत गृहानहं सुमनसः
प्रपद्ये धीरघ्नो धीरवतः सुधीरान् । इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणास्तेष्वहं
सुमनाः संविशानीति शिवं शग्मं शंयोः शंयोरिति त्रिरनुवीक्षमाणः ।

ईक्षणं प्रपदनं चानाहिताग्निरपि कुर्यात् । 'गृहा मा बिभीत' इतीक्षेत । 'गृहा-
नहम्' इति प्रपद्येत । प्रतिपद्यमान एवं प्रपद्येत—'शिवं शग्मं शंयोः शंयोः' इति त्रिरनु-
वीक्षमाणः । अनुवीक्षणमनुमन्त्रणं मन्त्रेण प्रकाशनम् । तत्पुनर्मन्त्रेण विना कर्तुं न
शक्यत इति मन्त्रोऽपि त्रिरावर्तते ।

विदितमप्यलीकं न तदहज्ञापयेयुः ।

अलीकनामिदम् । अयगतमप्यभियं प्रवासादागतस्य तस्मिन्नहनि न निवेदयेयुः ।

विज्ञायतेऽमयं वोऽमयं मेऽस्त्वित्येवोपतिष्ठेत प्रवसन्प्रत्येत्पाहरह-
र्वेति ॥ ५ ॥

वाशब्दश्च शस्यार्थे । 'अमयं वः' इत्यनेन मन्त्रेण प्रवस्यन्प्रवासादागतश्चाहरहर-
ग्निहोत्रहोमे चोपतिष्ठेतेति श्रुतिरेवोक्त्यस्ता विज्ञायत इति । अस्मिन्पक्षे प्रयोगक्रमः—

+ घ. 'स्वयं दशरात्रपट्टन एतामाहुतिं जुहुयात्' देववाते ।

विहृत्य प्रज्वालयाऽऽचम्य तीर्थेन प्रपद्य तत्रैव स्थित्वा सर्वानग्नीन्सकृदेवोपस्थाय प्रदक्षिण-
मावृत्त्य तीर्थेनैव निष्क्रम्य ' मा प्रगाम ' इतिजपन्प्रज्य ' सदा सुगः ' इति पन्थानं
प्राप्य ब्रूयात् । प्रत्येत्य ' अपि पन्थाम् ' इत्युक्त्वा विहृतान्ज्वलितांस्तीर्थेनैव प्रपद्य
तत्रैव स्थित्वा ' अमयं वः ' इत्युपस्थाय परिसमूहनादि शेषं पूर्ववत् । अतिप्र*वा-
सोऽस्ति चेत्तस्य नैमित्तिकगपि कुर्यात् । अग्निहोत्राहोमे च दक्षिणाग्निहोमानन्तरं ' अमयं
वः ' इत्युपतिष्ठेत् । पूर्वोक्तस्यानुमन्त्रणस्य याजमानत्वादस्य चोपस्थानत्वान्न विकल्पः,
तेन समुच्चय एव । अनुपस्थिताग्नेः प्रवास इहैव सन्नित्येतदेव नान्यर्तिकञ्चित् ॥ ९ ॥

अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः ।

अमावास्याशब्दः प्रतिपत्पञ्चदश्योः संधिवचनोऽप्यत्रापराह्णशब्दसमन्वयात्तद्वत्स्यहोरात्रे
वर्तते । तस्यापराह्णेऽहश्चतुर्थे भागे पिण्डपितृयज्ञः कर्तव्य औपवसथ्येऽहर्नि । यजनीये
चेत्स्वार्थ एव दक्षिणाग्निः प्रणीयते । यदा पुनरहोरात्रसंधौ तिथिसंधिः स्यात्तदौपव-
सथ्य एवाहनि × क्रियते ।

दक्षिणाग्नेरेकोलुमकं प्राग्दक्षिणा प्रणयेद्ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना
असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये मरन्त्यग्निष्टालोका-
त्प्रणुदात्वस्मादिति ।

एकोलुमकमेकतः प्रदक्षिणमुलुमकं प्राग्दक्षिणा प्राग्दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । दक्षिणाग्नेः
सकाशदेकोलुमकं गृहीत्वा तस्मादेव प्राग्दक्षिणस्यां दिशि प्रणयेत् ' ये रूपाणि ' इत्य-
नेन मन्त्रेण ।

सर्वकर्माणि तां दिशम् ।

अविशिष्टदिकानि सर्वाणि कर्माणि तामेव प्राग्दक्षिणां दिशमभिमुखानि कर्तव्यानि ।

उपसमाधायोमौ परिस्तीर्य दक्षिणाग्नेः प्रागुदक्प्रत्यगुद्वैकैकशः

* घ.—मृगो दशरात्रादित्युक्तम् । दशरात्रं प्रवासेऽग्निरित्युच्छिन्नो भवति । तस्माद्दशरात्रं
स्वयमाहस्यादिनाऽहृत एवाग्राहुतिं जुहुयात् । अत ऊर्ध्वं पुनराघेयमेव व्युच्छिन्नत्वादिति देवत्रात-
भाष्ये । × घ.—अतोऽमावास्यातिथेरपराह्णव्याप्त्यभावेऽप्यन्यक्षणावच्छिन्नहोरात्र एव पिण्डपितृ-
यज्ञः । पूर्वदिनापराह्णव्याप्तेस्त्वनादरः ।

१ ख. ग. घ. ङ. च. झ. होवहो° । २ ख. ग. ङ. झ. 'क्तस्य याजमानस्यानुमन्त्रण-
त्वाद° । ३ ख. ग. 'ताग्नेरिहै° । ४ ख. ग. झ. 'त्येतावदे° । ५ क. घ. च. तत्राप° । ६ ख.
ग. 'थ्ये यजनीय एवाह° । ७ ख. ग. अवाशि° ।

पात्राणि सादयेच्चरुस्थालिशूर्पस्योलूखलमुसलसुवध्रुवकृष्णाजिनसकृ-
दाच्छिन्नेधमक्षेणकमण्डलून् ।

उभयोरप्युपसमाधानं परितरणं च कर्तव्यं मध्यगतस्योपावितिशब्दस्य विशेषसंबन्धे
कारणमावात् । पात्राणांति चरुस्थाल्यादीन्युच्यन्ते । तेन शब्देन संयवहारार्थं चरुश्रप-
णार्था स्थाली चरुस्थाली । चरुस्थालीध्रुवाशब्दयोश्चान्दसं ह्रस्वत्वम् । एकेन प्रयत्नेन
च्छिन्नाः कुशाः सकृदाच्छिन्नाः ।

दक्षिणतोऽग्निष्ठमारुह्य चरुस्थालीं ब्रीहिणां पूर्णां निमृजेत् ।

निमृज्यादिति प्राप्ते निमृजेदिति च्छान्दसः । अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठं शकटम् ।
प्रयागकाले वाऽग्नयो यत्र तिष्ठन्ति तदग्निष्ठम् । दक्षिणत आरुह्य तत्रैव शूर्पे स्थालीं
निधाय ब्रीहिमिरापूरयेत् । तां पूर्णां निमृज्याद्यथोपरितनाद्विलदेशाच्छूर्पोपरि पतन्ति ।

परिसन्नान्निदध्यात् ।

स्थाल्यास्यदेशाच्छूर्पोपरि ये पतन्ति तान्ब्रीहिन्परिसन्नान्शकटे निदध्यात् ।

कृष्णाजिन उलूखलं कृत्वेतरान्पत्न्यवहन्यादधिषेचम् ।

कृत्वा निधयेत्यर्थः । इतरान्स्थाल्यन्तर्गतानित्यर्थः । अविषेचम् । अविषिच्याविषि-
च्येत्यर्थः ।

अवहतान्तसकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्रपयेत् ।

अवहतेष्ववहतवचनं फलीकरणनिवृत्त्यर्थम् । दक्षिणाग्न्यधिकारेऽपि दक्षिणाग्नौ श्रपये-
दिति श्रपणवचनं वचनाद्वे गार्हस्थ्य एव श्रपणमिति ज्ञापनार्थम् ।

अर्धांगतिप्रणीतात्पथेन लेखःमुल्लिखेदपहता असुरा रक्षांसि वेदि-
पद इति ।

दक्षिणाग्न्यतिप्रणीतवोरन्तराल उल्लिखेदित्यर्थः ।

तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैरवस्तीर्य आसादयेदमिधार्यं स्थालीपाक-
माज्यं सर्पिरन्तूपृतं नवनीतं चोत्पृतं ध्रुवायामाज्यं कृत्वा दक्षिणतः ।

आज्यं सर्पिरित्यादिर्ध्रुवायामाज्यं कृत्वा दक्षिणत इत्येवमन्तः पदसमुह आसादयेद-
मिधार्येत्यस्मात्पुरस्तादर्धतो द्रष्टव्यः । तेनायमर्थः—तां लेखामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैरवस्ती-
र्योऽऽज्यं सर्पिर्गृहीत्वा ध्रुवायां कृत्वा दक्षिणतो दक्षिणाग्नौनिधाय तेनाऽऽज्येन स्थालीपाक-
ममिधार्यं दक्षिणाग्रेः पश्चादासादयेत् । यदि नवनीतमाज्यकार्थं स्यात्तदाऽस्य

विलापनमात्रं कृत्वाऽन्यस्मिन्मात्र आनीय पवित्राभ्यां तूष्णीमुत्पूय ततो ध्रुवायां कृत्वा दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधाय तेनाभिघार्येत्यादिसमानम् । द्वितीयाज्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं पात्रान्तरस्यमुत्पूय पश्चाद्भ्रुवायां ग्रहणमित्येवमर्थम् । पूर्वमाज्यग्रहणं कार्यलक्षणार्थम् । सर्पिः पक्वं नवनीतमपकम् ।

आञ्जनाभ्यञ्जनकाशिपूवर्हणानि ।

दक्षिणत इत्यत्रापि संबध्यते विशेषाग्रहणादपेक्षितत्वाच्च । आञ्जनादीनि च दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधत्वात् । पूर्वसूत्रेऽयथाक्रमेण सूत्रप्रणयनं दक्षिणत इत्यस्योभयार्थत्वायैव ।

प्राचीनाधीतीधममुपसमाधाय मेक्षणेनाऽऽदायावदानसंपदा जुहुयात्सो-
माय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति ।

इधमः पञ्चदशसंख्याकः । मेक्षणेनाऽऽदाय तेनैव जुहुयादवदानसंपदा । अवदानसंपत्ता-
मोपस्तरणं द्विरवदानं प्रत्यभिधारणं च । तथैत्यंभूतं जुहुयात् । नात्र स्वाहाकारः, स्वधा-
नमःशब्दस्य *प्रदानार्थत्वात् ।

स्वाहाकारेण वाऽग्निं पूर्वं यज्ञोपधीती ।

स्वधानमःशब्दस्य स्थाने स्वाहोशब्दं वा कृत्वा जुहुयात् । अस्मिन्पक्षे मन्त्रविपर्ययो
व्यत्यासो यज्ञोपधीतत्वं च भवति । अग्निं पूर्वमिति । 'अग्नये कव्यवाहनाय' इत्येतं
'मन्त्रं पूर्वं कुर्यादित्यर्थः ।

मेक्षणमनुग्रहृत्य प्राचीनाधीती लेखां त्रिरुदके*नोपनयेच्छुन्धन्तां
पितरः शुन्धन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहा इति ।

प्राचीनाधीतीग्रहणं स्वाहाकारपक्षेपि मेक्षणातुग्रहणोत्तरकालं प्राचीनाधीतित्वप्राप्त्यर्थम् ।
उपयस्मिन्पक्षेऽपि मेक्षणमग्रावनुग्रहर्तव्यमेव । त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिनिवेत्येतिष्ठस्थानेषु ।

तस्यां पिण्डाग्निपृणीयात्पराचीनपाणिः पित्रे पितामहाय प्रपिता-
महापैतत्तेऽसौ+ ये च त्वामत्रान्विति ।

अधिकृतायां लेखायां लेखासंप्रत्ययार्थं तस्यां ग्रहणं क्रियते नाधिकाराद्धेखासंबन्धोऽ-
स्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन हविरासादनमग्नेः पश्चादिति साधितं भवति तथैवेतत्तं च । निवृ-

* घ.—पित्रायां स्वधा नम इति वपट्कार इति प्रदानार्थत्वज्ञापनादिति सिद्धान्तभाष्ये ।

+ घ.—उपनयनं पिण्डस्थानदेशेष्विति जयन्तः । + घ.—एकाजालिमुत्सृज्य तस्य गोत्रनाम
गृहीत्वोत्तीर्थाभ्यानि [इति] गृह्यसूत्रे चतुर्थेऽध्याये चतुर्थखण्डे ।

१ घ. च. विलीयन् । २ ख. ग. 'यात्राधिक' । झ. 'यार्थविधिक' । ३ क. घ. छ.
'हाकारं वा । ४ च. ख. ग. 'क्षे यत्र विपर्यासो य' । ५ झ. पर्यासो य' ।

णीयाद्द्यादित्यर्थः । निपरणं पित्र्येणैव तीर्थेन । पाणेरुत्तानत्वमग्रहदेश पित्र्येण तीर्थेन यदा कुर्यात्तदा पराचीन*पाणिर्भवति । असावित्यस्य स्थाने संबुध्यन्तानि पित्रादीनां नामानि गृह्णीयात् ।

तस्मै तस्मै य एषां प्रेताः स्युरिति गाणगारिः प्रत्यक्षमितरानर्चयेत्तदर्थत्वात् ।

त्रयाणां मध्ये प्रेतानां पिण्डदानं, जीवानां प्रत्यक्षार्चनमिति गाणगारेर्मतं पितृप्रीत्यर्थ-त्वात्कर्मण इति ।

सर्वेभ्य एव निपृणीयादिति तौल्वलिः क्रियागुणत्वात् ।

पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः प्रेतेभ्यो जीवद्वयश्च सर्वेभ्यो निपरणं तौल्वलिर्मन्यते । क्रियाया-मुद्देशकारकत्वेन च गुणभूताः पितरो न तेषां प्रीतिः शास्त्रतो लोकतोऽवगम्यत इति ।

अपि जीवान्त आ त्रिभ्यः प्रेतेभ्य एव निपृणीयादिति गौतमः क्रिया ह्यर्थकारिता + ।

आदिमध्यान्तशब्दैः पितृपितामहप्रपितामहा उच्यन्ते । जीवोऽन्तो यस्य स जीवान्तः अपिशब्देन जीवादिजीवमध्य इत्यपि लभ्यते जीवसर्व इति च अत्र त्रयाणामेकस्मिन्द्वयोः सर्वेषु वा जीवसु वा यावदर्थं परान्पितृगृहीत्वा प्रेतेभ्यस्त्रिभ्यो दद्यादिति गौतमो मन्यते । क्रिया ह्यर्थकारिता । मरणपदार्थप्रवृत्ता यस्मादित्येत्यर्थः ।

उपायविशेषो जीवमृतानाम् ।

पित्रादीनां जीवानां मृतानां च पिण्डदान उपायविशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ।

उपन्यस्तान्यक्षान्दूषयितुमाह—

न परेभ्योऽनधिकारात् न प्रत्यक्षम् । न जीवेभ्यो निपृणीयात् ।

* घ.—आप० सत्या०—अवाचीनं पाणिर्ददातीति । अङ्गुष्ठभागपार्श्वमधो यस्य पाणेः सोऽवाचीन इति । निनयनसंस्मृतेषु स्थानेष्वेव ददातीति च संप्रदानकारकत्वाभावाद्ब्रह्मददातिविधानार्थः । उत्पत्तिविधौ त्रिर्निर्ददातीति श्रवणादिति च वैजयन्ती । + ख. ग. पुस्तकयोर्ह्यर्थकारितेत्यस्याप्रेत्यं ग्रन्थः—नामगोत्रे समुच्चार्य सम्यक्शब्दान्वितो ददेत् । संकीर्त्य देशकालादि ह्यभ्यं संपददे इति । न ममेति च सत्ताया निवृत्तिमपि कीर्तयेत् । दानहोमादिकं कुर्यादेवं आह्वयमन्वितः । इति हेमाद्र्युभूतवृद्धवशिष्टवचनात् । x घ. सि० भाष्ये—कथमनधिकारः । पित्रे ददाति पितामहाय ददाति प्रपितामहाय ददातीति श्रुतेः । प्रेतेभ्यो ददातीति श्रुतेः ।

गौतमगणगारितौल्यलीनां क्रमेण दूषणानि ।

न जीवान्तर्हितेभ्यः ।

जीवव्यवहितेभ्यो न निवृणीयादित्यर्थः । सर्वपक्षव्यापीदं दूषणम् । सर्वत्रानाधिकादि-
त्ययमेव हेतुः । अनधिकारात्, अयोग्यत्वादित्यर्थः । कचिद्विध्यभावात्कचिन्निषेधादयो-
ग्यत्वमवगम्यते । अयमुपायविशेष उच्यते ।

जुहुयाज्जीवेभ्यः ।

जीवेभ्यो जुहुयाप्तेभ्यो निवृणीयादित्यर्थः । 'न जीवन्तमर्तात्य दद्यात्' इत्यत्रादि-
निषेधोऽस्ति । तेन जीवापितुः जीवापितामहस्य जीवोभयस्य वाऽयमपि पक्षो नास्ति । तत्र
होमान्तमनारम्भो* वा ।

अथ सर्वेषु जीवसु कथमित्याह—

सर्वहुतं सर्वजीविनः ।

सर्वहुतमिति । सर्वे पिण्डा होतव्या इत्यर्थः । पिण्डहोमो निपरणमन्त्रेण स्वाहाकारा-
न्तेन कर्तव्यः । अत्र दूषणीयपक्षाणामुपन्यासे प्रयोजनं सपिण्डीकरणे पितामहे जीवति
पितरि मृते संवत्सरादिषु कालेषु तस्यावश्यकर्तव्यत्वात्तत्रैषां पक्षाणामुपयोग इत्येवमर्थम् ।
एवमादीन्यन्यन्यपि प्रयोजनानि चिन्त्यानि ।

नामान्यविद्वास्ततपितामहप्रपितामहेति ॥ ६ ॥

पित्रादीनां नामाज्ञाने ततादयः शब्दा नामस्थाने प्रयोक्तव्याः ॥ ६ ॥

निवृत्ताननुमन्त्रयेतात्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति ।

निवृत्तानिति प्राप्ते निवृत्तानिति च्छन्दसो निर्देशः । निवृत्तानेव पिण्डाननुमन्त्रयते न
हुतानित्येवमर्थं निवृत्तानित्युच्यते । तेन सर्वहोम इदमनुमन्त्रणं न भवति । अस्मिन्मन्त्रेण
यद्यपि पिण्डानामेवानुमन्त्रणमुपस्थानं प्रवाहणं च विधीयते तथाऽपि मन्त्राणां विगुलिङ्ग-
त्वात्पिण्डा एव पितर इतिकृत्वा पितर एवैतैर्मन्त्रैरभिषादव्याः ।

सव्यावृद्धदङ्गावृत्य यथाशक्त्यप्राणन्नासित्वाऽभिषयावृत्त्यामीमदन्त
पितरो यथाभागमावृषायीपतेति ।

अनुमन्त्रयेतेति शेषः । सव्यावृद्धदङ्गित्येतावतैव सव्यावृत्तोदङ्मुखत्वयोः सिद्धयोरा-

* घ. त्रयाणामन्यतमस्य जीवनेऽप्येवमेव । स्पष्टं चेद् यज्ञपुच्छसूत्र उक्तं जीवमृतेभ्य इत्यत्र
धृतौ । आपस्तम्बसूत्रे यास्यास्त्वप्येवम् ।

वृत्त्येतिवचनमावृत्त्येवोच्छ्वासो न पूर्वमित्येतदर्थम् । यथाशक्त्यैनुच्छ्वसन्नासित्वा पुनरभिप-
र्यावृत्त्यामीमदन्त इत्यनुमन्त्रयते । आवृत्तायीपतेति यकारः षष्ठितन्व्यः । व्यक्तिस्तु
प्रमादजा ।

चरोः प्राणभक्षं भक्षयेत् ।

तूष्णीमेवात्र प्राणभक्षणं कार्यम् ।

नित्यं निनयनम् ।

यदुदकोपनयनमुक्तं शुन्धन्तां पितर इत्यादिमन्त्रकं तदत्र निनयनमित्युच्यते । तदत्र
कर्तव्यमित्यर्थः ।

असावभ्यङ्क्षवासावङ्क्षवेति पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने ।

दद्यादिति शेषः ।

वासो दद्याद्दशमूर्णास्तुकां वा पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वर्होमेतद्वः
पितरो वासो मा नोऽतोऽन्यत्पितरो युङ्क्ष्वमिति ।

एतेषामन्यतमद्रव्यं वासोऽर्थे पिण्डेषु दद्यादित्यर्थः । दशा वस्त्रस्यान्तप्रदेशः । ऊर्णा-
स्तुकां वा अविष्टोमानि । पञ्चाशद्वर्षाणि यस्य स तथोक्तस्तस्य भावः पञ्चाशद्वर्षता ।
पञ्चाशद्वर्षतायाः पञ्चाशद्वर्षेष्वर्णितेष्वर्ध्वं जीवन्स्वीयमेव लोम वासोर्ध्वं दद्यात् । मन्त्रस्त्वयमेव
सर्वेषु द्रव्येषु सकृदेव भवति ।

अथैनानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इषे नमो वः पितरः ऊर्जे नमो वः
पितरः ह्युष्माय नमो वः पितरोऽघोराय नमो वः पितरो जीषाय नमो
वः पितरो रसाय । स्वधा वः पितरो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं
पितर इमा अस्माकं जीषा वो जीवन्त इह सन्तः स्याम ।

इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः सन्तः स्यामेतिमन्त्रः षष्ठितन्व्यो विकारं वर्जयित्वा ।

मनोऽन्वाहुषामह इति च तिसृभिः ।

उपतिष्ठेनेति शेषः ।

* घ.—प्राणो नासिकास्यानो वःयुक्तेन भक्षते गन्धः प्राणभक्ष इति गन्धोपादानं,
देवघातः । + घ.—षष्ठितन्व्य उपचारं वर्जयित्वेति पुस्तकान्तरे पाठः—उपचारो नाम विसर्गस्या-
निकः सकार इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः ।

१ ख. ग. 'त्यैवानुच्छ्वा' । २ ख. ग. 'वत्यनुसारेणानु' । ३ ख. ग. 'विवृत्तिस्तु' । ङ.
व्यक्तिविवृत्तिः । मं । ४ ख. 'दिष्व' । ५ घ. ङ. च. झ. 'व्यो यङ' ।

अथैनान्प्रवाहयेत्परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वि-
णोभिः । दत्त्वायास्मभ्यं द्रविणे ह मद्रं रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छतेति ।

अत्रापि पिण्डस्थान्पितृनेन प्रवाहयेत् * ।

अग्निं प्रत्येयादग्ने तमद्याश्वं न स्तोमेरिति ।

प्रत्येयादितिवचनसामर्थ्यादक्षिणामुखेनात्र किञ्चिदनुव्रजनं कर्तव्यम् । अग्निं प्रत्येयाद-
ग्नेतमद्याश्वं न स्तोमेरित्यविशेषवचनेन दक्षिणाग्निमेव, इतरयोर्विशेषाभिवानात् ।

गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम ।
अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेनसामिति ।

प्रत्येयादिति शेषः ।

वीरं मे दत्त पितर इति पिण्डानां मध्यमम् ।

आददीतेति शेषः ।

पत्नीं प्राशयेदाधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् । यथाऽयमरया
असदिति ।

तमेव मध्यममिति शेषः । पत्न्येव मन्त्रं ब्रूयादाधत्तेति ।

अप्स्वितरी ।

प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

अतिप्रणीते वा ।

प्रक्षिप्य दाहयेत् ।

यस्य वाऽऽगन्तुरन्नकाम्यामावः स प्राश्नीयात् ।

आगन्तुरभिनवो निर्निमित्त एवावेच्छामावो यस्य स वेतरी प्राश्नीयात् ।

महारोगेण वाऽमित्तः प्राश्नीयादन्यतरां गतिं गच्छति ।

सप्तकुण्डादिनाऽऽश्वपथिहारेणातिपीडितः । प्राश्नीयादिति पुनर्वचनं पूर्वोक्तास्य संन्य-
निवृत्त्यर्थम् । तेनान्यतरामित्यत्रैव भवति । अन्यतरां गतिं गच्छतीत्ययमर्थः । सद्य एवा-
रोगो भवेन्म्रियेत वेति ।

एवमनाहिताग्निमित्ये ।

अनाहिताग्निरप्येवं पिण्डपितृयज्ञं कुर्यान्नित्य औपासन इत्यर्थः ।

* प—उपलभ्य पितृन्प्रवाहयेद्विषमयेत्, देववानः । † प—प्राहगार्थमिति सिद्धान्त-
भाष्ये ।

अपयित्वाऽतिप्रणीय जुहुयात् ।

तस्यायं विशेषः—हविः श्रपणं कृत्वाऽतिप्रणयनं कर्तव्यम् । तस्यैवातिप्रणीतस्यो-
पसमाधानं परिस्तरणं च कृत्वा ततोऽर्वागतिप्रणीतादित्यादिसमानम् । जुहुयादित्ययमनु-
वादः । अयं चात्र विशेषः—यदन्तरिक्षमित्यस्मिन्मन्त्रे गार्हपत्यशब्द उद्धर्तव्यः,
'तच्छब्द प्रवृत्तिनिमित्तस्य संस्कारस्यात्रामावादिति ।

द्विवत्पात्राणामुत्सर्गः ।

द्विश इत्यर्थः ।

तृणं द्वितीयमुद्दिक्ते ॥ ७ ॥

एकस्यातिरिक्तस्य तृणेन द्वित्वं संपाद्योत्सर्गः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽन्वारम्मणीयाम् ।

पूर्वं दर्शपूर्णमासयोः स्वरूपमात्रमुक्तम्, इदानीं तयोरनुष्ठारम्म उच्यते । इदानीं
तावारप्स्यमानस्यान्वारम्मणीयाविधानः । यस्मादाधानानन्तरमन्त्राग्निहोत्रविण्डपितृयज्ञौ-
नुक्त्वाऽनयोरारम्भ उच्यते तस्मादेतत्साधितं भवति—वैर्णमास्यामाधानमिति च कृत्वा
ततोऽनन्तरवारगमाग्निहोत्रहोमं च कृत्वाऽमावास्यायां विण्डपितृयज्ञं च कृत्वा वैर्णमास्यां
तयोरारम्भ इति । तत्र यद्वैष्टस्म्यत्रचनं 'वैर्णमास्यां तु पूर्वस्मिन्वैर्णि सेष्टि सान्वारम्म-
णीयमपवृज्य श्वामूने वैर्णिमासेन यजेत' इति । अस्यायमर्थः—वैर्णमास्यामादधानस्त-
दहरेष वैर्णमासीमारभेतेति । तस्यायं विषयः—यस्यां वैर्णमास्यामन्वारम्मणीयापर्यन्तं
सर्वं प्रतिपत्यद्दशीसंधिक्षणात्प्रागेव कर्तुं शक्यते साऽस्य विषयः । संध्यन+ पगमात्त्वैर्ण-
मास्यधिकारप्राप्तिरित्येकस्मिन्नहनि य उत्तरस्मिन्क्षणे दर्शपूर्णमासावारभते स तस्मात्पूर्वस्मि-
न्क्षणे तावारप्स्यमान इत्युच्यते । तस्यान्वारम्मणीया कर्तव्या । सेयं 'पुरुषार्था न कर्माणां
श्रुत्यादीनाममावात् । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यनेन च कर्मसंबन्धो वक्तुं न शक्यते ।
निमित्ततयाऽधिकारिविशेषणत्वेनोपसयादुद्देशा(श)नोपकं न भवितुमर्हति । तस्मादनङ्गं
तयोरन्वारम्मणीया । तथाऽपि तत्संबन्धिपुरुषसंबन्धात्तयोरेवाधिकारित्वेन पुरुषं संपादयतीति

* य—स्मार्तं द्वितीयाध्यायेऽनष्टकाप्रकरणे, ये च त्वामत्रातु' इत्यहविचारः कृतो वृत्तौ
तेन स्मार्त ऊइः कर्तव्यः । + क.—अनिवृत्तेः ।

१ ख. ग. 'प्रवृत्तिने' । २ च. 'ते ता' । ३ ख. ग. 'ज्ञा नोक्त्वाऽ' । ४ ख. ग.
'दाशप' । ५ ख. ग. 'जीयाम' । ६ ख. ग. घ. ङ. च. झ. 'देशकं' । ७ ख. ग. 'त्वे पुरुषे
संबन्धमपि सं' ।

युक्तमुक्तम् । अतो दर्शपूर्णमासावृत्तौ विकृतिषु च न पुनः पुनः कार्याऽतिदेशाभावात् ।
कार्यसंबन्ध्यतिदिश्यते न पुरुषार्थसंबन्ध्यतीति ।

अग्नाविष्णू सरस्वती सरस्वानग्निर्मगी ।

मगीत्यग्नेर्गुणः ।

अग्नाविष्णू सजोपसे मा वर्धन्तु वाङ्मगिरः । द्युमनैर्वाजेभिरागतम् ।
अग्नाविष्णू महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या जुपाणा । दमे
दमे सुष्टुतिर्धामियाना प्रति वां जिह्वा घृतमुच्चरण्यत् । पायकानः सर-
स्वती पाधीरवी कन्या चित्रायुः पीपिवांसं सरस्वतो दिव्यं सुपर्णं
वायसं बृहन्तमासवं सवितुर्यथा स नो राधास्यामरेति ।

इष्टेर्याज्यानुवाक्याः ।

आधानाद्यद्यामयावी यदि चाऽर्था व्यथेरन्पुनराधेय इष्टिः ।

आमयावी, उदरव्याधिमान् । अर्थन्यथा, अर्थहानिः । अपाः पुत्रपश्चादयः ।
आधानानन्तरं तस्मिन्नेव संवत्सरे यद्येतानि निमित्तानि स्युस्तदा पुनराधेयं कर्तव्यमित्यय-
मर्थोऽस्मिन्सूत्रेऽर्थाह्वयते । तस्मिन्पुनराधेये वक्ष्यमाणलक्षणेष्टिः कार्येत्यर्थः ।

तस्यां प्रयाजानुयाजान्विमक्तिमिर्यजेत् ।

तस्यामिति वचनं तस्यामेवेष्टौ नान्यस्यां वक्ष्यमाणो विधिः रथादियेवमर्थम् । तेन
ज्ञायतेऽनैकेष्टिकं पुनराधेयमिति । विमक्तिभिः संहितान्प्रयाजानुयाजान्कुर्यात् । का
विमक्तिः, क्व वा प्रदेशे प्रयोक्तव्या, किं सर्वेषु कतिपयेष्वित्येतेषां संशयानां निवृत्तये
चतुरः प्रयाजान्मठित्वा तानेव प्रयाजान्श्चतुरो विमक्तिभिः संहितान्पठति, द्वापनुयाजौ
च पठति, अथ*ठितयोरनिवृत्तावसिद्धवर्थम् ।

समिधः समिधोऽग्नेश्च आज्यस्य व्यन्तु । तनूनपादग्निमश्च आज्यस्य
वेतु । हलो अग्निनाऽश्च आज्यस्य व्यन्तु । बहिरग्निरश्च आज्यस्य
वेत्ति ।

नराशंसिनां नराशंसोऽग्निमश्च इति भवति । विमक्तिविधानस्याविशेषात्, पाठस्य
शोचतमप्रयाजानुयाजानुयावृत्त्यर्थत्वात् ।

* क. प्रयाजानुयाजयोः ।

समिधाग्निं दुवस्यतेह्यपु ब्रवाणि त इत्याग्नेयावाज्यमागौ ।
सोमस्थानेऽप्यग्निरेव । तयोरेते अनुवाक्ये ।

बुद्धिमदिन्दुमन्तावित्याचक्षते ।

आज्यभागयोरेतौ गुणौ ।

तथाऽनुवृत्तिः ।

निगमेषु सगुणयोरेवानुवृत्तिरित्यर्थः ।

इज्या च ।

इज्याशब्देन याज्यायां देवतादेश उच्यते । स च सगुणयोरेव कर्तव्यः । के निदि-
हानुवृत्तिशब्देनैव देवतादेशस्यापि ग्रहणप्रभुषगम्य ' इज्या च ' इत्यनेन याज्यामध्य-
गतस्याग्निशब्दस्य सगुणोच्चारणमिच्छन्ति ।

नित्यं पूर्वमनुब्राह्मणिनः ।

नित्यः केवलोऽग्निरनुवाक्या च । ' अग्निर्वृत्राणि ' इत्यनुब्राह्मणिन आचार्याः ।

अग्न आर्यं पवस इत्युत्तरम् ।

उत्तरोऽपि केवलोऽग्निरियं चानुवाक्याऽनुब्राह्मणिनामेवामिप्रायेण ।

नित्यस्तूतरे हविः शब्दः ।

उत्तरे याज्यामन्त्रे हविःशब्दस्य सोमधर्मत्वात्तद्विवृत्तौ तस्य निवृत्तिप्रसङ्गे तत्स्याना-
पन्नत्वाद्भेदेऽपि तद्धर्मसंक्षेप इति मत्वा नित्यास्त्वित्युक्तवान् ।

आग्नेयं हविरधाह्यग्ने क्रतोर्मदस्यामिष्टे अद्य गीर्भिर्गृणन्त एभिर्नो
अर्कैरग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरिति संयाज्ये देवं बहिरग्नेर्वसुधने वसुधेयस्य
वेतु देवो नराशंसोऽग्नौ वसुधने वसुधेयस्य वेत्विति ॥ ८ ॥

गतार्थमिदम् ॥ ८ ॥

आग्रयणं व्रीहिश्यामाकयवानाम् ।

अग्नेऽयनं मक्षणं येन कर्मणा तदाग्रयणम् । ग्रयमाद्वितीययोर्ह्रस्वदीर्घत्वव्यत्ययः ।
एषां त्रयाणां द्रव्याणां संवत्सरे प्रथमनिष्पन्नानामाग्रयणं नाम कर्म कर्तव्यमित्यर्थः ।
व्रीहिशब्दस्य प्रथमनिपातो व्रीहीणां प्राधान्यस्यापनार्थम् । तेन कोलचोदना व्रीह्याग्रय-
णस्यैव भवति । श्यामाकशब्दस्य मध्यनिपातो व्रीहिकालावकालो भिन्न इति
ज्ञापयति ।

सस्यं नाश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वा ।

सस्यं नवनिष्पन्नं तन्नाश्रीयादग्रयणेनानिष्ठा । यद्याग्रयणेनानिष्ठवतो नवनिष्पन्नेनाश-
नेन विना निर्वहो न स्यात्तदा तेषां द्रव्याणां तत्कालनिष्पन्नेन सायंप्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽ-
श्रीयात् । ततः काल आगत आग्रयणं कुर्यात् । अग्निहोत्रमहुत्वा नाश्रीयादिति वचनादा-
ग्रयणेनानिष्ठाऽप्यग्निहोत्रं हुत्वाऽश्वतो न दोष इति गम्यते । सस्यग्रहणं ग्रीष्माद्यन्यदपि
यज्ञवीनष्पन्नं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधार्थम् ।

यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाऽऽग्रयणेन यजेत ।

यदा वर्षतृप्तिर्लोकस्य भवति तदाऽऽग्रयणेन यजेत । अनेन प्रकारेण ग्रीष्माग्रयणस्य
शरत्काल उक्तो भवति ।

एतमेव कालं श्रुत्वा समर्थयति—

अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याऽऽग्रयणेन हि यजत इति ।
अग्निहोत्रां घनानादयित्वा तस्याः पयसा जुहुयात् ।

अथाऽऽग्रयणेन यजेतेतीष्टिरेवाऽऽग्रयणशब्देनोक्ता । इदानीमिदमप्युच्यते । अग्निहो-
त्रहोमार्था धेनुराग्निहोत्रीः पुच्यते । तां त्रीहिद्यामाक्यवानामन्यतममाशयित्वा तस्याः
पयसा सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । इष्टिः प्रथमकल्पः, तदसंभवेऽयमनुकल्प इति
ह्येवेवाऽऽग्रयणकल्पावत्रोच्येते ।

अपि वा क्रिया यत्नेषु ।

यथैराग्रयणाय क्रिया वा भवेदक्रिया वेति विकल्पः ।

इष्टिस्तु राज्ञः ।

‘अयाणां वर्णानामविशेषेण कलाद्वये प्राप्ते राज्ञो विशेष उच्यत इष्टिरेव नान्य इति ।

सर्वेषां चके ।

सर्वेषामपि वर्णानामिष्टिरेवेत्येके मन्यन्ते ।

इयामाकेष्ट्यां सौम्यश्चरुः ।

इयामाकाग्रयणेष्ट्यां सोमदेवत्यश्चरुर्भवति । कालो वर्षक्रतुः शास्त्रान्तरे दर्शनात् ।

सोम पास्ते मपोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामिति ।
अषान्तरेष्ठाया नित्यं जपमुक्त्वा सव्ये पाणां कृत्वेतरेणामिमृशेत् ।
प्रजापतये त्वा ग्रहं गृह्णामि मह्यं श्रिये मह्यं यज्ञसे मह्यमन्नाद्याय ।

इतिकाराध्याहरेण सूत्रच्छेदः । नित्यनपशब्देनेलं भागमितिमन्त्र उच्यते । तस्य नित्यत्वे सत्यपि नित्यवचनमेतेन भक्षिण इति विध्यतिदेशे तद्वर्जितस्य प्राणार्थम् ।

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयावशेन समशीमहित्वा । सनो मयोभूः पितवाविशे ह शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति प्राङ्वाऽऽ-
चम्य नामिमालभेतामोऽसि प्राण तद्वत्तं ब्रवीम्यमासि सर्वानसि प्रथिष्टः ।
स मे जरां रोगमपनुद्य शरीरादमा म एधि मामृथाम इन्द्रेति ।

स्मृतिप्राप्तस्याऽऽचमनस्य विधानं यस्मिन्देश आचमनं कृतं तस्मिन्नेव देशे स्थितस्य नाम्यालम्भनसिद्धयर्थम् ।

एतेन भक्षिणो भक्षान्तर्वन्न नवभोजने ।

एतेन विधानेन * सर्वभक्षेषु सर्वे भक्षिणः-न-सर्वान्भक्षान्भक्षयेयुः । सर्वत्रवचनं प्रकरणा-
दुत्कर्षार्थम् । नवभोजनवचनं लौकिकेऽपि नवभोजने प्राणार्थम् । सर्वत्रवचनात्प्रकरणादु-
त्कृष्टमपि नवभोजनवचनाल्लौकिक एव व्यतिष्ठते । वैदिकेऽग्निहोत्रहोमे 'नवानां सर्वनी-
यान्' इत्यत्र च न प्राप्नुयात्तत्रापि प्राणार्थं भक्षवचनम् ।

अथ ब्रीहियवानां धाप्ये विराजौ ।

अथानन्तरं ब्रीहीणां यवानां चाऽऽग्रवणेष्टिरुच्यते । तत्र ब्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः ।
वसन्तो यवाग्रयणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे विशेषमावादादुभयोः सहवचनं
तयोर्धाप्ये विराजौ च भवतः । 'इतरत्सौर्णमासं तन्त्रं वैराजम्' इत्येतावतैवोक्तेऽपि
तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्त्वां धाप्याविर्लोद्ग्रहणं विकल्पेन बृधन्वतोरपि प्राणार्थम् ।

अग्नीन्द्राविन्द्राग्नी वा विश्वे देवाः सोमो यदि तत्र श्यामाको द्यावा-
पृथिवी ।

आद्ययोर्विकल्पेनैका देवता गृह्यते । यदि श्यामाकाग्रयणमस्यामेवेष्टौ समानतन्त्रेण
क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति ।

आघाये अग्निमिन्धते सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो विश्वे देवास
आगत ये के च जमामहि नो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः प्रपू-
र्वजे पितरानव्यसीभिरिति ॥ ९ ॥

इन्द्रान्योः सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्याः ॥ ९ ॥

* घ.—स्रोतस्पातेडु । + घ.—ब्रीहियवदयामाकान् ।

१ क. घ. ङ. च. ज. 'वनेन' । २ क. भक्षान्त' । ३ क. घ. च. 'क्षणव' । ४ क.
घ. च. 'राजय' । ५ घ. च. 'नेता दे' । ६ घ. च. 'हन्ते । य' । ७ ख. ग. झ. 'यणं
तस्या' ।

अथ काम्याः ।

अथानन्तरं काम्या इष्टयो वक्ष्यन्ते । प्राक्चातुर्मास्येभ्य इत्यर्थः । काम्या इतिवचनम्-
निर्दिष्टकामा अपि न नित्याः शास्त्रान्तरादपि तासां कामोऽन्वेष्टव्य इत्येवमर्थम् ।

आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमन्तौ ।

आयुष्कामस्येष्टिरायुष्कामेष्टिः । अस्मिन्प्रकरणे कामग्रहणानामेतत्प्रयोजनं यदेवतासं-
युक्तायामिष्टौ यत्तन्त्रं विहितं तदेवतासंयुक्तायामप्यन्यकामसंयुक्तायां तन्न भवतीति
ज्ञापनार्थम् ।

आ नो अग्ने सुचेतुना त्वं सोम महे मगमिति । अग्निरायुष्मा-
निन्द्रश्चाता ।

द्वे देवते । आयुष्मानित्यग्नेर्गुणः ज्ञातेतीन्द्रस्य गुणः ।

आयुष्टे विश्वतो वधव्यमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते प्राण आयातु परा यक्ष्मं
सुवामि ते । आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतपोनिरेधि ।
घृतं पीत्वा मधुचारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमम् । ज्ञातारमिन्द्र-
मवितारमिन्द्रं मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टौ पाहि नो अग्ने पायुमि-
रजस्रैरग्ने त्वं पारयानव्यो अस्मानिति संयाज्ये स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तौ ।

स्वस्तिगमनसाधनीभूता स्वस्त्ययनीष्टिः ।

अग्ने रक्षाणो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वत इति ।

त्वं न सोम विश्वत इति रक्षालिङ्गाद्वैतस्येव ।

अग्निः स्वस्तिमान् । स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या आरे अस्मदम-
तिमारे अंह इति । पूर्वयोक्ते संयाज्ये ।

‘पाहि नः इत्येते ।

पुत्रकामेष्ट्यामग्निः पुत्री ।

पुत्रकामेष्ट्यामग्निः पुत्री देवता । पुत्रीत्यग्नेर्गुणः

यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः । अग्निस्तु
विश्वश्चस्तममिति द्वे संयाज्ये आग्नेय्या उत्तरे ।

ये उत्तरे इष्टौ वक्ष्येते ‘मूर्ध्वन्वतः’ ‘कामाय’ इति च ते अग्निदेवत्ये भवत
इत्यर्थः । पूर्वस्यामग्नेर्मूर्ध्वान्गुणः, उत्तरस्यां कामो गुणः ।

नित्ये मूर्धन्वतः ।

‘ अक्षिर्मूर्धो मुखो यज्ञस्य ’ इत्यर्थः ।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमा श्यामतं काममग्रे तवोतीति कामाय ।

कामगुणकस्याग्रेः ‘ तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमा ’ ‘ श्यामतं कामम् ’ इति याज्यानुवाक्ये ।

वैमृध्या उत्तरे ।

उत्तरे द्वे इष्टी वैमृधौ भवतः । तयोर्वक्ष्यमाणे याज्यानुवाक्यायुगले ते इन्द्रदेवते भवतः । स चेन्द्रो विमृगुणकः, वैमृधगुणको वा भवति । अत एते इष्टी वैमृध्या इत्युच्येते ।

वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः सद्युत्तिमिन्द्र सच्युतिं प्रच्युतिं जघनच्युतिम् । प्रनाकाफान आमर प्रपस्यन्निव सक्थ्यौ वि न इन्द्र मृधो जहि । जनीखुदद्यथासफमभि नः सुमुतिं नयेति ।

एते प्रष्टिकामस्य याज्यानुवाक्ये ।

इन्द्राय दात्रे पुनर्दात्रे वा ।

इन्द्रो दाता स पुनर्दाता वा देवता भवति । उभययाऽप्येते एव याज्यानुवाक्ये वचन-
सामर्थ्यात् ।

यानि नो धनानि क्रुद्धो जिनासि मन्थुना । इन्द्रानुविष्टि नस्ता-
न्यनेन हविषा पुनः । पुनर्न इन्द्रो मघवा ददातु धनानि शक्रो धनीः
सुराधाः । अस्मद्यक्कृणुतां याचितो मनः शुष्टी न इन्द्रो हविषां
मृधातीति । आशानामाशापालेभ्यो वा ।

आशा आशापाल वा देवता । अत्रापि याज्यानुवाक्ययोरैक्यम् ।

आशानामाशापालेभ्यश्चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः । इदं मूतस्याध्यक्षेभ्यो विधेम
हविषा वयम् । विश्वा आशा मधुना संसृजाम्यनमी वा आप ओषधयः
सन्तु सर्वाः । अयं यजमानो मृधो व्यस्यत्वगृभीताः पशवः सन्तु सर्व
इति लोकेष्टिः ।

इष्टिनामेदम् ।

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति देवताः ।

देवताग्रहणं पृथिव्यादीनां पृथगेव देवतात्वसिद्ध्यर्थम् । त्रिलिङ्गत्वाद्याज्यानुवाक्ययो-
स्तिस्रः सहिता एका देवता मा भूदिति । तेनैतत्साधितं भवति याज्यानुवाक्यालिङ्गदेवता-
निर्णयः कार्य इति ।

पृथिवीं मातरं महोमन्तरिक्षमुपप्लुवे । बृहतीभूतये दिवम् । विश्वं
धिमार्तिं पृथिव्यन्तरिक्षं विपप्रथे । दुहे द्यौर्बृहती पयः । वर्म मे पृथिवी
महान्तरिक्षं स्वस्तये । द्यौर्मै शर्म माहिं श्रव इति तिस्रस्त्रयाणाम् ।

एतास्तिस्र ऋचस्त्रयाणां हविषां याज्यानुवाक्या भवन्ति । उत्तरसूत्रे विनिवेशसामर्थ्या-
द्देवाभ्यर्थस्य सिद्धौ सत्यां वचनमिदमन्यत्रापि तिस्रस्त्रयाणां विहिता एवं विनिवेशयितव्या
इत्येवमर्थम् ।

एवं भवन्तीत्याह—

प्रथमे प्रथमस्योत्तमे मध्यमस्योत्तमा प्रथमा चोत्तमस्य ॥ १० ॥

मित्रविन्दा महावैराजी ।

मित्राणि यया विन्दते सां मित्रविन्दा । गुणनामैतत् । महावैराजीति नामैव ।

अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता पूषा सरस्वती
त्यष्टेत्येकप्रदानाः ।

दशैता देवता एकप्रदाना महावैराज्यां भवन्ति । एकप्रदानशब्द उक्तार्थः ।

अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री ।
पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपेण समनक्तु यज्ञम् ।

इयमनुवाक्या ।

प्रतिलोममादिश्य यजेद्येयजामहे त्वष्टारं सरस्वतीं पूषणं सवितारं
बृहस्पतिमिन्द्रं मित्रं वरुणं सोममग्निं त्वष्टा रूपाणि दधती सरस्वती
मगे पूषा सविता नो ददातु । बृहस्पतिर्दददिन्द्रः सहस्रं मित्रो दाता
वरुणः सोमो अग्निरिति ।

एता देवताः प्रतिलोममादिश्य यजेत् । येऽ यजामहे इतिपचनं याज्यायामेव प्रति-
लोमत्वं नान्येषु निगमेष्वित्येवमर्थम् । प्रतिलोमविधानादेव प्रतिलोमत्वे सिद्धे प्रतिलोमपाठ-
स्येदं प्रयोजनम्—उत्पत्तियागक्रमयोर्विरोधे पूर्वोत्पत्तिक्रम उत्तरेषु यागक्रम इत्यस्य

न्यायस्यैन्द्रामास्त्यामुक्तत्वादुत्तरेषु निगमेषु प्रतिलोमत्वं स्यादिति तन्निरुत्तर्यम् । इदं च पाठप्रयोजनं वरुणस्याप्युपांशुत्वे भवतीति । ' स्वष्टा रूपाणि ' इति याज्या ।

अष्टौ वैराजतन्त्राः ।

' आग्नेय्या उत्तरे ' इत्येवमाद्या महावैराज्यन्ता इष्टयो वैराजतन्त्राः ।

तासामाद्याः पळेकहविषः ।

अनुवादोऽयं प्राप्तत्वात् । प्राप्तानुवादे प्रयोजनं हविःशब्देन प्रधानहविषामेष ग्रहणमिति ज्ञापनार्थम् ।

स्तुपाश्वशुरीययाऽभिचरन्यजेत ।

स्तुपाश्वशुरीया नाम इष्टिः । तयाऽभिचरन्शत्रुं मारयामीति संकल्पयन्यजेत ।

इन्द्रः सूरौ अतरद्वर्जासि । स्तुपा सपत्ना श्वशुरोऽहमस्मि । अहं शत्रून्क्षयामि जह्नुषाणोऽहं वाजं जयामि धाजसातो । इन्द्रः सूरः प्रथमो विश्वकर्मा मरुत्वां अस्तु गणधान्सजातैः मम स्तुपा श्वशुरस्य प्रैशिष्टौ सपत्ना धाचं मनस उपासताम् ।

याज्यानुवाक्ययोर्लिङ्गादेवास्या देवता कर्ह्या । सा चेन्द्रः, इन्द्रः सूरगुणो वा ।

जुष्टो वमूना अग्ने शर्धं महते सौमगायेति संघाज्ये विमतानां संमत्यर्थे संज्ञानी ।

विमतानां विमनस्कानां संमतिप्रयोजनार्थं संज्ञानी नामोष्टिः कार्यः ।

अग्निर्वसुमान्सोमो रुद्रवानिन्द्रो मरुत्वान्वरुण आदित्यवानिश्ये-
कप्रदानाः ।

चतैस्तोऽग्न्यादयः सैगुणा देवता एकप्रदाना वेदितव्याः ।

अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अग्न्यात्सोमो रुद्रैरभिरक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुथा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः शर्म यंसत् । समग्निर्वसुभिर्नो अव्यात्सं सोमो रुद्रियामिस्तनूमिः । समिन्द्रो रातहव्यो मरुद्भिः समादित्यैर्वरुणो विश्ववेदा इति ।

एषा संज्ञानी नामोष्टिः स्वामिभृत्ययोः संमत्यर्थं ' यः समानैर्विधो विप्रियः स्यात्त-
मेतया याजयेत् ' इति श्रुतेः ।

१ ख. ग. 'त्वं न भ' । २ ख. ग. 'रपतीति । ३ क. च. 'वान्सुजा' । ४ क. ख. ग. च. वशिष्ठो । ५ ख. ग. घ. ङ. च. झ. 'तप्तः त' । ६ ख. ग. 'नो आदितिः श' ।

ऐन्द्रामारुतीं भेदकामाः ।

इन्द्रश्च मरुतश्च देवते यस्याः सैन्द्रामारुतीत्येवात्र विग्रहः । केवलानां मरुतां याज्या-
नुवाक्यादर्शनादिन्द्रस्य च पूर्वोक्तयोर्ग्रहणेन द्विदेवत्येयमिति निश्चीयते । भेदकामा राज्ञां
च विशां च लोक आहिताग्नया यदि स्युस्तेषामस्याधिकार एकैकस्यैव ।

मरुतो यस्य हि क्षये प्रशर्घाय मारुताय स्वमानव इति ।

इन्द्रस्य नित्ये एव ।

ऐन्द्रामनूच्य' मारुत्या यजेन्मारुतीमनूच्यैन्द्रा यजेदिन्द्रं पूर्वं निग-
मेषु मरुतो वा ।

प्रधानक्रम एवाङ्गानां क्रम इति प्रसिद्धो न्यायः । अत्र तु प्रधानयोः परस्परव्य*तिप-
क्तसिद्ध्याः क्रमो नास्ति । याज्यानुवाक्याभ्यामुभयभ्यां यागक्रियावयवभूतस्योद्देशभागस्य
सिद्धेरिति मन्यमानो विकल्पमुक्तवान् ।

व्युदस्यत्येनेमाचार्यः—

इन्द्रं वा प्रधानादूर्ध्वं मरुतः ।

सत्यमुत्पत्तिक्रमामावे प्रधानक्रम एवाङ्गानां भवति । उत्पत्तिक्रमे तु सति स एवानु-
पमातविरोधित्वात्प्रधानात्प्राग्भवति पश्चात्तु प्रधानक्रम एवेति न्यायः । अत्र तु प्रधानयोः
क्रमोऽस्येव याज्याया एवोद्देशतायाः प्रतिपादकत्वात् । आवाहनादिवदनुवाक्याया देव-
ताद्रव्यस्वरूपप्रतिपादकत्वान्मारुत एवात्र यागः पूर्वं क्रियेत पश्चादैन्द्र इति विनिवेशमुक्त-
वानाचार्यः । वाशब्दोऽत्र पक्षव्यावृत्त्यर्थः ।

प्रकृत्या संपत्तिकामाः संज्ञानीं च ।

यथाहिताग्नयो राजविशां संपत्तिं कामयेरन्तदा ते एते देवते प्रकृत्यैव यजेन् । पूर्व-
वदेकैक एष ते । ततः संज्ञानीं च कुर्युरेवमेव ।

ऐन्द्रावाहंस्पत्यां प्रधूयमाणाः ।

शत्रुभिरभिभूयमानाः ।

आ न इन्द्रावृहस्पती अस्मे इन्द्रावृहस्पती इति यद्यपीन्द्राय चोद-
येयुः ॥ ११ ॥

* क.—संकीर्णभूतयोः परस्परमिश्रयोः । + क.—उत्पत्तिक्रमविरोधभावात् ।

१ प. छ. च. 'पूर्वोक्त' । २ ख. ग. 'मिष्टिरिति' । ३ ख. ग. झ. 'तिदमसि' । ४ क. प
छ. च. 'नम् । इ' । ५ क. छ. ज. 'प्रवाना' । ६ ख. ग. 'न्यामेव भ' । ७ ख. ग. ए
न्यायः । अत्रापि भ' । ८ झ. 'इत्यजया भ' ।

यद्येन्द्रावार्हस्पत्यं निरूप्येन्द्राय चोदयेयुरध्वर्यवः, यद्वा वार्हस्पत्यं निरूप्येन्द्राय चोदयेयुः, उभयोरपि पक्षयोरपि एव याज्यानुवाक्ये भवत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

पवित्रेष्ट्याम् ।

[कर्तव्य *मुच्यत इति शेषः । पवित्रेष्टिरितीष्टिनाम् ।

प्राक्षितेयं पवित्रेष्टिर्जनैः शास्त्रान्तरादिह ॥

नाऽऽचार्येण कृता स्वेन कुत एतदिहोच्यते ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे—

गृहेऽपि यानि नोक्तानि कचिद्वैतानि केऽपि वा ।

विधेरलोपनायां तानि वक्ष्याम्यतः परम् ॥ '

इति प्रतिज्ञायास्या अपि तत्रैवोक्तेः । अत्रैव चान्यकृतस्ये लिङ्गानि वक्ष्यामः । अत एव देवस्वाम्यादयोऽपि न व्याचक्षते । तथाऽप्याम्न.तार्थेयमपि पवित्रेष्टिः प्रवक्ष्यते । अत्र चाधिकं वक्ष्यते—

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् । अन्यन्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिषो भव । नमस्ते हरसे शोचिपे नमस्ते अस्त्वर्चिपे । अन्यन्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिषो भवेति पावकवत्यौ धाट्ये ।

सूत्रयति हि बोधायनः—तस्याः सप्तदश सामिधेयः सामिध्यं च सामिध्यमानं चान्तरेण पावकवत्यौ धाट्ये दध्यात्, अपामिदं नमस्त इति ।

पावकवन्तावाज्यमागौ ।

यावाज्यमागौ पावकशब्दवदनुवाक्यावन्तौ । आज्याभागावित्शुक्तिः प्रसिप्तत्वे लिङ्गम् ।

अथ पावकवतोरनुवाक्ये आह—

अग्नी रक्षांसि सेधति ।

इयमग्नेः ।

यो धारया पावकयेत्युचौ याज्ये ।

इयं सोमस्य । ऋचौ याज्ये, इत्येते ऋचौ याज्ये ।

[+ यत्ते पवित्रमर्चिष्याकलशेषु धावतीति पवित्र इत्येते ।]

* चतुष्कोणाकृतिकैसंस्थितोऽयं ग्रन्थः । ख. म. संज्ञकपुस्तकेषु वर्तते । क. घ. ङ. संज्ञकपुस्तकेषु तु पवित्रेष्ट्यामित्यस्याये 'एतत्सण्डमत्र न दृश्यम्' इत्येतावदेव व्याख्यातम् । एतदग्रिममूलतुलितलिखितम् । घ. पुस्तके—ऋक्संहिताभाष्ये सायणाचार्यैस्त्वेतत्सण्डस्थपतीका उवाहता इतीयं लिखनी । एतत्सण्डं छ. ज. संज्ञकमूलपुस्तकवर्तते एव । + अत्र श्रुतिमिदं मूलं छ. ज. संज्ञकयोर्मूलपुस्तकयोर्वर्तते ।

तत्रयत्तेपवित्रमर्षिणीत्यग्नेः, आकलशेष्विति सोमस्य ऋचौ न तु जुषाण इत्यादिनित्ये यजुषी इत्यर्थः । पवित्र इति श्येनो वर्मेति मामूदिति ३॥ एते मध्यगत [इ]ति शब्दश्चेत्यपि प्रक्षेपे लिङ्गानि ।

अथ प्रवानदेवता आह—

अग्निः पवमानः सरस्वती प्रिया अग्निः पावकः सविता सत्यप्रसवोऽग्निः शुचिर्वायुर्नियुत्वानग्निर्वतपतिर्दधिकावाऽग्निर्वैश्वानरो विष्णुः शिपिविष्टः ।

निर्मुणोऽन्न दधिकावा न वाऽन्ये गुणसंयुक्ताः । प्रिया अग्निरित्यसंहिता छान्दसी ।

आसां मध्ये सरस्वत्याः प्रियाया दधिकाव्यश्च द्वे द्वे आह—

उत नः प्रियाप्रियास्विता जुह्वाना युष्मदा नमोभिः ।

सरस्वत्याः प्रियाया एते ।

वायुरग्नेया यज्ञप्रीर्वायो शुक्रो अयामि ते दधिकाव्यो अकारिपमान् दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः ।

दधिकाव्य एते ।

जुष्टो दम्ना अग्ने शर्धं महते सौमगायेति संवाज्ये ।

शिष्टानां द्वे द्वे वयं वक्ष्यामः । अग्नेः पवमानस्य, अन्न आयूपि पवसेऽग्ने पवस्व स्वया इति । अग्नेः पावकस्य, स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोषिषेति । सवितुः सत्यः प्रसवस्य, आविश्वदेवं सत्पति न प्रमिषे सवितुर्देव्यस्य तदिति । अग्नेः शुचेः, अग्निः शुचिर्वततम उदग्ने शुचयस्तवेति । वायोर्नियुत्वतः, आ वायो भूपशुचिषा उत नः प्रियाभिर्वासि दाक्ष्णां समच्छेति । अग्नेर्वतपतेः, स्वमग्ने व्रतथा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानीति । अग्नेर्वैश्वानरस्य, वैश्वानरो अनीजनत्पृष्टो दिव्यीति । विष्णोः शिपिविष्टस्य, वपत्ये विष्णो प्रतप्ते अयोति । सूत्रे पुरस्ताच्च दृष्टाः पुरस्ताद्दृष्टयाज्यानुवाक्याप्रसेपलिङ्गम् । न च पुरस्ताद्दृष्टापेक्षणात्संयानाश्च प्रसेपत्वम् । यत्रेदं पठितं तत्रापि तत्सर्वं किल स्यादिति सत्यप्रसवसवितुर्नियुत्वद्वायुव्रतपत्याग्निर्वैश्वानरशिपिविष्टानां ह्यादेशापेक्षा । गृह्यपरिशिष्टे त्वय विशेषः—वायोर्नियुत्वतो, वायुरग्नेया यज्ञप्रीर्वायो शुक्रो अयामि ते इति द्वे । अग्नेर्वैश्वानरस्य, वैश्वानरो न ऊतय इत्यनुवाक्या । विष्णोः शिपिविष्टस्य किमिच्छे विष्णवित्यनुवाक्येति । ते च वायुरग्नेया यज्ञप्रीरिति, स्त्रिलिङ्गी पुरोक्तः, वैश्वा-

नरो अजीजनत्, वैश्वानरो न ऊत्रये, इत्युत्तरत्र प्रकीर्त्तिताः । जुष्टो दमूनाभ्याज्ये
स्विष्टकृत एते ।

अथ पवित्रेष्टयामधिकारिणमाह—

सैषा संवत्सरमतिप्रवसतः ।

कर्त्तव्येति शेषः । यः संवत्सरमतीत्य प्रवासं करोति सोऽतिप्रवसन्तस्यैषा कर्त्तव्येत्यर्थः ।
इह प्रवसत इति पुंस्त्वमुपलक्षणं यत्न्यामपि प्रवसत्यामरीष्टत्वात् । तथा च बौधायनः—
'दधो एतस्मोऽपरिमितं प्रवसति । न संवत्सरमतिप्रवसतीत्येवेदमुक्तं भवति । स चेदति-
प्रवसेत्पवित्रेष्टया यजेतेति । अथो एतस्मोऽपरिमितं प्रवसति न संवत्सरमतिप्रवसतीत्यवि-
शेषाज्जायापत्योराहिताग्न्योर्भिज्ञायतेऽर्थो वा एष आत्मनो यत्नः क्व ?

शुद्धिकामो वा ।

एतां कुर्यादिशेषः ।

अथैतच्छुद्धिकामकर्तव्यतमिव यज्ञगापया द्रवयति—

तदेवाऽभि यज्ञगाथा गीयते—

वैश्वानरीं ब्रातपतिं पवित्रेष्टिं तथैव च ।

ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपर्येषमिति ॥ १२ ॥

तदुक्तमर्थमिति प्रतीयत आम्नायते । वैश्वानरीब्रातपत्यौ वक्ष्यमाणे द्वे इष्टौ विश्वानराय
विमतानामन्नोन्ने ब्रातिपत्तौ ब्रातिपतय इति च । ऋतावृतौ वसन्तादिषु दशपुरुषांयुक्तं
स्ववशं पुनाति शोधयति किं पुनरात्मानम् ॥ १२ ॥]

वर्षकामेष्टिः कारीरी ।

वर्षकामस्य कारीरी नामेष्टिः कार्या ।

तस्यां प्रतित्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धार्ये ।

तस्यामिति । कारीर्यामेवेत्सर्षः । अत्र बहुदेवत्याया आम्नानादन्यदेवमेव कारीर्यैक-
देवत्या भवति तस्यामपि प्राणार्थं तस्यां ग्रहणम् ।

याः काश्च वर्षकामेष्ट्योऽप्सुमन्तौ ।

एतौ वर्षकामेष्टिमात्रे भवतः ।

अप्स्वग्रेसधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीदिति ।

अत्र पूर्वस्या गायत्रीत्वात्तत्साहचर्यादुत्तराऽपि गायत्र्येव ग्रहीतव्येति । तथा चोत्तरत्र
वक्ष्यति—'अप्सुमन्तौ गायत्रौ' इति । इदमेव वाक्याद्यौयमनुसरन् ।

अग्निधामच्छन्मरुतः सूर्यः ।

धामच्छदित्यग्नेर्गुणः ।

तिस्रश्च पिण्ड्य उत्तराः ।

उत्तरास्तिस्रः पिण्ड्यश्च भवन्ति । पिण्ड्य इति पिण्डीद्रव्या मरुदेवत्याख्यो यागा इत्यर्थः ।

हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वन्त्याचिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिभितमिति वावाश्वेव विष्टुन्मिमाति पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विमाय सृजन्ति रश्मिमोजसा वहिष्ठेमिर्विहरन्यासि तन्तुमुदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्रवोमरुतस्तविषा उदन्यव आयन्नरः सुदानवो ददाशुपे विष्टुन्महसो नरो अश्मदिद्यवः कृष्णं नियानं हरपः सुपर्णा नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरः ।

धामच्छदो याज्यानुवाकयायुगलद्वयं व्यवस्थया योजनीयम् । यदा केवलोऽस्मिस्तदा पूर्वं, यदाऽग्निधामच्छत्तदोत्तरमिति ।

अग्ने वाधस्व विष्टुंधो विदुर्गंहा यं त्वा देवापिः शुशुचानो अग्न इति संयाज्ये ऋचोऽनूच्य यजुर्भिरके यजन्ति ।

पिण्डीयागानिति शेषः । एके शाखिन ऋच एवानुवाक्या उक्त्वा यजुर्भिरैव पिण्डी-यागं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र विशेषस्तेभ्य एवाधिगन्तव्यः ।

संस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छावदतवसं भीमिरामिरिति चतसृभिः प्रत्यूचं सूक्तेन सूक्तेन वा ॥ १३ ॥

एकैकां दिशं सर्वा दिश इत्युपक्रम्य चतसृभिः । प्रत्यूचामित्युपसंहारादन्यत्रापि दिशां सर्वत्वं चतसृष्वेव पर्यवस्यतीति गम्यते । सूक्तेन सूक्तेन वा । एकैकां दिशं सूक्तेन सूक्तेनोपतिष्ठेत्त्येवं वा ॥ १३ ॥

अत ऊर्ध्वमिष्टयनानि ।

अत ऊर्ध्वं यानि वक्ष्यन्तेऽस्मिन्नध्याये तानीष्टयनसंज्ञानीति निधात् । इष्टिभिरयनं गमनं येषु कर्मसु तानीष्टयनानि ।

सांवत्सरिकाणि ।

संवत्सरेण क्रियन्ते सवत्सरैश्च क्रियन्त इत्युभयथा विग्रहः कर्तव्यो दाशायणयज्ञचातु-र्मास्यानामनेकसांवत्सरिकत्वासिध्यर्थम् ।

तेषां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चित्र्यां वा प्रयोगः ।

फाल्गुनीभिर्मुक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । चित्रया मुक्ता चैत्री । तेषां सांवत्सरिकाणां
मागन्तुकानामस्मिन्काले प्रारम्भः कार्यः । दर्शपूर्णमासगुणविकाररूपाणां दाक्षायणपञ्चादी-
नामारम्भे कालनियमो नास्तीति तेषामित्युच्यते ।

तुरायणम् ।

तुरायणं नामेष्टघटनमुच्यते ।

अग्निरिन्द्रो विश्वे देवा इति पृथगिष्टयोऽनुसवनमहरहः ।

अग्निदेवत्येन्द्रदेवत्या विश्वेदेवदेवत्या चैतास्तिष्ठ इष्टयः । त्रिषु सवनेषु यथासंख्येनै-
कैकेष्टिः कार्याऽह्न्यहनि । अहरहरितिवचनं पौर्णमास्यमावास्थ्ययोर्वाचनार्थम् ।

एका वा त्रिहविः ।

एताभिरेव देवताभिर्मुक्तैकैनेष्टिस्त्रिहविष्काऽह्न्यहनि प्रातःसवन एव कर्तव्या वेदवर्धः ।

दाक्षायणयज्ञे द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत ।

दाक्षायणयज्ञः कार्य इत्ययमर्थोऽर्थाह्न्यते । तस्मिन्दाक्षायणयज्ञे द्वे पौर्णमास्यौ द्वे
अमावास्ये यजेत । द्वितीयानिर्देशाः*प्रतिपन्नयोर्द्वित्वं गुणो विधीयते नात्रप्रतिपन्नयोर्द्वित्व-
विशिष्टयोर्विधानमत्रेति गम्यते । एतदुक्तं भवति—या पौर्णमासी याऽमावास्या ते एव
स्वस्वकाले द्विरावर्तयितव्ये इति ।

नित्ये पूर्वे यथाऽसंनयतोऽमावास्यायाम् ।

आवृत्तयोः पूर्वे ये ते उक्ते एव न विकृते । तत्रामावास्याद्वित्वेऽसंनयतो या सैव
निधम्यते ।

उत्तरयोरेन्द्रं पौर्णमास्यां द्वितीयम् ।

उत्तरयोर्विकार उच्यते । पौर्णमास्यां यद्वितीयं हविस्तदैन्द्रं यथाति ।

मैत्रावरुणममावास्यायाम् ।

अमावास्यायां यद्वितीयं तन्मैत्रावरुणं भवति ।

आ नो मित्रावरुणा यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदान् इति प्राजापत्य
इळादधः ।

इळादधो नामेष्टययनम् । तत्प्राजापतिदेवत्यम् । तत्पर्वणि पर्वणि कर्तव्यं विशेषविध्य-
मावात् ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यस्तथेमे लोकाः प्रदिशो दिशश्च परावतो
निवत उद्गतश्च । प्रजापते विश्वसृज्जीव धन्य इदं नो देव प्रतिहर्ष
हव्यमिति द्यावापृथिव्योरयनम् ।

इदमपीष्टयनं नाम ।

तस्य स्वरूपमुच्यते—

पौर्णमासेनाऽऽमावास्यादामावास्यानाऽऽपौर्णमासात् ।

स्वकाले पौर्णमासं कृत्वा तेनैवाहरहर्षजेतामावास्यायाः कालात् । ततोऽमावास्या
स्वकाले कृत्वा तथैवाहरहर्ष पौर्णमासात् । एवं संप्रसरे समापयेत् । अत्रापि दर्शपूर्ण-
मासयोः पुनः क्रिया नास्ति ।

असमाम्नातास्वर्थात्तन्त्रविकारः ।

अस्मिन्शास्त्रे या असमाम्नाता इष्टयस्तास्वर्थात्तन्त्रविकारो भवति । इष्टिप्रकरणा-
त्स्त्रीलिङ्गाच्चेष्टित्ववगम्यते । अर्थात्तामर्थ्याद्द्रव्यदेवतादेश्चोदनात्तामान्यात्स्वरूपसामा-
न्याच्चेत्यर्थः । तदुक्तं प्रकृतिविकारभावस्य लक्षणं 'निर्वेत्ताद्धित चाऽऽज्यम्' इत्यादिना ।
तन्त्रविकारस्तन्त्रान्यत्वं पौर्णमासादित्यर्थः । उदादिष्टानामिष्टिपशूनां तन्त्रमुक्तम्, अनुप-
दिष्टानां कथमित्यपेक्षायां तन्निश्चयार्थमिदं सूत्रचतुष्टयमारब्धम् । अस्यार्थस्य न्यायलभ्य-
त्वात्पशूनामप्येतत्प्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयम् ।

अध्वर्युर्वा यथा स्मरेत् ।

अध्वर्युशब्देन यजुर्वेद उच्यते तच्च प्रदर्शनार्थम् । तेनैवं भवति—यत्र कौपि
वेदेऽर्ह्येतत्तन्त्रमित्याम्नातं स्यात्तस्य तदेव तन्त्रं भवेत् न्यायतस्तन्त्रकलानेति । वाश-
ब्दोऽवधारणार्थः ।

वैराजं त्वग्निमन्थने ।

अग्निमन्थनसंयुक्तायामिष्टौ वैराजमेव तन्त्रं भवति । तुशब्दोऽवधारणार्थः एव ।

धाय्वे त्वेवैके ।

अग्निमन्थने सत्यपि धाय्वे एव केवले नियम्येते न वैराजं धाय्वाम्यामन्यन्यायक-
ल्पमेव तन्त्रमिति ।

असमाम्नातासु तन्त्रलक्षणमुक्त्वेदानीं याज्यानुवाक्यालक्षणमुच्यते—

देवतलक्षणा याज्यानुवाक्याः ।

देवतलक्षणेति चान्दसो ह्रस्वः । लक्ष्यनेऽभिधीयते विहितदेवता येन पदेन तल्लक्ष-

प्रायश्चित्तिक्रयः ।

प्रायश्चित्तप्रकरणोत्पन्नाः ।

अन्वायात्यैककपालाः ।

अन्वायात्यैककपालानामिष्टित्वासंभवाद्याया विशेष्यन्ते । अन्वायात्या एककपालश्च ये यागास्त उपांशु प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ।

सर्वत्र वारुणवर्जम् ।

सर्वत्र विषये वारुणं वर्जयित्वांशुत्वं भवति । न कचिदपि विषये वारुण उपांशु-
र्भवतीत्यर्थः ।

सावित्रश्चातुर्मास्येषु ।

चातुर्मास्येषु सावित्र उपांशुर्भवति ।

प्रधानहवींषि चैके ।

हवींष्यात्येतावता प्रधानप्रत्यये सिद्धे प्रधानवचनं प्रधानान्तरस्य * संप्रत्ययार्थम् ।
अतो ये चतुर्णां पूर्वर्णां + व्यपदेशहेतवो वैश्वदेववारुणप्रयासमाहेन्द्रशुनासीरियास्ते प्रधान-
शब्दवाच्याः । तेषामुपांशुत्वं भवतीत्यर्थः ।

पिड्योपसदः सतन्त्राः ।

तन्त्रेण सहैता उपांशवो भवन्ति ।

पौनराधेयिकी च प्रागुत्तमादनुयाजात् ।

याऽस्माभिराद्याता पुनराधेयेष्टिः सा चोत्तमादनुयाजात्प्राक्सतन्त्रोपांशुर्भवति ।

अपि वा सुमन्द्रतन्त्राः ।

यासु सतन्त्रमुपांशुत्वं विहितं ताः सर्वाः सुमन्द्रतन्त्रा वा भवेयुः । सुमन्द्रतन्त्रा इति ।
मन्द्रेऽपि ये पूर्वतरा यमास्तैः प्रयोक्तव्यं तासां तन्त्रम् । प्रधानं तूपांश्वेत्यर्थः ।

आगूः प्रणववपट्कारा उच्चैः सर्वत्र ।

प्रणवशब्देनाश्रावणाक्याप्रणव एव गृह्यते, आगूर्वपट्कारसाहचर्येति । आगुरादयः
सर्वविषय उच्चैर्भवन्ति न कचिदपि विषये तेषामप्युपांशुत्वं स्यात् ।

तथाऽऽग्रयणैऽग्रयम् ।

अग्रे मवमग्रयम् । आग्रयणे यत्प्रथमं हविराग्नेन्द्रमैन्द्राग्रं वा तदुच्चैर्भवति ।

* क — ज्ञापनार्थम् । + क. — व्यवच्छेदहेतवः । x घ. — केवलश्यामावेक्ष्या सौम्यः-
कस्याप्युच्चैर्भवति, आबन्तवदेकस्मिन्निति परिभाषयति सिद्धान्तगण्ये ।

*आहार्यस्तु प्राणसंततः प्रणवः पुरोनुवाक्यायाः ।

पुरोनुवाक्यायाः प्रणवस्योच्चैष्ट्वं विहितं स प्रणवः पुरोनुवाक्यायाः प्राणसंततः कार्यः ।

तथाऽऽगूर्वपट्कारौ याज्यायाः ।

तथैतौ याज्यायाः प्राणसंततौ कार्यावित्यर्थः । आगूरादिभिः प्रसिद्धोच्चस्वरैर्याज्यानुवाक्ययोः प्राणसंतानविधिसामर्थ्यादेवोपांशुत्वं सिद्धं भवति । प्राणसंततः प्रणवः, तथाऽऽगूर्वपट्कारावित्येतावतैव याज्यानुवाक्ययोरुपांशुत्वस्य प्राणसंतानस्य च सिद्धौ सत्यामपि यथाज्यानुवाक्याग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति अनुवाक्याया याज्यायाश्च पृथक्कृत्य प्राणसंतानेनाऽऽगूर्वप्रणवपट्कारा वक्तव्या ऋगेन्तस्य ऋगादेश्च द्रुतादन्यः साहितो विकारो मा भूदिति ।

तन्त्रस्वराण्युपांशोरुच्चारानि ।

तन्त्रस्वरा आतो मन्त्रेणेत्येवमादिभिर्विहिताः । ते तन्त्रावयवसंबद्धत्वात्तन्त्रस्वरा इत्युच्यन्ते । ते येषां तानि तन्त्रस्वराण्युपांशुयानसंबन्धीनि । तान्युच्चारान्यावहार्दीन्यागूरादीनि च तानि तन्त्रस्वराणि भवन्ति ।

मन्त्राण्युपांशुतन्त्राणाम् ॥ १५ ॥

उपांशुतन्त्राणां तान्युच्चारानि मन्त्रस्वराणि भवन्ति । न तन्त्रस्वराणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषितोऽग्निमन्थनीया अन्वाह पश्चात्सामिधेनीस्था-
नस्य पदमात्रेऽवस्थापामिहिंकृत्य ।

प्रातरित्युच्यते, प्रयोक्ष्यमाणः पूर्वेन्युरित्यनघतेनविभक्तिदर्शनात्पूर्वेद्युरेव वैश्वदेव्या अपि यागः प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थम् । अतः पूर्वद्युरूपकम्यापरेद्युः प्रातर्वैश्वदेव्या यष्टन्यमित्यर्थः । अग्निमन्थनार्था ऋचोऽग्निमन्थनीयास्ताः प्रेषितोऽनुब्रूयात् । प्रेषितवचनमस्यानुवचनस्य प्रैष एव निमित्तं नाऽऽम्नानम् । अनाम्नानेऽपि प्रेषितोऽनुब्रूयादेवेति । सामि-

* घ.—अधिकं हर्तव्य इति सिद्धन्तभाष्ये । + क.—पूर्वेद्युरित्यत्र सद्यः परादिति सूत्रेण जायमान एवमुत्सार्थं जायमानत्वादनयतनार्थकः प्राग्दिशयित्वादिभक्तिपेशकः । एवं च पूर्वद्युरित्यत्र, एद्युस अनयतनविभक्तित्वात्पूर्वेद्युर्यागः ।

१ घ. ङ. च. 'गन्तैश्च क' । २ घ. ङ. च. 'गार्दश्च प्लुतैरन्यः' । ३ झ. 'प्लुतैरन्यः' । ४ ख. ग. 'ते । यो य' । ५ ङ. 'तनायतन' । ६ ख. ग. 'देव्यां य' । ७ ख. ग. 'मनातम्' । ८ ख. ग. 'मनातेऽपि' ।

धेनीस्थानस्य पश्चादवस्थायेत्येतावतैव पदमात्रेऽवस्थानस्य सिद्धौ सत्यां पदमात्र इतिवचनं पदमात्रेऽस्तीति इति * ज्ञापनार्थम् । अभिहिंकृत्येतिवचनमस्यानुवचनस्याभिहिंकारप्रतिषेधे सत्यप्यभिहिंकृतिरसिद्धयर्थम् । तथा च वक्ष्यति—‘ प्रातरनभ्यासमनभिहिंकृतानि ’ इति ।

अभि त्वा देव सधितर्मही द्यौः पृथिवी च नस्त्वामग्ने पुष्करादधीति तिसृणामर्धर्चं शिष्टारमेदा संप्रैपात् ।

। त्वामग्ने इति तिस्र ऋचः । तासामुत्तममर्धर्चं शिष्टत्वा यदवसानं तत्रावसायाऽऽग्नेत् । आ संप्रैपात्, आ संप्रैपथवणात् । नोत्तरामाददीतेत्यर्थः ।

अन्यत्राप्यन्तर्कचोऽवसाने ।

अन्यत्रापि विषय ऋघो मध्येऽवसाने यत्राऽऽग्नेदिति विधिरस्ति तत्राप्यासंप्रैपाञ्चोत्तरामारमेत ।

अजायमाने त्वेतिस्मिन्नेवावसानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणमिति सूक्तमावपेत पुनः पुनराजन्मनः ।

मध्यमानोऽग्निर्यादि न जायते तदा तत्रैवावसाने स्थित्वाऽग्ने हंतीत्यावपेत । पुनः पुनरसकृदप्यावपेत, अग्निराजन्मनः । आमन्मन इतिवचनाज्जाते सति संप्रपत्त्रागपि सूक्तस्य कांचिदप्युचं नाऽऽग्नेभेत । एतस्मिन्नेवावसाने इतिवचनादेतस्मिन्नेवार्धर्चावसाने ऋगन्तरमावपेत्तान्मन्त्र । अन्यत्र ऋगन्त एवर्गन्तरमावपेतेति गम्यते । तेन यदा यूरसंस्कारेऽवज्ञानोच्छ्रयणपरिचयवर्णेषु पदार्थानुसमये कुर्वन्ति बहुयुषे कर्मणि तदा ऋगन्त ऋगन्तरावापः सिद्धो भवति । पादग्रहणसूक्तग्रहणयोः प्रयोजनमावापे पूर्वार्धधरेका ऋक्, परावापः सूक्तम् । तत्रैकस्या द्वयोर्बहूनां वा ऋचां सूक्तस्य वाऽऽवापः सिद्धो भवति । आवृत्तौ च सूक्तं समाप्यैवाऽऽवृत्तिरित्येवमादि ।

जातं श्रुत्वाऽनन्तरेण प्रणवेन शिष्टमुपसंतनुयात् ।

जातश्रवणानन्तरमग्ने हंसित्यस्य सूक्तस्य यः प्रणव आगच्छति तेन शिष्टमर्धर्चमुपसंतनुयात् ।

शिष्टेनोत्तराम् ।

अनावापपक्षे जातश्रवणानन्तरमेव शिष्टेनार्धर्चेनोत्तरामृचमुपसंतनुयात् ।

* घ.—मात्रशब्दः सर्वापवाची । पदादीपन्यूनोऽधिष्ठे वा नास्ति दोष इति सिद्धान्तमभ्ये ।

उत ब्रुवन्तु जन्तव आर्यं हस्तेन स्वादिनमित्यर्घ्यं आरमेत् । प्रदेवं
देव वीतय इति द्वे अग्निनाऽग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना तं मर्ज-
यन्त सुकृतं यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति परिदध्यात् ।

यज्ञेनेत्यनयर्घा परिदध्यात् । समापयेदित्यर्थः ।

सर्वत्रोत्तमां परिधानीयेति विद्यात् ।

सर्वत्र शस्त्रादिषु योत्तमा ऋक्तां परिधानीयेति विद्यात् ।

धाप्ये विराजौ नव प्रयाजाः प्रागुत्तमाञ्चतुर आवपेत दुरो अग्न
आज्यस्य व्यन्तूपासा नक्ताग्न आज्यस्य वीतां देव्या होताराग्न आज्यस्य
वीतां तिस्रो देवीरग्न आज्यस्य व्यन्तिवति ।

बर्हिर्ग्न इति प्रयाजानन्तरमेतानावपेत् ।

अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषा मरुतः स्वतवसो विश्वे देवा
द्यावापृथिवी ।

अष्टौ देवताः । स्वतवस इति मरुतां गुणः ।

आ विश्वदेवं सत्पतिं वाममद्य सवितर्वाममुश्वः पूषन्तव व्रते वयं
शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिहेहवः स्वतवसः प्रचित्रमर्कं गृणते
तुरापेति ।

अस्मिन्वर्षाणि निर्गुणानामपि मरुतमिमे एव भवतः, प्रकृतगणधितत्वात् । गुणशब्दस्य
च स्तुत्यर्थतयाऽप्यन्वयसंभवात् ।

नवानुपाजाः पञ्चर्ध्वं प्रथमादेवीर्द्वारो वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु ।
देवी उपासा नक्ता वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । देवी जोष्टी वसुवने
वसुधेयस्य वीताम् । देवी ऊर्जाह्वी वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ।
देवा देव्या होतारा वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवी-
र्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तिवति ।

अनुयाजानामेव देशः कृतः ।

अनुयाजानां सूक्तवाकस्य शंयुवाकस्य वोपरिष्ठाद्वाजिभ्यो वाजिन-
मनावाह्याऽऽदेशम् ।

त्रयाणामन्यतमस्मिन्कले वाजिभ्यो यागः कर्तव्यः । वाजिनं च तस्य द्रव्यम् । द्रव्य-
शब्देन कर्मणः संयवहारार्थं तद्वचनम् । अनावहोत्यावाहनप्रतिषेधोऽग्रमनुवादः, अपूर्व-

त्वादस्य कर्पणः । पूर्ववत्त्वे कारणाभावात् । द्रव्यदेवतासंबन्धमात्रमत्र चोद्यते । नैतावता प्राकृतधर्मसंबन्धोऽस्ति । उक्तं च प्राकृतधर्मसंबन्धे कारणं निर्वपत्यादि । तस्य चात्राभावः । तेनापूर्वत्वं निश्चीयते । इष्टिशब्दवाच्यता चास्य नास्ति तेन चापूर्वत्वम् । तस्मादपूर्वत्वादुत्तरेऽप्यपि निगमेषु निगमनं नास्ति । आदेशवचनं वाजिनामन्वायात्यत्वसंशयनिवृत्त्यर्थम् । तत्रायं संशयः—किं यस्य कस्यचित्प्रधानस्यानु पश्चादायात्यते क्रियते, तत्सर्वमन्वायात्यमुतान्वायात्यशब्दचोदितमेवेति । तत्र तच्छब्दचोदिते चातच्छब्दचोदिते चान्वायात्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषाभावाद्धातुविद्यमानुप्रवेशेन तत्सर्वमन्वायात्यमिति कृत्वा वाजिनामप्यन्वायात्यत्वाद्मादेशः प्राप्नोति । एवं प्राप्तेऽनुप्रवेशिनामादेशं विदधन्नानुप्रवेशित्वमन्वायात्यस्य निमित्तमिति दर्शितवानाचार्यः । अतस्तत्तच्छब्दचोदितमेवान्वायात्यमिति सिद्धम् । एतदेवाऽऽदेशवचनस्य प्रयोजनं नान्यदिति मन्तव्यम् ।

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजे वाजेऽवत वाजिनो न इत्पूर्ध्व-
जुनेन*वानं याज्याम् ।

ऊर्ध्वजुर्लूध्वनानुः । याज्याग्रहणस्य प्रयोजनमनुवपट्टकार ऊर्ध्वजुता मा मृशिति ।

अग्रे वीहीत्यनुवपट्टकारो वाजिनस्याग्रे वीहीति वा । यत्र क चैक-
संप्रये द्वौ वपट्टकारी समस्तावेव तत्र द्विरनुमन्त्रयेत् ।

संव्यवहारार्थमिदम् । यत्र कच विषय एकस्मिन्नेवाध्वर्युसंप्रये तुल्यरूपावतुल्यरूपौ वा द्वौ वपट्टकारी भवतस्तत्र तौ वपट्टकारी समस्तावेव । 'वागोनः' इत्यादिना द्विरनुमन्त्रयेत नैकैकम् ।

न चाऽऽगुरुत्तरस्मिन् ।

याज्यादावागूर्ध्वतीत्युक्तत्वादनुवपट्टकारेऽध्यागूःप्राप्तो निषेधः । आगुरः प्रतिषेधो याज्याधर्माणामितरेषां प्रावणार्थः ।

वाजिनभक्षमिलामिव प्रतिगृह्योपहवमिच्छेत् ।

इष्टं शिष्टं वाजिनं भक्षार्थं पात्रेणाऽऽनीतमिलामिव अलिना प्रतिगृह्याल्लभौ निधायो-
पहवमिच्छेत् भक्षणानुज्ञापनार्थम् । वाजिनभक्षसंबन्धिनः सर्वान्याचेतेत्यर्थः ।

* घ. अनवानमनुच्छ्वसति देवत्रातभाष्ये । × घ. इल्लामिवेतिवचनादास्यसंमितस्य माण-
संमितस्य वा धारण लभ्यत इति सिद्धान्तभाष्ये ।

१ ग. 'णः । अपूर्वत्वं च पूर्वत्वे का' । घ. 'णः । अपूर्व' । ङ. झ. 'णः । अपूर्वत्वं च पूर्व' । २ झ. 'ते वास्त' । ३ झ. 'ते चान्वा' । ४ क. ख. ग. च. च. झ. 'य-
त्किं' । ५ ख. ग. झ. 'शितत्वं' । ६ क. च. ङ. च. 'त । न चा । ७ ख. ग. 'ष्टशेदं वा' ।
८ क. च. 'न्यान्ते' ।

सर्वेषु मक्षसंचन्धिपूषंहवयाचनं कर्तव्यमित्युक्तम् । तदनेन क्रमेणैवंप्रकारेण वाक्येनेत्याह

अध्वर्य उषह्यस्व ब्रह्मन्नुषह्यस्वाग्नीदुषह्यस्वेति ।

चचनसामय्यदेवैषामयं क्रमः । एत आदितोऽन्ततोऽन्ये मक्षिणः, । वाक्यं चैवंप्रकारं कर्मनामधेयमुक्तमित्येतत्तत्सर्वमवगम्यते । अतोऽन्ततो यगमानोषह्यस्वेत्येतदपि लब्धं भवति प्रतिवचनशब्दस्यास्मिन्शब्देऽनुक्तवात्तस्य चापेक्षितत्वाच्छास्त्रान्तरोक्तस्योपहृत इति शब्दस्य ग्रहणं भवति ।

यन्मे रेतः प्रसिच्यते यद्वा मे अपि गच्छति यद्वा जायते पुनः । तेन मा शिवमाविश तेन मा वाजिनं कुरु । तस्य ते वाजिपीतस्योपहृतस्योपहृतो मक्षयामीति प्राणमक्षं मक्षयेत् ।

तस्य वानिनस्य किञ्चिदादायनेन मन्त्रेणावजिघ्रेत् ।

एवमध्वर्युर्वह्माग्नीध्रः ।

एते च प्राणमक्षं मक्षयेयुः । अध्वर्युर्ग्रहणं मक्षणेऽपि क्रमोऽस्तीति ज्ञापनार्थं न तस्यापि प्राणमक्षणनियमार्थम् । अतो हेतुर्भक्षणानन्तरमध्वर्युः क्रमेण मक्षणं सिद्धं भवति ।

यजमानः प्रत्यक्षमितरे च दीक्षिताः ।

यजमानादितरे च यत्र दीक्षिता भवन्ति तत्र सर्वे प्रत्यक्षमेव मक्षयेयुः । तच्च सत्रे संभवति । तत्र गृहपतेभ्यश्चैषां च प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः । तत्र च क्रमो मुख्यादिगृहपत्यस्तः ।

पौर्णमासेनेष्ट्वा चातुर्मास्यव्रतान्युपेयात् ।

यस्मिन्नहनि वैश्वदेवी क्रियते तस्मादपरस्मिन्नहनि पौर्णमासेनेष्ट्वा तदानीमेव वक्ष्यमाणानि व्रतानि कर्तुमर्हते । पौर्णमासीयागवचनं व्रतारम्भकालविधानार्थं नित्यानामनित्यानामनिवर्तकत्वाद्विकृतीनामिति । व्रतशब्देन मानसो नियम उच्यते । अतः केशनिवर्तनादीनि करिष्ये, मध्वादीनि वर्जयेष्य इति वृत्तसंक्रान्तो भवेत् । एतद्व्रतरूपं निवर्तनादीनि च कुर्यात्, मध्वादीनि वर्जयेच्च । न केवलं संकल्पमात्रमेव ।

केशान्निवर्तयति ।

निवर्तनं कर्तव्यम् ।

* घ.—आविज्यसाजमानवोर्विरोध आविज्यमेव बलीय इत्यत्रेदमेव साधकमिति सिद्धांस्तभाष्ये । + घ.—निवर्तनं नाम ताम्रसुरेण केशवृद्धनमिति सिद्धान्तभाष्ये ।

इमंश्रूणि वापयीताधः शयीत मधुमांसलवणरूपवलेखनानि वर्जयेत् ।
 केशप्रसाधनादीनि स्वैरवर्माण्यवलेखनशब्देनोच्यन्ते । पूर्वाणि ग्रीणि कार्याणि ।
 पराणि पञ्च वर्जनीयानि । एतानि चातुर्मास्यव्रतानि । चातुर्मास्यव्रतवचनं सर्वेषां वर्षणा-
 मतानि व्रतानि नैकस्यैव संनिहितस्य वर्षण इत्येवमर्थम् ।

ऋतौ मार्गामुपेयात् ।

स्त्रीशब्देन प्रतिषिद्धस्य कालविशेषे प्रतिप्रसवोऽन्यम् ।

वापनं सर्वेषु पर्वसु ।

उत्तरविवक्षापोऽयमनुवादः ।

आद्योत्तमयोर्वा ॥ १६ ॥

आद्योत्तमयोर्वा पर्वणोर्वापनं न मध्यमयोरित्यर्थः । अनुवादाभाव आद्यन्तयोरेव
 वापनं स्यात्तच्च विकल्पो न मध्यमयोर्वापनप्रसङ्ग एव नास्तीति गम्यते । तेनाऽऽद्यन्तयो-
 र्निर्णयं वापनं मध्यमयोरनित्यमिति सिद्धं भवति ॥ १६ ॥

पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासैः ।

यस्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवी कृता तामारभ्य या पञ्चमी पौर्णमासी तस्यां वरुणप्रघास-
 नामकैर्यष्टयमित्यर्थः ।

पश्चाद्दार्शपौर्णमासिकाया वेदेरुपविश्य प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रति-
 पद्यते ।

वेदेः पश्चादिति प्रदर्शनार्थम् । प्रणीयमानस्याग्नेः पश्चादित्यर्थः । प्रेषितवचनमुक्तप्रयो-
 जनम् । अग्निप्रणयनीया अग्निप्रणयनार्थाः ।

प्र वेवं देव्या धियेति तिस्र इच्छायास्स्वायं देव यमग्ने विश्वेभिः
 स्वर्गादि देवैरित्यर्थश्च आरभेत् । आसीनः प्रथमामन्वाहोपांशु सप्रणवाम् ।

उपाविष्टस्यैवाऽऽसीन इतिवचनं व्रतत्वापि प्रथमामसमाप्य मास्तुव्रतनायोत्तिष्ठे दित्ये-
 वमर्थम् । सप्रणवा समानप्रणवमित्यर्थः । प्रथमायास्तृतीयप्रणोऽवसानेऽपि त्रिमास्य
 एवेत्यर्थः ।

* य अवलेकनं नाम इमंश्रुतापनं दन्तधावनं वाद्यप्रक्षालनं केशप्रसाधनं गजोन्मर्दानादीति
 सिद्धन्तमाप्ये । + घ. अज्ञातपुत्रश्चैदिनि देवावभाष्ये । × आरभत इति देववातमाप्ये ।

१ प. ड. च. झ. स्वेत्किं । २ स. ग. अ. योत्तमयोरे । ३ स. ग. ड. च. झ. 'य
 नातु' । ४ ग. 'णवाव' ।

तत्र स्थानात्स्थानसंक्रमणे प्रणवेनावसायानुच्छ्वस्योत्तरां प्रतिपद्यते ।
तत्र प्रणवेनावसायेत्येतावतैव तिद्धे स्थानात्स्थानसंक्रमण इति वचनमस्य विधेः सर्वा
र्थत्वाय । तत्रोपांशुस्वरस्थानात्स्वरान्तरस्थानसंक्रमणे प्रणवेनावसायानुच्छ्वस्यैवोत्तरामृचमा-
रमेत । ऋगन्ते आसस्य प्राप्त्यभावे सत्यप्यनुच्छ्वासवचनमवसानविधिवलादुच्छ्वासोऽपि
प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थमनुच्छ्वासनिधानम् । तेनावसानविधानमुच्छ्वासार्थमिति साधितं भवति ।
अतो यत्रोच्छ्वासप्रतिषेधस्तत्रावसानमपि न कर्तव्यं भवेदगादानादौ । अग्निमन्यनाग्निप्रणयना-
दयो मन्द्रस्वरेण प्रयोक्तव्याः प्राथम्यात्तस्य स्वरस्य । तदतिक्रमणे कारणाभावात् । आतो
मन्त्रेणेत्यत्र पूर्वावधेरभावाच्च ।

प्राणसंततं भवतीति विज्ञायते ।

यदिदमवसायानुच्छ्वस्योत्तरामारमन इति तत्प्राणसंततं भवतीति विज्ञायते श्रुतेत्यर्थः ।

उत्तरमग्निमनुव्रजन्नुत्तराः ।

अनुव्रयादिति शेषः । द्वयोः प्रणीयमानत्वादुत्तरमिति विशेष्यते । अग्निद्वित्वेऽप्याह-
वनीयद्वित्वाभावान्मन्त्राणामूहो नास्ति ।

इमं महे विदध्याय शूपमयमिह प्रथमो धायि धातुभिरिति तु राज-
न्यवैश्ययोराद्ये ।

समानजातीयत्वादेयाऽऽप्यां बाधः प्रदेवमित्यस्याः । अयं राजन्यवैश्ययोर्विशेषः
अन्यत्समानम् ।

पश्चादुत्तरस्या वेदेरवस्थाय ।

शेषं समापयेदिति शेषः । वेदिद्वित्वादुत्तरस्या इत्युच्यते ।

उत्तरवन्देस्तु सोमेण ।

पश्चादवस्थाय समापयेदिति शेषः ।

निहितेऽग्नौ सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वाग्नि होता होतृपक्षे
विधान इति द्वे परिधाय तस्मिन्नेवाऽऽसन *उपविश्य भूर्भुवः स्वरिति
वाचं विसृजेत ।

अत्र निहितेऽग्नावित्युत्तरादानस्य निमित्तं नाप्यर्गुसंप्रैयः । तस्मिन्नेवेति यस्मिन्नि-
दमनुवचनमारब्धं तस्मिन्नेवेत्यर्थः ।

* य — इदमपवेशनं श्रौतममते सप्तमन्त्रकमाश्वलायनमते त्वमन्त्रकम् ।

१ घ. च. °तु । अतो मन्द्रस्वरेणे° । २ क. ख. ग. घ. च. °वात् । मा° । ३ ख. ग.
छ. च. झ. °ते श्रूयत इत्य° । घ. °ते श्रूय दित्य° ।

अन्यत्रापि यत्रानुब्रुवन्ननुवर्जते ।

तत्राप्येवं कर्तव्यमिति शेषः । अनुब्रुवन्नितिवचनमनुवचन एवैतत्स्यान्नाभिष्टवनादित्येवं
मर्थम् ।

तिष्ठत्संप्रैषेण तथैव वाग्विसर्गः ।

तिष्ठतः संप्रैषेण तिष्ठत एव वाग्विसर्गो* भवति ।

अग्निमन्थनादिसमाना वैश्वदेव्या ।

इयमिति वैश्वदेवा समाना भवति । द्वयोरपि मध्यमानयोरग्निद्वित्वं नास्ति, एकस्यैवा-
यमग्नेर्विभाग इति कृत्वा । अनुह्नेनाऽऽहवनीयाभिधायिनां प्रयोगसिद्ध्यर्थमग्निमन्थनादिस-
मानावचनम् ।

हविषा तु स्थाने षष्ठप्रभृतीनामिन्द्राग्नी मरुतो वरुणः का ।

अयमत्र विशेषः । षष्ठ्याद्यास्तिस्र उद्धृत्येन्द्राग्न्यादयश्चतस्रः कर्तव्या इति ।

इन्द्राग्नी अथंसा गतं श्रथद्वन्नमुत सनोति वाजं मरुतो यस्य हि
क्षयेऽरा इवेदं चरमा अहेवेमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्द-
मानः कयानश्चित्र आभुवाद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति प्रतिप्रस्थाता
वाजिने तृतीयः ।

उपहवयावनेऽयं तृतीयो भवति । मक्षणे चतुर्थः । उपहवयावनं होत्रादियजमानान्तम् ।
होतुरध्वर्यादि । यजमानस्याग्नीदन्तम् । मक्षणं तु होत्रादियजमानान्तमेव । वैश्वदेव्याम-
प्येवमेव ।

संस्थितायामवमृथं व्रजन्ति ।

संस्थितायामिष्टावमृथकर्मार्थमुदकं गच्छन्त्यध्वर्यव इत्यर्थः ।

तत्रावमृथेष्टिः कृताकृता ।

वृत्तिरेव कृतम् । कृतं चाकृतं च यस्याः सा कृताकृता । अनित्येत्यर्थः । इष्टयमावे
यद्व्यद्वत्पवधानादि तत्सर्वं न भवति ।

तामुपरिष्ठाद्यास्यास्यामो द्वयोर्मासयोरैन्द्राग्रः पशुः॥ १७ ॥

वरुणप्रासपौर्णमासीमारम्य तृतीयस्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः । अनेन चातुर्मास्यास्तत्वेन

* प.—देवशातप्राये तु 'तिष्ठत्संप्रैषे तु' इति तुलान्दसहितमेकवचनान्तेपाठमद्वीकृत्य
तुलान्दो विवेकसिध्यर्थ इति आख्या ।

१ रा. ग. 'तु । अन्यत्रा' । २ ख. ग. ड. 'पे तु त' । ३ झ. ग. च. 'द्वृत्येन्द्रा' ।

४ क. प. च. 'यं म' ।

पश्चन्तरं विधीयते । नानेन निरुद्धेकालो विधीयते । अतो त्रिरुद्धोऽपि स्वकाले कर्तव्य एव ॥ १७ ॥

तथा ततः साकमेधाः ।

यथा वरुणप्रयासेभ्य ऐन्द्राग्रस्तथैन्द्राग्रास्ताकमेधाः । द्वयोर्मासयोरित्यर्थः । अनीक-
वदादीनामादित्यान्तानां साकमेधा इति नाम ।

पूर्वेद्युस्तिष्ठ इष्टऽयोनुसवनम् ।

यस्यां पौर्णमास्यां साकमेधा यष्ट्यास्तस्याः पूर्व्युः सवने सवन एकैकोष्टिः कार्या ।

प्रथमायामग्निरनीकवाननीकवन्तमृतयेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे । स नः
पर्यदतिद्विषः सैनानीकेन सुविद्वो अस्मे इति । उत्तरस्यां धुधन्वन्तो
मरुतः सांतपनाः सांतपना इदं हविर्यो नो मरुतो अभिदुर्हणापुरिति ।
मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य उत्तराऽऽज्यभागप्रभृतीळान्ता ।

मरुतो गृहमेश देवताः । आज्यभागप्रभृतिश्च सेळान्ता चेत्याज्यभागप्रभृतीळान्ता ।

गृहमेधास आगत प्रधुध्न्या व ईरते महंसीति ।

आज्ञातत्वादेते एव गृहमेधेभ्यो भवतः ।

पुष्टिमन्तौ विराजौ संयाज्ये अनिगदे ।

इह विराजौ संयाज्ये इत्युक्तम् । ते संयाज्ये अनिगदे निगदरहिते भवत इत्यर्थः ।
निगद इति 'अयाळग्निः' इत्यादि 'जुपतां हविः' इत्येवपन्तैमुच्यते ।

अन्यत्राप्यनावाहने ।

गृहमेधीयादन्यत्रापि यत्राऽऽवाहनं नास्ति तत्राप्यनिगदे संयाज्ये भवतः । अन्यत्रा-
पीति योगविभागार्थमुच्यते । तस्य प्रयोजनमन्यत्रानावाहनेऽनिगदे भवत इह त्वावाहनेऽना-
वाहने वाऽनिगदे एवेत्येवमर्थम् । अत एवात्र पक्ष आवाहनमप्यस्तीति ज्ञापितं भवतीति
गम्यते । पूर्वसूत्रे संयाज्याग्रहणस्येदं प्रयोजनमिदमनिगदत्वविवानं संयाज्यावात्रस्य न
विराम एवेति ज्ञापनार्थम् ।

आवाहनेऽपि पिड्यायां पशो च ।

अनयोरावाहने सत्यप्यनिगदे एव संयाज्ये भवतः ।

बहु चैतस्यां राज्यामन्नं प्रसुवीरन् ।

प्रसुवीरन्निति बहुवचनं लोके यद्यारो बहव इति । प्रसुवीरन्द्युरित्यर्थः । एतस्यां राज्या-
मितिवचनाद्वात्रावेकोष्टिः परिसमाप्यत इति गम्यत इति ।

तस्यां विवासे पौर्णद्वं जुहुयुः ।

विवासे रात्र्याः *पश्चाद्भागः । पौर्णद्वमिति कर्मनाम । तत्तस्मिन्काले कर्तव्यम् ।

ऋषभे रवाणे ।

ऋषभे स्वति ।

स्तनयिस्नौ वा ।

भेधे वा स्वति ।

आग्नीध्रं हैके राखयन्ति ब्रह्मपुत्रं वदन्तः ।

तस्याप्यभावे ब्रह्मपुत्रशब्देनाऽऽग्नीध्रं संबोध्य राखयन्ति ब्रह्मपुत्रं रोरुहीत्येवम् ।

यदि होतारं चोदयेयुस्तस्य याज्यानुवाक्ये । पूर्णादर्थि परापत सुपूर्णा पुनरापत । वस्नेव विक्रीणावहा इयमूर्जं शतक्रतो । देहि मे वदामि ते नि मे देहि निते दधे । अपामिक्यमिव संमरकोऽम्बा ददते दददिति ।

एताकुर्वन्तोऽर्चयन्ते यदि होतारमपि चोदयेयुरनूहि यनेति तदैते याज्यानुवाक्ये भवतः । शतक्रतुलिङ्गाच्छास्त्रान्तर ऐन्द्रं पौर्णद्वमित्याम्नानाच्चेन्द्रोऽस्य देवता भवति ।

मरुतः क्रीळिष्य उत्तरा ।

इष्टिरित्यर्थः ।

उत ब्रुवन्तु जन्तवोऽयं कृत्स्नरगृभीत इति परोक्षवार्त्तग्री ।

आज्यमागौ परोक्षवार्त्तग्री भवतः ।

क्रीळं वः शर्धो मारुतमस्यासौ न ये मरुतः स्वश्चैः ।

मरुतां क्रीळिनामेते आस्माते । अक्रीळिनामप्येते याज्यानुवाक्ये भवतः ।

जुष्टोदमूना अग्ने शर्धं महते सौमगायेति संयाज्ये वाजिनावमृथवर्जं माहेन्द्रयुक्ता वरुणप्रचासैः ।

माहेन्द्रीतीष्टिनाम । आमिक्षामावादेव वाजिनाभावे सिद्धे वाजिनप्रतिषेधं कुर्वन्वाजिनस्य प्रवानधर्मसंबन्धं दर्शयति । तेन वाजिनस्य मध्यमः स्वरः साधितो भवति ।

हविषां तु सप्तमादीनां स्थान इन्द्रो वृत्रहेन्द्रो महेन्द्रो वा विश्वकर्मा ।

वृत्रहाशब्द इन्द्रस्य गुणः । आद्यास्तिस्रो विवेक्ष्यन्ते । विश्वकर्माऽन्त्यः । अतोऽष्टा-
धत्र देवताः ।

* य. प्रयोपकाल इति देववातभाष्ये ।

आतून इन्द्र घृत्रहन्ननु ते दायिमह इन्द्रियायं विश्वकर्मन्हविषा
घावृधानो या ते धामानि परमाणि यावमेति ॥ १८ ॥

दक्षिणाग्नेरग्निमतिप्रणीय पित्र्या ।

दक्षिणाग्नेरग्निमानीयातीत्य तं देशमन्यत्र निधाय तस्मिन्नग्नौ पित्र्यानाम कर्म कर्त-
व्यम् । अतिप्रणीय पित्र्येतिवचनात्तस्मिन्नेव पित्र्या भवेत् । नैमित्तिकं त्वाहवनीयादिव्वेत् ।
आहवनीयोऽप्यत्र विहरणीयः, उत्तरत्रोपस्थानदर्शनात् ।

सा शंस्वन्ता ।

साग्रहणं योगविभागार्थम् । योगविभागप्रयोजनमनतिप्रणीतवर्थायामपि शंस्वन्तादि-
धर्मप्राप्त्यर्थम् ।

लुप्तजपा होतारमवृथा वषट्कारानुमन्त्रणाभिर्हिकारवर्जम् ।

जपशब्देनात्र केवलो जप एव न गृह्यते किंत्वनुमन्त्रणलोपप्रतिषेधाज्जपादीनां पण्णा-
मुपलक्षणार्थमिति भ्रम्यते नान्यस्योपांशुप्रयोज्यस्यापि । तेनैकानिगदस्यालोपः सिद्धो
भवति । लुप्ता जपा यस्याः सा लुप्तजपा । होतारमवृथेत्यस्य निगदैकदेशस्योपांशुत्वसि-
द्ध्यर्थेन जपेदिति वचनेन जपशङ्कया लोपशङ्कानिवृत्त्यर्थं तद्वर्जनवचनमितरयोः प्राप्तस्य
प्रतिषेधस्य प्रतिपत्तय एव ।

तस्यां प्राश्चि कर्माणि दक्षिणा ।

तस्यामिति वचनं कृत्स्नप्राप्त्यर्थम् । प्रकृत्याऽत ऊर्ध्वमित्यत्रापि प्रापणार्थम् । यानि
प्रकृतौ प्राश्चि कर्माणि प्राङ्मुखानित्यर्थः । तान्यस्यां दक्षिणामुत्तानि कर्तव्यानीत्यर्थः ।

इतराणि तथान्वयम् ।

यानीतरदिङ्मुखानि प्रकृतौ तान्यस्या निर्दिष्टदिक्षान्यनिर्दिष्टदिक्षानि च तथान्वयं
कर्तव्यानि । दक्षिणां दिशं प्राश्चि कृत्वा तदनुसारेणान्यदिङ्मुखानि कर्तव्यानीत्यर्थः ।

उशन्तस्त्वा निधीमहीत्येतां त्रिरनवानं ताः सामिधेन्यः ।

एतामृचं त्रिरनुच्छ्रस्तन्नव्यात् । ता इति वचनात्ता एव सामिधेन्यो न पुनरप्यसि-
त्तव्या इत्यवगम्यते ।

तासामुत्तमेन प्रणवेनाऽऽवह देवान्पितृन्पजमानायेति प्रतिपत्तिः ।

तासां सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाऽऽवह देवान्पितृन्पजमानायेति प्रतिपत्तिरेव संशे-
तेनाग्ने महानित्यादि परिगृहीत्यन्तं लुप्यत । प्रतिपत्तिश्चेत्तरूपा भवति पित्र्याणां

प्रकृतौ देवा इज्यन्त इति तेषां संकीर्तनं कृतम्, इह तु देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति पितृशब्दोऽपि प्रयोक्तव्य इति । सर्वत्र देवशब्दवति मन्त्रे पितृशब्दोऽपि प्रयोज्यत्वेन प्राप्ते स्वार्थ एव देवशब्दपितृशब्दः प्रयोज्यो न परार्थ इति कृत्वाऽऽचार्योऽन्यत्र परार्थत्वादप्रयोगं मन्यमानस्तत्साहितं प्रतिपत्तिवाक्यं पठितवान् । तेनान्यत्र पितृशब्दो न प्रयोक्तव्य इति सिद्धम् ।

प्रतिपत्तिवाक्यमुक्त्वा ततो वक्ष्यमाणदेवता आवाहयेत्—

अग्निं होत्रायाऽऽवह स्वं महिमानमावहेत्येतस्य स्थानेऽग्निं कव्य-
वाहनमावाहयेत् ।

आज्यपान्ता देवता आवाह्य प्राकृतस्य स्विष्टकृदावाहनस्योद्धारं कृत्वा तत्स्थानेऽग्निं कव्यवाहनमावाहयेत् ।

उत्तमे चैनं प्रयाजे प्रागाज्यपेभ्यो निगमयेत् ।

उत्तमे च प्रयाजे प्रागाज्यपेभ्योऽग्निं कव्यवाहनं निगमयेत् ।

सूक्तवाके चाग्निर्होत्रेणेत्येतस्य स्थाने ।

निगमयेदिति कर्तते ।

नेह प्रादेशः ।

कार्यार्थत्वान्मन्त्राणां मन्त्रलोपेऽपि कार्यस्यालोप इति कृत्वा कार्यस्यापि प्रतिषेधः कियते ।

न बर्हिष्मन्तौ प्रयाजानुयाजौ नेळायां भक्षभक्षणम् ।

भक्षेण प्राणभक्षमिति प्राप्त इळायां भक्षणमेव नास्तिकः प्रसङ्गः प्राणभक्षस्येत्यर्थः । भक्षवचनं प्रकृताववान्तेरेळाभक्षादन्य इळाभक्षोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् । इळायामिति सप्तमी-निर्देशादिळाविषयं यद्भक्षणमिति गम्यते नेळाया एव भक्ष इति । तेनावान्तेरेळाभक्षण-मिळाभक्षणं चात्र नास्तीति गम्यते ।

न मार्जनम् ।

इळाभक्षणाद्वत्वादेव मार्जनाभावे सिद्धे तदभाववचनं तर्दङ्गत्वज्ञापनार्थम् ।

न सूक्तवाके नामादेशः ।

सूक्तवाके यद्यत्रमाननाम तत्राऽऽदेष्टव्यम् । सूक्तवाकवचनं स्तुगादापनादिष्वप्यर्वादि-
शब्दप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् ।

ईक्षितः सीद होतरिति षोक्त उपविशेत् ।

उत्तरस्योपवेशनस्येदं निमित्तद्वयं विधीयते । प्रदेशकरणाद्यर्थत्वात्पूर्वस्य सिद्धमावेऽभावः । प्रदेशस्याभावो उक्तः । अनुमन्त्रणमप्यत्र नास्ति । अनुमन्त्रणाप्यायनोपस्थानानां मन्त्रा-
रूढरूपत्वात्क्रियायाः, मन्त्राभावे क्रियाया अप्यभाव इति । तस्मादत्र पूर्वमुपवेशनं
नास्ति । मानुषशब्दप्रत्याज्ञाय ईक्षणादिः । तज्ज्ञात्वोपविशेदित्युक्तत्वादभिक्रमणादि सर्वं
न भवति निरसनोपवेशनबहिर्लक्ष्यस्पर्शनानि मन्त्ररहितानि कुर्यादेव ।

जीवातुमन्तौ सव्योत्तर्युपस्थाः प्राचीनावीतिनो हविर्मिंश्चरन्ति ।

उपस्थविधानं येषां तदङ्गं तेषामेव हविर्महणं प्रघनेष्वेतायं धर्म इति ज्ञापनार्थम् । तेन
प्रधानमध्येऽपि यस्यायश्चित्तत्वेन प्राप्तं तस्यायं घर्मो न भवतीति गम्यते ।

दक्षिण आग्नीध उत्तरोऽध्वर्युर्द्वे द्वे अनुवाक्ये अध्वर्यामनवानम् ।

अत्रानुवाक्याकार्यस्यैकत्वान्मध्ये प्रणवो * नास्ति ।

ओं स्वधेत्याभाषणम् । अस्तु / स्वधेति प्रत्याभाषणम् । अनुस्वधा-
स्वधेति संप्रैयः ।

द्वावेतौ संप्रैवौ । अनुस्वधेत्येकः । स्वधेत्यपरः । एकवचनं आत्यभिप्रायम् । अनुस्व-
धास्वधेति दीर्घः पठितव्यः ।

ये स्वधेत्यागूर्ये स्वधा मह इति वा स्वधा नम इति वषट्कारः ।

अत्रोत्सधेत्यादयः स्वधाशब्दा दीर्घान्ता एव प्रयोक्तव्याः । अध्वर्युसंप्रैयैरात्मयोननं
तदेव भुत्वाऽस्य कार्यकरणार्थम् ।

नित्याः प्लुतयः ।

उक्ताः प्लुतयः प्रकृताभाये द्वितीय उपान्त्ये च यदक्षरस्था प्लुतिः, एतेष्वपि तदक्षर-
स्यैव कार्येत्यर्थः ।

पितरः सोमवन्तः सोमो वा पितृमान्पितरो बहिर्पदः पितरोऽग्नि-
प्राप्ता यमः ।

पितृणां सोमवत्ता गुणः । सोमस्य पितृवत्ता गुणः । बहिर्पदोऽग्निप्राप्ता इति च
पितृणामेव गुणः । आद्ये वैकल्पिके ।

* य. द्विद्वयप्रणवेऽपीदं वक्ष्यते ।

१ ख. ग. 'येनार्थं मा' । २ ख. ग. 'भावः । अ' । ३ ख. ग. घ. ञ. 'दायां म' ।
४ ख. ग. घ. ञ. झ. च. झ. 'दि । न' । ५ घ. च. 'यया म' । ६ ख. ग. घ. झ. ञ.
'यः म' ।

उदीरतामवर उत्परासस्त्वया हि नः पितरः सोम पूर्व उपहृताः पितरः
सोम्यासस्त्वं सोम प्राचिकितो मनीषा सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं
त्वं सोम पितृभिः संविदानो बर्हिषदः पितर ऊत्पर्वागाहं पितृन्हुंवि-
दत्रां अवित्सीदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्याग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत
ये चेह पितरो ये च नेह ये अग्निदग्धा ये अन्ग्निदग्धा इमं यम प्रस्तरमा
हि सीदेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरनु ।

पद्मानां तिलस्तिष्ठ क्रवः ।

धैवस्वताय चेन्मध्यमा याज्या ।

यदि यमो वैवस्वतो देवता तत उत्तमे त्रिके मध्यमा ऋग्याज्या भवति । प्रथमोत्तमे
अनुशास्ये इति ।

ये तातृपुर्वेवत्रा जेहमानास्त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः सप्रत्नथा सहसा
जायमान इति ।

स्विष्टकृत इति शेषः ।

अग्निः स्विष्टकृतकव्यवाहनः ।

प्रकृतौ योऽग्निः स्विष्टकृदिह तत्कारोऽग्निः कव्यवाहन इत्यर्थः । तेनात्र स्विष्ट-
कृच्छब्दो न प्रयोक्तव्यः । *

प्रकृत्यानि ऊर्ध्वम् ।

स्विष्टकृत ऊर्ध्वं प्रकृत्या भवति । सव्योत्तयुंस्थादयो न भवन्तीत्यर्थः । वचनभेदं
स्विष्टकृत्यापि प्रावणार्थम् । अङ्गत्वादेवोत्तरत्र नाप्यभावात् ।

वपट्कारक्रियायां चोर्ध्वमाज्यमागाम्यामन्यन्मन्त्रलोपात् ।

मन्त्रलोपशब्देन पूर्वोक्ताः सर्वे विकारा लभ्यन्ते । तेभ्योऽप्येषां सव्योत्तयुंस्थतादी-
नामभावात् प्रकृतिमात्रे विधीयते प्रधानेषु स्विष्टकृतेषु स्वाकारं वर्णयित्वा वपट्कारेण
क्रिया चेत् । ऊर्ध्वमाज्यमागाम्यामिति वपट्कारक्रियास्थानलक्षणार्थम् । तेनाऽऽज्यमा-
गाम्यामूर्ध्वं स्विष्टकृत्यव्यन्ते स्थाने वपट्कारक्रियायां प्रकृत्या भवतीति गम्यते । तत्र
मन्त्रलोपादिः पूर्वो विकारः सर्वप्रकारायां पिश्याभामासमासेर्भवत्येव ।

* प — देवानस्तु — अग्निं स्विष्टकृतं कव्यवाहनमिति प्रयोगः । न चाऽऽवाहनान्वयात्वं
दोषः । पट्तां दर्शनात् । अग्निं होत्रायाऽऽवदेत्याहने । अग्निं स्विष्टकृतमिति व्याख्यायामित्याह ।

एकैका * चानुवाक्या ।

प्रकृतिभेदादेवैकत्वे सिद्ध एकवचनमिदं तयोरैकस्याग्रहणार्थम् ।

यो अग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्र ईळितो जातवेद इति संपाज्ये ।

वषट्कारक्रियायामेव ।

मक्षेणु प्राणमक्षान्मक्षयित्वा बर्हिष्यनुप्रहरेयुः । + संस्थितायां प्राग्वाऽऽनुयाजाभ्यां दक्षिणावृतो दक्षिणाग्निमुपतिष्ठन्ते ।

उपयतो विहारादनियमे प्राप्ते नियमार्थं दक्षिणावृद्धचनम् ।

अनावृत्त्याऽनतिप्रणीतचर्पायाम् ।

× अनतिप्रणीतचर्पायां भिन्नायामावर्तनमकृत्यैवोपतिष्ठन्ते तथैवाभिमुखत्वसंभवात् ।

अपाविष्ठा जनयन्कर्वराणि स हि घृणिरुर्वराय गातुः । स प्रत्यु-
दैद्धरुणं मध्वो अग्रं स्वां पत्तनं तन्वामैरयतेति ।

अयं दक्षिणाग्रेरुपस्थानमन्त्रः ।

आवृत्त्य त्वेचेतरौ ।

अतिप्रणीतचर्पायां दक्षिणावृद्धक्षिणाग्रेरुपस्थानमुक्तम् । अनतिप्रणीतचर्पायामनावृत्त्यै तस्यैवोपस्थानमुक्तम् । इदानीं गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानमुच्यते । तुशब्दो विशेषविध्यर्थः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । अतिप्रणीतचर्पायामनतिप्रणीतचर्पायां च गार्हपत्याहवनीययो-
रावृत्त्यैवोपस्थानमिति ।

आहवनीयं सुसंहशं त्वेति पङ्क्त्या ।

पङ्क्तिवचनं प्रतीकसंज्ञेहनिवृत्त्यर्थम्

गार्हपत्यमग्निं तं मन्य = इति ।

एकयर्चा न सूक्तेन, उत्तरत्र सूक्तवचनात्

अथैनमभिसमायन्ति मा प्रगा माऽग्रे त्वं न इति जपन्तः ।

एते सूक्ते जपन्त एनं गार्हपत्यमभिनः समायन्ति प्रादक्षिण्येन

* घ. — इह यान्याध्वनिकर्पादनुवाक्ययोरुत्तरा ग्राह्या । एके पूर्वामिच्छन्तीति सिद्धान्त-
भाष्ये । उत्तरैवेति देवत्रात. । + घ. — अन्तर्वेदीति देवत्र. तभाष्ये । × घ — सर्वं दक्षिणाग्नि-
निरवशेण प्रणीय चरन्ति चेत्साऽनतिप्रणीतचर्चा तुल्यत इति सिद्धान्तभाष्ये । = घ. — इहापि
पङ्क्त्येत्यनुवृत्तेर्हीनपादत्वेऽप्युगेव न सूक्तमिति सिद्धान्तभाष्ये ।

पूर्वेण गार्हपत्यं सूक्ते समाप्य सव्यावृतरूपम्बकान्ब्रजन्ति ।

गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्यो देशस्तस्मिन्देष्टे यथा सूक्ते समाप्येते तथा समाप्यन्ति । सूक्तग्रहणमग्निं तं मन्य इत्यत्र ऋग्ग्रहणार्थम् । यदीष्टिं समाप्योवतिष्ठन्ते तदा ततरूप-
म्बकान्ब्रजन्ति । यदाञ्ज्याजाम्यां प्राकृतज्ञा समाप्योष्टिं व्यम्बक्यर्थं ब्रजेयुः । व्यम्बक्य
नाम कर्मविशेषः

तत्राध्वर्यवः कर्माधीपते ।

तत्र यदध्वर्युणोक्तं तदस्मदधीरपि कर्तव्यमित्यर्थः ।

प्रत्येस्याऽऽदित्यथा चरन्ति ।

अदितिरेव देवता नाऽऽदित्यः । आदित्यानां याज्वानुशक्पानोम्नानात् ।

पुष्टिमन्तौ धाप्ये विराजौ ॥ १९ ॥

पञ्चम्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयया ।

साकमेघक्त्रलमारम्य या पञ्चमी पौर्णमासी तस्यां शुनासीरीया कर्त्तव्या । शुनासी-
रीयेति कर्मनाम ।

अर्वाग्दधोपपत्ति वा ।

पञ्चम्याः पौर्णमास्या अर्वागपि यत्र काले कर्तुं संभवति तत्र वेत्यर्थः । ततो गृहे
ऽपह इति शास्त्रान्तरोक्त इत्यर्थः* ।

धाजिनवर्जं समाना वैश्वदेव्या । हविषां तु स्थाने षष्ठप्रमृतीनां वायु-
नियुत्वान्वायुर्वा शुनासीराविन्द्रो वा शुनासीर इन्द्रो वा शुनः सूर्य
उत्तमः ।

नियुत्वानिति वायोर्मुगः । शुनासीरः शुनश्चेन्द्रस्य मुगौ । प्रथमद्वितीयौ वैकल्पिकौ ।
पुनर्द्वयो विकल्प्यन्ते । सूर्यस्योत्तमवचनं देवतान्तरप्रवेशेऽपि सूर्य उत्तम एव, अन्यत्र
क्रमान्तरनपि भवतीत्येवमर्थम् ।

आ वायो मूष शुचिषा उप नः प्रयाभिर्यासि दाश्वांसमच्छ स त्वं
नो देव मनसेशानाय प्रहृतिं यस्त आनद्रशुनासीराविर्मा वाचं जुपेथां

* प. देशान्तरभाष्ये—अव्यर्ण्यमप्युक्तम् । ततो दधौ चतुष्टेऽर्धमासे मासि चतुर्दश
कालेऽपि ।

शुनं नः फाला विकृषन्तु भूमिमिन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहे ।
स वाजेषु प्रनोविषत् । अश्वान्तो गव्यन्तो वाजयन्तः शुनं हुवेम
मघवानमिन्द्रमश्वान्तो गव्यन्तो वाजयन्तस्तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवा-
नामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः ।

याज्यानुवाक्याग्रहणं या अस्मिन्प्रकरणे आम्नाता याज्यानुवाक्यास्ता एवैतत्प्रकरण-
संबन्धिनीनां देवतानां शास्त्रान्तरादागतानामपि कथंचिदपि संभवे ग्रहीतव्या नान्या इत्ये-
वमर्थम् ।

समाप्य सोमेन यजेताशक्तौ पशुना ।

चातुर्मास्यानामेतावद्भूतौ पशुसोमो निरुद्धज्योतिष्टोमप्रकृतिकौ समाप्तिनिमित्तत्वा-
दनयोः ।

चातुर्मास्यानि वा पुनश्चातुर्मास्यानि वा पुनः ॥ २० ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रे पूर्वपटके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

चातुर्मास्यैरिति वक्तव्येऽन्यथावचनं नेमानि तदङ्गभूतानीति ज्ञापयितुम् । तेन पुनरपि
तान्येवाभ्यसितव्यानीति गम्यते । अभ्यासपक्षे समाप्तावपि नैव पशुसोमौ कर्तव्यौ । तस्य
पक्षस्य पूर्वाभ्यां सह वैकल्पिकत्वात् । वरुणप्रवासेषूह उच्यते । अग्निद्विस्वामावादाग्निवा-
चिनामनूहः । 'घृतवतीम्' इत्यत्र 'अध्वर्यु आस्येषां विश्ववारा' इत्यूहः ।
'वेदोऽसि' इत्यत्र वेदविषयाणां पदानामूहः । अन्यदप्येवं रूपमस्ति चेत्तदन्वेप-
णीयम् ॥ २० ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

पशौ ।

अधिकारोऽयं प्राक्प्रायश्चित्ताधिकारात् । पशुगुणकं कर्म पशुरित्युच्यते ।

इष्टिरुमयतोऽन्यतरतो वा ।

तस्य पशोरुमयतोऽन्यतरतो वेष्टिः कर्तव्या ।

आग्नेयी वा ।

याऽसाविष्टिः पशोरुमयतोऽन्यतरतो वा कर्तव्यत्वेन चोदिता साऽग्निदेवत्या वा भवे-
दित्येकोऽर्थः । अपरश्चायां वाशब्दाल्लभ्यते—येयमाग्नेयीष्टिः पशोरुमयतोऽन्यतरतो
वाऽङ्गत्वेन विहिता सा न भवेद्वेति । तेनेयमिष्टिरनित्येत्यवगन्तव्या । अतः सिद्धं स्वत-
न्त्रेषु पशुषु कर्तव्याऽङ्गभूतेषु न कर्तव्येति ।

आग्नावैष्णवी वा ।

इष्टिकरणक्षे देवताविकल्पोऽनेन विधीयते ।

उमे वा ।

आग्नेयी चाऽऽग्नावैष्णवी चैकस्मिन्प्रयोगे द्वे वा इष्टी भवेताम् ।

अन्यतरा पुरस्तात् ।

यद्येभि स्यातां तदैका पुरस्तात्, इतरोपरिष्ठादित्येवं भवतः । नोभे संहते उभयतोऽन्यतरतो वा भवेतामिति सूत्रार्थः ।

उक्तमग्निप्रणयनम् ।

उक्तग्रहणं वारुणप्राचासिकस्य सविधिकस्य ग्रहणार्थम् ।

पश्चात्पाशुबन्धिकाया वेदेरुपविश्य प्रेषितो यूरायाऽज्यमानायाञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्युत्तमेन वचनेनार्धर्च आरमेत् ।

वेद्यन्तरस्याभावेऽपि पाशुबन्धिकाया इति विशेषस्तत्स्थाने तद्वदुपचारसिद्धयर्थम् । प्रेषितवचनं बहुयूपके कर्मण्यज्जनादीनां पदार्थानुसमये क्रियमाणे प्रेषितः प्रेषितोऽनुब्रूयादित्येवमर्थम् । यूपायाऽऽज्यमानायेति यूपमज्यमानमभिधातुभेतामृवमनुब्रूयादित्यर्थः । तस्या उत्तमेन वचनेनेति संबन्धः ।

उच्छ्रयस्व वनस्पते समिद्धस्व भयमाणाः पुरस्तादूर्ध्व ऊपुण ऊतय इति द्वे जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामित्यर्धर्च आरमेत् । युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात् ।

परिदध्यादितिवचनं पदार्थानुसमये प्रतिपक्षोर्वाणुवचनस्य भेद इति ज्ञापनार्थम् ।

यत्रैकतन्त्रे बहवः सपशवोऽन्त्यं परिधाय संस्तुयादनमिहिकृत्य यान्वो नरो देवयन्तो निमिष्युरिति यद्भिः ।

यस्मिन्कर्मण्यकारिमन्त्रे पशुतन्त्रे बहवो यूपाः सपशवश्च तैशान्त्यमनुवचनं परिधाय संस्तुयाद्यान् । काण्डानुसमयाभिप्रायेणेदमुच्यते । अन्तरमिति तैदनुवचनाय भिन्नत्वात्पदार्थानुसमये त्वेकमेवानुवचनं भवति । एकतन्त्र इति वचनमेककर्ममात्रनिवृत्त्यर्थम् । बहव इति द्वयोर्निवृत्त्यर्थम् । स पशव इत्यशुक बहुत्तनिवृत्त्यर्थम् ।

१ ख. ग. झ. ङ. च. इष्टेः क° । २ ख. झ. ग. °भे संहिते उ° । क. घ. °भे सहत उ° । ३ ख. झ. ग. °करयेह य° । ४ ख. ग. झ. °पणं तत्स्या° । ङ. °पणं कर्मणः । तत्स्या° । ५ ख. झ. ग. °दार्धमनु° । ङ. °दार्धं नातु° । ६ क. घ. च. तन्त्रान्त्य° । ७ ङ. तद्वानु° ।

पञ्चभिर्वा । अनभ्यासमेके ।

प्रथमोत्तमयोरनभ्यासमित्यर्थः ।

उक्तमग्निमन्थनं तथा घ्राये कृताकृतावाज्यमागौ । आवाहने
पशुदेवताभ्यो वनस्पतिमनन्तरम् ।

आवाहयेदिति शेषः । आवाहनग्रहणमावाहनादिभैष्टिकेभ्य निगमेषु निगमनं वनस्प-
तेर्न पाशुकेभ्यस्त्येवमर्थम् । अतः सूक्तवाक्ये निगमनं न कर्तव्यं भवति ।

संमार्गैः संमृज्य प्रवृताहुतीर्जुहुयात् ।

संमार्गैः संमृज्योदकं स्पृष्ट्वा प्रवृताहुतीर्जुहुयात् । प्रवृताहुतीरिति कर्मनाम न गुण-
विधिः ।

जुष्टो वाचे भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाक् । यद्वाचो मधुमत्तमं
तस्मिन्माधाः सरस्वत्यै वाचे स्वाहा । पुनरादाय पञ्चविग्राहं स्वाहा
वाचे स्वाहा वाचस्पतये स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वते महोभ्यः
संमहोभ्यः स्वाहेति ।

सकृद्गृहीत्वैकां हुत्वा पुनः सकृद्गृहीत्वा पञ्चाऽऽहुतीर्जुहुयात् । आहुतिर्न स्यामेदादेश
द्रव्यभेदे सिद्धे विग्राहवचनं मन्त्रविग्रहणार्थम् ।

सोम एवैके ।

सोमशब्देन सौत्यमहरुच्यते । सौत्य एवाहन्ययं होमो नान्यस्मिन्निति के ।

प्रशास्तारं तीर्थेन प्रपाद्य दण्डमस्मै प्रयच्छेद्दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां
मिश्राधरुणयोस्त्वा बाहुभ्यां प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामीति ।

विहारप्रपदनस्य तीर्थेनैव सिद्धत्वात्तीर्थेनेतिवचनं प्रशास्तस्तीर्थेन प्रपद्यसेति संभ्रैषलाभा-
र्थम् । प्रदानमन्त्रो मिश्राधरुणयोरित्यादिः ।

तथायुक्ताभ्यामेवेतरौ मिश्राधरुणयोस्त्वा बाहुभ्यां प्रशास्त्रोः प्रशिषा
प्रतिगृह्णाम्यवक्रौ विश्वरो भूयासमिति ।

प्रतिगृह्णीयादिति शेषः । तथायुक्ताभ्यामिति । दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यामित्यर्थः ।

प्रतिगृह्योत्तरेण होतारमतिव्रजेद्दक्षिणेन दण्डं हरेन्न चानेन संस्पृशे-
दात्मानं वाऽन्यं वाऽऽपैषवचनात् ।

अनेन दण्डेनाऽऽत्मानमन्यं वा न संस्पृशेदा अपैषवचनात् । यावत्प्रैषोच्चारणं नास्ति
सावदयं नियमः । आरब्धे प्रथमपैषे नायं नियमः ।

अन्यान्यपि यज्ञाङ्गान्युपयुक्तानि न विहारेण व्यवेयात् ।

अन्यान्यपीतिवचनाद्यत्पूर्वोक्तमुत्तरेण होतारमतिश्रेयसाक्षिणेन दण्डनं हरेदिति तदपि व्यवयपरिहारार्थमेवेति गम्यते । तेनैतद्वर्जितं भवति—हवींषि चाम्नयोऽन्तरतमाः, हविः पु च प्रधानाप्रधानविशेषोऽस्ति, तत्र खुगादीनि साधनानि, तेषु च विशेषोऽन्वेयणीयः । ततः कर्तारस्तेषु च स्वाभी मुख्यो द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु विशेष इत्येवं बुद्धैतेषूपचारे कृते यज्ञाङ्गानि विहारेणाव्यवेयानि भवन्ति । उपयुक्तवचनमनपवृत्तकर्मणामेव ग्रहणार्थम् । सर्वार्थं चेदं सूत्रं व्यवयप्रतिषेधपरत्वात् ।

दक्षिणो होतृपदनात्प्रह्वोऽवस्थाय वेद्यां दण्डमवष्टभ्य ब्रूयात्पैपांश्चाऽऽवेशम् ।

वेदिश्रोण्यां बहिर्वेदि होतृपदनं तस्य दक्षिणतो बहिर्वेदि स्वयंमवस्थायान्तर्वेदि दण्डमवष्टभ्य ब्रूयात्—पैवानादेशमात्रेण प्रेषणमित्यर्थः । यावन्ति पैपार्चानि प्रेषणानि सन्ति तावत्सु प्रेषणेषु पैपाः ब्रूयादिति । एतदुक्तं भवति—पैपान्नायपरिपठितान्सर्वापैपान्मैत्रावरुण एव प्रेषितः प्रेषितोऽनुब्रूयादित्यर्थः । चशब्दो मैत्रावरुणानुर्कर्मणार्थः । तेन ज्ञायते व्यवयप्रतिषेधसूत्रं सर्वार्थमिति ।

अनुवाक्यां च सप्तैवे पूर्वां पैपात् ।

अनुवाक्यां ब्रूयादिति शेषः ।

पर्याग्निसंस्तोकममोतोन्नीयमानसूक्तानि च ।

एवंभूतमैत्रावरुणानुर्कर्मणार्थश्चशब्दः ।

सोम आसीनोऽन्यत् ॥ १ ॥

उक्तेभ्यो यदन्यमैत्रावरुणस्य सोमे कर्मास्ति तदासीनो ब्रूयात् । सोमेऽप्येतानि तिष्ठन्निव ब्रूयादित्यर्थः ॥ १ ॥

एकादश प्रयाजाः ।

पशावेकादश प्रयाजा इति नियम्यते सर्वत्र सर्वेषाम् ।

तेषां पैपाः ।

तेषां प्रयानानां पैपा अपि भवन्ति ।

ते चैत इत्याह—

प्रथमं प्रेषमूक्तम् । उक्तं द्वितीये ।

यदुक्तं प्रकृतौ षात्तिष्ठादीनां नाराशंसः, इतरेषां तनूनवादिनि तदमाकृतेषु प्रेषेऽपि स्यादित्येवमर्थं सूत्रम् ।

अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेष्यति प्रेषैर्होतारम् ।

एवं सति होत्रा नाध्वर्योः प्रेष-आकाङ्क्षणीय इत्यर्थः ।

होता यजत्याग्नीभिः प्रेषसलिङ्गाभिः ।

होतृग्रहणं मैत्रावरुणाधिकारात्प्रेषसलिङ्गाभिरित्याग्नीष्वपि तदनुपाजराशंस इति विवेकः कर्तव्य इत्यर्थः ।

समिद्धो अग्निरिति शुनकानां जुपस्व नः समि-

धमिति वसिष्ठानां समिद्धो अग्रेति सर्वेषाम् ।

वसिष्ठशुनकानामुक्त्वा विधीयमानत्वात्तद्वर्जानां सर्वेषामिति गम्यते । अन्त्यं जामद-
ग्न्यमिदं त्वाग्नीसूक्तं नाऽऽगस्त्यम् । आम्नायक्रमानुगुण्याद्वासिष्ठविधुत्तरकादिकत्वाच्चास्य
विधेः । तत्राज्यादीनां नाराशंस्येव वासिष्ठ्याहर्तव्या प्रेषसलिङ्गाभिरित्युक्तत्वात् । एवं
प्रानापत्येऽपि, यशौ वसिष्ठादीनां नाराशंस्येयेव ।

यथ ऋषि वा ।

यो यत्परिस्तदानु*गुण्यं यथर्षिद्वन्द्वेनोच्यते । तथा वाऽऽग्नीसूक्तं ग्रहीतव्यम् । स्वीय-
र्षिनामधेयस्यानुगुणा आश्रयः कर्तव्या इत्यर्थः । तत्र भगवता शौनकेन यथर्षिपक्ष आग्नी-
विवेकार्थमेव श्लोक उक्तः—

कण्वाङ्गिरोगस्त्यशुनका विश्वामित्रोऽग्निरेव च ।

वसिष्ठः कश्यपो वाध्वश्चो जमदग्निरयोत्तमः ॥

तत्र दर्शानां सूक्तानां प्रथमं कण्वानां 'सुसमिद्धो न आवह' इति । द्वितीयं तद्व-
र्जानामङ्गिरसां 'समिद्धो अग्न आवह' इति । तृतीयमगस्तीनां 'समिद्धो अघ
राजसि' इति । चतुर्थं शुनकानां 'समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्याम्' इति । पञ्चमं
विश्वामित्राणां 'समिदसमित्सुमनाः' इति । -षष्ठमग्नीणां 'सुसमिद्धाय शोचिषे'
इति । सप्तमं वसिष्ठानां 'जुपस्व नः समिधमग्ने अघ' इति । अष्टमं कश्यपानां समिद्धो
विश्वतस्पतिः' इति । नवमं वाध्वश्चानाम् । 'इमां मे अग्ने समिधं जुपस्वेह' इति ।
शुनकवाध्वश्चवर्जितानां ऋगूणां दशमं 'समिद्धो अघ मनुषो दुरोण' इति । यथर्षिपक्षे
विवेकोऽयम् ।

* क. अनुसरणम् ।

प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषाम् ।

तुशब्देनात्र वसिष्ठशुनकसहितानामिति विशेषो लभ्यते ।

दशसूक्तेषु प्रेषितो मैत्रावरुणोऽग्निर्होता न इति तृचं पर्यग्नयेऽन्वाह ।

कालोपदेशादप्रेषितोऽपि ब्रूयादिति प्रेषितवचनम् । मैत्रावरुणग्रहणभुत्तराग्रेम् । पर्यग्नय इति परितः क्रियमाणमग्निमभिधातुमित्यर्थः ।

अग्निगवे प्रेष्योपप्रेष्य होतरिति वोक्तोऽजैदग्निर-

सनद्वाजमिति प्रेषमुक्त्वाऽन्तर्वेदि दण्डं निदध्यात् ।

मैत्रावरुणग्रहणं द्वितीयेऽपि संप्रैपे मैत्रावरुण एव ब्रूयादित्येवमर्थम् । प्रैपपाठस्तु हेतु-
लिङ्गेन विकृतत्वात् । पूर्वस्य तु पाठः *परिसंख्यामयात् । प्रैपवचनं प्रैपमित्येकवचनविव-
क्षार्थं न द्विवचनविवक्षार्थम् । तद्विवक्षया प्रैपक्यसिद्धिद्वारेणान्वानमस्य साधितं भवति ।
इदानीं दण्डनिधानवचनान्न पूर्वं निधातव्यम् । इति गम्यते ।

अग्निगुं होतोहन्नङ्गानि दैवतं पशुमिति यथार्थम् ।

अग्निगुरिति 'दैव्याः शमितार आरम्भम्' इत्यस्य मन्त्रस्य नाम । मैत्रावरुणा-
धिकाराद्धोतृग्रहणम् । ऊहन्नित्यभिधेयवशेन वचनानि सन्नमयन्नित्यर्थः । अह्नानातिवचन-
मग्निगावङ्गादीनां शब्दा एवोह्यन्ते नाग्ये बहिर्मातृपितृशब्दादय इति ज्ञापनार्थम् । यथार्थ-
मिति । यो यस्य शब्दस्यार्थस्तं तपोहःब्रूयादित्यर्थः । ऊहन्नित्यनेनैवास्मिन्नर्थे सिद्धे यथा-
र्थमिति वचनं संख्यवहारार्थमूहसंज्ञेति ज्ञापनार्थम् ।

पुंवन्मिथुने ।

मिथुनमिति स्त्रीपुंसयोः समाहार उच्यते । अस्मिन्समाहारे पुल्लिङ्गेनैवोहः कर्तव्य इति ।
नियम्यते ।

अधपतीम् ।

अयं शब्दो देवतावाची । तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाय निर्देशः कृतः । तेनायमपि
पदार्थो देवतावाचिनः स्त्रीप्रत्ययस्य संबन्धादस्मिन्सूत्रे लभ्यते स्त्रीदेवतेति । स च स्त्रीदे-
वतेति पदार्थोऽस्मिन्सूत्रे पुंवद्वचनस्य विधीयमानत्वाद्स्त्रीदेवतायामभिधेयत्वमित्यर्थात्क-

* क — ग्यातृभिः ।

१ ए. घ. च. "द्वेनावि" । २ झ. "स्याभावात्" । ३ ख. ग. झ. "र्थं तदि" । ४ घ.
च. "कस्या । प्रे" । ५ ख. ग. झ. "परिमा" । घ. छ. घ. परिमातृ । ६ ख. ग. तथातृत्वा" ।
७ ख. ग. "ति गम्य" ।

रूप्यते । मेघपतिशब्दप्राप्तिपदिकं च पुंवद्वचनस्य विषयत्वेनेत्येवं संप्रदायाविच्छेदादव-
गम्यते । अत एव सूत्रार्थः—स्त्रीदेवतार्था मेघपतिशब्दं पुंवद्व्यादिति । एवं व्याख्याय-
मानेऽस्मद्भाषणमनुसृतं भवति ' अथो खल्वद्भुर्यस्यै वाव कस्यै च ' इत्यदि ।

मेघायां विकल्पः ।

मेघशब्दात्पशुवाचिनः परः स्त्रीप्रत्ययः पूर्ववत्स्त्रीपशविति निगमयति । तेन स्त्रीपशौ
मेघशब्दं पुंवद्वा स्त्रीवद्वा ब्रूयादिति विकल्पोऽत्र विधीयते ।

यथार्थमूर्ध्वमग्निगोरन्यग्निथुनेभ्यः ।

अग्निगोरूर्ध्वं यथार्थमूहो भवति मिथुने तु सर्वत्राग्निगुवदेव । एतदुक्तं भवति—अग्नि-
गोरूर्ध्वमङ्गादिशब्दा अन्ये चार्थवशेनोक्तान्ते न नियमेनाङ्गादिशब्दा एवेति । मिथुनं तु
सर्वत्र पुंवदेवाभिधेयमिति ।

सर्वेषु यजुर्निगदेषु ।

न केवलमयं विधिः पशावेव । कथं तर्हि सर्वेषु यजुर्निगदेषु चार्थवशेनोहः कार्यः ।
यजुंष्येवोच्चैः प्रयोगार्हो निगदा उच्यन्ते ।

प्रकृतौ समर्थनिगमेषु ।

प्रकृताविति यस्मिन्कर्मण्यर्थाभिधानार्थो यो मन्त्र उत्पद्यते तस्य मन्त्रस्य तत्कर्म
प्रकृतिः । समर्थो नाम यथार्थाभिधाथी शब्दः । निगमा नाम मन्त्राः । उत्पत्तिस्थाने ये
मन्त्रा यथार्थाभिधायिशब्दवन्तस्तेषु विकृतिपूर्वो भवति । ये तु पुनः प्रकृतावेवायथार्थाभि-
धायिशब्दवन्तस्तेषु विकृतावपि न भवत्यूह इति प्रकृतावसमर्थनिगमसंभवाज्ज्ञानान्न प्रकृ-
तावूहो विद्यत इति गम्यते । उपपन्नमेवेदम् । तदर्थाभिधानार्थमेव तस्य मन्त्रस्य प्रैत्यज्ञा-
नानात् । तत्र लक्षणया गौण्या वाऽभिधानं कल्पनीयम् । तस्याः कल्पनाया विकृताव-
प्यविशेषात्तेषां विकृतावप्यनूह एवेति युक्तमुक्तं प्रकृतौ समर्थनिगमेष्विति ।

प्राकृतास्तेव मन्त्राणां शब्दाः ।

ऊहे क्रियमाणे मन्त्राणां प्राकृता एव शब्दा भवेयुः । एतदुक्तं भवति—यदि प्रकृतौ
छान्दसं प्रातिपदिकं स्यात्तदा तस्मादेव विभक्त्यूहः कर्तव्यो न प्रातिपदिकसंस्कार इति ।
तुशब्देन न्यायविरुद्धोऽयमर्थ इति दर्शयति । ऊहस्यास्मदायत्तप्रयोगत्वाद्भाषिकत्वमेवेति

* क.—शक्यसंबन्धो लक्षणा । यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदशक्यार्थे भवादे
घोषासंभवात्तत्संबन्धे तरे घोष इत्यर्थो नुष्यते ।

ल्यप्ये । मेघपतिशब्दप्रातिपदिकं च पुंषद्वचनस्य विषयत्वेनेत्येवं संप्रदायाविच्छेदादव-
गम्यते । अत एव सूत्रार्थः—स्त्रीदेवतायां मेघपतिशब्दं पुंषद्वचन्यादिति । एवं व्याख्याय-
मानेऽमद्भाषणमनुसृतं भवति 'अगो सत्त्वाद्गुर्यस्यै वाव कस्य च' इत्यदि ।

मेघायां विकल्पः ।

मेघशब्दात्पशुवानिनः परः स्त्रीप्रत्ययः पूर्ववत्स्त्रीपशाविति निगमयति । तेन स्त्रीपशौ
मेघशब्दं पुंषद्वा स्त्रीषद्वा न्यायादिति विकल्पोऽत्र विधीयते ।

यथार्थमूर्ध्वमग्निगोरन्याग्निमिथुनेभ्यः ।

अग्निगोरूर्ध्वं यथार्थमूहो भवति मिथुने तु सर्वत्राग्निगुवदेव । एतदुक्तं भवति—अग्नि-
गोरूर्ध्वमग्नादिशब्दा अन्ये चार्थवशेनोक्तान्ते न नियमेनाग्नादिशब्दा एवेति । मिथुनं तु
सर्वत्र पुंषदेवाभिधेयमिति ।

सर्वेषु यजुर्निगदेषु ।

न केवलमयं विधिः पशावेव । कथं तर्हि सर्वेषु यजुर्निगदेषु चार्थवशेनोहः कार्यः ।
यजुर्व्येवोचैः प्रयोगार्हो निगदा उच्यन्ते ।

प्रकृतौ समर्थनिगमेषु ।

प्रकृताविति यस्मिन्कर्मण्यर्थाभिधानार्थो यो मन्त्र उत्पद्यते तस्य मन्त्रस्य तत्कर्म
प्रकृतिः । समर्थो नाम यथार्थाभिधायी शब्दः । निगमा नाम मन्त्राः । उत्पत्तिस्थाने ये
मन्त्रा यथार्थाभिधायिशब्दवन्तस्तेषु विकृतिपूर्वो भवति । ये तु पुनः प्रकृतावेवायथार्थाभि-
धायिशब्दवन्तस्तेषु विकृतावपि न भवत्यूह इति प्रकृतावसमर्थनिगमसंभवात्तुक्तानाञ्च प्रकृ-
तावूहो विद्यत इति गम्यते । उपपन्नमेवेदम् । तदर्थार्थाभिधानार्थमेव तस्य मन्त्रस्य प्रत्यक्षा-
ज्ञानात् । तत्र लक्षणया गौण्या वाऽभिधानं कर्तव्यम् । तस्याः कल्पनाया विकृताव-
प्यविशेषात्तेषां विकृतावप्यूह एवेति शुक्तमुक्तं प्रकृतौ समर्थनिगमेष्विति ।

प्राकृतास्त्वेव मन्त्राणां शब्दाः ।

उहे क्रियमाणे मन्त्राणां प्राकृता एव शब्दा भवेयुः । एतदुक्तं भवति—यदि प्रकृतौ
छान्दसं प्रातिपदिकं स्यात्तदा तस्मादेव विभक्त्यूहः कर्तव्यो न प्रातिपदिकसंस्कार इति ।
तुशब्देन न्यायविरुद्धोऽयमर्थ इति दर्शयति । उहस्यास्मदायत्तप्रयोगत्वाद्वापिकत्वमेवेति

* क.—शव्यसंज्ञो लक्षणा । यथा गद्गायां घोष इत्यादौ गद्गापदशक्यार्थे भवादे
घोषासंभवात्तत्संबन्धे तीरे घोष इत्यर्थो भुज्यते ।

न्यायविरुद्धमपि । असमर्थेष्वनूहवचनं छान्दसस्यापि प्राकृतस्यैव शब्दस्य ग्रहणमित्युभयं
ग्रहीतव्यमेवेत्येवमर्थं तु शब्दं प्रयुक्तवान्स्वयमेवाऽऽचार्यः ।

प्रतिनिधिष्वपि ।

प्राकृता एव शब्दा इति वर्तते ।

नामिरुपमा मेऽदो हविरित्यनूह्यानि ॥ २ ॥

यथाकथंचित्प्राप्तानां प्रतिषेधोऽयम् । उपमेत्युपमार्थाः इयेनादयः शब्दा गृह्यन्ते ॥ २ ॥

दैव्याः शमितार आरमध्वमुत मनुष्या उपनयत मेध्यादुर आशासाना
मेधपतिभ्यां मेधम् । प्रास्मा अग्निं मरत स्तुणीत बर्हिरन्वेनं माता मन्य-
तामनुपिताऽनुभ्राता सगर्भ्योऽनुसखा सयूध्यः । उदीचीनां अस्य पदो
निधत्तात्सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः
श्रोत्रं पृथिवीं शरीरम् । एकधाऽस्य त्वचमाच्छद्यतात्पुरा नाभ्या अपि
शसो वषामुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । इयेनमस्य वृक्षः कृणु-
तात्पशसा बाहू शला दोषणी कश्यपे वांसाच्छिद्रे श्रोणी कवपोरु स्ने-
कपर्णाऽष्टीवन्ता पङ्क्तिंशतिरस्य धंक्रपस्ता अनुष्ठयोऽच्यावयताद्वात्रं गात्र-
मस्यानूनं कृणुतात् । ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात् । अस्त्रा रक्षः संसृज-
तात् । वनिष्टुमस्य माराविष्टोरुकं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रविता रवच्छ-
मितारः । अधिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमधिगाऽउ अपाप ।

अयमधिगुः । अत्रोह्यानि पदानि वक्ष्यन्ते । मेधपतये मेधपतिभ्यां मेधपतिभ्यः । मेधं मेधौ
मेधान् । मेधां मेधे मेधा एवं वा । अस्मै, आभ्याम्, एभ्यः । अस्मै, आभ्याम्,
आभ्यः । एनम्, एनौ, एनान् । एनाम्, एने, एनाः । अस्य, अनयोः, एषाम् ।
अस्याः, अनयोः, आसाम् । शरीरं शरीरे शरीराणि । त्वचं त्वचौ
त्वचः । वषां वषे वषाः । वक्षः, वक्षसी वक्षांसि । प्रशसा, प्रशसः । बाहू बाहून् ।
दोषणी दोषाणि । अंसौ, अंसान् । अच्छिद्रे, अछिद्राः । श्रोणी श्रोणीः । ऊरू
ऊरून् । अष्टीवन्ता अष्टीवन्तः । वनिष्टुं वनिष्टु वनिष्टून् । इयेवमूहः । मेधं, सयूध्यः,
शरीरं, वारयध्वात्, अनूनं कृणुतात्, खनतात्, सृजतात्, शमितारः अधिगा ३ उ
अपाप इत्येतान्यवसानानि अत्र श्लोकः—

मेधं सयूध्यश्च शरीरयध्वादनूनपूर्वं कृणुतात्रताच्च ।

जतान्भितारोऽधिगा उ अपाप एतेऽधिगौ मध्यविरामदेशाः ॥

अस्मा रक्षः संसृजताच्छमितारोऽपापेत्युपांशु ।

एते त्रयः शब्दाः स्वे स्वे स्थाने उपांशु प्रयोक्तव्याः । शमितार इतीतरयोर्मध्ये पाठात्तन्मध्यगत एवोपांशुर्भवति नान्यः ।

एकधा पद्विंशतिरिति द्विद्विबहूनाम् ।

द्विबहूनां पशूनां संवन्निवातेतौ शब्दौ द्विर्न्यूनात् । विभक्त्यहूनमस्य वचननिवृत्त्यर्थं पद्विंशतिशब्दस्याभ्यासो नियम्यते ।

पुरान्तरिति चैके । अधिगवादि त्रिरुक्त्वा शमितारो यदत्र सुकृतं कृण्वथास्मामु तद्यदुपकृतमन्यत्र तदिति जपित्वा दक्षिणावृत्तावर्तते ।

अधिगो शमीध्वमित्याद्यपान्तं त्रिरुक्त्वा शमितार इत्यादि च जपित्वा दक्षिणावृत्तावर्तते । दक्षिणावृत्तचनं विहारदव्यावृत्तिरिति प्राप्तमनूयते, एवं मन्त्रं जपित्वेदमेव कुर्यान्नान्यत्किंचिदक्षिणावृत्तित्वेवमर्थम् । उक्तेन प्रकारेणाऽऽवृत्य पृष्ठतः कृत्वाऽऽसीत ।

मैत्रावरुणश्च ।

मैत्रावरुणश्चैवमावृत्य पृष्ठतः कुर्यात् ।

सध्यावृतौ ब्रह्मयजमानी संज्ञप्ते पशावावर्तेरन् ॥ ३ ॥

पुनरावर्तनकालोऽयम् । तस्मादेतावन्तं कालं पराश्र एवाऽऽसीरन् ॥ ३ ॥

वपायां श्रप्यमाणायां प्रेषितस्तोकेभ्योऽन्वाह

जुषस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञमिति ।

वपायां श्रप्यमाणायामिति वचनं श्रप्यमाणवपासंवन्धिस्तोकाभिधानां जुषवचनेन वैषैव संश्लिष्यत इति ज्ञापनार्थम् । प्रेषितवचनं प्रेष एवास्यानुवचनस्य निमित्तं नावसरविशेष इत्येवमर्थम् ।

उक्तमादापनं स्वाहाकृतिभ्यः ।

स्वाहाकृत्यर्थमत्र सुगादापनं कर्तव्यम् । तेन माध्यन्दिने सवने प्राजापत्येषु स्तोका-
नन्तरं स्वाहाकृत्यमावादादापनं न कर्तव्यं भवति । एतदप्यत्रावगम्यते—सुगादापनं प्रया-
जार्थमेवेति । तेनाऽऽज्यमागप्रभृतिषु हविराहुतिप्रभृतिषु चेतन्न स्यात् ।

होताऽयक्षदग्निं स्वाहाऽऽज्यस्य स्वाहा

मेदस इति प्रैष उत्तमाऽऽग्नी याज्या ।

दशसूक्तेष्विति वचनादुत्तमप्रैषोऽवशिष्टः स्वाहाकृत्यर्थः, तदर्थमेवाऽऽग्नी चावशिष्टा,

किमित्यत्रोभयोर्वचनम् । आप्रीवचनस्येदं प्रयोजनम्—उत्तमैवाऽऽप्री याज्या नात्र देवताः
स्वाहाऽऽमुं स्वाहाऽऽमुमिति । प्रकृताभिगन्तव्येति । भ्रैषवचनं विस्पष्टार्थम् ।

वषा पुरोडाशो हविरिति पशोः प्रदानानि ।

प्रदानानीति । यागा इत्यर्थः । पशवेतद्द्रव्यसंवाञ्छिनस्त्रयो यागाः कर्तव्या इत्यर्थः ।
तेषां प्रदानानीति संज्ञा । पशावित्याधिकारे पशोर्वचनं पशोः पशोरिति वीप्सार्थम् । तेनैक-
देवत्येषु बहुषु पशुषु प्रतिपशु वषाहविर्भेदवत्पुरोडाशभेदः सिद्धो भवति ।

तानि पृथङ्नानादेवतेषु ।

एकदैवत्य एकस्मिन्नपि पशौ वषापुःरोडाशहविषां भ्रैषयाज्यानुवाक्याभेदाः पृथग्भावः
सिद्धः परस्परम् । तथा नानादेवतेषु पशुषु वषायागानामेवं पृथग्भावः सिद्धो याज्यानुवा-
क्याभेदादेव । तथा पुरोडाशानां हविषामपीति पृथग्भावस्याविधेयत्वादेकदेवतेषु वषानां
सङ्ख्यागः । तथा पुरोडाशानां हविषामपीति व्यतिरेक एवात्र विधातव्यः । तानीति वचनं
योगविमार्गार्थम् । तेनैकदेवतेष्वपि वषादीनां पृथक्प्रदानत्वं न भवति । एकयोगत्वे नाना-
देवतेष्वेतेषां पृथक्प्रचारकपृथक्प्रदानत्वमपि स्यात् । योगविभागे सति पूर्वेण सर्वेषां प्रदान-
त्वम्, उत्तरेणैकदेवतेषु सहप्रचार इति युक्तम् ।

मनोतां च ।

अवधीमानहविर्यत्त्वान्मनोताया नानादेवतेषु पृथक्प्रचारे सत्यवदानस्य यागव्यवधाना-
स्पतिपशु मनोतामन्त्रमावर्तयेत् ।

न मनोताऽऽवर्ततेत्येके ।

एक आचार्या मनोता नाऽऽवर्तयितव्येत्याहुः । मनोता वेत्येतावता विकल्पो सिद्धे
गुरुसूत्रकर्तुं न्यायविकल्पोऽयमिति प्रदर्शनार्थम् । तत्रैके मन्थन्ते । आग्नेयत्वान्मन्त्रस्य ।
'स्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता' इति मनोताशब्दस्याग्नौ प्रवृत्तिदर्शनात् । 'अग्निर्वै देवानां
मनोता' इति च श्रुतेः । संप्रिये च हविःशब्दस्य मनोताकाललक्षणार्थत्वेनापि संभवादनुव-
चनस्यान्वयार्थत्वम् । अत्रयर्थत्वे च यागावृत्तावप्याहवनीयाख्यस्याग्नेरभेदेनानावृत्तिरे-
वेति । आचार्यस्तु । पशोर्वाऽऽलव्यस्य मनोर्ऽर्कामिति मनोतायै हविषोऽवधीयमानस्या-
नुवृत्तीत्याह । 'मन एवास्यावस्थे' इति श्रुतिः । तस्या अयमर्थः—पशोराळेव्यस्य

१ ख. ग. 'मेहाऽऽप्री' । २ ड. 'यतावदना स्वा' । ३ क. 'हाऽमुं' । ४ घ. च. 'ग्वावाः ।
विदाः प' । ५ झ. 'ह्येऽमु' । ६ ख. ग. घ. ड. च. झ. 'ना प्रदानत्वं भ' । ७ ङ. झ.
'येऽते' । ८ क. घ. 'पक्रम' । ९ ल. ग. 'लम्भनस्य' ।

संज्ञानकाले जीवोऽपक्रामति ॥ एव मनःशब्देनोच्यते । ' यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरम् ' इत्यादिषु जीवे मनःशब्ददर्शनात् । जीवोऽग्निशब्दश्च दृश्यते—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ।

इति भगवद्गीतासु दर्शनात् । अग्निजीवमनसामकार्षत्वं च दृश्यते ' अयं होता प्रथमः पश्यतेमम् ' इति द्वेचे । अतोऽवदीयमानहविषो मनोताया अनुब्रहीत्युक्तोऽग्निजीवाख्यस्य मनसो हविःसंबन्धार्थमनुब्रहीत्युक्तं भवति । अतोऽग्निं प्रकाशयदनुवचनं हविषो जीवमेव प्रकाशयतीति हविरर्थमेवेति गम्यते । तेन यागावृत्तावबदानस्य पदार्थान्तरव्यवधानात्प्रतिहविर्मनोतौनुवचनावृत्तिं मन्यते । अत्र न काचिच्छ्रुतणाऽप्यस्तीति तमेव पक्षं परिगृहीतवानाचार्यः ।

तेषां सलिङ्गाः प्रैषाः ।

तेषां प्रदानानां समानलिङ्गाः प्रैषाः प्रैषसमाम्नाय एव पठितास्तदर्थत्वेनैव समानलिङ्गाः समानदेवता इत्यर्थः । तेनैतत्साधितं भवति—यद्वैवस्वः पशुस्तद्वैवस्वः पुरोडाशो भवतीति । तेषामिति वचनं तेषामेव संप्रैषत्वं नाऽऽज्यभागयोरित्येवमर्थम् । प्रैषसमाम्नायस्य कर्त्तव्यत्वात्तत्र चाऽऽज्यभागयोः संप्रैषस्यानास्तानादप्रैषावेवेति मन्यमानस्तेषामित्युक्तवानाचार्यः । यद्यध्वर्यवः संप्रैषौ कुर्युस्तदा ' होता यक्षदग्निमाज्यस्य जुपतां हविर्होतयंज होता यक्षस्तोममाज्यस्य जुपतां हविर्होतयंज ' इत्येतौ प्रैषौ भवतस्तदाज्यभागयोः ।

तेष्वग्नीषोमयोः स्थाने या या पशुदेवता ।

तेषु प्रदानप्रैषेषु पञ्चन्तरेष्वतिदेशात्प्राप्तेषु यास्तासु विकृतिषु देवतास्तासामेकैकामेवाग्नीषोमस्थाने निर्दिश्य यष्टयं न सर्वा देवताः सकृदेव निर्देष्टव्याः । यावत्यस्तत्र देवतास्तावत्कृत्वः प्रैषोऽभ्यसितव्य इत्यर्थः । एतदर्थमेव या या पशुदेवतेति वीप्सावचनमुक्तम् । अयमर्थोऽस्मिन्सूत्रे सम्यगव्युत्पादितोऽग्नीषोमयोः स्थान इति श्रुतताऽऽचार्येणाग्नीषोमयोः पशूनां प्रकृतिः पाशुके विध्यन्ते गृह्यमाण इति ।

छागस्थान उस्त्रो गौर्भिषोऽविको हयोऽश्वोऽन्वादेशो व्यक्तचोदनाम् ।

गोमेषहयानामेकैकस्या जातेर्द्वौ द्वौ शब्दैः नियम्येते वैकल्पिकौ । एतदुक्तं भवति गोनातिश्चेत्पशुच्छागस्थाने गोशब्दमुल्लशब्दं वा प्रयुज्जीत । एवमितरयोरपि जात्योः । प्रायिकोऽयं विधिः । कुतः । अन्वादेशे व्यक्तचोदनाम् । औपदेशिकस्य मन्त्रस्य प्रकृतौ

प्रयोग आदेशः । तस्यैवातिदेशप्राप्तस्य विकृतौ प्रयोगोऽन्वादेशः । व्यक्तचोदना प्रकृति-
प्राप्तस्य मन्त्रस्य विकृतौ संस्कृत्य पुनः पाठः । यथा 'प्रनापतयेऽश्वस्य तूवरस्य गोमृ-
गस्य' इत्येवमादि । तत्रैव तमनुसृत्यैव मन्त्राः प्रयोक्तव्याः । एतदुक्तं भवति—आति-
देशिकमन्त्रप्रयोगे यस्माद्विकृत्युपदेशमनुसृत्यैव मन्त्रः प्रयोक्तुं युज्यते तस्माद्विकृत्युपदेशो
सति स एव भवति । तदभावे गोशब्द उल्लशब्दो वेत्येवं द्रष्टव्यम् ।

एवं वनस्पतिस्विष्टकृतसूक्तवाकप्रैषेषु ।

यथा प्रशमप्रैषेषु देवताशब्दस्य पशुशब्दस्य च स्थान एकैकं देवताशब्दं पशुशब्दं च
कृत्वा प्रयोग उक्तः, एवं वनस्पतिस्विष्टकृतसूक्तवाकप्रैषेषु प्रयोगः कर्तव्यः । तत्रायं
विशेषः—नानादेवतेष्वपि पशुषु यन्नाग्निरित्यादेः प्रिया धामान्यन्तस्य, अयाळादेस्तदन्तस्य,
बध्नन्नमुष्मा अमुमित्यस्य च त्रिषु प्रैषेष्वभ्यासो न सर्वस्य प्रैषस्येति ।

प्राजापत्ये स्वग्निचिरया संयुक्ते वायव्यं पशुपुरो-
ळाशम् । एके वायव्ये प्राजापत्यं तेन पशुदेवता
वर्धत इत्याचार्याः पुरोळाशतत्प्रधानत्वात् ।

अयमभिप्रायः प्रकृतावग्नीषोमीये पशौ समानदेवतत्वात्पुरोळाशयागस्य पशुदेवताप्रत्य-
भिज्ञानात्तत्संस्कारद्वारेण तदर्पता युक्ता । अत्र पुनर्भिन्नदेवतत्वात्तदर्पता न युक्ता ।
ततश्च सूक्तवाकप्रैषेषु पुरोळाशेन पशुदेवतावर्धनमयुक्तमित्याशङ्का नैव कर्तव्या । प्राजाप-
त्येऽपि पशौ प्राकृतकार्यार्थतयैव पुरोळाशयागोऽपि प्राप्त एव । एवं पशुयागार्थतया
प्राप्तस्य देवतान्तरं विधीयमानं प्राकृतेदेवताकार्यकरत्वेनैव विधीयते । तत्र यच्छब्दभेदादप्र-
त्यभिज्ञानमाशङ्क्यते तदपि नैवाऽऽशङ्कनीयम् । तदर्प एवायंशब्दः प्रयुक्त इत्यवग-
म्यते । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमितिबद्धविन्यतीति । 'तेन पशुदेवता वर्धत इत्याचार्याः पुरोळा-
शतत्प्रधानत्वात्' इतिवदतः सूत्रकारस्येत्ययमेवार्थः श्रुतौ चोद्योत्तरमङ्ग्योपपादितः ।
तदाहुः—यदन्यदेवस्य उत पशुर्भवति इत्येवमादिना 'पवमानः प्रनापतिः' इत्येवमन्तेन ।

पुरोळाशनिगमेषु पुरोळाशवद्धवीप्वा-
ज्यवर्जं येषां तेन समवत्तहोमः ।

यस्मिन्ननेकपशुके पशुतत्र पुरोळाशस्य स्थाने पुरोळाशचर्वाज्यवर्जनाक्रमपरिवापावि-
शादयो विहितास्तत्र स्विष्टकृति तेषां सर्वेषां समवदाय प्रचारो विहितश्च । तत्र
पशुपुरोळाशस्विष्टकृतप्रैषे सूक्तवाकप्रैषे च पशुपुरोळाशेन देवता वर्धने कर्तव्ये सति
प्रकृतौ पुरोळाशस्य पुरोळाशत्वात्तेनैव शब्देन वर्धनं कृतम् । इह तु नानारू-

पत्वाद्वाविषां स्वेन स्वेनैव शब्देन निगमने प्राप्ते पुरोडाशशब्देनैव चर्वादीनां निगमनं विधीयते । सवनीयानां स्थिष्टकृत्यैषे सौमिके सूक्तवाक्यैषे चास्य च्छत्रिन्यायस्य दृष्टत्वा-
देवमुक्तम् । आज्यभागस्य तु तत्राभावाददृष्टः प्रयोग इति तस्य स्वशब्देनैव निगमनं भवति । आज्यस्य तु पुरोडाशत्वसंभावनैव संदिग्धा । यद्यसंभवस्तदाऽऽज्यवर्जमित्ययम-
भावात्तुवादः । यदि संभवति तदा स्वशब्देनैव निगमनमाज्यपुरोडाशानामाज्यपुरोळांशैरिति ।

मेधो रमीयानिति पश्वभिधाने ।

मेधो रमीयानित्येते पदे पश्वभिधाने पशोरभिधायके इत्यर्थः । मेधपदस्य विधानं प्रथ-
मप्रयुक्तात्वादस्मा एनमित्येवमर्वादीनां प्रदर्शनार्थम् । रमीयानित्यस्योपमार्थत्वशङ्कानिवृत्त्य-
र्थम् । पश्वभिधाने आदहसदिति पाठः कर्तव्यः प्रगृह्यत्वादस्य पदस्य ।

आदद्वयसत्करज्जुपतामघदग्रमीद्वीवृधतेति देवतानाम् ॥ ॥ ॥

एतेषां पाठो द्विवचनान्तानामाम्नायसिद्धत्वादेकवचनबहुवचनयोरिष्टलकारपरिग्रहार्थम् ।
आदत्, आदन् । घसत्, घसन् । करत्, करन् । जुपतां, जुपन्ताम् । अघत्, अघन् ।
अग्रभीत्, अग्रभीपुः । अवीवृधत्, अवीवृधन्त ॥ ४ ॥

हुतायां घषायां सव्रह्मकाश्चात्वाले मार्ज-
यन्ते निधाय दण्डं मैत्रावरुणः ।

अस्मिन्नवसरे चात्वाले मार्जयन्ते । बहुवचनेनैव सर्वेषां मार्जने सिद्धे सव्रह्मकवचनमस्म-
दीयाः सर्वे सह मार्जयेयुर्न पृथक्पृथगित्येवमर्थम् । दण्डनिधानवचनं स्तोकांनुवचनार्थमात्तस्य
दण्डस्यात्रैव निधानं न प्रागित्येवमर्थम् ।

इदमापः प्रवहत सुमित्र्या न आप ओषधयः सन्तु दुर्मि-
त्र्यास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्रेष्टि यं च वयं द्विधम् इति ।

इदमापः प्रवहतेत्यनयर्चा यजुषा चोभाभ्या मार्जनं कर्तव्यम् ।

एतावन्मार्जनं पशौ ।

एतावदेव मार्जनं नाऽऽतिदेशिकं कर्तव्यमित्यर्थः । पश्वधिकारे पुनः पशाविति वचनं
पश्वङ्गभूतायामिष्टावातिदेशिकस्य मार्जनस्य प्रवृत्त्यर्थम् ।

तीर्थेन निष्कम्याऽऽसीतामापुरोळाशथपणात् ।

अस्मिन्नवसरे नियमेनैतत्कर्तव्यम् ।

तेन चरित्वा स्थिष्टकृता चरेयुः ।

चरित्वेति प्रकृते चरेयुरितिवचनं प्रधानस्थिष्टकृतोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थम् । अतोऽन्वायात्यानां प्रवेशे सति तयोरेव मध्ये प्रवेशः सिद्धो भवति ।

यदि त्वन्वायात्यानि तैरग्रे चरेयुः ।

। यद्यस्मिन्नवसर आगन्तवो यागा उत्पद्यन्ते तैः पशुपुरोडाशस्थिष्टकृतोऽग्रे चरेयुः । तेषामन्वायात्यानीति संज्ञा । एतदुक्तं भवति—यदि पुरोडाशस्थिष्टकृतोऽग्रे यैः कैश्चन यागैश्चरेयुस्तान्यन्वायात्यानीति तेषामियं संज्ञा विधीयते । चरेयुरिति पुनर्वचनं चरणमेवैषां कर्तव्यं नान्यस्मिन्मनादीति सूचनार्थम् ।

तदेवोत्तरेण सूत्रेण विस्पष्टयति—

न तु तेषां निगमेष्वनुवृत्तिः ।

अन्वायात्यदेवतानां हविषां चाऽऽवाहनादिषु निगमेष्वनुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ।

नान्येषामूर्ध्वमावाहनादुत्पन्नानाम् ।

अन्वायात्येभ्योऽन्येषामप्यावाहनकालादूर्ध्वं हविरादि सर्वमुत्पद्यते तेषां तेषामपि निगमेष्वनुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ।

इळामग्रे पुरुदंसं सनिं गोर्होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य
स्वदस्व-हव्या समिपो दिदीहीति पुरोळाशस्थिष्टकृतः ।

पुरोळाशयोः पुरोडाशानामिति हविर्देम प्रेष उक्तः ।

ऊर्ध्वमिळायाः ॥ ५ ॥

मनोतायै संप्रेषितस्त्वं ह्यग्रे प्रथम इत्यन्वाह ।

अग्रेळामुपहूय मनोतामन्वाह । प्रेषितवचनमुक्तप्रयोजनम् ।

हविषा चरन्ति ।

तेषां सल्लिङ्गाः प्रैषा इति प्रेष उक्तः ।

तत्र प्रैषे करत एवाग्नीषोमावेवमित्येतरेषिणः ।

तत्र हविःप्रैषे करत एवाग्नीषोमावित्याम्नातं तस्यैवशब्दस्य स्थान एवमित्येतरोपेण आचार्या वक्तव्यमित्याहुः ।

किमविशेषेण, नेत्युच्यते—

अन्यत्र द्विदेवतान्मैत्रावरुणदेवते च ।

अन्यत्र द्विदेवतात्पशोरेकदेवते बहुदेवते च पशावित्यर्थः । द्विदेवते च मैत्रावरुणदेवते एवमिति वदन्ति । मित्रावरुणौ देवता यस्य पशोः स मैत्रावरुणः पशुः । मैत्रावरुणो

देवता यस्य ॥ मैत्रावरुणदेवतः पशुः । अत्र मैत्रावरुणशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या देवताप्र-
तिपादनासंभवाल्लक्षणया प्रतिपादयति । अतस्तेन शब्देन *व्यञ्जनोद्दिष्टदेवत्यः पशुर्लक्ष्यते
तस्मिन्नेत्यर्थः । एतल्लक्षणग्रहणं शास्त्रान्तरदर्शनाल्लभ्यत इत्युक्तं भाष्यकारेण ।

अत्र कारणमाह—

तथा दृष्टत्वात् ।

प्रेषेज्जैकेदेवतेषु बहुदेवतेषु च व्यञ्जनादि द्विदेवते च तथा दर्शनात्ते मन्यन्त इत्यर्थः ।

प्रकृत्या गाणगारिः ।

तत्र हेतुमाह—

उत्पन्नानां स्मृत आम्नायेऽर्जथेभेदे* निरर्थो विकारः ।

संप्रदायाविच्छेदेनाम्यस्यमान आम्नाये दृश्यमानानां पदानामर्थवशेनानूद्धानां सतां
विकार इत्येतज्जिप्रयोजनमित्यर्थः । उपन्यासप्रयोजनमेवंविधानां सामान्यतो दृष्ट्या
भ्रान्तिः क्वचिदपि न कर्तव्येति ।

याज्याया अन्तरार्धर्चौ वसाहोम आरमेत् ।

वसाहोमार्थं तत्रावसाय नोत्तरमाददीत । अवसानस्य तदर्धत्वात्तस्मिन्कृते
समापयेत् ।

वनस्पतिना चरन्ति प्रैषमभितो याज्यानुवाक्ये ।

प्रैषसमाम्नाये यो वनस्पतिप्रैषस्तमभितो ये ऋचावाम्नायेते ते वनस्पतेर्वाज्यानुवाक्ये
भवतः । प्रैषसमाम्नाये पठिताऽपि याज्येति समाख्यातत्वाद्धोत्रैव वक्तव्या ।

यत्राग्नेराज्यस्य हविष इत्यंत्राऽऽज्यमागौ ।

यथाज्यमागौ क्रियेते तदा तस्मिन्प्रेषे प्रधानदेवतावदेतौ नियमयेदित्यर्थः । एतम्,
एतौ, एतान् । एताम्, एते एताः । रभीयांसं रभीयांसौ रभीयसः । रभीयसां रभीयस्यौ
रभीयसीः ।

अथाळग्निरग्नेराज्यस्य हविष इति

स्विष्टकृतीळामुपहूयानुयाजैश्चरन्ति ।

इळामुपहूयेतिवचनमानन्तर्यार्थम् । तेन प्रकृतिप्राप्तं दक्षिणाप्रतिग्रहाद्यत्र नास्तीति
गम्यते ।

* क. प्रकाशनात् । + घ.—अर्थान्यत्वे शब्दान्यत्वं भवति । अर्थान्यत्वेऽविद्यमाने
शब्दस्य यो विकारः कियते स निरर्थकः स्मृतः ।

तेषां प्रैषास्तृतीयं प्रैषसूक्तमेकादशेह ।

इहेकादशानुयाजा न त्रयः ।

प्रागुत्तमा द्वावावपेत । देवो वनस्पतिर्वसुवने वसुधेयस्य
वेतु । देवं बर्हिर्वारितीनां वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति ।

एकादशानुयाजा इत्युक्त्वा द्वयोरेव याज्ययोः । पाठात्प्राकृतीभ्योऽन्या वैश्वदेव्या
आहर्तव्याः ।

अनवानं प्रैष्यति । अनवानं यजति ।

पुनरनवानग्रहणमुत्तरसूत्रे प्रैषाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

उक्तमुत्तमे ।

यदुक्तम् 'अनवानं यजति प्रकृत्या वा' इति तथाज्याया एव न प्रैषस्थेत्वेकमर्थं
पूर्वसूत्रे पुनरनवानग्रहणमिति व्याख्यातम् ।

सूक्तवाकप्रैषे पूर्वस्मिन्निगमे गृह्णन्नित्यत्राऽऽज्यमागौ ।

निगमद्वित्वात्पूर्वस्मिन्निगमिते विशेषणम् । अत्रैतिवचनं प्रधानदेवतावदाज्यमागयोरपि
निगमनार्थम् । गृह्णन्निति बध्नन्शब्दस्य प्रत्यासत्तायः ।

बध्नन्मुष्मा अमुं बध्नन्मुष्मा अमुमिति पशूंश्च देवताश्च ।

नानादैवतनानाजातीयपशुके पशुतन्त्रे पदत्रयस्याभ्यासलाभार्थं पठितस्यापि पुनरभ्यास-
पाठः ।

देवताश्चैकपशुकाः ।

एकपशुका एकजातीयपशुका इत्यर्थः । एकव्यक्तिपशुत्वे देवता इति बहुवचनं नोपपद्यते ।
देवता देवता देवतेति । तत्रैकशेषः । नै ह्येकः पशुर्बह्वभिर्देवताभिः संषध्यते । ननु वैश्व-
देवाग्निमारुत इत्यादिः पशुरस्ति । सत्यम् । अस्त्याश्रयभेदो न तु देवताभेदः । एवं तत्र
विग्रहः—विश्वेदेवा देवता यस्य स वैश्वदेव इति । अतो जात्यभिप्राय एवैकशब्दः ।
यत्रैकजातीयपशुका अनेका देवतास्तत्र देवताशब्दमेवाभ्यसेत् बध्नन्पशुशब्दो । पशुशब्दस्य
पावद्भूयं विभक्त्यपूर्वः कर्तव्यः । बध्नन्प्रत्यय इन्द्राग्निभ्यां छाणाविति ।

पशूंश्चैकदेवतान् ।

अत्र पशुशब्दानेवाऽऽवर्तयेत्तान्यौ । यथा 'बध्नन्प्रजापतयेऽध्वमजं तूपरं गोमृगम्'
इति भवति, उपयोरेकजातित्वे 'बध्नन्प्रजापतये छागौ' इति । न किञ्चिदभ्यसित-
व्यम् ।

उत्तर आज्येनेत्याज्यमागावमुष्मा अमुनेति पूर्वोक्तम् ।
पुरोळाशं पुरोळाशौ पुरोळाशान् । तं तौ तान् । तां ते ताः । पुरोळाशेन पुरोळा-
शाम्यां पुरोळाशैः ।

समाप्य प्रैषमग्नौ दण्डमनुप्रहरेदनवमृथे ।

अवभृथरहिते कर्मणि सूक्तवाक्यैषं समाप्यानन्तरमेवाऽऽहनीये दण्डमनुप्रहरेत् ।

अवमृथेऽन्यत्र ।

अन्यत्रेति । सावमृथे कर्मणीत्यर्थः । तत्रावमृथेऽनुप्रहरेदित्यर्थः ।

कृताकृतं वेदस्तरणं तीर्थेन निष्क्रम्याग्निपशुकेतना-
न्यव्यवयन्तो हृदयशूलमुपोयमानमनुमन्त्रयेरऽछु-
गसि योऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मस्तममिशोचेति ।

संस्थानपात्राकीर्षेण निष्क्रम्याग्निपशुके*तनान्यव्यवयन्तो हृदयशूलमुदस्यमानं
'शुगसि' इत्यनेन मन्त्रेणानुमन्त्रयेरन्तर्गते कर्तारः ।

तस्योपरिष्ठादप उपस्पृशन्ति द्वीपे राज्ञो वरुणस्य गृहो मितो 'हिर-
ण्ययः स नो धृतव्रतो राजा धाम्नो धाम्न इह मुञ्चतु । धाम्नो धाम्नो
राजन्नितो वरुण नो मुञ्च । यदापो अध्व्या इति वरुणेति शपामहे
ततो वरुण नो मुञ्च । मयि वाऽऽपो मोषधीर्हिंसीरतो विश्वव्यचाऽमू-
स्त्वेतो वरुण नो मुञ्च । सुमित्र्या न आप ओषधयः सन्तिवति च ।

चशब्दः सुमित्र्या न इत्यस्य कृत्स्नस्य ग्रहणार्थः । तस्योदस्यमानस्योपरिष्ठादप उप-
स्पृशन्ति 'द्वीपे राज्ञः' इत्यादिभिर्वन्त्रैः ।

अस्पृष्ट्वाऽनवेक्षमाणा असंस्पृशन्तः प्रत्या-

यन्तः समिधः कुर्वते तिस्रस्तिस्र एकैकः ।

अस्पृष्ट्वा हृदयशूलमनवेक्षणमाणास्तमेवासंस्पृशन्तः परस्परं प्रत्याव्रजन्ति । प्रत्याव्रजन्तः
सर्वे तिस्रस्तिस्रः समिधो गृह्णीयुः । एकैक इति क्रमेण ग्रहणार्थम् । तेन सर्वे न शुगप-
द्वृह्णीयुः ।

अग्नेः समिदसि तेजोसि तेजो मे देहीति प्रथमाम् । एधोऽस्येधि-
पीमहीति द्वितीयाम् । समिदसि समेधिपीमहीति तृतीयाम् ।

प्रथमद्वितीयतृतीयग्रहणान्यम्याधाने प्रथमगृहीतां प्रथममम्याध्यात्, एवं द्वितीयां
तृतीयामित्येवमर्थानि ।

एत्योपतिष्ठन्त आपो अद्यान्वचारिषमिति । ततः समिधोऽभ्यादंधति
यथागृहीतमग्नेः समिदसि तेजोऽसि तेजो मेऽदाः स्वाहा सोमस्य समि-
दसि दुरिष्टेर्मा पाहि स्वाहा । पितॄणां समिदसि मृत्योर्मा पाहि स्वाहेति ।

तेत इति सर्वेषामुपस्थाने परिसमाप्ते पश्चादभ्याधानारम्भार्थं यथागृहीतमिति ग्रहणम् ।
यो यः पूर्वं गृहीयात्स स पूर्वमभ्यादध्यान्न सर्वे युगपदभ्यादधुरिति ।

ततः संस्थाजप इति पशुतन्त्रम् ॥ ६ ॥

पशुमात्रस्यैतत्तन्त्रं न पशुविशेषस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रदानानामुक्ताः प्रैषाः ।

सर्वत्र प्रदानानामुक्ता एव प्रैषा भवन्ति नान्य इति । अतिदेशप्राप्तानां पुनर्वचनं
कचित्कचित्पशुविशेषे तदर्थतया प्रैषाज्ञानं याज्यानुवाक्याम्नानं चास्ति तथापि प्रदानप्रैषा
एत एव गृहीतव्या इत्येवमर्थम् ।

तेषां याज्यानुवाक्याः ।

याज्यानुवाक्या इत्येतावतैव प्रदानानामेवेति सिद्धे तेषामिति वचनम् । ' इति पशवः '
इत्यस्मिन्नुत्रे पशून्विधास्यति तेषां पशूनां यानि प्रदानानि तेषां पशूनां याज्यानुवाक्या
वक्ष्यन्त इत्येवमर्थम् ।

सर्वेषामग्नेऽग्नेऽनुवाक्यास्ततो याज्याः ।

ततो याज्या इत्यनेन विनाऽपि शिष्टा याज्या एव भवन्ति । वचनप्रयोजनं सर्वत्र
पूर्वं प्रोक्ता अनुवाक्या उत्तरा याज्या इति ज्ञापनार्थम् । तत्र याज्यायाः पूर्वनिर्वातोऽल्पाच्च-
तत्त्वादियवगन्तव्यम् ।

दैवतेन पशुनानात्वम् ।

याज्यानुवाक्यालिङ्गितदैवतेन वक्ष्यमाणानां पशूनां नानात्वमित्यवगन्तव्यम् ।

अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति द्वे पाहि नो अग्ने
पायुभिरजस्रैः प्र वः शुक्राय मानवे भरध्वं यथा
विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वक्ष्यमानाः ।

अग्नेरतोः ।

अथ सरस्वत्याः—

एका चेतस्वरस्वती नदीनामुत स्या नः सरस्वती जुषाणा

सरस्वत्यमि नो नेषिवस्यः प्रक्षोदसा धायसा सस्र एषा
पावी रवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः ।

अथ सौम्याः—

त्वं सोम प्रचिकितो मनीषेति द्वे त्वं नः सोम विश्वतो
वयोधा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामपाहूर्ल
युत्सु पृतनासु परि या ते धामानि हविषा यजन्ति ।

अथ पूणाः—

यास्ते पूपन्नाथो अन्तः समुद्र इति द्वे पूपेमा आशा
अनुषेद् सर्वाः शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्प पथे
पथामजनिष्ट पूपा पथस्पथः परि पतिं वचस्या ।

अथ बृहस्पतेः—

बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे बृहस्पते
अतिषद्व्यो अर्हासमृत्विषा उप वाचः सचन्ते
संयंस्तुभोऽवनयो नयन्त्येषापित्रे विश्वदेवाप वृष्णे ।

अथ विश्वेषां देवानाम्—

विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊत्यानो देवाना मुपवेतु शंस आ
नो विश्व आस्क्रागमन्तु देवा विश्वे देवाः शुणुतेभं हवं मे ये
के च उमा महिनो अहिमाया अग्रे याहि दूत्यं मारिपण्यः ।

अपेन्द्रस्य—

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इति तिस्र उरुं नो लोकमनुनेपि
विद्वान्प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रून्स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः ।

अथ मरुताम्—

शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नृष्ठिरं मरुतो धीरवन्तमा
वो होता जोहवीति सत्तः प्र चित्रमकं गृणते तुराया-
राह्वेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय सन्ति ।

अपेन्द्राग्न्योः—

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मेरामरतं शिक्षतं वज्रबाहू

उमा वामिन्द्राग्नी आहुवध्वै शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य
गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः प्रचर्पणिभ्यः पृतना हवेषु ।

अथ सवितुः—

आ देवो यातु सविता सुरतनः सघानो देवः सविता सहावेति
द्वे उदीरय कवितमं कवीनां मगं धियं वाजयन्तः पुरान्धिमिति द्वे ।

अथ वरुणस्य—

अथ सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादयं सु तुभ्यं वरुण स्वधा
व एवावन्दस्व वरुणं बृहन्तं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान
इति द्वे अस्तम्नादद्यामसुरो विश्ववेदा इत्यैकादशिनाः ॥ ७ ॥

‘अग्ने नय’ इत्यादयः ‘अस्तम्नादद्यामसुरः’ इत्येवमन्ता अग्न्यादिदैवत्या एकादश
पेक्ष्य आन्नाताः । तैश्चैकादश पशवो विहिता भवन्ति । तेषां समाहार एकादशिनीत्यु-
च्यते । तस्यां भवा ऐकादशिना इत्युक्ताः ॥ ७ ॥

अग्नीपोमाविमं सु मे युधमेतानि दिवि रोचनानीति तृचावाऽऽवां
मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमायातं मित्रावरुणा सुशस्त्या नो मित्रा-
वरुणा हव्यजुष्टिं युवं धन्वाणि पीयसा वसाथे प्र बाहवा सिसृतं
जीवसेनो यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति
पद् प्राजापत्याश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पञ्च शं नो भव चक्षसा
शं नो अह्नावायो भूष ह्युचिषा उप नः प्र याभिर्यासि दाश्वांसम-
च्छानो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरं पीवो अन्नां रयिवृधः सुमेधा राये नु
यं जज्ञतू रोदसी मे ॥ वायुमच्छा बृहती मनीषा तव वायवृतस्पते
त्वां हि सुत्सरस्तममिति द्वे कुषिदङ्ग नमसा ये वृधास ईशानाय
प्र हुतिं यस्त आनरूप वो वायुं रथयुजं कृणुध्वमुत त्वामदिते मह्यनेहो
न उरुग्रजेऽदितिर्ह्यजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं महीमूषु मातरं
सुव्रतानामदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षं न ते विष्णो जायमानो न जातस्त्वं
विष्णो सुमतिं विश्वजन्यां विचक्रमे पृथिवीमेप एतां त्रिदैवः पृथिवी-
मेप एतां परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतं विश्वकर्म-
न्हविषा वावृधान इति द्वे विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः किंस्विदा-
सीदधिष्ठानं यो नः पिता जनिता यो विधाता या ते धामानि परमाणि
याऽवमा य इमे द्यावापृथिवी जनित्री तन्नस्तुरीपमघपोपपितु देवस्त्वष्टा

सविता विश्वरूपो देव त्वष्टर्यद्वा चारुत्वमानदपिशङ्करूपः सुमरो
 वयोधाः प्रथममाजं यशसं वयोधां सोमापूयणा जनना रयीणामिति-
 सूक्तमादित्यानामवसा नूतनेनेमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूस्त आदि-
 त्यास उरवो गभीरा इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य तिस्रो भूमीधारयन्त्रीं
 रंत द्युन्न दक्षिणा विचिकितेन सव्या मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे
 क्रतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या इति द्वे प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोमिरिति
 द्वे प्र द्यावायज्ञैः पृथिवी क्रतावृधा मृळानो रुद्रोत नो मयस्कृधीति द्वे
 आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु प्र बभ्रवे वृषमाय श्वितीच इति तिस्र आ
 पश्वातान्नासत्या पुरस्तादा गोमता नासत्या रथेनेति चतस्रो हिरण्यव-
 द्धमधुवर्णो घृतस्नुरभि क्रवेन्द्र मूर्ध जमस्त्वं महं इन्द्र तुभ्यं हक्षाः
 सन्नाहणं दाधृपिं तुभ्रमिन्द्रं सहवानुं पुरुद्वत क्षियन्तं स्तुत इन्द्रो मघवा
 यद्वा वृत्रैवावस्थ इन्द्रः सत्यः सन्नाज्यद्राग्वदन्त्यविचेतनानि पतङ्गो
 वाचं मनसां विभर्ति चत्वारि वाक्परिमितां पदानि यज्ञेन वाचः
 पदवीयमायन्निति द्वे देवीं वाचमजनयन्त देवा जनीयन्तोऽन्वग्रव इति
 तिस्रो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तं स वावृधे नर्यो योपणासु यस्य व्रतं
 पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः । यस्य व्रते पुष्टिपतिर्नि-
 विष्टस्तं सरस्वन्तमवसे हुवेम ।

अत्राष्टादश षड्वच आम्नाताः । तैरष्टादश पशवो विहिता भवन्ति । तत्रान्यलिङ्गत्वा-
 त्प्राजापत्या इत्युक्तम् ।

इति पशवः ।

इत्येतद्याज्यानुवाक्यालिङ्गकस्मिन्सूत्रे विधीयन्ते । एत एकोनविं-
 शत्पशवः । 'निर्मित ऐन्द्राग्रः' इत्यस्मिन्श्वैको विधास्यते । तेन च सह त्रिंशत्पशवोऽस्मि-
 न्नध्याये विहिताः । तत्रैकादशिनानां गणात्मकत्वाद्वा एवाऽऽम्नातो नैकैकः पशुस्तेषाम् ।
 एतदुक्तं भवति—एकादशिनी गणरूपेणाऽऽम्नाता । अग्नीषोमीयादयश्चैकैकश आम्नाताः ।
 निरुद्धाऽऽम्नातः । अन्ये च केवनास्मिन्शास्त्रे पशव आम्नाताः । तेषु सर्वेषु पशुषु
 पौर्णमासमेव तन्त्रम् । असमाम्नातेष्वर्थात्कल्पनीयं तन्त्रम् ।

सौम्यश्च निर्मिताश्च ।

सौम्याः सोमाङ्गभूता इत्यर्थः । निर्मिताः स्वतन्त्रा इत्यर्थः । अस्मिन्खण्डद्वये पशव आम्नातास्तेषां केचित्सोमाङ्गभूताः केचित्स्वतन्त्रा इत्यर्थः ।

निर्मित ऐन्द्राग्रः ।

ऐन्द्राग्रो निरुद्धो नाम पशुः कर्तव्यः । अयमपि पशुः पशूनां प्रकृतिः । तेनाङ्गभूता-
नामग्रीवोमीयः प्रकृतिः स्वतन्त्राणां निरुद्धः प्रकृतिरिति तेष्वेव पश्चिद्विर्नाङ्गभूतेष्वित्येवमर्थं
निरुद्धप्रकृतित्वाम्नानम् ।

पाण्मास्यः सांवत्सरो वा ।

सोऽयं निरुद्धः पशुः षट्सु षट्सु मासेषु कर्तव्यः संवत्सरे संवत्सरे वा । अतोऽयं
वीप्सावचनाद्विषोऽयं पशुरिति गम्यते ।

प्राजापत्य उपांशु सावित्रशौर्यदैष्णववैश्वक-
र्मणाश्चैतेषां तत्रोपांशुयाजविकारान्वक्ष्यामः ।

ऐष्टिकेषूक्तो विकारः । पाशुकेषु तन्त्रेष्विदानीं विकार उच्यते ।

ग्रीपादिरागुरस्थाने ।

आगुरो यत्स्वस्थानमुच्चैष्टं नाम तत्प्रैषैदेरपि भवति । उच्चैरिति वक्तव्य आगुरस्थान
इति वचनमागूः परिमाणो द्विपद एव ग्रीपादिशब्दवाच्य इति ज्ञापनार्थम् ।

आदद्यसत्करदिति चैतानि यथास्थानमुपांशु ॥ ८ ॥

एतानीतिवचनमाददादीनां सप्तानां ग्रहणार्थम् । यथास्थानवचनं सर्वग्रीपपरिग्रहा-
र्थम् । चशब्दो विकारसमुच्चयार्थः । कस्याचिदुच्चैष्टविधानात्कस्यचिदुपांशुष्वविधानादन्यस्य
तन्त्रहाससं भवति तेन प्रयानोपांशुष्व्यादःदेरन्दुच्चैर्भवति । तन्त्रोपांशुषु ग्रीपादेरन्यदुपांशु
भवतीति सिद्धम् ॥ ८ ॥

सौत्रामण्याम् ।

सौत्रामण्याति कर्मनाम तस्यां विधिर्विदयत इति संवन्धः ।

आश्विनसारस्वतैन्द्राः पशवो बार्हस्पत्यो वा
चतुर्थः । ऐन्द्रसावित्रवारुणाः पशुपुरोळाशाः ।

आश्विनसारस्वतैन्द्राणामेत ऐन्द्रादयः पशुपुरोळाशा यथासंख्येन भवन्ति । बार्हस्पत्यस्य
तु स्वदैवत एव, अन्यस्याविधानात् ।

मार्जयित्वा युवं सुराममश्विनेति ग्रहाणां
पुरोनुवाक्या होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं
सुत्रामाणं सोमानां सुराम्णां जुषन्तां व्यन्तु
पिबन्तु मदन्तु सोमान्सुराम्णो होतयजेति
प्रेषः पुत्रमिव पितरावश्विनोभेति याज्या ।

मार्जनं चात्वालमार्जनं तत्कृत्वा ग्रहैः प्रचरेयुः । ते चाऽऽश्विनसारस्वतैर्द्रास्तेषामेवाऽनु-
वाक्या । प्रैषयाज्ये उक्ते । याज्यादीनां त्रिदेवतालिङ्गत्वात्तैः सह प्रचारः ।

अग्ने वीहीत्यनुषपट्कारः सुरासुतस्याग्ने वीहीति वा । नाना
हि वां देवंहितं सदस्कृतं मा संसृक्षाथां परमे व्योमनि । सुरा
त्वमसि ह्युष्मिणीति सुरामवेक्ष्याधो बाहू सोम एष इति सोमम् ।
अवेक्षेतेति शेषः । नाना हि वामिति कुम्भीस्थां सुरामवेक्ष्य ततो बाहू अधोमुखौ
कृत्वा ग्रहपात्रस्थां सुरामवेक्षेत 'सोम एषः' इत्यनेन मन्त्रेण । ऋषणशिराव्रासनद्रवी-
करणपावनश्रवणोर्ध्वपात्रसंक्घात्सुरैव सोमशब्देनोक्ता ।

यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो अपिबच्छचीभिः । इदं
तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिह भक्षयामीति भक्षजपः ।
भक्षयेदिति वक्तव्ये भक्षजप इति वचनं पयोग्रहेष्वप्यस्य मन्त्रस्य प्रापणार्थम् ।

प्राणमक्षोऽत्र ॥ ९ ॥

अत्रेतिवचने सुराग्रहेष्वेव प्राणमक्षो भवति पयोग्रहेषु प्रत्यक्षभक्ष एवेति प्रदर्शनार्थम् ।
अस्मिन्कर्माणि केषांचित्पशुपुरोडाशा न सन्ति ग्रहा एव तेषां पशुपुरोडाशकार्यं भवन्तीति ।
अस्मिन्कर्माणि केषांचित्प्रेषा न सन्ति । तत्रापि मैत्रावरुण एवानुवाक्यां ब्रूयात् ।
यावद्वचनमपोद्यत इतरप्रकृतिप्राप्तमेवावतिष्ठते । (* सिद्धान्तभाष्ये—ग्रहाणामिति
बहुवचनात्सोमग्रहाश्च विद्यन्ते । उत्तरत्र भक्षविधानाच्च न सुराया भक्षो विद्यते । प्रैष
इति वचनं प्रैषपाठेऽनाघ्रातत्वात् । अथ वा स्विष्टकृतप्रचारेऽपि स्विष्टकृतोऽप्ययमेव प्रैषः
कथं स्यादिति केचिदध्वर्यवो ग्रहाणां स्विष्टकृता पृथक्प्रचरन्ति । तत्रापि समाम्नाते ग्राह्ये
संयाज्ये । तत्र 'होता यक्षदांश्च सोमानां सुराम्णां जुषतां वेतुं पिबतु सोमान्सुराम्णो

* धनुश्चिह्नान्तर्गतोऽयं ग्रन्थो घ. छ. च. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ घ. 'नं चत्वा' । २ ख. ग. छ. झ. 'मेता अ' । ३ छ. प्रैषयाज्या उक्ताः । या' । ख.
ग. झ. प्रैषयाज्या उक्ताः । या' । ४ ख. ग. घ. 'नां दे' । ५ ख. ग. घ. च. इति तत्प' ।

होतृर्धनेति प्रैषः कर्तव्यः । अस्मिन्स्तु पक्षे ग्रहाणामनुवपट्कारो न भवति । अनुवपट्कारस्य स्विष्टकृतस्थानापन्नत्वात्) आदेशस्तु कर्तव्य एव । प्रैषे सति तत्रैवाऽऽदेशस्य कृतत्वाद्याज्यायामादेशप्रतिषेधः कृतः । असति तस्मिन्याज्यायामादेशः कर्तव्य एव । कौकिल्यां तु सौत्रामण्यां प्रयाजादीनां प्रैषादयः केचन तदर्थतयैवाऽऽम्नाताः । तत्रापि यावदाम्नातं तत एव ग्रहीतव्यम् । इतरस्त्वं प्रकृतिप्राप्तमेवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

विध्यपराधे प्रायश्चित्तिः ।

प्रायश्चित्तिरित्यधिकारोऽयमाऽध्यायपरिसमाप्तेः । विधिशब्देन विहितमुच्यते । अपराधोऽन्यथाभावः, अभावो वा । विहितस्याकरणेऽन्यथाकरणे च प्रायश्चित्तिः कर्तव्या । प्रायो विनाशः । चित्तिः संधानम् । विनष्टसंधानं प्रायश्चित्तिरित्युक्तं भवति । विध्यपराधे प्रायश्चित्तिरिति वचनादपराधे सति तदर्थतया विहितमस्ति चेत्तदेव कर्तव्यम् । तज्जास्ति चेद्याहृतिहोमः कर्तव्यः । 'तस्मादेवैव यज्ञे प्रायश्चित्तिः कर्तव्या' इतिवचनात् । विध्यपराध इति वचनाद्विधिसंधाने प्रायश्चित्तिर्नास्ति । यथा यदि वाऽस्याग्निहोत्र उपसन्न इत्याद्यन्तरागमननिषेधावसरे यजमानस्यान्तरागमनं विहितं तस्मिन्गमन इत्यर्थः । कालश्च प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वान्निमित्तानन्तरं कर्तव्यानीत्युत्सर्गः ।

शिष्टाभावे प्रतिनिधिः ।

शिष्टं विहितमित्यर्थः । तस्याभावे प्रतिनिधिरूपादातव्यः । अभाव इत्येतावतैव सिद्धे शिष्टमहणं यत्कार्यार्थतया * यच्छिष्टं तस्य +स्वरूपसत्तायामपि तत्कार्याशक्तौ प्रतिनिधिरूपादातव्यं एवेत्येवमर्थम् । अर्धद्रव्ययोर्विरोधेऽर्थो* बलीयानित्ययमपि न्यायोऽर्थादत्र व्युत्पादितो भवति । इदं चापरम् । कार्यसामर्थ्ये सति न गुणसंपादनार्थमुपादातव्य इति व्यतिरेकाल्लभ्यते । अत्रापि न्यायान्तरं व्युत्पादितं भवति, ÷ द्रव्यगुणविरोधे द्रव्यं बलीय इति । प्रतिनिधीयत इति प्रतिनिधिः । एतदुक्तं भवति—यत्कार्यार्थतया यद्विहितं तस्य तत्कार्याशक्तौ तस्य यत्प्रतिरूपं तत्तत्कार्यकरणायोपादातव्यमिति । अनेन प्रकारेण सदृशप्रतिनिधिरुक्तो भवति । न्यायोदेवायमर्थो लभ्यते । शिष्टाभावे प्रतिनिधिरिति वचननखेदं प्रयोजनं प्रतिनिधिप्रयोगेऽपि विहितस्वरूपापचाराद्विध्यपराधशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अतस्तत्र प्रायश्चित्तिर्न कर्तव्या । विधिशक्तिरेव तत्रैवंरूपा विपरिणमते नात्र विध्यपराधोऽस्तीत्येवमर्थं सूत्रप्रणयनम् ।

* क. उपशिष्टम् । + क. प्रत्यक्षतया विद्यमानत्वेऽपि । * य. सुवमहणतमर्थोऽर्थः । + प. दधि ।

अन्वाहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तौ पृथग्ग्रीन्धयेयुः ।

अन्वाहिता अग्नयो यस्य सोऽयमन्वाहिताग्निः । इष्टिमर्थं इत्यर्थः । तस्य प्रयाणोपपत्तावग्रीन्धयेयुः प्रत्यक्षं च । पृथग्ग्रहणमसंसर्गार्थम् । उपपत्तिवचनमनात्माधीनगमनसूचनार्थम् । चोरव्याघ्रादिभयात्क्षणमप्यत्र वस्तुमशक्यमिति यदि गमनमापद्येत तदेष्टिमध्येऽप्यनेन प्रकारेणाग्नीन्गृहीत्वा गन्तव्यम् । अन्यथा कर्ममध्ये न गन्तव्यमित्येवमर्थमुपपत्तिवचनम् ।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेति वाऽऽज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेत् ।

एतामाहुतिं हुत्वा समारोप्य गन्तव्यमित्यर्थः । प्रत्यक्षनयन आहुतिहोमो नास्ति ।

समारोपणस्वरूपमाह—

अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत् ।

पूर्वं एव द्वे अरणी गार्हपत्ये प्रतितपेन्नान्यन्तरे । यैदे दक्षिणाग्निभिस्तयोनिस्तदा तत्पारप्यन्तरे तेनैव मन्त्रेण समारोपणं भवति ।

पाणी वा या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहाऽऽत्माऽऽत्मानमच्छावसूनि कृण्वन्नर्या पूरूणि यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद् योनिं जातवेदो भुव आजायमान इति ।

द्वौ पाणी गार्हपत्ये सहदेव प्रतितपेत् । द्वयोरपि समारोपणं यजमान एव कुर्यात् । पूर्वमन्त्रस्य प्रत्यगाशीष्वात्, उत्तरस्य चाऽऽत्मानमिति लिङ्गात्, कर्मन्तरविधानाभावाच्च ।

एवमनन्वाहिताग्निरहुत्वा ।

समारोप्य गमनप्राप्तौ गच्छेदितिशेषः । अतोऽनन्वाहिताग्नेः प्रत्यक्षनयनं नास्ति । प्रयाणकाले विहारदेशेऽपि यत्र कापि संचारयितव्येऽनुच्छ्रुता संचारयितव्यः । अविहृतस्य गार्हपत्यस्यैव नियमो विहृतानामपि सर्वेषां युगपन्नयनेऽपि भवति नैकैकस्य नयने । अनसा नयने कचिदप्यनुच्छ्राप्तनियमो नास्ति । अनेनैव प्रकारेणाग्नीन्सर्वदा नयेत् । अन्यधानयनेऽग्नीनां लौकिकत्वाशङ्का स्यात् ।

यदि पाण्योररणी संस्पृश्य मन्थयेत्प्रत्यवरौह जात-

* च. आदिपदेन राज्यकान्त्यादि । अन्यत्र दर्शनात् ।

वेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् । प्रजां
पुष्टिं रयिमस्मासु धेह्यथाभव यजमानाय शंयोरिति ।

अरण्योर्हस्तयोर्वा समारोपणमुक्तम् । तत्रावरोहणकाले यजमानः 'प्रत्यवरोह जातवेदः'
इत्येतं मन्त्रमुक्त्वा मन्त्रान्ते तयोररण्योरग्निं मन्ययेत्, स्वयं वा मन्येत् । एवमरणीत्मा-
रोपणे । यदि हस्तयोः समारोपणं स्यात्तदैतेन मन्त्रेणारणी संस्पृश्य मन्ययेत् । यजमानो
मन्थनकाले यावदग्नेर्जन्म तावदारणी संस्पृशन्नेवाऽऽस्ते । मथ्यमानेऽग्नौ यद्युत्पादनसमर्थः
प्रयत्नो निष्फलः स्यात्तदा पुनरारम्भावसरे मन्त्र आवर्तयितव्यः । एवं व्यर्थे व्यर्थे पुनः
पुनरावर्तयेत् । अग्न्यवरोहणार्थमारणी मन्ययेदित्येकोऽर्थः । यदि पाण्योः समारोपणं तदैव
मवरोहयेत् । 'पाणिभ्यामारणी' अनेन मन्त्रेण संस्पृश्य मन्ययेदित्यपरोऽर्थः ।

आहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक्शम्यापरासा-
दिदं त एकं पर ऊत एकमिति संवपेत् ।

आहवनीयस्यैकदेशः समस्तो वा यद्यायतनादुत्सृज्यार्वाक्शम्यापरासाद्वेदेर्बहिर्गच्छेत्तदा
तम् 'इदं त एकम्' इत्यायतने संवपेत् । ततः समस्ताभिर्वाहतिभिर्होमः कर्तव्यः ।
अग्नीनां सर्ववेदसंवन्धित्वात् । सर्वत्र विनष्टसंधानं द्विविधम् । आयातनादपगतस्य पुनः
प्रक्षेपात्तेन्द्रियं संधानं तत्रैव व्याहृतिभिर्होमादतीन्द्रियम् । अतो यत्र यागो होमो जपो
दानं दक्षिणारूपं ब्राह्मणमोजनं चास्ति तत्र तैरेवातीन्द्रियसंधानांशः सिध्यति । यत्र स्वेया-
मन्यर्तमं नास्ति तत्र व्याहृतिहोमेनातीन्द्रियांशसंधानं कर्तव्यम् । आहवनीयप्रहणादन्य-
न्तरे नैतत्प्रायश्चित्तम् । तत्र तूर्णीं प्रक्षिप्य व्याहृतिहोमः कर्तव्यः । तस्य च विध्यपरा-
धत्वात् । दीप्यमानवचनं यावत्प्रायश्चित्तकालं जीवत एवैतत्प्रायश्चित्तं भवति न विस्फु-
ल्लिङ्गमात्रस्येत्येवमर्थम् ।

यदि स्वतीयाद्यद्यमावास्यां पौर्णमासीं वाऽऽतीयाद्यदि
वाऽन्यस्याऽग्निषु यजेत यदि वाऽस्यान्योऽग्निषु यजेत
यदि वाऽस्यान्योऽग्निरग्नीन्वयेयाद्यदि वाऽस्याग्निहोत्र उप-
सन्ने हविषि वा निरुक्ते चक्रीवच्छ्रा पुरुषो वा विहार-
मन्तरियाद्यदि वाऽध्वे प्रमीचेतेष्टिः ।

उक्तं शम्यापरासदेशमनतिक्रान्तस्य । अतिक्रान्तस्येदमुच्यते । यदि स्वतीयाच्छम्या-
परासदेशमित्यर्थः । यद्यमावास्यां पौर्णमासीं वा स्वकालेऽकृत्वाऽतीयात् । अन्यस्याग्निषु

१ क. मन्ययेत् । २ स. ग. 'वमेनाय' । ३ स. ग. 'त्' । तत्र । ४ च. 'नात्पराग'
इति पाठान्तस्य । ५ स. ग. ङ. झ. 'मायती' । ६ स. ग. यागे । ७ क. स. ग. ङ. च. झ.
'पं चा' । ८ स. ग. झ. तमो ना' ।

यागं कुर्यात् । अस्याग्निष्वन्यो वा यजेत । अस्याग्नीनन्यो वाऽग्निर्व्यवेयात् । यद्यग्नि-
होत्रद्रव्ये कुशेषूपसादिते दर्शपूर्णमासादिषु वा हविषि निस्ते चक्रीवद्रथशकटादिश्वा
पुरुषो मनुष्यजातिः सर्वाऽग्नीनां मध्ये नातिक्रमेत् । यदि वा यजमानोऽध्वनि प्रमीयेत,
यस्मिन्प्रागेऽग्नय आसते तस्माद्गामाद्गामान्तरे प्रैक्षयेतेत्यर्थः । एतेषु निमित्तेष्विष्टं कुर्यात् ।

अग्निः पाथिकृत् ।

तस्यामिये देवता । अग्निः पाथिकृद्गुणकः ।

**वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि
पन्थामगन्मेति । अनङ्गान्दक्षिणा ।**

शकटवहनसमर्थो बलीवदोऽनङ्गान्दक्षिणा ।

व्यवाये त्वनाग्निना प्रागिष्टेर्गामन्तरेणातिक्रमयेत् ।

अग्निचक्रीवच्छुष्यैर्व्यवाय इष्टिरुक्ता । तत्राग्निवर्जितैरन्यैर्व्यवाये गदातिक्रमणं भस्म-
राज्युदकराजिभ्यां संतानमनुगमयित्वा प्रणयनमुपस्थानमिति विशेषः । श्वव्यवाये त्वयमप्य-
परो विशेषः 'भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेत्' इति एते पदार्था निमित्तानन्तरमेव कर्तव्याः ।
ततो वर्तमानं कर्म समाप्येष्टिः कर्तव्या । दर्विहोममध्य एव विधिः, इष्टिमध्ये तु तदेव
तन्त्रमुपनीष्य तत्रैव पाथिकृती कर्तव्या । प्रागिष्टिरिति वचनं पूर्वाकाया अपीष्टेः प्रागेवैते
पदार्थाः कार्या इत्येवमर्थम् ।

भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रम इति ।

शुनो यानि पदानि तानि भस्मना प्रतिवपेत्पूरयेदित्यर्थः । प्रतिपदं मन्त्रावृत्तिः ।

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्या

च संतनुयात्तन्तुं तन्वन्नजसो मानुमन्विहीति ।

प्रतिराजि मन्त्रावृत्तिः ।

**अनुगमयित्वा चाऽऽहवनीयं पुनः प्रणीयोपतिष्ठेत् । यदग्ने पूर्वं
प्रहितं पदं हिते सूर्यस्य रश्मीनन्वाततान । तत्र रायिष्ठामनुसंभवेतां
सं नः सृज सुमत्या वाजयत्या । त्वमग्ने सप्रया असीति च ।**

राजिभ्यां संतानं कृत्वाऽऽहवनीयमनुगमयेत् । ततः प्रणीयोपतिष्ठेत् 'यदग्ने पूर्वं'
'त्वमग्ने सप्रया अस्ति' इति च द्वाभ्याम् । चशब्दः पूर्वान्त इतिकारामावात् 'त्वमग्ने
सप्रया अस्ति' इत्यस्य पूर्वमन्त्रशेषाशङ्कानिवृत्त्यर्थः । इष्टेरपि ता एव विहारः । प्रायश्चित्त

उत्तरे पूर्वप्रवृत्ता अग्नयो नापवृज्यन्त इत्यस्यार्थस्य साधनार्थमुत्तरत्र वक्ष्यति—‘ अनुग-
मयित्वा चाऽऽहवनीयं पुनः प्रणयेत् ’ इति ।

अध्वे प्रसीतस्याभिधान्यवत्सायाः पयसाऽग्नि-
होत्रं तूर्णीं सर्वहुतं जुहुयुरासमवायात् ।

पथिकृतं कृत्वा तस्मिन्नेव विहारे तूर्णीधर्मकमग्निहोत्रं नाम कर्मान्तरमनेन विधीयते ।
तत्सर्वमग्निहोत्रवत्कर्तव्यम् । सर्वहुतत्वं तु विशेषः । अतो नात्र भक्षोऽस्ति । कालश्च सायं
प्रातरेव । साङ्गं प्रधानम् । तूर्णीं प्रधाने प्रजापतिध्यानं कर्तव्यम् । अभिवान्यवत्सा
नामान्यवत्सेन दोहनीया । अभिवान्यो वत्सो यस्याः साऽभिवान्यवत्सा । अभिवान्योऽ-
भियाचनीय इत्यर्थः । आसमवायादिति । आ शरीरस्याग्निसंबन्धादित्यर्थः ।

यद्याहिताग्निरेपरपक्षे प्रभीयेताऽऽहुतिमिरनं पूर्वपक्षं हरेयुः ।

यद्याहिताग्निरेपरपक्षे मरणाशङ्का स्यात्तदा तस्य पक्षस्यावशिष्टा आहुतीः पक्षहोमन्या-
येन हुत्वाऽमावास्यां च कृत्वा कर्माभिरवमेनं पूर्वपक्षं नयेयुः । आहिताग्निग्रहणमन्या
नाहिताग्निरेपरपक्षाश्रिता या नित्याहुतयस्ताः सर्वा होतव्या इत्येवमर्थम् । एष पूर्वाधि-
कृतानां कालापकर्षो विधीयते । तेन जीवत एव मरणाशङ्कायामेतदिति गम्यते । मृतस्या-
नधिकारात् । अत एव पूर्वसूत्रेऽग्निहोत्रनामकं कर्मान्तरमित्युक्तम् ।

हविषां व्यापत्तावोद्ग्रासु देवतास्वाज्येनेष्टिं समाप्य पुनरिज्या ।

आवाहानादूर्ध्वं प्रधानयागादवाग्यदि हविर्व्यापयेत तस्य प्रधानयागादि सर्वमाज्येन
समापयेत् । अव्यापन्नानि च यथापूर्वं समापयेत् । एवं समाप्य ततो व्यापन्नहविर्मात्रस्यै-
व गन्धन्वाधानादिः पुनर्यागः कर्तव्यः । एवं द्वयोर्वहूनां व्यापत्तौ कर्तव्यम् । हविषामिति
बहुवचनमविवक्षितम् । ब्राह्मणे च सर्वशब्दोऽस्य प्रायश्चित्तस्य सर्वहविष्यु प्रापणार्थः ।
नैकस्मिन्द्वयोर्वा प्रतिपेवार्थः । इष्टिग्रहणं प्रधानयागे कृते शेषकार्यं चाकृते हविषि
व्यापन्न आज्येन समापनं कुर्यादित्येवमर्थम् । तत्र पुनर्यागो न भवति ।

व्यापन्नानि हवींषि केशनखकीटपतङ्गैरन्यैर्वा बीमर्त्सैः ।

अन्यैर्वा बीमर्त्सैरिति वचनात्केशादिभिरपि बीमर्त्सैरेवेति गम्यते । तेनाच्युतकेशनख-
संसर्गो न दोषाय भवति । तथा कीटपतङ्गैरेवाप्यमेध्यनिवासिभिः संसर्गः । अन्यैर्वा बीम-
र्त्सैरित्यनेन च वमनादीन्युच्यन्ते । एतैः संसर्गे हवींषे व्यापन्नानीत्यर्थः । बीमर्त्सरित्येताव-
तैवामिन्नर्थे सिद्धे केशादीनां ग्रथग्रहणं केशादिसंसर्गे स्मृत्युक्तः शुद्धचुपायो यः स
हविषि न भवतीत्येवमर्थम् ।

भिन्नसिक्तानि च ।

भिन्नानि च सिक्तानि च हवींषि दुष्टानि भवन्ति । कठिनेषु भेदनं द्रवेषु क्षरणमिति ।

अपोऽम्बवहरेयुः ।

दुष्टानि हवींष्यप्सु प्रक्षिपेदित्यर्थः । एषैतेषां प्रतिपात्तिः ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च बल्मीकवपायां
वा सांनाय्यं मध्यमेन पलाशपर्णेन जुहुयात् ।

सांनाय्यं दुष्टं मध्यमेन पलाशपर्णेन ' प्रजापते न त्वद् ' इत्यृचा स्वाहाकारान्तया बल्मीकद्वारे प्रतिषिद्धेत् । अप्सु वा तूष्णीमिति विकल्पः । मध्यममहणं द्विपर्णस्य मा भूदित्येवमर्थम् ।

विष्यन्दमानं मही द्यौः पृथिवी च
न इत्यन्तः परिधिदेशे निवपेयुः ।

द्विविधं विष्यन्दनं सिक्तमसिक्तं च । सिक्तं दुष्टं भवति । अन्यददुष्टम् । यद्विष्यन्दमानं कुम्भीमतीत्याग्निं पृथिवीं वा प्राप्नुयात्तत्सिक्तं भवति दुष्टं च तदेव । यत्कुम्भ्यां बहिर्गमनमात्रेण विष्यन्दते तदसिक्तमदुष्टं च । यद्विष्यन्दनेन दुष्टं तदेवं प्रतिपादयेत् । ' मही द्यौः ' इत्यनयर्चाऽन्तःपरिधिदेशे निषिद्धेत् । देशग्रहणं परिध्यभावेऽपि तस्मिन्देशे निनयनार्थम् ।

अन्यतराक्षौषे व्यासिच्य प्रचरेयुः ।

अवुष्टे प्रातर्दोह एतद्भवति । तत्प्रातर्दोहं व्यासिच्य द्वयोः पात्रयोः कृत्वा तयोरन्यतरद्विभाषायाऽऽतच्य ताम्बां दक्षिणयोऽम्बां प्रचरेयुरित्यर्थः । अतएवादुष्टे प्रातर्दोह इत्युक्तम् ।

पुरोळाशं वा तत्स्थाने ।

यसि दुष्ट एतदेव भवति पूर्वोक्तस्यासंभवात् । तेन व्यवस्थितविभाषेणम् ।

उमवदोष ऐन्द्राग्रं पञ्चशरावमोदनम् ।

सांनाय्यद्वये दुष्टे पञ्चशरावपरिमितान्वीहीर्षिभेदिन्द्राग्निदेवत्वौदनसिद्धयर्थम् ।

तयोः पृथक्प्रचर्या ।

तयोरिन्द्राग्न्योर्हविरुत्पत्तौ सहोद्विष्टयोरपि प्रचारकाले तस्मादेव हविस्तयोः पृथगेव यागः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र ' आग्निं देवतानां प्रथमं यजेत् ' इति श्रुतेरग्निमिष्टेन्द्रं यजेत् ।

ऐन्द्रमेवेत्येके ।

एक ऐन्द्रमेव पञ्चशरावमोदनमुत्पाद्य प्रचार इन्द्राग्न्योः पृथक्पृथक्प्रचारमाहुः । अत्राप्यग्निरेव प्रथममेष्टव्यः । अस्य पक्षस्येयं श्रुतिमूलम्—‘यस्योमयः हविरातिमाच्छति । ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत् । अग्निं देवतानां प्रथमं यजेत् ’ इति । अस्यां श्रुतावग्निं यागस्थानुवादत्वेनापि संभवौ ऐन्द्रमेव निरूप्येन्द्रायैव यष्टव्यमिति केचित्सूत्रार्थं वर्णयन्ति ।

वत्सानां धाने वायवे यथागूम् ।

सानाऽयार्थमपाकृतानां वत्सानां पाने वायुदेवत्वां यथागूं निरूप्य तया यष्टव्यमित्यर्थः । सर्वपान एतत्प्रायश्चित्तम् । पीतशिष्टमेव हविषः पर्याप्तं चेद्याहतिहोम एव न यथागूः । यथागं यागं कृत्वा पुनर्यागिः कर्तव्यः ।

अग्निहोत्रमधिधितं स्रवदमिमन्त्रयेत् गर्भं स्रवन्त-
मगदमकर्माग्निहोता पृथिव्यन्तरिक्षम् । यतश्चतुर्दग्ना-
वेव तन्नाऽमिप्राप्नोति निर्जतिं परस्तादिति ॥ १० ॥

अधिधितमग्निहोत्रद्रव्यं स्थालीमूलेन यदि खति तदनेनाभिमन्त्रयेत् गर्भ-
मिति ॥ १० ॥

यस्याग्निहोद्र्युपावन्तृष्टा दुह्यमानोपविशेत्तामभिमन्त्र-
येत् यस्मान्द्वीपा निपीदसि ततो नो अभयं कृधि ।
पशून्तः सर्वाङ्गोपाय नमो रुद्राय मीढल्लुप इति ।

उपावन्तृष्टा दुह्यमानेत्युभयं विशेषणे वत्ससंसर्गाद्यादौदनपरिसमाप्तेरतस्य प्रापणार्थम् ।
यस्येति ब्राह्मणानुवादः ।

अयंतामुत्पापयेद्दुदस्थाद्देव्यदितिरायुर्धञ्जपतावधात् ।
इन्द्राय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेति ।

अपेति संघन्वार्थं योऽभिमन्त्रयेत् स एवात्मानमपि कुर्यात्, यनमान एवोमयं कुर्या-
द्धोमकर्ता वेत्येवमर्थम् ।

अथास्या ऊधसि च मुखे चोदपात्रमुपोदगृह्य दुग्ध्वा
ब्राह्मणं पाययेद्यस्या मोक्षयन्स्याद्यावज्जीवं संवत्सरं वा ।

ऊधः स्तनप्रदेशः । अग्निहोत्र्या ऊधसि च मुखे च समीप उदपात्रमुदगृह्य ततस्तां
दुग्ध्वा तत्पयो ब्राह्मणं पाययेत् । यस्यान्नं यावज्जीवं न मोक्षयमाणो भवेत् । य एतत्पयः

विचति तस्यान्नं यावज्जीवं नाश्रीयादित्यर्थः । संवत्सरं वा नाश्रीयात् । अत्र कालानाम्ना-
नाद्यावज्जीवमित्युक्तवानाचार्यः । संवत्सरे व्रतं नात्येतीति सामान्यानुवादात्संवत्सरवचनम् ।
अपशब्दः पूर्ववत् ।

वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत्सूयवसान्द्रगवती हि भूया इति ।

एतदप्युपावसर्गादि दोहनपर्यन्तमेव । वाश्यमानायै शब्दयन्त्यै यवसो भक्षः ।

शोणितं दुग्धं गार्हपत्ये संक्षाप्यान्येन जुहुयात् ।

*संक्षाप्येति यावत्तन्निवशेषं भवति तावद्दाहयित्वाऽन्येन द्रव्येण जुहुयात् । अत्रा-
न्यवचनात्पूर्वत्र तामन्यां वा पुनर्दुग्ध्वा पयसैव जुहुयात् । तत्रैवं ब्राह्मणम्—‘अथैनां
क्षाक्षणां दद्यात्’ इति । तद्दानं पूर्वोक्तेन सूत्रोक्तेन पयसः पानेन विवर्त्तयते । दानप-
क्षेऽन्याभिश्च दुग्ध्वा जुहुयात् ।

भिन्नं सिक्तं चाऽभिमन्त्रयेत् समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपि
गच्छत । अरिष्टा अस्माकं वीरा मयि गावः सन्तु गोपताविति ।

स्यालीभेदेन विक्षिप्तं द्रव्यं भिन्नमित्युच्यते । विक्षेपात्तद्वृष्टं भवति । सिक्तमिति ।
स्कन्धमुच्यते । स्कन्दने च यावत्स्कन्धं तावन्मात्रं द्रुष्टं भवति न पात्रगतं भिन्नसिक्तानि
चेतिवचनात् । तद्विन्नं सिक्तं च समुद्रमित्यनेनाभिमन्त्रयेत् । ततोऽप्योऽभ्यवहरेयुः ।
‘अप्योऽभ्यवहरेयुः’ इत्यस्य वचनस्य प्रकाशनिर्देशोपायाद्यापन्नहविर्मात्रमेवास्य विषय
इति भेदेन इदमेवास्मिन्प्रकरणे सर्वावस्थे पश्य-येतु द्रव्येषु च । स्कन्धे पुनः पयसि
वक्ष्यमाणत्वादिदमभिमन्त्रणं द्रव्यान्तरेष्वेवेति स्थितम् ।

यस्यामिहोऽप्युपावसृष्टा दुह्यमाना स्पन्देत सा यत्तत्र स्कन्दये-
त्तदमि जपेद्यदद्य दुग्धं पृथिवीमसृष्ट पदोपधीरत्यसृष्ट्यदापः ।

पयो गृहेषु पयो अघ्न्याया पयो वरसेषु पयो अस्तु तन्मयीति ।

दोहनावस्थायां पयसि स्कन्दने ‘यदद्य’ इत्यनेनाभिर्दृशन्स्कन्धमभिमन्त्रयेत् ‘समुद्रं
वः’ इत्यनेनास्य तुल्यकार्यत्वात् । अत एव ‘समुद्रं वः’ इत्यत्राप्याभिमन्त्रणं कर्तव्यम् ।
स्वल्पमभिमन्त्रयेत् । दोहनावस्थायां स्कन्ध एतद्भवतीत्येतावदत्र विवक्षितम् । इतरद्क्षाक्षणा-
नुवादः । पयोऽलिङ्गत्वात्पयस्येवेदं भवति ।

* ऊ. गार्हपत्ये पात्रमध्ये दुग्धं कृत्वा दाहयित्वा क्षामं निवशेषम् ।

तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयात् ।

अर्थप्राप्तस्य विधानं शेषकार्यस्यापर्याप्तावपि तेनैव होमः कर्तव्यः । शेषकार्यस्य मक्षादेर्लोप एव स्यात् । अप्रयोजनत्वाद्द्रव्यस्येति ।

अन्येन वाऽभ्यानीय ।

जुहुयादिति शेषः । होमस्यापर्याप्ताविदं भवति ।

एतद्दोहनाद्याप्राचीनहरणात् ।

मयीदायामयमाकारः । उत्तरत्र तत्रेतिवचनात् । दोहनवचनं पूर्वसूत्रे स्कन्दननिमित्तेन विशेषस्याविवक्षितत्वसूचनार्थम् । आदिग्रहणमधिष्ठितेऽपि पयसि रक्त एतदेव प्रायश्चित्तं न ब्राह्मणोक्तम् 'अधिष्ठितं * स्कन्दति वा वि+प्यन्दते वा' इति । इदं तु द्रव्यान्तरेषु भवति । विप्यन्दने तु पयस्यपीदमेव भवति विप्यन्दनेऽधिष्ठितेऽन्यस्यानाम्नानात् । तत्र यत्परिशिष्टमित्यादि द्रव्यान्तरेष्वपि साधारणमन्यस्यानाम्नानात् । उत्तीयाऽऽहवनीयं मतिहरणं प्राचीनहरणमित्युच्यते ।

प्रजापतेर्विश्वमृति तन्वं हुतमसीति तत्र स्कन्नाभिमर्शनम् ।

इदमपि पयस्येव पूर्वेण संबन्धित्वात् । तत्रेति । प्राचीनहरण इत्यर्थः ।

शेषेण जुहुयात् ।

अन्तरेणापि वचनं सर्वस्य वा प्रधानमात्रस्यैव वा पर्याप्ते शेषेणैव होमो युक्तः, उक्तत्वादद्रव्यस्य । वचनमिदानीं किमर्थम् । अयमभिप्रायः—अस्तिचेच्छेपः स च होमद्रव्यस्यापर्याप्तः, तथाऽपि शेषेणैव मात्राहीनेनापि जुहुयादिति वचनम् ।

पुनरुत्तीयाशेषे ।

क्षुरगतस्याशेषे पुनरुत्तीय जुहुयात् । पुनरुत्तयनेऽयं विशेषः— प्राचीनहरणे यावति गते स्कन्नं भवति तावत्येवाध्वन्युपविश्य स्थालीमन्येन प्राचीं नीत्वा तत्रैवोपविष्ट उक्तयेत् । न स्वयं क्षुरावा प्रत्यैगच्छेत् ।

आज्यमशेषे ।

स्थाल्यामपि यदा नास्ति तदाऽऽज्यं गृहीत्वा तस्य यथासंभवं संस्कारं कृत्वोत्तीय तेन जुहुयात् ।

* य० क्षरणम् । + किञ्चिच्चलनम् ।

१ क. "कस्याद्भ" । २ स. म. "त्यगायच्छे" ।

एतदाहोमात् ।

द्वयोरपि होमयोः प्रधानत्वाद्धोमद्वयपर्यन्तमेतदेव प्रायश्चित्तं *भवति ।

वारुणीं जपित्वा वारुण्या जुहुयात् ।

विशेषामावाचे केचन वारुण्यौ भवतः । पूर्वहोमे प्राकृतस्य मन्त्रस्यापवादो वारुणी ।

अनशनमाऽन्यस्मान्द्धोमकालात् ।

यजमानस्येदं न होमकर्तुः । वारुणीजपो वारुणीहोमोऽनशनमित्येतत्तदं शेषेण जुहुया-
दित्यत्र + मात्रापचारहोमे पुनरुक्तोऽहोम आज्यहोमे च भवति ।

पुनर्होमं च गाणगारिः ।

एतेष्वेव त्रिषु पक्षेषु गाणगारिः पुनर्होमं चेच्छति । आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम् ।
पुनर्होमे पूर्वं समाप्य पुनर्विहरणादि सर्वं क्रियते निमित्ते प्रयोगावृत्तिविधानात् ।

अग्निहोत्रं शरशरायत्समोषामुमिति द्वेष्टारमुदाहरेत् ।

अधिष्ठितमग्निहोत्रद्रव्यं यदि शब्दयेत्तदा तद्रव्यं समोषामुमित्यभिमतव्येत ।
अमुमित्यस्य स्थाने यजमानद्वेष्टुर्नाम निर्दिशेत् । अधिष्ठितविशेषणं तत्रैवास्य संभवाच्छा-
खान्तरदर्शनाच्च ।

विप्यन्दमानं मही द्यौः पृथिवी च न

इत्याहवनीयस्य मस्मान्ते निनयेत् ।

उद्धासिते विप्यन्दित एतद्भवति । अधिष्ठिते तु त्रासणोक्तमेव ।

सान्नाय्यवद्वीमत्से ।

‘भ्रजापते’ इत्यनया मध्यमेन पलाशपर्णेन वरुणीके जुहुयादित्यर्थः ।

अभिवृष्टे मित्रो जनान्यातयति जुवाण इति समिदाधानम् ।

अधिकेयं समित्, उत्तराहुत्यर्थस्याप्यभिवर्षणसंभवात् । अतः पूर्वाहुत्याः प्रागप्य-
स्मिन्निमित्ते सति निमित्तानन्तरं समिदन्तरभाष्यमेव ।

यत्र वेत्थ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्याः स्कन्दने ॥ ११ ॥

समिदाधानमिति शेषः ॥ ११ ॥

* ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु भवतीत्यस्याग्रेऽयं ग्रन्थः—सुवपूर्णस्कन्दने पादोनसुवपूर्णं
स्कन्दने च प्रायश्चित्तम् । ततो न्यूनस्कन्दने न प्रायश्चित्तम् । दर्शपूर्णमासादिषु, च विष्णुस्मरण
मात्रम् । वा° । + घ.—अर्धसुवपूर्णं न भवति ततोऽधिके भवति ।

प्रदोषान्तो होमकालः ।

प्रदोषो नाम रात्रेः पूर्वश्चतुर्थो भागः । प्रदोषस्यान्तः प्रदोषान्तः । प्रदोषान्तोऽन्तो
यस्य सः प्रदोषान्तः । प्रदोषान्तान्त इत्यर्थः । स सायं होमस्य कालः । केपाचित्पञ्च-
मीषष्ठ्यौ नाडिके प्रदोषशब्देनोच्येते तदन्तो वाऽयं होमकालः ।

संगवान्तः प्रातः ।

गस्मिन्काले गावो वसतः सहाऽऽसते स संगवः कालः । तावत्पर्यन्तं प्रातर्होमकालः ।
केचिदहस्तृतीया भागः संगव इत्याहुः । तदन्तः संगवान्तो दश नाडिका इत्यर्थः । अस्त-
मित उदिते च विहिते होम एतावति काले क्रियमाणेऽतीतकालो न भवतीति पुनः
कालविधिः ।

*तमतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् ।

कस्मिन्काले केन मन्त्रेणेत्यत आह—

यदि सायं दोषा वस्तर्नमः स्वाहेति यदि प्रातः
प्रातर्नमस्तर्नमः स्वाहेति । अग्निहोत्रमुपसाद्य
मूर्ध्वः स्वरिति जापित्वा वरं दत्त्वा जुहुयात् ।

उपसादनवचनं क्रमार्थम् । उपसाद्य जरं च वरदानं च कृत्वा समिदाधानादि पूर्ववत् ।
+ वरदानं याजमानम् । वाशब्देन गोत्रातिरुच्यते । तं वरं दत्त्वा जुहुयादिति । पूर्वकाल-
तामात्रं विवक्षितं नाव्यवधानं कर्तव्यं च ।

इष्टिश्च वारुणी ।

कर्तव्येत्यर्थः । समाप्तेऽग्निहोत्रहोमे तेभ्येवाग्निष्वियभिष्टिः कार्या, उत्तरात्रातुगमन-
विधानात् ।

हुत्वा प्रातर्वरदानम् ।

प्रातःकालातिपत्तौ विशेषो वक्ष्यते । होमोत्तरार्कालं वृष्टयन्ते वरदानं कर्तव्यम् ।

* प. ययपीदं प्रायश्चित्तप्रकरणे पठितं तथाऽप्यध्वर्युसंज्ञकर्मण्य एव याभ्योदनास्तत्र ध्वर्यु-
रेव कुर्यात् । प्रायश्चित्तमुपसंज्ञकवृत्तम् । जुहुयादिति चीदनया ब्रह्मकर्तृत्वं प्रातम् । अध्वर्यु-
संज्ञककर्मण्यध्वर्युरेव कर्ता । अन्यत्र ब्रह्मा कर्ता । अत एवेष्टिकर्मणि कर्ताऽध्वर्युरेव । + प. अन्य-
वरदानस्यासंभवादजमानस्य ।

१ प. उ. °पान्तान्तो । २ स. ग. स. °पान्तान्त इ° । ३ स. य. स. वा सायं ।
४ स. ग. उ. च. स. °दितो हो° । ५ स. स. उ. च. स. माणोऽती° । ६ प. कालमिदम्° ।

अनुगमयित्वा चाऽऽहवनीयं पुनः प्रणयेदिहेव क्षेभ्य
एधि मा प्रहासीरमुं माऽमुं माऽऽमुष्यायणमिति ।

समाप्तेऽग्निहोत्रहोम आहवनीयस्यानुगमनं कृत्वा पुनस्तमेनेद्धेत् । 'इहैव क्षेभ्य एधि'
इति मन्त्रेण । मा प्रहासीरमुं माऽऽमुष्यायणमिति पाठः कर्तव्यः । अमुमित्यस्य स्थाने
यजमाननाम द्वितीयया निर्दिशेत् । आमुष्यायणशब्दस्य स्थाने गोत्रनाम, मा प्रहासी-
देवदत्तं मा भारद्वाजमिति । पित्रादौ जीवति भारद्वाजायणमिति वदेत् । दक्षिणाग्निश्चाऽऽ-
ग्निहोत्रिक एव । आहवनीयस्यैवानुगमनविधानात् । इदमनुगमनं कस्याऽऽहवनीयस्येति न
विद्यः । आग्निहोत्रिकस्येति चेत् । न । समाप्तेऽग्निहोत्रे तस्य लौकिकश्रद्धादनाहवनीयत्वम् ।
होमे कृतेऽसमाप्ते च प्रयोगेऽनुगमनमिति चेत् । तथा संति पुनः पणयनमदृष्टार्थं स्यात् ।
अत्रायमभिप्रायः—इष्टार्थं विद्वत्स्येति, तदा पुनः प्रणयेत्तत् इष्टिरिति समन्वयो नोप-
पद्यते । अत्रायमभिप्रायः—समाप्तेऽग्निहोत्रे लौकिकस्य सतोऽनुगमनमेव कर्तव्यं नाऽऽयत-
नाद्वहिस्रयाग इति, तदाऽऽहवनीयमिति शब्दे नोपपद्यते । अत एवदत्तः सूत्रकार-
स्यायमभिप्राय इति वर्णनीयम् । यस्य कस्यचित्कर्मणोऽर्थाय विद्वत्स्येति यत्किंचिदाग्नि-
साध्यं नैमित्तिकमुत्पद्यते तस्य नैमित्तिकसाहितस्य त एवाग्रयो भवेद्युः । न पुनः पुन-
र्विहर्तव्या इति ।

तत इष्टिमित्रः सूर्यः ।

एते देवते ।

अग्निं यो महिना दिवं प्र स मित्रवर्तो अस्तु प्रपस्वानिति संस्थि-
ताप्रां पत्न्या सह वाग्यतोऽग्नीज्ज्वलतोऽहरनश्नुपासीत ।

समाप्तायानिष्टौ पत्नीयजमानौ यतवाचौ भूत्वा तानेवाग्नीज्ज्वलयन्तावनश्नन्तावहःशेष-
मुपासीयाताम् । उपासीत पत्न्या सहैवं कुर्वन्नग्नीनां समीप आसीतेत्यर्थः ।

द्वयोर्दुग्धेन वासेऽग्निहोत्रं जुहुयात् ।

वासो रात्रेः पूर्वध्यतुर्यो भागः । द्वयोर्गवोर्दुग्धेन पयसा सायमग्निहोत्रं स्वकाले जुहु-
यादित्यर्थः ।

अधिभित्तेऽन्यस्मिन्द्वितीयमवनयेत् ।

अयमत्र विशेषः—एकस्या गोर्दुग्धं पयोऽधिभित्त्य तस्मिन्नेव पयसि द्वितीयं गोर्दुग्धम-
वनयेत् । तेन पयसा होमः, ततोऽन्योऽपवर्गः ।

प्रातरिष्टिः ।

ततः श्रोभूते पूर्वाह्ण इष्टिः कार्या । इयमपि प्रातःकालातिपत्तिनिमित्तैव । प्रातः
रितिकालविधानात्प्रयोगभेदः । ततो विहरणभेदोऽपरान्योरपि भवति ।

अग्निर्वैतमृत् ।

अतश्चतुर्णकोऽग्निर्देवता ।

त्वमग्ने अतश्चतुश्चिरग्ने देवा इहावंह । उप यज्ञं हविश्च
नः । व्रतानि बिभ्रद्व्रतपा अदब्धो यजानो देवां अजरः सुवीरः ।
दधद्रत्नानि सुमुळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेद इति ।

एतत्प्रायश्चित्तं स्वकाल एव प्रणीतेष्वग्निषु होमकालातिपत्तौ भवति । अग्रणीतेषु काला-
तिपत्तावत्यन्ताप्यनुद्धृतप्रायश्चित्तं कृत्वा होमं कुर्यात् । अनापदि मनस्वतीहोमेनानुद्धृतप्रा-
यश्चित्तेन च सहितो होमः कार्यः । विहनेष्वेवाग्निष्वहेतुषु होमान्तरकालप्राप्तावुपकान्तमेव
होमं कालातिपत्तिप्रायश्चित्तसहितं कृत्वा वर्तमानकालीनमनुद्धृतप्रायश्चित्तसहितं कुर्यात् ।
अविहनेषु कालान्तरप्राप्तौ मनस्वतीहोमं कृत्वाऽतिपन्नस्य प्रतिहोमं च कृत्वाऽनुद्धृतप्रायश्चि-
त्तादि पूर्ववत् । एवमनेककालातिपत्तावपि द्रष्टव्यम् । विहनेष्वविहनेषु वाऽनेककालातिपत्तौ
मनस्वतीहोमं प्रतिहोमं चावश्यं कुर्यात् । विहनेषु तेष्वेवाग्निषु । अविहनेषु त्वानीन्विहृत्य
मनस्वत्यादि कृत्वा प्रातःकालस्य विहरणादि क्रियेत । एवमत्र विचार्य यद्युक्तं तत्कर्तव्यम् ।
विचारस्याऽऽस्पदमात्रमत्र लिखितमिति मन्तव्यम् ।

एषेवाऽऽर्त्याऽश्रुपाते ।

आर्त्याऽश्रुपाते दुःखेनाश्रुपाते न धूमादिनेत्यर्थः । एतदंशपूर्णमासयोस्तत्प्रकृतिषु च
भवति । ब्राह्मणे 'उपवसथेऽश्रु कुर्वीत' इति दर्शनात् ।

यद्याहवनीयमप्रणीतमभ्यस्तमियाद्बहुविद्वाह-
णोऽग्निं प्रणयेद्दर्मैर्हिरण्येऽग्रतो ह्रियमाणे ।

अग्निहोत्रार्थं विधिनाऽनुद्धृतमाहवनीयं यद्यस्तमियात्तदा तदानीमेवाऽऽनेतुं शक्येषु
ब्राह्मणेषु यो-बहु वेत्ति तमानीयते नोद्धरणादि निधानान्तमाहवनीयस्य कारयेत् । अग्नेः
प्रणीयमानस्याग्रतो हिरण्यं दर्भैरेव नेयेत् । ब्राह्मणग्रहणं बहुविद्यत्वेऽपि नात्यन्तरनि-
वृत्त्यर्थम् ।

अभ्युदिते चतुर्गृहीतमाज्यं रजतं च हिरण्यवद्ग्रतो हरेयुः ।

अनुद्धृतमभ्युदिते सति बहुविद्वाग्निं प्रणयेत् । तस्याग्रतश्चतुर्गृहीतमाज्यं नेतव्यं रजतं
च । यदि हिरण्यवद्ग्रतेन रजतस्याग्रतो हरणं प्राप्येत तदा दर्भैर्हरणमपि प्राप्नुयात्,

आज्यस्याग्रतो हृणं च न प्राप्नुयात् । अतो दर्शनवृत्त्यर्थमाज्यस्य प्रापणार्थं चाग्रत इति वचनम् । एवं वेदिरण्यवद्वचनं पूर्वोक्तस्य बहुविद्वाक्षणाग्न्युद्धरणस्य प्रापणार्थम् ।

अथैतदाज्यं जुहुयात्पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख
उपविश्योपाः केतुना जुपतां स्वाहेति ।

हिरण्यरजतयोरग्रतो हरणमेव कार्यम् । आज्यस्य कार्यान्तरमुच्यते । निहितेऽग्नावाहवर्नीयस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख उपविश्य 'उपाः केतुना' इति तदाज्यं जुहुयात् ।

कालात्ययेन शेषः * ।

उभयोः कालयोरनुद्धृतप्रायश्चित्तशेषः कालात्ययप्रायश्चित्ताभ्यामेवोक्तः स्वेन स्वेन कालात्ययप्रायश्चित्तेनानिहोत्रमुपसाधेत्यादि वारुणीष्टयन्तं सायंकाळे भवति । प्रातःकालेऽपि तदाद्येव प्रातःभृतीष्टयन्तं भवति ।

न त्विहाग्निरनुगम्यः ।

प्रातःकालेऽयं विशेषः । अनुगमयित्वा चाऽऽहवर्नीयमित्येतन्न भवति । तेनानिहोत्रार्थेऽग्निपु सायंहोमान्तं भवति ।

आहवर्नीये चेदधियमाणे गार्हपत्योऽनुगच्छे-
त्स्वभ्य एनमवक्षामेभ्यो मन्थेधुरनुगमयेत्स्वितरम् ।

विद्यमान आहवर्नीये गार्हपत्यो यद्यनुगच्छेत्तदा स्वेभ्योऽवक्षामेभ्य एनं गार्हपत्यं मन्थेधुः । तत इतरमनुगमयेत् । आहवर्नीयमित्यर्थः । गार्हपत्यशब्दादेव गार्हपत्यप्रत्यये सिद्धे तत्प्रत्ययार्थमेनमिति वचनं सर्वावस्थस्य गार्हपत्यस्यानुगमने मन्थनेनैवोत्पात्तिः, एवंरूपा च सति ज्ञापनार्थम् । तुशब्दादप्ययमर्थो द्योत्यते । गार्हपत्यम+नुगतं मन्थनेनैवोत्पादयेत् । अधियमाण आहवर्नीयेऽयं विशेषस्तं चानुगमयेदिति । अवक्षामाणि मन्थनसमर्थानि काष्ठानि ।

क्षामामावे मस्मनाऽरणी संस्पृश्य मन्थयेदितो जज्ञे प्रथ-
ममेभ्यो योनिभ्यो अधिजातवेदाः । स गायत्र्या त्रिष्टुभा

* प.—प्रदेशान्तो होमकाल इत्येवमादिहोमकालविधिना रूपो विधिर्व्याख्यातः । + प.—तदाहवर्नीयाऽऽहवर्नीये हार्मिविद्येनाथ गार्हपत्य उपशाम्येत्तदा तत्र प्रायश्चित्तिरिति स यदि पात्रमुद्धरेत्पातयतनाद्यधेत । यत्प्रत्ययश्चपसुरवयसं तन्नीत । यन्मन्थेज्जातृत्वं यजमानस्य जनयेद्यनुगमयेन्मागो यजमानं जह्यत्सर्वमिवैनं स्रग्भरमानं ह्योप्य गार्हपत्यायतने निधादाथ गार्हमावर्नीयमुद्धरेत्तदा तत्र प्रायश्चित्तिः ।

जगत्याऽनुष्ठुमा च देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन्निति ।

मन्यनसमर्पशामाभावे भस्मनाऽरणी संस्पृश्य लेपयित्वा ततो मन्ययेत् ' इतो जज्ञे ' इति मन्त्रेण । मन्ययेदिति णिचः प्रयोगात्प्रकृते कर्मणि यः कर्ता स एव मन्त्रं ब्रूयात् । ये केचन समर्पा मन्ययेदुरियेवमवगम्यते । अरणीमन्यन एवायं मन्त्रो नावशाममन्यने । यद्युभयोरभिप्रेतः स्यात्पूर्वत्रैव मन्त्रं ब्रूयादनुगमयेत्तत्तरमिति वत् । तथा च न कृतम् । तेन पूर्वस्मिन्मन्यने मन्त्रो नास्तीति सिद्धम् । ऊवरोहणमन्त्रस्तूभयोरपि भवति, अरणा- गतावरोहणस्यापि तस्मिन्नेव सूत्रे विधातुमिष्टत्वात् ।

मथित्वा प्रणीयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठेताग्रे सम्राळिषे राये
रमस्व सहसे शुम्नायोर्जेऽपत्याय । सम्राळसि स्वराळसि
सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रायतामन्नादं त्वान्नपत्यायाऽऽदध इति ।

मथित्वेतिवचनम् ' इतो जज्ञे ' इत्यस्य प्रणयनमन्त्रस्वरङ्कानिवृत्त्यर्थम् ।

अत एवैके प्रणयन्यन्वाहृत्य दक्षिणम् ।

अत्रैव विषयेऽयं द्वितीयः कल्पः । धियमाण आहवनीये गार्हपत्यानुगमने सत्यत एवाऽऽहवनीयोद्गार्हपत्यभूतादन्यमाहवनीयं प्रणयन्येके । तथा सति दक्षिणाभिरप्यटु- हर्तव्यः ।

स+हमस्मानं वा गार्हपत्यायतने

निधायथ प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेत् ।

इदमपि कल्पान्तरम् । आहवनीयमुद्धरेदित्येतावतैव सिद्धे प्राञ्चमिति वचनमाहवनीयात्प्र- त्यक्षं गार्हपत्यं प्रणीयापि विहारसिद्धिरिति दमपि कल्पान्तरमिति ज्ञापनार्थम् । एते चत्वारः पक्षाः ब्राह्मणे समुद्दिष्टाः । तत्र निन्दा विध्यन्तरस्तुत्यर्था । अतः सर्वेषां क्वचिच्छा- खान्तरे विधानमस्तीति तान्सर्वान्कर्तव्यतया सूचितवानाचार्यः । स० हमस्मानमित्यस्मि- न्पक्षे दक्षिणेन विहारं नीत्वा गार्हपत्यायतने निधानम् ।

* घ.—आहवनीयायतने प्राग्देशे । + घ.—'सहभस्मानं दक्षिणेन विहारं कृत्वा गार्ह- पत्यायतने निधायथ प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेत्' अयमेव पाठो ब्राह्मणे दृष्ट इति देववातभाष्ये
× घ.—तेषु मध्ये सहभस्मानमित्यस्य प्रधानत्वं तत्पतेरेव ब्राह्मणे निन्दाभावात् । ÷ घ.—स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसार्थकं वाक्यम् । अनिबोधनद्वारा विध्यर्थप्रवर्तकवाक्यं निन्दा । उदितहोमनि- भावमुदितहोमनिन्दावत् । न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु विषेयं स्तोत्रमिति न्यायात् ।
○ घ.—अयं पक्षोऽनसपक्षे संभवति । कुतः । तत्रैव भस्मसंभवात् । अग्निसमरणयोग्यं भस्मपदेन गृह्यते ।

तत इष्टिरग्निस्तपस्वाञ्जनद्वान्पावकवान् ।

एकाऽत्र देवता स चाग्निस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तः ।

आयाहि तपसा जनेष्वग्रे पावको अर्चिषा । उपेमां
सुहुतिं मम । आ नो याहि तपसा जनेष्वग्रे पावक दीद्यत् ।
हव्या देवेषु नो दधदिति । प्रणीतेऽनुगते प्राग्धोमादिष्टिः ।

अग्निहोत्रार्थं प्रणीत आहवनीयेऽनुगतेप्रायश्चित्तत्वेनेवमिष्टिः कर्तव्या । प्राक्पूर्वाहुतिप्र-
क्षेपादेधैवेष्टिः प्रायश्चित्तिर्भवति । उत्पत्तिस्तु ब्राह्मणोक्ता भवति 'तदाहुयस्याग्निमनुदधू-
तमादित्योऽभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वा प्रणीतो वा प्राग्धोमादुपशाम्येदित्यादि हिरण्यं
पुरस्कृत्य सायमुद्धरेद्व्रजतमन्तर्धाय प्रातरुद्धरेत्' इत्यत्रोक्ता । इयमेवोत्पत्तिरभिभवसरे
'प्रणीतो वा प्राग्धोमादुपशाम्येत्' इति वचनात् । अत्रानुगतेऽन्तराहुती इति वक्ष्यति ।
उत्तराहुत्यां हुतायामग्न्युत्पत्तेः प्रयोजनं नास्ति । एवमग्निहोत्रे निर्वाह इत्यस्मत्सूत्रानु-
सारेण मन्यमानहे ।

अग्निज्योतिष्मान्वरुणः ।

द्वे देवते । ज्योतिष्मानित्यग्रेर्गुणः ।

उदग्ने शुचयस्तवाग्रे बृहन्नूपसामूर्ध्वो अस्थादिति । सर्वोऽवेदनु-
गतानादित्योऽभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वाग्न्याधेयं पुनराधेयं वा ।

यदि सर्वेष्वग्निष्वनुगतेष्वदित्योऽस्तमुदयं वा गच्छेत्तदाऽग्न्याधेयं पुनराधेयं वा प्राय-
श्चित्तं भवेत् । अनयोरेव कालयोः शास्त्रान्तरे गार्हपत्याहवनीययोर्द्वयोरेवानुगतावेतप्रायश्चि-
त्तमुक्तम् । तस्मिन्शास्त्रे दक्षिणाग्निर्भिन्नयोनिः । अत एव विनिवेशः । एकयोनित्वे सर्वा-
नुगमने भवति भिन्नयोनित्वे द्वयोरेवानुगमन इति । अत्राग्न्याधेयपुनराधेयाभ्यां सेष्टिके ते
गृह्येते अग्न्युत्पादकत्वसामान्यात् । एतदर्थमेवाधानाद्वादशरात्रमित्यत्र सेष्टिकेऽग्न्याधान
आधानशब्दप्रयोगः संव्यवहारार्थं कृतः । तस्मिन्काले सर्वदा सर्व एवाग्नयो विहृता एव
प्रायेणाऽऽसते । तत्र केवलगार्हपत्यानुगमने मन्यनेनोत्पाद्य तपस्वतीष्टिः कार्येत्युक्तम् ।
दक्षिणाग्न्यनुगमनेऽपि स्वयोनितो विहृत्य सैवेष्टिः कार्या । आहवनीयानुगमनेऽपि प्राय-
श्चित्तविशेष उक्तः । द्वयोर्द्वयोरनुगमने तान्येव यथासंभवं कर्तव्यानि । अतः सर्वानुगमन
इदमवशिष्यते । अतः सर्वशब्दाविवक्षायामपि नैमित्तिकस्य स्वभावपर्यालोचनया सर्वानुगता-
भैवेतद्वक्तव्यमिति मन्तव्यम् । एकयोनित्वे भिन्नयोनित्व उक्तो विनिवेशः । उपयोरनुगमनेऽपि
विधीयमानस्याग्न्याधेयस्य सर्वोत्पादकत्वमावास्यागातद्विधानसामर्थ्यादेवानष्टोऽपि दक्षिणा
ग्निर्नष्ट इति गम्यते । विहृतेष्वेवं भवति । अविहृतेष्वपि किं गार्हपत्यानुगमने सर्वानुगमोऽस्ति

न वा । अस्तीति द्रूयात् । तत्र हि सर्वेऽग्नयः समवेता इति गम्यते । ततो विवहरण-
दर्शनात् । कथं तत्र समवायः । अद्वारसमवायस्तावदास्ति । कर्मार्थं पृथक्कृतानां कर्म-
समाप्तौ तत्रैवानुगमनदर्शनात् । अथायमभिप्रायः—अद्वाराश्रयो यो दक्षिणाग्न्याहवनी-
* याख्यः शास्त्रगम्यः स कर्मसमाप्तौ गार्हपत्याद्वाराननुप्रविशति । अन्यथा तत उद्धरण-
विधानं नोपपद्यते । तत्संसर्गे संसर्गदोषश्च नास्ति । अद्वारसंसर्गे हि सः । तथा च
शास्त्रान्तरे वचनम् । यदि पूर्वोऽनुगतः संवर्धं पश्चाद्धि स तर्हि गत इति एवमपि
न युज्यते । अविद्वन्वाकस्यायां गार्हपत्ये ' गार्हपत्यं प्रज्वल्य ' इति सूत्रप्रयोगात् । तथा
च शास्त्रान्तरे सूत्रकारप्रयोगो मन्त्रवर्णश्च दृश्यते । ' गार्हपत्यमभिमन्त्रयते सुगार्हपत्य
मभिमन्त्रयते सुगार्हपत्यः ' इति । तेनावगम्यते तत्रानुप्रवेशोऽग्न्यन्तरस्य नास्तीति ।
' यत्पुनः पश्चाद्धि स तर्हि गतः ' इति तदप्यन्यपरम् । यदि हि सर्वदाऽनुगतस्याऽऽह-
वनीयस्य गार्हपत्यात्प्रणयनेनोत्पत्तिः स्यात्तदैवैताद्विद्वन्नुप्रवेशस्य । तत्र हि शास्त्रे मन्त्र-
नादप्युत्पत्तिरुक्ता । अतोऽस्यायमर्थः—यस्मिन्ननुगमने गार्हपत्यात्प्रणयनेनोत्पत्तिरुक्ता तदा-
नुगतेऽन्तरा संचरणमविरुद्धं मन्त्रेणोत्पाद्येऽनुगतेऽप्यन्तरा नैव संचरितव्यमिति । अतोऽग्न्य-
परत्वादेवास्य वाक्यस्यानुप्रवेशे लिङ्गं न भवितुमर्हति । अतस्तत्र समवायः प्रत्यक्षेण
शास्त्रेण वा लक्षयितुं न शक्यते । कथं तर्हि तत उद्धृत आहवनीयादिर्भवति । वचन-
गम्यो हि सः । वचनमेवं भवति ' गार्हपत्यं प्रज्वल्य ततो दक्षिणाग्निमुद्धृत्य गार्हपत्या-
दाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत् ' । इति । तेनाधिकृतेन पुरुषेण तन्निपुकेन वाऽग्निहोत्राद्यर्थं
स्वकाले यथोक्तेन विधिना य उद्ध्रियते स एवाऽऽहवनीयादिर्भवति नान्यथा । अन्यथा
चेदुद्ध्रियते तदा ' समोऽप्य तमग्निं विशेषप्रायश्चित्तं कर्तव्यं नः ' इत्येतत् । अमुदितेऽपि तु वचना-
न्मध्योद्धृतोऽप्याहवनीयादिर्भवति । एवं तर्हि कर्मान्तरालकाले क्वासौ तिष्ठति । वयमपि
न जानीमः क्वासौ तिष्ठतीति । एतावदत्रावगन्तुं शक्यते । सर्वकर्मार्थमग्नय आहिताः ।
तत्र गार्हपत्यो यावज्जीवं धार्यते वचनात् । इतरौ तु कर्मणि कर्मण्युध्रियेते । गताश्रयः
सर्वे धार्यन्ते वचनादेव । नान्यदतोऽवगन्तुं शक्यते । एवं सति कर्मापूर्ववत्तिष्ठति । यथा
यागादिजनितान्यपूर्वाणि यावत्फलभोगसंबन्धं तिष्ठन्ति तथाऽऽहवनीयादिरपि तिष्ठतीति ।
अतोऽनुद्धृतेषु गार्हपत्यानुगमने सर्वानुगमनं नास्तीति । तत्राग्न्याधेयं पुनराधेयं वा न कर्त-
व्यमिति सिद्धम् ।

* क.—शब्दवाच्यः संस्कारः ।

१ छ. झ. 'सर्वे हि । २ ख. ग. छ. संवर्धं । ३ ख. ग. छ. 'र्णं प्रयोगो वृ' । झ. 'र्ण
प्रयोगोऽपि वृ' । ४ ख. ग. छ. च. झ. 'पत्यः इ' । ५ ख. ग. 'न्धनेनो' । ६ ख. ग. उ ।
७ ख. ग. झ. 'ल्य द' ।

समारूढेषु चारणीनाशे ॥ १२ ॥

अग्निप्वरण्योः समारूढेषु सत्वरण्योर्नाशेऽग्न्याधेयं पुनराधेयं वा कर्तव्यम् । अन्यत-
 रारणीनाशेऽपि भवत्येतत्प्रायश्चित्तं तयोरैकस्या एव कार्यविशेषे नियमाज्जायापतिसं-
 स्तुतत्वाच्च । नन्वरणीनाश इति शब्द एकस्याभ्यनष्टायां न प्रवर्तत इति । सत्यम् ।
 असौ शब्दो न प्रवर्तते । तथाऽपि मन्यनपदार्थो नैकया संपादयितुं शक्यत इत्यनष्टाऽपि
 नष्टेवेतिह्रस्वोक्तम् । यदि परमनष्टमेव द्विधा कृत्वा मन्यनसिद्धिरिति । तथाऽपि नैव
 वक्तुं शक्यते । उपादानकालेऽग्नी आहरोदिति द्वयोरुपादानमष्टयार्थं स्यादिति युक्तं
 कार्यभेददर्शनादिति । एवं सत्युर्वशीपुरुषः संस्तुतिरथोत्तरथोररण्योः श्रूयमाणा चोपपन्ना
 भवतीति युक्तम् ॥ १२ ॥

अथाऽऽग्नेय इष्टयः ।

अथानन्तरं या वक्ष्यन्ते ता अग्निदेवस्या इष्टय इति वेदितव्यमित्यस्य सूत्रार्थः ।
 यान्यत्र चतुर्थ्यन्तानि पदानि तान्यग्नेर्गुणवाचकानीत्यर्थः । एतेनावगम्यते सर्वत्र चोदि-
 तैव देवता चोदनायां सत्याम्, असत्यां तु चोदनायां याज्यानुवाक्यादिगम्या । देवतागु-
 णस्तु चोदनात् एवावगन्तव्यः । कथं तर्हि वैश्वानरपराम्जनायां वैश्वानरशब्दोऽग्नेर्गुणः ।
 तयोरेव याज्यानुवाक्ययोस्तत्र प्रवेशात् । अत्र हि वैश्वानरशब्दस्याग्निगुणत्वं चोदितमेवेति ।

व्रतातिपत्तौ व्रतपतये ।

यस्मिन्कर्मणि यानि चोद्यन्ते व्रतशब्देन धर्मशब्देन वा तत्र तेषामतिवर्त्तावेवोष्टिः कार्या ।

साम्नावग्निप्रणयनेऽग्निवते ।

निवृत्तकर्मणाऽनिवृत्तकर्मणा वाऽग्निना सहित आहवनीयायतने यद्यन्योऽग्निराहवनी-
 यार्थं उदधिर्येत तमग्निमानधायैव स्मरति चेदायतनस्थभेददूहोदानीमुद्धृतं निदध्यात् । तथा-
 सतीष्टिर्न भवति । एतस्मिन्नपि पक्षे यद्यनपवृत्तकर्मोद्धृते तदा व्याहृतिर्होमः कर्तव्यः ।
 अपवृत्तकर्मा चेन्न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तं विद्यते । यद्यस्मृत्वैव तस्मिन्पूर्वप्रणीते निदध्यात्
 देयमिष्टिः कार्या ।

क्षामायागारदाहे शुचये संसर्जनेऽग्निनोऽग्नेन ।

अन्य इति शवाग्निरुच्यते ।

१ छ. झ. 'रूढेषु' । २ झ. 'तिवत्संस्तु' । ३ घ. च. संस्तु । ४ ख. ग. 'मन' ।
 ५ ख. ग. घ. छ. झ. 'वय इ' । ६ ख. ग. छ. झ. 'द्विद्विद्वन्वान्त्या' । ७ झ.
 'योत्र' । ८ क. 'चावेवोष्टिः' । ९ च. झ. 'मुष्टयेदा' । १० घ. च. निराद' ।

मिथश्चेद्विविचये ।

गार्हपत्यादयः सर्वे द्वौ वा परस्परं यदि संसृज्येरंस्तदा विविचय इष्टिः कर्तव्या ।

गार्हपत्याहवनीययोर्वीतये ।

पूर्वस्यायमपवादः ।

ग्राम्येण संवर्गाय ।

ग्राम्यः पचनाग्निः ।

धेद्युतेनाप्सुमते वैश्वानराय विमतानामन्नमोजने ।

विमता विमनस्काः । शश्व इत्यर्थः । द्विपदं यद्याहिताग्निर्भुज्जीत तदा वैश्वानरा-
योष्टिः कार्या ।

एषैव कपाले नष्टेऽनुद्वासिते ।

केषां चिदध्वर्यूणां पुरोडाशश्रवणानन्तरमेव कपालोद्वासनं विहितम् । केषां चित्कर्म-
समाप्तौ । केषांचिदनुद्वासनमेव तत्र पूर्वयोः पक्षयोरनुद्वासिते नष्टे वैषेष्टिर्भवति । अनुद्वा-
सनपक्षेऽपि प्रयोगमध्ये भवति प्रयोगसमाप्तौ न भवति विध्वपराधामावात् ।

अम्पाश्चाविते वा ।

येषां श्रवणानन्तरमुद्वासनं तेषामनुद्वासिते कपाले सत्याश्रवणे कृतेऽप्येष्टिः कर्तव्या ।

सुरमय एव यस्मिञ्जीवे मृतशब्दः ।

यस्मिन्नाहिताग्नौ जीवत्येव मृत इति यदि शब्दः संजायेत तदेयमिष्टिः कार्या । एव-
शब्दो गुणनियमार्थः । सुरमय एव न सुरभिमत इति । तेनान्यत्र गुणान्तरसंक्वोऽप्य-
भ्युपगतो भवति यथा क्षामाय क्षामवते वेत्येवमादि ।

त्वमग्ने व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतान्पग्निनाऽग्निः समि-
ध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निनाऽग्ने त्वमस्मद्युपोध्यमीवां अकन्वदग्निस्तनयन्निव
द्यौर्वि ते विष्वक्वात जूतासो अग्ने त्वामग्ने मानुषीरीळते विशोऽग्न
आयाहि वीतये यो अग्निं देववीतये कुवित्सु नो गविष्टये मा नो
अस्मिन्महाधनेऽप्स्वग्ने सधिष्टव यदग्ने दिविजा अस्याग्निर्होता न्यसीदद्य-
जीयान्साध्वीमकर्देववीति नो अद्योति । यस्य भार्या गौर्वा यमौ
जनयेद्विष्टिर्मरुतः ।

मस्तोऽस्यामिष्टौ देवता ।

सांनाय्ये पुरस्ताच्चन्द्रमसाम्युदितेऽग्नि-
र्दातिन्द्रः प्रदाता विष्णुः शिपिविष्टः ।

सांनाय्यशब्देनाऽऽमावास्यां कर्षोच्यते तस्मिन्नाख्ये साते चन्द्रमा यदि पुरस्तादभ्युदि-
यात्तदैतामिष्टिं कुर्यात् । अस्या अमावास्याविकारत्वात्प्रायश्चित्तेष्टीनां यो धर्म उपांशुत्वं
पार्त्रघ्नाज्यभागात्ता च न भवति । एकदेशविकृतमन्यवद्भवतीति वृधन्वन्तावित्यादयोऽ-
मावास्याधर्मा एव भवन्ति । एतदुक्तं भवति । अकालेऽमावास्याकर्मण्यारब्धे सत्यकालोऽय-
मिति ज्ञाने तामेवामौवास्यां देवताभिर्विकृतां समापयेत् । अत्र काले प्राप्ते पुनर्यागोऽस्ति
नास्तीत्यत्राध्वर्युभिः सह निश्चयः कार्यः । दाताऽग्नेर्गुणः । प्रदातेन्द्रस्य । शिपिविष्टो
विष्णोः ।

अग्नेदा दाशुषे रयिं सयन्ता विप्र एषां दीर्घस्ते अस्त्वद्भुक्कुशो
मद्वा ते हस्ता सुकृतोत पाणी वपद्ते विष्णवांस आकृणोमि
प्र तत्ते अद्य शिपिविष्टनामेति । अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां
* स्थाने तस्यै तस्यै + देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायते ।

प्रायश्चित्तप्रकरणे या इष्टय इष्टिशब्देनैव बोद्धन्ते, याश्च ब्राह्मणोक्तास्तासामयं वैकल्पिको
विधिरुच्यते । यास्तासामिष्टीनां देवतास्तासामेकस्यै देवताया एकैकां पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।
द्वादशगृहीतेन ह्येवं पूरयिष्या चक्ष्यते सा पूर्णाहुतिरित्युच्यते । अयं पुनरनुपक्रान्तदर्श-
पूर्णमासस्य भवति दर्विहोममध्ये च नान्यत्र भवति ।

हविषां स्कन्नमभिमृशेद्देवाञ्जनमग्न्यज्ञस्तस्य माशीरवतु
वर्धताम् । भूतिर्घृतेन मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमंहसः । भूपतये
स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वाहा । यज्ञस्य
स्वा प्रमथोन्मयाऽभिमया प्रति मया द्रप्सश्च स्कन्देति ।

देवाञ्जनमित्यादिना स्कन्देत्यन्तेन स्कन्नं हविषमिश्रोत् ।

आहुतिश्चेद्बहिष्परिध्याग्नीध्र एनां जुहुयात् ।

यदि हूयमानाहुतिर्बहिष्परिधि र्स्कन्देत्तदा तस्याः स्कन्नाभिमर्शने कृते तत् आग्नीध्र-
स्तासामादाय तूष्णीमेव जुहुयात् ।

* घ.—स्थानग्रहणात्तत्कार्यं कुरी पूर्णाहुतिः । पञ्चलामे पयस्या मेजावरुणीतिसूत्रे वृत्तिकारो-
णोक्तम् । + प.—अर्थसहितशब्द एव देवता । अचेतनत्वाद्युपपन्नमनं न संभवति । तथाऽपि संभवति
योग्यबलात् ।

१ ख. ग. ङ. झ. शते । २ घ. च. 'वास्यायां दे' । ३ घ. 'गो ना' । ४ ख. ग.
'कोऽवधि' ।

हुतवते पूर्णपात्रं दद्यात् ।

होमं कृतवत आग्नीध्राय तदानीमेव येन केनचिद्धान्यरसादिना पूर्णपात्रं दद्यात् ।

देवते अनुवाक्ये याज्ये वा विपरिहृत्याऽऽज्ये अव-
दाने हविषी वा यद्वो देवा अतिपातयानि वाचा च प्रयुती
देवहेळनम् । अरायो अस्माँ अभिदुच्छनायतेऽन्यत्रास्म-
न्मरुतस्तन्निधेतन स्वाहेत्याज्याहुतिं हुत्वा मुख्यं धनं दद्यात् ।

देवताविपर्यास आवाहनादिषु व्युत्क्रमः । अनुवाक्याविपर्यासोऽन्यदीयामन्यस्यानु-
यात् । एवं याज्याविपर्यासः । आज्यविपर्यासोऽजौहवैषभृतयोरित्यादि । अवदानविपर्यासः
पूर्वार्धात्पूर्वमित्यादि । हविर्विपर्यासो निर्वर्णादिषु व्युत्क्रमः । यागे चान्यर्दायस्यान्येन
यागः । एतेषु सर्वेषु 'यद्वो देवा अतिपातयानि' इत्याहुतिं हुत्वा स्वगृहे यत्प्रधानंभूतं
द्रव्यं तद्धोमकर्त्रे ब्रह्मणे दद्याद्यजमानः । हुत्वेत्यत्र समानकर्तृकत्वमविवक्षितम् । याज्या-
नुवाक्ययोस्तु तस्मिन्कर्मण्यविहितयोस्तद्देवस्ययोरन्यदेवतयोर्वा विपर्यासे सति यागात्प्रागेव
भ्रेषज्ञाने सति प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनर्विहित एवानूच्य यष्टव्यम् । कृते तु यागेऽनुवाक्या-
विपर्यासज्ञाने प्रायश्चित्तमेव न पुनर्यागाभ्यासः । याज्यायामप्यविहितार्थां तद्देवत्यायां विहित-
देवतादेशं कृत्वा विहितामेव देवतां ध्यायन् यदि षष्ट्यर्थात्तदाऽपि नाम्प्रासः । अन्यदेव-
त्यायामप्यादेशध्याने विहितविषये स्यातां चेत्तदाऽपि नाम्प्रासः । अतोऽन्यथाचेद्यागावृत्तिः
कार्या । यागविषयंऽपि हविर्विपर्यासे यागावृत्तिशङ्का नैव कर्तव्या कृतत्वाद्यागस्य ।
एताद्वि लक्षणं यागस्य देवतोद्देशेन स्वद्रव्यत्यागो याग इति । देवता तावद्विहितैव ।
अरिमन्कर्मणि द्रव्यमपि स्वमेव । अथागममिप्रायः—अन्यस्यै संकलितत्वात्स्वत्वमपगच्छ-
तीति । एवं चेत्तस्या अपि देवतायै यष्टु न शक्यते स्वत्वामावात् । अथ संकल्पनकाल
एव यागः क्रियत इति सुतरां विपर्यासे यागो नाऽऽवर्तयितव्यो यागस्यैवैगुण्यात् ।
तस्मादयथासंकल्पकरणमेवापराधो न यागासिद्धिरिति । यदि पुनराग्नेयेनाग्निपोमीययागे
कृते भ्रेषो ज्ञायेत तदाऽग्नीपोमीयेणाग्नेययागः कर्तव्यः, संनिहितत्वात्तस्य द्रव्यस्य
कस्यान्तरस्य चाभावात् । तस्मिन्संनिहिते सति स्वद्रव्ये द्रव्यान्तरोपादानमशक्यमिति
तस्मादेवं कृत्वा प्रायश्चित्तमेव कुर्यात् । अत्र व्याहृतिहोमश्च कार्यः । एतद्विपर्यासेऽन्तरित
इत्यग्नेवोक्तम् ।

१ य. 'चिदान्य' । २ य. 'त्' । ३ य. 'यान्या भूयात् । ४' । ५ य. च. 'हव औष' ।
४ य. च. 'निर्वा' । ५ य. स. ग. झ. 'ददिनान्यस्य या' । ६. 'द्विये सतदस्य या' । ६ य.
'दिते वाऽपू' । ७ य. च. 'दिते वास्मिन्क' । ८ झ. कार्यस्य ।

स्थानिनीमनावाह्य देवतामुपोत्थायाऽऽवाहयेत् ।

येदि कस्मिंश्चित्कर्मणि यष्टव्यां देवतामनावोहैवोत्तरं कर्म कुर्यात्तदा यावति गीते स्मरति तदैवोत्थायाऽऽवाहयेत्, वर्तमानावधिस्वरेण न मन्त्रेण । यदि मन्त्रेणैव स्यात्, उपोत्थानं न विदध्यात् । तस्याप्यावाहनधर्मात् । तस्मादुपोत्थानविधानाच्च मन्त्रत्व-
नियमः । अवधिस्वर एवेति सिद्धम् ।

मनस्सेत्येक आज्येनास्थानिनीं यजेत् ॥ १३ ॥

यद्यस्थानिनीं प्रमादादावाहयेत्तदा तस्मिन्नेव क्रमे तां यजेत् । निगमेषु च निगमयेत् ।

धमेदितिषचनं तदेवत्यो याग एवयं नाऽऽहुतिहोम इत्येवमर्थम् ॥ १३ ॥

हविषि दुःशृते चतुःशरावमोदनं ब्राह्मणान्भोजयेत् ।

यदा हविरर्कं भवति तदा तेनेव हविषा तत्कर्म समाप्य चतुःशरावपरिमितश्रीहिमि-
रोदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् ।

क्षामे शिष्टेनेष्ट्वा पुनर्यजेत् ।

एकदेशक्षामायाशक्यगरिहारत्वात्प्रायश्चित्तं न भवति । यदा पुनरदृश्यं किंचिदस्त्यक्-
क्षानेभ्यो न पर्याप्तं च *तदैतत्प्रायश्चित्तं भवति ।

अशेषे पुनरावृत्तिः ।

हवित्यशेषे दग्धे पुनरावृत्तिः कार्या । पुनर्यागपुनरावृत्त्योरयं विशेषः । वर्तमानं
प्रयोगं समाप्य पुनरप्यादित एवाऽऽरम्यान्तात्क्रिया पुनर्यागः । पुनरावृत्तिस्तु वर्तमान
एव प्रयोगे नष्टस्य हविषः पुनरुत्पादनमिति । पुनरावृत्तौ तु पुनरुत्पादितेन हविषा स एव
प्रयोगः समापयितव्यः । अयमनयोर्विशेषः ।

प्रागावाहनाच्च दोषे ।

पुनरावृत्तिप्रसङ्गात्सूत्रत्रयमारब्धम् । आवाहनात्प्राग्वाविदोषे सति पुनरावृत्तिरेव ।

अप्यत्यन्तं गुणभूतानाम् ।

+ गुणभूतानामत्यन्तमपि पुनरावृत्तिरेव । अत्यन्तमित्याकर्म्मपरिसमाप्तेरित्यर्थः ।

प्राक्स्विष्टकृत उक्तं प्रधानभूतानाम् ।

यत्पुनर्हविषा व्यापत्तावित्युक्तं तत्प्रधानहविषामेष स्विष्टकृतश्च प्रागेवेति चोभयमनेन
नियम्यते । तेनात्राप्यङ्का×नां पुनरावृत्तिरेव ।

* य — चतुःशरावमोदनं ब्राह्मणान्भोजयेत् । + य. अद्भुतहविषां दोषे सति । × य. —
इन्द्रं वैमृषादीनामन्त्रायात्यानाम् ।

१ ख. ग. झ. यतिषन्कस्मिं । २ ख. म. तस्या उपो । ३ ख. ग. मन्त्रनि । ४ य.
ह. च. 'न यदे' ।

हुतवते पूर्णपात्रं दद्यात् ।

होमं कृतवत आग्नीधाय तदानीमेव येन केनचिद्धान्यरसादिना पूर्णपात्रं दद्यात् ।

देवते अनुवाक्ये याज्ये वा विपरिहृत्याऽऽज्ये अवदाने हविषी वा यद्वो देवा अतिपातयानि वाचा च प्रयुती देवहेळनम् । अरायो अस्माँ अभिदुच्छनायतेऽन्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतन स्वाहेत्याज्याहुतिं हुत्वा मुख्यं धनं दद्यात् ।

देवताविपर्यास आवाहनादिषु व्युत्क्रमः । अनुवाक्याविपर्यासोऽन्यदीयामन्यस्यानुश्रूयात् । एवं याज्याविपर्यासः । आज्यविपर्यासोऽजौहवौपमृतयोरित्यादि । अवदानविपर्यासः पूर्वार्थात्पूर्वमित्यादि । हविर्विपर्यासो निर्वर्णणादिषु व्युत्क्रमः । यागे चान्यदीयस्यान्येन यागः । एतेषु सर्षेषु 'यद्वो देवा अतिपातयानि' इत्याहुतिं हुत्वा स्वगृहे यत्प्रधानमूर्तं द्रव्यं तद्धोमकर्त्रे ब्रह्मणे दद्याद्यजमानः । हुत्वेत्यत्र समानकर्तृत्वमविवक्षितम् । याज्यानुवाक्ययोस्तु तस्मिन्कर्मण्यविहितयोस्तद्देवत्ययोरन्यदेवतयोर्वा विपर्यासे सति यागात्प्रागेव भ्रेषज्ञाने सति प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनर्विहित एवानूच्य यष्टव्यम् । कृते तु यागेऽनुवाक्याविपर्यासज्ञाने प्रायश्चित्तमेव न पुनर्यागम्यासः । याज्यायामप्यविहितादां तद्देवत्यायां विहितदेवतादेशं कृत्वा विहितामेव देवतां ध्यायन् यदि षष्ट्युत्तदाऽपि नाम्यासः । अन्यदेवत्यायामप्यादेशध्याने विहितविषये स्यातां चेत्तदाऽपि नाम्यासः । अतोऽन्यथाचेद्यागावृत्तिः कार्या । यागविषयऽपि हविर्विपर्यासे यागावृत्तिशङ्का नैव कर्तव्या कृतत्वाद्यागस्य । एताद्वे लक्षणं यागस्य देवतोद्देशेन स्वद्रव्यस्यागो याग इति । देवता तावद्विहितैव । अरिमन्कर्मणि द्रव्यमपि स्वमेव । अथायमभिप्रायः—अन्यस्यै संकलितत्वात्स्वत्वमपगच्छतीति । एवं चेत्तस्या अपि देवतायै यष्टुं न शक्यते स्वत्वाभावात् । अथ संकल्पनकाल एव यागः क्रियत इति सुतरां विपर्यासे यागो नाऽऽवर्तयितव्यो यागस्यैविगुण्यात् । तस्मादयथासंकलनकरणमेवात्रापराधो न यावासिद्धिरिति । यदि पुनराग्नेयान्नीपोमीययागे कृते भ्रेषो ज्ञायेत तदाऽन्नीपोमीयेणाग्नेययागः कर्तव्यः, संनिहितत्वात्तस्य द्रव्यस्य कस्यान्तरस्य चाभावात् । तस्मिन्संनिहिते सति स्वद्रव्ये द्रव्यान्तरोपादानमशक्यमिति तस्मादेवं कृत्वा प्रायश्चित्तमेव कुर्यात् । अत्र व्याहृतिहोमश्च कार्यः । एतद्विपर्यासेऽन्तरित इत्यत्रैवोक्तम् ।

१ य. 'विधान्य' । २ य. 'त्' । एवं याज्या श्रूयात् । ३ य. च. 'हव औप' । ४ य. च. 'निर्वाण' । ५ य. ल. ग. झ. 'दीयेनान्दस्य या' । ६. 'दीये सत्पस्य या' । ६ य. 'दिते वाऽनु' । ७ य. च. 'दिते पास्मिन्' । ८ स. कार्यस्य ।

स्थानिनीमनावाह्य देवतामुपोत्थायाऽऽवाहयेत् ।

येदि कस्मिंश्चित्कर्मणि यष्टव्यां देवतामनावोहैवोत्तरे कर्म कुर्यात्तदा यावति गते स्मरति तदैवोत्थायाऽऽवाहयेत्, वर्तमानावधिस्वरेण न मन्त्रेण । यदि मन्त्रेणैव स्यात्, उपोत्थानं न विदध्यात् । तस्याप्यावाहनवर्धत्वात् । तस्मादुपोत्थानविधानान्न मन्त्रत्व-
नियमः । अवधिस्वर एवेति सिद्धम् ।

मनसेत्येक आज्येनास्थानिनीं यजेत् ॥ १३ ॥

यद्यस्थानिनीं प्रमादादावाहयेत्तत्र तस्मिन्नेव क्रमे तां यजेत् । निगमेषु च निगमयेत् ।
यजेदितिवचनं तदेवत्यो याग एव यं नाऽऽहुतिर्होम इत्येवमर्थम् ॥ १३ ॥

हविषि दुःशृते चतुःशरावमोदनं ब्राह्मणान्भोजयेत् ।

यदा हविरर्कं भवति तदा तेनैव हविषा तत्कर्म समाप्य चतुःशरावपरिभित्त्रीहिभि-
रोदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् ।

क्षामे शिष्टेनेष्टा पुनर्यजेत ।

एकदेशक्षामस्याशक्यपरिहारत्वात्प्रायश्चित्तं न भवति । यदा पुनरवर्धं किंचिदस्त्यव-
दानेभ्यो न पर्याप्तं च *तदैतत्प्रायश्चित्तं भवति ।

अशेषे पुनरावृत्तिः ।

हविष्यशेषे दग्धे पुनरावृत्तिः कार्या । पुनर्यागपुनरावृत्त्योरयं विशेषः । वर्तमानं
प्रयोगं समाप्य पुनरप्यादित एवाऽऽरभ्यान्तात्क्रिया पुनर्यागः । पुनरावृत्तिस्तु वर्तमान
एव प्रयोगे नष्टस्य हविषः पुनरुत्पादनमिति । पुनरावृत्तौ तु पुनरुत्पादितेन हविषा स एव
प्रयोगः समापयितव्यः । अयमनयोर्विशेषः ।

प्रागावाहनाच्च दोषे ।

पुनरावृत्तिप्रसङ्गात्सूत्रप्रथमारब्धम् । आवाहनात्प्राग्विदेषि सति पुनरावृत्तिरेव ।

अप्यत्यन्तं गुणभूतानाम् ।

+ गुणभूतानामत्यन्तमपि पुनरावृत्तिरेव । अत्यन्तमित्याकर्मपरिसमाप्तेरित्यर्थः ।

प्राक्स्विष्टकृत उक्तं प्रधानभूतानाम् ।

यत्पुनर्हविषां व्यापत्तावित्युक्तं तत्प्रधानहविषामेव स्विष्टकृतञ्च प्रागेवेति चोपयमनेन
नियम्यते । तेनात्राप्यङ्गां पुनरावृत्तिरेव ।

* घ — चतुःशरावमोदनं ब्राह्मणान्भोजयेत् । + घ. अङ्गहविषां दोषे सति । × घ. —
इन्द्रं वैमृधादीनामन्वायात्यानाम् ।

१ ल. ग. झ. यस्मिन्कस्मिं । २ ल. ग. तस्या उपो । ३ ल. ग. मन्त्रनि । ४ घ.
उ. च. 'न यदे' ।

अवदानदोषे पुनरायतनादवदानम् ।

प्र*सक्तानुप्रसक्तमिदम् । मध्यात्पूर्वार्धाद्गृहीतस्यावदानस्य दोषे सति तस्य हविषो मध्यपूर्वार्धाभावात्सदप्यसदेवेति मन्यमानः प्रधानहविषश्चेदाज्येनेष्टिमित्यादि कर्तव्यम् । अङ्गहविषश्चेत्पुनरावृत्तिरेव । मध्यपूर्वार्धयोरेव साधनत्वेनोपसंहारादिति यो व्यवतिष्ठते तस्योत्तरमिदं सूत्रम् । अवदानदोषे पुनरप्यवदानायतनान्मध्यात्पूर्वार्धादिवावदातव्यम् । अपेक्षितत्वात्तयोः शब्दयोरिति । चतुर्मुष्ट्यादिभिर्त्रीहिभिः संपादितं हविः सर्वं यागार्थमेव । तत्र व्यवदानेन यागसिद्धौ सत्यां तादर्थ्यं तत्रोपसंहृतं भवेन्नान्यथा । यत्काः*यार्थं यदुपादीयते तस्य तत्कार्यकरणे तत्प्रति तादर्थ्यं नापैति । अतस्तादर्थ्यानपायात्तेनैव हविषा यष्टव्यमिति सिद्धम् ।

द्वेष्ट्रे त्विह दक्षिणां दद्यात् ।

प्रकृतमनुसृतम् । 'क्षामे शिष्टेनेष्ट्वा' इत्येतस्मिन्प्रयोगे या दक्षिणा सा द्वेष्ट्रे दातव्या नर्त्तिवन्त्य इत्यर्थः ।

दक्षिणादान उर्वरां दद्यात् ।

सर्वार्थमिदं सूत्रम् । सर्वेषु कर्मसु विहितदक्षिणादान उर्वरां दद्यात् । सस्यसंपन्ना भूमिः सर्वरेत्युच्यते ।

कपालं मिन्नमन+पटुत्तकर्म गायत्र्या त्वा शताक्षरया संध्या-
मीति संधायापोऽभ्युधहरेयुरभिन्नो घर्मा जीरवानुर्यत आर्तस्तदग-
न्पुनः । इध्मो वेदिः परिधयश्च सर्वे यज्ञस्याऽऽयुरनुसंतरन्तु । अय-
स्त्रिंशत्तन्तवो यान्वितन्वत इमं यज्ञं स्वधया ये यजन्ते । तेऽमि-
च्छिद्रं प्रतिद्धमो यजत्र स्वाहा यज्ञो अप्येतु देवानिति ।

अनपवृत्तकर्मवचनात्पुरोडाशश्रवणादूर्ध्वं न प्रायश्चित्तमिति गम्यते ।

एवमवलीहृत्तामिः क्षितेपु ।

अवलीदानि ध्यादिभिरभिक्षिप्तानि तद्दशनादिभिः, अन्यथा वाऽशुचिसंघर्षाणि कपा-
लान्यभिज्ञान्यप्येषं कुर्यात् । भेदाभावात्संधानमर्थलुप्तम् । तेनाभिन्न इत्यादिनाऽप्योऽभ्युध-
हरेयुः ।

* क. प्राप्तेऽनुप्राप्तम् । + क.—सामान्येन शातस्य विशेषे संकीर्तनमुपसंहारः । × घ.—
परशाखापर्वकर्मपुष्पापिबुद्धस्यैव परकीयस्य ग्राह्यतर भवति । यः स्वशाखां परित्यज्य परशाखां
समाचरेत् । अग्रमाण्डूनि कृत्वा सोऽन्वे तपसि मज्जति । इति । ~ घ.—उद्गाथितं कर्मापटुत्वं
भवति ।

अप एवान्यानि मृन्मयानि । भूमिर्भूमिमगान्माता मातरम-
प्यगात् । मूपास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति ।

कपालेभ्योऽन्यानि मृन्मयानि भिन्नान्यभिन्नानि च । 'भूमिर्भूमिम्' इति मन्त्रेणाप-
एवाम्यवहरेत्र संदध्यादित्यर्थः ।

यदि पुरोळाशः स्फुटेद्दोत्पतेत वा बहिष्येनं निधायामिम-
न्त्रयेत किमुत्पतसि किमुत्प्रोष्टाः शान्तः शान्तेरिहाऽऽगहि ।
अधोरो यक्षियो भूत्वाऽऽसीद् सदनं स्वमासीद् सदनं स्वमिति
मा हिंसीर्दिवप्रेरित आज्येन तेजसाऽऽज्यस्व मा नः किंचन
रीरिपः । योगक्षेमस्य शान्त्या अस्मिन्नासीद् बहिषीति ।

स्फुटेद्भिन्त्यादित्यर्थः । उत्पतेतोद्गच्छेदित्यर्थः । 'पूर्वो निधानमन्त्रः, उत्तरोऽभिमन्त्र-
णार्थः, आनन्तर्ययोगात् ।

॥ अग्निहोत्राय कालेऽग्नावजायमानेऽप्यन्यमानीय जुहुयुः ।

अग्निहोत्रहोमार्थं प्रगयनकाले समारूढोऽग्निर्भूयमानो यदि न जायेत तदाऽन्यं
लौकिकमग्निमानीय प्रणीय तत्रैव होमः कार्यः । एतदनुगते न भवति । अनुगते तु मन्य-
नादि तपस्वतीष्ट्यन्तं तत्र प्रायश्चित्तम् । तत्राग्निसंधानमेव मन्यनप्रवृत्तौ निमित्तं नाग्नि-
होत्रहोमः । समारूढे तु नैमित्तिकस्याभावादाग्निहोत्राद्येव मन्यनस्य निमित्तं नान्यत् ।
अतः समारूढ एवेति युक्तमुक्तम् । तेनानुगतावजायमानेऽपि यावज्जन्म तावन्मथितन्यमे-
वेति । ततस्तपस्वतीष्टिः । तत्राग्निहोत्रहोमोऽनुदधृतप्रायश्चित्तेन सह यदि होमकालोऽति-
पन्नस्तदा मनस्वतीहोमश्च कार्यः । अप्यन्यमित्यन्यशब्दालौकिकमग्निमानीय जुहुयुः ।

अविशब्दाद्वाक्षणपाण्यादि वक्ष्यमाणमपि गम्यते ।

पूर्वालाम उत्तरोत्तरम् ।

अग्न्यादीनां प्रयिन्यन्तानां पूर्वपूर्वालाम उत्तरोत्तरं गृह्णीयुः । पूर्वालाम इत्यलामवच-
नादलामे वचनान्तरविधिरयं न प्रतिनिधिनियम इत्यध्यवसीयते । तेन दृष्टार्थानामह्वानां
मध्ये यस्य कार्यमस्ति तदेव कार्यं नान्यत् ।

ब्राह्मणपाण्यजकर्णदर्भस्तम्बाप्सु काष्ठेषु पृथिव्याम् ।

अग्नी सर्वधर्मसंभवात्तस्य पृथग्भोगभावः । पाण्यादीनां चतुर्णाभिन्वनौदि श्रवणादि
वर्नेयित्वाऽन्यत्सर्वं संभवतीति पृथग्भावः । काष्ठानामभवावे विधानादुदककार्याप्यपि

कोष्टेषु न स्थिरिति तेषां पृथग्भावः । पाण्यादिषु पञ्चत्वादुतिधारणार्था समिद्धवति, इन्ध-
नार्थास्तु न भवन्त्येव समिधः । पृथिव्यां तु धारणार्थाऽपि समिन्न भवति काष्ठाभावे
तस्या विधानात् । एवमन्यदपि विचार्य कर्तव्यम् ।

हुत्वा त्वपि मन्यनम् ।

होमं कृत्वाऽऽनन्तरमेव मन्यनमपि भवति । अपिशब्दात्कालान्तरेऽपि मन्यनं भवति ।
अत्र विनिवेशः । यदा प्रयाणकाले प्रयाणं परिसमाप्तं तदा होमानन्तरमेव मन्यनं भवति ।
यदा त्वपरिसमाप्तं प्रयाणं तदा पुनरपि होमकाल एव मन्यनमिति । तुशब्दोऽवधारणार्थः ।
हुत्वा मन्यनमेव भवति न पुनर्होम इति ।

पाणौ चेद्वासेऽनवरोधः ।

यदि पाणौ जुहुयात्तदा ब्राह्मणस्य वासार्थिनो नावरोधः कार्यः ।

कण चेन्मांसवर्जनम् ।

अत्राजमांसवर्जनं भवति ।

स्तम्बे चेन्नाधिशयीत ।

अत्र दर्माणामनधिशयनम् ।

अप्सु चेद्विवेकः ।

अत्राविवेकोऽपामिमा भोजनीया इमा अभोजनीया इत्येवंरूपः ।

एतस्मांवत्सरं व्रतं यावज्जीविकं वा ।

पूर्ववद्विकल्पप्रतिभासहेतुर्द्रष्टव्यः ।

अग्रावनुगतेऽन्तराहुती हिरण्य उत्तरां

जुहुयाद्धिरण्य उत्तरां जुहुयात् ॥१४॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रे पूर्वपदके तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आहुत्योरन्तराऽग्रावनुगते सति हिरण्यं निशाय- तस्मिन्द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् ।
हिरण्य एव यथासंभवं शेषकार्याणि कुर्यान्न पुनरग्निरुद्धतन्यः । अग्न्यासोऽध्यायपरि-
समाप्त्यर्थः ॥ १४ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

दर्शपूर्णमासाभ्यामिह्वेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेन ।

उक्ता हविर्यज्ञास्तेषु च प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीं सर्वसोमानां प्रकृतिभूतं ज्योति-
ष्टोमं षक्तुकामस्तदाधिकारिविशेषणार्थं केषांचित्कर्मणामनुष्ठानक्रममुक्तवानाचार्यः । इष्टि-
राग्र्यणोष्टिः पशुर्निरुद्धः । आधानानन्तरं दर्शपूर्णमासयोरारम्भ उक्तः । तदारम्भोत्तरकाले
इष्टिपशुचातुर्मास्यैरिष्टा सोमेन यष्टव्यम् । अथशब्दः सोमेन संबध्यते । स चाधिकारार्थः ।
सोमगुणकं कर्म सोम इत्युच्यते । तच्च ज्योतिष्टोमाख्यम् । एतदुक्तं भवति—अन्याधे-
यानन्तरमनेन क्रमेण दर्शपूर्णमासादिभिरिष्टा ज्योतिष्टोमाख्येन सोमेन यष्टव्यम् । इत
उत्तरमा षष्ठाध्यायपरिसमाप्तेस्तमेवाधिकृत्य सर्वमुच्यत इति ।

ऊर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यथोपपत्त्येके प्रागपि सोमेनेके ।

‘सोमेन यक्ष्यमाणः’ इत्यस्मिन्सूत्रे वसन्तादिकालेभ्यः कालान्तरविशिष्टाधानवि-
धिष्वे वाक्ये सोमाधानयोरानन्तर्यमप्युक्तं भवति । अतस्तस्यार्थस्यावक्तव्यत्वादिदमन्यदा-
नन्तर्यमित्त्ववगम्यते । तस्मादऽऽधानं कृत्वाऽग्निहोत्रहोमं कुर्वतः प्रागेव दर्शपूर्णमासयोरार-
म्भात्सोमेन यष्टुं यद्युपपद्यते तथा तस्मिन्नपि काले यष्टव्यमिति सूत्रार्थः ।

तस्यस्त्विजः ।

वक्ष्यन्त इति शेषः । ऋत्विजः कर्तार इत्यर्थः ।

त एवंप्रका इत्याह—

चत्वारस्त्रिपुरुषाः ।

त्रयः पुरुषा येषां ते त्रिपुरुषाः । तेष्ट्विजं वक्ष्यमाणेषु चत्वारः पुरुषवन्तः । तेभ्य-
श्चतुर्भ्योऽन्ये तेषां चतुर्णामेव पुरुषा इति वेदितव्याः । अनेन प्रकारेण चतुर्णां मुख्यत्वम्,
इतरेषाममुख्यत्वमित्यवगतं भवति । एते मुख्य एतेषां पुरुषा इत्याह—

तस्य तस्योत्तरे त्रयः ।

अग्निमृत्विजामनुज्जमणे यस्य यस्योत्तरे त्रयस्त्रयः संभवन्ति स मुख्यः । उत्तरे च
ये त्रयस्त्रयस्ते तस्य तस्य पुरुषा इति प्रतिपत्तव्याः ।

होता मैत्रावरुणोऽच्छावाको यावस्तुद्ध्वर्युः प्रति-

प्रस्थाता नेष्टोन्नेता ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्वाग्नीध्रः

पोतोद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्य इति ।

परवर्तनिर्देशः सर्वपुरुषाणां विषयानुष्ठानेऽप्येव क्रम इति ज्ञापनार्थम् । (५)

एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति ।

एते याजयन्तीति वचनादर्हीनैर्काहैः षोडशैव पुरुषा याजयन्ति न सदस्यशमितृचम-
साध्वर्यव इति ज्ञापितं भवति । अतः सत्यपि वरणे तेषामृत्विक्त्वं न भवति । अहीनै-
काहैरिति वचनं सत्रेष्वेतेषामपि वरणनिवृत्त्यर्थम् । याजयन्तीति वचनं स्वद्रव्यत्यागात्मक-
त्वाद्यागपदार्थस्यात्विग्भिः सैकर्तुं न शक्यत इति ज्ञापनार्थम् । अतः स्वामिकर्तृक एव
यागपदार्थो भवतीति सिद्धम् ।

एत एवाऽऽहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञां गृहपतिसप्तदशा
दीक्षित्वा समोप्याग्नींस्तन्मुखाः सत्राण्यासते ।

एत एवेत्यवधारणात्सदस्यादिवर्जिताः पूर्वोक्ता एव षोडशपदार्थसंबन्धिनः पुरुषा
अग्नीनाथाय प्रथमयज्ञेनेष्टा गृहपतिसंज्ञकेन केवल्यजमानपदार्थकारिणा सप्तदशेन पुरुषेण
सहिताः सन्तः स्वान्स्थानग्नीन्संवाग्निमश्रयित्वा सर्वे च दीक्षित्वा गृहपतिमुखाः सत्राण्यासते
सत्रैर्यजन्त इत्यर्थः । इष्टप्रथमयज्ञा इत्याहिताग्निविशेषणम् । यद्याहिताग्नयस्तदेष्टप्रथम-
यज्ञा भवेयुरिति । तेनानाहिताग्नीनामपि सत्रासनमस्तीति गम्यते । तन्मुखा गृहपतिप्रधाना
गृहपत्यभिप्रेतपैकाद्विकृतपदार्थकारिणस्तथा विरुद्धवर्धसंभवाये च गृहपतेरविरोधेन कर्तव्य-
मित्यर्थः ।

तेषां समावापादि यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे ।

तेषामिति सत्रिणः पुरुषा उच्यन्ते । समावाप इति । यस्मिन्कर्मण्यग्नयः समोप्यन्ते
तत्कर्म समावापशब्देनोच्यते । साग्नीनामनग्नीनां च सत्रासनमुक्तम् । तत्र साग्नीनां सत्रिणां
समावापादि यथार्थमूहः कर्तव्य ऐष्टिके तन्त्रे । नानैष्टिके न वनस्पतियागे सूक्तवाकादौ
च पाशुक इत्यर्थः । तन्त्रग्रहणमैष्टिकेसंबन्धेऽपि तन्त्रशब्दवाच्य एव भवति नान्यत्रेत्येव-
मर्थम् । तेन प्रथमाध्यायविहिते प्रायश्चित्तेऽपि भवति तस्मिन्तथाप्ये तन्त्राधिकारात् तृती-
याध्यायविहित इति तन्त्रवचनम् ।

दीक्षणाद्यनग्नीनाम् ।

साग्नीनां समावापप्रवृत्ति यथार्थमभिधानमुक्तम् । इदानीमनग्नीनां दीक्षणीयाप्रभृत्येव
यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्र इत्युच्यते । सत्राणामग्निसाध्यत्वादनग्नीनां साग्निभिः सहेव
सत्रासनं भवति । तत्र दीक्षणात्प्राक्तनेष्वेकश्चेत्साग्निरेकवचनेन द्वौ चेद्विवचनेन बहवश्चेद्द-
व्ववचनेनेत्येवं भवति । सत्रेष्वग्निवद्भुत्वे यजमानवद्भुत्वे च सति सर्वेषु यजुर्निगदेऽपि यथा-
र्थमूहे प्राप्ते तेषां 'समावापादि' इत्यनेन सूत्रेण यजमानाभिवायिनामनेति नियम्यते ।

ऐष्टिके तन्त्र इत्यपि च । तत उत्तरसूत्रेण तत्रैव नियमावनगर्गनां दीक्षणीयाद्येव न प्राग्भाविन्युक्तासंभरण्यादाविति विधीयते ।

अग्निमुखमिति च याज्यानुवाक्ययोः ।

ऋक् बौदप्राप्त ऊहो विधीयते ।

दण्डप्रदाने ।

अनैष्टिकत्वादस्य मन्त्रस्योहविधानम् । अस्मिन्मन्त्रे यजमानविषयस्य षडस्याभावेऽप्यूह-
विधानसामर्थ्यादण्डविषयस्यैवायमूहविधिरिति कल्पनीयम् । अत्र बहवो दण्डाः सन्तीति
दीक्षितबहुवद्दीक्षितदण्डस्य च प्रकृतौ भैत्रावरुणदण्डत्वमवगतम् । अत्र च ते बहवः
संनिहिताः सन्ति । तेषां च सर्वेषां सहप्रदानं प्राप्तम् । एवं प्राप्त ऊहो विधीयते । मैत्रा-
वरुणश्च सर्वान्दण्डान्गृहीत्वैकेन दण्डेन दण्डित्वसिद्धेः । तेषामेकेनाभिषेतेन सहितः स्वपदा-
र्थान्कुर्यादित्येवमत्र कल्पयितव्यम् ।

प्रेषेपु निवित्तु ।

अप्राप्ते विधीयते ।

घृतयाज्यायाम् ।

अनैष्टिकत्वाद्धत्वाच्चाप्राप्ताविधिः ।

कुह्नां च ।

ऋक्त्वादप्राप्तिः ।

अच्छावाकनिगदोपहवप्रत्युपहवे च ।

निगदश्चोपहवश्च प्रत्युपहवश्च निगदोपहवप्रत्युपहवमिति द्वैकवद्भावः । पुनश्चाच्छावा-
कशब्देन पठ्योक्तमाप्तः । अच्छावाकस्य निगदे यजमानहोतरध्वर्यवित्यत्र, उपहवप्रत्युपहवे
प्रत्येता सुवक्षित्यत्र ।

आर्पेयाणि गृहपतेः प्रवरित्वाऽऽत्मादीनां मुख्यानाम् ।

आर्पेयवरणे गृहपतेः प्रथमं प्रवरित्वाऽऽत्मादीनां मुख्यानां प्रवृत्तिः । गृहपतेः पृथग्-

* क.—संस्कर्ता होता सस्कार्या आहवनीयः । आहवनीयस्य यजमानेनोत्पादितत्वाद्यज-
नस्य पुत्रवदुपचर्यते । तस्माद्यजमानस्य गोत्रमाहवनीयस्यापि भवति न तस्मात्संस्कार्यभेदात्संस्कार्य-
भूतस्य प्रवरणस्याप्याहुतिर्भवति । अग्नीनां तु गृहपतेराहवनीय एवाऽऽहवनीयो भवति । तस्माद्-
नग्नीनामपि प्रवरणं वर्तव्यमेव । अनेनैव प्रकारेण सूत्रश्लोके नामादेशश्च कर्तव्य इति सिद्धान्तमाध्मे ।

१ ख. ग. 'क्षणीयादा' । ङ. झ. 'क्षणादा' । २ ख. ग. 'वत्वादिपा' । ३ ङ. झ.
सन्ति दी' । ४ ङ. झ. 'वां प' । ५ ख. ग. 'न हि' । ६ ङ. 'माते वि' ।

वचनं 'यावन्तोऽनन्तर्हिताः' इत्यत्रापि पृथग्वरणार्थम् । आत्मादिवचनं दीक्षाक्रमनिवृत्त्यर्थम् । तेन सूक्तवाक्यादौ नामादेशे दीक्षाक्रमस्यास्य च विकल्पः सर्वत्र सिद्धो भवति ।

एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थानाम् ।

सर्वत्राऽऽत्मवर्गोद्वित्वमस्मत्सूत्रोक्त एव क्रमश्च ।

यावन्तोऽनन्तर्हिताः समानगोत्रास्तावतां सकृत् ।

समानगोत्राः समानार्पेया इत्यर्थः । समोत्राणामपि भिन्नार्पेयत्वसंभवात्समानार्पेयत्वमेव तन्त्रसिद्धौ निमित्तमिति लक्षणार्थत्वमत्राऽऽश्रितं समानगोत्रशब्दस्य । आर्पेयवरणस्याऽऽहवनीसंस्कारत्वे सत्याहवनीयमेदे च सत्यार्पेयस्यैक्याद्वरणकालैक्याच्च वरणोच्चारणे विशेषाग्रहणात्तन्त्रानुष्ठानमुक्तवानाचार्यः ।

आवर्तयेद्वा द्रव्यान्वयाः संस्काराः ।

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति आवृत्तिरेवात्र कर्तव्या । द्रव्यान्वयाः संस्काराः, यतो द्रव्येऽन्वयो येषां ते द्रव्यान्वयाः । संस्काराणां द्रव्यवशवर्तित्वादित्यर्थः । प्रतिप्रधानं गुणा आवर्तन्त इति प्रसिद्धो न्यायः । यत्पुनर्विशेषाग्रहणादनावृत्तिरिति तदपि न । एकवचनान्तस्याऽऽर्पेयस्य बहुपुनर्भिधानादिति । एवं चेद्वचनोहः किमिति न क्रियते । 'तेषां समावापादि' इत्यत्र यजमानवाचिनामवोहनियमात् । अत आवृत्तिरेवात्र युक्ता ।

साम्प्रित्येषु ऋतुपूजासंमरणीयामिष्टिमेके* ।

अग्निषयनमग्निचित्या । तथा सह वर्तन्त इति साम्प्रित्याः ऋतवः । तेषूपूजासंमरणीयं नामैष्टिकमेके शास्त्रिन आमनन्ति । उवांसंमरणप्रयोजना उवांसंमरणीया ।

अग्निर्ब्रह्मणवानग्निः क्षत्रवानग्निः क्षत्रभृत् ।

ब्रह्मणाः क्षत्रवान्क्षत्रभृच्छब्दा अग्नेर्गुणास्तिष्ठो देवताः ।

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्य ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च पुरुष्यग्ने पुरुधात्वायासचित्रचित्रं चितयन्तमस्मे अग्निरीशे बृहत्तः क्षत्रियस्यार्चामि ते सुमतिं घोष्यवर्गिणीदंप्रमृत्ति-
कर्मणां शनैस्तरामुत्तरोत्तरम् ।

इदं प्रभृतिर्येषान्तानादंप्रभृतीनि इदंप्रभृतीनि च तानि कर्माणि चेदंप्रभृतिर्कर्माणि । तेषामुत्तरोत्तरं शनैस्तरां भवति ।

* प. अस्यामुपांशुहं न भवतीति सुत्यमहर्षिगमित्यत्र वक्ष्यते ।

एतत्त्वपि पौर्णमासात् ।

एतदप्युक्तासंभरणीयं पौर्णमासाच्छनैस्तरां भवति । अत एतत्सिद्धं भवति—मन्द्रा-
दिषु त्रिषु स्थानेषु पष्ठेन यमेन दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्राणां प्रयोगः सप्तमेन वषट्कार-
इति । एवं पञ्चमचतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमैस्तरासंभरणीयाप्राजापत्यादीक्षणीयाप्रायणीया-
दित्याः प्रयोक्तव्याः । तस्मात्तस्मादुत्तरोत्तरेण च वषट्कारः ।

प्रायणीयावत्सोमप्रघहणम् ।

मन्द्रस्य द्वितीयेन यमेनेत्यर्थः ।

ऊर्ध्वं प्रथमाया अग्निप्रणयनीयाया औषवसस्येऽनिपमः ।

औषवसस्ये यदग्निप्रणयनं तस्य प्रथमाया ऊर्ध्वं स्वरेष्वनियमो भवति मन्द्रो वा
मध्यमो वृत्तमो वा सर्वो वा । सर्वप्रयोगपक्षे मन्द्रादिनुत्तमपर्यन्तानारोहणैरेव प्रयुज्यते ।
एकस्वरप्रयोगेऽपि यमानेनाऽऽरोहयेत् ।

मध्यमादि चर्मे ॥ १ ॥

चर्मे मध्यमोत्तमयोरैवानियमः । न मन्द्रस्य तत्र प्रवेश इत्यर्थः । अत्रापि स्वरयोर्य-
मानां वाऽऽरोहितन्मेष स्यात् ॥ १ ॥

दीक्षणीयायां धाय्वे विराजौ ।

दीक्षाप्रयोजनेष्टिर्दीक्षणीया सा कर्तव्या । तस्यां धाय्वे विराजौ भवतः ।

अग्नाविष्णू ।

अस्यामिषं देवता ।

अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानां संगतानामुत्तमो विष्णुरासीत् । यजमा-
नाय परिगृह्य देवान्दीक्षयेद्वहविरागच्छतं नः । अग्निश्च विष्णो तप
उत्तमं महो दीक्षापालाय धनतं हि शक्ता । विश्वेर्देवर्षिज्ञियैः संवि-
दानौ दीक्षामस्मै यजमानाय धत्तमिति साग्निचित्त्वे त्रीण्यन्यानि ।
हवींषीति शेषः ।

वैश्वानर आदित्याः सरस्वत्यदितिर्वा ।

अन्त्ययोर्विकल्पः । त्रीण्यन्यानीत्युभयविशेषणादाग्नावैष्णवादधिकानि त्रीणीति
गम्यते ।

वचनं 'यावन्तोऽनन्तहिताः' इत्यत्रापि पृथग्वरणार्थम् । आत्मादिवचनं दीक्षाक्रमनिवृत्त्यर्थम् । तेन सूक्तवाकादौ नामादेशे दीक्षाक्रमस्यास्य च विकल्परः सर्वत्र सिद्धो भवति ।

एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थानाम् ।

सर्वत्राऽऽत्मवर्गाद्वित्वमस्मत्सूत्रोक्त एव क्रमश्च ।

यावन्तोऽनन्तहिताः समानगोत्रास्तावतां सकृत् ।

समानगोत्राः समानार्पेया इत्यर्थः । समोत्राणामपि भिक्षार्पेयत्वसंभवात्समानार्पेयत्वमेव तन्त्रसिद्धौ निमित्तमिति लक्षणार्थत्वमत्राऽऽश्रितं समानगोत्रशब्दस्य । आर्पेयवरणस्याऽऽहवनीसंस्कारत्वे सत्याहवनीयभेदे च सत्यार्पेयस्यैक्याद्वरणकालैक्याच्च धरणीचारणे विशेषाग्रहणात्तन्त्रानुष्ठानमुक्तवानाचार्यः ।

आवर्तयेद्वा द्रव्यान्वयाः संस्काराः ।

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति आवृत्तिरेवात्र कर्तव्या । द्रव्यान्वयाः संस्काराः, यतो द्रव्येऽन्वयो येषां ते द्रव्यान्वयाः । संस्काराणां द्रव्यवशवर्तित्वादित्यर्थः । प्रतिप्रधानं गुणा आवर्तन्त इति प्रसिद्धो न्यायः । यत्पुनर्विशेषाग्रहणादनावृत्तिरिति तदपि न । एकवचनान्तस्याऽऽर्पेयस्य बहुष्वनभिधानादिति । एवं चेद्वचनोहः किमिति न क्रियते । 'तेषां समावापादि' इत्यत्र यजमानवाचिनामेवोहनियमात् । अत आवृत्तिरेवात्र युक्ता ।

सामिचित्येषु ऋतुपूजासंभरणीयामिष्टिमेके* ।

अग्निचयनमग्निचित्या । तथा सह वर्तन्त इति सामिचित्याः ऋतवः । तेषूपजासंभरणीयं नैमित्तिकमेके शाखिन आमनन्ति । उक्षासंभरणप्रयोजना उक्षासंभरणीया ।

अग्निर्ब्रह्मण्वानग्निः क्षत्रवानग्निः क्षत्रभृत् ।

ब्रह्मण्वान्क्षत्रवान्क्षत्रभृच्छब्दा अग्नेर्गुणास्तिस्रो देवताः ।

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च पुरुष्यग्ने पुरुधात्वायासचित्रचित्रं चितदन्तमस्मे अग्निरीशे बृहत्तः क्षत्रियस्यार्चामि ते सुमतिं घोष्यवर्गितीदंप्रभृति-कर्मणां शनैस्तरामुत्तरोत्तरम् ।

इदं प्रभृतिर्येषान्तर्नादंप्रभृतीनि इदंप्रभृतीनि च तानि कर्माणि चेदंप्रभृतिकर्माणि । तेषामुत्तरोत्तरं शनैस्तरां भवति ।

* य. अस्यामुपांशुतां न भवतीति सुत्यमदृष्टमामित्यत्र वक्ष्यते ।

एतत्त्वपि पौर्णमासात् ।

एतदप्युक्तासंभरणीयं पौर्णमासाच्छनैस्त्रां भवति । अत एतत्सिद्धं भवति—मन्द्रा-
दिषु त्रिषु स्थानेषु पष्ठेन यमेन दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्राणां प्रयोगः सप्तमेन वषट्कार-
इति । एवं पञ्चमचतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमैरुक्तासंभरणीयाप्राजापत्यादीक्षणीयाप्रायणीया-
तिरयाः प्रयोक्तव्याः । तस्मात्तस्मादुत्तरोत्तरेण च वषट्कारः ।

प्रायणीयावत्सोमप्रवहणम् ।

मन्द्रस्य द्वितीयेन यमेनेत्यर्थः ।

ऊर्ध्वं प्रथमाया अग्निप्रणयनीयाया औपवसथ्येऽनियमः ।

औपवसथ्ये यदग्निप्रणयनं तस्य प्रथमाया ऊर्ध्वं स्वरेष्वनियमो भवति मन्द्रो वा
मध्यमो वात्तमो वा सर्वो वा । सर्वप्रयोगक्षे मन्द्रादीनुत्तमपर्यन्तानारोहणैरेव प्रयुज्यते ।
एकस्वरप्रयोगेऽपि यमानेवाऽऽरोहयेत् ।

मध्यमादि घर्मे ॥ १ ॥

घर्मे मध्यमोत्तमयोरैवानियमः । न मन्द्रस्य तत्र प्रवेश इत्यर्थः । अप्रापि स्वरयोर्घ-
मानौ वाऽऽरोहितत्वमेव स्यात् ॥ १ ॥

दीक्षणीयायां धाय्ये विराजौ ।

दीक्षाप्रयोजनेष्टिर्दीक्षणीया सा कर्तव्या । तस्यां धाय्ये विराजौ भवतः ।

अग्राविष्णू ।

अस्यामिषं देवता ।

अग्निमुखं प्रथमो देवतानां संगतानामुत्तमो विष्णुरासीत् । यजमा-
नाय परिगृह्य देवान्दीक्षयेद् हविरागच्छतं नः । अग्निश्च विष्णो तप
उत्तमं महो दीक्षापालाय वनतं हि शक्रा । विश्वेर्देवैर्यज्ञियैः संवि-
दानौ दीक्षामस्मै यजमानाय धत्तमिति साग्निचित्ये त्रीण्यन्यानि ।

हैर्वाषीति शेषः ।

वैश्वानर आदित्याः सरस्वत्यदितिर्वा ।

अन्त्ययोर्विकल्पः । त्रीण्यन्यानीत्युभयविशेषणादासावैष्णवादधिकानि त्रीणीति
गम्यते ।

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति द्वे
एते एव भुवद्दम्भ्यो भुवनपतिभ्यो वा ।

एते एवर्चावादित्येभ्यो भुवद्दम्भ्य आदित्येभ्यो भुवनपतिभ्यश्च याज्यानुवाक्ये भवतः ।
भुवनपतिलिङ्गयोरेव भुवनपतीनां विधानादेवदम्भ्यते—सगुणे अपि निर्गुणाय विहिते
वचनाद्वेते सगुणायास्ते न भवत इति ।

नेदमादिषु मार्जनमर्वागुदयनीयायाः ।

इदमादिषु कर्मेसु प्रागुदयनीयाया न मार्जनं भवति । द्विविधं चेह मार्जनं गृह्यते
चोदितं लैङ्गिकं च । 'परिस्तरणैरञ्जलिमन्तर्वायाप आसेचयते स्रवसकाश्चात्वाले मार्ज-
यन्ते' इति चोदितम् । 'प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्ताम्' इति लैङ्गिकम् ।
तदुभयं प्रतिपिध्यते । शास्त्रान्तरे च स्पष्टं वचनमस्ति दीक्षणीयादिषु योक्त्रविमोक्षादि
न भवतीति । तेनोभयप्रतिषेधोऽवगम्यते । एवं सति दर्शनादग्नीषोमीयसवनीययोश्चात्वा-
लमार्जनं न प्रतिपिध्यते । कृतः । चात्वाले मार्जयित्वाऽध्वर्युश्च उपतिष्ठन्त इति सवनीये
दर्शनम् । अग्नीषोमीयेणाऽऽचात्वालमार्जनादिति सिद्धवदनुवादादग्नीषोमीयेऽध्यस्तीति
गम्यते एवं सत्यनयोर्न प्रतिषेध इति सिद्धम् ।

इदमादीळायां सूक्तवाके चाऽऽगूरा*शीः स्थाने ।

इळायां सूक्तवाकं च या आशिपस्तासां स्थान आगूर्नाम मन्त्रः प्रयोक्तव्यः ।

आगुरं प्रक्षिप्याऽऽशिष उद्धृत्य यथा तौ प्रयुज्येते इळासूक्तवाकौ तथा पाठेनैव
दर्शयति—

उपहूतोऽयं यजमानोऽस्य यज्ञस्याऽऽ-
गुर उद्वचमशीयेति तस्मिन्नुपहूतः ।

एवमिळानिगद इत्यर्थः । उपहूतोऽयं यजमान इत्यस्मादुपरिष्ठात्तस्मिन्नुपहूत इत्यस्मा-
त्पुरस्ताद्यः पदसमुदायस्ता आशिष इत्युच्यन्ते । तत्स्थाने यः पदसमुदाय इदानीं पठ्यते-
सावागूरित्युच्यते । एवमिळानिगदः ।

आशास्तेऽयं यजमानोऽस्य यज्ञस्याऽऽगुर उद्वचमशीयेत्याशास्ते ।

इत्येवं सूक्तवाक इत्यर्थः । आशास्तेऽयं यजमान इत्यस्मादुपरिष्ठादाशास्ते यदनेन
हविषेत्यस्मात्पुरस्ताद्यः पदसमुदायस्ता आशिष इत्युच्यन्ते । तत्स्थाने यः पदसमुदाय

* च. संज्ञकमुद्रित पुस्तके—'राशिःस्था' इति पाठः । स च. योग्योऽपि वैदिकसंप्रदाय-
विरोधाति मूले न निवेशिनः ।

इदानीं पठ्यते सो वाऽऽगूः । एवं सूक्तवाकनिगदः । अस्य यज्ञस्याऽऽगूर उद्वचमशीये-
त्युभयत्राऽऽगूः । अस्यायमर्थः—अस्य यज्ञस्य प्रारब्धस्य समाप्तिं प्राप्नुयामिति तस्मिन्नु-
पहू इतीळायां प्राप्नुयाभित्याशास्त इति सूक्तवाके । अत इयमप्याशीरेव । आगूरित्यस्यो-
दगाशासनरूपादागूरित्युच्यते ।

न चात्र नामादेशः ।

पाठादेव नामादेशाभावे सिद्धे पुनः प्रतिषेधवचनमन्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति ज्ञापनार्थम् ।

प्रकृत्याऽन्त्य ऊर्ध्वं पश्चिष्ठायाः ।

सवनीयपश्चिष्ठाऽत्र गृह्यते । तच्छब्दचोदितत्वात् । अन्त्य इतिवचनादहर्गणेष्वन्त्येऽहनि
पश्चिष्ठा गृह्यते । एकाहेषु तदेवाऽऽद्यमन्त्यं च भवति ।

दीक्षितानां संचरो गार्हपत्याहवनीयावन्तराग्नेः प्रणयनात् ।

संचरशब्द आसनशयनादीनां प्रदर्शनार्थः । तेनास्मिन्नवधौ तयोरेवाभ्यांमध्ये समीपे
यजमानौ वर्तेरन् । अभिप्रणयनोत्तरकालं संचरदेशः शास्त्रान्तरादुपगन्तव्यः ।

दीक्षणादिरात्रिसंख्यानेन दीक्षा अपरिमिताः ।

प्रकृतेरिदं दीक्षानिधानम् । यस्मिन्नहोरात्रे दीक्षणं कियते तदेवाऽऽरभ्य रात्रीरेव
संख्यायापरिमिता दीक्षाः कर्तव्याः । 'तस्माद्दीक्षितो द्वादशाहं भूतिं तन्वीत' इति
प्रकृतौ नित्यवदाम्नातम् । तथा मासं संवत्सरं यदा द्वा कृशः स्यादिति परिमिताः ।
येऽपरिमिताश्च दीक्षाकृशाः शास्त्रान्तर आम्नातास्तेषां प्रदर्शनार्थमपरिमितवचनम् । अथ-
र्शुप्रत्ययत्वाद्दीक्षानियते, तत्सूचनमात्रमश्रोक्तवानाचार्यः । सूत्राणां दीक्षानिधानमश्रोच्यते ।

एकाहप्रमृत्यासंवत्सरात्संवत्सरं त्वेव सञ्जते ।

महायतसहिते सत्रेऽयं विशेषः संवत्सरमेवेति ।

द्वादशाहतापश्चितेषु यथा सुत्योपसदः ।

तेषु सत्रेषु यथा सुत्योपसदस्तथा दीक्षा अपि कर्तव्याः । उपसत्संख्याया अप्यन्य-
त्राविहितत्वादत्रैव विधिः कल्प्यते । यत्संख्याः सुत्या उपसदश्च तत्संख्या दीक्षा एवेति ।
एतदुक्तं भवति—द्वादशाहतापश्चितेषु यत्संख्याः सुत्यास्तत्संख्या एवोपसदश्च दीक्षाश्च
भवन्तीति ।

कर्माचारस्त्वेकाहानाम् ।

आचीर्यतेऽस्मिन्नित्याचारः कालः । कर्मण आचारः कर्माचारः । एकाहानां प्रयोग-
कालो वक्ष्यत इत्यर्थः । एकाहशब्देनात्र विकृत्येकाहा उच्यन्ते । बहुवचनसंख्याप्रकृतौ
दीक्षाणां विहितत्वाच्च । तुशब्दो विशेषविध्यर्थः । अस्मिन्प्रकरणे दीक्षाकाल एव विधा-
तव्ये दीक्षोपसत्सहितानामेकाहानां प्रयोगकालो विधीयत इति विशेषः ।

एका तिस्रो वा दीक्षास्तिस्र उपसदः सुत्यमहरुत्तमम् ।

उत्तमग्रहणं प्रातरनुवाक्युदवसानानीयान्तमेकमेवाहः स्यात्तच्च सुत्यशब्देनोच्यत इत्ये-
वमर्थम् । दीक्षाकाले विधातव्य उपसत्सुत्यानामपि विधानं त्रिप्रकाराणामेव सौमिकत्व-
सिद्ध्यर्थम् । तेन दीक्षणीयायाः प्राग्भाविन उखासंभरणीयादेः सौमिकधर्म उपांशुत्वादिर्न
भवतीति सिद्धम् ।

दीक्षान्ते राजक्रयः ॥ २ ॥

दीक्षाहःसु परिसमाप्तेष्वनन्तरं यदहस्तस्मिन्नहनि राजक्रयः कर्तव्यः । सोमः क्रेतव्य
इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदहः प्रायणीयेष्टिः ।

यस्मिन्नहनि सोमैः क्रेष्यते तदहः प्रायणीयानामेष्टिः कार्या । ' दीक्षान्ते राजक्रयः ' ।
इत्युक्त्वा तदहरिति वचनादीक्षान्ते यदहस्तस्य राजक्रय इति संज्ञाऽर्थात्कृता भवतीति
गम्यते । तेनायमर्थः । तदहरिति । यद्राजक्रयसंज्ञमहस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

पथ्या स्वस्तिरग्निः सोमः सविताऽदितिः स्वस्ति नः पथ्यासु धन्व-
स्त्विति द्वे अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पन्थामगन्म त्वं
सोम प्रचिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामा विश्वदेवं
सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं मही-
सूप मातरं सुवतानां सेदग्निरग्नीरत्यस्त्वन्यानिहि द्वे संयाज्ये शंष्यन्तेयम् ।

इयमितिवचनादियमेव शंष्यन्ता नोदयनीयेत्यर्थः ।

अनाज्यमागा ।

चशब्दोऽध्याहर्तव्यः । अनाज्यमागा चेत्यमेव भवति नोदयनीया ।

संस्थितायाम् ॥ ३ ॥

संस्थितायामिति वचनं प्रायणीयया राजक्रयैस्यासंन्यार्णम् । तेनाहर्गणेषु प्रायणीया-
वद्राजक्रयो नाम्यावर्तयितव्यः । सकृदेव कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

राजानं क्रीणन्ति ।

क्रीणन्तीतिवचनं सोमप्रवहणे यदस्माकं कर्म विहितं तत्क्रयोत्तरकालवर्तिन्येव प्रवहणे भवति नान्यकालीन इत्येवमर्थम् ।

तं प्रवक्ष्यस्तु पश्चादनसस्त्रिपदमात्रेऽन्तरेण वर्त्मनी अवस्थाय प्रेषितोऽग्रेऽभिहिंकारास्त्वं विप्रस्त्वं कविस्त्वं विश्वानि धारयन् । अप जन्मं मयं नुदेत्यस्पन्दयन्पाष्णीं प्रपदेन दक्षिणापांस्तुंस्त्रिरुदु-
प्यानुग्र्याद्भद्रादभिधेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुर एता ते अस्तु । अथे-
मवस्यवर आपृथिव्या आ रे शत्रून्कृणुहि सर्ववीर इति तिष्ठन् ।

तं क्रीतं सोमं राजानं प्राग्वंशसमीपं नेप्यत्स्वध्वर्युषु पश्चादनसस्त्रिपदमात्रेऽतीति च क्रयोर्थे वर्त्मनी तयोश्च मध्यदेशस्याऽऽर्जवेन यो देशस्तस्मिन्नवस्थाय प्रेषितः सन्नभिहिं-
कारात्प्राक्पाष्णीमिवालयन्प्रपदेन दक्षिणस्यां दिशि पांस्तुंस्त्रिरुदुपेत् । 'स्वं विप्रः' इति मन्त्रेण । ततस्तस्मिन्नेव साम्येन स्थित्वाऽभिहिंक्त्यानुग्र्यात् । तिष्ठन्तीतिवचनं प्रव्रजस्त्व-
प्यध्वर्युषु प्रपमामसमाप्य न त्रजेदिस्त्वेषमर्थम् ।

अनुव्रजन्नुत्तरा अन्तरेणैव वर्त्मनी ।

अन्तरेणैव वर्त्मनी अनेन यथाऽनुव्रजन्नुत्तरा अनुग्र्यादित्यर्थः । व्रजन्नेवानुग्र्यात् व्रजन-
विक्षेप इत्येवमर्थं व्रजन्तिग्रहणम् ।

सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः सर्वे नन्दन्ति यशसाऽऽगते-
नागन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमित्यर्धर्च आरमेत् । अवस्थितेऽ-
नसि दक्षिणात्पक्षादमिकम्य राजानमभिसुखोऽवतिष्ठते ।

अनस्यवस्थिते तस्य दक्षिणपार्श्वेन राजसमीपं गत्वा तमीक्षमाणस्तत्रैव तिष्ठेत् ।

प्रपाद्यमाने राजन्यग्रेणानोऽनुसंव्रजेत् ।

अनुव्रजन्नुत्तरा इति सर्वास्त्वृक्ष्वनुव्रजतोऽनुवचनसिद्धौ सत्यामनुसंव्रजेदिति वचनं सम्य-
प्राज्ञोऽनन्तरमेवानुव्रजेन्न व्यवयग्रेपं कुर्यादित्येवमर्थम् । अतोऽग्रेणाऽऽहवनायं गतरयानुव्रजनं
कृतं भवति ।

या ते धामानि हविषा यजन्तीमां धियं शिक्ष-
माणस्य देवेति निहिते परिदध्याद्वाजानमुपस्पृशन् ।

निहित इति व्रजनसमाप्तिदर्शनात्तिष्ठन्नेव परिदध्यात् ।

वसनंऽशुषु वा ॥ ४ ॥

उपस्पर्शनविषयस्य विकल्पोऽयम् । मन्त्रेण बद्धस्य विसंत्तने बन्धनशास्त्रविरोधः । वसनोपस्पर्शने च राजोपस्पर्शनशास्त्रस्य विरोधः । तत्रान्यतरस्य लक्षणाश्रयणे सत्पुप-
स्पर्शनस्यैव लक्षणाश्रयणं युक्तम् । बन्धनोत्तरकाले विहितत्वादिति वसन इत्युक्तम् ।
वचनाद्बद्धस्य वचनादेव विसंत्तनेन दोष इति मत्वांऽशुषु वेत्युक्तम् । वाशब्दः पक्षव्यावृ-
त्त्यर्थः । बद्धो वसतीति वचनात्पुनरपि बन्धनं कर्तव्यम् ॥ ४ ॥

अथाऽऽतिथ्येळान्ता ।

आतिथ्यानामेष्टिरनन्तरं कर्तव्या ।

तस्या अग्निमन्थनम् ।

तस्या इतिवचनं तदङ्गतासिद्धयर्थम् । तेनास्मिन्नग्निमन्थने मन्द्रस्य प्रथमयमः साधितो
भवति ।

धाप्ये अतिथिमन्तौ समिधाऽग्निं दुवस्यताऽऽप्यायस्य समे तु त इति
विष्णुरिदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिपाथो अश्वां होतारं चित्रर-
थमध्वरस्य प्र प्रायमाग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये । संस्थितायामाज्यं
तानूनप्त्रं करिष्यन्तोऽभिमृशन्त्यनाधृष्टमस्यनाधृष्टं देवानामोजो अभि-
शस्तिपाः । अनभिशस्त्यञ्जसा सत्यमुपगेषां स्विते मा धा इति ।

संस्थित इति वचनमहर्गणेषु तानूनप्त्रस्यानावृत्त्यर्थम् । तानूनप्त्रमित्याज्यविशेषस्य
नाम । करिष्यन्त इत्यार्विज्यं करिष्यन्तः । करिष्यद्ब्रह्मणं सर्वे स्वयमेवाभिमृशेरन्वान्यो-
न्यस्य प्रातिनिध्येनेत्येवमर्थम् ।

स्पृष्टोदकं राजानमाप्यायन्ति ।

आप्यायनस्वरूपमुक्तम्, अद्भिः संस्पर्शनाधिक्यादिति ।

इदमादि मदन्तीरवर्थ उपसत्सु ।

इतःप्रमृत्युपसत्सु यदुदकोपस्पर्शनं क्रियते तत्र मदन्तीरेव गृह्णीयात् । मदन्त्यो नाम
तप्ता आपः । उपस्पर्शनसंनिधावुक्तत्वादुपस्पर्शन एवायं नियमो नाऽऽज्यमनादावपीति
गम्यते । अर्थग्रहणमर्थप्राप्तेऽप्युपस्पर्शने भवतीत्येवमर्थम् ।

अंशुरंशुष्टे देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रापैकधन-
विद् आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय

प्यायस्वाऽऽप्याययास्मान्सखीन् । सन्या मेधया
स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामुद्वचमशीयेति ।

आप्यायनमन्त्रोऽयम् ।

स्पृष्ट्वोदकं निह्ववन्ते प्रस्तरे पाणीन्निधायोत्तानान्दक्षि-
णान्तसव्याङ्गीच एष्टा राय एष्टा वामानि प्रेषे मगाय ।
ऋतमुतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति ॥ ५ ॥

निह्वो नाम नमस्कारः । 'द्यावापृथिवीभ्यामेव तं नमस्कुर्यन्ति' इति दर्शनात् । तेन
पाणिनिधानं नमस्काराङ्गलिङ्गेष्वेन कर्तव्यम् ॥ ५ ॥

स्पृष्ट्वोदकं प्रवर्येण चरिष्यत्सूत्रेण खरं परि-
व्रज्य पश्चादस्योपविश्य प्रेषितोऽमिष्टुयाहगावानम् ।

एतान्युदकोपस्पर्शनान्युत्तराङ्गाणि । आप्यायननिह्वप्रवर्याणामेङ्गानित्यर्थः । प्रवर्य-
शब्दः कर्मविशेषवचनः । तेन चरिष्यति वचनं होतुमिष्टुवनकालविवानार्थम् । तेन
कालान्तरे यद्यध्वर्यवश्चरन्ति तदाऽप्यभिष्टुयादेव । खरो नाम यत्र महावीरः संसाद्यते
स देशः । एतदुक्तं भवति—अध्वर्यादिषु प्रवर्येण चरिष्यत्सु होता तर्पेन प्रपद्य
खरसूत्रेण परिब्रज्य तस्य पश्चादुपविश्य ततः प्रेषितः सन्नामिष्टुयाहगावानम् ।

ऋगावानलक्षणमाह—

ऋचमुचमनयानमुक्त्वा प्रणुत्यावस्ये*त् ।

अस्य विधानस्य ऋगावानमिति संज्ञेति प्रदर्शनार्थं पूर्वसूत्र ऋगावानशब्दप्रयोगः ।
अवसानमुच्छ्वासार्थमित्युक्तम् । तेनार्वाः संहिताया वक्तव्याः । तत्रार्थान्तसंधाने
भाषिकैव संहिता स्यान्न च्छन्दसीति मन्तव्यम् ।

* य — अत्र प्रणुत्येत्यनेन प्रणवो न विधीयते, एतेन शस्त्राज्येत्यनेन प्राप्तत्वात् । तथा
च ऋगावानलक्षणे प्रणवस्याविधानम् । तत्फलं त्वेतदतिदिष्टे दधिधर्मऋगावान् उपिष्टेत्यस्या
ऋचोऽनुवचनचोदनाश्रिताया अन्ते प्रणवो न कार्य इति कोचित् । अपरे तूत्तरसंताननिमित्तः
प्रणवः । इह तूत्तरसंतानाभावात्प्रणवो न प्राप्नोति । तस्मिन्प्रणुत्येत्युच्यते । प्रणुत्येत्युक्त उत्तरेण
संतानं प्राप्त तस्मादवसानं विधीयत इति देवज्ञातभाष्योक्त्या प्रणवस्य विधेयताप्रतीतिर्दधिधर्म ऋगावा-
नेऽपि प्रणवः प्राप्नोत्येवेति वदन्ति । वस्तुतस्तु प्रणवस्योत्तरसंताननिमित्तत्वेऽनुवाक्यायां तत्प्राप्तेरनुप-
पत्तेः प्रणवस्य विधेयता नास्तीति पूर्वमेव युक्तम् ।

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आ वः । सबुध्न्या
 उप मा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः । इयं पित्रे रामूचे-
 त्यग्रे प्रथमाय जनुपे भूमनेष्ठाः । तस्मा एतं सुरुचं ह्वारमह्यं घर्म
 श्रीणन्ति प्रथमस्य धासेः । महान्मही अस्तमायद्विजातो द्यां पिता
 सद्य पार्थिवं च रजः । सबुध्नादाष्ट जनुपाऽभ्युग्रं बृहस्पतिर्देवता
 त+स्य सम्राट् । अभि त्वं देवं सवितारमोष्योः कविकृतुमर्चामि सत्य-
 सत्वं रत्नधाममिप्रियं मतिं कविम् । ऊर्ध्वा यस्या मतिर्मा आदिद्युतस्त-
 धीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुकृतुः कृपा स्वस्तृपा स्वरिति वा संसी-
 दस्व मह्यं असीति संसाद्यमानेऽञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यज्य-
 माने पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया यो नः स नृत्यो अभिदासदग्ने मया
 नो अग्ने सुगना उपेताविति द्रवृचाः । कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वी-
 मिति पञ्च परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः शुक्रं ते
 अन्यद्यजतं ते अन्यदपश्यं गोपामनिपद्यमानं स्रक्ते द्रप्सस्यापं धेनश्चोदय-
 त्पृश्निगर्भाः पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पत इति द्वे विपत्पवित्रं धिपणा
 अतन्वत घर्मं शोचन्तं प्रणवेपु बिभ्रतः । समुद्रे अन्तराय वो विचक्षणं
 त्रिरहो नाम सूर्यस्य मन्वत । गणानां त्वा प्रथश्च यस्यापश्यं त्वेत्येत-
 स्याऽऽशया यजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययाऽऽत्मानं काराध-
 न्दोत्राऽश्विना वामिति नवाऽऽमात्याग्निर्ग्रावाणेवेळे द्यावापृथिवी इति
 प्रागुत्तमाया अरुरुचदुपसः पृश्निरग्रिय इत्यावपेतोत्तरेणार्धर्चन पत्नी-
 मीक्षतेऽत्तमया परिहिते समुत्थाप्येनानध्वर्यवो वाचयन्तीति नु पूर्वं
 पटलम् ॥ ६ ॥

एतावत्पूर्वमभिष्टवनम् । अत्र मध्ये यद्व्याख्येयं वचनं तदेव व्याख्यायते । कृपा स्वस्तृपा
 स्वरिति वा । ऋगवयवभूतयोः कृपाः तृपाशब्दयोः प्रयोगविकल्पोऽयम् । संसीदस्व० साद्य-
 माने । सम्पक्साद्यमान इत्यर्थः । अञ्जन्ति० ×आज्यमाने । अभिपूर्यमाणे । उत्तरास्व-
 प्याऽऽभिरूप्यं यथाशक्ति संपाद्य पठनीयम् । अपश्यं त्वे० यजमानमीक्षते । द्विती०
 पत्नीम् । तृती० त्मानम् । प्रागु० वपेत । उत्तरे० मीक्षेत । अत्र क्रियान्तरसंचद्धा या
 ऋचस्तासामप्यभिष्टवनमेव कार्यम् । अभिष्टवनं नाम घर्मस्य संस्कारोऽभिधानरूपः ।

* यद्यप्यत्र सर्वेषु पुस्तकेषु—“पाम्युग्रमिति पाठो दृश्यते तथाऽपि मन्त्रे “पाम्यग्रमिति
 पाठः । + तस्केयत्र वस्येतिमन्त्रपाठः । × प. यादनाजनयोर्विपर्यास आग्निपर्यास इति देवनातः ।

एतच्च 'धर्ममभिष्टुहि' इति संप्रैपादवगतम् । तत्र यत्क्रियान्तरमीक्षणादि तदारुपङ्क्तिं तदपि वचनात्कर्तव्यमेव । तत्क्रियमाणमेवं क्रियते यजमानादीनीक्षमाण, एतामिरभिष्टुयादिति । अरुरुचदित्यस्यामृच्युत्तरमेवार्धचमीक्षमाणो ब्रूयात्, उत्तरेतिवचनात् । अस्मादेव वचनात्पूर्वास्वप्योरम्भोऽवगतः । उत्तमया० वाचयन्ति । परिधानीयानन्तरमध्वर्युभिर्यदुक्तं तदस्मदीयैरपि कर्तव्यमित्यर्थः । उत्थाप्य वाचयन्तीत्यध्वर्युशास्त्रोक्तस्य होत्रादिभिरनुष्ठेयत्वं सूचयति । इति नु० पठ्यम् । ब्रह्म जज्ञानमित्यादि यदिदमुक्तं तत्पूर्वमभिष्टवनमित्यर्थः । इतिकारः समाप्तिसूचकः । शुशब्द उत्तरविवक्षासूचनार्थः ॥ ६ ॥

अथोत्तरम् ।

अथशब्दः संबन्धार्थः । पूर्वोत्तरयोः पटलयोः संबन्धप्रयोजनमुत्तरेऽपि पटल ऋगा(ग)वा-
नादिधर्मप्रापणार्थम् । उत्तरमिति वचनं याज्याव्यवधाने, सत्यप्येकाभिष्टवनत्वसूचनार्थम् ।

उपविष्टेष्वध्वर्युर्धर्मदुघामाह्वयति स संप्रैष उत्तरस्य ।

उपविष्टेषु होत्रादिषु यदध्वर्युर्धर्मदुघामाह्वयति 'असावेह्यसावेहि' इति तदेवोत्तर-
स्याऽऽरम्भे निमित्तमित्यर्थः । उपविष्टेष्विति वचनं यद्यध्वर्यवो नोत्थापयन्ति तदाऽप्युत्थाप्य
स्वयमेव कुर्युरित्यस्यार्थस्य सूचनार्थम् ।

अनभिहिंक्रुष्य ।

उत्तरमभिष्टुयादिति शेषः ।

उपह्वये सुदुघां धेनुमेतामिति द्वे अमि त्वा देव सवितः समीवत्सं
न मातृभिः सं वत्स इव मातृभिर्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्गौरमी-
मेदनु वत्सं मियन्तं नमसेदुपसीदत संजानाना उपसीदन्नमिदृशा दशभिर्वि-
षस्वतो दुहन्ति सत्तेकां समिद्धो अग्निरश्विना तप्तो वां धर्म आगतम् ।
दुहन्ते गावो वृषणेह धेनवो दद्या मदन्ति कारवः । समिद्धो अग्निर्वृ-
षणा रतिर्दिवस्तप्तो धर्मो दुह्यते वामिपे मधु । वयं हि वां पुरुतमासो
अश्विना हवामहे सधमादेषु कारवः । तदु प्रयक्षतममस्य कर्माऽऽत्मन्व-
न्नमो दुह्यते घृतं पय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्त्वाऽवतिष्ठते दुग्धा-
यामधुक्षत्पिप्युधीमिपमित्याह्वियमाण उपद्रव पयसा गोधुगोपमा धर्मं
सिञ्च पय उस्त्रियायाः । वि नाकमख्यत्सविता वरेण्यो नु द्यावापृथिवी

१ क. ख. ग. घ. 'क्षमाणा' । २ ख. ग. 'नादिनिरीक्ष' । ३ झ. 'साप्यागार' ।

४ घ. ङ. 'प्यागार' । ५ च. ॥ । ६ च. कः । तुल्य' । ७ ख. ग. 'यैव एनातुत्या' ।

सुप्रणीतिरित्यासिच्यमान आ नूनमश्विनोऽक्रपिरिति गव्य आ सुते
 सिञ्चत श्रियमित्पाज आसिक्तयोः समुत्ये महतीरप इति महावीरमा-
 दायोत्तिष्ठत्सूदुष्य देवः सविता हिरण्यधेस्यनूत्तिष्ठेत्तैतु ब्रह्मणस्पतिरित्य-
 नुवजेद्वन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षतीति खरमवेक्ष्य तमतिक्रम्य नाके सुप-
 र्णमुप यत्पतन्तमिति समाप्य प्रणवेनोपविशेदनिरस्य तृणं प्रेषितो
 यजति तप्तो वां घर्मो नक्षति स्वहोता प्रवामध्वर्युश्चरति प्रयस्वान् ।
 मधोर्दुग्धस्याश्विना तनाया वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः । उभा पिब-
 तमश्विनेति चोभाभ्यामनवानमग्ने वीहीत्यनुवपद्कारो घर्मस्याग्ने वीहीति
 वा ब्रह्मा वपद्कृते जपत्यनुवपद्कृते च विश्वा आशा दक्षिणसाद्वि-
 श्वान्देवानयाल्लिह । स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मध्वः पिबतमश्विनेत्येवमेवाऽऽ-
 पराल्लिके यदुस्त्रियास्वाहुतं घृतं पयोऽयं स वामश्विना भाग आगतम् ।
 माध्वी धर्तारा विदथस्य सत्पती तप्तं घर्मं पिबतं सोम्यं मधु । अस्य
 पिबतमश्विनेति चाप्रेषितो होताऽनुवपद्कृते स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु
 घर्मो यो अश्विनोश्चमसो देवपानः । तमीं विश्वे अमृतासो जुपाणां
 गन्धर्वस्य प्रत्यास्ना रिहन्ति । समुद्रादूर्ध्वममुक्षिपति वेनो द्रप्सः समुद्र-
 मग्निं यज्जिगाति । सखे सखायमभ्याववृत्स्वोर्ध्व ऊपुण ऊतय इति द्वे
 तं घेमित्था नमस्विन इति प्रागार्थी पूर्वाह्णे काण्वीमपराह्णेऽन्यतरां
 वाऽत्यन्तं काण्वीं त्वेवोत्तमे पावक शोचे तव हि क्षयं परीत्युक्त्वा मक्ष-
 माकाङ्क्षेद्वाजिनेन मक्षोपायो हुतं हविर्मधु हविरिन्द्रतमेऽग्राधश्याम
 ते देव घर्म । मधुमतः पितुमतो वाजवतोऽङ्गिरस्वतो नमस्ते अस्तु मा
 मा हिंसीरिति मक्षजपः कर्मिणो घर्मं मक्षयेयुः सर्वे तु दीक्षिताः सर्वेषु
 दीक्षितेषु गृहपतेस्तृतीयोत्तमौ मक्षौ संप्रेषितः श्येनो न योनिं सदनं
 धिया कृतमा यस्मिन्सप्त वासवा रोहन्तु पूर्वा रुहः । ऋषिर्ह दीर्घश्रुत्तम
 इन्द्रस्य घर्मो अतिथिः । स्यूवसाद्भगवती हि भूया इति परिदध्यात् ।

एतःवदुत्तरं पठलम् । तन्मध्यगतानि व्याख्येयानि व्याख्यायन्ते । उत्तिष्ठ० तिष्ठते ।
 दुग्धायामित्युत्तरादानेनमित्तदर्शनादेवावस्थाने सिद्धेऽतिष्ठत इति वचनमत्रैवावतिष्ठते न
 पूर्वामु लिङ्गपेशा कर्तव्येत्येवमर्थम् । दुग्धाया०मिति । आहियमाणे० णीतिरिति । आसि०
 आनून० गम्ये । आ सुते० आने । आसिच्यमान इत्यनुपज्यते, । गव्य औन इति-
 वचनात् । पयोविपर्यास ऋग्विपर्यासः । आसिक्तयो० रप इति द्वयोः पयसोरासेचनपर्य-

वसाने सति 'समुत्थे महतीरपः' इति ब्रूयात् । 'महावीरं नृत्तिष्ठेत् । एतयाऽभि-
ष्टवनं कृत्वाऽनन्तरमनृत्तिष्ठेत् । प्रैतुं शुव्रजेत् । तिष्ठन्नेवोक्त्वाऽशुव्रजेत् । गन्धर्वं तृणम् ।
खरावेक्षणं तस्य पश्चात्प्राङ्मुखस्य तिष्ठतः पुनस्तमतिक्रम्यानुव्रजेत् । व्रजित्वा श्रोणिदेशं
प्राप्य 'नाके सुपर्णम्' इत्यस्या ऋचः प्रणवोच्चारणेन सह तत्रैवोषविशेत् । वाचोऽ-
न्यत्र व्याघ्रतःवाग्निरसैनोषवेशैनमन्त्रोच्चारणं न संभवाति । प्रतिपेधस्तु निरसनक्रियायाः
प्रतिपेधार्थः । प्रेपितोऽभ्यामनवानम् । अत्रैवावसरे यजेति प्रेपित एताभ्यामृग्भ्यां यजति
अक्षरेवात्र द्वित्वं न याज्यायाः । तेन सकृदागूर्वपट्टकारौ कर्तव्यौ । अग्ने वीहींकारः ।
घर्म०ति वा । ब्रह्मा०श्विनेति । प्रतिवपट्टकारं जपावृत्तिः । 'एवमे०हृणिके' । आपराह्णि-
कप्रवर्ग्य एवमेव सर्वं भवति । तत्र विशेषमाह—यदुस्त्रिया०षिबतमश्विनेति च । एते
ऋचौ याज्या भवति । अग्रेपि०कृते । उत्तरां ब्रूयादिति शेषः । अग्रेपितवचनं पूर्वसूत्रे
'प्रेपितो यजति' इत्यस्यानुवृत्तिसूचनार्थम् । तेन 'यदुस्त्रियास्वाहुतम्' इति 'अस्य
षिबतम्' इत्येताभ्यामापराह्निके प्रेपितो यजतीति गम्यते । होतृग्रहणं ब्रह्माधिकारि-
वृत्त्यर्थम् । तेनाऽऽपराह्निकेऽपि प्रवर्ग्ये वपट्टकारानुवपट्टकास्योर्ब्रह्मजोऽस्तीति गम्यते । तं
घे० धर्म० पूर्वाह्णे । काण्वी०पराह्णे । अन्य० त्यन्तम् । अनयोरन्यतरामेव वा सर्वेषु प्रवर्ग्येषु
ब्रूयादित्यर्थः । काण्वी त्वे०त्तमे । अन्यतरपक्षेऽप्ययं विशेषः—उत्तमे प्रवर्ग्ये काण्वीमेव
ब्रूयादिति । अनयोर्धर्मचोर्बिंशष्टकालनिर्देशादन्यत्सर्वं साधारणमिति गम्यते । पावक०सैत् ।
एतामृचमुक्त्वा भक्षार्थमाकाङ्क्षेत् । अत्रावसायं भक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः । वाजि० पायः ।
उक्त इति शेषः । उपायवचनमिळामिव प्रतिगृह्येयवमादेर्धर्मस्य प्रापणार्थम् । हुतं०
क्षजपः । 'यन्मे रेतः' इत्यस्याववादः । अत्रापि प्राणभक्ष एव यजमानं वर्जयित्वा ।
कर्मि०येयुः । वाजिनस्य वैश्वदेव्यामुत्पन्नत्वात्तत्र च प्रतिप्रस्थातुरभावाद्ग प्रतिप्रस्थातुरूपह-
वलाभार्थं कर्मिणां भक्षणविधानम् । क्रमस्तु वारुणप्रवासिक एव तस्य न्यायलभ्यत्वात् ।
सर्वे तु दीक्षिताः । भक्षयेदुरिति शेषः । यजमानत्वादेव सर्वेषां भक्षणे प्राप्ते वचनमिदं
भैजावरणादीनामर्धदीयानामरमच्छास्त्रविहितोपायेनैव भक्षणं भवतीत्येवमर्थम् । सर्वेषु०

* घ—अष्टममण्डलद्रष्टारो मुनयः प्रगाथसंज्ञाः । रहस्यब्राह्मणसूत्रयोस्तथादर्शनात् ।
तैर्दृष्टं मण्डलं प्रगाथं तत्र दृष्टा प्रगाथसंज्ञेन मुनिना प्रियभेदेन दृष्टा वा प्रागाधीति देवजातभाष्ये ।
घ.—अत्र कर्मिण इति सामान्योक्तवापि न यस्तोतृग्रहणं बोद्धव्यं निशेधवचनाभावात् ।

१ ड. झ. 'हन उप' । २ ड. झ. 'शने म' । ४ ड. 'दरथाय । ५ ख. ग. 'पः
याज' । ६ ड. झ. 'सच्छा' ।

मौ मलौ । सर्वाधिकारे पुनः सर्वग्रहणं सर्वसंग्रहार्थम् । सर्वेषु दीक्षितेतिवृत्तिवचनमसंग्रहेष्वपि
चनमानो गृहपतिशब्देनोच्यते इति ज्ञापनार्थम् । तेन होताऽध्वर्युर्गृहपतिभ्यामित्यादौ
यजमानसंप्रत्ययः सिद्धो भवति । गृहपतेस्तृतीयोत्तमम्भविधानमुपहृते क्रमविधानार्थम् ।
तेन होत्रादिशब्दैरेवेतरेषामुपह्वयाचनं भवति गृहपतिशब्देन यजमानशब्देन वा गृहपतेः ।
एवं सत्यस्य सूत्रस्यार्थवत्ता मवतीति । संप्रेषितः । उत्तरां ब्रूयादिति शेषः । सूत्रवत्ता
दध्यात् । परिदध्यादितिवचनं विस्पष्टार्थम् ।

उत्तमे प्रागुत्तमाया हःविहविष्मो.

महि सद्म दैवमित्यावपेत ॥ ७ ॥

* उत्तमे प्रवर्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथोपसत् ।

अपशब्दः संवन्धार्थः प्रवार्योपसदोः । तेन सप्रवर्यायामुपसदि स्थानाचमनप्रसन्नानिर्गुन
भवन्ति । प्रवर्यार्थं प्रपन्न एवोपसदमपि कुर्यात् । अतोऽप्रवर्यायामुपसदि स्थानाचमनादीनि
भवन्त्येव ।

तस्यां पित्र्यया जपाः ।

उक्ता इति शेषः । लुप्यन्त इत्यर्थः ।

प्रादेशोपवेशने च ।

विशेष्यैव व्याख्याते नेह प्रादेश ईक्षितः सीद होतरिति शोक्त उपविशेदित्येवं
व्याख्याते इत्यर्थः ।

प्रकृत्येहोपस्थः ।

विध्योपवेशनोतिदेशात्सद्योत्तर्युपस्थताप्रसक्तौ दक्षिणोत्तर्युपस्थताऽत्र विधीयते ।

उपसद्याय भीह्लुप इति तिस्र एकैकां त्रिरनवानन्ताः सामिधेन्यः ।

‘उपसद्याय भीह्लुपे’ इत्येतासां तिसृगामृचां मध्य एकैकागेवर्च त्रिरनवानमश्रूयात् ।
ता एव नवर्चः सामिधेन्यो भवन्ति । एकैकामिति वचनात्तिसृणां न परस्परं संतानः
कार्यः । स्वावृत्तौ तु परस्परं संतानोऽस्त्येव । आसु सर्वे प्रणवादिमात्रा एव, अवसान-
विध्यमायात् । यदद्यावसानद्वयमस्ति तच्चार्यमासम् । सर्वार्थं एकैकामिति स्पष्टकरणम् ।

* प. उत्तमभ्याऽऽपरादिक इत्येकाहानां तिस्र इति सूत्रे ध्वनिष्यति ।

तस्मादत्र चतुर्मात्रताऽवसाने नास्तीति सिद्धम् । नवस्वृक्षु प्रणवोऽस्ति 'नव सामिधेनी-
रन्वाह' इति सर्वासां सामिधेनीत्वात् ।

तासांमुत्तमेन प्रणवेनाग्निं सोमं विष्णुमित्यावाह्योपविशेत् ।

प्रकृतावुत्तमेन प्रणवेन निगदसंधानमुक्तम् । अत्र तु तेनाग्न्यादिदेवतावाहनस्य संधान-
विधानात् 'अग्ने महान्' इत्यादेराज्यभागदेवतावाहनपर्यन्तस्य मन्त्रस्य लोपो भवति ।
ता देवता आवाह्योपविशेदेव न निगदशेषं ब्रूयादित्येवमर्थमावाह्योपविशेदित्युक्तम् ।
आज्यपश्विष्टकृदावाहनमर्थलुप्तमेवेति ।

नाऽऽवाहयेदित्येके । अनावाहनेऽप्येता एव देवताः ।

आवाहनं नाम यष्ट्यानां देवतानां संग्रहणरूपः संस्कारः । तयाऽऽवाहनप्रतिषेधे
सति देवताभावोऽप्याशङ्क्येत तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनस्य उग्र इव शर्यहा
त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अभीवहेदं
विष्णुर्विचक्रमे त्रीणि पदा विचक्रम इति
स्विष्टकृदादि लुप्यते प्रयाजा आज्यभागी च ।

लुप्यन्त इत्यर्थः ।

नित्यमाप्यायनं निहवश्च ।

उक्त इत्यर्थः ।

एषैवापराह्णे ।

एषोपसदपराह्णेऽपि कर्तव्या ।

तस्यां विशेषानाह—

इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेन्यः ।

विपर्यासो याज्यानुवाक्यानां पाण्योश्च निहव इत्युपसदः ।

इत्युपसदः पौर्वाहिक्य आपराहिक्यश्च कर्तव्याः । बहुवचनं वक्ष्यमाणबहुत्वापेक्षम् ।

सुपूर्वाह्णे स्वपराह्णे च ।

याः पौर्वाहिक्यस्ताः सुपूर्वाह्णे कर्तव्याः । याः आपराहिक्यस्ताः स्वपराह्णे इति ।

राजक्रपाद्यहःसंख्यानेनैकाहानां तिस्रः ।

यस्मिन्नहनि राजक्रयः कृतस्तदाद्यहान्येव संख्यायैकाहानां तिस्र उपसदो भवन्ति ।

पौर्वाहिक्यापराहिक्यावेकीकृत्यैकोपसद्यवहारः । सैवविधोपसद्विषयः कर्तव्येत्यर्थः ।

तान्यहान्युपसद इत्युच्यन्त इत्यर्थः । अत्रैकाहशब्दः प्रकृतिविकृत्योः साधारणः, बहुव-
चनसंबन्धात्प्रकृत्यर्थत्वेन विध्यन्तरामावाच । विकृत्येकाहार्थत्वेन चात्रैव विहितानां प्रयो-

गकाले परिज्ञानार्थं 'कर्माचारस्त्वेकाहानाम्' इत्यत्र संकीर्तनम् ।

पट्टवा ।

अध्वर्युवशाद्यवस्थानिश्चयः ।

अहीनानां द्वादश चतुर्विंशतिः संवत्सर इति सत्राणाम् ।

इतिकारः प्रदर्शनार्थः । तेनाध्वर्युप्रत्ययादुपसन्निश्चय इत्युक्तं भवति ।

प्रथमयज्ञेनैके यर्मम् ।

ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे यर्ममेके शास्त्रिनो नेच्छन्ति । द्वितीयादावभ्यासमिच्छन्त्येव । अभ्यासस्तु ' वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमः ' इत्यतो वचनाद्ब्रूम्यते । अभ्यासस्त एव प्रथमयज्ञत्वं न स्वरूपत इति न्यायसिद्धोऽयमर्थः ।

औपवसथ्य उभे पूर्वाह्णे ।

औपवसथ्येऽहनि ये उपसदौ ते पूर्वाह्ण एव कर्तव्ये । उपसदोऽपकर्षे प्रवर्गदोऽन्यप-
कृत्यते ।

प्रथमस्यामुपसदि वृत्तायां प्रेषितः पुरी-
ष्यचितयेऽन्वाह होता दीक्षितश्चेत् ।

औपवसथ्येऽहनि या प्रथमोपसत्तस्यां समाप्तायां प्रेषितः पुरीष्यचित्यर्थमन्वाह होता
दीक्षितश्चेत् ।

यजमानोऽर्दीक्षिते ।

अर्दीक्षिते होतरि यजमान एवानुब्रूयात् । यजमानोऽर्दीक्षित इत्येतावतैव सिद्धे
यद्धोता दीक्षितश्चेदिति वचनं तज्ज्ञापयति, अन्यदपि दीक्षितस्य होतुर्विहितमर्दीक्षिते
होतरि यजमानेन कर्तव्यमिति ।

पश्चात्पदमात्रेऽवस्थायाभिहिंकृत्य पुरी-
ष्यासो अग्रय इति त्रिरुपांशु सप्रणवाम् ।

सप्रणवां समानप्रणवाम् । सर्वे त्रिमात्राः प्रणवा इत्यर्थः ।

अपि वा सुमन्द्रम् ।

सुमन्द्रशब्देन मन्द्रस्याऽऽद्यो द्वितीयो वा यम उच्यते । तेनैवान्वाह नोपाधिति ।

यजत्स्वनुयजेत् ।

यजत्स्वप्यध्वर्युष्वनुब्रूवन्ननुजनेत् ।

तिष्ठत्सु विसृष्टवाक्प्रणयतेति ब्रूयात् ।

तेषु तिष्ठत्स्वनुवचनारम्भस्थाने स्थित्वा भूर्भुवः स्वरिति वाचं विसृज्य ततः प्रणयतेति संप्रैषं ब्रूयात् ।

अथाग्निं संचितमनुगीतमनुशंसेत् ।

अपोति पूर्वणास्य संवन्धार्थः । तेन पूर्वस्मिन्होता दीक्षितश्चेदित्येष घर्मोऽत्रापि भवति । संचितमग्निं प्रस्तोत्राऽनुगीतमनुशंसेत् । शंसेतिरप्यन्यं संस्कारकर्मैवाग्निमिति द्वितीयो निर्देशात् ।

पश्चादग्निपुच्छस्योपविष्टामिहिंकृत्याग्निरस्मि

जन्मना जातवेदा इति त्रिर्भध्यमया वाचा ।

वाग्ग्रहणं स्वरस्य वृत्तेश्च मध्यमत्वसिद्धयर्थम् ।

एतस्मिन्नेवाऽऽसने वैश्वानरीयस्य यजति ।

पश्चादग्निपुच्छस्येत्यर्थः ।

त्रयमेतत्साग्निचित्ये ।

पुरोप्यचितिरनुशंसनं वैश्वानरीयमित्येतन्नयं साग्निचित्येषु क्रतुषु भवति । पुरोप्यचितिरिति नामधेयात्पूर्वस्थाग्निमनुशंसतीति वचनान्मध्यमस्योत्तमस्य चैतस्मिन्नेवाऽऽसने इति पुच्छसंवन्धादेवास्यार्थस्य सिद्धौ सत्यां सूत्रप्रयोजनमपुच्छा अप्यत्रयः सन्ति तेष्वप्येतन्नयं कर्तव्यमिति ज्ञापनार्थम् ।

ब्रह्माऽप्रतिरथं जपित्वा दक्षिणतोऽग्ने-

र्बहिर्वेद्यास्त औदुम्बराभिहवनात् ।

ब्रह्मणोऽयं नियम उच्यते । य उक्तोऽग्निप्रणयनेऽप्रतिरथनपस्तं समाप्नोषविशेत् । चित्यस्याग्नेर्दक्षिणतो बहिर्वेद्यास्त आ औदुम्बराभिहवनात् । औदुम्बरा आऽभिहवनम् । आ, अभीत्यत्रोपसर्गो ।

उक्तमग्निप्रणयनम् ।

यदुक्तमग्निप्रणयनं तदिदानीं कर्तव्यम् ।

दीक्षितस्तु वसोर्धारामुपसर्पेत् ॥ ८ ॥

यदि दीक्षितो ब्रह्मा तदा वसोर्धाराहोमकाळे तां प्रतिगच्छेत् । तुशब्दो दीक्षितस्य ब्रह्मणोऽयं विशेष इति दर्शयति । तेनेदं सूत्रं 'ब्रह्माऽप्रतिरथम्' इत्यस्मात्सूत्रादर्पतोऽन-

+ क. —अयमिति शंषतिधातुः संस्कारकर्मा ।

१ च. 'स्तोताऽनु' । २ ख. ग. 'यादिनि' । ३ ख. ग. क. 'तिना' । ४ क. 'या अभि' । ५ क. 'नम्, औदुम्बराभिहवनम् ।

न्तरं द्रष्टव्यम् । ब्रह्माऽप्रतिरामित्यस्य सूत्रस्य त्रयमित्यस्मादनन्तरं वचनं सामिचित् एव बहिर्वेद्योक्तमिति ज्ञापनार्थम् । तेनान्यत्र वेद्यां बहिर्वेदि वा नात्र नियमः । एतदुक्तं भवति—सर्वत्र सामिकेऽग्निप्रणयनेऽप्रतिरर्थे समाप्य दक्षिणत उपविश्याऽऽस्त औदुम्बरीभिर्हवनात् । सामिचित्ये तु बहिर्वेद्युपविश्याऽऽस्ते वसोवारां चोपगच्छेदिति ॥ ८ ॥

हविर्धाने प्रवर्तयन्ति ।

हविर्धाने शकटे । ते अस्मिन्काले प्रवर्तयन्त्यध्वर्यवः ।

तदुक्तं सोमप्रवहणेन ।

तत्र यत्कर्तव्यं तत्सोमप्रवहणेनोक्तम् ।

दक्षिणस्य तु हविर्धानस्योत्तरस्य

चक्रस्यान्तरा वर्त्म पादयोः ।

तत्रैकं शकटमत्र तु द्वे अत्र विशेषविन्यस्तुशब्दः । अयमत्र विशेषः—दक्षिणस्य शकटस्य यदुत्तरं चक्रं तस्य यद्वर्त्म तत्पादयोर्मध्ये यथा भवति तथा पश्चादनसंख्यपदमात्रेऽस्तीति यो देशस्तत्र स्थित्वा पूर्ववत्कृत्वाऽनुब्रूयादित्यर्थः ।

युजे वां ब्रह्म पूषं नमोमिः प्रेतां यज्ञस्य शंभुधा

युवां यमे इव यतमाने यदेतमधिद्वयोरदधा

उक्थ्यं वच इत्यर्धर्च आरभेद्व्यवस्ता चेद्गराटी ।

यदि रराध्यव्यवस्ताऽवद्धा भवेत्तदाऽधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यस्या अर्धर्च आरमेत् ।

विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्च ते कविरिति व्यवस्तापाम् ।

व्यवस्तायां तस्यां ताभीक्ष्माणो विश्वा रूपाणीत्यनुब्रूयात् । तस्या अर्धर्च आरमेत् । यदि मेथ्यौ न निहते स्याताम् ।

मेथ्योरुपनिहतयोः परित्वा मिर्वणो गिर इति परिदध्यात् ॥ ९ ॥

मेथ्योरुपनिहतयोरेतथा परिदध्यात् । अत्र केनेदध्वर्यवः पूर्वमेथोनिहननं कृत्वा ततो रराध्यव्यवन्तं ततः परिश्रयणं कुर्वन्ति । तत्रापि मेथ्योरुपनिहतयोरिति शून्यकालविशिष्टत्वेन तयोः श्रवणात् कश्चिदोपः । अग्नियर्षासशङ्का न कर्तव्या । यथासूत्रमेवेदमनुवचनं पक्कन्यामिति सिद्धम् ॥ ९ ॥

अग्नीषोमी प्रणोप्यत्सु तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाऽऽग्नीधीयायतनं
सदश्च पूर्वया द्वारा पत्नीशालां प्रपद्योत्तरेण शालामु-

स्वीयमतिव्रज्य पश्चादस्योपविश्य प्रेषितोऽनुब्रूयात्सावीर्हि
देव प्रथमाय पित्रे वर्ष्माणमस्मै वरिमाणमस्मै । अथास्मभ्यं
सवितः सर्वताता दिवे दिव आसु वा भूरिपश्व इत्यासीनः ।

तर्पेण प्रपदनवचनं प्रपन्नस्याप्यत्र नियमेन प्रपदनार्थम् । पश्चादस्योपविश्येति ।
शालामुखीयस्येत्यर्थः । उपविष्टस्यैवाऽऽसीन इति वचनं व्रजत्वेऽर्थ्युपु प्रथमामसमाप्य न
व्रजनायोत्तिष्ठेदित्येवमर्थम् ।

अनुवजन्नुत्तराः ।

अनुब्रूयादिति शेषः ।

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिर्होता देवो अमर्त्यः पुरस्ता-
दुप त्वाऽग्रे दिवे दिवे दोषावस्तरूपप्रियं
यनिप्रतमित्यर्धर्च आरमेदाग्नीधीये निहि-
तेऽभिहूयमानेऽग्रे जुपस्व प्रतिहर्ष तद्व-
च इति समाप्य प्रणवेनोपरमेत् ।

प्रणवेनोपरमेदित्युक्तेऽधिकेन प्रणवेनेत्याशङ्क्येत । अथ समाप्योपरमेदित्युच्यते तदा
प्रणवनिषेधाशङ्का स्यात् । तस्मादुभयविशेषणं कृतम् ।

उत्तरेणाऽऽग्नीधीयमतिव्रजत्स्वतिव्रज्य सोमो जिगाति गातु-
विदेवानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्विनेत्यर्धर्च आरमेत् ।

आग्नीधीयमतिव्रजत्स्वध्वर्युपूतरेण तमतिव्रज्य 'सोमो जिगाति' इत्येता अनुब्रूयात् ।
'तमस्य राजा' इत्यस्या अर्धर्च आरमेत् ।

प्रपाद्यमानं राजानमनुप्रपद्येत अन्तश्च प्रागा अदितिर्म-
वासि श्वेनो न योनिं सदनं धिया कृतमस्तभ्नाद्ध्या-
मसुरो विश्ववेदा इति परिदध्यादुत्तरया वा क्षेमाचारे ।

क्षेमायाऽऽचारः क्षेमाचारः । आचरणमाचारः । वाशब्दोऽवधारणार्थः । अस्यामव-
स्यायां क्षेमार्थं मयप्रतीकारे कर्तव्ये सत्युत्तरयैव परिदध्यात् । एवं व्याख्यायमाने प्रत्यक्ष-
श्रुतिरनुसृता भवति ।

ब्रह्मैवमेव प्रपद्यापरेण वेदिमतिव्रज्य
दक्षिणतः शालामुखीयस्योपविशेत् ।

उत्तरेण शालामुखीयमतिव्रज्येत्येवमन्तं समानम् । ततोऽपरेण वेदिदेशमतिव्रज्य दक्षि-
णतः शालामुखीयस्योपविशेत् ।

स होतारमनूत्थाय यथेतमग्रतो बजेद्यदि राजानं प्रणयेत् ।

स ब्रह्मा होतारमुत्थितमनूत्थाय यथेतं प्रत्येत्याग्रतो गच्छेद्यदि ब्रह्मा राजानं प्रणयेत् ।
यदिशब्दसंबन्धाद्ब्रह्मणः सोमप्रणयनं पाक्षिकमिति गम्यते । प्रणयन एवं भवति ।

उक्तमप्रणयतः ।

यदुक्तं दक्षिणतो वनन् 'आशुः शिशान' इति सूक्तं जपित्वा ततोऽग्नेणाऽऽहवनीयं परीत्य तस्य दक्षिणतो निरसनोपवेशने कृत्वा तत्रैवाऽऽसीतेति तदप्रणयतो ब्रह्मणो भवति । प्रणयतस्त्विदानीमुच्यमानं भवति । तच्च प्रणयनमग्ने गमनं (* गृहपतये प्रदाय ततो हविर्धानेऽग्नेणापरेण वाऽतिव्रज्य दक्षिणत आहवनीयस्य निरस्योपविशेत् । यद्यग्नेण प्रव्रजः स्यात्तदा प्रपाद्यमाने राजनि प्रत्येत्य पुनरपरेणैवातिव्रज्य पूर्वासम एवोपविशेदित्येवमुभयोः पक्षयोरनुष्ठानविशेषः ।)

प्राप्य हविर्धाने गृहपतये राजानं प्रदाय
हविर्धाने अग्नेणापरेण वाऽतिव्रज्य
दक्षिणत आहवनीयस्योपविशेत् ।

हविर्धाने प्राप्य गृहपतये राजानं प्रदाय हविर्धाने सोमं चाग्नेणापरेण वाऽतिव्रज्य दक्षिणत आहवनीयस्योपविशेत् । असति द्वितीयहविर्धानग्रहणे राज्ञ एवाग्नेणापरेण वाऽतिव्रजेत्, सति तु तस्मिंस्तयोरप्यग्नेणापरेण वा गमनं मरतीति पुनस्तद्वचनम् ।

अग्निपुच्छस्य साम्निचित्यायाम् ।

साम्निचित्यायां सोमयागक्रियायामग्निपुच्छस्य दक्षिणत उपविशेत् । एतत्प्रणयतोऽप्र-
णयतश्च साधारणमुपवेशनस्थानम् ।

एतद्ब्रह्मासनं पशौ ।

एतदासनं ब्रह्मणोऽग्नीपोर्मये पशौ भवति । इष्टिषु त्वैष्टिकमेव । इष्टिपशुभ्याम-
न्यद्यद्यर्मादि तत्र तस्यैव दक्षिणत आसनं नाऽऽहवनीयस्येति सिद्धम् ।

प्रातश्चाऽऽवपाहोमात् ।

सौत्ये चाहनि वषाहोमपर्यन्तमाहवनीयस्य दक्षिणत आसीत् । सदःप्रवेशोत्तरकालं
सदस्येवाऽऽसीत् वचनादन्यत्रेति ।

* धनुर्भिद्वान्तर्गतोऽयं ग्रन्थो य. स. पुस्तकयोस्तद्वृत्तिभयाद्भनुर्भिद्वान्तर्गतत्वेन दर्शितः ।

यदि त्वग्रेण प्रत्येयात्प्रपाद्यमाने ॥ १० ॥

गृहपतेये राजानं प्रदाय यदि राजानं हविर्धाने चाग्रेण गतः स्यात्तदा प्रपाद्यमाने राजन्यासनार्थं पुनः प्रत्येयात् । व्यवयपरिहारार्थं तत्र तदानीमेव प्रत्येतव्ये सति किमित्यग्रेण वाऽग्रेण वा पूर्वमतिव्रज्य गच्छेत् । तत्र गमने प्रयोजनमस्ति । वैसर्जनहोमो नाम त्रिष्वग्निषु क्रियते । तत्रैवाऽऽहवर्गीये हूयमाने तस्य दक्षिणत आसनार्थं तदा दक्षिणतो गतः स्यात् । तत्र यदाऽग्रेण राजानं हविर्धाने च गतः स्यात्तदा तत्रैवाऽऽसीत न प्रत्येयात् । व्यवयाभावात् ॥ १० ॥

अथाग्नीषोमीयेण चरन्ति ।

• पशुनेति शेषः ।

उत्तरवेद्यामा दण्डप्रदानात् ।

दण्डं प्रदायेत्युत्तरसूत्रे दण्डप्रदानोत्तरकालमेव सदःप्रवेशविधानादेतावन्तः पदार्था उत्तरवेदिसमीपे कर्तव्या इति प्राप्ते वचनमिदमग्नीषोमीयातिदिष्टधर्मिकायामनूवन्ध्यायां सदासि कर्तव्यायामप्येतावन्तः पदार्था उत्तरवेदिसमीपे कर्तव्या इत्येवमर्थम् ।

दण्डं प्रदाय मैत्रावरुणमग्रतः कृत्वोत्तरेण हविर्धाने अतिव्रज्य पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्योत्तरेण यथास्वं धिष्ण्यावतिव्रज्य पश्चात्स्वस्य धिष्ण्यस्योपविशति होता ।

उत्तरेण धिष्ण्यावतिव्रज्येत्युच्यमाने द्वावुत्तरेणेत्याशङ्का स्यात् । तन्नित्यर्थं यथास्वमित्युच्यते । यो यस्य स्वः स्वः यथास्वम् । स्वं स्वं धिष्ण्यमुत्तरेणातिव्रज्य न द्वावुत्तरेणेत्यर्थः । पश्चात्स्वस्येत्येतावता सिद्धे धिष्ण्यस्येतिवचनमागन्तुका अपाष्टयोऽस्मिन्नवसरेऽत्रैवोपविशता कर्तव्या न वेदिश्रोण्यामित्येवमर्थम् ।

अवतिष्ठत इतरः ।

स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादवतिष्ठते मैत्रावरुण इत्यर्थः ।

यदि देवसूनां हवींष्यन्वायातयेगुरग्निगृहपतिः सोमो वनस्पतिः सविता सत्यप्रसवो बृहस्पतिर्वाचस्पतिरिन्द्रो ज्येष्ठो मित्रः सत्पो वरुणो धर्मपती रुद्रः पशुमान्पशुपतिर्वा ।

यदिशब्दसंयोगादनित्यत्वमेवामवगम्यते । तत्राध्यवशाद्विशेषज्ञानम् । देवसूनां हवींषीत्येषा संज्ञा । अष्टावत्र देवताः सर्वाः सगुणा एव । पशुमान्पशुपतिरिति रुद्रस्य गुणविकल्पः ।

त्वमग्ने बृहद्वयो हव्यवाळग्निरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वशो
ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामाविश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्दे-
व्यस्य तद्बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः
प्रससाहिपे पुरुद्वृत शत्रून्भुवस्त्वामिन्द्र ब्रह्मणा महाननमीवास इळया
मदन्तः प्रसमित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वांस्त्वां नष्टवान्महिमाय पृच्छते त्वया
बन्धो मुमुक्षते । त्वं विश्वस्माद्भुवनात्पासि धर्मणा स्रयात्पासि धर्मणा ।
यत्किंचेदं वरुण देव्ये जन उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरमिति द्वे ॥११॥

॥ ११ ॥

यद्यु वै सर्वपृष्ठान्यग्निर्गायत्रस्त्रिवृद्राथंतरो वासन्तिक इन्द्रश्चैष्टुमः
पञ्चदशो चार्हतो ग्रैष्मो विश्वे देवा जागताः सप्तदशा वैरूपा वार्षिका
मित्रावरुणावानुष्टुमावेकविंशौ वैराजौ शारदौ बृहस्पतिः पादुक्तत्रि-
णवः शाकरो हैमन्तिकः सविताऽतिच्छन्दास्त्रयस्त्रिंशो रैवतः शैशिरोऽ-
वितिर्विष्णुपत्न्यनुमतिः ।

उ वै इति निपातौ पक्षान्तरविवक्षायां भवतः । सर्वपृष्ठानीति वक्ष्यमाणानां हविषां
संज्ञा । एतानि चान्वायात्यानि । अन्वायात्यानां देवतोपदेशो ध्यानार्थः । अष्टावत्र
देवताः । तत्राऽऽदितः पण्णामग्न्यादीनामेकैकस्या एव चत्वारश्चत्वारो गुणशब्दाः ।
ततोऽदितिर्विष्णुपत्नीत्येकः । ततश्चातुमतिः ।

समिद्विशामाशयानः स्वर्विन्मधुरेतो माधवः पात्वस्मान् । अग्नि-
र्देवो दुष्टरीतुरवाभ्य इदं क्षत्रं रक्षतु पात्वस्मान् । रथंतरं साममिः
पात्वस्मान्गायत्री छन्दसां विश्वरूपा । त्रिवृन्नो विष्टया स्तोमो अह्नां
समुद्रो वात इदमोजः पिपर्तु । उग्रा दिशामभिभूतिर्वपोधाः शुचिः
शुके अहन्योजसीनाम् । इन्द्राधिपतिः पिपृतादतो नो महि क्षत्रं विश्वतो
धारयेदम् । बृहत्साम क्षत्रमृद्वृद्धवृष्ण्यं त्रिष्टुमोजः शुभितमुग्रवीरम् ।
इन्द्रस्तोमेन पञ्चदशेन मध्यमिदं वातेन सगरेण रक्ष । प्राची दिशां सह-
यशा यशस्वती विश्वे देवाः प्रावृणाऽह्नां स्वर्वती । इदं क्षत्रं दुष्टरमस्त्वो-
जोऽनाधृष्यं सहस्यं सहस्वत् । वैरूपे सामन्निह तच्छकेयं जगत्पेनं वि-
क्षवावेशयानि । विश्वे देवाः सप्तदशेन वर्ष इदं क्षत्रं सलिलवातमुग्रम् ।
धर्वा दिशां क्षत्रमिदं दाधारोपस्याशानां मित्रवदस्त्वोजः । मित्रा-
वरुणा शरदाह्नां चिकित्वमस्मै राष्ट्राय महि शर्म यच्छतम् । वैराजे

सामन्नाधि मे मनीषाऽनुष्टुमा संभृतं वीर्यं सहः । इदं क्षत्रं मित्रवदार्द्र-
दानुं मित्रावरुणा रक्षतमाधिपत्ये । सम्राड्दिशां सहसाम्नी सहस्वत्पु-
र्हमन्तो विष्टया नः पिपर्तु । अवस्यु वाता बृहती नु शकरीमं यज्ञमवतु
नो घृताची । स्वर्धती सुदुषा नः पयस्वती दिशां देव्यवतु नो घृताची ।
त्वं गोपाः पुर एतोत पश्चाद्बृहस्पते याम्यां युद्धधि वाचम् । ऊर्ध्वो
दिशां रन्तिराशौपधीनां संवत्सरेण सविता नो अह्वाम् । रैवत्सामाति-
च्छन्दा उच्छन्दोऽजातशत्रुः स्योना नो अस्तु । स्तोमत्रयस्त्रिंशे भुव-
नस्य पत्नी विवस्वद्वाते अमि नो गृणीहि । घृतवती सवितराधिपत्ये
पयस्वती रन्तिराशा नो अस्तु । ध्रुवा दिशां विष्णुपत्न्यधोरास्येशाना
सहसो या मनोता । बृहस्पतिर्मातरिश्चोत वायुः संध्वाना वाता अमि
नो गृणन्तु । विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जगतो
विष्णुपत्नी । व्यचस्वतीपयन्ती सुभूतिः शिवा नो अस्त्वदितेरुपस्थे ।
अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं
वाशुपे मयः । अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । क्रत्वे दक्षाय
नो हिनु प्र ण आयूंषि तारिपदिति वैश्वानरीयं नवमं * कार्यं दशमम् ।
नवमदशमशब्दावेतयोरपि सर्वशृष्टान्तर्भावार्थो ।

‘को अद्य युक्ते धुरि गा क्रतस्येति द्वे
औपयजैरङ्गारैरनभिपरिहारे मयतेरन् ।

उपयद्दोमार्था औपयजाः । तैरङ्गारैर्व्यवायपरिहारे यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः ।

आग्नीध्रीयाच्चेदुत्तरेण होतारम् ।

तेषामाग्नीध्रीयादाहरणे क्रियमाण उत्तरेण होतारं पश्चात्कृत्वा तमेव दक्षिणेन हत्वा
होत्रीये निधानं कर्तव्यम् ।

शामित्राच्चेदक्षिणेन भैत्रावरुणम् ।

शामित्रादाहरणेऽन्तरा यूपमाहवनीर्यं च दक्षिणाऽतिह्वय दक्षिणेन विहारं पश्चात्कृत्वा
भैत्रावरुणं च तस्योत्तरतो हत्वा होत्रीय एव निधानं भवति । उपायोपदेशदेवास्मिन्नर्थे

* क. वैश्वानरीयं नवममित्यत्र नवममिति वचनमदिति विष्णुपत्नीत्येकेव देवतेति ज्ञापनार्थम् ।
कार्यं दशममिति वचनं नवममित्युक्तत्वात् । अथ वा कार्यं नवम् दशमं वा भवतीति ज्ञापनार्थम् ।
अथवा संबन्धकरणार्थम् । अथवाऽन्यत्रापि यत्र वैश्वानरीयं नवमं दशमं कार्यं भवति तत्र
कायस्थेदोके एव याज्यानुवाक्ये कथं स्यातां न वरुण प्रयासेष्के इति सिद्धान्तभाष्ये ।

पूर्वसूत्रं व्यवायपरिहारार्थमेवायमुपाय उपदिश्यते नादृष्टार्थमिति ज्ञापनार्थम् । तेन यत्रैवं कृते व्यवायो नास्ति तत्रैवं कर्तव्यम् । यत्र पुनरेवं कृते व्यवाय एव स्यात्तत्रैवं न कर्तव्यं यथा सवनीयादौ । तत्र ह्युत्तरेणाऽऽग्नीधीयं परिव्रज्य सदः प्रसृतमिति ।

उपोत्थानमग्रे कृत्वा निष्क्रम्य वेदं गृह्णीयात् ।

निष्क्रम्य वेदं गृह्णीयादित्येतावता सिद्ध उपोत्थानवचनं पदार्थव्यत्यासेऽपि प्राकृतमेवे-
दमुपोत्थानमिति ज्ञापनार्थम् । तेनास्य समन्त्रत्वं साधितं भवति । अग्र इतिवचनमन्यत्रापि
पूर्वकाले क्रियमाणेनोपोत्थानेन पत्नीसंयाजार्थं गमनसिद्धौ तस्मिन्नेवोपोत्थाने मन्त्रप्राप-
णार्थम् । तेन यथा प्रसृतमित्यत्र च 'उदायुषा' इत्युत्तिष्ठेत् । वेदग्रहणं तु सख्यविस-
र्जनोत्तरकालमेवेति सिद्धम् ।

नेवमादिषु हृदयशूलमर्वाग्नूयन्ध्यायाः ।

हृदयशूलोद्वासनमित्यर्थः ।

संस्थिते वसतीवरीः परिहरन्ति दीक्षिता अभिपरिहारयेन् ॥ १२ ॥

वसतीवरीणां परिहारे क्रियमाणे दीक्षिता अन्तर्ध्वेयुः । अदीक्षिता बहिः स्युरित्ये-
वमर्थं वचनम् ॥ १२ ॥

अथैतस्या रात्रेर्विवासकाले प्राग्वयसां प्रवादात्प्रातरनुवाकायाऽऽ-
मन्त्रितो वाग्यतस्तीर्थेन प्रपद्याऽऽग्नीधीये जान्वाच्याऽऽहुतिं जुहु-
यात् । आसन्त्यान्मा मन्त्रात्पाहि कस्याश्चिदमिशस्यै स्वाहेति ।

एतस्या रात्रेरिति वचनाद्वात्रावेवायं पशुः समापनीय इति गम्यते । यस्यां रात्रौ पशोः
समासितस्या एतस्या विवासकालेऽन्ये चतुर्थभागे प्राक्पक्षिणां प्रवेदनात्प्रातरनुवाकायाऽऽ-
मन्त्रितो वाग्यतस्तीर्थेन प्रपद्याऽऽग्नीधीये जान्वाच्याऽऽहुतिं जुहुयादासन्त्यान्मा मन्त्रादित्य-
नेन । वाग्यतस्तीर्थेनेतिवचनं प्रपदनकालादारम्य वाग्यमनसिद्धमर्थम् । आहुतिमिति वचन-
माग्नीधीये जान्वाच्यैकामाज्याहुतिं जुहुयादाहवनीयेऽन्ये द्वे इति ज्ञापनार्थम् । तेनोत्तर-
योरप्याहुत्योर्जान्वाच्येति सिद्धं भवति । प्रातरनुवाकायाऽऽमन्त्रितस्य विधानादस्य सर्वस्य
विधेः प्रातरनुवाकाङ्गत्वं भवति । अतस्तस्याऽऽवृत्तावावृत्तिर्भवति ।

आहवनीये वाग्येणा अग्र एतु सरस्वत्यै वाचे स्वाहा । वाचं
देवीं मनोनेत्रां विराजमुग्रां जैत्रीमुत्तमामेह मक्षाम् । तामादित्या
नावमिवाऽऽरुहेमानुमतां पथिमिः पारयन्तीं स्वाहेति द्वितीयाम् ।
द्वितीयाग्रहणमाहुतिभिस्त्येकवचनस्य प्रकृतत्वाद्वाप्येकैवाऽऽहुतिर्मा भूदित्येवमर्थम् ।

आऽतः समानं ब्रह्मणश्च ।

चशब्दो होतुरनुकर्षणार्थः । ब्रह्मणश्च होतुश्चायं विधिः समान इत्यर्थः । होतुरर्थात्तयो विहितस्यानुकर्षणात्प्रापणस्येदं प्रयोजनं ब्रह्मणः प्रथमं प्रपदनं पश्चाद्धोतुरिति ।

प्राप्य हविर्धाने रराटीमामिमृशत्युर्वन्तरिक्षं वीहीति ।

हविर्धानशब्देन हविर्धानसमीपमुच्यते । यस्यां शालायां हविर्धाने तिष्ठतस्तस्याः शालायाः पूर्वस्मिन्द्वारे रराटीनामरज्जुर्बद्धा तामिमृशति । प्राप्य हविर्धाने । हविर्धानयोः समीपवर्तिशालायाः पूर्वद्वारं प्राप्येत्यर्थः ।

द्वार्ये स्थूणे देवी द्वारौ मा मा संताप्तं
लोकं मे लोककृतौ कृणुतमिति ।

द्वारिमवे द्वार्ये । दक्षिणेन पाणिना पर्यायिणामिमर्शनम् । मन्त्रस्तु सकृदेव द्विवचनं लिङ्गत्वात् ।

प्रपद्यान्तरेण युगधुरा उपविश्य
प्रेषितः प्रातरनुवाकमनुब्रूयान्मन्त्रेण ।

हविर्धानयोर्मध्यदेशं प्रपद्य युगधुरावन्तरेणोपविशेत् । तत्रोपविश्य प्रेषितः सम्प्रातरनुवाकमनुब्रूयान्मन्त्रेण स्वरेण । प्रेषितवचनमन्यत्र व्याहृते सति होतृर्न्ययोऽपि प्रेषितोऽनुब्रूयात्प्रातरनुवाकमित्येषमर्थम् । अप्राप्तोऽयं मन्त्रस्वरो विधीयते । तेन ज्ञायते कार्यसर्वं ज्ञानामेवातिदेशेन प्राप्तं विधिसंबद्धानामिति ।

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उप प्रयन्त इतिसूक्ते अवा नो अग्र इति पळग्निमीळेऽग्निं दूतं वसिष्वाहीति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेत्त्वमग्ने वतपा इत्युत्तमामुद्धरेत्त्वं नो अग्ने महोभिरिति नवेमे विप्रस्येति सूक्ते एक्ष्वा हि प्रेष्ठं वस्त्वमग्ने बृहद्वय इत्यष्टादशार्चन्तस्त्वेतिसूक्ते अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते अग्निर्होता नो अध्वर इति तिस्रोऽग्निर्होताऽग्र इळति चैतस्रः प्र धो वाजा उपसद्याय त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेदग्ने हंस्यग्निं हिन्यन्तु नः प्राशये वाचमिति सूक्त इमां मे अग्ने समिधमिमामिति त्रयाणामुत्तमा मुद्धरेदिति गायत्रं त्वमग्ने वसुंस्त्वं हि क्षैतवदग्रापो होताऽजनिष्ट प्र धो देवायाम्ने कदा त इति पञ्च सखायः सं वस्त्वामग्ने हविष्मन्त इतिसूक्तं बृहद्वय इति दशानां चतुर्थनवमं उद्धरेदुत्तमामुत्तमा चाऽऽदितस्त्रयाणामित्यानुष्टुभमबोध्यग्निः समिधेति चत्वारि प्राशये बृहते

प्रवेधसे कवये त्वं नो अग्ने वरुणस्ये विद्वानित्येतत्प्रमृतीनि चत्वार्युर्ध्वं
ऊपुणः ससस्य यद्वियुतेति पञ्च मद्रं ते अग्न इति सूक्ते सोमस्य मा तवसं
प्रत्याग्निरुपस इति त्रीण्यो होतेति दशानां तृतीयाष्टमे उद्धरेद्विवस्परी-
तिसूक्तयोः पूर्वस्योत्तमामुद्धरेत्त्वं ह्यग्ने प्रथम इति पण्णां द्वितीयमुद्धरे-
त्पुरो वो मन्द्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति षड्दुवे वः सुद्योत्मानं
नि होता होतृपदन इति सूक्ते त्रिमूर्धानमिति त्रीणि वह्निं यशसमुपम-
जिन्वन्निति त्रीणि का त उपेतिरितिसूक्ते हिरण्यकेश इति तिस्रोऽप-
श्यमस्य महत इति सूक्ते द्वे विरूपे इतिसूक्ते अग्ने नयाग्ने बृहन्नित्यष्टा-
नामुत्तमादुत्तमास्तिस्र उद्धरेत्स्वमग्ने सुहवो रणव संहगिति पञ्चाग्निं वो
देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरेदिति त्रैष्टुभमेना वो अग्निं प्र वो
यह्नमग्ने विवस्वत्सखायस्त्वाऽयमग्निरग्न आयाह्यच्छा नः शीरशोधिप-
मिति पल्लदर्शि गातुवित्तम इति सप्तेति बार्हतमग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरु-
त्वा त्वामग्न ईळिष्वाहीत्यौष्णिहं जनस्य गोपास्त्वामग्न क्रतायव हम्-
सूपु वो अतिथिमुपबुधमिति नव त्वमग्ने द्युमिरितिसूक्ते स्वमग्ने प्रथमो
अङ्गिरा नूचितसहोजा अमृतो नितुन्दत इति पञ्च वेदिपद इति पण्णां
तृतीयमुद्धरेदिमं स्तोममर्हते संजागृवद्भिश्चित्र इच्छिषोर्धसुं न चित्रम-
हसमिति जागतमग्निं तं मन्य इति पाङ्क्तम् ।

एतद्वान्नानं प्रातरनुवाकार्थम् । अत्र विच्छन्दसां विदेवतानां चोद्धारो विधीयते ।
अनुष्टुप्सु षड्क्तीनां विच्छन्दस्त्वादुद्धारो नामीष्टः । अत उत्तमामुत्तमां चाऽऽदित इत्यत्र
छन्दस एवाऽऽदित इत्यवगन्तव्यम् ।

इत्याग्नेयः क्रतुः ॥ १३ ॥

एतावान्समाप्तायोऽग्निदेवस्य इत्यर्थः । तेन 'ऊर्ध्व ऊपुण ऊतये' इत्यस्य प्रागु-
क्तस्य प्रगापस्य युषामिवाग्ने विनिष्कृत्वाप्याग्नेयमप्यवर्तित्वाछिन्नाविरोधाचाऽऽग्नेयावं
साधितं भवति । अस्य क्रतुरिति संज्ञा भवति ॥ १३ ॥

अथोपस्यः ।

क्रतुरिति शेषः । आग्नेयः क्रतुरुक्तः । अयेदानीमुपस्यः क्रतुरुच्यत इत्यर्थः ।

प्रतिष्ठा सूनरी कस्त उप इति तिस्र इति गायत्रमुपो मग्नेमिरित्यानु-
ष्टुमभिर्धं श्रेष्ठं पृथूरथ इतिसूक्ते प्रत्यचिरित्यष्टौ द्युतद्यामानमुपो वाजेने-
दमुत्पदुदु भिय इतिसूक्ते व्युपा आ वो दिविजा इति पळिति त्रैष्टुभं

प्रत्यु अर्दशि सह वामेनेति बार्हतमुपस्तच्चित्रमामरेति तिस्र औष्णिह-
मेता उत्था इति चतस्रो जागतं महे नो अद्येति पाङ्क्तमित्युपस्यः
क्रतुः ॥ १४ ॥

उमयत्रोपस्यवचनम्, अयं क्रतुः कृत्स्नः प्रयोक्तव्य इत्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

अथाऽऽश्विनः ।

क्रतुरिति शेषः ।

एषो उपाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिष आश्विनाव-
श्व्वावत्यागोमदूषु नासत्येति तुच दूरादिहेवेति तिस्र उत्तमा उद्धरेद्वा-
हिष्ठो वा हवानामिति चतस्र उदीराथा मा मे हवामिति गायत्रं यदद्यस्थ
इतिसूक्ते आ नो विश्वाभिस्त्यं चिदग्निमित्यानुष्टुभमामात्यग्निरिति-
सूक्ते ग्रावाणेव नासत्याभ्यामिति त्रीणि धेनुः प्रतनस्य क उ भवदिति
सूक्ते स्तुपे नरेतिसूक्ते युषो रजांसीति पञ्चानां तृतीयमुद्धरेत्प्रति वां
रथमिति सप्तानां द्वितीयमुद्धरेदिति त्रैष्टुभमिमा उ वामयं वामोत्पमह
आरथमिति सप्त द्युग्नी वां यत्स्थ इति बार्हतमश्विनावर्तिरस्मदाश्वि-
नावेह गच्छतमिति तृची युषोरुपूरथं हुव इति पञ्चदशेऽपौष्णिहमघो-
ध्याग्निर्धर्म एषस्य मानुरावां रथमभूदिदं यो वां परिजमेति त्रीणि
त्रिश्चिन्नो अद्येळे द्यावापृथिवी इति जागतं प्रति प्रियतममिति पाङ्क-
क्तम् । इत्येतेषां छन्दसां पृथक्सूक्तानि प्रातरनुवाकः ।

कर्तव्य इति शेषः । यान्येतानि त्रिषु क्रतुषु सप्त सप्त छन्दांस्यनुक्रान्तानि तेषां
सर्वेषां पृथक्सूक्तानि गृह्णीयात् । न किञ्चिदपि छन्दः परिवर्जयेत् । सर्वेषां छन्दसामेकैकं
सूक्तं गृह्णीयादित्यर्थः । सूक्तग्रहणं सूक्तानामखण्डनार्थम् । एवं क्रियमाणे यावानृक्समूहः
संपद्यते स प्रातरनुवाको भवतीत्यर्थः ।

शतप्रभृत्यपरिमितः ।

पूर्वोक्तादन्योऽयं प्रातरनुवाकः शतप्रभृत्यपरिमित इति । शतादधिको द्विशतादधिक-
नियतसंख्य इत्यर्थः । अत एवास्मिन्प्रातरनुवाकेऽर्थात्सूक्तखण्डनं भवति । एवमादीनां
लघूनां साधारणे संसवे च प्रयोगो भवति । तत्र त्वरायाश्चिकीर्षितत्वादिति ।

नान्यैराग्नेयं गायत्रमत्यावपेद्वाहणस्य ।

अन्यैश्छन्दोभिराग्नेयं गायत्रं छन्दो नात्यावपेत् । अन्यैरिति बहुवचनस्य त्रिव्येष चरि-
तार्थत्वाग्निभिरत्यावापो न कर्तव्यः । त्रिभिरधिकैरत्यावापो न दोषः । एष नियमो ब्राह्मणस्य ।

न त्रैष्टुभं राजन्यस्य न जागतं वैश्यस्य ।
आग्नेयमित्यनुवर्तते, अत्यावपेदिति च ।

अध्यासवदेकपदद्विपदाः ।

उपसमस्य प्रणुयादित्यर्थः । उपसमासो नाम पूर्वस्या ऋचोऽन्ते प्रणवमकृत्वा ऋगक्ष-
रवशेनैकपदद्विपदाः संघाय तासामन्ते प्रणवं कुर्यात् । अत्र तासां बहुत्वासंमवाद्बहुवचनो-
पदेशसामर्थ्यादन्यस्याप्ययं विधिर्भवति ग्रावस्तोत्रे । अयमुपसमास एकपातिन्या एव
द्विपदायाः । अनेकद्विपदासंहतौ पच्छ एव वक्तव्याः । पच्छो द्विपदां त्रिरनुवचनेऽपि
तथादर्शनात् ।

यथास्थानं ध्रुवाणि माङ्गलान्यगन्म
महाऽतारिष्मेळे द्यावापृथिवी इति ।

यथास्थानमिति । यस्मिन्क्रम एतानि विहितानि तस्मिन्नेव क्रमेऽनुषक्तव्यानीत्यर्थः ।
ध्रुवाणीतिवचनाच्छतकल्पेऽप्येषां स्रण्डनं मा भूदिति गम्यते । माङ्गलानीति चेषां संज्ञा
भवति । विध्यन्तरंविहितत्वात्स्वस्य च्छन्दसोऽधिकान्येतानीति गम्यते ।

संजागृवद्भिरिति च यः प्रेष्यन्स्वर्गकामः ।

यः पुनर्यजमानो मारिष्यदवस्थो वर्तते स यद्येवं कामयेत यदि मरिष्यामि स्वर्गमाप्नु-
यामिति तस्यैतदपि माङ्गलं भवतीत्यर्थः ।

ईळेद्यावीयमावर्तयेदा तमसोऽपघातात् ।

यदेळेद्यावीयपर्यन्ते सूक्ते तमसोऽपघातो न जायते तदा तदेव सूक्तमावर्तयेद्यावत्तमोऽप-
गच्छेत् ।

काल उत्तमयोत्सृष्ट्वाऽऽसनान्मध्यम-
स्थानेन प्रतिप्रियतममित्युपसंतनुषात् ।

काले तमस्यपहत इत्यर्थः । ईळेद्यावीयस्योत्तमयवर्चा प्रतिप्रियतममितिसूक्तमुपसंतनु-
षात् । पूर्वासनादुत्सृष्ट्यैतत्कर्तव्यम् । एतदुक्तं भवति—प्रातरनुवाकस्याऽऽदित आरभ्ये-
ळेद्यावीयपर्यन्तं मन्द्रस्वर आरोहक्रमेण सर्वः प्रयोक्तव्यः । ईळेद्यावीयस्योत्तमगन्तेन
मन्द्रस्योत्तमेन यमेन प्रतिप्रियतममित्येतद्विषयं मध्यमस्य प्रथमं यममारोमेन । अस्मिन्सूक्त
उत्तमायाः प्रागेवाऽऽरोहिकमेणैव मध्यमस्वरं सर्वं प्रयुज्जीत । ततो मध्यमस्योत्तमेन यमे-
नोत्तमगन्तमुत्तमस्य प्रथमं यममाददीत । आश्रयाऽऽरोहिकमेणैवोत्तमं स्वरं तस्यामेवार्चं सर्वं

प्रयुजीत । एवं स्वरसंक्रमणेनानभ्याहतं भवति । उत्सर्पणं च पूर्वत्रोत्तमायाः समासिक्षणं
उत्तरत्रोत्तमायाः समासिक्षण इत्यर्थः ।

पुनरुत्सृज्योत्तमथोत्तमस्थानेन परिदध्यादन्तरेण द्वार्ये
स्थूणे अनभ्याहतमाश्रावयन्नित्वाऽऽश्रावयन्नित्वा ॥ १५ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रे पूर्वपदके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

उत्सर्पणस्वरूपमत्रैवं भवति बद्धासन एव पूर्वस्थानात्स्थानान्तरं उत्पतनम् । युगधुरावन्त-
रेणोपविष्टः सन्प्रथममुत्सृज्य पूर्वोत्तमोत्पततः सन्प्रतिप्रियतममित्यष्टावन्वाह । ततः पुनरुत्स-
र्पणे द्वार्ये स्थूणे अन्तरेण सलुत्तमया परिदध्यात् । आश्रावणस्य सिद्धवदुपदेशात्तस्यैवं
स्वरो भवतीति निश्चीयते । एतदुक्तं भवति—मन्द्रादीनां मध्ये यस्मिन्नाश्रावणं प्रयुज्यते
तस्य स्वरस्य सर्वे यमा आश्रावणे प्रयोक्तव्याः । प्रत्याश्रावणेऽप्येवं प्रयोगसिद्ध्यर्थमाश्रा-
वणद्वयान्तः कृतः । इदमनुवचनं प्रधानकर्म शंसतिवत् । ननु सर्वोप्यनुवचनान्यभिमन्य-
नादीनि संस्कारकर्माणीति प्रसिद्धम् । सत्यं प्रसिद्धम् । तत्र संस्कारस्य समन्वयोऽ-
स्त्वग्न्यादेः । नन्वत्रापि प्रातर्याण्यामग्न्युपोऽग्निनां समन्वयो दृश्यते संप्रेषतो मन्त्रलिङ्गा-
चेति । सत्यं समन्वयोऽस्ति । तस्य संस्कार्यत्वे प्रमाणं नास्ति स्तौति शंसत्यादावप्य-
भिधेयतया समन्वयस्य दृष्टत्वात् । यत्तु संप्रेषत इति तच्च प्रातर्यावदेवतासंबन्धिगुणसंकी-
र्तनार्थमनुब्रूहीत्येवमपि भविष्यति । एषा कार्योन्तरार्थानामग्न्याभिर्धानाभित्यनुवचनमात् । उप-
संबन्धि तु कर्म ज्योतिष्टोमे कचिदपि न दृश्यते । अन्यश्चिद्व्यवस्थायां त्वत्थेव । तथाऽपि
तत्कर्मसंबन्धितारूपमत्र चिकीर्षितमित्यनुवचनमात्रप्रधानकर्मैवेतिदिति निश्चिनुमः । यदि पुनः
कर्मान्तरसंबन्धिवद्व्यवस्थायां त्वत्थेव संस्कारस्त्वमग्न्युपगतं स्यात्तत्र सर्वेषां स्तौतिशंसतीनां
संस्कारकर्मत्वमेव स्यात् । अत्र चानुवचनवैधर्म्यं लिङ्गमस्ति । ‘मनसा ते वाचं प्रति-
गृह्णामि’ इति प्रातनुवाकमनुवचनं होतारमध्वरुराहेत्यत्र प्रतिगारः संस्तुतिलिङ्गम् ।
तेषां वाचस्य संनिधौ विधिरूपा नाम स्तुतिर्वाग्देवतायामाशि कियते । तस्याश्च प्रधान-
कर्मत्वमवगतम् । तत्साहचर्याच्च प्रधानकर्मेति सिद्धम् । चिन्ताप्रयोजनं स्वावसरे तदंकि-

* क.—वाच्यतया ।

१ ड. च. ‘नात्पर’ । २ ख. ग. ड. च. ‘योऽस्त्याग्न्या’ । ३ क. संप्रेषितो । ख. ग.
घ. संप्रेषतो । ४ ख. ग. घ. झ. संप्रेषत । ५ च. ‘यार्थान्तराणाम्’ । ६ ख. ‘धामि’ । ७ च.
‘त्येव’ । ८ ख. म. ‘न्तरासं’ । ९ ड. झ. ‘बन्धिना’ । १० झ. ‘वाचं स’ । ११ ख. ग.
तस्य वा । १२ घ. ‘संबन्धिनी वि’ । १३ ख. ग. ‘जनमस्याव’ । १४ ख. ग. च. ‘दतिकि’ ।

योयामा सोमप्रयोगपरिसमाप्तोर्विपर्यासप्रायश्चित्तं कृत्वा पुनस्तदपि कर्तव्यमेव प्रधानकर्मत्वे ।
संस्कारकर्मत्वे सति संस्कार्ये प्रायश्चित्तमेव न पुनः प्रयोग इति ॥ १५ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

परिहितेऽप इष्य होतरित्युक्तोऽनभिहिंकृत्यापो-
नर्त्त्राया अन्वाहेपच्छनैस्तरां परिधानीयायाः ।

परिधानविध्युत्तरकालमेवास्यानुवचनस्य विधानात्परिहित इत्यस्मिन्नर्थे सिद्धे यत्परिहि-
तवचनं तत्परिधानीयापोनर्त्त्रायायोः संवन्धकारणार्थम् । तेनानयोः कर्तृस्थानोपवेशनानभि-
कृत्यं साधितं भवति । अवधित्वं च शनैर्भावस्य परिधानीयायां एवेति साधितं भवति ।
संप्रैषपादोऽनुवचनादिकालपरिज्ञानसाधनयोः संप्रैषस्वशास्त्रचोदनयोर्विप्र्रतिपत्तौ तयोरन्यतरे-
णापि तदनुवचनोदि सिध्यतीत्येवमर्थः । ईषदशमित्यर्थः । शनैस्तरां नीचैस्तरामित्यर्थः ।
परिहितवचनादेव परिधानीयाया अवधित्वे सिद्धे पुनः परिधानीयावचनं परिधानीयाया
अन्त्यावर्त्तासंग्रहार्थं परिधानीयायांमपि परिधानीयाया इत्येवमर्थम् । तत्र परिधानीयाया
मुत्तमस्वरोऽयमारोहक्रमेण कृत्स्नः प्रयुक्तः । तत्रान्त्याद्यमाच्छनैस्तरां भवतीत्यर्थः । तत्रा-
नन्तरैकान्तरयोर्धर्मयोरुच्चनीचत्वोपलब्धेनाशक्तेर्द्यन्तरादिषु सर्वेषु यमेषु प्राप्तेऽप्यपि पच्छब्देन
द्व्यन्तरयम एव नियमोऽस्तीति नियम्यते । तेनोत्तमस्य चतुर्थेन यमेनानुवक्तव्यमिति
सिद्धम् ।

तासां निगदादि शनैस्तरां ताम्यश्वाऽऽप्रसर्पणात् ।

प्रसर्पणशब्देनेहोत्तमयाऽनुप्रपद्येतेत्येतत्प्रपदनं गृह्यते । एतच्च तासामित्यस्य प्रसर्पणावि-
शेषणत्वाल्लभ्यते । ताम्य इति निगदात्प्राग्भावित्वेन गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति—
अश्वो नर्त्त्रायाणां यत्प्रसर्पणमा तस्मान्निगदादि शनैस्तरां भवतीति । अत्रेपच्छब्दामाधोऽय-
न्तरादि ये यमास्ते गृह्यन्ते । तेनात्र मध्यमस्वरो वेदितव्यः ।

परं मन्द्रेण ।

प्रपदनाद्यत्परमोर्नैर्त्त्रायां तन्मन्द्रेण प्रयोक्तव्यम् । एतदपोनर्त्त्रायाधिकाराल्लभ्यते ।

१ ख. ग. "याया" । २ ड. "रेऽय" । ३ स. "व पु" । ४ ड. स. "तव" । ५ स.
"नानुति" । ६ ड. स. "स्थापरिम" । ७ ख. ग. घ. ङ. च. स. "या अपि" । ८ ख. ग.
"यानित्ये" । ९ रा. म. "रोहितक" । १० च. "रोहितक" । ११ रा. ग.
"न्ताप" । १२ च. "वात्सरातन्तापयो ये" । १३ ड. च. स. "प्रीयाणां त" ।

प्रातःसवनं च ।

प्रातःसवनं च मन्द्रस्वरेण प्रयोक्तव्यमिति । तच्चोपशुभ्रहायच्छवाकशस्त्रपर्यन्तम् ।
तत्र सर्वत्र मन्द्रस्वरो भवतीत्यर्थः ।

अध्वर्धकारं प्रथमामृगावानमुत्तराः ।

अध्वर्धकारस्योत्तरया संतानाविरोधादृगावानतायाश्च पूर्वया संतानाविरोधादत्र द्विती-
यादाने पदार्धार्चा अनुच्छ्वसता वक्तव्याः ।

घृष्टिकामस्य प्रकृत्या वा ।

उत्तरा इत्यनुवर्तते । सामिधेनान्यायेनेत्यर्थः ।

प्रकृतिभावे पूर्वेष्यासामर्धेषु लिङ्गानि काङ्क्षेत ।

‘प्रकृत्या वा’ इत्यस्मिन्पक्षे लिङ्गाकाङ्क्षैवं भवति—यस्या ऋचो यदपेक्षणीयं लिङ्गं
तस्याः पूर्वस्या ऋचोऽर्धर्चं स्थित्वा तल्लिङ्गमाकाङ्क्षेत ।

प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेग्विति नव हिनो-

तानो अध्वरं देवयज्येति दशमीम् ।

दशमीमहं ब्राह्मणानुवादः ।

आवर्धुततीरधनुद्विधारा इत्यावृत्तास्वेकधनासु ।

अत्र द्विविधा आपः, वसतीर्वय एकधनाश्च । तत्र पूर्व्युरेव वसतीर्वयो गृहीताः ।
एकधना इदानीं गृह्यन्ते । तां गृहीता ग्रहणदेशादेवयजनदेशं यदाऽऽवर्तन्ते तदैवमृगनु-
वक्तव्या ।

प्रति यदापो अहश्रमायतीरिति प्रतिदृश्यमानासु ।

अत्रैवाऽऽसीनस्य दृष्टिपथमागतासु ।

आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्थाः ।

इत्युपायतीग्विति ब्राह्मणोक्तशेषः । समीपमागतास्वित्यर्थः ।

समन्या यन्त्युपयन्त्यन्या इति ।

समायतीष्वित्यत्रापि शेषः । वसतीर्वरीभिः समागतास्वित्यर्थः । इतिशब्दो ब्राह्मणो-
क्तकार्यसूचनार्थः ।

तीर्थदेशे होतुचमसेऽपां पूर्यमाण आपो न देवी-
रुपयन्ति होत्रियमिति समाप्य प्रणवेनोपरमेत् ।

प्रकृतिभावपक्षेऽप्यत्रोपरमो नित्यो विधानसामर्थ्यात् ।

आगतमध्वर्युमवेरपोऽध्वर्यां उ इति पृच्छति ।

उतेमनन्नमुरिति प्रत्युक्तो निगदं ब्रुवन्प्रतिनिष्क्रामेत् ॥

प्रतिवचनपाठः प्रतिवचनार्थप्रतिपादनेऽविस्पष्टार्थत्वादयमस्मि निगद इत्थं वक्तव्य इत्याह ।

तास्वध्वर्यो इन्द्राय सोमं सोता मधुमन्तं वृष्टिवनिं
तीघ्रान्तं बहुरमध्यं वसुमते रुद्रवत आदित्यवत
ऋभुमते विभुमते वाजवते बृहस्पतिवते विश्वदेव्या-
वत इत्यन्तमनयानमुक्त्योद्गासां पथोऽवतिष्ठेत् ।

इत्यन्तवर्धनाद्यस्येन्द्र इत्यादिरप्यस्यैव निगदस्यैकदेश इति गम्यते । आतामेकधनान-
मागच्छन्तीनां मुखतो गत्वा ता अपरेणातीत्योत्तरतस्तिष्ठेदित्यर्थः ।

उपातीतास्वन्वावर्तेत ।

तास्वदूरेणाऽऽत्मनोऽतीतास्वन्वावर्तेत ।

यस्येन्द्रः पीत्वा वृत्राणि जङ्घनत्प्र सज-
न्यानि तारिपोऽमम्बयो यन्त्यध्वमिरिति तिस्रः ।

अन्वावृत्य ततो यस्येन्द्र इत्यादि ब्रुवन्ननुव्रजेत् । ऋगावानपक्षे चानेन प्रणवेन संतान-
कर्तव्यः । पाठसामर्थ्यात् ।

उत्तमयाऽनुप्रपद्येत ।

तिसृणामुत्तमयेत्यर्थः ।

एमा अमन्नेषतीर्जिवधन्या इति द्वे सन्ना-
सूत्तरया परिधापोत्तरां द्वार्यामासाद्य राजान-
मभिमुख उपविशेदनिरस्य तृणम् ॥ १ ॥

सन्नास्वेकधनस्वित्यर्थः । तातामेवाधिकारात् । आगमन्नाप इत्यनया परिधाय ततो
निष्क्रम्य पुनः पूर्वया द्वारा हनिर्धानं प्रविश्य तस्यामेव द्वारि योत्तरा स्यूणा तस्याः
पार्श्वसमीपे राजानमभिमुख उपविशेदकृत्यैव निरसनं निरसैनमन्त्रमुपवेशनमन्त्रमनुक्त्यैव ॥ १ ॥

उपांशुं हूयमानं प्राणं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्याय
प्राण प्राणं मे यच्छेत्यनुमन्त्रय उः इत्यनुमाण्यात् ।

उपांशुर्नाम ग्रहः । तं हूयमानमपिमुखो भूत्वाऽनेन मन्त्रेणानुमन्त्र्याऽऽनुलोम्येन
प्राणनं कुर्यात् । अन्तःशरीरस्थं वायुं नासिकाद्वारेण नहिर्निर्गमयेदित्यर्थः ।

अन्तर्यामिपानं यच्छ स्वाहा स्वा सुहव सूर्यायापा-
नापानं मे यच्छेत्यनुमन्त्र्य ऊं इति चाभ्यपान्यात् ।

आभिमुख्येनान्तःशरीरं बहिर्दृष्टं वायुं नासिकया प्रवेशयेत् ।। प्राणापानयोः स्वरूपेण निदर्शनं पदार्थसंशयनिवृत्त्यर्थम् । चक्षुरो ब्राह्मणोक्ताविध्यनुकर्णार्थः । सोऽयं विधिः प्राणं यच्छ स्वाहा स्वा सुहव सूर्यायेत्युपांशुमनुमन्त्र्य तमेवामिप्राणेदुत्तरेण मागेन । एवमन्तर्यामिमुत्तरस्य मन्त्रस्य पूर्वेण मागेनानुमन्त्र्योत्तरेण मागेनाप्यर्पणेनेदित्येवं वा प्रथोक्तव्यमिति वशब्दः ।

उपांशुसवनं ग्रावाणं ध्यानाय
त्वेत्यभिमुख्यं वाचं विसृजेत् ।

उपांशुग्रहार्थः सोम उपांशुरित्युच्यते । सोऽभिपूयते येन ग्रावाणां उपांशुसवनः । तं ध्यानाय त्वेत्यभिमुख्यपोनस्त्रीयारम्भस्थान उपविश्य भूर्भुवः स्वरिति वाचं विसृजेत् । प्रातरनुवाकामन्त्रणकाल एव नियेता वाक्, तत्संबन्धादेवापोनस्त्रीयास्वपि तदर्थैवावस्थिता । तासु चानुश्रुयैदनुव्रजनमस्तीति तदन्ते विसृज्यमाना मन्त्रवत्येव विमृष्टा भवेन्नामन्त्रवदेव विसृज्यते । सैवात्र तस्माद्बहुतयोरुपांश्वन्तर्यामयोऽस्तिष्कृष्टा विसृज्यत इत्यवगन्तव्यम् । नात्र विचारणीयमन्यदस्ति ।

पवमानाय सर्पणेऽन्वक्छन्दोगान्मेवावरुणो ब्रह्मा च नित्यौ ।

पवमानायेतिवचनं पवमानार्थमुद्गात्रादयो यत आरभ्य प्रसर्पन्ति तत एवाऽऽरभ्यैतावपि प्रसर्पेतां न विमृष्टदोमोत्तरकालमेवेत्येवमर्थम् । अन्वक्छन्दः इत्यर्थः । नित्यवचनं शतातिराप्राप्तौ मुख्यकर्म द्वितीयः कुर्वाद्द्वितीयकर्म तृतीयः कुर्वादित्यत्रापि सर्पणे तयोर्नित्ययोरेव प्रापणार्थम् । न तत्कार्यं कुर्वतोस्तद्वर्ग्यपुरुषयोः प्राप्तिरित्येवमर्थम् ।

तावन्तरेणेतरे दीक्षिताश्चेत् ।

ताविति । ब्रह्ममैवावरुणावित्यर्थः । इतर इति । ताम्यामन्ये ब्रह्महेतुर्वर्ग्याः पुरुषा इत्यर्थः । दीक्षिताश्चेदिति वचनाददीक्षितानामेतेषां सर्पणं नास्तीति गम्यते । दीक्षिताना यजमानत्वादेव सर्पणे सिद्धे पुनर्वचनमेतेषामस्मच्छाखोक्तविधिप्रापणार्थम् । अन्तरेणेति मर्थ्य इत्यर्थः ।

१ क. ख. ग. 'स्येन वं' । २ क. 'हिरयुं' । ३ क. ख. ग. 'मन्त्रयेत् । तं' । ४ ख. ग. 'पान्यादि' । ५ घ. 'यतवा' । ६ क. ख. ग. घ. 'वत्य एव स्थितः तां' । ७ ख. ग. घ. 'वक्तुं' । ८ छ. च. झ. 'सृज्या भं' । ९ छ. च. 'वेत्तैवात्रानाहु' । १० झ. 'त्र नाहु' । ११ ख. ग. 'नाहूयत' । १२ क. 'नं तत्रा' । १३ क. ख. ग. 'वर्गयोः पुं' । १४ घ. छ. च. झ. 'ध्यत इ' ।

द्रव्यश्चस्कन्देति द्वाभ्यां विप्रुद्धोमौ हुत्वाऽध्व-
र्युमुखाः समन्वारब्धाः सर्पन्त्या तीर्थदेशात् ।

विप्रुद्धोम इति कर्मभौम । हुत्वा सर्पन्तीति वचनात्सर्पणाङ्गो होम इति गम्यते । तेन ये ये प्रसर्पन्ति ते ते शुद्धीति गम्यते । अध्वर्युमुखा अध्वर्यूक्तकारिणः । समन्वारब्धाः अविच्छेदेन परस्परं स्पृशन्त इत्यर्थः । आतीर्थदेशादितिवचनात्तावदेवाध्वर्युप्रधानत्वं तीर्थ-
देशं प्राप्योपवेशनोदिस्वार्थाना एवेत्येवमर्थम् ।

तस्तोत्रायोपविशन्त्युद्गातारमभिमुखाः ।

तस्य बहिष्पवमानस्य स्तोत्रं तस्तोत्रं स्तुतिरित्यर्थः । बहिष्पवमानस्त्युत्तर्यमुद्गातार-
मभिमुखा उपविशेयुः, दक्षिणतो ब्रह्मोदङ्मुखः पश्चान्मैत्रावरुणः प्राङ्मुखः । बहुवचनं
स्तोत्रपेक्षम् ।

तान्होताऽनुमन्त्रयतेऽत्रैवाऽऽसीनो यो देवाना-
मिह सोमपीथो यज्ञे बर्हिषि वेद्याम् । तस्यापि
मक्षयामसि मुखमसि मुखं भूयासमिति ।

तान्बहिष्पवमानार्थमुपविष्टानित्यर्थः । अत्रैवाऽऽसीन इति । यत्रैवोपविश्य वाग्विस्मृ-
करोति तत्रैवेत्यर्थः । होतृग्रहणं होतृवात्राऽऽसीनोऽनुमन्त्रयते न यजमान इत्येवमर्थम् ।
यदि यजमान एव होत्रं करोति तदा यजमानतया सर्पणं कृत्वा तत्रैव एवानुमन्त्रणं
कुर्यात् । तथाच वधनमस्ति—‘ यद्यु वै स्वयं यजमानो होता स्यात्सर्पेदव ’ इति ।

दीक्षितश्चेद्ब्रजेतस्तोत्रोपस्वाराय ।

यदि होता दीक्षितस्तदाऽनुमन्त्रणं कृत्वा पुनस्तत्र गच्छेद्याजमानं कर्तुम् । पूर्वमूत्रे
होतृग्रहणाद्यजमानस्य होतृत्वे गत्वाऽनुमन्त्रणमुक्तम् । अत्र होतुर्यजमानत्वेऽनुमन्त्रणं
कृत्वा पश्चाद्याजमानं कर्तुं ब्रजेदित्युक्तम् । तेनेदमुक्तं भवति—एकाहाहीनेषु यजमानस्य
होतृत्वे सत्रेषु गृहपतेर्होतृत्वे च गत्वाऽनुमन्त्रणं भवति । सत्रेषु, होतृवानुमन्त्रणं कृत्वा
गच्छेद्याजमानकरणाय, अन्यत्रानुमन्त्रणं कृत्वाऽपि न गन्तव्यमित्यर्थः ।

सर्पेच्चोत्तरयोः सवनयोः ।

यदि होता दीक्षितस्तदोत्तरयोः सवनयोः सर्पणमपि कुर्यात् । बहिष्पवमानेऽत्रैवाऽऽसी-
नोऽनुमन्त्र्य पुनर्गच्छत् । उत्तरयोः सवनयोः सर्पणादि सर्वं याजमानं कुर्यादित्यर्थः ।

ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्तरिति स्तोत्रायातिसर्जितावतिसृजतः ।

ब्रह्ममैत्रावरुणयोरयं विधिः, तयोरेवात्र प्रत्यतिसर्जनविधिदर्शनात् । अतिसर्जनवाक्यवा-
तोऽतिसर्जनवाक्ये परस्मैपदप्रयोगे सत्यपि प्रत्यतिसर्जनवाक्य आत्मनेपदप्रयोगलामा-
र्थम् (र्थः) ।

भूरिन्द्रधन्तः सवितृप्रसूता इति ज-
पित्वा स्तुध्वमिति ब्रह्मा प्रातःसवने ।

प्रातःसवनग्रहणं माध्यंदिनसवनादिस्तोत्रनिवृत्त्यर्थम् ।

मुव इति माध्यंदिने स्वरिति तृतीयसवने भूर्भुवः

स्वरिन्द्रधन्तः सवितृप्रसूता इत्यूर्ध्वमाग्निमारुतात् ।

इन्द्रधन्त इत्यादौ पूर्वपदधिकारे सिद्धेऽपि पुनर्वचनं व्याहृतित्रयाविशिष्टश्चतुर्थोऽयं मन्त्र
ऊर्ध्वमाग्निमारुताद्भवति न पूर्वं त्रयो मन्त्राः संहस्य भवन्तीत्येवमर्थम् । उक्थ्यादिष्विति
वक्तव्य ऊर्ध्वमाग्निमारुतादिति वचनं मानसात्यग्निष्टोमस्तोत्रसंग्रहार्थम् ।

स्तुत देवेन सवित्रा प्रसूता ऋतं च सत्यं च

धदत । आयुष्मत्य ऋचो मा गात तनूपात्साम्न

ओंमिति जपित्वा मैत्रावरुण स्तुध्वमित्युच्चैः ॥२॥

जपित्वोच्चैरित्युभयवचनमस्यैवेदं भवतीत्येवमर्थम् । तेन ब्रह्मणोऽत्राप्यूर्ध्वं वा प्रणवा-
दित्ययमपि विधिर्भवतीति गम्यते ॥ २ ॥

अथ सवनीयेन पशुना चरन्ति ।

सवनेषु मयः सवनीयः । वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यंदिनेऽङ्गैस्तृतीय-
सवन इत्येवं घट्टव्य इत्यर्थः । परिव्ययणाद्युक्तमित्येवमादिभिर्लिङ्गैः पशुत्वे सिद्धेऽपि पशु-
नेति वचनं पुरोडाशानामपि सवनीयसंज्ञाप्राप्त्यर्थम् ।

यद्देवतो भवति ।

तस्य पशोर्या या देवता शास्त्रान्तरेष्वपि विहिता तद्देवत्योऽपि पशुः कर्तव्यः ।
एतदुक्तं भवति सवनीये पशौ देवतान्तरप्राप्तावप्यसमाम्नातत्वं नास्तीत्यर्थः ।

आग्नेयोऽग्निष्टोम ऐन्द्राग्र उक्थ्ये द्वितीय ऐन्द्रो वृष्णिः

पोळशिनि तृतीयः सारस्वती मेप्यतिरात्रे चतुर्थी ।

अत्र च शब्दप्रयोगादेव समुच्चये संपाद्ये सत्यपि यद्वितीयादिभिः शब्दैः समुच्चये
विदधाति तज्ज्ञापयति प्रायिकोऽयं समुच्चय इति । वृष्णिर्भेषजातौ पुमान् ।

इति क्रतुपशवः ।

इतिशब्द एते चत्वारः क्रतुपशुसंज्ञा भवन्ति ।

परिव्ययणाद्युक्तमग्नीषोमीयेणाऽऽचात्वालमार्जनाद्दण्डप्रदानवर्जम् ।

परिव्ययणादि यच्चात्वालमार्जनपर्यन्तमग्नीषोमीये पशौ विहितं तदत्रापि भवति ।
अयमेवार्थोऽत्र विधातुमिष्टैः । एवं व्याख्यायमानेन तृमयत्र चात्वालमार्जनस्य भेदमादिषु
मार्जनैरिति प्रतिपिद्धस्य प्रतिप्रसवः कृतो भवति । अग्नीषोमीयसंबन्धितया सिद्धवदुप-
दिश्य तस्यैव सवनीयसंबन्धितया पुनर्विधानात्तदवध्यन्तर्मावोद्दण्डप्रदानमत्र प्रतिपिध्यते ।
तेनोप्राप्तमेवामन्त्रकमादाय पूर्ववद्धेतोरां न परिहृत्य तस्याग्रतो गमनादि पूर्ववत्कुर्यात् ।

उपविश्यामिहिंकृत्य परिव्ययणीयां त्रिः ।

उपविश्येतिवचनमुपविश्य परिव्ययणीयामेव ब्रूयात् पूर्वस्या उत्तरार्धवर्षमधीत्येवमर्थम् ।

आवह देवान्सुन्वते यजमानायेत्यावाहनादि-

सुन्वच्छब्दोऽग्रे यजमानशब्दादैष्टिकेषु निगमेषु ।

आवाहनादिषु सुन्वच्छब्दोऽग्रे यजमानशब्दादित्येवंलक्षणसिद्धस्य सुन्वच्छब्दस्य
सुन्वते यजमानायेतिपाठो यजमानशब्दादेवाग्रे सुन्वच्छब्दः कर्तव्यः, न तत्पर्यायाच्च
यज्ञपतिशब्दादेरित्येवमर्थं यजमानशब्दसमानविभक्तिप्रापणाच्च चेति । आवाहनादिग्रहणम-
स्मिन्नहनि यदा यदैष्टिकं तन्त्रं प्रवर्तते तदा तदाऽस्य विधेः प्रापणार्थम् । ऐष्टिकग्रहण-
मनैष्टिकनिवृत्त्यर्थम् ।

नान्त्यान्द्धारियोजनादूर्ध्वम् ।

अहर्गणेऽन्यमनन्त्यं चास्तीति विशेषणम् । एकाहेष्वेकत्वादहस्तदेवाऽऽद्यन्तवद्भवति ।
अन्त्येऽहनि यद्धारियोजनं तस्मादूर्ध्वमयं विधिर्न भवतीत्यर्थः ।

न प्रावित्रं साधु ते यजमान देवता

ओमन्वतीतिऽस्मिन्यज्ञे यजमानेति च ।

अनयोरपि विधेययोरयं विधिर्न भवति ।

प्रागाज्यपेभ्यः सवनदेवता आवाहयेदिन्द्रं वसुमन्तमा-
वहेन्द्रं रुद्रवन्तमावहेन्द्रमादित्यवन्तमुभुमन्तं विभुमन्तं
वाजवन्तं बृहस्पतिवन्तं विश्वदेव्यावन्तमावहेति ।

सवनदेवता अनिर्दिष्टदेवतानां सोमानां सक्ने सक्ने देवताः । ते च सवनमुखे सवनमुखे
होतृर्षपट्कारे हूयन्त इत्यर्थः । अपूर्वत्वात्सोमस्याऽऽवाहनप्रकारपाठोऽयमप्राप्तत्वात्कृतः ।

* ड. घ. झ. 'वः । ए' । २ ख. ग. 'हः । य ए' । ३ ख. ग. 'नस्य पतिदः मतिप्र' ।

४ ड. घ. 'एय तस्य स' । ५ ख. ग. 'वादा म' । ६ ख. ग. घ. 'मन्त्रः म' । ७ ख. घ.
'नाम तमे' । ८ क. ड. झ. 'दावोर्ज' । ९ ख. ग. 'विशेषयो' । १० ख. ग. 'प्रकरणे पा' ।

ताः सूक्तवाक एवानुवर्तयेत् ।

अयमप्यप्राप्तविधिरपूर्वत्वादेव । एकारो विस्पष्टार्थः ।

प्रवृताहुतीर्जुहति वषट्कर्तारोऽन्येऽच्छावाकात् ।

येऽस्मिन्नहनि वषट्कारसंबन्धिनस्तेऽस्मिन्काले प्रवृताहुतीर्जुहत्यच्छावाकं वर्जयित्वा । अस्मादेवाच्छावाकप्रतिषेधादवगम्यते—प्रवृताहुतयो न वरणनिमित्ता इति । अच्छावाकस्य वरणाभावात् । तेनाग्नीषोमीयेऽहनि वरणे कृतेऽपि होतुरन्ये तस्मिन्नहनि न जुहति । होतुस्तु पाशुको वैकल्पिकः सिद्ध एव ।

चात्वाले मार्जयित्वाऽध्वर्युपथ उप-

तिष्ठन्त आदित्यप्रभृतीन्धिष्यन् ।

चात्वालमार्जनान्तं पाशुकं कर्मोपादिष्टम् । तत्र चात्वालमार्जने कृते सौमिकमुपस्थानादि कर्म कुर्युरित्यर्थः । तेन पाशुककर्तार एव मार्जनं कुर्युः । *अध्वर्युपथ इति । अध्वर्युपथे तिष्ठन्त इत्यर्थः । आदित्यप्रभृतीन्वक्ष्यमाणाधिष्यन्नुपतिष्ठन्ते । आदित्यप्रभृतिवचनमादित्यस्यापि धिष्यत्वप्रतिपादनार्थम् । तेनोपस्थितांश्चेत्यादावादित्यस्यापि ग्रहणं भवति ।

आदित्यमग्रेऽध्वनामध्वपते श्रेष्ठः

स्वस्त्यस्याध्वनः पारमशीयेति ।

उपतिष्ठन्त इति वर्तते । अग्रवचनादित्यप्रभृतीन्धिष्यन्नुपतिष्ठन्त इति वचनात्प्रत्युक्तं स्थानमादित्यप्रभृतिष्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थम् । तेन सकृदेवाग्र उपस्थातव्यो न यावदुपस्थानमिति ।

यूपाक्षित्याहवनीयनिर्मन्थपानग्रयः सगराः सगरा

अग्रयः सगरास्थ सगरेण नाम्ना पात माऽग्रयः

पिपृत माऽग्रयो नमो धो अस्तु मा मा हिंसिष्टेति ।

अन्नाप्यादित्य उपस्थेयो यूपादिभिः सह तस्यापि निर्देशात् । निर्मन्थो नाम यन्नाग्निर्मथ्यते स देशः ।

सव्यावृतः शामित्रोवध्यगोहचात्वालोत्करास्तावान् ।

शामित्रः पशुश्रवणार्थोऽग्निः । उवध्यगोह अन्त्रप्रच्छादनस्थानम् । आस्तावो यत्र बहिष्पवमानः स्तूपते स देशः ।

* प.—अध्वर्युपथो नाम दत्तिर्नानाग्नीषोमीययोर्मध्यमित्यन्विताकपेऽध्वर्युपथेनेत्येक इति सूत्रे वृत्ती ।

१ ख. ग. 'नस्तस्मिन्का' । २ ख. ग. 'त्वाले मा' । ३ ख. ग. च. 'स्तिताभे' । ४ च. 'राः स्थ । ५ प. द. च. स. 'नू । एवमेव शा' ।

एवमेव दक्षिणावृत आग्नीध्रीयमच्छावा-
कस्य वादं दक्षिणं मार्जालीयं खरमिति ।

एव मेवेत्युभयत्रापि संवध्यते । तेनाग्रयः सगरा इत्ययमेवोभयत्र भवति^१ । आग्नीध्री-
योऽग्निविशेषो^२ य उत्तरतो निहितः । अच्छावाकस्य वादः, यस्मिन्देश आसीनोऽच्छावाकः
'अच्छावाक वदस्व' इत्युक्तो वदति स देशः । दक्षिणं मार्जालीयमिति । दक्षिणो
मार्जालीय एष उच्यते । तेनोत्तरेऽपि मार्जालीयोऽस्तीति गम्यते । खरो नाम यस्मिन्देशे
ग्रहचमसाः साधन्ते स देशः । विशेषणविशेष्यमावभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं समासाकरणं नोपस्था-
नमेदसिद्धयर्थम् । तेनैतांश्चतुरः सङ्ख्येवोपतिष्ठेरन् ।

उत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं परिब्रज्य प्राप्य
सदोऽभिमृशन्त्युर्ध्वन्तरिक्षं वीहीति ।

आग्नीध्रीयमुत्तरेण परिब्रज्य सदसो द्वारदेशं प्राप्य सदोऽभिमृशन्ति मन्त्रेण । प्राप्येति-
वचनं प्राकेष्टतानिवृत्त्यर्थम् । प्राप्याभिमृशन्ति नान्यत्संपादनीयमित्यर्थः ।

द्वार्ये संमृश्यैवमपरानुपतिष्ठन्ते ।

द्वार्ये इति । पूर्वद्वारस्थूणे इत्यर्थः । प्राप्य सद इति प्रकृतत्वादाहवनीयप्रदेशादागच्छतां
सदःप्राप्तिः पूर्वभाग इति गम्यते । तत्र च प्राप्यनन्तरं द्वार्याभिमर्शनविधानात्प्राप्तिश्च
सदसो द्वारप्रदेशस्यैवेति गम्यते । अभिमृशन्तीतिवर्तमाने संमृश्येतिवचनं बैलक्षण्याज्ञापना-
र्थम् । तच्च बैलक्षण्यामसंनिहितेन मन्त्रेण 'देवीर्द्वारो' इत्यनेनाभिमर्शनम् । एवमिति ।
अग्रयः सगरा इत्यनेनेत्यर्थः । अपरानिति । सदःपूर्वद्वारप्राप्तानां विधानात्सदसोऽपराञ्चा-
लामुत्तीयादिति^३ । शालामुत्तीयादीनित्यनुकत्वाऽपरानिति वचनात्तत्रस्था एवोपतिष्ठेरन् ।

उपस्थितांश्चानुपस्थितांश्चाप्यपश्यन्तोऽव्यनीक्षमाणाः ।

उपतिष्ठन्त इति वर्तते । उपस्थिता आदित्यादयः । अनुपस्थिताः सदैव ह्योत्रीयादयः ।
चशब्द एव शब्दानुकर्षणार्थः । अप्यपश्यन्त इति वचनात्सर्वत्र शक्तिविषयेऽभिमुख एव
कर्माणि कुर्यादित्यवगम्यते । नक्षमाणा अनीक्षमाणा विविधमनीक्षमाणा व्यनीक्षमाणाः । न
व्यनीक्षमाणा अव्यनीक्षमाणाः । द्विःप्रतिष्ठाप्रकृत्यर्थप्राप्तिः । विविधमनीक्षमाणा इत्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति उपस्थिताननुपस्थितांश्च सर्वे न पश्यन्तोऽपीति तत्र ईक्षमाणाः 'अग्रयः
सगराः' इत्यनेन मन्त्रेण सङ्ख्येव सदसः पूर्वद्वारस्थेऽस्मा एवोपतिष्ठेरन्निति ।

१ स. ग. 'ति । दक्षिणमिति । आ' । २ स. ग. 'योऽभिमृश' । ३ च. 'एवोप्य' ।

४ स. ग. च. द. च. स. 'दक्षिणो' । ५ स. ग. 'त्यतोऽपी' ।

होता भैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टेति पूर्वया द्वारा
सदः प्रसर्पन्त्युरुं नो लोकमनुनेपि विद्वानिति जपन्तः ।

पूर्वद्वारदेशं गत्वा तथैव प्रसर्पणे सिद्धे यत्पूर्वग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति सदःप्रवेशन-
द्वारा निर्देशे सति पूर्वयैव प्रवेशो भवतीति । 'उरुं नो लोकम्' इत्येतामृचं सर्वे सह
जपन्तः पूर्वया द्वारा प्रसर्पयेयुरित्यर्थः ।

उत्तरेण सर्वान्धिष्ण्यान्सन्नान्सन्नानपरेण यथास्वं
धिष्ण्यानां पश्चादुपविश्य जपन्ति यो अद्य सौम्यो
वधोऽद्यायूनामुदीरति । विषूकुहमिव धन्वना
व्यस्याः परिपन्थिनं सदसस्पतये नम इति ।

सूत्रोक्तक्रमेण होतृप्रथमाः प्रविश्य ततो नेष्टृपोतृब्राह्मणाच्छंसिहोतृमैत्रावरुणा इत्यनेन
क्रमेणोत्तरेण सर्वान्धिष्ण्यान्गत्वा सन्नान्सन्नानपरेण गत्वा यो यो यस्य स्वो धिष्ण्यस्तस्य
तस्य पश्चादुपविशेयुः । उपविश्य 'यो अद्य' इति जपेयुः । नेष्टुः सन्नानपरेण गमनं नास्त्य-
संभवात् ।

एधमपरया ब्रह्मा प्रसृप्य दक्षिणपुरस्तान्मैत्रावरुणस्थोपविशेत् ।

एवमित्युपस्थानादि जपान्तमतिदिश्यते ।

तमन्वश्च ऋत्विजः प्रसर्पकाः ।

ऋत्विग्रहणं प्रसर्पकविशेषणम् । ये प्रसर्पका ऋत्विनश्च ते ब्रह्माणं प्रसर्पन्तमनु
तेनैव द्वारेण प्रसर्पयेयुः । ये दशपेये वक्ष्यन्ते त एवेत्यर्थः । तेनार्थितया दिदृक्षया च
प्रसृतानामत्र प्रसन्नो नास्तीति तेषामयं नियमो न भवति ।

पूर्वेणौदुम्बरीमपरेण धिष्ण्यान्यथान्तरमनुपविशन्ति ।

इदमपि तेषां स्थानविधानम् । यथान्तरं यथासंनिहृष्टमित्यर्थः । यो यस्य चमसमस्त-
संनन्धितया संनिहृष्टः स तस्य सर्वापमुपविशतीत्यर्थः ।

एतयाऽऽवृताऽऽग्नीध्र आग्नीध्रीयमप्याकाशम् ।

आग्नीध्रोऽप्यनेन प्रकारेणोपस्थानादि जपान्तं कुर्यात् । आग्नीध्रीयमनुपविशेत् ।
संछादितमसंछादितमपीत्येकमर्थमप्याकाशमिति वचनम् ।

१ प. ड. य. स. देशयतत्वात्तथैव । २ य. 'राऽभिर्मर्शे स' । ड. 'रा निर्देशे' । ३ ड.
'सर्वेषु' । ४ स. ग. 'प्रोक्ताभ्यामोक्त' । ५ ड. य. 'सर्वेषु' । ६ स. ग. प. ड. य. स.
'पीर्य तु न' ।

पृथक्प्रणववचनमनुवाक्याद्वित्वादेव प्रणवद्वित्वे सिद्धेऽपि पित्र्यायामृगद्वित्वेऽप्यनुवाक्याद्वि-
त्वाभावात्प्रणवद्वित्वं नास्तीत्येवमर्थम् ।

होता यक्षद्वायुमग्नेर्गां होता यक्षदिन्द्र-
वायू अर्हन्तेति । प्रैषावनवानम् ।

अत्राप्यनवानवचनं परस्परसंतानार्थम् ।

अग्रं पिबा मधूनामिति याज्ये अनवानमेकागुरे पृथक्वपट्कारे ।

अस्मिन्नेव प्रतीके द्वे ऋची द्वे याज्ये भवतः । ते च सहानवानं भवतः । तत्र
याज्याद्वित्वादागुरणद्वित्वे प्राप्त एकागुरे एवेति नियम्यते । पृथक्वप कारवचनं धर्माश्वि-
नयाज्यौसु ऋगद्वित्वेऽपि याज्याद्वित्वाभावात्साधनद्वारेणैकवपट्कारतां वक्तुम् । यत्र
पुनर्द्वाम्यामृग्यामेकमेव याज्याकार्यमनुवाक्याकार्यं वा साध्यते तत्र पूर्वस्या अन्ते
प्रणवो न कर्तव्यो वपट्कारश्च कार्यभेदाभावात् । सामिधेनीष्वपि प्रत्युच्चं प्रणवसंबन्धः
कार्यभेदनिमित्त एवेति मन्तव्यः ।

इदमाद्यनवानं प्रातःसवन इज्यानुवाक्ये ।

अयं विधिः प्रातःसवने प्रयुज्यमानानामपि भवति नोत्पन्नानामेव । तेन वाग्निनामनु-
वाक्याऽप्यनवानं वक्तव्या । ' प्रैषौ चोत्तरयोः ' इत्यस्मादेव चशब्दादुत्तरयोरपि ग्रहयो-
रनुवाक्ययोरप्यनवाने सिद्धेऽन्याऽनुवाक्योत्पन्नाऽत्र नास्तीति कृत्वा प्रयुज्यमानविषयत्व-
मस्य सूत्रस्यावगम्यते ।

प्रैषौ चोत्तरयोर्ग्रहयोः ।

प्रैषौ च याज्यानुवाक्याश्चोत्तरयोर्ग्रहयोरनवानं भवन्तीत्यर्थः ।

हुत्वैतद्ग्रहपात्रमाहरत्यध्वर्युः ।

एतद्ग्रहपात्रमाहरतीति । प्रकृतं वाग्निन्द्रवायुसंबन्धि यत्पात्रं तदित्यर्थः । गृह्यत
इति ग्रहः सोमस्तस्य पात्रम् । एतदुक्तं भवति—यदेतद्वाग्निन्द्रवायुसंबन्धि ग्रहपात्रं
हुत्वा तदेवाऽऽहरत्यध्वर्युरेवेति । तेनान्योऽप्यत्र ग्रहो हूयते पात्रमप्यन्यदस्तीति ज्ञायते ।
अध्वर्युराहरतीतिवचनात्प्रतिप्रस्थाताऽप्यत्र जुहोतीति गम्यते । तेनास्मिन्मन्त्रमात्रेण प्रति-
प्रस्थातार्युपह्वयाचनं कर्तव्यमित्यवगन्तव्यम् ।

तद्गृहीयादेतुवसुः पुरुषसुरिति ।

तदितिवचनमाहूतं गृहीयात्ताऽऽहिषमाणमित्येवमर्थम् ।

१ ख. ग. 'गुणति' । २ ख. ग. क. 'नं धर्मा' । ३ ख. ग. 'ज्यानुवाक्यासु' । ४ ख. ग.
'रेण पृथग्वप' । ५ ख. ग. 'कस्तनया' । ६ ख. ग. 'कार्यं च सा' । च. 'कार्येण सा' । ७
ख. ग. 'नं कर्तव्या' । ८ ख. ग. घ. च. 'वतीत्य' । ९ घ. ङ. च. झ. 'तदिति' ।

प्रतिगृह्य दक्षिणमूरुमपोच्छाद्य तस्मिन्साद-
पित्वाऽऽकाशवतीभिरङ्गुलीभिरपिदध्यात् ।

प्रतिगृह्येतिवचनं ग्रहस्य हस्तान्तरसंक्रमणनिवृत्त्यर्थम् । दक्षिणवचनमपोच्छादने
स्यस्य प्राणार्थम् । तेन सव्येनापोच्छादनं भवति । तस्मिन्निति वचनमूरोरपोच्छादितप्र-
देशे सादनार्थम् । आकाशवतीभिरङ्गुलीभिरित्थंभूतेन पाणिनाऽपिदध्यात् । अङ्गुली-
भिरिवाऽऽकाशवतीभिरपिधातुमशक्यत्वात् ।

एवमुत्तरे ।

एवमुत्तरे अपि पात्रे प्रतिगृह्य सादनापिधाने कुर्यादित्यर्थः ।

सव्येन स्वपिधाय तयोः प्रतिग्रहो मक्षणं च ।

प्रतिग्रहमक्षणकाले तु सव्येनापिधानं भवतीत्यर्थः ।

मैत्रावरुणस्यायं वां मित्रावरुणा होता
यक्षन्मित्रावरुणा गृणाना जमदग्निनेति ।
एतु वसुर्विदद्वसुरिति प्रतिगृह्य दक्षिणेनैन्द्र-
पायधं हत्वाऽभ्यात्मं सादनम् । आश्विनस्य
प्रातयुजा विषोदय होता यक्षदश्विना
नासत्या धावृधाना शुमस्पती इत्येतु वसुः
संपद्वसुरिति प्रतिगृह्यैवमेव हत्वोत्तरेण
शिरः परिहृत्याभ्यात्मतरं सादनम् ।

एवमेवेति । यथा मैत्रावरुणः पूर्वमासादितमैन्द्रपायधं दक्षिणेन हत्वाऽभ्यात्ममासा-
दितः, एवमाश्विनः पूर्वसादितमैन्द्रपायधमैत्रावरुणौ दक्षिणेन हर्तव्य इत्यर्थः । ततस्तमुत्त-
रेण शिरः पश्चान्नीत्वा पुनर्दक्षिणेन शिरः पुरस्तादानीत्वा मैत्रावरुणादप्यभ्यात्मतरं सादयेत् ।

अनुवचनप्रपञ्चाज्वासा नित्योऽध्वर्युतः संप्रैषः ।

अनुवचनादिध्वर्युसंप्रैष आकाङ्क्षणीयः । अध्वर्युग्रहणमध्वर्युपुरुषाणामपि प्रदर्शना-
र्थम् । अत एवाध्वर्युत इत्युक्तवाचाध्वर्योरिति । नित्यवचनं नित्यं एव प्रैष आका-
ङ्क्षणीयो नानित्य इत्येवमर्थम् । तेन पशुसूक्तवाक्येपादौ न नियमेन प्रैष आका-
ङ्क्षणीयः ।

उत्तीयमानेभ्योऽन्वाहाऽऽत्वा वहन्त्वसाविदेवमिहोपयतेत्यनुसवनम् ।

उत्तीयमानेभ्य इतिवचनं चमसेपूनीयमानेभ्यः सोमेभ्य इत्यर्थः । अनुसवनं सवने
सवन एतेषामेकैकं सूक्तमनुब्रूयादित्यर्थः ।

होता यक्षदिन्द्रं प्रातः प्रातः सावस्य होता यक्षदिन्द्रं माध्यं-
 दिनस्य सवनस्य होता यक्षदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्येति
 प्रेषितः प्रेषितो होताऽनुसवनं प्रस्थितयाज्याभिर्यजति ।

एतैस्त्रिभिः प्रैषैर्याजिङ्गमेव प्रेषितो होताऽनुसवनं स्वामिः प्रस्थितयाज्याभिर्यजति ।
 होतृग्रहणं होतुरेव प्रैषेण प्रैषणं नान्येषामित्येवमयम् । अनुसवनं सवने सवने प्रैषेण प्रेषितो
 होतैव यजेदित्यर्थः ।

नामादेशमितरे ।

इतरे प्रशाखादयो नामादेशं प्रेषिता यजेयुर्न होता । तेन यद्यप्यध्वर्यवो होतार्य-
 जेति प्रेष्यन्ति तथाऽप्यत्र प्रशास्तेव प्रेषितो यजेत् । नामादेशमिति । नामाऽऽदिश्याऽऽ-
 दिश्येत्यर्थः ।

इतरेषां क्रमस्वरूपे आह—

प्रशास्ता बाह्याणाञ्छंसी पोता
 नेष्टाऽग्नीध्रः । अच्छावाकश्च ।

सूत्रमेदकरणं तस्यैवोत्तरसूत्रे विशेषविध्यर्थम् ।

उत्तरयोः सवनयोः पुराऽऽग्नीध्रादिदं ते सोम्यं मधु मित्रं वयं
 हवामह इन्द्र त्वा वृषमं वयं मरुतो यस्यहि क्षयेऽग्ने पत्नीरिहाऽऽ-
 वहोक्षान्नाय वशान्नायेति प्रातःसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः ।

पुनः प्रस्थितयाज्यावचनं प्रशाखादिसंनन्विनीनामपि तत्संज्ञाप्रापणार्थम् । अच्छावाक-
 स्यात्र नोच्यते 'प्रातर्यावभिरागतमिति यजति' इति स्वावसरे वक्ष्यते ।

पिवा सोममभियमुग्रतर्द इति तिस्रोऽर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुस्तवायं
 सोमस्त्यमेहर्वाङ्किन्द्राय सोमाः प्रादिवो विदाना आपूर्णा अस्प कलशः
 स्वाहेति माध्यंदिन्यः । इन्द्र ऋमुभिर्वाजवन्द्रिः समुक्षितमिन्द्राय रुणा सुत-
 पाधिमं सुतमिन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पेत आ वो वहन्तु सप्तपो रघुप्य-
 दोऽमेव नः सुहवा आहिगन्तनेन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्पेमं स्तोमम-
 हन्ते जातयेदस इति तार्तीयसवनिक्यः सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवपदकारः ।

अयमनुवपदकारः कर्तव्यः ।

अनुवपदकारस्य प्रवृत्तिविषयमाह—

प्रस्थितयाज्यासु शस्त्रयाज्यासु मरुत्वतीषे हारि-
योजने महिसि । आश्विने चतैरो अह्वये ।

सूत्रमेदकरणं वैषम्यस्यापनार्थम् । वैषम्यं च शस्त्रान्ते क्रियमाणाऽपि शस्त्रयाज्या न
भवतीत्येषमर्थम् । तेनायाज्यमाश्विनमित्यवगतं भवति ।

तदेपाऽभि यज्ञगाथा गीयते । ऋतुयाजान्द्विदेवत्पान्पश्च पात्नी-
वतो ग्रहः । आदित्यग्रहसाधित्रौ तान्स्म माऽनुवपत्कृथा इति ।

एतद्यज्ञगाथात्मको वेशो यष्टारं शास्ति । गाथाशब्देन ब्राह्मणगता ऋच उच्यन्ते ।
यज्ञार्था गाथा यज्ञगाथा सैषा तदनुवपत्कारविधानं प्रत्युच्यत इत्यर्थः । कोटिद्वयसंकीर्तनं
सानुवपत्कारा अननुवपत्काराश्चैतावन्त एवेति ज्ञापनार्थम् ।

प्रतिवपत्कारं मक्षणम् ।

प्रतिवपत्कारं मक्षणे प्रयत्नं कुर्यात् । नात्र मक्षो विधीयतेऽन्यत्र विहितत्वात् । तेन
वचनान्तरेण विहिते मक्षे तस्याऽऽवृत्तिमात्रमत्र गुणो विधीयते । यत्र द्विवपत्कारोऽस्ति
तत्र मक्षोऽपि द्विरावर्तते । यत्र तु सष्टदेव वपत्करोति तत्र तु सष्टदेवेति सिद्धम् ।

तूष्णीमुत्तरम् ।

उत्तरं प्राशनं तूष्णीमेव कर्तव्यम् । वपत्कारद्वयप्रसङ्गादत्रैवंदमुक्तम् ।

एत्यध्वर्युः ।

आहवनीयप्रदेशात्तद आगच्छतीत्यर्थः ।

अयाळग्रीदिति पृच्छति ।

आगच्छन्तमध्वर्युं होता पृच्छतीत्यर्थः ।

अयाळिति प्रत्याह ।

प्रत्याहाध्वर्युरित्यर्थः ।

स मद्रमकर्थो नः सोमस्य पायपिप्यतीति होता जपति ॥ ५ ॥

होतृग्रहणमध्वर्युधिकारात् ॥ ५ ॥

येन्द्रवायवमुत्तरेऽर्धे गृहीत्वाऽध्वर्यवे प्रणामयेदेव वसुः पुरुव-
सुरिह वसुः पुरुवसुर्मधि वसुः पुरुवसुर्वाक्पा वाचं मे पाह्यु-
पहृता वाक्सह प्राणेनोप मां वाक्सह प्राणेन ह्वयता-
मुपहृता ऋपयो देव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप
मामुपयो देव्यासो ह्वयन्तां तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति ।

इतरे पात्रे सव्येनापिधायैन्द्रवायवं दक्षिणेन हस्तेनोत्तरे भागे गृहीत्वाऽध्वर्योरपि ग्रह-
णाय प्रणामयेदेव वसुरिति मन्त्रेण ।

अध्वर्य उपह्वयस्वेत्युक्त्वाऽवघ्राय नासिकाभ्यां
वाग्देवी सोमस्य तृप्यत्विति मक्षयेत्सर्वत्र ।

अत्रोपह्वविधानं क्रमार्थमुत्तरत्र विहितत्वात् । नासिकाभ्यामितिवचनं नासिकाद्वये-
नावघ्राणं नियमेन कर्तव्यं तेनान्यत्रेन्द्रियकार्यमनियमेन कर्तव्यमेकेन द्वाभ्यां वेति सिद्धम् ।
सर्वत्रेतिवचनमन्यत्राप्ययमेव सोममक्षणमन्त्रः स्यादित्येवमर्थम् ।

प्रतिमक्षितं होतृचमसे किञ्चिदवनीयानाचम्योपह्वा-
नादि पुनः संमक्षयित्वा न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ती-
त्युदाहरन्ति शेषं होतृचमस आनीयोत्सृजेत् ।

होत्रा मक्षितमध्वर्युणा चै मक्षितं होतृचमसे किञ्चिदासिच्यानाचम्यैवोपह्वानादि पुनः
सह मक्षयित्वा शेषं होतृचमस आनीय तत्पात्रमुत्सृजेत् । न प्रागुत्सृजेदित्यर्थः । पुनर्मक्षे
प्रतिप्रस्थातयुपह्वयाचनं कर्तव्यम् । अस्य सूत्रस्य मध्ये मक्षणानिमित्ताशुचित्वनिवर्हणाय
प्रसक्तमाचमनमकृत्योपहवादि कर्तव्यमित्युक्तम् । अनाचम्योपह्वानादीति । सोऽयमाचमन-
प्रतिषेधः सोममक्षणेऽशुचित्वाभावादुक्त इति तदुपपादनार्थं तत्सूत्रमध्य एव 'न सोमेनो-
च्छिष्टा भवन्तीत्युदाहरन्ति' इत्युक्तवानाचार्यः । उदाहरन्तीतिवचनादिदमपि स्मृतिवचन-
मिति * दर्शयति । सोमेनेति । सोममक्षणेनेत्यर्थः । तेनान्यद्रव्यमक्षणेनाशुचित्वमेवेति
गम्यते । सोमाधिकारे पुनः सोमग्रहणं सर्वसोममक्षणे प्रापणार्थम् ।

एवमुत्तरे ।

एवमुत्तरे अपि ग्रहपात्रे मक्षयेत् ।

तत्र विशेषमाह—

न त्वेनयोः पुनर्मक्षः ।

अनयोरपि प्रतिप्रस्थातयुपह्वयाचनमस्ति ।

न कंचन द्विदेवत्यानामनवनीतमवसृजेत् ।

द्विदेवत्यानां मध्ये कंचन ग्रहं होतृचमसेऽनवनीतं नोत्सृजेदित्यर्थः ।

भैत्रावरुणमेपवसुर्विदद्वसुरिहवसुर्विदद्वसुर्मयिवसु-
र्विदद्वसुश्चक्षुप्पाश्चक्षुर्मे पाह्युपहृतं चक्षुः सह मन-

* य.—उशना—न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतिः ।

१ ल. ग. घ. "व्यं ना" । २ ड. झ. चेति । ३ च. "य प्रति म" । ४ ल. ग. "नः
सम" । ५ ल. ग. घ. ड. ष. झ. "निर्दिष्टम्" । ६ ल. ग. घ. "दुपादाना" ।

सोप मां चक्षुः सह मनसा ह्वयतामुपहृता ऋपयो
दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप मामृषयो
दैव्यासो ह्वयन्तां तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति ।

अध्वर्यवे प्रणामयेदिति शेषः ।

अक्षीभ्यां त्विहावेक्षणं दक्षिणेनाग्रे ।

पश्चात्सव्येनेत्यर्थः ।

सव्येन पाणिना होतृचमसमाददीतु
वसूनां पतिर्विश्वेषां देवानां समिदिति ।

मैत्रावरुणपात्रोत्सर्गान्तं कर्म कृत्वा दक्षिणेनाऽऽश्विनमपिधाय सव्येन पाणिना होतृ-
चमसमाददीत मन्त्रेण । पाणिग्रहणमपिधानमपि पाणिनैवाऽऽकाशवत्यङ्गुलिषुक्तेन कूर्पा-
न्नाङ्गुलीभिरवेत्येवमर्थम् ।

तस्यारत्निना तस्योरोर्ध्वसनमपोच्छाद्य तस्मि-
न्सादयित्वाऽऽकाशवतीभिरङ्गुलीभिरपिदध्यात् ।

तस्येति । सव्यस्येत्यर्थः । उरोरिति वचनमूरोरेकदेशस्य यावत्प्रयोजनमपोच्छादनं न
सर्वस्येत्येवमर्थम् । अपिधानमपि सव्येनाधिकृतत्वादन्यस्यान्यत्र व्यापृतत्वात् ।

आश्विनं यथाहृतं परिहृत्य पुनः सादयित्वाऽध्वर्यवे
प्रणामयेदेषवसुः संयद्वसुरिहवसुः संयद्वसुर्मापिवसुः
संयद्वसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाह्युपहृतं श्रोत्रं सहाऽऽ-
त्मनोप मां श्रोत्रं सहाऽऽत्मना ह्वयतामुपहृता ऋपयो
दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप मामृषयो दै-
व्यासो ह्वयन्तां तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति ।

होतृचमसं सव्येनापिधाय ततो दक्षिणेनाऽऽश्विनं गृहीत्वा शिरसो दक्षिणतः पश्चा-
त्नीत्वा तस्यैवोत्तरतः पुरस्तादानीय स्वस्थान एवैनं सादयित्वा ततः प्रणामादि कुर्यात् ।

कर्णभ्यां त्विहोपोद्यच्छेद्वक्षिणायाग्रे नि-
धाय होतृचमसं स्पृष्ट्वोदकमिळामुपह्वयते ।

आश्विनमुत्सृज्य ततो दक्षिणेनैव पाणिना होतृचमसं निधाय स्पृष्ट्वोदकमिळामुपह्वयते ।

उपोद्यच्छन्ति चमसान् ।

इत्योपह्वानकाले चमसिनः स्वं स्वं चमसमिळ्यसमीप उद्यच्छन्ति चमसाध्वर्यवो वा ।

अवान्तरेळां प्राश्याऽऽचम्य होतृच-
मसं मक्षयेदध्वर्य उपह्वयस्वेत्युक्त्वा ।

अवान्तरेळाप्राशनविधानमत्र क्रमार्थम् । आचमनविधानं नियमार्थम् । इळोपह्वाना-
नन्तरमवान्तरेळाप्राशनमेव कृत्वाऽऽचम्य चमसमेव मक्षयेदिति । तेनेदानीमिळाभक्षणं
नास्तीति ज्ञायते । इदमप्यनेन ज्ञायते—प्रकृताववान्तरेळाप्राशनमिळाप्राशनं च कृत्वा
पश्चाच्छौचार्यमाचमनं भवति न तयोर्मध्येऽपीति । ‘अध्वर्य उपह्वयस्व’ इत्युक्त्वा ‘मक्ष-
येत्’ इत्यनेन वचनेनात्र चत्वारोऽर्थाः सूचिता भगवता सूत्रकारेण । तत्रायमेकोऽर्थः—
‘नानुपहृतेन सोमः पातव्यः । न वै सोमर्षाधेन ह वार्षुको भवति’ इति श्रुतिवचनादुपै-
हृतेनैव सोमो मक्षयितव्य इति । अयमपरोऽर्थः—उपह्वयाचनं कर्मनामधेयेन संबध्यते
‘नोपह्वयस्व’ इत्येवमन्तेन वाक्येनेति । अयमप्यपरोऽर्थः—यत्र क्व च सोमे वषट्कारेण
वा समाख्यया वा मक्ष्यमाणे होमाभिपन्ननिमित्तेन मक्षणेनैकस्मिन्यात्रे प्रतिमक्षितं स ह
मक्षो नास्ति तत्रार्ध्वर्याधेवोपह्वयाचनामिति । अयं चापरः—मक्षणमपि कर्तव्यमिति ।
एतदुक्तं भवति—अवान्तरेळां प्राशयेळामक्षणमकृत्वाऽऽचम्य होता स्वचमसं मक्षयेदध्वर्या
उपह्वयमिष्ट्वा ‘वाग्देवी’ इत्यनेन मन्त्रेणेति ।

दीक्षितो दीक्षिता उपह्वयध्वम् ।

दीक्षितश्चेद्धोता तदा दीक्षिता उपह्वयध्वमित्युक्त्वा स्वचमसं मक्षयेत् ।

यजमाना इति वा ।

दीक्षित इत्यनुवर्तते । यजमाना उपह्वयध्वमित्युक्त्वा वा मक्षयेत् ।

मुख्यान्वा पृथग्घोत्रका उपह्वयध्वमिति तरान् ।

एवं वोपह्वयाचनं दीक्षितस्य मुख्यान्ध्वर्यादीन् । ‘अध्वर्य उपह्वयस्व, वसतुप-
ह्वयस्व, उद्गातरूपह्वयस्व’ इति पृथगुक्त्वाऽमुख्यान्सर्वान्सप्तकृदेव ‘होत्रका उपह्वयध्वम्’
इत्येवमर्थः ।

एवमितरे ।

अदीक्षितो दीक्षितश्च होता यथोक्तमुपह्वयाचनं कृत्वा स्वं चमसं मक्षयेदित्युक्तम् ।
एवं दीक्षिता अदीक्षिताश्च मैत्रावरुणादयः स्वं स्वं चमसं मक्षयेयुः । तेनैवोपह्वयाचन-
प्रकारेण दीक्षितानामयमेवोपह्वयाचनप्रकारः ।

१ ख. ग. ‘व्यः । तेन । २ ख. ग. ‘ह्वयार्धु’ । ३ ख. ग. ‘पक्षयेते नैवं सो’ । ४ ऊ.
च. स. ‘र्थः । क’ । ५ घ. स. ‘सुत्यन्ते नो’ । ६ ख. ग. च. ऊ. च. स. ‘वमेतेन । ७ च.
‘तयोः व’ । ८ स. ‘ध्वर्योर्वो’ । ९ ख. ग. घ. ऊ. ‘वचोप’ ।

सर्वत्र प्रतिभक्षिणि सत्यसति वाऽदीक्षितानां कचिद्विशेषोऽस्तीत्याह—

यथासमक्षं त्वदीक्षिताः ।

यो यस्थ समक्षः स यथासमक्षः । समक्षो नाम समानमक्षः । एतदुक्तं भवति—
एकस्मिन्काल एकस्मिन्पात्रे ययोर्मक्ष उत्पद्यते तयोरन्यतरोऽन्यतरं प्रति समक्ष इत्युच्यते ।
स एव होमाभिषवकर्ता षण्ढकर्तारं प्रति समक्ष इत्यर्थः । यत्रैवं भवति तत्र तमेवोपहूय
भक्षयेत्ताभ्वयुमिति । अदीक्षितानामेवायमपवादः । दीक्षितानां तु ग्रहेषु चमसेषु च दीक्षिता
उपहूयध्वमित्यादयस्त्रय एव प्रकाराः, नान्यैः कचिदर्थाति ।

मुख्यचमसादचमसाः ।

होता स्वं चमसं भक्षयेदित्युक्त्वा ' एवमितरे ' इत्युक्तं तेन होतुरन्येषां सर्वेषां भक्षणं
विहितमिति मन्यमानाश्चमसिनश्चमसेभ्यो भक्षयन्ति । अचमसाः पुनः प्रत्यासत्त्या
स्ववर्ग्यस्य मुख्यस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य वाऽऽत्मनोऽनन्तरतमस्य चमसवतश्चमसान्मक्ष-
येयुः । यस्य पुनर्होमाभिषवनिमित्तं भक्षणमस्ति तस्य तदेव भवति । इतरेषां मुख्यस्य
चमसादिति ये भ्रमन्ति तेषां भ्रान्तिमपनुत्सुरपि पूर्वपक्षेऽनुष्ठाननिर्वाहं वर्णितवानाचार्यः ।
एकप्रकारेणैवं न्यायोऽनुसर्तव्य इति प्रदर्शयितुं मुख्यशब्देऽप्यत्रापेक्षितो गृह्यते ।

प्रत्यासत्त्यानुगुण्यादेनं पक्षं दूषयति—

द्रोणकलशाद्वा ।

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नात्राचमसानां सोमभक्षणमस्ति विधानामावात् । सोमभ-
क्षणस्य हि निमित्तं षण्ढकारो होमाभिषवौ चमसिता च । अचमसानां तु तेषां निमित्ता-
नामन्यतममपि नास्ति । अतस्तेषामत्र भक्षो नास्तीति सिद्धम् । द्रोणकलशाच्च भक्षण-
मस्ति वचनात् । ' यथाचमसमन्याश्चमसाश्चमसिनो भक्षयन्ति, अथैतस्य हारियोजनस्य
सर्व एव लिप्सन्तः ' इति श्रुतिवचनम् । तेन द्रोणकलशे हारियोजनेऽप्यस्य चमसिभिर-
चमसैश्च भक्षणं विहितम् । तदनेन प्राप्तं भक्षणमयं सूत्रकारोऽवघ्राणस्वरूपेण विधास्यति ।
तदेव रूपमेवानेनोच्यते ॥ भक्षणान्तरमित्यवगन्तव्यम् ।

उक्तः सोमभक्षजपः सर्वत्र ।

य उक्तः सोमभक्षणमन्त्रो वाग्देवीति स सर्वत्र सोमभक्षे भवति न द्रव्यान्तरभक्षे । पूर्वं
सर्वत्रग्रहणं द्विदेवत्येष्वेव चरितार्थमिति पुनस्तद्विधीयते ।

१ च. 'भक्षणे स' । २ छ. च. झ. 'र्थः । तवै' । ३ छ. झ. भक्षयति । ४ ख. ग.
न्यः कश्चिद् । ५ घ. 'त्याऽऽत्मनस्य स्व' । ६ घ. 'स्य वा दि' । ७ क. ख. ग. 'स्य
चाऽऽ' । ८ छ. च. झ. 'नोऽन्त' । ख. ग. 'नोऽन्त' । ९ छ. च. झ. 'द्वोऽत्राऽऽपेक्षितो
गु' । १० ख. ग. 'माषिनां' । ११ क. घ. छ. च. झ. 'मदपि' । १२ ख. ग. 'नस्य शेषे च' ।

चमसानां भक्षणमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन सर्वत्र सोमभक्षस्य निमित्तमुद्गात्रादिचमसभक्षयितृ-
विचारव्याजेन दर्शयितुमाचार्यान्तरमतान्युपन्यस्यति स्म—

होतुर्ध्वपट्टकारे चमसा हूयन्त उद्गातुर्ब्रह्मणो यजमानस्य

तेषां होताऽग्रे भक्षयेदिति गौतमो भक्षस्य वषट्कारान्वयत्वात् ।

सोमभक्षणे त्रीणि निमित्तानि श्रुतौ निर्दिष्टानि । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति प्राथम्य-
विशिष्टं भक्षणं वषट्कारनिमित्तं विदधाति । अभिपुत्र्य हुत्वा भक्षयतीति होमाभिपव-
निमित्तं विदधाति । होतृचमस इत्यादिसमाख्याबलात्साऽपि समाख्या भक्षणे निमित्तमिति
गम्यते । तत्र होमाभिपवावस्मदीयेषु न स्त इति तन्निमित्तस्य भक्षस्यात्र विचारो न
कृतः । तत्र वषट्कारनिमित्तं समाख्यानिमित्तं च भक्षणं विहितमेवास्तीति मन्यमानो
गौतमस्तेषां होताऽग्रे भक्षयेदित्युक्तवान् । अग्रवचनसामर्थ्यादुद्गात्रादयोऽपि पश्चाद्भक्षये-
युरित्यस्याभिप्रायोऽवगम्यत एव । होतृग्रहणं शस्त्रिणां चतुर्णामपि प्रदर्शनार्थम् । उद्गात्रा-
दिचमसग्रहणं च सर्वचमसानां प्रदर्शनार्थम् । तथा हि सर्वे चमसाः शस्त्रिणां वषट्कारेषु
हूयमाना दृश्यन्ते । किं त्वेषां त्रयाणां विशेषोऽस्ति—सर्वदाऽपरवषट्कारेषु हूयन्त इति ।
भक्षस्य वषट्कारान्वयत्वादिति । वषट्कारनिमित्तत्वादित्यर्थः ।

एवं गौतमेनोक्ते समाख्यया भक्षो न विधातुं शक्यत इति मन्यमानस्तौल्यलिराह—

अभक्षणामितरेषामिति तौल्यलिः कृतार्थत्वात् ।

वषट्कर्तृभक्षणेनैव शेषस्य प्रतिपत्यन्तरान्वेषणे नैरेषेक्ष्यं भवतीति कृतार्थत्वादित्युक्तम् ।
यदि परं समाख्याऽपि भक्षस्य विधायिका स्यात्तदा तस्मिन्कृतेऽप्यकृतार्थमेवावतिष्ठते ।
सा च न विधायिका नाभवेत्यतथाऽपि तादृशानामेष पदानां समन्वयदर्शनादिति ।

एवमुक्ते गाणगारिर्गौतमभक्षमेव समर्पयितुमाह—

भक्षयेयुरिति गाणगारिरतः संस्कारत्वात्का

च तद्यमसता स्यान्न चान्यः संबन्धः ।

उद्गात्रादयोऽपि भक्षनेषुः । वषट्निमित्तभक्षणेन संस्कृतानामपि शेषाणामस्मात्समाख्या-
भक्षणादपि संस्कारत्वात् । दत्ते सति संस्कृतानामपि संस्कारस्य संभवेऽपीत्यर्थः । येऽत-
स्संस्कारत्वादिति पठन्ति तेषामयमर्थः—योऽयं समाख्याभक्षस्तसंस्कारः स वषट्कारभक्षसं-
स्कारो न भवति ततोऽन्यत्वादित्यर्थः । अन्यत्वे वाविरोधात्समुद्यप एवेत्यर्थः । ननु
समाख्याभक्षणं न विदधातीत्युक्तम् । सत्यम् । स्वरूपेण न विदधाति कार्यतस्तु विद-
धात्येष । कथम् । व्योतिष्टोमाधिकारनियोगः स्वप्रकरणधीतसकलब्रह्मोद्घोषितपदार्था-

वाच्छिन्नः प्रतीयमानः कार्यात्मकत्वादात्मनः स्वावच्छेदकमूतानपि कार्यतयाऽवगमय-
न्हीतृचमसपदादप्याभिहितान्संबन्धविशेषान्स्वावच्छेदमूतान्प्रमाणान्तरसिद्धानलभमानः स्वय-
मेव तान्संबन्धविशेषान्कार्यतयाऽवगमयतीत्येवम् । ॥ च संबन्धविशेषो होताऽस्मिन्श्चे-
तीति होतृचमस इति ऐतं मुक्त्वाऽन्य स्वस्वाम्यादिलक्षणसंबन्धोऽत्र न संभवति । एवम-
प्यर्थं सूत्रकारः सूचितवान् ' का च तेचमसता स्यान्न चान्यः संबन्धः ' इति वदन् ।
यदा चमसिनां चमसेषु वषट्कारनिमित्तं समारूपानिमित्तं च भक्षद्वयमागच्छति तदा पूर्वं
वषट्काराद्भक्षयित्वा होमाभिषवभक्षणे च कृते ततः सपारूपातो भक्षयेत् । यत्र पुनः
प्रतिभेक्षयिता नास्ति तत्रोभौ भक्षौ तन्त्रेण सिध्यतेः । समारूपानिमित्तं वषट्कारनिमित्तं
च भक्षयेद्युः साधुवषट्कारेषु सर्वत्र द्विरावृत्तिरस्त्येव ।

भक्षयित्वाऽपाम सोमममुता अमूम शं नो भव
हृद् आपीत इन्दविति मुखहृदये अभिमृशेरन् ।

भक्षणानन्तरमेताभ्यामृग्यां मुखहृदये अभिमृशेरन् द्विर्यथासंख्येन । अनयोराप्याय-
मत्वं दर्शयिष्यति ' प्रतिप्रदाय द्वेणकलशमात्मानमाप्याय ' इति । आप्यायनत्वे
चाद्भिः संमर्शनं भवत्येवेति ।

आप्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यन्तु
वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान्पूर्वयोः सवनयोः ।

स्वं स्वं चमसं द्वाभ्यामृग्यामाद्भिरभिमृशेरन्पूर्वयोः सवनयोराद्यान्द्वितीयाश्चमसान् ।

आद्यांस्तृतीयसवने ।

तृतीयसवन आद्यानेत्र चमसानभिमृशेरन् । एतदप्याप्यायनं ' चमसमाप्याययत्याभि-
रूपाम्पाम् ' इति फलचमसे श्रुतौ दर्शनात् ।

सर्वत्राऽऽत्मानमन्वक्षैकपात्रेभ्यः ।

एकपात्राण्यूर्ध्वपात्राणि । तानि वर्णयित्वा सर्वत्राऽऽत्मानमाप्याययेद्युः । आत्मशब्दे-
नात्र मुखहृदये उच्येते ।

आप्यायितांश्चमसान्सादयन्ति ते नाराशंसा भवन्ति ॥ ६ ॥

नाराशंसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः । अन्वर्षसंज्ञेयम् । नाराशंसां नाम त्रयः पितृगणा ऊमा

+ क. — ज्ञापयन् ।

१ क. च. 'दायभि' । २ प. 'भयते एम' । ३ त. ग. क. च. 'एतन्' । ४ क. स.
म. प. स. 'भाशिता' । ५ क. च. स. 'तः' । वषट्कारनिमित्ते भक्षे वा' । ६ प. क. च. स.
'गानां य' ।

और्वाः काव्याश्चेति । ते चानुसवनं ययासेख्येनाऽऽप्यायितानां चमत्तानां देवता भवन्तीति नाराशांसाश्चमसा भवन्तीति ॥ ६ ॥

एतस्मिन्काले प्रपद्याच्छावाक उत्तरेणाऽऽग्नीधीयं परि-
व्रज्य पूर्वेण सद आत्मनो धिष्ण्यदेश उपविशेत् ।

अच्छावाकस्य कर्मकालत्वादेवास्मिन्कर्मकाले प्रपदने सिद्धे कालोपदेशोऽच्छावाकः कर्मकाल एव प्रपद्येतेत्येवमर्थम् । तेनान्ये कर्मकालाभ्रागेव प्रातरनुवाककाले प्रपद्येरन्निति सिद्धं भवति । प्रपद्येतिवचनं यजमानत्वेनान्यथा वा प्रपद्योऽप्यच्छावाकीयत्वायास्मिन्काले नियमेन प्रपद्येतेत्येवमर्थम् । स्वस्य धिष्ण्यस्य पुरस्ताददूरे सदसो बहिरुपविशेत् ।

पुरोळाशङ्खलं प्रत्तमिळामिवोद्यम्याच्छावाक वद-
स्वेत्युक्तोऽच्छा वा अग्निमवस इति तृचमन्याह ।

शङ्खलं शङ्खलमित्यर्थः, प्रत्तमध्वर्युणा । इळाभिवोद्यम्याऽऽस्यसंमितं प्राणसंमितं वेत्यर्थः । संप्रपपाठः स्वशास्त्रचोदनया संप्रपस्यासंवादे सत्यप्यनुवचनत्वसिद्ध्यर्थम् ।

अन्येन प्रणवेनोपसंतनुयाद्यजमानहोतरध्वर्योऽग्नीद्विह्वन्पो-
तर्नेदरुतोपवक्तरिपेपयध्वमूर्जोऽर्जयध्वं नि वोजामयोजिह-
तान्यजाम योनिः सपत्नायामनिषाधितासो जयता मीत्वरीं
जयता मीत्वरींश्रवह इन्द्रः शृणवहो अग्निः प्रस्थायेन्द्राग्नि-
भ्यां सोमं धोचतोपो अस्मान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणा ह्वयध्वमिति ।

‘ अन्येन प्रणवेन ’ इत्येतावतीव प्रणवेन निगदस्य संताने सिद्धे ‘ उपसंतनुयात् ’ इतिवचनं कृत्स्नस्यास्य निगदस्यानवानत्वासिद्ध्यर्थम् ।

समाप्तेऽस्मिन्निगदेऽध्वर्युर्होतयुपह्वं काङ्क्षते ।

एतदध्वर्योरुपह्वयाचनमच्छावाकार्यम् । समाप्त इतिवचनमुपह्वयाचनकालविधानार्थम् । अस्मिन्निति वचनमुत्तरोऽपि निगद एव न कृत्स्न उपह्वमन्त्र इत्येतद्दर्शयितुम् । तेन ‘ प्रत्येता ’ इत्यादिः ‘ उपहूताः ’ इत्यन्तो निगद एव । उपहू इत्येतावानेवोपह्वमन्त्र इति वेदितव्यः ।

प्रत्येता सुन्वन्यजमानः सूक्ता वामाग्रमीत् । उत प्रातिष्ठो-
तोपधत्तकृत नो गाव उपहूता उपहूत इत्युपह्वयते ।

उपहूता इत्युक्तोपहूत इत्युपह्वयते इति मध्येऽप्याहारः कर्तव्यः । उपहूत इत्येव मत्युपह्वमन्त्रः । सर्वप्रायेवेव प्रत्युपह्वमन्त्रोऽपेक्षितत्वादन्वस्य चानाघानात् ।

उपहृतः प्रत्यस्मा इत्युज्जीयमानाया-
नूच्य प्रातर्यावभिरागतमिति यजति ।

उपहृत इतिवचनमच्छावाकस्य ग्रहणार्थम् । तेनोज्जीयमानाय चमसाय प्रत्यस्मा इत्ये-
तत्सूक्तमच्छावाक एवानुज्यात् । ततः प्रातर्यावभिरित्यनया यजति । एषाऽस्य प्रस्थित-
याज्या ।

निधाय पुरोळाशद्वगळं स्पृष्ट्वोदकं चमसं मक्षयेत् ।

निधायेतिवचनादेतावन्तं कालं दृगळमुच्यम्यैवाऽऽसीत् ।

नास्पृष्ट्वोदकाः सोमेनेतराणि हवींष्यालभेरन् ।

सोमेनेति । सोमेन संयुक्ता इत्यर्थः । तेन सोमं स्पृष्टवन्त उदकोपस्पर्शनमकृत्वेतराणि
पुरोळाशादीनि हवींषि नाऽऽलभेरन् । पुरोळाशं स्पृष्टवन्तः सोमस्पर्शन उदकोपस्पर्शनं विधाय
तदुपपादनाय वक्तव्ये सति [यत्] विपरीतमुक्तं तस्यायमभिप्रायः—यथा स्पृष्टसोमस्य
हविरन्तरालम्भन उदकोपस्पर्शनं तथा स्पृष्टपुरोळाशादिकस्य च सोमस्पर्शन इत्युपपत्त्याऽपि
भवतीति । न केवलमिदं तत्स्पर्शन एव तद्वत्स्वात्स्पर्शनेऽपि भवति । ' निधाय होतृच-
मसं स्पृष्ट्वोदकम् ' इति चमसस्पर्शनेऽपि विधानात् ।

आदायैनदादित्यममृतीन्धिष्ण्यानुपस्थायापरया द्वारा सदः

प्रमृष्य पश्चात्स्वस्य धिष्ण्यस्योपविश्य प्राश्नीयात् ।

एतद्दृगळमादाय तद्वस्त एव धिष्ण्योपस्थानादि यो अद्येत्येवमन्तं कृत्वा तत्रस्य
एव तत्प्राश्नीयात् । उपविश्य प्राश्नीयादिति । उपविश्य जपित्वा प्राश्नीयादि-
त्यर्थः । अपरया द्वारा प्रसर्पणविधानाद्वार्याभिमर्शनं च तस्यामेव सदःप्रसर्पणे
कृते स्वस्यैव धिष्ण्यस्य पश्चादुपवेशने सिद्धे यत्पश्चात्स्वस्य धिष्ण्यस्योपवेशनं विद-
धाति तत्तत्रैव दृगळप्राशनार्थम् । तत्रैवोपविश्य दृगळं प्राश्नीयात्, न बहिर्निष्क्रम्येति ।
इममेवार्थं शास्त्रान्तरे बोधोत्तरभङ्ग्या श्रुतिरेव साधयति—'तदाहुर्वदस्य ऋत्विजोऽन्तः-
सदसि सोमं प्राश्नन्ति । अथ कस्मादच्छावाको बहिःसदसि प्राश्नातीति । येदैवेतदन्तः-
सदसि पुरोळाशद्वगळं प्राश्नाति तेनास्यान्तःसदसि सोमः प्राशितो भवति ' इति ।

उपविष्टे ब्रह्माऽऽग्नीधीयं प्राप्य हविरुच्छिष्टं

सर्धं प्राश्नीयुः प्रागेवेतरे गता भवन्ति ।

यदाऽच्छावाक उपविष्टस्तदा ब्रह्मा तीर्थेन निष्क्रम्य बहिर्वेद्याग्नीधीयं प्राप्नोति ।
अच्छावाकश्च दृगळं प्राप्य तीर्थेन निष्क्रम्याऽऽचम्य तदंशं प्राप्नुयात् । इतरे होत्रादयोऽ-

प्यनुपविष्ट एवाञ्छावाके तं देशं प्राप्ता भवेयुः । एते सर्वे संहतास्तस्मिन्देशे हविःशेषं प्राश्नीयुः । सर्वग्रहणं पौर्णमासिककर्तृनिवृत्त्यर्थम् । आग्नीध्रीयं प्राप्येतिवचनं प्राशनस्य बहिर्वेदिदेशे सिद्धेऽप्याग्नीध्रीयमण्डपबहिर्वेदिदेशप्राप्त्यर्थम् । तच्चार्यमन्तर्वेद्यर्थं बहिर्वेदि भवति । हविरुच्छिष्टशब्देन चत्त्र घानादीनां शेषमिलाषात्रस्यमन्यदप्युच्यते ।

प्राश्य प्रतिप्रसूय ॥ ७ ॥

ऋतुयाजैश्चरन्ति ।

प्राशने प्रकृते प्राश्यवचनमन्यदप्यस्मिन्नेव काले क्षुत्रिवृत्त्यर्थं भोजनादि कुर्यात् प्रागित्येवमर्थम् । प्रतिप्रसूयवचनं सर्वेषु प्रतिप्रसूतेष्वृतुयाजवरणार्थम् ।

तेषां प्रैषाः ।

तेषामृतुयाजसंज्ञानां यागानां प्रैषा अपि भवन्ति ।

पञ्चमं प्रैषसूक्तम् ।

प्रैषसमाध्याये यत्पञ्चमं प्रैषसूक्तं तदेषां प्रैषा भवन्ति ।

तेन तेनैव प्रेषितः प्रेषितः स स यथाप्रैषं यजति ।

प्रैषास्तावत्सर्वे मैत्रावरुणेन यक्तव्याः । अस्मिन्सूत्रे ऋतुयाजानां याज्या यष्टारश्च किञ्चिन् यन्ते । येन येन प्रैषेण यथाप्रैषं यो यः प्रेषितस्तेन तेनैव प्रैषेण स स एव यजति नान्यः । तेनैतत्साधितं भवति मैत्रावरुणस्य यष्टत्वंमपीति ।

होताऽध्वर्युर्गृहपतिभ्यां होतरेतद्यजेत्युक्तः ।

यजेदिति शेषः । होतरेतद्यजेत्येताभ्यामुक्तो होता यजेत् ।

स्वयं पष्ठे पृष्ठयाहनि ।

पौष्टिकपृष्ठेऽहनि स्वयमेवाध्वर्युर्गृहपती यजतः ।

पश्चादुत्तरवेदेष्वपविश्याध्वर्युः पश्चाद्गार्हपत्यस्य गृहपतिः ।

अध्वर्युर्यजमानश्च निरसनं कृत्वा मन्त्रवदेव तयोः पश्चादुपविश्य यजतः । पश्चादिति प्रकृते पुनः पश्चादिति वचनमन्येषामुपवेशनकालात्पश्चाद्यागकालः, काल एवोपवेशनं गृहपतेरित्येवमर्थम् । अध्वर्युं यजतमिति द्वित्वमुक्तेऽपि संप्रैषे मुख्य एवाध्वर्युर्यजति नान्यः ।

अथेतदनुपात्रमानन्तर्येण वपट्कर्तारो भक्षयन्ति ।

अथेति । सर्वेष्वेष्टेष्वनन्तरमित्यर्थः । अत्र होता चतुर्वपट्कारः । पोट्टेनेटारौ द्विवपट्कारौ । एकवपट्कारा अन्ये । तत्र सर्वेष्वेष्टेषु मध्यमाणेऽनेकवपट्काराणामेव शेषाविभागात्कर्तृकालेनयाश्च सङ्गदेव भक्षणं प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थमानन्तर्येणेत्युक्तम् ।

पृथगध्वर्युः प्रतिमक्षयेत् ।

अध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थातुरपि प्रदर्शनार्थम् । अत्रापि तन्त्रशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । पृथक्त्वमेव तत्र विधीयत इतरत्वनूयते ।

तस्मिंश्चैवोपहवः ॥ ८ ॥

तस्मिन्नेव प्रतिमक्षयितुर्युपहवश्च भवति । अवधारणं दीक्षिता अप्यत्र प्रतिमक्षयितास्मे-
वोपहवं याचेरन्न दीक्षितान्सर्वानिति । अन्यत्र दीक्षितादीक्षितान्सर्वानेव ॥ ८ ॥

पराङ्ध्वर्यावावृत्ते सुमत्पद्वग्दे पिता मातरिश्वा छिद्वापदाधा
दच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् । सोमो विश्वविन्नीधानिने-
पद्वहस्पतिरुक्थामदानि शंसिपद्वागायुर्विश्वायुर्विश्वमायुः क
इवं शंसिष्यति स इवं शंसिष्यतीति जपित्वाऽनभिहिंकृत्य
शोसावोमित्युच्चैराह्वय तूर्णोऽंशं शंसेदुपांशु सप्रणवमसंतन्वन् ।

परादितिसप्तम्यर्थे प्रथमा प्रयुक्ता, छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति । ऋतुपात्रमक्षणानन्तर-
मध्वर्युर्होतुर्मुखत आसीनः पराङ्वावर्तते पृष्ठतः करोतीत्यर्थः । तस्मिन्परोऽध्वर्यावृत्ते होता
सुमदिति जपित्वाऽभिहिंकारमकृत्वा शोसावोमित्युच्चैराह्वय तूर्णोऽंशं शंसेदुपांशु सप्रणव-
मसंतन्वन् । अध्वर्यावावृत्त इति शस्त्रकालोपदेशार्थम् । शस्त्राङ्गमयं जपः, जपित्वेति शस्त्रेण
संबन्धदर्शनात् । अनभिहिंकृत्येति प्राप्तो निषिध्यते । शोसावेति । शंसोवेत्यर्थः ।
स एव प्रणवान्तः शोसावोभिति पठ्यते । अनेन शब्देनाध्वर्युमाहूयाभिमुखीकृत्येत्यर्थः ।
अनेनाऽऽहूयेतिवचनादस्य शब्दस्याऽऽहाव इति संज्ञा भवति । उच्चैर्वचनं मन्द्रस्वरप्राप्त्य-
र्थम् । शस्त्राङ्गत्वादाहावस्य शस्त्रस्य च मन्द्रस्वरत्वादाहावानन्तरवर्तिनः शस्त्रैकदेशस्योपां-
शुत्वान्मुख्यानुग्रहण्यायेनोपांशुत्वाशङ्कायां भूयसामनुग्रह एवात्राऽऽश्रयितुं युक्त इति
मन्द्रस्वरसिद्धयर्थमुच्चैरित्युक्तवानाचार्यः । यः पुनराहावः शस्त्रावयवभूतस्य स्तोत्रियादेरेवाङ्गं
स तस्यैव स्वरं मनते तेन निष्केवस्येऽनुवासाणस्वरपक्ष आहावस्यापि स्वरविशेषः सिद्धो
भवति । तूर्णोऽंश इति नामधेयम् । सप्रणवं समानप्रणवम् । तूर्णोऽंशं ये प्रणवास्ते पठिता
अपि संतानार्थिकैर्लाक्षणिकैः समानास्त्रिमात्रा इत्यर्थः । असंतन्वन्नित्ययमप्राप्तप्रतिषेधः,
अनृगन्तत्वात्परस्य चानृवत्वात् । तेन ज्ञायते पठितोऽपि प्रणवः संतानोऽयेति । तेन
शस्त्रादिनाऽऽहावेनोत्तरः संततो वक्तव्यः । अत्र तूर्णोऽंशस्योऽऽहावस्य च स्वरस्थानभे-
दात्प्राणसंततं भवति ।

१ ख. ग. ऊ. 'राप्पायु' । २ ख. ग. 'ति शास्त्रकारोप' । ३ क. 'वावोभिति' । ४ ऊ.
च. 'ते' । तेन । ५ ख. ग. 'वस्वरस्या' । ६ ख. ग. 'नाय वेति' । ऊ. 'नार्थयि' । ७ ख. ग.
संतानो व' ।

एष आहावः प्रातःसवने शस्त्रादिषु । पर्या-
यप्रभृतीनां च । सर्वत्र चान्तःशस्त्रम् ।

एषु स्थानेषु वचनान्तरेणाऽऽह्वाने विहिते शोसामोमित्यनेनैवं शब्देनाऽऽह्वानं कुर्या-
न्नान्येनेति नियम्यते । सूत्रत्रयेण शस्त्रादिषु प्राप्तिरेवमाह्वयेति वचनात्पुरोस्कृत्वात्स्तोत्रिय-
त्वात्प्रतिपत्त्वादाश्विनेऽन्तःशस्त्रेऽपि स्तोत्रियानुरूपानुचरप्रगाथधाम्यातदनन्तरवर्तिपरिधानी-
योत्वाद्भवनाच्चेति । माध्यंदिने तृतीयसवने च पर्यायेभ्यः प्राक्शस्त्रादिषु वचनादध्वर्यादि-
शब्दो विधीयते । तेषु शस्त्रादिषु तयोर्विहितत्वाच्चद्वादिभूतानां प्रतिपदादीनां तावेव भवतु
इति नाऽऽह्वानान्तरं कल्प्यम् ।

तेन चोपसंतानः ।

तेनाऽऽह्वानेनोत्तरस्योपसंतानः कर्तव्यः । चशब्दात्तस्य च पूर्वोऽनेति गम्यते ।
इदमन्तःशस्त्रे विधानमसंतन्वाच्चित्यप्राप्ते संताने प्राप्तवत्प्रतिपेधात् । शस्त्रादिभूतेनाऽऽह्वानेनो-
त्तरस्य संतान उक्तः ।

शस्त्रस्वरः प्रतिगर ओथामो दैवेति ।

शस्त्रस्य स्वर इव स्वरो यस्य स शस्त्रस्वरः । उत्तरपदद्वयोऽत्र द्रष्टव्यः । शस्त्रस्वर
इत्यर्थः । सवनस्वरस्यापि वियेयत्वादन्योऽपि यो विशिष्टः स्वरो विहितः शस्त्रस्य तस्य
प्राप्त्यर्थं वचनम् । 'ओथामोदैव' इत्ययं प्रतिगरसंज्ञो भवति । शस्त्रस्वरश्च भवति ।
प्रतिगीर्धते प्रत्युच्चार्यत इति प्रतिगरः । वक्ष्यमाणविशेषविशिष्टतया सकृदेव विभक्तुं
शक्येऽपि सामान्यस्य पृथग्विधानं प्रतिगरशब्दकृत्वहारेऽपि सामान्येनास्य ग्रहणार्थम् ।

शोसामो दैवेत्याहावे ।

प्रतिगरो भवतीति शेषः । यत्पुनरयं प्रतिगरान्तरविधिर्मध्ये विधीयते तज्ज्ञापयति ।
प्रतिगरान्तरमप्यस्तीति मध्यवर्तिन्याहावेऽयं नियम्यते । तेन शस्त्रमध्येऽयमेव स्यात् ।
शस्त्रादावयं ब्राह्मणोक्तः शोसामो दैवोमिति वा ।

प्लुतादिः प्रणवेऽप्लुतादिर्वसाने ।

व्यवहितस्येमौ विशेषविधी, अनन्तरस्य प्रणवावसानरूपेण विषयभेदासंभवात् ।

प्रणवे प्रणव आहावोत्तरे ।

प्लुतादेरयमपवादः । आहावोत्तरे प्रणवे प्रणव एव प्रतिगरो भवति ।

अवसाने च ।

प्रणवः प्रतिगरो भवतीति शेषः । शस्त्रान्ते शस्त्रमध्ये वाऽवसानेऽप्ययं विधिर्मवति ।

१ रा. ग. घ. "नीयत्वा" । २ च. "यात्वादिष्व" । ३. ४. ५. ग. घ. ङ. "स्यते ते" ।
४ रा. ग. ङ. क्तानस्व" । ५ घ. ङ. च. यः पुन" । ६. ७. "ज्ञाये वि" । ८ ङ. च. "मध्य"
८ रा. च. "यान्तरे स" । ९ च. ङ. "ये पाद" ।

प्रणवान्तो वा ।

विषयद्वयेऽयं विकल्पः ।

यत्र यत्र चान्तःशस्त्रं प्रणवेनावस्यति प्रण-

वान्त एव तत्र प्रतिगरः शस्त्रान्ते तु प्रणवः ।

पूर्वोक्तस्य प्रतिगरद्वयस्य विषयव्यवस्थापनमात्रमत्र क्रियते । ननु यद्ययमर्थो विवक्षितः स्यात्तदैवं प्रणेतव्यं स्यात् । अवसाने चेत्यादि सर्वमकृत्वा शस्त्रान्ते चान्तःशस्त्रं प्रणवान्त इति प्रणेतुं युक्तम् । सत्यमेवं प्रणेतुं युक्तं तथा च न प्रणीतवानाचार्यः । किं कुर्मः । एवं सति प्रणीतमनुसरामः । तत्र यदि पूर्वसूत्रेऽवसानशब्दं समासिवचनमभ्युपगम्य द्वाभ्यां सूत्राभ्यां शस्त्रान्ते विकल्प उक्तः, उत्तरसूत्रेणान्तःशस्त्रे प्रणवान्तविधिरिति कल्प्यते तदा शस्त्रान्ते तु प्रणव इत्यतिरिच्यते । अथ मतं यत्रेत्यादिसूत्रेऽवस्यतिशब्दसंभन्धात्कर्मचोदनायां होतारमिति होतृविषयमिदं सूत्रं पारिशेष्यात्पूर्वोक्तविकल्पो होत्रकविषय इति । तदपि नोपपद्यते । अवस्यतीत्यत्र विधानामावात्कर्मविधौ सा परिभाषा न कर्मानुवाद इति । अतः पूर्वोक्त एवार्थः । यत्रयत्रेत्यादिप्रपञ्चोक्तिश्चैवमेवेति सूचयति । अत्र संक्षेपविस्तररूपेण प्रपञ्चोक्तिरेवाऽऽश्रिता सूत्रकारेणेति । प्रतिगरस्य शस्त्रसमकालत्वादाहावस्य च द्विवचनपुक्तत्वात्प्रतिगरशब्दवाच्यत्वाच्च कर्त्रन्तरमांयान्वेषणीयम् । अत्राध्यर्पुरेव भवति । पराङ्मर्ष्यावैधेयाधिकारात्सर्वत्र चाध्यर्पुरेव भवति 'शंसांमो वैवोमित्यध्यर्पुः प्रतिगृणाति' इतिदर्शनात् । 'शंसावाध्यर्प्यो प्रति मे गृणीहि' इति च दर्शनात् । सवनान्तरे च 'अध्यर्पो शंसावोम्' इत्याहावादिदर्शनात् । अत्राध्यर्पुशब्दः प्रतिप्रत्येतुरपि प्रदर्शनार्थः । गृहीत एतत्किमित्याध्यर्पवमत्र विधीयते शस्त्राङ्गत्वाच्छस्त्रस्य चर्ग्वेदविहितत्वात्तस्याप्यागर्वेदिकत्वमेवेति अध्यर्पकर्तृकत्वं तु वचनात् समाख्यात इति सिद्धम् ।

प्रतिगरस्वरूपमुक्त्वा शस्त्रमेवानुसरति—

भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्नोऽम् । इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रोऽम् । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्योऽमिति त्रिपदस्तुप्णीशंसः । यद्यु वै षट्पदः पूर्वज्योतिःशब्दैरग्रेऽवस्येत् ।

त्रिपदः षट्पदो वाऽयं शंसत्वः । त्रिपदक्षे यथापठितमेव । षट्पदक्षे ग्रीणि, पाकयानि द्विधा कृत्वा शंसेत् । तत्र द्विधाकरणेऽवसानस्यानं पूर्वज्योतिःशब्दैरग्रेऽवस्येदिति ।

* क.—आदी ।

उच्चैर्निविदं यथानिशान्तमग्निर्देवेद्ध इति ।

उच्चैर्वचनमुपांशधिकारनिवृत्त्यर्थम् । निविदिति निविदां नामधेयम् । यथानिशान्तं यथापठितम् । पदे पदेऽवसायेत्यर्थः । ऐकश्रुत्यं तु शस्त्रत्वादेव प्राप्तम् ।

नास्या आह्वानम् ।

‘आह्वानं च निविदाम्’ इत्यत्र पदसमाम्नायनिवृत्त्यर्थं निविदहणं कृतम् । उत्तराधिकारश्च तत्रास्ति । तच्च निविदहणं * पदसमाम्नायनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणमुत्तराधिकारं च निवर्तयितुं शक्नोतीति प्राप्तस्यायमपवादः ।

न चोपसंतानः ।

अस्या निविदस्तूर्णोऽंशेन सहोपसंतानश्च न कर्तव्यः । तेनासंतन्वन्नितिप्रतिषेधस्तूर्णोऽंशेषु परस्परमेव न पूर्वापरयोरिति— । अत आहावेन तूर्णोऽंशस्य संतानः सिद्धो भवति । स तु स्वरविरोधात्प्राणसंतान इत्युक्तः ।

उत्तमेन पदेन प्र वो देवायेत्याज्यमुपसंतनुयात् ।

निविद उत्तमेन पदेन सूक्तमुपसंतनुयात् । अवृत्तादिदं विधीयते । आज्यामिति सूक्तस्यैतत्प्रधानापन्नस्य नाम क्रियते ।

एतेन निविद उत्तराः ।

अस्या निविदः शंसनप्रकारो यो विहितस्तेन सर्वा निविदः शंसतव्या इत्यर्थः । उत्तरावचनं पूर्वा अपि निविदः सन्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन देवेद्धो मन्विद्धे इत्यादीनां चतुर्दशानां पदानां निविदत्वं सिद्धं भवति ।

सर्वे च पदसमाम्नायाः ।

अन्ये चैतदशप्रलापादयो ये पदश आम्नाता मन्त्रास्ते निविददेव शंसतव्याः । निविदा मपि पदश आम्नाने सत्यपि निविदां वृथग्रहणं निविदसु कचित्पदसमासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम्, ‘मेदं ब्रह्म मेदं क्षत्रम्’ इत्यादौ × ।

उपसंतानस्त्वन्यत्र ।

अस्या निविदोऽन्यासु निविदसु पदसमाम्नायेषु च पूर्वोपसंतानश्च कर्तव्यः ।

आह्वानं च निविदाम् ।

निविदहणं पदसमाम्नायनिवृत्त्यर्थम् । आह्वानं चान्यासु निविदसु भवति ।

* क.—पदसमाम्नाय ऐतदशप्रलापः । + क.—आहावशकिकदेशसोः । × क.—मेदं ब्रह्म मेदं क्षत्रमित्येते एव समस्येदिति भाष्यणानुपोधात् ।

आज्यायां त्रिः शंसेदर्धर्चशो विश्राहम् ।

इदं निर्वचनं शस्त्रादौ प्राप्तं सूक्तादौ नियम्यते । आज्यग्रहणं सूक्ताद्यानिवृत्त्यर्थम् ।
तेन यत्र द्वे सूक्ते त्रीणि वाऽऽज्यकार्ये विहितानि तत्राऽऽज्यस्यैवाऽऽर्घ्या त्रिः शंसेत्तत्त-
स्येत्येवमर्थम् । अर्धर्चश इत्युक्तावानपक्षेऽप्यर्धर्चसंज्ञाननिवृत्त्यर्थम् । विग्रहं विगृह्य
विगृह्येत्यर्थः ।

कं विग्राहः कथं वा विग्राह इत्येवं निदर्शनेन दर्शयितुमाह—

तन्निवृत्तादिष्वामः । म षो देवापाग्रये वर्हिष्ठमर्चास्मै ।

गमद्देवेभिरासनो यजिष्ठो वर्हिरासदो ३ मिति ।

विग्रहे प्राणसंतानः कार्यः । पूर्वस्मिन्नेवार्धर्चे स विग्रहो भवति ।

अगाधानं वैयमेव । एतेनाऽऽद्याः प्रतिपदामनुगायानम् ।

प्रतिपदां या आद्या ऋचस्ता एतेन प्रकारेण शंस्तव्याः । प्रतिपद्वित्वे प्रतिपदामिति-
बहुवचने ज्योतिष्टोमाभ्याससूचनार्थम् । तथा 'प्रथमयज्ञेनैकं धर्मम्' इत्यत्र प्रथमशब्द-
स्तमेवार्थं सूचयति । तथा शास्त्रान्तरे स्पष्टं वचनमस्ति 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजे-
त' इति । तत्र वीप्सयाऽभ्यासोऽवगतस्तदाश्रयोऽयं बहुवचनप्रयोगः । अन्यत्र अगा-
यानवर्जनमिति । प्रतिपच्छब्दोऽयं प्रतिपत्संज्ञितं तृचमेव गृहाति न यौगिकम् । तेनाऽऽ-
धिनप्रतिपद्यं धर्मो न भवति ।

अनुवाह्यार्णं वाऽऽनुपूर्व्यम् ।

ब्राह्मणोक्तस्य क्रमस्य क्रत्वर्थत्वात्समाज्ञायसिद्धस्याक्रत्वर्थत्वात्समाज्ञायसिद्धस्य
प्रयोगो न प्राप्तोतीति तस्यापि विकल्प्ते प्रयोगसिन्धुर्धर्मिदं सूत्रम् ।

आहूयोत्तमया परिदध्याति ।

उत्तमायाः परिधानीयात्वे सिद्धे सत्युत्तमावचने याज्यान्तानि शस्त्राण्यन्यार्थवप्यु-
च्यमानं याज्याया उत्तमत्वभ्रान्तिं जनयतीति तद्भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् ।

सर्वशस्त्रपरिधानीयास्येवम् ।

सत्रांशु शस्त्रपरिधानीयात्वाहूय परिदध्यात् । परिधानीयास्त्वितिबहुवचनेनैव सर्वान्ते
सिद्धे सर्वग्रहणं होत्रकपरिग्रहार्थम् ।

* क.—प्रतिपत्तेऽसौ प्रतिपद्वित्त्वेन रूपम् ।

१ स. ग. घ. '३ वि०' । २ स. ग. 'स्तामृहृभि' । ५. 'कामि' । ३ स. ग. 'म
पादे ५' । ४ क. विग्रह । ५ स. ग. घ. 'र्जवि' ।

उक्तं वाचि घोषाय त्वेति शस्त्वा जपेदग्न इन्द्रश्च
दाशुषो दुरोणं इति याज्योक्तपात्रमग्रे भक्षयेत् ।

उक्तं शस्त्रं शस्त्रसंवन्धितया^१ कोशश्चद्रहो गृह्यते शस्त्रयाज्यायां हूयते च तच्छेषवद्य-
त्पात्रं तदुक्तपात्रमित्युच्यते । तस्य भक्षणं वषट्कारनिमित्तत्वादविधेयम् । तदत्र क्रमार्थं
निधीयतेऽग्न इति ।

ततश्चमसांश्चमसिनः सर्वशस्त्रयाज्यान्तेषु ।

ततश्चमसांश्चमसिनो भक्षयेयुः सर्वत्र शस्त्रयाज्यान्तेषु । भक्षणं च क्रमश्चात्र विधीयते ।
भक्षणेन सङ्कृतकृतेनैव समारुथायाः प्रवृत्तिर्निवृत्तिसंभवोद्वचनादृतेऽप्याप्तो नास्तीति भक्ष-
विधानम् । सर्वशस्त्रयाज्यास्थिति वक्तव्ये सत्यन्तवचनमाश्विनस्य शस्त्रस्य याज्याभाषात्-
दन्ते चमसभक्षणं न प्राप्नोतीति तत्संग्रहार्थम् । तेनायमर्थः—सर्वशस्त्रयाज्यासु भक्षयेयुः
सर्वशस्त्रागमन्ते चेति । सर्वशस्त्राणां याज्यानां चान्ताः सर्वशस्त्रयाज्यान्ता इति विग्रहः ।
नन्वेतोर्याम आश्विनशस्त्रमन्तो न भवति । सत्यं नान्तः । तथाऽप्यतिरात्रस्त्वहेत्यतिरा-
त्रातिदेशात्तत्र चमसभक्षणं भवत्येव । सर्वग्रहणं होत्रकशस्त्रपरिग्रहार्थम् । एवं सर्वत्र चम-
सभक्षणविधानाद्यत्रोक्तपात्रमस्ति तत्र तद्भक्षयेत्वा चमसानां भक्षणम्, अन्यत्र चमसा-
नामेवेति गम्यते ।

वषट्कर्तैकपात्राण्यादित्यग्रहसावित्रवर्जम् ॥ ९ ॥

आदित्यग्रहसावित्रग्रहयोर्वषट्कर्तुर्भक्षो नास्तीत्येतावदत्र विधीयते, अन्यदनुच्यते प्राप्त-
त्वात् । प्राप्तिक्रियं चेदं सूत्रम् ॥ ९ ॥

स्तोत्रमग्रे शस्त्रात् ।

भवतीति शेषः । शस्त्रकालपरिज्ञानमनेन क्रियते ।

एषेति प्रोक्त उद्गातुर्हिकारे प्रातःसवन आह्वयीरन् ।

एषेति प्रोक्ते प्रस्तोत्रा य उद्गातुर्हिकारस्तस्मिन्काले प्रातःसवने शस्त्रायाऽऽह्वयीरन् ।
बहुवचनं होत्रकशस्त्रसंग्रहार्थम् । प्रातःसवनग्रहणं होत्रकपरिग्रहार्थम् ।

प्रतिहार उत्तरयोः सवनयोः ।

एषेतिप्रोक्ते यः प्रतिहारस्तस्मिन्नुत्तरयोः सवनयोराह्वयीरन् ।

वायुरग्रेणा यज्ञप्रीरिति सप्तानां पुरोरुचां
तस्यास्तस्या उपरिष्ठात्तृचं तृचं शंसेत् ।

एताः सप्त पुरोरुचो नामर्चः । तासामेकैकस्या उपरिष्ठादेकैक तृचं शंसेत् । सप्तवचनं
पष्ठयाः सप्तपदत्वसिद्ध्यर्थम् ।

वायवायाहि दर्शतेति सप्त तृचाः ।

सप्तवचनं सप्तानां तृचानां ग्रहणार्थम् । इतरथा पादग्रहणादेकैकग्रन्थया सप्ततृचा भवेयुस्त-
थाऽभ्यासितव्याः स्युस्तस्मात्सप्तवचनम् ।

द्वितीयां प्रउमे त्रिः ।

प्रउगमिति शस्त्रस्य संज्ञा । अस्मिन्शास्त्रे प्रकृतिप्राप्तं यदाद्यायास्त्रिर्वचनं तद्वितीयायां
नियम्यते न त्रिर्वचनान्तरमपूर्वं विधीयते ।

पुरोरुग्भ्य आह्वयीत पठयां त्रिरवस्येदर्धर्चेऽर्धर्चे ।

विश्वान्देवानित्येषां पठी । सा सप्तभिः पादैरेका, न तेः सप्तभिः पादैर्द्वौ अतुष्टुगाय-
त्र्याविति सप्तानां पुरोरुचामित्यत्र सप्तग्रहणेनोक्तम् । आतोऽर्धर्चमित्यनेनार्धर्चशंसनमित्यु-
क्तम् । अर्धर्चाश्च द्विप्रकाराः समाम्नायसिद्धा लासणिकाश्च । समाम्नायसिद्धाः प्रसिद्धाः ।
अचोऽर्धमर्धर्चेमिति लासणिकाः । तत्र कथमर्धर्चशः शंसनमिति संशये तन्निर्णयार्थं
पष्ठयां त्रिरवस्येदर्धर्चेऽर्धर्चे इत्युक्तम् । तेनास्यामृच्यवसानत्रयविधानात्समाम्नायसिद्धा
एवार्धर्चाः सूत्रकारेणार्धर्चशंसने परिगृहीता इति ज्ञायते । एतत्सर्वासां विषमपदावसानानां
प्रदर्शनार्थमुक्तम् ।

उत्तमां न शंसेच्छंसन्त्येके तृच आह्वानमशंसने ।

उत्तमायाः पुरोरुचं आशंसनेऽप्युत्तमे तृच आह्वानं कर्तव्यम् ।

माधुच्छन्दसं प्रउगमित्येतदाचक्षते ।

अत्रायं प्रउगशब्दः कृत्स्नवाच्यपि तृचापेक्षया प्रयुक्तः । एवमन्यत्रापि यत्र यत्रपिच्छ-
न्दोभ्यां प्रउगं विशेष्यते तत्र तत्र तृचापेक्षमेव न पुरोरुङ्निवृत्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम् ।

उक्थं वाचि श्लोकाय त्वेति शस्त्वा जपेद्वि-
श्वेमिः सोम्यं मध्विति याज्या प्रशास्ता वाह्य-
णाच्छंस्यच्छावाक इति शस्त्रिणो होत्रकाः ।

होत्रकाणां मध्य एते शस्त्रवन्तः । एतेषां शस्त्राणि भवन्तीत्यर्थः ।

उक्तं वाचि घोषाय त्वेति शंस्त्वा जपेदग्र इन्द्रश्च
दाशुषो दुरोणं इति याज्योक्तपात्रमग्रे भक्षयेत् ।

उक्तं शस्त्रं शस्त्रसंन्यतया कश्चिद्देशे गृह्यते शस्त्रयाज्यायां हूयते च तच्छेषवद्य-
त्पात्रं तदुक्तपात्रमित्युच्यते । तस्य भक्षणं वषट्कारनिमित्तत्वादविधेयम् । तदत्र क्रमार्थं
निधीयतेऽग्रे इति ।

ततश्चमसांश्चमसिनः सर्वशस्त्रयाज्यान्तेषु ।

ततश्चमसांश्चमसिनो भक्षयेयुः सर्वत्र शस्त्रयाज्यान्तेषु । भक्षणं च क्रमश्चात्र विधीयते ।
भक्षणेन सकृत्कृतेनैव समाख्यायाः प्रवृत्तिर्निवृत्तिसंभवाद्भवनादहेऽभ्यासो नास्तीति भक्ष-
विधानम् । सर्वशस्त्रयाज्यास्त्विति वक्तव्ये सत्यन्तवचनमाश्विनस्य शस्त्रस्य याज्याभावात्त-
दन्ते चमसभक्षणं न प्राप्नोतीति तत्संग्रहार्थम् । तेनायमर्थः—सर्वशस्त्रयाज्यासु भक्षयेयुः
सर्वशस्त्रागामन्ते चेति । सर्वशस्त्राणां याज्यानां चान्ताः सर्वशस्त्रयाज्यान्ता इति विग्रहः ।
नन्वैसोर्ध्वम आश्विनशस्त्रमन्तो न भवति । सत्यं नान्तः । तथाऽप्यतिराश्रित्वहेत्यतिरा-
श्रतिदेशात्तत्र चमसभक्षणं भवत्येव । सर्वग्रहणं होत्रकशस्त्रपरिग्रहार्थम् । एवं सर्वत्र चम-
सभक्षणविधानाद्यत्रोक्तपात्रमस्ति तत्र तद्भक्षयेत्वा चमसानां भक्षणम्, अन्यत्र चमसा-
नामेवेति गम्यते ।

वषट्कर्तृकपात्राण्यादित्यग्रहसावित्रवर्जम् ॥ ९ ॥

आदित्यग्रहसावित्रग्रहयोर्वषट्कर्तृर्भक्षो नास्तीत्येतावदत्र विधीयते, अन्यदनृद्यते प्राप्त-
त्वात् । प्रातर्हिकं चेद् सूत्रम् ॥ ९ ॥

स्तोत्रमग्रे शस्त्रात् ।

भवतीति शेषः । शस्त्रकालपरिज्ञानमनेन क्रियते ।

एषेति प्रोक्त उद्गातुर्हिकारे प्रातःसवन आह्वयीरन् ।

एषेति प्रोक्ते प्रस्तोत्रा य उद्गातुर्हिकारस्तस्मिन्काले प्रातःसवनं शस्त्रायाऽऽह्वयीरन् ।
बहुवचनं होत्रकशस्त्रसंग्रहार्थम् । प्रातःसवनग्रहणं होत्रकपरिग्रहार्थम् ।

प्रतिहार उत्तरयोः सवनयोः ।

एषेतिप्रोक्ते यः प्रतिहारस्तस्मिन्नुत्तरयोः सवनयोराह्वयीरन् ।

वायुरग्रेणा यज्ञप्रीरिति सप्तानां पुरोरुचां
तस्यास्तस्या उपरिष्टात्तृचं तृचं शंसेत् ।

एताः सप्त पुरोरुचो नामर्चः । तासामेकैकस्या उपरिष्टादेकैकं तृचं शंसेत् । सप्तवचनं
पष्ठ्याः सप्तपदत्वसिद्ध्यर्थम् ।

वायवायाहि दर्शतेति सप्त तृचाः ।

सप्तवचनं सप्तानां तृचानां ग्रहणार्थम् । इतरथा पादग्रहणादेकैवगम्यथा सप्ततृचा भवेयुस्त-
थाऽभ्यासितव्याः स्युस्तस्मात्सप्तवचनम् ।

द्वितीयां प्रउगे त्रिः ।

प्रउगमिति शस्त्रस्य संज्ञा । अस्मिन्शास्त्रे प्रकृतिप्राप्तं यदाद्यायास्त्रिर्वचनं तद्वितीयायां
नियम्यते न त्रिर्वचनान्तरमपूर्वं विधीयते ।

पुरोरुगम्य आह्वयीत पठ्यां त्रिरवस्येदर्धर्चेऽर्धर्चे ।

विश्वान्देवानित्येषां पठ्या । सा सप्तभिः पादैरेका, न तैः सप्तभिः पादैर्द्वे अनुष्टुप्पाय-
व्याविति सप्तानां पुरोरुचामित्यत्र सप्तग्रहणेनोक्तम् । आतोऽर्धर्चमित्यनेनार्धर्चशंसनमित्यु-
क्तम् । अर्धर्चाश्च द्विप्रकाराः समाम्नायसिद्धा लाक्षणिकाश्च । समाम्नायसिद्धाः प्रसिद्धाः ।
अचोऽर्धमर्धर्चमिति लाक्षणिकाः । तत्र कथमर्धर्चशः शंसनमिति संशये तन्निर्णयार्थं
पठ्यां त्रिरवस्येदर्धर्चेऽर्धर्चे इत्युक्तम् । तेनास्यामृचवसानत्रयविधानात्समाम्नायसिद्धा
एवार्धर्चाः सूत्रकारेणार्धर्चशंसने परिगृहीता इति ज्ञायते । एतत्सर्वासां विषमपदावसानानां
प्रदर्शनार्थमुक्तम् ।

उत्तमां न शंसेच्छंसन्त्येके तृच आह्वानमशंसने ।

उत्तमायाः पुरोरुचं आशंसनेऽप्युत्तमे तृच आह्वानं कर्तव्यम् ।

माधुच्छन्दसं प्रउगमित्येतदाचक्षते ।

अत्रायं प्रउगशब्दः कृत्स्नवाच्यपि तृचापेक्षया प्रयुक्तः । एवमन्यत्रापि यत्र यत्रयिच्छ-
न्दोभ्यां प्रउगं विशेष्यते तत्र तत्र तृचापेक्षमेव न पुरोरुङ्निवृत्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम् ।

उक्थं वाचि श्लोकाय त्वेति शस्त्वा जपेद्वि-
श्वेभिः सोम्यं माध्विति याज्या प्रशास्ता ब्राह्म-
णाच्छंस्यच्छावाक इति शास्त्रिणो होत्रकाः ।

होत्रकाणां मध्य एते शस्त्रवन्तः । एतेषां शस्त्राणि भवन्तीत्यर्थः ।

एते शस्त्रिण इत्युक्तं क तेषां शस्त्राणि भवन्ति किंरूपाणि च तेषां शस्त्राणीत्येतदु-
भयं वक्तुमाह—

तेषां चतुराहावानि शस्त्राणि प्रातःसवने
तृतीयसवने पर्याषेष्वातिरिक्तेषु च ।

एषु स्थानेष्वेतेषां शस्त्राणि भवन्ति तानि चतुराहावानीत्येतदुभयं विधीयते । पर्याया-
तिरिक्तानां तृतीयसवनस्ये सत्यपि पृथग्ग्रहणमुक्त्यशस्त्रेभ्यो यान्यन्यानि तेष्वपि शस्त्राणि
भवेयुरित्येवमर्थम् । अतिरिक्तेष्वतिबहुवचननिर्देशादसौर्यामातिरिक्तेष्वेव भवन्ति न बाज्जे-
ष्वतिरिक्ते तत्रैकत्वादतिरिक्तस्येति ।

पञ्चाऽऽहावानि माध्याह्ने ।

अत्रापि पूर्ववदुभयं विधीयते । आहावपरिमाणवचनं निमित्ताधिक्येऽप्येतेषामेतावत्स्व-
सिद्धयर्थम् ।

इदानीमाहावस्य निमित्तानि प्रसङ्गादुच्यन्ते—

स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रतिपदनुचरेभ्यः प्रगा-
थेभ्यो धाय्याभ्य इति पृथगाह्वानम् ।

एतेभ्यः सर्वेभ्य आहावः कर्तव्यः, एतेषां बहूनां संनिपाते पृथक्पृथक्कर्तव्य इत्येतदु-
भयमत्र विधीयते । सर्वत्र यदर्धतयाऽऽहावो विधीयते तस्याऽऽदौ स कर्तव्यः ।

होतुरपि ।

होत्रकाणामधिकाराद्धोतृग्रहणम् । होतुरप्येतेभ्य आहावः कर्तव्यः ।

तेभ्यश्चान्यदनन्तरम् ।

होतुरपि त्वन्नाप्यनुवर्तते । स्तोत्रियादिभ्योऽनन्तरं यत्प्रतीकं तथापि होतुर्होत्रकाणां
चाऽऽहावः कर्तव्यः ।

आदौ निविद्धानीयानां सूक्तानामनेकं चेत्प्रथमेऽप्याहावः ।

निविद्धानीयसूक्तस्य चाऽऽदौ भवति । तस्यानेकत्वे प्रथम एवाऽऽहावः । निविद्धानी-
यकार्यमाहावस्य निमित्तं न सूक्तस्य स्वरूपम् ।

आपोदेवते च तृचे ।

आपोदेवतमन्वेदतमित्यर्थः । ॥ चाऽऽग्निमास्ते ' आपो हि छा ' इति तृच उच्यते ।
तत्र चाऽऽहावः कर्तव्यः ।

तेषां तृचाः स्तोत्रियानुरूपाः शस्त्रादिषु सर्वत्र ।

तेषामधिकारे पुनस्तेषामितिवचनमस्मिन्सूत्रे सर्वार्थोऽपि कश्चिद्विधिरस्तीति प्रदर्शना-
र्थम् । तेन तृचाः स्तोत्रियानुरूपाः सर्वत्रेत्येकोऽर्थः सर्वार्थः । अपरश्च तेषां शस्त्रादिषु य-
आदेशाः स्तोत्रियानुरूपास्तेष्व्वाहावः कर्तव्य इति व्यवहितयोजनया भवैत्यर्थः ।

माध्यंदिने प्रगाथास्तृतीयाः ।

माध्यंदिने तेषामेव शस्त्रेषु तृतीया आदेशास्ते प्रगाथा वेदितव्याः ।

यथाग्रहणमन्यत् ।

अतोऽन्यत्सर्वं यथाग्रहणमेव वेदितव्यम् । प्रगाथ इत्युक्ते प्रगाथः प्रगाथस्तोत्रिय-
इत्युक्ते स्तोत्रियो भवति नान्यथेति ।

याज्यान्तानि शस्त्राणि ।

यत्र बहूनां शस्त्राणामृच आम्नायन्ते याज्याश्च विधीयन्ते तत्र कियदेकं शस्त्रमित्ये-
तत्संशयनिवृत्त्यर्थमेतद्वचनम् । अन्यदपि प्रयोजनमस्ति, यच्छस्त्रार्थं वाग्यमनं विहितं
सद्याज्यापर्यन्तमनुवर्तत इति ।

उक्तं वार्चात्येषां शस्त्रा जपः प्रातःसवने ।

प्रातःसवनवचनं स्पष्टार्थम् ।

ऊर्ध्वं च षोडशिनः सर्वेषाम् ।

षोडशिन ऊर्ध्वं यानि शस्त्राणि तेष्वयमेव शस्त्रा जपः सर्वेषां भवति । सर्ववचनं
होतुरपि प्राप्नोति ।

उक्तं वार्चान्द्रायेति माध्यंदिन उक्तं वार्चा-

न्द्राय देवेभ्य इत्युक्त्येषु षोडशिकेषु ।

उक्त्येषु षोडशिनि चायं भवतीत्यर्थः । उक्त्यानीति तृतीयसवने होत्रकशस्त्रा-
ण्युच्यन्ते ।

अनन्तरस्य पूर्वेण ।

यत्रानेकपदार्थाः क्रमवर्तिनः स्युरेकरूपास्तत्र यदि तेषां कस्यचिद्वर्माकाङ्क्षा स्यात्तदा
तेषामेवानन्तरेण पूर्वेण धर्मविधिर्वेदितव्यः । किमुदाहरणम् । तृतीयसवने षोडशाद्युक्त-
मित्युक्तम् । तत्र माध्यंदिनेन विधिर्भवति । तथा सोमातिरेकशस्त्रानन्तरस्य शस्त्रस्य यः
शस्त्रा जपः स भवतीत्येवमादि द्रष्टव्यम् ।

स्तोत्रियेणानुरूपस्य च्छन्दःप्रमाणलिङ्गदैवतानि ।

छन्दो गायत्र्यादि । प्रमाणमेकस्मिन्नपि च्छन्दस्युनाधिकाक्षरता । लिङ्गम् 'आवती प्रवती' इत्येवमादि । दैवतं प्रसिद्धम् । स्तोत्रियस्य यान्येतानि तान्येवानुरूपस्येत्यर्थः ।

आर्पं चैके ।

एक आचार्या आर्पं च तदेवेच्छन्ति ।

आ नो मित्रावरुणाऽऽनो गन्तं रिशादसा प्र
थो मित्राय प्रमित्रयोर्वरुणयोरिति न वाऽऽ-
यातं मित्रावरुणेति याज्याऽऽयाहि सुपुमा हि त
इति पदस्तोत्रियानुरूपावयनन्तराः सप्तेन्द्र त्वा
वृषभमुच्चेदभीति तिस्र इन्द्र क्रतुविदं सुत-
मिति याज्येन्द्राग्नी आगतं सुतमिन्द्राग्नी
अपसस्परि तोशा वृत्रहणा हुव इति तिस्र
इहेन्द्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति नवे-
न्द्राग्नी आगतं सुतमिति याज्या ॥ १० ॥

अत्र मध्ये 'आयाहि सुपुमा हि त इति पदस्तोत्रियानुरूपौ' इत्यत्र पदग्रहणमातामृचां
पासु कासुचिचदि च्छन्दोगाः स्तुवीरस्तदा तत्तिसृभिरेव स्तोत्रियं कृत्वा शिष्टाभिरनुरूपः
कर्तव्य इत्येवमर्थम् ॥ १० ॥

संस्थितेषु सवनेषु षोडशिनि चातिरात्रे
प्रशास्तः प्रमुहीत्युक्तः सर्पतेति प्रशास्ताऽ-
तिसृजेद्धोता दक्षिणेनौदुम्बरीमञ्जसेतरेऽप-
रया द्वारोत्तरां वेदिश्रोणीमभिनिःसर्पन्ति ।

सवनेषु संस्थितेषु मध्ये चातिरात्रे षोडशिनि समाप्ते । अतिरात्रविशेषणमतिरात्रे यः
षोडशी तस्मिन्नेव समाप्ते न वानपेयषोडशिनीत्येवमर्थम् । एतेषु चतुर्थ कालेषु होता
दक्षिणेनौदुम्बरी गत्वेतरे च स्वस्य धिष्यस्याज्ञप्ताऽऽर्जनेन गत्वा सर्वेऽपरया द्वारा निष्क्र-
म्योत्तरां वेदिश्रोणीमभिनिःसर्पन्ति । तथा श्रोण्या वहिर्वेदि प्राप्नुयुरित्यर्थः । यत्र यस्मि-
न्कालेऽध्वर्युः 'प्रशास्तः प्रमुहि' इति ब्रूयात्तदा प्रशास्ता 'सर्पते' इति ब्रूयात् ।
ततो निःसर्पणं कुर्युरेतेष्वेव कालेषु । यद्यन्यस्मिन्काले ब्रूयात्तदा प्रत्यतिसर्जनमेव न निःस-

पणपस्मदीयानामिति । यद्यध्वर्युर्न वृषात्प्रशास्ताऽपि नातिमृजेतेष्वपि कालेषु ततोऽनति-
मृष्टा एव निःसर्पयेयुः । सर्वथा तावदेतेषु कालेष्वतिसृष्टा अनतिमृष्टा वाऽस्मदीया निःस-
र्पेयुरेव नान्यास्मिन्काल इति स्थितम् । तृतीयसवनसमाप्तिरपि शस्त्रसमाप्तावेवास्माकं न
हारियोजनान्ते पत्नीसंयोजनान्त इति स्थितम् । पुनः सदसः प्रवेशप्रयोजनाभावात्सवनसं-
स्थासु निःसर्पणीय सदःप्रवेशपर्यन्तत्वादिति ।

मृगतीर्थमित्येतदाचक्षते ।

संयवहारामाषेऽपि संज्ञार्या नित्यत्वात्परिज्ञानार्थमुपदेशः ।

एतेन निष्क्रम्य यथार्थं न त्वेवान्यन्मूत्रेभ्यः ।

अतीर्थेन निष्क्रान्तानां बहिस्था(ग्रा)नामपि प्राक्चेष्टतादयो नियमा यथासंभवमनुव-
र्तन्त इत्युक्तं प्राक्, तदनेन निष्क्रान्तानां नास्तीत्येवमर्थं यथार्थवचनम् । यथार्थवचनात्स्वै-
रकर्माण्यपि प्रसज्येरन्निति तन्निवृत्त्यर्थं न त्वेवान्यन्मूत्रेभ्य इत्युक्तम् । तेन यदावश्यकं
तावन्मात्रमेव भवति, अतो गान्धादिति । आवश्यकमपि यच्छ्रम्याप्रासादूर्ध्वं कर्तुं शक्यते
तदनेन निष्क्रम्य न कर्तव्यम् । अतीर्थेनैव निष्क्रम्य तादृशं कुर्यात्, 'अनेन निष्क्रम्य
शम्याप्रासात्परस्तास्र गच्छेयुः' इतिवचनात् ।

**एतेन निष्क्रम्य कृत्योदकार्थं वेद्यां सम-
स्तानुपस्थायापरया द्वारा नित्ययाऽऽवृता
सदोद्वार्ये चाभिमृश्य तूष्णीं प्रतिप्रसर्पन्ति ।**

एत इति निष्क्रान्ता निर्दिश्यन्ते । एते निष्क्रमणानन्तरं यत्किञ्चिदुदकार्थमस्ति चेत्-
कृत्वा नास्ति चेदकृत्वा वेदिं प्रविश्य वेद्यां ये धिष्ण्यास्तेषां समस्तोपस्थानं कृत्वा, उप-
स्थिताध्वानुपस्थिताश्चेत्स्वेतकृत्स्वेत्यर्थः । अपरया द्वारा नित्ययाऽऽवृता मन्त्रेण सदोद्वार्ये
चाभिमृश्य तूष्णीं प्रतिप्रसर्पन्ति । कृत्योदकार्थमित्यत्र न विधीयते यथाप्राप्तमनूयते ।

एपाऽऽवृत्तसर्पतेतिवचने ।

'सर्पतेतिवचने' इत्यनेन पूर्वोक्ताश्चत्वारः काला उच्यन्ते, तेषु तस्य वचनस्य संभ-
वात् । अतस्तेषु सर्वेषु य एष उक्तः प्रयोगो निःसर्पणादिः प्रतिप्रसर्पणान्तः स कर्तव्यः,
न केवलं प्रातःसवनान्त एवेति ।

पूर्वथैव गृहपतिः ॥ ११ ॥

यजमानस्तु पूर्वथैव द्वारा प्रतिप्रसर्पणं कुर्यादिकाहाहीनेषु सर्वेषु गृहपतिरेवेति ॥ ११ ॥

एतस्मिन्काले ग्रावस्तुत्प्रपद्यते ।

अस्याप्यस्मिन्नेव काले प्रपदनं नं प्रातरनुशङ्ककाल इत्यच्छावाकेन तुल्यम् ।

तस्योक्तमुपस्थानम् ।

अस्यापि पूर्वोक्तमुपस्थानं प्रसर्पणं च भवति ।

तत्र विशेषमाह—

पूर्वया द्वारा हविर्धाने प्रपद्य दक्षिणस्य हविर्धानस्य प्रागु-
दगुत्तरस्याक्षशिरस्तृणं निरस्य राजानमभिमुखोऽवतिष्ठते ।

प्रसर्पणमेवात्र प्रपदनमित्युच्यते । असौ तु हविर्धानं पूर्वया द्वारा प्रपद्यते पूर्ववदेव
हविर्धाने इति द्विवचनं शालायामेवोप-चारात् । शकटद्वयसंबन्धादुपचारः । हविर्धान-
शब्दः शालायामपि मुख्य एव योगस्याविशिष्टत्वात् । उभयोस्तत्प्रपद्य दक्षिणस्य शक-
टस्य यदुत्तरमक्षशिरस्तस्य प्रागुदग्यो देशस्तस्मिन्मन्त्रेण निरसनं कृत्वा तत्र राजानमभिमुख-
स्तिष्ठेत् । दक्षिणामुखः प्रत्यग्दक्षिणामुखो वा ।

नात्रोपवेशनः ।

निरसनोपवेशनयोः साहचर्यप्रदर्शनार्थमप्राप्त एवोपवेशनमन्त्रः प्रतिपिध्यते ।

यो अद्य सौम्य इति तु ।

उपविष्टस्य विहितत्वात्तिष्ठतो न प्राप्नोतीति विधीयते ।

अथास्मा अध्वर्युरुष्णीपं प्रयच्छति ।

उष्णीपं शिरसो वेष्टनं वासः ।

तदञ्जलिना प्रतिगृह्य त्रिः प्रदक्षिणं शिरःसंमुखं येष्टापित्वा
यदा सोमांश्चूनाभिषवाय व्यपोहन्त्यथ ग्राव्णोऽभिष्टयात् ।

यदा सोमलता अभिषवार्थमध्वर्यवो व्यपोहन्ति विक्षिपन्ति तदा ग्राव्णामभिष्टवनं
कुर्यात् ।

मध्यमस्वरेणेवं सवनम् ।

इदमादीदं माध्यंदिनं सवनं मध्यमस्वरेण प्रयोक्तव्यम् । इदं ग्रावस्तोत्रमारभ्य माध्यं-
सवनं वर्तते । तत्र स्वरग्रहणं वाचकनाधार्यम् । बार्हस्पत्येष्टौ सौमिक्य इति

† क. झ. गोणत्वात् ।

इति ६०. २ क. 'दीनं मा' ।

अभि त्वा देव सवितर्युञ्जते मन उत युञ्जते धिय आतून
इन्द्र क्षुमन्तं मा चिदन्पद्विशंसत भैते वदन्त्वित्यर्बुदम् ।

एतत्सूक्तमर्बुदनामधेयं भवति ।

प्रागुत्तमाया आ वक्तुञ्जते प्र वो गावाण इति ।

सूक्ते आवेधेतेति शेषः । अर्बुदस्य प्रागुत्तमाया इत्यर्थः ।

सूक्तयोरन्तरोपरिष्ठात्पुरस्ताद्वा पावमानी
रोप्य यथार्थमा वाऽऽग्रहग्रहणाच्छिष्टया
परिधाय वेद्यं यजमानस्योष्णीपम् ।

सूक्तयोः परिष्ठात्पुरस्ताद्धेति संबन्धः । सूक्ते इत्यध्याहृत्यान्तरशब्देन संबन्धः ।
त्रयाणामन्यतैमसिन्स्था (मे स्था) ने पावमानीरावपेत यथार्थं यावत्प्रयोजनमित्यर्थः ।
यावदभिव्यवमिति तदारम्भ आरम्भविधानात्तत्रैव ग्राणां व्यापारसंभवादस्य च ग्रावस्तोत्र-
त्वादिति । आग्रहग्रहणाद्वा ग्रावस्तोत्रान्तर्मावेऽपि पावमानीनां पूयमानसोमाभिधानात्सं-
पूयमानः सोमस्तावन्तं कालमनुवर्तत इति कृत्वेदमुच्यते । शिष्टयाऽर्बुदस्योत्तमया परिधाय
वेद्यं यजमानस्योष्णीपं यजमानाय दातव्यमित्यर्थः ।

आदाय यथार्थमन्येष्वहःसु ।

यजमानाय दत्ते तस्यार्थप्राप्तमुच्यते नाप्राप्तं विधीयतेऽनेन-सूत्रेण । दानमप्यत्र हस्ता-
द्वस्तान्तरसंक्रमणमात्रं यजमानस्यैव तत्त्वमिति ।

प्रतिप्रयच्छेदितरेषु ।

अनन्त्येष्वहःसु येनेदं दत्तं तस्मा एव पुनः प्रयच्छेदिति प्रतिशब्दसंबन्धादवगम्यते ।

अथापरमभिरूपं कुर्यादिति गाणगारिः ।

अपरमिति । अपरमिदं ग्रावस्तोत्रं न पूर्वमित्यर्थः । प्रकृताविदं न प्रवर्तत इति
भिक्षविषयत्वादपरशब्दप्रयोगो युक्तः । कार्यविशेषे तल्लिङ्गस्य विधानदेवाभिरूपत्वे सिद्धेऽ-
भिरूपावचनं कार्यव्यत्यासे तृचव्यत्याससिद्धचर्चम् । गाणगारिवचनं पूजार्थम् ।

आप्पायस्व समेतु त इति तिस्रो मृजन्ति त्वा दशक्षिप
एतमुत्पं दशक्षिपो मृज्यमानः सुहस्त्या दशभिर्विषस्यतो
दुहन्ति सप्तैकामधुक्षत्पिप्युपीमिषमा कलशेषु धावति पवित्रे

परिपिच्यते इत्येका कलशेषु धावति इषेनो वर्म विगाहत
द्वे एतासामर्बुदस्य चतुर्थीमुद्धृत्य तृचान्तेषु तृचानवदध्यात् ।

एतां द्वादश ऋचोऽनुक्रान्तास्ताश्चत्वारस्तृचा भवन्ति । अर्बुदस्य चतुर्थमुद्धर्तव्या ।
उत्तमा परिधानीया । शिष्टा द्वादश । ता अपि चत्वारस्तृचा भवन्ति । एतासां पावमा-
नानां तृचान्तेष्वर्बुदस्य तृचानवदध्यात् । विपरीतं वा । अत्र विशेषो न शक्यते वक्तुं
दुरवगमत्वात् ।

आप्याप्यमाने प्रथमम् ।

आप्याप्यनमुदकसेकः ।

सृज्यमाने द्वितीयम् ।

मार्जनं चूर्णमादाय हस्ताभ्यां पेपणम् ।

दुह्यमाने तृतीयम् ।

दोहनं प्रसिद्धम् ।

आसिच्यमाने चतुर्थम् ।

आसेचनमाभिषेगेण द्रवीकृतस्याऽऽघवनीये संभरणम् ।

पृहच्छब्दे बृहच्छब्दे चतुर्थम् ।

निमित्तावृत्तावावृत्त्यर्थं बीप्सावचनम् ।

मा चिदन्यद्विशंसतेति यदि ग्रावाणः संह्रादेरन् ।

संहादनं शब्दनम् । अत्रापि निमित्तावृत्तावावृत्तिरस्ति । अस्यां ऋचो निमित्तामा-
वेऽपि प्रयोगः स्वस्थाने चतुर्थ्या उद्धारवचनादिदमवगम्यते ।

समानमन्यत् ।

अर्बुदपावमानाम्योऽन्यत्सर्वं समानं भवतीत्यर्थः ।

अर्बुदमेवेत्येके ।

अवधारणादिदेव सूक्तं नान्यत्किञ्चित् ।

प्र वो ग्रावाण इत्येके ।

अत्राप्यवधारणं द्रष्टव्यम् ।

उक्तं सर्पणम् ।

प्रसर्पणमत्र कर्तव्यमित्यर्थः ।

स्तुते माध्यन्दिने पवमाने विहृत्याङ्गारान् ॥ १२ ॥

दधिघर्मेण चरन्ति प्रवर्ग्यवांश्चेत् ।

अङ्गारविहरणवचनं तत्कालपरिज्ञाने तद्व्यापारपरिहारे यत्नकरणार्थम् । दधिघर्मो नाम कर्मविशेषः । तेन चरन्ति प्रवर्ग्यवांश्चेदयं क्रतुः । न चेन्न कर्तव्यो दधिघर्मः ।

तस्योक्तमृगावानं घर्मेण ।

तस्येतिवचनं योगविभागार्थम् । योगविभागप्रयोजनमप्रवर्ग्येऽपि दधिघर्मस्य विधेः प्रापणमिति । घर्मेणेतिवचनमृगावानादन्यस्य घर्मेण संबद्धस्यैकश्रुत्यस्यापि प्रापणार्थम् । तेनोत्तिष्ठतावपश्यतेत्याः शंसत्यादिचोदनाभावेऽप्यैकश्रुत्यं भवति ।

इज्यामक्षिणश्च ।

इज्या च घर्मेण व्याख्याता । भक्षिणश्च घर्मेणैव व्याख्याताः । भक्षिशब्दे न कर्तु-
पलक्षणार्थं प्रयुज्यते कथं तर्हि * स्वात्मनोऽपि विधेयत्वाय । तेन भक्षस्य भक्षकर्तृणां च घर्मवत्ता विधीयते ।

‘होतृवदस्वेत्युक्त उत्तिष्ठतावपश्यतेत्याह ।

अस्यां लिङ्गजनितमेव कार्यम् । आहेतिवचनमस्या अनुवाक्यात्वं मा भूदित्येवमर्थम् ।
तेनोत्तिष्ठतावपश्यते मवति + । अनयाऽध्वर्युपैपरूपमभिवानं क्रियते ।

भ्रातं हविरित्युक्तः भ्रातं हविरित्यन्वाह ।

इयमनुवाक्या ।

भ्रातं मन्य ऊधनि भ्रातमग्राविति यजति ।
अग्रे वीहीत्यनुवपदकारो दधिघर्मस्याग्रे वीही-
ति वा मयि त्यदिन्द्रियं बृहन्मयि ह्युन्नमुत
क्रतुः । त्रिश्रुदधर्मो विमानु म आकूत्वा मनसां
सह विराजा ज्योतिषा सह तस्य दोहमशीय ते
तस्य त इन्द्रपीतस्य त्रिहुच्छन्दस उपहूतस्योप-
हूतो भक्षयामीति यक्षजपो यं धिष्ण्येवंतां प्राञ्च-

* क. — भक्षयापि । + प — अस्या अन्ते णववक्षणे विचारः क्रमाधानदृष्टये लिखितः ।
अध्वर्युणामपि वचनम् । यद्यभ्रातो यमघनेत्युच्यमान इति ।

१ घ. “ज्याध घ” । २ स. ग. “द्वोऽत्र क” । ३ स. ग. धर्म । आरेति वचनमस्या
अनुवाक्ये म° ।

मङ्गारैरभिविहरेयुः । पश्चात्स्वस्य धिष्ण्यस्योप-
विश्योपहवमिष्ट्वा परित्वाऽग्रे पुरं वयमिति जपेत् ।

धिष्ण्यवतां मध्ये यं कंचिद्धिष्ण्यवन्तं धिष्ण्यम् प्राञ्चं सन्तं यद्यङ्गारैरभिविहरेयुस्तस्य
नैमित्तिकमिदं, पश्चात्स्वस्य धिष्ण्यस्योपविश्योपहवं यजमानादिष्ट्वा परित्वाऽग्रे पुरं वय-
मिति जपेत् ।

अनिष्ट्वा दीक्षितः ।

दीक्षितस्योपहवयाचनप्रतिषेधाददीक्षितस्योपहवयाचनं यजमानादिति गम्यते । अस्थैव
नैमित्तिकस्य निमित्तापत्तिकालादन्यत्राऽऽज्ञानं तृतीयसन्धेऽप्यस्य नैमित्तिकस्य प्राणार्थम् ।

सवनीयानां पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा पशुपुरोळाशेन चरन्ति ।

प्रकृतिप्राप्तस्य पशुपुरोळाशस्य कञ्चनविधिरयम् ।

अक्रियामेकेऽन्यत्र तदर्धवादवदनात् ।

तस्य पुरोळाशस्याक्रियामेक. आचार्या मन्यन्ते हेतुबलात् । सोऽयं हेतुः 'अन्यत्र
तदर्धवादवदनात्' इति । तत्प्रयोजनो वादस्तदर्धवादः । तस्य वदनं तदर्धवादवदनम् ।
तत्प्रयोजनवादस्यान्यत्र वदनादित्यर्थः । अन्यत्रेति सूक्तवाकप्रैष उच्यते । तत्रावीवृधत्
पुरोळाशैरित्याज्ञातम् । पुरोळाशैरिति बहुवचनदर्शनात्सवनीयदेवताऽत्राभिधीयते न पशु-
पुरोळाशदेषतेति गम्यते । तेनात्र प्रकृतिप्राप्तमभिवानमपश्यन्तोऽकरणनिमित्तमेवेदमभि-
धानमिति मन्यमाना अक्रियामुक्तवन्तः ।

क्रियामाश्मरथ्योऽन्विताप्रतिषेधात् ।

अतिदेशप्राप्तस्य प्रतिषेधाभावादाश्मरथ्यः पशुपुरोळाशस्य क्रियामेव मन्यते । आश्म-
रथ्यग्रहणं तस्य पूजनार्थं न विकल्पार्थम् । तस्मात्पशुपुरोळाशः कर्तव्य एव । यत्पुनरिदम्—
'अन्यत्र तदर्धवादवदनात्' इत्यनभिधानादकरणमुक्तं तदयुक्तं प्राप्तस्य प्रतिषेधाभावात्
करणमेवेति । अनभिधानं पुनर्यत्सूक्तवाकप्रैष उक्तं तदहेतुरेव । प्रत्यक्षपठिते मन्त्रेऽभिधा-
नशक्तिर्नास्ति चेदनभिधानमस्तु किं कुर्मः । यथाकथंचिदभिधानं वा कल्पनीयम् ।

**पुरोळाशाद्युक्तमा नाराशंससादनात् । न त्विह द्विदे-
वत्या एतस्मिन्काले दक्षिणा नीयन्तेऽहीनैकाहेपु ।**

अधिकृते काले पुनः कालविधानं यत्रानुसवनं दक्षिणानयनं किञ्चित् तत्र त्रिष्वपि सव-

* घ.—अत्र प्राणभक्षः वर्धितः सप्तमे पौष्कशिपात्रेण भाक्षिण इत्यत्र ।

नेषु नाराशंससादनोत्तरकाल्येव दक्षिणानयनमित्येवमर्थम् । अहीनैकाग्रहणं सत्रेष्वात्म-
दक्षिणाऽपि भास्तौति सूचनार्थम् ।

कृष्णाजिनानि धून्वन्तः स्वयमेव दक्षिणापथं यन्ति ।
दीक्षिताः सत्रेष्विदमहं मां कल्याण्यै कीर्त्यै तेजसे
यशसेऽमृतत्वायाऽऽत्मानं दक्षिणां नयानीति जपन्तः ।

दीक्षितवचनं पत्नीनिवृत्त्यर्थम् । 'सत्रवचनमसत्रेष्वस्य समुच्चयस्य निवृत्त्यर्थम् ।
आत्मानं दक्षिणां नयानीति मन्त्रवादः सत्राणामदक्षिणत्वस्तुतिपस्तत्वात्ताऽऽत्मदक्षिणत्वं
विधातुं शक्नोति ।

उत्क्षेप्यमाणास्वाग्नीधीय आहुती जुह्वति ।

उत्क्षेप्यमाणासु दक्षिणासु दक्षिणाद्रव्येष्वित्यर्थः । केनचिन्मानविशेषेण दक्षिणाद्रव्याणि
दक्षिणकाले नेतव्यानि । तत्क्षणात्पूर्वक्षणे सर्वं अस्मिन् आहुती जुह्वति ।

वदानीत्यग्निर्वदति वायुराह तथेति तत् । हन्तेति चन्द्रमाः
सत्यमादित्यः सत्यमोमापस्तसत्यमामरन् । दिशो यज्ञस्य
दक्षिणा दक्षिणानां प्रियो मूयासं स्वाहा । प्राचि ह्येधि
प्राचि जुषाणा प्राच्याज्यस्य वेतु स्वाहेति द्वितीयाम् ।

द्वितीयामग्रहणं मन्त्रभेदप्रदर्शनार्थं न द्वयोरग्रहणोरेतावानेको मन्त्र आवर्तयितव्य इति ।

क इदं कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्र-
हीता कामं समुद्रमाधिश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि
द्यौस्त्वा वदतु पृथिवी प्रतिगृह्णात्वित्यतीतास्वनुमन्त्रयेत प्राणि ।
विहारदेशमतीत्य नीतिषु दक्षिणाद्रव्येषु तन्मध्ये यत्प्राणि द्रव्यं तदेतेनानुमन्त्रयते ।

अभिमृशेदप्राणि ।

तन्मध्ये यत्प्राणि तदभिमृशेत् ।

कन्यां च ।

अभिमृशेदिति शेषः । दैवेन विवाहप्रकारेण तदा यदि कन्या दीयते तामप्यभिमृशेत्,
अनेनैव मन्त्रेण । न द्याद्यादिविदमभिमर्शनमस्ति, ऋतुसंवन्धमावात् ।

सर्वत्र चैवम् ।

सर्वत्र वैतानिक इष्टिश्चादोषेन प्रतिगृहीयात् । न त्विहैवेति नै बहिर्वेदि प्रसङ्गा-
भावात् ।

प्रतिगृह्याऽऽग्नीधीयं प्राप्य हविरुच्छिष्टं
सर्वं प्राश्नीयुः प्राश्य प्रतिसृज्य ॥ १३ ॥

॥ १३ ॥

मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरन्ति ।

मरुत्वदेवत्यो मरुत्वतीयः । गतार्थं सूत्रद्वयम् ।

इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं होता यक्षदिन्द्रं मरुत्वन्तं सजोषा
इन्द्र सगणो मरुद्भिरिति मक्षयित्वैतत्प्राञ्चं मरुत्वतीयं शस्त्रं शंसेत् ।

मक्षयित्वेतिवचनं शस्त्रकालोपदेशार्थम् । मरुत्वतीयमिति शस्त्रनाम ।

अध्वर्यो शोसावोमिति माध्यन्दिने शस्त्रादिपवाहावः ।

माध्यन्दिने सवने यानि शस्त्राणि होतुर्होत्रकाणां च तेषामेवंरूप आहावो विधीयते ।
महुवचनं होत्रकशस्त्रभिरग्रहार्थम् ।

आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुत-

मन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरी ।

पुनर्मरुत्वतीयवचनं सर्वशस्त्राधिकारात् । प्रतिपदनुचराविति संज्ञे ययासंस्मरेण द्वयो-
स्तृचयोः ।

इन्द्र नेदीय एदितीन्द्रनिहवः प्रगाथः ।

इयमपि संज्ञा ।

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः ।

प्रगाथ इति शेषः । इयमपि संज्ञैव ।

तृचाः प्रतिपदनुचरा द्वृचाः प्रगाथा आऽतोऽर्धर्चं सर्वम् ।

शस्त्राणामादिभूतमाज्यमारम्यास्माद्ब्राह्मणस्पत्यात्सर्वमर्धर्चं भवति । आज्यमारम्य
माक्ष्णस्पत्यपर्यन्तं सर्वमर्धर्चशस्यं भवतीत्यर्थः ।

सर्ववचनात्प्रकृतौ विकृतौ च त्रिष्टुप्तादीनि पङ्क्तिर्वा विच्छन्दो वाऽस्मिन्नवधौ यदा-
गच्छति तत्सर्वमर्धर्चमिति गम्यते ।

स्तोत्रियानुरूपाः प्रतिपदनुचराः प्रगाथाः सर्वत्र ।

एते च सर्वत्रार्धर्चशः शस्याः । प्रगाथस्यार्धर्चशंसनविधानं बृहतीकारणसे चतुर्थषष्ठयोः
पादयोः पुनर्द्विरभ्यस्तयोरवसानविध्यमावात्समास्नायप्रसिद्धैर्धर्चावसानं न प्राप्नोतीति

तत्रावसानप्राप्त्यर्थम् । सर्वप्रवचनं छन्दोगप्रत्ययप्राप्तस्थावि प्रगायस्थोऽस्मिन्शंस्यमानस्यैतद-
वसानं भवतीत्येवमर्थम् ।

प्राक्च च्छन्दांसि त्रैष्टुमात् ।

गायत्र्यादीनि पङ्क्त्यन्तान्यर्धर्चशः शंस्यन्तीत्यर्थः ।

सर्वाश्चैवाचतुष्पदाः ।

गायत्र्यादीनां च सप्तानामक्षरपरिमाणमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न पादविन्यासः । तत्र
बृहत्त्यन्तानां पादविन्यासानपेक्षया सर्वप्रकाराणामर्धर्चशंसनमुक्तम् । पङ्क्त्या अप्य-
पञ्चपदाया अर्धर्चशंसनेमेव । पञ्चपदायास्तु वक्ष्यति । तत्र पङ्क्त्या उत्तरेषु त्रिषु च्छन्दःसु
या अचतुष्पदास्तासामर्धर्चशंसनमनेन विधीयते । सर्वग्रहणं वृषाकप्यतिदिष्टेऽप्येव या
मरुत्यर्धर्चशंसनेमेवेत्येवमर्थम् ।

पङ्क्तिषु द्विरवस्थेह्योर्द्वयोः पादयोः ।

अयं विधिः पञ्चपदास्वेव । पङ्क्तिषु द्विरवस्थेदित्यस्य विधेः पञ्चपदास्वेव संभवात् ।

अर्धर्चशो वाऽऽश्विने ।

आश्विने शखे याः पङ्क्त्यस्तासामर्धर्चशंसनं पङ्क्तिशंसनं वा भवतीति विक-
सोऽयं विधीयते । तत्रार्धर्चशस्यान्तर्मतानामर्धर्चशंसनं स्वतन्त्राणां पङ्क्तिशंसनमेवेति
विनिवेशो युक्तः ।

पच्छः शस्यगतां तु पच्छः ।

शंसने क्रियमाणेऽयं विशेषः । सर्वत्र विषये पच्छःशस्यसूक्तगताया एकरयाः पङ्क्तेः
पच्छः शस्यते, तत्र सूक्तमुखीयोदाहरणम्—‘ अर्वाग्रपम् ’ इति चैवमादि । ‘ नमोवाकः ’
इत्यर्धर्चशः शस्या । स्वाहाकृतस्येत्यस्याः पङ्क्तिशंसनम् ।

समासमुत्तमे पदे ।

पङ्क्त्याः पच्छःशंसने क्रियमाणे ये उत्तमे पदे अतिरिच्येते तयोः समासं कृत्वा
शंसेत । उत्तमे पदे समस्य शंसेदिति वा योजना ।

पच्छोऽन्यत् ।

उक्तादन्यत्पच्छः शंसेत । यदिदमर्धर्चशंसनविधानं सामिधेय्यतिदेशप्राप्तमप्युद्दिश्यते
तत्पच्छःशस्यविषयनियमार्थं न स्वरूपाविधानपरम् ।

तत्रावसानप्राप्त्यर्थम् । सर्वप्रवचनं छन्दोगप्रत्ययप्राप्तस्यापि प्रगायस्थोऽस्मिन्शंस्यमानस्यैतद-
वसानं भवतीत्येवमर्थम् ।

प्राक्च च्छन्दांसि त्रैष्टुमात् ।

गायत्र्यादीनि पङ्क्त्यन्तान्यर्धर्चशः शंस्यन्तीत्यर्थः ।

सर्वाश्चैवाचतुष्पदाः ।

गायत्र्यादीनां च सप्तानामक्षरपरिमाणमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न पादविन्यासः । तत्र
बृहत्यन्तानां पादविन्यासानपेक्षया सर्वप्रकाराणामर्धर्चशंसनमुक्तम् । पङ्क्त्या अप्य-
पञ्चपदाया अर्धर्चशंसनमेव । पञ्चपदायास्तु वक्ष्यति । तत्र पङ्क्त्या उत्तरेषु त्रिषु च्छन्दःसु
या अचतुष्पदास्तासामर्धर्चशंसनमनेन विधीयते । सर्वग्रहणं वृषाकप्यतिदिष्टेऽप्येव या
मर्त्यैर्धर्चशंसनमेवेत्येवमर्थम् ।

पङ्क्तिषु द्विरवस्थेद्वयोर्द्वयोः पादयोः ।

अयं विधिः पञ्चपदास्त्वेव । पङ्क्तिषु द्विरवस्थेदित्यस्य विधेः पञ्चपदास्त्वेव संभवात् ।

अर्धर्चशो वाऽऽश्विने ।

आश्विने . शब्दे याः पङ्क्त्यस्तासामर्धर्चशंसनं पङ्क्तिशंसनं वा भवतीति विक-
लोऽयं विधीयते । तत्रार्धर्चशस्यान्तर्मतानामर्धर्चशंसनं स्वतन्त्राणां पङ्क्तिशंसनमेवेति
विनिवेशो युक्तः ।

पच्छः शस्यगतां तु पच्छः ।

शंसने क्रियमाणेऽयं विशेषः । सर्वत्र विषये पच्छःशस्यसूक्तगताया एकस्याः पङ्क्तेः
पच्छः शस्यतैव, तत्र सूक्तमुखीषोदाहरणम्—‘अर्वाग्रपम्’ इति चैवमादि । ‘नमोवाकः’
इत्यर्धर्चशः शस्या । स्वाहाकृतस्येत्यस्याः पङ्क्तिशंसनम् ।

समाप्तमुत्तमे पदे ।

पङ्क्त्याः पच्छःशंसने क्रियमाणे ये उत्तमे पदे अतिरिच्येते तयोः समाप्तं कृत्वा
शंसेत् । उत्तमे पदे समस्य शंसेदिति वा योजना ।

पच्छोऽन्यत् ।

उक्तादन्यत्पच्छः शंसेत् । यदिदमर्धर्चशंसनविधानं सामिधेय्यतिदेशप्राप्तमप्युद्दिश्यते
तत्पच्छःशस्यविषयनियमार्थं न स्वरूपविधानपरम् ।

पादैस्वसायार्धचान्तैः संतानः ।

इदं पच्छःशस्यप्रकारप्रदर्शनार्थम् । ' अर्धचान्तैः संतानः ' इत्यर्धचान्ति प्रणवं कृत्वा तैः संतानः कर्तव्यः ।

अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यष इति धाप्याः ।

धाप्या इति नाम ।

प्र च इन्द्राय बृहत इति मरुत्वतीयः प्रगाथः ।

इदमपि नाम ।

जनिष्ठा उग्र इति ।

इदं सूक्तम् ।

एकभूपसीः शस्त्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्यात्सर्वत्र ।

एतस्य सूक्तस्यार्धा एकाधिकाः शस्त्वा तदन्तराले ' इन्द्रो मरुत्वान् ' इत्येतां निविदं दध्यात् । अर्धा इति ब्राह्मणाद्व्यस्यते ' तस्यार्धाः शस्त्वाऽर्धाः परिशिष्य मध्ये निविदं दधाति ' इति । सर्वश्रग्रहणं सूक्तमुखीयायां सत्यामपि तां मुक्त्वा सूक्तस्यैवैकभूपसीर्ध्वः शस्त्वा निविद्वेयेत्येवमर्थम् ।

॥ त्रिमयुजासु माध्वंदिने ।

सवनवचनं विस्पष्टार्थम् ।

एकां तृचे । अर्धा युग्मासु ।

शस्त्वेत्यनुवर्तते ।

एकां शिष्ट्वा तृतीयसवने ।

निविदं दध्यादित्यनुवर्तते ।

अक्षिणी मृजानः परिदध्याध्यायज्ञेन आत्मनः ।

उभयं कुर्वन्परिदध्यात् । एतन्निष्पत्तिं वचनेषु कर्तव्यम् । एनः पापम्, आत्मन इति वचनात् यजमानस्येति गम्यते ।

अन्यत्राप्येतया परिदधदेवम् ।

अतिदेशप्राप्तायां वचनाद्वेऽपि भवति । इदं तु वचनं ' जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति माध्वंदिने ' इत्युपदेशप्राप्तायां प्राप्नोति ।

उक्थं वाचीन्द्राय गृण्वते त्वेति शस्त्वा जपेद्ये

त्वा हि हत्ये मववन्नवर्धन्निति याज्या ॥ १४ ॥

॥ १७ ॥

निष्केवल्यस्य ।

अधिकारोऽयम् । निष्केवल्यमिति शस्त्रनाम ।

अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति
प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ यदि रथतरं पृष्ठम् ।

रथतरमिति सामविशेषः । पृष्ठमित्यास्मिन्स्थाने ज्योतिष्टोमाङ्गभूतं *सामाभिग्वक्त*
अङ्गशरसंवाद्यस्तुतिजन्यं शास्त्रैकसमधिगम्यं कार्यमुच्यते । तत्र यदि रथतरं पृष्ठं पृष्ठमि-
त्ययमर्थः—यदि पृष्ठकार्ये रथतरं साम कुर्युश्छन्दोगा इति । एवं बृहत्पृष्ठं वैरूपं पृष्ठमि-
त्येवमादिषु वेदितव्यम् । सामानाधिकरण्यं त्वौपचारिकमिति मन्तव्यम् । प्रगाथवचनं
द्वृचप्रहणार्थम् । स्तोत्रियानुरूपवचनं तृचत्वादिसिद्धयर्थम् ।

यद्यु वै बृहत्त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति ।

प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपावित्यनुवर्तते ।

प्रगाथा एते भवन्ति ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । यद्येतेषु द्वृचेषु च्छन्दोगा द्विपदोत्तराकारं तृचं कृत्वा
स्तुषन्ति तथाऽऽयस्माभिर्द्वृचा एव कृत्वा शंस्तव्याः, न यथास्तुतं तृचाकारं शंस्तव्या
इत्यर्थः ।

तां द्वे तिस्रस्कारं शंसेत् ।

अनभ्यासेन तृचाकारस्तवने द्वृचा एव न तृचाः कर्तव्या इत्युक्तम् । इदानीमभ्यासेन
तृचाकारस्तवने तान्प्रगाथान्द्वे अथौ सत्यावभ्यासेन तिस्र अचः कृत्वा शंसेदिति सूत्रार्थः ।

तदेवंप्रकारमित्याह—

चतुर्थपष्ठौ पादौ बार्हतः प्रगाथे पुनरभ्यसित्वोत्तरयोरवस्येत् ।

बृहतीसतो+बृहत्योर्यौ द्वृचः स बार्हतः प्रगाथ इत्युच्यते । ककुप्सतोबृहत्योः काकुम
इति बार्हताधिकारे पुनर्बार्हतवचनमधिकृतानामप्यस्य विधेः प्रापणार्थम् । तस्मिन्चतुर्थपष्ठौ
पादौ पुनैरभ्यस्य सप्तमपञ्चमयोः पादयोरवस्येत् । अत्रावसानार्थ्यासौ विधीयेते । एवंकृते
पूर्वा बृहत्सुत्तरे ककुमौ भवतः ।

* क.—एषीभूतानि । + छ.—अयुजौ नामतो सतो बृहती ।

१ ल. ग. घ. स. °ते । य° । २ छ. च. पृष्ठ° । ३ ल. ग. घ. °नदि° । ४ ल. ग.
घ. म्यासो वि° । ५ ल. ग. घ. °भीयते ।

बृहतीकारं चेत्तावेव द्विः ।

वृहतीं कृत्वा शंसनं वृहतीकारमित्यर्थः । यदि तिस्रो बृहत्य एव चिकीर्ष्यन्ते तदा तावेव पादौ पुनर्द्विरभ्यस्य तत्रैवावस्थेत् । तत्रैवावसानलामार्थं प्रगाथस्यार्धशंसनविधानमित्युक्तम् ।

तृतीयपञ्चमी तु काकुमेष्टु ।

एतेष्वेतावभ्यस्योत्तरयोरवस्थेत् । उत्तरयोरवस्थेदित्यत्रानुवर्तते । तदनुवर्तनमपि प्रगाथस्यार्धशंसनविधिबलात्पूर्वत्र निष्प्रयोजनमेवावतिष्ठते । अत्र तु प्रयोजनमस्तीत्युक्तम् ।

प्रत्यादानाद्युत्तरा ।

अभ्यस्यतीति शेषः ।

एवमेतत्पृष्ठेष्वहःस्विन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यान् ।

* एतत्पृष्ठेष्विति समासनिर्देशादेतदेवत्यवधार्यते । एतच्छब्देन प्रकृतत्वाद्बृहद्रथंतरे उच्येते । एतदुक्तं भवति—येष्वहःसु बृहद्रथंतरं वा तयोः संहतिर्वा पृष्ठकार्यं भवति तत्र यथा बृहद्रथंतरस्तोत्रियानुरूपयोः शंसनं भवति तद्वदिन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यांशंसेत् । तयोस्तु शंसनं यथास्तुतमिति वक्ष्यति ।

बृहतीकारमितरेषु पृष्ठेषु ।

बृहद्रथंतराभ्यामितरेषु पृष्ठेषु तान्वृहतीकारं शंसेत् । इतरेष्वित्यसमासनिर्देशादितरसत्तामात्रेऽपि बृहतीकारमेव भवति । तेन 'अतोऽयामि रथंतरेणाग्रे ततो वैराजेन' इत्यत्र यद्यपि बृहद्रथंतरे पृष्ठं तथाऽपि वैराजसंबन्धाद्बृहतीकारमेव भवतीति ।

बृहद्रथंतरयोश्च नृचस्थयोः ।

यदा बृहद्रथंतरे गायत्रीषु वाऽन्यासु वाऽनभ्यस्तासु तिसृष्वक्षुस्तुवते स्वयोन्यिषु वा द्विपदोत्तराकारं तदाऽपीन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यान्बृहतीकारं शंसेत् ।

होत्रकाश्च येषां प्रगाथाः स्तोत्रियानुरूपाः ।

येषां होत्रकाणां प्रगाथाः स्तोत्रियानुरूपा भवन्ति तेऽपीन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यवत्तांशंसेषुः ।

सर्वमन्यद्यथास्तुतम् ।

उक्तादन्यत्सर्वं यथास्तुतं शंसेत् । सर्वग्रहणं बृहद्रथंतरयोः स्तोत्रियानुरूपसंग्रहार्थम् ।

* क.—एते पृष्ठे येष्वहःसु ।

परिमितशस्य एकाहः ।

परितः सर्वतो मितं शस्यं यस्याहुः स परिमितशस्यः । एतदुक्तं भवति—यः स्वकी-
यैर्धर्मजातैरुपदेशत एव परिपूर्ण इति । स चैकेनाह्वा समाप्यत इत्येकाहः । अनेन प्रकारेण
परिमितशस्यशब्देन प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोम उच्यते । योऽयमधिकृत एकाहः स सर्वत
औपदेशिकशस्य इत्यर्थः । एवं चेच्छस्यविशेषणं किमर्थम्, अन्यदपि धर्मजातं तस्यो-
पदेशादवगतमेव । अत्रोच्यते । सत्यमेवं, किंत्वत्र विशेषोऽस्ति । सोमद्रव्यसंबन्धिनो ये
धर्मा उत्पत्तिविध्यनुप्रवेशिनस्ते चतुःसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य साधारणाः । ये पुनरधिकार-
विध्यनुप्रवेशिनो दीक्षणीयादयः स्मृतशस्त्रादयश्च त उपदेशतोऽग्निष्टोमस्यैवातिदेशत एवो-
क्त्यादीनामपि संस्थानामित्यनेन विशेषेण शस्यविशेषणं कृतवानाचार्यः । तस्य चैकाहत्वं
प्रसिद्धमेवोच्यते तेन शब्देनास्य संन्यवहारार्थम् ।

स यद्युभयसामा यत्पवमाने तस्य योनिरनुरूपः ।

स प्रकृत एकाहो यद्युभयसामा स्यात् । बृहद्रथंतरसामा स्यादित्यर्थः । उभयसामत्वं
नामैवं भवति—बृहद्रथंतरं वा पृष्ठस्थाने मवतीतरत्पवमान इति । तत्र यत्पवमाने भवति
तस्य योनिं निष्केवल्यस्यानुरूपं कुर्यात् । क्षनियस्यायमर्थः प्रत्यक्षाम्नात एव, इदं तु
सूत्रवचनं सर्वार्थत्वाद्योच्यते ।

योनिस्थान एवैनान्यत्र शंसेत् ।

अन्यत्रेष्टुक्क्यादीन्यपि गृह्यन्ते । अग्निष्टोमादन्यो यः कश्चिदुभयसामैकाहः संस्था
वा बृहद्रथंतरसामा स्यादित्यर्थः । तत्र यत्पवमाने कृतं तस्य योनिं योनिस्थान एव
शंसेत् ।

योनिस्थानमाह—

ऊर्ध्वं धायाया योनिस्थानम् ।

निष्केवल्ये धायाया ऊर्ध्वं यत्स्थानं तद्योनीनां स्थानं शंसनस्थानमित्यर्थः ।

अनेकानन्तर्ये सकृत्पृथग्वाऽऽह्वानम् ।

अनेकासां सामयोनीनां सहशंसने प्राप्त आदावेव सर्वासामाहावः सकृत्कर्तव्यः, प्रति-
योनि वेति विकल्पः । 'तेम्यश्चान्यदनन्तरम्' इत्यनेनाऽऽदौ सकृदाहावः प्राप्त एवो-
त्तरत्र विकल्पेन विधीयते ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. झ. 'परिमितः । २ ख. ग. 'चेचस्य वि' । ३ क. 'ने कृतं त' । च.
'ने कृतं तस्य योमियोनिस्थाने भवति । त' । ४ क. 'साम स्या' । ५ घ. 'ति क' ।
६ घ. 'रवि' ।

एवमूर्ध्वमिन्द्रनिह्वात्प्रगाथानाम् ।

ब्राह्मणस्तियमरुत्वतीयसामप्रगाथा यदाऽनेके सह संगच्छेद्युस्तदा तेष्वपि सङ्कटपृ-
ग्वाऽऽहावः कर्तव्यः । अत्र सर्वत्राऽऽहोवे प्राप्तेऽनेनाऽऽद्येषु विकल्पो विधीयते ।

यद्वा वानेति धाव्या पिवा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः ।
संज्ञाशब्दवैतौ ।

इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रां निविदं दध्यात् ।

इन्द्रो देवता यस्याः सैन्द्री निक्त् ।

अनुब्राह्मणं वा स्वर उक्थं वाचीन्द्रायेपशृण्वते त्वेति
शस्त्वा जपेत्पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या ॥ १५ ॥

होत्रकाणां माध्यन्दिनेऽपि शस्त्राणि भवन्तीत्युक्तम् । तान्येतानीत्याह—

होत्रकाणां कया नखित्र आ भुवत्कया त्वं न ऊत्था कस्तमिन्द्र त्वा
वसुं सद्यो ह जात एवा त्वामिन्द्रो शं नु पु णः सुमना उ पाक इति
याज्या तं वो वस्मसृतीपहं तच्चा यामि सुवीर्यमिति प्रगाथो स्तोत्रिया-
नुरूपा उदुत्थे मधुमत्तमा इन्द्रः पूभिदुदु ब्रह्माण्यजीपी वज्री वृष-
भस्तुरापाळिति याज्या । तरोमिर्वा विद्वसुं तरणिरित्तिपासतीति
प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपा उदिन्वस्य रित्यते मूय इदिमामूष्वित्युपो-
त्तमामुन्दरेत्सर्वत्र पिवा वर्धस्व तव वा सुतास इति याज्या ॥ १६ ॥

अत्रोपोत्तमामुन्दरेत्सर्वत्रेत्युक्तम् । तस्य सर्वत्रग्रहणस्य प्रयोजनमन्यत्राध्येति येत्यनेना-
न्यत्रग्रहणेन तुल्यम् । अस्मिन्नवसरे सक्नसंस्थानिमित्तं कर्म कर्तव्यम् ॥ १६ ॥

अथ तृतीयसवनमुत्तमस्वरेण ।

स्वग्रहणं पूर्ववद्वाधकत्राधनार्थम् । तेन पाशुके हविःसंप्रचारेऽयुत्तमः स्वरः सिद्धो
भवति ।

आदित्यग्रहेण चरन्ति ।

आदिरयो देवता यस्य ग्रहस्य स आदित्यग्रहस्तेन चरन्ति ।

* प. अयं सामप्रगाथो रथंतरे पृष्ठ एव । वृद्धी तृभयं शृणवच्च न इति सामप्रगाथ इति-
समे तृतीयसङ्ख्यान्ते कथ्यते । वैरूपादिष्वपि सामप्रगाथविज्ञेयास्तत्रैव द्रष्टव्याः ।

१ ड. च. झ. "नेनानाये" । २ ख. ग. घ. ङ. च. झ. "प्येतये" । ३ ४ ख. ग. "य" ।
तस्मिन् ।

आदित्यानामवसा नूतनेन होता यक्षदादि-
त्यान्प्रयान्प्रियधान्न आदित्यासो अदिति-
मादयन्तामिति नैतं ग्रहमीक्षत ह्यमानम् ।

अत्र प्रतिषेधान्नियमेन नेक्षेत । तेनान्यत्रानियमः ।

स्तुत आर्भवे पवमाने विहृत्याङ्गारान्मनोतादि पश्चिच्छान्तं
पशुकर्म कृत्वा पुरोळाशाशुक्तमा नाराशंससादनात् ।

कर्तव्यमिति शेषः । विहरणोपदेशस्तत्कालपरिज्ञानात्तद्व्यापपरिहारार्थः । अत्रापि
द्विदेवस्या न सन्ति । पश्चिच्छान्तं कर्मस्येतावतैव सिद्धे पशुग्रहणं ब्रह्मणः पशुवदासनप्रा-
प्त्यर्थम् । तेनैतस्मिन्नवसर आहवनीयस्य दक्षिणत आसनं भवति ।

सन्नेषु अदिष्टात्पुरोळाशस्य तिस्रस्तिष्ठः पिण्डेषो
दक्षिणतः प्रतिस्वं चमसेभ्यः स्वेभ्यः पितृभ्य उपास्थे-
पुरत्र पितरो मादयध्वं यथामागमावृपायध्वमिति ।

नाराशंसेषु सादितेषु पुरोळाशस्य मृदुतमात्रदेशाद्गृहीत्वा सर्वे चमसिनः पुरोळाशं
तिष्ठस्तिष्ठः पिण्डीः कृत्वा स्वात्स्वाच्चमसादक्षिणतः स्वान्स्वान्भित्तुनुद्दिश्य चमससमीप
आस्थेयुः । ताः पिण्डीः प्रतिस्वमिति चमसेभ्य इत्यस्य विशेषणम् । पितृशब्दस्य संब-
न्धिशब्दतथैव स्वत्वे सिद्धे यत्स्वशब्दग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति संबन्धिपदार्था अपि
यस्माद्धते यजमानस्यैवेति । तेन 'यस्यां द्वेभ्यो न ताम्' इत्यत्र यजमानद्वेभ्य एव
परिगृह्यते ।

सन्धावृत आग्नीधीयं प्राप्य हविरुच्छिष्टं
सर्वे प्राश्नीयुः प्राश्य प्रतिप्रमृष्य ॥ १७ ॥
सावित्रेण ग्रहेण चरन्ति ।

एतदुभयं गतार्थम् । सवितृदेवत्यो ग्रहः सावित्रग्रहः ।

अभूद्देवः सविता बन्धो नु नो होता यक्षदेवं
सवितारं दमूना देवः सविता वरेण्यो दधद्र-
त्नादक्ष पितृभ्य आयुनि । पिबात्सोमं ममदं
नेनमिष्टयः परिज्माचिद्रमते अस्य धर्मणीति
वपद्रुकृते होता वैश्वदेवं शस्त्रं शंसेत् ।

वपद्रुकृतवचनमत्रापि शस्त्रकालज्ञानार्थम् । होतृग्रहणमृत्विक्कर्मव्यातिरेकविषयेऽपि होतृव
वैश्वदेवं शंसेदित्येवमर्थम् । वैश्वदेवमिति शस्त्रनाम ।

सर्वा दिशो ध्यायेच्छंसिष्यन् । यस्यां द्वेष्ट्यो न ताम् ।

यस्यां द्वेष्ट्यो न तां दिशं ध्यायेदिति वचनान्मुख्यं ध्यानमत्र न संभवतीति प्राच्या-
दिशब्दैरेव ध्यानं कर्तव्यम् ।

अध्वर्यो शो शोसावोमिति तृतीयसवने शस्त्रादिष्वाहावः ।

उक्तार्थमेतन्माध्यंदिने ।

तत्सवितुर्वृणीमहेऽद्यानो देव सवितरिति वैश्व-
देवस्य प्रतिपदनुचरावमूदेव एकया च दश-
भिश्च स्वमूते द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या च तिसृ-
भिश्च बहसे त्रिंशता च नियुद्धिर्वापविह
ता विमुञ्च प्र द्यावेति दैर्घ्यतमसं सुरूपकृ-
त्नुमूतये तक्षन्नथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा
येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पय एवा पित्रे
विश्वदेवाय वृष्ण आ नो भद्राः क्रतवो
यन्तु विश्वत इति नव वैश्वदेवम् ।

पुनर्वैश्वदेवग्रहणं शस्त्रादिष्विति व्यवसायेक्या चेति कल्पजादैर्घ्यतमैसमिति वासिष्ठनि-
वृत्त्यर्थम् । नवग्रहणमस्य सूक्तस्योत्तमावर्गस्यैव वैश्वदेवसूक्तत्वसिद्धयर्थम् । एतत्सार्वात्रिकमु-
त्तमायाः परिधानीयात्वेन सर्वत्र विनिवेशात् ।

वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तेषु सावित्रादिनिविदो दध्यात् ।

सप्त सूक्तानि सप्तैव च निविदोऽवशिष्यन्ते, उत्तमायाः षोडशिति विनियोगात् ।
अतो यथासंख्येन विनिवेशः सिद्धो भवति ।

तदेव स्पष्टयति—

चतस्रो वैश्वदेवे ।

शस्त्र इत्यर्थः ।

उत्तरास्तिस्र उत्तरे ।

आग्निमारुत इत्यर्थः ।

सूक्तानां तद्धि दैवतम् ।

सूक्तानां यदैवतं भवति तदेव निविदो दैवतमित्यर्थः । हिशब्दो हेत्वर्थसूचकः प्रसिद्ध-

१ स. 'ल्पजम् । दैर्घ्यतमस्यग्रहणं वा' । २ क. ख. ग. घ. ङ. 'जा दैर्घ्य' । ३ ख. ग.
घ. 'मधेति' । ४ ख. ग. ङ. च. 'दो विशि' । ५ घ. 'शिवयो' । ६ ङ. च. 'सिद्धिवा' ।

द्वारेण । तेनायमर्थः—यस्मादनयोरेकदैवतत्वं प्रसिद्धं तस्मादग्निष्टुदादौ सूक्तानां देवता-
भेदे सति निविद ऊहेन तदेवत्याः कर्तव्याः । तासु देवतापदानामूहः कर्तव्य इत्यर्थः ।

दैवतेन सूक्तान्तः ।

यदैतयोः शस्त्रयोः सप्तैव सूक्तानि तदा निविद्विषयासंख्यमुपपद्यते । यदा पुनर्विकृ-
तिषु संसम्प्योऽधिकानि सूक्तानि तदा कथं यथासंख्यमिति तदुपपादनार्थमिदं सूत्रम्—
'दैवतेन सूक्तान्तः' इति । दैवतेनैव सूक्तानां नानात्वमवगन्तव्यं न समाम्नायप्रसिद्ध्या ।
एतदुक्तं भवति—एतयोः शस्त्रयोः सप्तैव कार्याणि प्रकृतौ परिच्छिन्नानि तत्रैकं कार्य-
मेकं वा सूक्तं कुर्यात्, द्वे बहूनि वा । सर्वथा तावदेकसूक्तकार्यानुप्रविष्टमेकमेवेति कृत्वा
यावतां सूक्तानामेकं दैवतं तावदेकमेवेति मन्यमानः 'दैवतेन सूक्तान्तः' इत्युक्त-
वानाचार्यः ।

धाव्याश्चात्रैकपातिनीः ।

विद्यादिति शेषः । अत्रेति । वैश्वदेवाग्निमारुतयोरित्यर्थः । अस्य विधेरुभयार्थत्वायो-
त्तरसूत्रे वैश्वदेवशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः ।

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिवर्ध्यात्सर्वत्र
वैश्वदेवे द्विः पच्छोऽर्धर्चशः सकृदमूमिमुपस्पृशन् ।

सर्वत्र प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवशस्त्रेऽनयैव परिदध्यात् । इत्थं च परिदध्यादिदं च
कुर्वन्परिदध्यादित्यर्थः ।

उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य आ श्रुत्यै त्वेति शस्त्वा जपे-
द्विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं म इति याज्या ॥ १८ ॥

॥ १८ ॥

त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य याज्या ।

सौम्यो नाम कर्मविशेषश्चरुहविष्कः सोमदेवत्यः ।

तं घृतयाज्याभ्यामुपांशुभयतः परियजन्ति ।

तं सौम्यमभितो घृतयाज्याभ्यामुपांशु परियजन्ति ।

तत्रैव विशेषमाह—

घृताहवनो घृतपृष्ठो अग्निर्धृते श्रितो घृतम्बस्य
धाम । घृतप्रुषस्त्वा हरितो वहन्तु घृतं पिव-

न्यजसि देव देवानिति पुरस्तात् । उरु विष्णो
विक्रमस्वोरुक्षयाय नस्कृधि घृतं घृतयोने पित्र
प्र प्र यज्ञपतिं तिरेत्युपरिष्ठात् । अन्यतरेतश्चेद्-
ग्राविष्णू महि धाम प्रियं वामित्युपांश्वेव ।

यद्यन्यतरेतो यनन्ति तदाऽनया यनेतदाऽप्युपांश्वेव । एवकारः पौनर्वचनिकः ।

आहृतं सौम्यं पूर्वमुद्गातृभ्यो गृहीत्वाऽ-
वेक्षेत यत्ते चक्षुर्दिवि यत्सुपर्णे येनेकरा-
ज्यमजयो हि ना । दीर्घं यच्चक्षुरदितेर-
नन्तं सोमो नृचक्षा मयि तद्धात्विति ।

अध्वर्युणाऽऽहृतमुद्गातृभ्यः पूर्वं गृहीत्वा सौम्यमवेक्षेत मन्त्रेण ।

अपश्यन्हृदिस्पृक् क्रतुस्पृग्वर्चोधावर्चो अस्मासु
धेहि । यन्मे मनो यमं गतं यद्वा मे अप-
रागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारया-
मसि मद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च ।

तस्मिंश्चरौ घृतच्छुः ईक्षमाणः स्वच्छयां यदि न पश्येत्तस्यापश्यतो नैमित्तिकमिदं
' हृदिस्पृक् ' इत्यादियजुश्च ' मद्रं कर्णेभिः ' इत्यृचं श्रूयात् ।

अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामाज्येना-
क्षिणी अज्य छन्दोगेभ्यः प्रयच्छेत् ।

अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां चरुस्थेनाऽऽज्येनाक्षिणी अङ्क्त्वा छन्दोगेभ्यः प्रदानार्थमध्वर्यवे
प्रयच्छदित्यर्थः । अङ्गनादि नित्यमेव ।

विहृतेषु शालाकेष्वाग्नीध्रः पात्नीवतस्य
यजत्यैभिरग्रे सरथं याह्यर्वाङ्कित्युपांश्वेव ।

शालाका दर्भेषीकास्तेषु भवा अग्नयः शालाकास्तेषु । विहृतेष्विति विहरणकालोपदे-
शस्तस्य व्यवायपरिहारार्थः । शालाका धैष्ण्या अग्नयः । उपांश्वेवेत्यवधारणं तेषामुच्चैः
संप्रियेऽप्युपांश्वेव यद्व्यमित्येवमर्थम् ।

नेष्टारं विसंस्थितसंचरेणानुप्रपद्य तस्योपस्थ उपविश्य मक्षयेत् ।

नेष्टुर्विसंस्थितसंचरेण नेष्टारमनुप्रपद्य तस्योपस्थ उपविश्य मक्षयेत्पात्नवितम् । नेष्टर्पधिकृत
उपस्थ इतिवचनात्तस्यैवेत्यवगतौ सत्यां तस्यैतिवचनं शास्त्रान्तरे ' नोपस्थ आसीत् ' इति

प्रतिपेधे सत्यप्युपस्थ एवोपविशेदित्येवमर्थम् । अस्य सूत्रकारस्यान्या भुतिमूलमस्तीत्यनु-
मिमीमहे ॥ १९ ॥

अथ यथेतम् ।

अथानन्तरमेव यथेतं निष्क्रामेत्, सदस आग्नीध्रं प्रति गच्छेत् । तास्मन्नाग्नीध्रायि यथेतं
निष्क्रान्त एवाऽऽग्निमारुतमारभेतेति वचनप्रयोजनम् । यथेतमिति । येनैव मार्गेणाऽऽ-
गतस्तेनैवेति ।

स्वभ्यग्रमाग्निमारुतम् ।

स्वभ्यग्रं द्रुतवृत्त्येत्यर्थः । वाचस्तिष्ठो वृत्तयो विलम्बिता मध्यमा द्रुता चेति । तत्र
विलम्बितायां य एकमात्रः स मध्यमायां द्विमात्रः, एवं द्रुतायां त्रिमात्र इत्यासु विशेषः ।
एवं श्रूयते—‘तिनासंस्वरमाणाश्चरेयुः’ इत्यारभ्य ‘त्रिषु सवनेष्वसंस्वरमाणाश्चरेयुः’
इतिस्थितेऽसंस्वरमाणा इति संस्वराप्रतिपेधात्तदनन्तरा मध्यमा वृत्तिर्विहिता भवति ।
तत्राऽऽग्निमारुते मध्यमामपोद्य द्रुता विधीयते । उच्चनीचभावैर्नैवं शंस्तव्यम् । त्रिषु
सवनेषु मन्द्रादयो यमा आरोहक्रमेणैव प्रयोक्तव्याः । आग्निमारुतमिति शस्त्रनाम ।

तस्याऽऽद्यां पच्छ क्रगावानं पच्छः शस्या चेत् ।

तस्याऽऽग्निमारुतस्याऽऽद्यामृचैश्चृगावानं शंसेत् । यदि सा पच्छः शस्या भवेत्तदा पादे
पादेऽवसायानुच्छ्रसन्नेव शंसेत् ।

अर्धर्चश इतराम् ।

यदि साऽर्धर्चशस्या स्यात्तदाऽर्धर्चैऽवसायानवानमित्यर्थः ।

संतानमुत्तमेन वचनेन ।

क्रगावानवचनात्त्रिषु वचनेष्वसंताने प्राप्त उत्तमेन वचनेन द्वितीयायाः संतानं विधीयते ।
‘वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः’ करत्यर्थते प्रत्वक्षसः प्रतवसो यज्ञा
यज्ञा वो अग्रये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रत-
व्यसीं नव्यसीमापो हि षेति तिस्रो वियतमप उपस्पृशन्नन्वारब्धेष्वपा-
वृतशिरस्क इदमादि प्रतिप्रतीकमाह्वानमुत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु
देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे राकामहमिति द्वे पावीरवी कन्या
चित्रायुरिमं यम प्रस्तरमाहि, सीद मातलीकव्यैर्यमो अङ्गिरोमिरुदीरता-
मवर उत्परास आहं पितृन्सुविदत्राँ अवित्सीदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य
स्वादुष्किलायमिति चतस्रो मध्ये चाऽऽह्वानं मदामो देव मोदामो
देवोमित्यासां प्रतिगुरौ ययोरोजसा स्कभिता रजांसि वीर्यमिर्वी-

रतमा शविष्ठा । यापत्येते अप्रतीता सहोमिर्विष्णू अगन्वरुणा
पूर्वहृतौ । विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं तन्तुं तन्वत्रजसो मानुम-
न्विह्येवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीति परिदध्यात् । भूमिमुपस्पृशन् ।

। अत्र वियतमेव उपस्पृशन्नित्यापोहिष्ठीय उक्तम् । वियतमिति । व्युपरतं स्थित्वा
स्थित्वा शंसेदित्यर्थः । अपश्चोपस्पृशन्शंसेत् । अन्वारवधेष्वावृतशिरस्कः । उद्गात्रादि-
ष्वात्मानमन्वारवधेषु शिरसः प्रावरणमपोहेत् । अनेनैव ज्ञायते स्तोत्रोपाकरणकाल एव सर्वे
प्रावृतशिरस्का भेषुरिति । इदमादि प्रतिप्रतीकमाह्वानमित्यत्रेदमादीत्यापोहिष्ठीयादी-
त्यर्थः । अस्य विवेकिण्ये धाय्यात्पादनन्तरत्वाद्विशेषवचनाच्चकाराद्वृचवर्जमन्येषु सर्वेष्व-
हावः प्राप्त एव किमर्थोऽयं महान्प्रयास इति न विद्मः । राकाद्रुचार्थमिति चेत्तदेवं
वक्तव्यम्—आपो देवते तृचे राकाद्रुचे चेति तत्रैव वक्तव्यम्, अत्रैव चैतयोराहाव-
सिद्धयर्थम् । इदमादीत्येतन्न वक्तव्यं स्यात् । एवं लघुपायेनोमयोराहावे विधातुं शक्येऽप्य-
व्येवतस्य यत्पुरस्तादाहावं निदधाति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्य विधेरनित्यत्वम् । तेन राका-
द्रुच आहावविकल्पः सिद्धो भवति । ‘मदामो दैव मोदामो दैवोमित्यासां प्रतिगरो’
इति । अत्रेदं प्रतिगरद्वयम्—‘ओयामो दैव’ इत्यस्य घृतादिरूपद्वयविशिष्टस्यापवादः ।
प्रणवे प्रणय आहावोत्तर इत्ययं प्रणवः घृतादेरपवादः, न मोदामो दैवोमित्यस्य । अतः
स्वाङ्कुष्णिलीपास्वाहावोत्तरेऽपि न प्रणवः प्रतिगरो भवतीति सिद्धम् । एवमादिप्रयोजनार्थं
प्रसङ्गादपवादो बलीयानित्युक्तम् । भूमिमुपस्पृशन्परिदध्यात् ।

उत्तमेन वचनेन ध्रुवावनयनं कार्त्तसेत् ।

परिधानीयाया उत्तमेन वचनेन ध्रुवावनयनं प्रतीसेत् । ध्रुवो नाम ग्रहस्तस्यावनयनमव-
सेचनम् । होतृचमसे तदस्मिन्शस्त्रेऽसमाप्त एव कर्तव्यम् । तत्पूर्वधैनवनीतं चेत्परि-
धानीयाया मध्यमे वचन उत्तमं पादमपशिष्य स्थित्वा तस्मिन्नवननीते शेषं समापयेत् ।

उक्तं वाचीन्द्राय देवेश्य आश्रुताय त्वेति शस्त्वा

जपेत् । अग्रे मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋकभि-

रिति याज्येत्वन्तोऽग्निष्टोमोऽग्निष्टोमः ॥ २० ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रे पूर्वपटके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ घ. झ. ‘क्षीये तृचे । वि’ । ख. ग. ‘क्षीवं युक्’ । २ ख. ग. ‘न्तरेत्यादिनिक्षे’ ।
३ क. ‘तदेवं’ । ख. ग. ‘चदेव व’ । ४ ख. ग. घ. ‘या उ’ । ५ ख. ग. ‘तूर्वं न नी’ । ६ घ.
‘मनी’ । च. ‘मवनी’ ।

इतिशब्देन प्रकृतमाशिमारुतमुच्यते । एतदन्तः सोमयागोऽग्निष्टोमसंज्ञो भवतीत्यर्थः । यद्यन्तशब्दो नोच्येत यदिदमाशिमारुतं तदग्नेः स्तोत्रमित्येवोक्तं स्यात्तच्च न वक्तव्यम् । स्वरूपत एव तदग्नेरन्येषां च स्तोत्रमेव । अन्यनिवृत्त्यर्थमिति चेत्तदपि वक्तुं न शक्यते लिङ्गाविरोधादैनन्दीयद्वचनाभावाच्च । तेनेत्यन्त इत्युक्तमेतदन्तस्य नामधेयमेव शब्द इति साधयितुम् ।

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

उक्थ्ये तु होत्रकाणाम् ।

तृतीयसवन इत्यनुवर्तते । उक्थ्ये त्वयं विशेषः—तृतीयसवने होत्रकाणामपि शस्त्राणि भवेयुः ।

तानीमानीत्याह—

एह्युषु ब्रवाणि त आग्निर्गामि भारतश्चर्षणीधृतमस्तभ्नादद्यामसुर इति तृचाविन्द्रावरुणा युवमावां राजानाविन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या एयमु त्वामपूर्व्ययो न इदमिदं पुरेति प्रगाथौ सर्वाः ककुमः प्रमंष्टिषायोदप्रतोऽच्छाम इन्द्रं बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्याऽधाहीन्द्र निर्पण ह्यन्त हन्द्र गिर्वण ऋतुर्जनित्री नूतर्तो भवा मित्रः सं दां कर्मणेन्द्राविष्णु यदपती मदानामिति याज्या ।

अत्र सर्वाः ककुम इत्युक्तं किमनेनोक्तम् । काकुभेषु तावत्प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमयो रम्यासे सति ककुम एव सर्वा भवन्ति । तैथैव च स्तुवन्ति ऋन्दोगाः । अतोऽन्यत्प्रथो जनमन्वेषणीयम् । तादिदमुच्यते—‘होत्रकाश्च येषां प्रगाथाः स्तोत्रियानुरूपाः’ इतिन्द्र-निहवब्राह्मणस्यत्यक्चउंसर्नं विहितं तत्र बार्हतानामेवायं विधिरित्यनुक्तत्वात्काकुभेष्वपि प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थं ककुम इति वचनम् । सर्वग्रहणं सर्वकाकुमप्रगाथसंग्रहार्थम् । तेन बर्हितेष्वेवासौ विधिरिति मन्तव्यम् ।

इत्यन्त उक्थ्यः ॥ १ ॥

एवमन्त उक्थ्यः कतुरित्यर्थः । ‘इत्यन्तोऽग्निष्टोमः’ इत्यर्यानन्तरं ‘होत्रकाणामेतानि शस्त्राण्युक्त्वा’ इत्यन्त उक्थ्यः’ इत्येतावत्युच्यमान एतानि शस्त्राण्युक्त्वा एवेति गम्यते,

तत्किमर्थमुक्त्ये तु होत्रकाणामित्यत्रोक्त्यग्रहणम् । अयमभिप्रायः—अथ सोमेनेत्यारभ्य त्रिष्वध्यायेषु ज्योतिष्टोमाख्यः सोमयागोऽधिकृतः । स च संस्थामेदानामभेदाच्च चतुर्धा भिन्नो व्युत्पादितो भवति । तत्र सर्वत्र सोमेन यजेतत्येतद्विधिविहित एवैको यागः केन चिद्व्याधिवशेनाभ्यस्तो भिन्नो नाम प्रतीयते । अतः सर्वेषां प्रकरणित्वे प्राप्तेऽग्निष्टोम एव प्रकरणी, अन्ये तस्यैव गुणविकारा इति ज्ञापयितुमुक्त्य इत्युच्यते । उक्त्य एतावदेवोप-
देशिकमन्यत्सर्वमातिदेशिकमित्यर्थ इति ॥ १ ॥

अथ षोडशी ।

अपशब्द आनन्तर्यार्थः । षोडशीत्ययं शब्दः शस्त्रवाची, तच्छस्त्रान्तस्य क्रतोरपि वाचकः । तत्रैकेनोच्चारणेनोभयमत्र विवक्षितमाचार्येण । तेनायमर्थो गम्यते यदि षोडशी क्रतुः स्यात्तदा तृतीयसक्ने होत्रकशस्त्रानन्तरं षोडशी नाम शस्त्रं भवतीति तस्य विधिरु-
च्यत इति संबन्धः ।

असावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियानुरूपौ ।

अस्मिन्नेष प्रतीके षष्ठ्य इत्यर्थः ।

आ त्वा बहन्तु हरय इति तिस्रो गायत्रयः ।

अत्र च्छन्दोनिर्देशः संव्यवहारार्थः ।

उपोषु गृणुही गिरः सुसंहृशं त्वा

वयं मघवन्नित्येका द्वे च पङ्क्ति ।

षष्ठ्य इत्यर्थः ।

यदिन्द्र पृतनाज्वेऽयं ते अस्तु हर्षत इत्यौष्णि-

हर्वाहितौ तृचौ । आधूर्ध्वस्मा इति द्विपदा ।

द्विपदावचनं पच्छःशंसनार्थम् ।

ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति त्रिष्टुप् । एष ब्रह्मा य ऋत्विष इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे । विस्तृतयो यथापथ इन्द्रं त्वयन्ति रातयः । त्वामिच्छवसस्पते यन्ति गिरो न संयत इति तिस्रो द्विपदाः । प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति तिस्रो जगत्त्यः । त्रिकटु-
केषु महिषो यवाशिरम् । प्रोष्वस्मै पुरोरथमिति तृचावातिच्छन्दसौ ।

अतिनगत्यादानि च्छन्दांस्यतिच्छन्दःशब्देनोच्यन्ते । त्रिकटुकेष्वित्येनप्रथमाऽष्टिः । उत्तरे अतिशकैर्यौ । प्रोष्विति तृचः शाकर एव । तेनाऽऽतिच्छन्दस्तावित्युच्यते ।

पच्छः पूर्वं द्वेधाकारम् ।

अनयोः पूर्वं तृचं द्वेषा कृत्वा शंसेत् । एकैकामृचं द्वे द्वे ऋचौ कुर्यादित्यर्थः । पच्छः-
शंसनेन तत्संपद्यत इति पच्छ इत्युक्तम् । एवं चेत्पच्छशंसनमत्र सिद्धमेव चतुष्पदत्वात्तथाऽपि
पच्छ इत्युक्तं द्वेधाकारमित्यस्यार्धशंसनविधिपरत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । तेनैतास्तिष्ठः
पद्मवन्तीति स्तोमातिशंसनकाले पद्मगुण्याः ।

उत्तरमनुष्टुब्गायत्रीकारम् ।

अस्य तृचस्य सप्तपदत्वादेवैकामृचमेकामनुष्टुम्भिकां गायत्रीं च संपादयतीत्येवमुक्तम् ।
आद्येऽथतुभिः पादैरनुष्टुम्भः, निमिर्गायत्र्यः । अनेन प्रकारेणैता अपि च पद्मवन्ति ।
प्रयोजनं पूर्ववत् ।

प्रचेतनप्रचेतयाऽऽहि पिब मत्स्व । कतु-
श्छन्दः कृतं बृहत्सुम्न आधेहि नो वसवित्यं-
नुष्टुप् । प्र प्र षस्त्रिष्टुभमिषमर्चतं प्रार्चत यो
व्यतीश्रफाणयदिति तृचा आनुष्टुमाः ।

अस्याऽऽनुष्टुम्भवनस्य पूर्वोक्तप्रयोजनस्य संभवादन्यदुच्यते । निविदतिपत्तौ सत्याम-
न्मस्मिन्नप्यानुष्टुम् एव तृचे निविद्वेयेत्येतत्प्रयोजनं न आगते सवनच्छन्दस्के तृच इति ।
तेनैतत्साधितं भवति यत्र छन्दोनिर्देशमन्तरेण सवनविरुद्धच्छन्दसि सूक्ते निविद्विहिता
स्यात्तत्र तस्मिन्निविदतिपत्तौ सत्यां सवनच्छन्दस्केव सूक्तमाहर्तव्यं नातिपन्ननिविदसूक्तस-
मात्रच्छन्दस्कमिति ।

उत्तमस्योत्तमां शिष्टोत्तमां निविदं दध्यात् ।

उत्तमां शिष्टेत्येतदेकां शिष्टेत्यनेनैव सिद्धम् । पुनर्वचने निविद्वानीषोऽत्र तृच एवं न
सूक्तमिति ज्ञापनार्थम् । तेनात्र निविदतिपत्तौ तृच एवान्य आहर्तव्यो न सूक्तमिति
सिद्धम् । उत्तमां निविदमिति प्रसिद्धानुवादः । तस्य प्रयोजनं स्वाध्यायकालेऽप्यस्याः
शाखाया अन्ते निविदः पठितव्या इति ।

लिङ्गैः पदानुपूर्वं व्याख्यास्यामो, मत्सदहिं वृत्रमपां
जिन्वदुदार्यमुद्यां दिवि समुद्रं पर्वतां इह ।

अस्या निविदः पाठविप्रतिपत्तौ सत्यामविच्छिन्नसंप्रदायागतपाठप्रदर्शनार्थं लिङ्गानि
पठति । कानि पुनस्तानीत्याह मत्स० इह । एतानि लिङ्गानीति प्रयोजनार्थोऽयमुपदेशः ।

उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपमिति परिधानीया । एवाणोवे-
षाहीन्द्रम् । एवा हि शक्रो वशी हि शक्र इति जपि-
त्वाऽऽपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति ॥ २ ॥

जपित्वा यनतीतिवचनादुत्तरत्र याज्यासंस्तर्गदर्शनाद्याज्याङ्गमयं जपो न शस्त्वा न
इति गम्यते । तेनात्र ' एकं वाचीन्द्राय देवेभ्यः ' इत्ययं भवति । तदनन्तरमेवाहीति
मन्त्रमुक्त्वा यजति ॥ २ ॥

विहृतस्येन्द्र जुपस्व प्रवहाऽऽपाहि शूर हरी इह ।
पिषा सुतस्य मतिर्न मश्वश्चकानश्चारुमदाय । इन्द्रं
जठरं नव्यं न पुणस्व मधोर्दिवो न । अस्प सुतस्य
स्वर्णोप त्वा मदाः सुवाचो अस्थुः । इन्द्रस्तुरापा-
ग्मित्रो न जघान घृत्रं यतिर्न । बिमेद बलं मृगुर्न
ससाहे शधून्मदे सोमस्य । अधीहवं न इन्द्रो न गिरो
जुपस्व घञ्जी न । इन्द्र सयुग्मिर्दिद्युं नमस्त्यामदाय
महे रणाप । आ त्वा विशन्तु कविर्न सुतास इन्द्र त्वष्टा
न । पुणस्व कुक्षी सोमो नाविद्धि शूर धिया हि या
नः साधुर्न गृध्नुर्कमुर्नास्तेव शूरश्चमसो न । पातेव
भीमो बिष्णुर्न त्वेषः समन्तुक्रतुर्नेति स्तोत्रियानुरूपौ ।

विहृतस्य षोडशिनः ' इन्द्र जुपस्व ' इत्यादिनाऽत्रैवाऽऽम्नाताः पञ्चः स्तोत्रियानुरूपौ
भवतः । तेन पूर्वोक्ताविहृतस्येति गम्यते ।

ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपार्या तदेव शस्यं विहरेत् ।

अत्र द्वावर्थौ विधीयेते—शस्तव्यमेतावत्, एतावद्विस्तृत्यमिति । एतदुक्तं भवति—
विहृतस्य स्तोत्रियानुरूपार्यास्तौ ताम्यामूर्ध्वमविहृते यज्यस्यं तदेव शस्तव्यम् । स्तोत्रिया-
नुरूपौ तु प्रत्याम्नानान्विर्वर्तेते इति । एवं षस्यमाहिरेकोऽर्थः । अपरस्तु विहृतस्येत्यधिकृत्य
वचनात्सर्वत्र विहरणे प्राप्त ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपार्यामिति विहरणस्य विषयो नियम्यत
इति । अतः स्तोत्रियानुरूपौ नास्मायिर्विहर्तव्यौ विहृतावेव पठितवानाचार्य, इति गम्यते ।
तदेतदुक्तं ब्राह्मणे—' तद्यदि नानन्दं कुर्युः ' इत्यादिना । विहृतास्तु स्तुवते ।
इत्येवमन्तेन ।

विहरणस्वरूपमाह—

पादान्वयवधायार्धचर्चशः शंसेत् ।

ह्याभ्यां पादाभ्यामर्धचर्चान्तेऽप्यवसानं भवेत् । तत्रानृगन्तेऽपि प्रणव इत्येवमर्धमर्धचर्चश इति वचनम् ।

पूर्वासां पूर्वाणि पदानि ।

पाठत एवास्मिन्नर्थे सिद्धे पुनर्वचनं 'गायत्र्यः पङ्क्तिभिः' इत्यत्र पङ्क्तिपदानां पूर्वप्रयोगे द्वयोरेवाव्यवधानं भवति । गायत्रीपाठक्रमानुसारेण त्रयाणामप्यव्यवधानं स्यात्तदा पादान्वयवधायेत्येतद्व्यतिरिक्तमिति पाठक्रमत्यागः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ।

गायत्र्यः पङ्क्तिभिः ।

विहर्तव्या इति शेषः ।

पङ्क्तीनां तु द्वे द्वे पदे शिष्येते ताभ्यां प्रणुयात् ।

इदं न वक्तव्यं प्राप्त एवायमर्थ उच्यते, अभ्यासेन पङ्क्तिपादसाम्यं गायत्रीपादानां न कर्तव्यमित्येवमर्थम् । तेनान्यत्र न्यूनाधिकपादयोर्विहारे कर्तव्येऽभ्यासेन पादसाम्यमापाद्य पादयोर्विहरणं कर्तव्यम् । महाज्जतादावित्येत्साधितं भवति ।

उष्णिहो बृहतीभिरुष्णिहां तृत्तमान्पादान्द्वौ कुर्यात् ।

अत्र च पादविभागे क्रियमाणे व्यञ्जनान्युत्तराङ्गमिति स्मर्तव्यम् ।

चतुरक्षरमाद्यम् ।

ततोऽष्टाक्षरमिति शेषः । एवं चतुरो भागान्कृत्वा बृहतीपादैर्विहर्तव्यमित्यर्थः ।

द्विपदाश्चतुर्धा कृत्वा प्रथमां त्रिष्टुमोत्तरा जगतीभिः ।

अत्र द्विपदाश्चतुस्ताः सर्वाश्चतुर्धा कर्तव्याः । प्रथमायां सर्वे भागा व्यूहेनाव्यूहेन च पञ्चाक्षराः । उत्तरास्तु चतुरक्षरा भागाः । तत्र च प्रथमां त्रिष्टुभा विहेत् । उत्तराः सित्तो जगतीभिः । द्विपदे क्रियमाणे व्यञ्जनान्युत्तराङ्गमिति स्मर्तव्यम् ।

उत्तमायाश्चतुर्थमक्षरमन्त्यं पूर्वस्याऽऽद्यमुत्तरस्य ।

उत्तमाया द्विपदाया चचतुर्थमक्षरं तत्प्रथमस्य भागस्यान्त्यं भवति । तदेव द्वितीयस्य चाऽऽद्यं भवति ।

अनुष्टुममतिच्छन्दःस्ववदध्यात् ।

‘ प्रचेतन ’ इत्येतामनुष्टुममतिच्छन्दःस्ववदध्याय शोभेदित्यर्थः ।

इत्यमवदध्यादित्याह—

द्वितीयतृतीययोस्तृतीययोः पादयोरवसानत उप-
दध्यात्प्रचेतनेति पूर्वस्यां प्रचेतयेत्युत्तरस्याम् ।

अनुष्टुमः प्रथमेपादं द्विधा कृत्वा ‘ अथत्विपीमान्साकं जात इत्यनयोर्ऋचोस्तृतीययोः
दावसान उपधाय तत्रावस्थेत् । प्रचेतनेति द्वितीयस्यां प्रचेतयेति तृतीयस्यामित्यर्थः ।

उत्तरास्वितरान्पादान्पष्ठान्कृत्वाऽनुष्टुप्कारं शंसेत् ।

उत्तरास्तु ‘ प्रोष्वस्मा ’ इत्येतास्वित्यर्थः । इतराननुष्टुमो द्वितीयतृतीयचतुर्थानित्यर्थः ।
एतान्पादानुत्तरास्वितु यथासंख्येन पष्ठान्कृत्यैकैकामृचं द्वे द्वे अनुष्टुमो कुर्यात् ।

ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाम्पामातो विहृतः ।

स्तोत्रियानुरूपाम्पामूर्ध्वं प्रोष्वस्मा इत्येतदन्तो यः शस्त्रावयवः स विहृतो भवति ।
एतावत् एव विहृतस्ते सिद्धे विहृतवचनं विहृतेवर्षस्य प्रतिगरादेरेतावत्येव नियमार्थम् ।
तेन स्तोत्रियानुरूपयोर्विहृतयोरपि विहृतप्रतिगरो न भवति । आनुष्टुमानामपि तृचानां विहृ-
तस्येत्यधिकारात्कथंचिद्विहरणं प्रामुखात्तन्निवृत्त्यर्थं च ।

तत्र प्रतिगर ओथामो देवमदे मदामो देवोमथेति ।

द्वावेतौ प्रतिगरौ, तत्रैकवचनं जात्यभिप्रायम् । तत्रग्रहणं यत्र यत्र विहृतो भवति
तत्रतत्रैतौ प्रतिगरौ भवत इत्येवमर्थम् । ‘ ओथामो देवमदे ’ ‘ मदामो देवोमथे ’ इत्ये-
वमेतौ प्रतिगरौ ।

याज्यां जपेनोपसृजेत् ।

मिश्रयेदित्यर्थः ।

तैशुपसर्जनप्रकारं स्वयमेव पठति—

एवा ह्येवापाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामेवा-
हीन्द्रम् । अथो इदं सचनं केवलं ते । एवा
हि शक्रो ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्र
वशीहि शक्रः सत्रावृषं जठर आवृषस्वेति ।

रक्षणत एव सिद्धस्य पुनः पाठप्रयोजनं च पदसंघिषु संध्यं यदक्षरं तस्याव्यूहेनापूरणे
सत्यपि परिपूर्णाथं व्यूहादि न कर्तव्यमित्येवमर्थम् ।

१ क. छ. स. ‘मपद’ । २ ख. ग. ‘दे दावनु’ । ३ ख. ग. घ. ‘तमर्थमस्य’ । ४ ख.
ग. घ. ‘तदुप’ । ५ च. ‘हेन पू’ ।

समानमन्यत् ।

योऽयं विहृतस्य विशेष उक्तस्ततोऽन्यत्सर्वमविहृतेन समानमित्यर्थः ।

स्तोत्रियाय निविदे परिधानीयाया इत्याहावः ।

अयमपि विहृतस्यैव विशेषः । आहावनियमोऽनुरूपतदनन्तरयोः प्रतिषेधकः । तेना-
विहृतस्य पञ्चाहावत्त्वं भवति ।

आहृतं पोळशिपात्रं समुपहावं मक्षयन्ति ।

इदं विहृताविहृतयोः साधारणं, पोळशिपात्रमिति विशेषणात् । आहृतमिति प्राप्ता-
नुवादः । समुपहाववचनं य एतं मक्षयन्ति तेषां सर्वेषां परस्परमुपहवयाचनमाप्स्यर्थं न
वपट्कर्तृहोमकर्त्रोरिव परस्परमिति प्रदर्शनार्थम् ।

अत्रैते मक्षयितार इत्याह—

घर्मे च मक्षिणः ।

प्रथमं तावद्वपट्कर्तृहोमकर्तारो घर्मे ये मक्षिणस्ते चेत्यर्थः ।

मैत्रावरुणस्त्रयश्छन्दोगाः ।

सुब्रह्मण्यवर्जिताः ।

इन्द्र पोळशिन्नोजस्विस्त्वं देवेष्वस्योजस्वन्तं
मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु । तस्य
त इन्द्रपीतस्यानुमुप्लन्दस उपहृतस्यो-
पहृतो मक्षयामीति मक्षजपः ॥ ३ ॥

एष मक्षमन्त्रः । इत्यन्तः पोळशीत्यध्याहारः कर्तव्यः ॥ ३ ॥

अतिरात्रे पर्यायाणामुक्तः शस्योपायो होतुरपि यथा होत्रकाणाम् ।

उक्तः पोळशी । इदानीमतिरात्र उच्यते । तस्मिन्मतिरात्रे वक्ष्यमाणो विधिर्भवति ।
तदाधिकारार्थमतिरात्र इतिवचनम् । वक्ष्यमाणानि द्वादश शस्त्राणि पर्याया इत्युच्यन्ते ।
तेषामाधानि चत्वारि प्रथमः पर्यायः, मध्यमानि मध्यम् उत्तमान्युत्तम इत्येवं नामविशेषः
पर्यायाणामेषां शस्योपाय उक्तः । तत्र होतुर्होत्रकाणां च यः साधारणः, न तत्र विधेय-
मस्ति । यः पुनर्होत्रकानुद्दिश्य विहितः शस्योपायः स यथा होत्रकाणां भवति होतुरपि
तथैव भवतीत्यत्र विधीयते । उक्तग्रहणमुक्तस्यैवायमतिदेशो न वक्ष्यमाणस्यैवेत्येवमर्थम् ।
तेन निर्हासि होतृसंबन्धो नास्तीति गम्यते वक्ष्यमाणत्वादिति ।

प्रथमे पर्याये होतुराद्यां वर्जयित्वा प्रत्यृचं स्तोत्रि-
यानुरूपेषु प्रथमानि पदानि द्विरुक्त्वाऽवस्थन्ति ।

प्रथमे पर्याये ये स्तोत्रियानुरूपास्तेषामाद्यस्याऽऽद्यामृचं वर्जयित्वाऽन्यासु सर्वास्त्वष्टु
प्रथमानि पदानि द्विरुक्त्वा तत्रैवावस्थेयुरित्यर्थः । पदानीति । पादानित्यर्थः ।

शिष्टे समासित्वा प्रणुवन्ति ।

शिष्टौ यौ पादौ तौ समस्य प्रणवं कुर्वन्ति । ऋगन्ते प्रणवविधानं समाहार्यत्वादर्थः
चानां संदेहनिवृत्त्यर्थम् ।

सर्वे सर्वासां मध्यमे मध्यमानि
प्रत्यादाय ऋगन्तेः प्रणुवन्ति ।

प्रत्यृचं स्तोत्रियानुरूपेष्वित्यनुवर्तते । सर्व इत्युत्तरार्थम् । सर्वासांमिति होतुराद्यां वर्ज-
यित्वेत्येतन्निरुत्त्यर्थम् । प्रत्यादायेतिवचनान्मध्यमानि पदानि सकृदुक्त्वाऽवसाय तान्येष
प्रत्यादाय तैर्ऋगन्तानि संधाय ऋगन्तेः प्रणुवन्तीत्यर्थः ।

उत्तमान्युत्तमे ।

सर्व इति संबध्यते । तदत्राच्छावाकसंप्रहार्थं भवति । उत्तमे पर्याये स्तोत्रियानुरूपेषु
सर्वासानृचामुत्तमानि पदानि सर्वे साच्छावाका द्विरुक्त्वा तैरेव प्रणुयुरित्यर्थः ।

चतुरक्षराणि त्वच्छावाकः ।

उत्तमे पर्यायेऽच्छावाक उत्तमे पादेऽन्ततश्चतुरक्षराणि द्विरुक्त्वा प्रणुयात् । अच्छा-
वाकस्य पदाम्यासश्चतुरक्षराभ्यासश्चोभयं विधीयते । तत्रार्थाद्विकल्पो भवति । तत्र
तुशब्देन व्यवस्थाविरूप इत्यर्थं विशेष उच्यते यत्र गायत्रस्तत्र पदाम्यासः, यत्रोष्णिह-
स्तत्र चतुरक्षराभ्यास इति ।

चतुःशस्त्राः पर्यायाः ।

उक्तार्थमेतत् ।

होतुराद्यम् ।

शस्त्रं भवतीति शेषः । त्रिषु पर्यायेष्वेवं भवति । मुख्यत्वादेव होतुराद्यमेव भवति ।
मचनप्रयोजनमाद्यशस्त्रस्य होत्रां संबन्धकरणं तथेतरेरितरेषामिति । तेन प्रथमाद्धोतेत्येवमादौ
स्वं स्वमेव शस्त्रं शंसेयुरित्येतत्साधितं भवति । अतिरिक्तेषु चानेन क्रमेण शस्त्रिणां
शस्त्रसंबन्धः सिद्धो भवति ।

याज्याभ्यः पूर्वे पर्यासाः ।

याज्याभ्यः पूर्वाणि यानि प्रतीकानि तानि पर्याससंज्ञानि भवन्ति ।

पान्त मा वो अन्धसोपादुशिष्यन्धसस्त्यमु वः सत्रासाहमिति सूक्त-
शेषोऽभित्यं मेयमध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या प्र व इन्द्राय
मादन् प्रकृतान्यृजीषिणः प्रतिश्रुताय वो धृषादिति पञ्चदश दिवश्चिद-
स्येति पर्यासः स नो नव्येमिरिति चास्य मदे पुरुवर्षांसि विद्वानिति
याज्या । वयमु त्वा तदिदृथा वयमिन्द्र त्वायवोऽभि वार्त्रहत्यायेत्युत्तमा-
मुद्धरेदिन्द्रो अङ्ग महद्भयमभिन्युषु वाचमसु धूतस्य हरिवः पिबेहेति
याज्येन्द्राय मद्भने सुतमिन्द्रमिन्द्राथिनो बृहदेन्द्र सानसिमतोऽन्धिन्द्रं
स्तवामेशानं मा नो अस्मिन्मघवस्मिन्द्र पिब तुभ्यं सुतो तदापेति
याज्याऽयं त इन्द्रसोमोऽयं ते मानुषे जन उद्वेदर्मात्युत्तमामुद्धरेदहं
भुवमपायस्यान्धसो मदायेति याज्याऽस्तून इन्द्र क्षुमन्तमा प्रद्वव
परावतो न ह्यऽन्यं बलाकरमित्यष्टावींस्त्रयन्तीरहं यां पाता सुतमिन्द्रो
अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्याऽभि त्वा वृषमा सुतोऽभि प्रगोत्पतिं
गिराऽस्तून इन्द्र मद्भगिति सूक्ते अश्वावति प्रोग्रां पीति वृष्ण हयमि
सत्यामिति याज्या । इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः प्र तन्नाज-
मुपक्रमस्वामर धृषता तदस्मै नव्यमस्य पिब घस्य जज्ञान इन्द्रेति
याज्येदं ह्यन्वोजसा महौ इन्द्रो य ओजसा समस्य मन्यवे विश इति
द्विचत्वारिंशद्विष्वजिते तिष्ठा हरीरथ आयुज्यमानेति याज्याऽऽत्वेता
निपीदताऽऽत्वंशत्रयागहि नकिरिन्द्र त्वदुत्तर इत्युत्तमामुद्धरेच्छुते
वधामीदं त्यष्टात्रमिन्द्रपानमिति याज्या योगे योगे त्वस्तरे सुश्रान्ति
ब्रध्नमरुपं यदिन्द्राहं प्र ते मह ऊती शची वस्तव वीर्येणेति याज्येन्द्रः
सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातम आघाये अग्निमिन्धत इति सप्तदश य
इन्द्र चमसेध्या सोमः प्र वः सतां प्रोद्गोणे हरयः कर्माग्मज्ञिति याज्या ।

अत्र मध्ये पर्यासवचनमनुत्तमस्यापि पर्यासत्वसिद्धयर्थम् । पान्त मा वः । प्र व
इन्द्राय । वयमु त्वा । वयमु त्वा तदिदृथा । इन्द्राय मद्भने । अयं त इन्द्र । आतून ।
अभि त्वा वृषमा सुते । इदं वसो । इदं ह्यन्वोजसा । आत्वेता निपीदत । योगे योगे ।
इन्द्रः सुतेषु । एते त्रयः पर्यायाः । नकिरिन्द्रेत्येतत्पादग्रहणेऽपि सूक्तमेव, उत्तमामुद्धरे-
दिति वाक्यशेषात् ।

इति पर्यायाः ।

इत्येते पर्यायसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः ।

पर्यासवर्जं गायत्र्याः ॥ ४ ॥

छन्दोनिर्देशः स्तोमातिशंसनार्थमावापे कर्तव्ये गायत्राणामेवाऽऽवापसिद्धयर्थम् ॥ ४ ॥

संस्थितेष्वश्विनाय स्तुवते ।

अतिरात्र इत्यनुवर्तते । आश्विन इति शस्त्रनाम । पर्यायेषु समांसु च्छन्दोगा आश्वि-
नाय स्तुवते । अनेनाऽऽश्विनारम्भकालो विहितो भवति ।

शंसिष्यन्विसंस्थितसंचरेण निष्क्रम्याऽऽग्नीधीये जान्वाच्याऽऽ-
हुतीर्जुहुयादग्निरज्जी गायत्रेण च्छन्दसा तमश्यान्तमन्वारमे तस्मै
मामवतु तस्मै स्वाहा । उषा अज्विनी त्रेहुमेन च्छन्दसा ताम-
श्यान्तोमन्वारमे तस्यै मामवतु तस्यै स्वाहा । आश्विनायज्विनी
जागतेन च्छन्दसा तावश्यान्तावन्वारमे ताभ्यां मामवतु ताभ्यां
स्वाहा । यमहाँ असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परीति च ।

शंसिष्यन्नितिवचनं प्रतिनिधिः प्रवृत्तो यदि शंसेत्तदा जुहुयादित्येवमर्थम् । विसंस्थि-
तसंचरेण ग्रहणं संस्थितेष्विति संस्थितशब्ददर्शनात्संस्थाशङ्का प्राप्नोतीति तन्नित्यर्थम् । एताः
पडाहुतयः । चशब्दो हेमे मन्त्रसंमुख्यार्थः । तेनाऽऽज्यशेषप्राशनं तूष्णीमेव भवति ।

प्राश्याऽऽज्यशेषमप उपस्पृशेन्नाऽऽचामेद्विज्ञायते
देवरथो वा एष यद्धोता नाक्षमद्भिः करवाणीति ।

होमार्थं पृथक्कृतस्य तस्य परिशिष्टं यदाज्यं तत्प्राश्नीयात् । प्राश्य चाप उपस्पृशेत्,
शुद्धयर्थमाचमनं न कुर्यात् । अनावमने कारणत्वेन श्रुतिरेव दर्शिता । सैषा श्रुतिः—
'देवरथः' इत्यादिः । होता देवानां रथस्तस्य वक्त्रं चक्रं जिह्वाऽक्षः । मम देवरथभू-
तस्य होतुरक्षभूतां जिह्वामाज्येन स्पर्शतां नाद्भिः प्रक्षालयामीति श्रुतेरर्थः । अनेन प्रका-
रेणाशुचित्वमेवात्र नास्तीति गम्यते ।

प्राश्य प्रतिप्रसृत्य पश्चात्स्वस्य धिष्ण्यस्योपविशेत्समस्तजहृधो-
रुररन्निभ्यां जानुभ्यां चोपस्थं कृत्वा यथा शकुनिरुत्पतिष्यन् ।

प्राश्य प्रतिप्रसृत्येतिवचनमस्य प्राशनस्याशुचित्वकारणत्वाभावादन्तः सदस्यापि प्राश-
नमविरुद्धमित्यप्रसृत्यापि प्राश्नीयादिति तन्नित्यर्थमुच्यते । पश्चात्स्वस्य धिष्णाद्येतिवचनं

* क. झ. समन्यार्थः ।

१ क. 'न्तावन्वा' । २ ख. ग. घ. ङ. च. 'निधिम्' । ३ ड. च. स्थितेष्वि । ४ ख.
ग. घ. ङ. च. 'मेति म' ।

प्रातरनुवाकन्यायविधानाद्धविधानं उपवेशनशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । जङ्घा चोरुश्च जङ्घोरु । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । जङ्घोरु जङ्घोरु चेति जङ्घोरुणी ते समस्ते यस्य सः समस्तजङ्घोरुः । एवमूतोऽऽग्निम्यां जानुम्यां चोपस्थं कृत्वा भूमिमाश्रित्येत्यर्थः । पादाङ्गुलीभिश्च भूमिमाश्रित्यैवमुपविशेत् । एवमुपविष्टः शकुनिरिवोत्पतिप्यन्मवति । एतदासनं शस्त्रादौ ॥ आहावस्तदुच्चारणसमकालमेव नोपरिष्ठात् । एतत्तु 'शकुनिरिवोत्पतिप्यन्नाह्वयीत' इतिश्रुतिवचनाह्वयते ।

उपस्थकृतस्त्वेवाऽऽश्विनं शंसेत् ।

उपस्थकृत इति यथाप्रकृत्युपविष्ट इत्यर्थः । आश्विनाधिकारे पुनराश्विनग्रहणमाहावा-
दूर्ध्वं सर्वमाश्विनमुपस्थकृत एव शंसेदित्येवमर्थम् । तेन शकुनिरिवोत्पतिप्यन्नितिवचनं प्रप-
ममाहावस्यैव न परिधानीयाहावस्येत्यवगम्यते ।

अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः ।

प्रतिपद्वचनं ब्राह्मणोक्तस्य प्रतिपदन्तरस्य निवृत्त्यर्थम् । 'एषैव प्रतिपद्वति' इति
प्रतिपद्वचनात्तृचत्वार्षर्षशंसनप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमेकपातिनी पच्छ इत्युच्यते ।

एतयाऽऽग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् ।

एतया प्रतिपदा प्रातरनुवाकार्थस्य समाम्नायस्याऽऽग्नेयं गायत्रं यत्तदुपसंतनुयात् ।
तेन 'आपो रेवतीः' इतीयमृद्भून् भवति । आग्नेयमित्येतावतैव सिद्धे गायत्रमितिवचन-
माग्नेयस्य गायत्रस्य कृत्स्नस्य शंसनार्थम् ।

प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समा-

न्नायस्य सहस्रावममोदेतोः शंसेत् ।

प्रातरनुवाकन्यायेनेति सप्तच्छन्दःसूक्तग्रहणं नान्यैराग्नेयं गायत्रम् । यथास्थानं
ध्रुवाणि माङ्गलानि । 'ईळे धावीधमावर्तयेदा तमसोऽपघातात् । ? इत्येवमादिः शस्यविषयो
न्यायादतिदिश्यते न कर्तृविषय उत्सर्पणादिः । स्वरस्तु तृतीयसवनत्वादुत्तमं एव ।
तस्यैव समाम्नायस्येति । प्रातरनुवाकार्थस्येत्यर्थः । सहस्रावममिति । यस्य शस्त्रस्य ऋचां
सहस्रमवममात्रात्तत्सहस्रावममित्युच्यते । तदुदयात्प्रागेव शंसेत् । उदयो नामाऽऽदित्य-
मण्डलदर्शनमात्रमदर्शनेऽनुदयः । तेनात्रामिविधेरसंभवान्मर्यादैव गृह्यते । तेनोदिते यच्छस्यं
तद्वर्जयित्वैव सहस्रावममित्युक्तं भवति ।

इति पर्यायाः ।

इत्येते पर्यायसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः ।

पर्यायसर्वजं गायत्र्याः ॥ ४ ॥

छन्दोनिर्देशः रतोमातिसंशतार्थमावाये कर्तव्ये गायत्र्याणामेषाऽऽवापसिद्धमर्थम् ॥ ४ ॥

संस्थितेष्वाम्बिनाय स्तुयते ।

अतिरात्र इत्यनुवर्तते । आम्बिन इति शत्रुनाम । पर्यायेषु समांसतु छन्दोगा आम्बिनाय स्तुयते । अनेनाऽऽम्बिनारम्भकालो विहितो भवति ।

शंसिष्यन्विसंस्थितसंचरेण निष्क्रम्याऽऽग्नीधीये जान्वाच्याऽऽहुतीजुंहुपादगिरज्जी गायत्रेण छन्दसा तमश्यान्तमन्वारमे तस्मै मामवतु तस्मै स्याहा । उषा अज्यिनी त्रैष्टुमेन छन्दसा तामश्यान्तमन्वारमे तस्यै मामवतु तस्यै स्याहा । अम्बिनावज्विनी जागतेन छन्दसा तावश्यान्तावन्वारमे ताभ्यां मामवतु ताभ्यां स्याहा । यणमहौ असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं यो विश्वतस्परीति च ।

शंसिष्यन्नितिवचनं प्रतिनिधिः प्रयुक्तो यदि शंसेतदा जुहुयादित्येवमर्थम् । विसंस्थितसंचरेण ग्रहणं संस्थितेष्विति संस्थितशब्ददर्शनात्संस्थाशङ्का प्राप्नोतीति तन्निरूप्यम् । एताः पदाहुतयः । चशब्दो हेमे मन्त्रसंमुख्यार्थः । तेनाऽऽज्यशेषप्राशनं तूष्णीमेव भवति ।

प्राश्याऽऽज्यशेषमप उपस्पृशेन्नाऽऽचामेद्विज्ञायते देवरथो वा एष यद्धोता नाक्षमद्भिः करवाणीति ।

होमार्थं पृथक्कृतस्य तस्य परिशिष्टं यदाज्यं तत्प्राश्रीयात् । प्राश्य चाप उपस्पृशेत्, शुद्धमर्थमाचमनं न कुर्यात् । अनाचमने कारणत्वेन श्रुतिरेव दर्शिता । सैषा श्रुतिः— 'देवरथः' इत्यादिः । होता देवानां रथस्तस्य वक्त्रं चक्रं निह्नाऽक्षः । मम देवरथभूतस्य होतुरक्षभूतां निह्नामाज्येन स्वक्तां नाद्भिः प्रक्षालयामीति श्रुतेरर्थः । अनेन प्रक्षालनाशुचित्वमेवात्र नारतीति गम्यते ।

प्राश्य प्रतिप्रसृप्य पश्चात्स्वस्य धिष्यस्योपविशेत्समस्तजह्नुघोकररन्निभ्यां जानुभ्यां चोपस्थं कृत्वा यथा शकुनिरुत्पतिष्यन् ।

प्राश्य प्रतिप्रसृप्येतिवचनमस्य प्राशनस्याशुचित्वकारणत्वाभावादन्तः सदस्ये प्राशनमविरुद्धमित्यप्रसृप्यापि प्राश्रीयादिति तन्निरूप्यमर्थमुच्यते । पश्चात्स्वस्य धिष्यायेतिवचनं

* क. झ. समन्वयार्थः ।

प्रातरनुवाकन्यायविधानाद्विधानं उपवेशनशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । जङ्घा चोरुथ जङ्घोरु । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । जङ्घोरु जङ्घोरु चेति जङ्घोरुणी ते समस्ते यस्य सः समस्तजङ्घोरुः । एवंभूतोऽरिभ्यां जानुभ्यां चोपस्थं कृत्वा भूमिमाश्रित्येत्यर्थः । पादाङ्गुलीभिश्च भूमिमाश्रित्यैवमुपविशेत् । एवमुपविष्टः शकुनिरिवोत्पत्तिप्यन्भवति । एतदासनं शस्त्रादौ य आहावस्तदुच्चारणसमकालमेव नोपरिष्ठात् । एतत्तु 'शकुनिरिवोत्पत्तिप्यन्नाह्वीत' इतिश्रुतिवचनाल्लभ्यते ।

उपस्थकृतस्त्वैवाऽऽश्विनं शंसेत् ।

उपस्थकृत इति यथाप्रकृत्युपविष्ट इत्यर्थः । आश्विनाधिकारे पुनराश्विनग्रहणमाहावा-
दूर्ध्वं सर्वमाश्विनमुपस्थकृत एव शंसेदित्येवमर्थम् । तेन शकुनिरिवोत्पत्तिप्यन्निति वचनं प्रथ-
ममाहावस्यैव न परिधानीयाहावस्येत्यवगम्यते ।

अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः ।

प्रतिपद्वचनं ब्राह्मणोक्तस्य प्रतिपदन्तरस्य निवृत्त्यर्थम् । 'एवैव प्रतिपद्वति' इति
प्रतिपद्वचनात्तृचत्वार्षर्षशंसनप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमेकपातिनी पच्छ इत्युच्यते ।

एतयाऽऽग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् ।

एतया प्रतिपदा प्रातरनुवाकार्थस्य समाम्नायस्याऽऽग्नेयं गायत्रं यत्तदुपसंतनुयात् ।
तेन 'आपो रेवतीः' इतीयमृद्धं भवति । आग्नेयमित्येतावतैव सिद्धे गायत्रमितिवचन-
माग्नेयस्य गायत्रस्य कृत्स्नस्य शंसनार्थम् ।

प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समा-

न्नायस्य सहस्रावममोदेतोः शंसेत् ।

प्रातरनुवाकन्यायेनेति सप्तच्छन्दःसूक्तग्रहणं नान्यैराग्नेयं गायत्रम् । यथास्थानं
ध्रुवाणि माङ्गलानि । 'ईळे धावीयमावर्तयेदा तमसोऽपघातात्' । इत्येवमादिः शस्यविषयो
न्यायादितिदिश्यते न कर्तृविषय उत्सर्पणादिः । स्वरस्तु तृतीयसवनत्वादुत्तम एव ।
तस्यैव समाम्नायस्येति । प्रातरनुवाकार्थस्येत्यर्थः । सहस्रावममिति । यस्य शस्त्रस्य ऋचां
सहस्रमवममात्रात्तत्सहस्रावममित्युच्यते । तदुदयात्प्रागेव शंसेत् । उदयो नामाऽऽदित्य-
मण्डलदर्शनमात्रमदर्शनेऽनुदयः । तेनात्रामिविधेरसंभवान्मर्यादैव गृह्यते । तेनोदिते यच्छस्यं
तद्वर्जयित्वैव सहस्रावममित्युक्तं भवति ।

बार्हतास्त्रयस्तृचा स्तोत्रिया प्रगाथा वा तान्पु-
रस्तादनुदैवतं स्वस्य च्छन्दसो यथास्तुतं शंसेत् ।

बार्हता बृहतीच्छन्दस्का नाम । ते त्रयस्तृचा अग्न्युपोधिदेवस्याः । संधिसाम्नः स्तोत्रि-
याश्छन्दोगैः क्रियन्ते बार्हता वा प्रगाथाः । तांस्तृचान्प्रगाथान्वा यथादैवतं बृहतीच्छ-
न्दसः पुरस्ताद्यथास्तुतं शंसेत् । ' सर्वमन्यद्यथास्तुतम् ' इत्यनेनैव सिद्धे पुनर्यथास्तुतवचन-
मत्राऽऽज्ञातानां यथास्तुतत्वेन स्वस्य च्छन्दसः पुरस्ताद्यथादैवतं शस्तानां पुनः स्वस्य
स्थाने शंसनानिवृत्त्यर्थम् ।

येषु वाऽन्येषु ।

अन्येषु वा येषु केषुचिच्छन्दःषु यदि स्तुयुस्तथाऽपि यथादैवतं स्वस्य च्छन्दस एव
पुरस्ताच्छंसेयुरित्यर्थः ।

पञ्चो द्विपदाः ।

द्विपदाः पञ्चः शंसेत् । अत्र द्विपदानां बहुत्वासंभवात्सर्वार्थोऽयं विधिरित्यवगम्यते ।

उपसंतनुयादेकपदाः ।

एकपदाः पूर्वेण प्रणवेनोपसंतनुयात् ।

ताम्यश्चोत्तराः ।

ताम्य एकपदाम्यो या उत्तरा ऋचस्ताश्चैकपदान्तगैः प्रणवैरुपसंतनुयात् । एकपदाना-
मत्र बहुत्वासंभवादयमपि विधिः सर्वार्थ एव । एकपदाद्विपदानां प्रातरनुवाके दृष्टस्योप-
समासस्यापवादार्थोऽयं यत्नः ।

विच्छन्दस उद्धरेत् ।

विच्छन्दसो विरुद्धशस्यच्छन्दसः । ताश्चैवंप्रकारा वेदितव्याः—अर्धर्बशस्येषु पञ्चः
शस्याः, पञ्चःशस्येषु चार्धर्बशस्या इति । ता उद्धरेत् ।

अपि वा तद्व्यायेन शंसनम् ।

अपि वा नैवोद्धारः कर्तव्यः । तन्न्यायेन सूक्तन्यायेन शंसनमुद्धारो वेति विकल्प
इत्यर्थः । एवं विदाले प्राप्तेऽर्धर्बशस्यगतानां पञ्चःशस्यानां सूक्तन्यायेनार्धर्बशंसनमविरुद्धं
वाचिदृष्टपूर्वत्वादिति । तत्रोद्धारन्यायशंसनयोर्विकल्प उपपद्यते ।

एवं पञ्चःशस्यगतानामप्यर्धर्बशस्यानामुद्धारपञ्चशंसनयोर्विकल्पे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमाह—

न तु पञ्चोऽन्दादिद्युजगतीभ्यः ।

अत्रायं विशेषः—पञ्चःशस्यगतानामर्धर्बशस्यानां पञ्चशंसने कर्तव्ये त्रिष्टुब्जगती-
भ्योऽन्या या ऋचस्त्रिष्टुब्जगतीसूक्तमप्यगतास्ताः पञ्चो न शंस्तव्या इत्यर्थः । कथं तर्हि
तासां कर्तव्यमित्युद्धारस्तच्छन्दोन्यायेन वा शंसनम् । एतदुद्धारवचनं सूक्तन्यायशंसनवचनं

चाऽऽश्विन् एव शस्त्रेऽन्यत्र सर्वत्र तच्छन्दोन्यायशंसनमेवेति सिद्धम् । 'विच्छन्दस उद्धरेत्' 'अपि वा तन्न्यायेन शंसनम्' एवं चाऽनयोः सूत्रयोरर्थः—प्रातरनुवाकार्थे समाज्ञाये गायत्र्या-
दिवचनेऽप्यसत्स्वपि तासां स्वरूपत एव गायत्र्यादित्वे सिद्धे पुनर्गायत्र्यादिवचनमाश्विने गायत्र्या-
द्यन्तर्भूतानामन्यच्छन्दसामुद्धारार्थमिति मन्यमानो विच्छन्दस इत्युक्तवानाचार्यः स्वयमेव ।
'एवं प्राप्त आह—अपि वा तन्न्यायेन शंसनम् । अपि वेति पक्षन्यावृत्त्यर्थः । नैव गाय-
त्र्यादिवचनादेशोद्धारः कर्तुं शक्यते । तत्र प्रकरण उद्धारवचनाभावात्, गायत्र्यादि-
वचनस्य श्रुत्यनुवाक्येन प्रायिकत्वसंभवाच्च । अतस्तासां तन्न्यायशंसनं कर्तव्यम् । तत्र
यासां सूक्तन्यायशंसनमुपपद्यते तासां तथा भवति । यासामेवं न संभवति तासां छन्दो-
न्यायशंसनमिति सिद्धं भवति ।

पाङ्केनोदिते सौर्याणि प्रतिपद्यते ।

उदितं आदित्ये प्रतिप्रियतममित्यस्योत्तमेन प्रणवेन 'सूर्यो नो दिवः' इत्येतत्संघाय
तदादीनि सौर्याणि सूक्तानि शंसेदित्यर्थः । 'उदिते सौर्याणि' इत्यनेनैवात्मात्प्राक्तन-
मुदयात्प्रागेवेति सिद्धे यत् 'ओदेतोः शंसेत्' इति वचनं तस्यैतत्प्रयोजनमोदेतोः शंसे-
देव नोपरमेदिति । तेनेच्छ्यावीयावर्तनेनान्येन वा, ओदयादनुपरमं शंसेत् । अयमेवार्थो
भगवताऽऽपस्तम्बेनोक्तः—'यस्याऽऽश्विने शस्यमाने द्वितीयत्वेऽप्युत्तमशब्दप्रयोगादन्य-
त्रापि द्वयोरन्त्यस्योत्तमत्वे शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति सर्वा अपि द्वाशतधीरनुब्रूयात्'
इति सौर्याणीतिवचनमेवं चतुर्णां सूक्तानां सौर्याणीति संज्ञाकरणार्थम् । तेनैतानि दिवैवाध्ये-
तव्यानि । सौर्याणीत्युक्तं द्दान्येव प्रत्येतव्यानि चेति ।

सूर्यो नो दिवः उदु त्यं जातवेदसमिति नव
चित्रं देवानां गतो मित्रस्य । इन्द्र क्रतुं न
आभरानि त्या शूर नोऽनुमो बहवः सूरचक्षस
इति प्रगाथाः । मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि
द्यावापृथिवी पिश्वशंभुवा । विश्वस्य देवीमृच-
यस्य जन्मनोऽनया रोपातिनग्रमदिति द्विपदा ।

द्विपदावचनं पञ्चःशंसनार्थम् ।

बृहस्पते अति यद्वर्यो अर्हादिति परिधानीया ।

परिधानीयावचनं विस्पष्टार्थम् ।

प्रतिपदे परिधानीयाया इत्याहावः ।

प्रतिपद्यप्राप्त आहावो विधीयते । अनुचरामावात्तृचत्वामावाच्च नेयं लाक्षणिका(की)
प्रतिपत् । परिधानीयाया विधानं प्रगाथस्तोत्रियेष्वाहावनिवृत्त्यर्थम् ।

। बृहत्साम चेत्तस्य योनिं प्रगाथेषु द्वितीयां तृतीयां वा ।

संधिस्तोत्रे-रथंतरं सामेत्युत्सर्गः । तत्र यदि बृहत्साम कुर्युस्तदा तस्य बृहतो योनिं
'त्वामिद्धि हवामहे' इति द्बृचमेतेषु प्रगाथेषु द्वितीयाभिन्द्रकतुमित्यस्योपरिष्टान्तृतीया-
मभित्वेत्यस्योपरिष्टादित्यर्थः । एतयोरन्यतरस्मिन्क्रमे शंसेत् ।

न वा ।

कृतेऽपि बृहत्सामनि हतो योनिं न शंसेदित्यर्थः ।

आश्विनेन ग्रहेण सपुरोळाशेन चरन्ति ।

आश्विनेनेत्यश्विदेवत्येनेत्यर्थः । ग्रहेणेति प्रदर्शनार्थम् । ग्रहेण वा चमसेन वा सपुरो-
ळाशेन चरन्तीत्यर्थः ।

इमे सोमासस्तिरो अह्न्यासस्तीर्वास्तिष्ठन्ति पीतये
युवभ्याम् । हविष्मता नासत्या रथेनाऽऽयातंमुपभूपतं
पिबध्वा इत्यनुवाक्या होता यक्षदाश्विना सोमानां
तिरो अह्न्यानामिति प्रेषः । प्र वामन्धांसि मद्यान्य-
श्चुरुभा पिबतमश्विनेति याज्ये अध्यर्धामनवानम् ।

अत्राप्यृषोरेव द्वित्वं न याज्याकार्यस्य । अत्राऽऽश्विनेनेति देवताविधानं नेयं शस्त्र-
याज्येति ज्ञापनार्थम् ।

यद्येतस्य पुरोळाशस्य स्विष्टकृता चरेयुः पुरोळा
अग्रे पंचतोऽग्रे वृधान आहुतिमिति संयाज्ये ॥५॥

इत्यन्तोऽतिरात्र इति शेषः ॥ ५ ॥

यदि पर्यायानमिव्युच्छेत्सर्वेभ्य एकं संभरेयुः ।

एवं तावच्चतुर्विधः सोमयागो ज्योतिष्टोमाख्य उत्कंस्तस्यैव विशेषमुपरिष्टाद्वक्ष्यति ।
अत्रान्तराले पर्यायाश्विनप्रसङ्गेन तेषां नैमित्तिकमपि वक्तुं प्रारभते—यदि पर्यायानमिव्यु-
च्छेदिति । अस्यायमर्थः—यदा सर्वे पर्यायाः प्रयुक्ता न भवन्ति यद्येवमाशङ्का स्याद-
तिक्रान्तप्राया-रात्रिः सा पर्यायाणामाश्विनस्यै वाऽपर्यासेति तदा सर्वेभ्यः पर्यायेभ्य एकं
पर्यायं संभृत्य कुर्युदित्यर्थः ।

आश्विनायैकस्तोत्रियोऽग्रे विवस्यदुपस इति ।

इदं चाभिव्यष्टिनिमित्तमेव ।

तं पुरस्तादनुदैवतं स्वस्य च्छन्दसो यथास्तुतं शंसेत् ।

तं स्तोत्रियमाग्नेयकनौ वृहतीछन्दसः पुरस्तात्सकृच्छंसेत् । अनुदैवतामिति । नात्र
वीप्सा विवक्षिता । यथास्तुतमिति पूर्ववदेव ।

त्रीणि* पष्टिशतान्याश्विनम् ।

आश्विनोद्देशेनास्याः संख्याया विधानात्प्रतिपन्माङ्गलसौर्यादीनि च तस्यामेव संख्या-
यामन्तर्भवन्तीत्यवगन्तव्यम् ।

प्रायश्चित्तप्रसङ्गादन्यान्यपि सोमप्रायश्चित्तान्यत्रैवोच्यन्ते—

विमतानां प्रसवसंनिपाते संसवोऽ-

नन्तर्हितेषु नद्या वा पर्वतेन वा ।

विमता विरुद्धमतयः । विद्विषाणा इत्यर्थः । प्रसवशब्देन सुत्या लक्ष्यते । नद्या
वा पर्वतेन वाऽव्यवहितदेशे विमतानामेकस्मिन्नहानि सुत्यासंनिपाते सति संसवो नाम
दोषो भवतीत्यर्थः । नद्या वा पर्वतेन वेत्युभयत्र वाशब्दप्रयोगादन्यदपि व्यवधायकं शास्त्रा-
न्तरोक्तमस्तीति गम्यते । तच्च शास्त्रान्तरादवगन्तव्यम् ।

अप्येकेऽन्तर्हितेष्वपि ।

विमतानां नद्यादिभिरनन्तर्हितेष्विति च विशेषणद्वयमुक्तं तदुभयव्यभिचाराय । अपि-
शब्दद्वयेन संमतानामपि संसवदोषोऽस्तीत्येकोऽर्थः । अन्तर्हितेष्वपि देशेषु संसवोऽस्तीत्यप-
रोऽर्थः । एवमेके शास्त्रिन आमनन्तीत्यर्थः ।

तथा सति संस्वराऽऽ देवतावाहनात् ।

एवं सत्या सवनदेवतानामावाहनात्संस्वरा कर्तव्या । एतदन्तं कर्म कायिकं वाचिकं च
द्वुतया वृत्त्या कर्तव्यमित्यर्थः । लघवश्चोपायाः शतप्रभृत्यादयः प्रयोक्तव्याः ।

किंच—

कया शुमेति च मरुत्वतीये पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत् ।

इदं च तस्मिन्निमित्ते कर्तव्यम् । मरुत्वतीये शस्त्रे यस्मिन्सूक्ते निविद्धीयते तस्य
सूक्तस्य पुरस्तादिदं सूक्तं शंसेत् । चशब्दो निविद्धानीयत्वसमुच्चयार्थः । तेन तस्य मरु-

स्वतीयस्य पूर्वावस्थायामेकसूक्तत्वेऽनेकं चेत्प्रथमेष्वाहाव इत्ययमाहावः कयाशुभीयादौ भवति । द्वित्रादिसूक्तत्वे कयाशुभीयस्यानाद्यत्वादस्याऽऽदौ न भवति तत्र सर्वेषामाद्ये भवत्याहावः ।

यो जात एवेति निष्केवल्ये ।

अशब्दः पुरस्तात्सूक्तस्येति चानुवर्तते । तेनात्रापि पूर्ववदेवार्थो योजनीयः ।

ममाग्ने वर्च इति वैश्वदेवसूक्तस्य ।

अत्रापि पदत्रयमनुवर्तते । वैश्वदेवश्लोके वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादित्यर्थः ।

अपि वैतेष्वेव निविदो दध्यादुद्धरेदितराणि ।

अपि वैतेष्वागन्तुषु निविदो दध्यात् । येभ्यः पुरस्तादिमानि सूक्तानि विहितानि तांस्तुद्धरेत् । पूर्वेषां निविद्धानसूक्तानामुद्धारसंयोगेनैतेषु निविदो दध्यादिति यद्विदधाति तज्ज्ञापयति—यस्मिन्निविद्ध्यते तस्याव्यवधानेन पुरस्तादेतानि भवन्ति न निविद्धानीयानां पुरस्तादिति ।

स्थानं चेन्निविदोऽतिहरेन्मा प्रगामेति पुरस्ता-

त्सूक्तं शस्त्वाऽन्यस्मिन्स्तद्वैवते दध्यात् ॥ ६ ॥

निविदः स्थानं यद्वतिहरेत्तदा यस्मिन्सूक्ते निविदतिपन्ना तत्पूर्वापरभूतं समाप्याऽऽगन्तुकौत्तद्वैवतात् पुरस्तात् 'मा प्रगाम' इतीदं सूक्तमखण्डितं शस्त्वाऽन्यस्मिन्नागन्तुके तद्वैवते तां निविदं दध्यात् । निविदः स्थानातिहारो नैमित्तिकः—सूक्तस्य यस्मिन्नन्तराले निविद्ध्यते तस्मात्पूर्वा, ऋक्तदन्तगतेन प्रणवेनाऽऽहावमकृत्स्वैवानन्तरामेवर्चं संधाय तस्यामृच्चि चोदितेऽवसानेऽवसानपर्यन्तमुक्त्वा यदाऽवस्येत्, एवंप्रकार एव निविदतिहारो नान्यप्रकार इति । अतोऽन्यथा यः प्रमादः स ऋग्दोष एव न निविदतिहारः । पुरस्ताद्वचनं माप्रगामीयस्य पुरस्तादतिपन्ननिवृत्तं समाप्य मा प्रगामीयं शस्त्वाऽन्यत्तद्वैवतमानीय तस्मिन्निविद्वैवत्येवमर्थम् । सूक्तग्रहणं बृहस्पतिसत्त्वादिष्वपि हीनस्तोमेषु माप्रगामीयस्याखण्डनार्थम् । अत्र किञ्चिदुच्यते—'यदि पर्यायान्' इत्यत्र पर्यायानिति कर्मप्रवचनीययोगो द्वितीया । अभीतिः कर्मप्रवचनीयो लक्ष्यलक्षणसंबन्धद्योतकः । उज्जी विवासे विपूर्वः । संभावनायां लिङ् । अत्र पर्यायो लक्षणं व्युष्टिर्यथा । एतदुक्तं भवति—यदि पर्यायोपक्रमे तेषु वा शस्यमानेषूपकाल आगच्छेत्तदा वक्ष्यमाणं नैमित्तिकं कर्म कर्तव्यमिति ॥ ६ ॥

सोमातिरेके स्तुतशस्त्रोपजनः ।

सोमातिरेको नाम सवनार्थो यः सोमः स सवने परिसमाप्ते यद्यतिरिच्येत तदा सोमा-
तिरेक इत्युच्यते । तदा स्तुतशस्त्रयोरुपजने भवति । छन्दोगैः स्तोत्रव्यमस्माभिः शस्त-
व्यमित्यर्थः ।

प्रातःसवनेऽस्ति सोमो अयं सुतो गौर्ययति मरुतामिति
स्तोत्रियानुरूपौ । महौ इन्द्रो य ओजसाऽतो देवा अवन्तु
न इत्येन्द्राभिर्वैष्णवीमिश्र स्तोममतिशस्यैन्द्रा यजेत् ।

पादग्रहणेऽप्येन्द्राभिर्वैष्णवीमिश्रेति बहुवचननिर्देशाच्चावदर्धमुभयो ग्रहीतव्याः । ऐन्द्री-
मिवैष्णवीमिश्रेति च शब्दसामर्थ्यात्समुच्चितामिरेवोभयोभिः सोमातिरेकनिमित्तं स्तोममतिशस्य
' एकया द्वान्यो वा प्रातःसवनेऽपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोः ' इत्यनेन न्यायेन यथा
कयाचिदैन्द्रा गायत्र्या यजेत् । प्रातःसवनत्वाद्गायत्र्येति विशेष्यते ।

वैष्णव्या वा ।

गायत्र्येति शेषः ।

ऐन्द्रावैष्णव्यति गाणगारिर्देवतप्रधानत्वात् ।

यद्येन्द्रा वैष्णव्या वा यजेत तदा ' यथौ वाव शस्त्रमेवं याज्या ' इत्येतद्विरुध्येत ।
अथ यद्येन्द्रावैष्णव्या यजेत्तदा तदेवत्याया गायत्र्या अभावाद्वायत्रं प्रातःसवनमित्येतद्वि-
रुध्येत । तत्रैकस्य त्यागे सति च्छन्द एव त्यक्तव्यं बहिरङ्गत्वादप्राधान्यात्तत्त्वेति ।
देवतायास्त्वभिधेयत्वादन्तरङ्गतेति मन्यमानो गाणगारिर्देवतप्रधानत्वादित्युक्तवान् ।

सं वा कर्मणा समिषा हिनोमीति ।

सैपेन्द्रावैष्णवी त्रिष्टुप् । अनयैव यष्टव्यमिति सिद्धान्तितम् ।

माध्यन्दिने षण्महौ असि सूर्योदु त्यहशंतं वपुरिति
प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ । महौ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्लोकं
या विश्वासां जनितारा मतीनामिति याज्या ।

ऐन्द्राभिर्वैष्णवीमिश्रेत्याद्यत्राप्यनुवर्तते । अतो हीनपादग्रहणमत्राक्षरलाघवार्थमेव न
कृत्स्नसूक्तग्रहणार्थम् ।

तृतीयसवन उत्तरोत्तरां संस्थामुपेयुराऽतिरात्रात् ।

तृतीयसवने यदि सोमोऽतिरिच्येत तदोत्तरोत्तरां संस्थां कुर्यादातिरात्रात् । एतदुक्तं भवति—यद्यग्निष्टोमे तृतीयसवनेऽतिरेकः स्यात्तदोक्त्यं कुर्यात् । यद्युवध्ये षोडशिनम् । यदि षोडशिन्यतिरात्रमिति । यद्यतिरात्रे तत्र वक्ष्यतीति । एवंचेदाऽतिरात्रादितिवचनमुत्तरोत्तरां संस्थामित्यत्र संनिहिता एव चतस्रः संस्था गृह्यन्त इत्येवमर्थम् । इतरथाऽग्निष्टोमेऽतिरेकेऽत्यग्निष्टोमः प्रसज्येत । षोडशिनि वाजपेयः । अतिरात्रेऽसौर्याम इत्येतन्निवृत्त्यर्थमाऽतिरात्रादित्युक्तम् ।

अतिरात्राच्चेत्प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुस्तव ते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ । माध्यंदिनेन शेषः ।

‘महाँ इन्द्रो नृवत्’ इत्यादियाज्यान्तः शेष इत्युच्यते ।

त्वेयमिस्था स मरणं शिमीवतोरिति वा याज्या ॥ ७ ॥

इयं वा याज्या माध्यंदिनोक्ता वा भवति । अत्यग्निष्टोमवाजपेयासौर्यामेषु तृतीयसवनेषु सोमातिरेक इदमेव शस्त्रं भवति । सोमातिरेकादन्येन वा निमित्तेन शास्त्रान्तरोक्तेन यदि स्तुतशस्त्रोपजनः स्यात्तदाऽप्यनेनैव सोमातिरेकोक्तनानुसवनं शस्त्राणि संपादनीयानि । स्तोत्रियस्तुत एव तदनुसारेणानुरूपः कल्पनीयः । एतच्च सोमातिरेके प्रातःसवनेऽस्ति सोम इत्येतावतैवास्यार्थस्य सिद्धौ सत्यां शस्त्रोपजन इत्यस्माद्वचनाच्छम्पते । एतदुक्तं भवति—यत्र यत्र नैमित्तिकः शस्त्रोपजनस्तत्र तत्रानुसवनेमेतेन विधानेन शस्त्राणि कल्पनीयानि । स्तोत्रियानुरूपौ छन्दोगप्रत्ययतदनुसारकल्पनाभ्यामिति ॥ ७ ॥

क्रीते राजनि नष्टे दग्धे वा ।

प्रायश्चित्तं वक्ष्यत इति शेषः । नष्ट इत्युक्ते नाशप्रकारविशेषाग्रहणात्सर्वप्रकारो नाशो गृहीतो भवति किमर्थं दग्धवचनमिति । तस्य प्रयोजनमुच्यते छतावस्थे सोमे द्वादशम्यो षसाशुकादिम्यो मलेम्योऽन्येन केशकोटादिना दुष्टे तस्य त्यागो न कर्तव्य इत्येवमर्थम् । अन्यदपि दग्धवचनप्रयोजनमस्ति । केचिदेवं वदन्ति दग्धे सोमे तदेव मत्स्याभिपुत्य तेन यष्टव्यमिति तन्निवृत्त्यर्थं चेति ।

सोमनाशे प्रायश्चित्ते वक्तुं प्राप्ते सदआदीनां शालानां दाहे प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात्तदेव प्रसङ्गादाह—

अपि दग्धानि सदोहविर्धानान्यनावृता किपेरन् ।

अनावृता अमन्त्रकमित्यर्थः ।

आवृता वा ।

न्यायविकल्पोऽयम् । शालास्तावदृष्टार्थाः । तेनाऽऽप्तु मन्त्रन्यापारः केवलमदृष्टार्थ एव । तत्पाददृष्टार्थस्याऽऽश्रयभूता शाला प्रधानसंबन्धे द्वारभूतेत्यर्थः । स च द्वारभावो दाहात्प्रागेव निवृत्त इति न पुनः क्रियौ मन्त्राणामिति पूर्वः पक्षः । उत्तरस्तु पक्षो यत्कार्यार्थे यद्वस्तुपादीयते तस्य तत्कार्यजनने सामर्थ्यजननाय मन्त्रादयः संस्काराः प्रयुज्यन्ते । तथादि स्वकार्यमकृत्वैव नश्येत्तदा तस्यः कथं प्रधानेन संबन्धीयादिति पुनरपि मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति सिद्धम् ।

इदानीं सोमनाशे प्रायश्चित्तमाह—

अन्यं राजानमभिपुण्युः ।

अन्यं राजानमानीय तमभिपुत्य तेन यजेतेत्यर्थः ।

अनधिगमे पूतीकान्फाल्गुनानि ।

सोमानधिगमे पूतीकान्फाल्गुनानि च संस्पृष्टान्युभिपुण्युः । पूतीका नाम छताख्याः सोमसदृशाः । फाल्गुनानि नाम रत्नम्बुखा ओषधिविशेषाः । अप्रसिद्धाः पदार्था अभियुक्त्यः शिक्षितव्याः ।

अन्या वा ओषधयः पूतीकैः सह ।

फाल्गुनानामभावेऽन्या वीपर्ष्यैः कुशदूर्वाद्याः पूतीकैर्मिश्रयित्वाऽभिपोतव्याः । 'अन्या वा ओषधयः पूतीकैः सह' इति पूतीकानां स्थायित्वदर्शनात्पूर्वसूत्रोक्तानामेभिः सहितानामेव प्रतिनिधित्वमवगम्यते । अत एवाऽऽचार्याः सोमप्रतिनिधौ न केवलमेकद्रव्यमिच्छन्ति । 'अन्या वा ओषधयः पूतीकैः' इति सहभावे सिद्धे यत्सहेतिवचने तज्ज्ञापयति— पूतीकानामप्यभावे द्रव्यान्तराणि सह मिश्रयित्वाऽभिपुत्य तैर्यष्टव्यमिति ।

प्रायश्चित्तं वा हुत्वोत्तरमारमेत ।

उत्तरसूत्रस्य मुन्याविषयत्वादिदं दीक्षोपसद्विषयं भवति । दीक्षासु क्रीतो नश्येदा सोमलाभादीक्षा वर्धयेत् । उपसत्सूपसदो वर्धयेत् । तत्र सर्वत्र प्रधानकालाविरोधेनाहर्वर्धनं कर्तव्यम् । अहर्वर्धने क्रियमाणेऽपि प्रधानकालाविरोधेनालम्ब्यमाने प्रतिनिधिमुपादाय पूर्वसंकल्पितकाले प्रधानयागं संपादयेत् । इत्थं वा कुर्यात्—प्रायश्चित्तं हुत्वाऽऽरब्धं प्रयोगं विसृज्य सोमं संपाद्य तस्मा एव कर्मणे प्रयोगान्तरमारमेत । भूः स्वाहेदीदं प्रायश्चित्तमित्युच्यते । अथ वाऽस्यामवस्थायां शास्त्रान्तरे प्रायश्चित्तविशेषोऽस्ति चेत्कर्तव्यम् ।

सुत्यासूक्तमेव मन्येत ।

सुत्यासु जटे राजनि तदलाभ उक्तमेव । प्रतिनिधिप्रयोगमेवेत्यर्थः । तत्कर्तव्यत्वेन मन्येतेत्यर्थः । नात्राहर्षद्विः प्रयोगत्यागो वा कर्तव्य इत्यर्थः ।

प्रतिधुंक्प्रातःसवने ।

प्रतिधुगिति सद्योदुग्धं पय उच्यते । तत्प्रातःसवने प्रतिनिधिद्रव्यमभिपुस्य तद्रसेन मिश्रयेदित्यर्थः ।

शृतं माध्यंदिने ।

कथितं पयः शृतमित्पुच्यते । तेन माध्यंदिने प्रतिनिधिद्रव्यरसं श्रीणीयात् ।

दाधि तृतीयसवने ।

पूर्ववन्मिश्रयेदित्यर्थः ।

आयन्तीं ब्रह्मसाम यदि फाल्गुना-

नि वारवन्तीयं यज्ञायज्ञीयस्य स्थाने ।

यदि फाल्गुनानि प्रतिनिधित्वेन प्रविष्टानि तदैते सामनी आयन्तीयवारवन्तीये ब्रह्मसामां माशिष्टोमसामकार्ययोर्भवतो यथासंख्येन ।

आयन्तीयमेके ।

एके शाखिनः आयन्तीयं यज्ञायज्ञीयस्य कार्यं भवतीत्याहुः । ब्रह्मसाम प्रकृत्यैवेति ।

एकदक्षिणं यज्ञं संस्थाप्योदवसाय पुनर्यजेत ।

एवं प्रतिनिधिना क्रियमाणं यज्ञप्रयोगमुदवसानायापर्यन्तं समाप्य तस्मादेशादुदवसाय सोमं संपाद्य तमेव यज्ञं पुनः प्रयुजीत ।

तस्मिन्पूर्वस्य दक्षिणा दद्यात् ।

पुनः प्रयोगे ता दक्षिणा दद्यात् । यत्संख्याकाः पूर्वस्मिन्प्रयोगे संकल्पितास्तत्संख्याका एव दद्यात्, न वैकल्पिकसंख्यान्तरयुक्ता इत्यर्थः । पूर्वस्मिन्प्रयोग एवैव गौर्दक्षिणा ।

सोमाधिगमे प्रकृत्या ॥ ८ ॥

यद्युपात्तेऽपि प्रतिनिधौ यागास्त्राग्यादि सोमा लभ्येत तदा प्रतिनिधिद्रव्यं त्यक्त्वा सोमेनैव यज्यम् । प्रतिनिधिनिमित्तानि सोमश्रयणानि च न भवन्ति । एतच्चैकाहेषु । अहर्गणेषु तन्त्रमध्य उदवसाय पुनर्यागो न शक्यते कर्तुमिति, सर्वाहःसाधारणत्वात्प्रयो-

आवृता वा ।

न्यायविकल्पोऽयम् । शालास्तावद्वृष्टार्थाः । तेनाऽऽप्तु मन्त्रव्यापारः केवलमदृष्टार्थ एव । तस्यादृष्टार्थस्याऽऽश्रयभूता शाला प्रवानसंवन्धे द्वारमूलेत्यर्थः । स च द्वारमावो दाहात्प्रागेव निवृत्त इति न पुनः क्रियौ मन्त्राणामिति पूर्वः पक्षः । उत्तरस्तु पक्षो यत्कार्यार्थं यद्वस्तुपादीयते तस्य तत्कार्यजनने सामर्थ्यजननाय मन्त्रादयः संस्काराः प्रयुज्यन्ते । तद्यदि स्वकार्यमकृतैव नश्येत्तदा तत्स्थः कथं प्रधानेन संबन्धीयादिति पुनरपि मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति सिद्धम् ।

इदानीं सोमनाशे प्रायश्चित्तमाह—

अन्यं राजानमभिपुण्युः ।

अन्यं राजानमानीय तमपिपुत्य तेन यनेतेत्यर्थः ।

अनधिगमे पूतीकान्फाल्गुनानि ।

सोमानधिगमे पूतीकान्फाल्गुनानि च संस्पृष्टान्मुमिपुण्युः । पूतीका नाम छताख्याः सोमसदृशाः । फाल्गुनानि नाम स्तम्भरूपा ओषधिविशेषाः । अप्रसिद्धाः पदार्था अभिपुन्यः केन्यः शिस्तध्याः ।

अन्या वा ओषधयः पूतीकैः सह ।

फाल्गुनानामभावेऽन्या औषधैः कुशदूर्वाद्याः पूतीकैर्मिश्रित्वाऽभिपोतव्याः । १ अन्या वा ओषधयः पूतीकैः सह इति पूतीकानां स्थायित्वदर्शनात्पूर्वसूत्रोक्तानामेभिः सहितानामेक प्रतिनिधित्वमवगम्यते । अत एवाऽऽचार्याः सोमप्रतिनिधौ न केवलमेकद्रव्यमिच्छन्ति । 'अन्या वा ओषधयः पूतीकैः' इति सहभावे सिद्धे यत्सहेतिवचनं तज्ज्ञापयति— पूतीकानामप्यभावे द्रव्यान्तराणि सह मिश्रित्वाऽभिपुत्य तैर्यष्टव्यमिति ।

प्रायश्चित्तं वा हुत्वोत्तरमारमेत ।

उत्तरसूत्रस्य सुत्याविषयत्वादिदं दीक्षोपसद्विषयं भवति । दीक्षासु क्रीतो नश्येदा सोमलाभादीनां वर्धयेत् । उपसत्सूपसदो वर्धयेत् । तत्र सर्वत्र प्रधानकालाविरोधेनाहर्वर्धनं कर्तव्यम् । अहर्वर्धने क्रियमाणेऽपि प्रधानकालाविरोधेनालभ्यमाने प्रतिनिधिमुपादाय पूर्व-संकल्पितकाले प्रधानयामं संपादयेत् । इत्थं वा कुर्यात्—प्रायश्चित्तं हुत्वाऽऽरब्धं प्रयोगं विसृज्य सोमं संशय तस्मा एव कर्मणि प्रयोगान्तरमारमेत । भूः स्वाहेतीदं प्रायश्चित्त-मित्युच्यते । अथ वाऽस्यामवस्थायां शास्त्रान्तरे प्रायश्चित्तविशेषोऽस्ति चेत्कर्तव्यम् ।

सुत्यासूक्तमेव मन्येत ।

सुत्यासु नष्टे राजनि तद्व्याम उक्तमेव । प्रतिनिधिप्रयोगमेवेत्यर्थः । तत्कर्तव्यत्वेन मन्येतेत्यर्थः । नात्राहर्षद्विः प्रयोगत्यागो वा कर्तव्य इत्यर्थः ।

प्रतिधुक्प्रातःसवने ।

प्रतिधुगिति सद्योदुग्धं पय उच्यते । तत्प्रातःसवने प्रतिनिधिद्रव्यमभिपुष्य तद्रसेन मिश्रयेदित्यर्थः ।

शृतं माध्यंदिने ।

कथितं पयः शृतमिहमुच्यते । तेन माध्यंदिने प्रतिनिधिद्रव्यरसं श्रीणीयात् ।

दाधि तृतीयसवने ।

पूर्ववन्मिश्रयेदित्यर्थः ।

आयन्तीयं ब्रह्मसाम यदि फाल्गुना-

नि वारवन्तीयं यज्ञायज्ञीयस्य स्थाने ।

यदि फाल्गुनानि प्रतिनिधित्वेन प्रविष्टानि तदैते सामनी आयन्तीयवारवन्तीये ब्रह्मसाम-माग्निष्टोमसामकार्ययोर्भवतो यथासंख्येन ।

आयन्तीयमेके ।

एके शाखिनः आयन्तीयं यज्ञायज्ञीयस्य कार्यं भवतीत्याहुः । ब्रह्मसाम प्रकृत्यैवेति ।

एकदक्षिणं यज्ञं संस्थाप्योदवसाय पुनर्यजेत ।

एवं प्रतिनिधिना क्रियमाणं यज्ञप्रयोगमुदवसानायापर्यन्तं समाप्य तस्मादेशादुदवसाय सोमं संपाद्य तमेव यज्ञं पुनः प्रयुज्जीत ।

तस्मिन्पूर्वस्य दक्षिणा दद्यात् ।

पुनः प्रयोगे ता दक्षिणा दद्यात् । यत्संख्याकाः पूर्वस्मिन्प्रयोगे संकल्पितास्तत्सं-ख्याका एव दद्यात्, न वैकल्पिकसंख्यान्तरयुक्ता इत्यर्थः । पूर्वस्मिन्प्रयोग एवैव गौर्दक्षिणा ।

सोमाधिगमे प्रकृत्या ॥ ८ ॥

यद्युपात्तेऽपि प्रतिनिधौ यागास्त्राग्यादि सोमो लभ्येत तदा प्रातिनिधिद्रव्यं त्यक्त्वा सोमेनैव चष्टव्यम् । प्रतिनिधिनिमित्तानि सोमश्रयणानि च न भवन्ति । एतच्चैकाहेषु । अहर्गणेषु तन्त्रमध्य उदवसाय पुनर्यागो न शक्यते कर्तुमिति, सर्वाहःसाधारणस्वात्प्रयो-

गस्य । यदा पुनरहर्गणेषु मुख्यासंभवात्प्रतिनिधिर्नैकमहः क्रियते तदा सत्रप्रयोगं समा-
प्योदवसाय तदेवाहः पुनः प्रयुञ्जीरन् । सत्रिणः संहता एव । तदर्थमेव यज्ञं संस्थाप्येति
यज्ञग्रहणं कृतम् । तस्यायमभिप्रायः—आरेख्यो यो यज्ञः फलसाधनं तस्य प्रयोगं
समाप्यैतत्कर्तव्यं नावान्तरमेकस्याहः प्रयोगमिति । एकाहेषु प्रतिनिधावुपात्ते प्रतिनि-
धिर्नैवेद्या पुनर्यष्टवमेव ॥ ८ ॥

दीक्षितानामुपतापे परिहिते प्रातरनुवाकेऽनु-
पाकृते वा पुष्टिपते पुष्टिश्चक्षुषे चक्षुः प्राणाय
प्राणं त्मने त्मानं वाचे वाचमस्मे पुनर्धेहि
स्वाहेति ब्रह्माऽऽहुतिं हुत्वा शीतोष्णा अपः
समानीयैकविंशतिमासु यवान्कुशपिञ्जलांश्चा-
यधाय ताभिरद्भिरवर्थं कुर्वति ताभिरेनमा-
प्लावयेज्जीवानामस्थता ३ । इमममुं जीवयत
जीविकानामस्थता ३ इमममुं जीवयत संजीवा-
नामस्थता ३ । इमममुं संजीवयत संजीविकाना-
मस्थता ३ इमममुं संजीवयतेत्पोपधिसूक्तेन च ।

दीक्षितानां मध्ये यः कश्चिद्दीक्षित उपतपेद्याधिर्षोडित इत्यर्थः । तत्र नैमित्तिकमुच्यते—
परिहिते प्रातरनुवाके प्रागेवापोनप्त्रियारम्भादेतास्मिन्कालेऽनुपाकृते वा प्रातरनुवाक एतयो-
रन्यतरस्मिन्काले 'पुष्टिपते' इत्यनेन ब्रह्माऽऽहुतिं हुत्वा शीतोष्णा अपो मिश्रयित्वा
तास्वैकविंशतिं यवान्प्रक्षिप्यैकविंशतिं कुशपिञ्जलांश्चाऽऽधाय ताभिरुपतप्तं दीक्षितमाप्लाव-
येत्प्लावयेत्—जीवानामस्थतेत्येवमादिभिश्चतुर्भिर्वन्त्रैः 'या ओपधीः पूर्वा जाताः'
इत्यनेन सूक्तेन च । सर्वेषां मन्त्राणामन्ते सकृदेव प्लावनं कर्तव्यं न प्रतिमन्त्रम् । एत-
त्सर्वं ब्रह्मणा कर्तव्यम् । अस्य सूत्रस्य मध्ये ताभिरद्भिरवर्थं कुर्वति तेषुक्तं तद्वेपधिसूक्तेन
चेत्यस्मादुपरिद्रष्टव्यम् । तत्र ब्रह्मणः कर्तृत्वाभावात् । अस्मायमर्थः—ताभिरेवाद्भि-
रुपतप्तस्याऽऽचमनवर्गमुदककार्यं शौचादि कर्तव्यमिति । तस्य कर्ताऽप्यात्स्वयमेव । अश-
क्तावप्यो यः कश्चन परिचारकः । अतो नात्र ब्रह्मा नियम्यत इत्युत्कर्षो युक्त एव ।

आप्लाव्यानुमृजेत् ।

आप्लावने प्रकृतेऽप्याप्लाव्येतिवचनमाप्लावनानुमार्जनयोः समानकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थम् । तेनै-
तदपि ब्रह्मैव करोति ।

उपांश्चन्तर्पामौ ते प्राणापानौ पातामसा उपांश्चसवनस्ते
व्यानं पात्वसावैन्द्रवायवस्ते वाचं पात्वसौ मैत्रावरुणस्ते चक्षुषी
पात्वसावाश्विनस्ते श्रोत्रं पात्वसावाग्रयणस्ते दक्षक्रतू पात्व-
सा उक्थ्यस्तेऽङ्गानि पात्वसौ ध्रुवस्त आयुः पात्वसाविति ।

उपांश्चन्तर्पामाविश्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैरनुमृजेत् । असावित्यस्य स्थान उपतस्तस्य नाम
संबेद्ध्या गृह्णीयात् । प्रथमेन नासिकामनुमृजेत् । द्वितीयेन सर्वं शरीरम् । सर्वशरीरव्यापि-
त्वाद्यानस्य । यस्य मन्यस्य स्थानविशेषो लिङ्गनावगतस्तेन तदेवाशुमृजेत् । अन्येन सर्वं
शरीरम् ।

यथासनमनुपरिक्रमणम् ।

उपतस्तस्यैतास्मिन्कर्मणि कृते ततः सर्वे दीक्षिता यथास्वमासनमुपरि क्रमेणुगच्छेयुरित्यर्थः ।
अतोऽवगम्यते पूर्वस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे सर्वे दीक्षिता ब्रह्मणा सह तत्रैवाऽऽसत इति ।

ब्रातारमिन्द्रमावितारमिन्द्रमिति तार्क्ष्यादिः ।

इयमृक्ताक्षर्याऽऽद्या भवति । अनया सह तत्सूक्तमस्मिन्निमित्ते तार्क्ष्यकार्यं करोति ।

यद्यप्यन्यदैकाहिकाद्वैश्वदेवं स्वस्त्यात्रेये निविदं दध्यात् ।

यद्यप्यानोमद्रीयादैकाहिकादन्यत्तस्मिन्नहनि वैश्वदेवसूक्तं भवति निविद्वानीयं तदा
तदुद्धृत्य स्वस्त्यात्रेये तृचे निविदं दध्यात् । स्वस्त्यात्रेयशब्देन तृच एवात्र गृह्यते
तृचस्यैवान्यत्र प्रवृत्तिदर्शनात् । स्वस्त्यात्रेयस्य निविद्वानत्वेन विधानात्तस्मिन्नहनि पूर्वस्य
निविद्वानस्योद्धारो भवति ।

प्रकृत्याऽगदे ॥ ९ ॥

अगदे व्याध्यपगम इत्यर्थः । तदा नेने विकाराः कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥

संस्थिते तीर्थेन निर्हृत्याऽऽवभृथे प्रेतालंकारान्कुर्वन्ति ।

संस्थिते मृत इत्यर्थः । तस्मिन्नुपतसे मृते तं तीर्थेन निर्हृत्य निर्गमण्यावभृथार्थं संकलित-
देशे निधाय प्रेतालंकारान्कुर्वन्ति । ये लोके प्रेतस्थितेऽलंकारा इति प्रसिद्धास्ते प्रेतालंका-
रास्तैरलंकुर्युरित्यर्थः । अत्र केचित्संस्थितेतीर्थेनेति पदच्छेदः । निर्हृत्याऽऽवभृथे । अवभृ-
थार्थो यो देश आवभृथस्तस्येदमित्यण् । अथवाऽवभृथ इत्येव पदच्छेदे सत्यवभृथशब्दस्त-
दर्थं देशे लक्षणया वर्तते ।

केशश्मश्रुलोमनखानि वापयन्ति ।

प्रेतस्य केशादीनां वापनं कर्तव्यम् ।

नलदेनानुलिम्पन्ति ।

नलदे नाम द्रव्यविशेषः । स चाभियुक्तैः शिशितैः । तत्कृतेनानुलेनेनानुलिम्पन्ति ।

नलदमालां प्रतिमुञ्चन्ति ।

माला च तत्कृताऽस्य प्रतिमोक्तव्या ।

निष्पुरीषमेके कृत्वा पृषदाज्यं पूरयन्ति ।

प्रेतस्य शरीरे यान्यन्त्राणि तानि निष्पुरीषाणि कृत्वा पृषदाज्येन पूरयित्वा पुनः शरीरे बन्धयितव्यानीति मन्यन्ते केचिच्छास्त्रिणः ।

अहतस्य वाससः पाशतः पादमात्रमव-
च्छिद्य प्रोणुंजन्ति प्रत्यङ्गशेनाऽऽदिःपादम् ।

अहतमनिवसितम् । वाससो वसनारम्भप्रदेशः पाश इत्युच्यते समाप्तिप्रदेशो दशा । पाशप्रदेशो पादमात्रमवच्छिद्य तत्पादमात्रमवच्छेदं निवाय तेन वाससा प्रत्यङ्गशेन प्राक्शिरसं प्रेतमाविष्पादं प्रच्छादयन्तीत्यर्थः ।

अवच्छेदमस्य पुत्रा अमा कुर्वन्ति ।

तदवच्छेदं प्रेतस्य पुत्रा अमा कुर्वन्स्वी कुर्वन्तित्यर्थः ।

अग्नीनस्य समारोप्य दक्षिणतो बहिर्वेदि दहेयुः ।

अस्य प्रेतस्वाग्नीन्द्रयोररण्योः समारोप्य देवयजनस्य दक्षिणतो बहिर्वेदि प्रेतमानीयाग्निं मयित्वा विहृत्य तत्रैव दहपुर्दहनविधिनैव ।

आहार्येणानाहिताग्निम् ।

योऽनाहिताग्निः सत्री भवति तस्मिन्मृतेऽयं विशेषः । आहार्येणाग्निना त्रितुदहेयुः । आहार्यशब्देनौपासनमुच्यते ।

पत्नी च ।

दीक्षितस्य पत्नी यदि ज्ञेयतां चाऽऽहार्येणैव दहेयुः । आहार्यशब्देनात्र लौकिकोऽप्युच्यते । अत्रायं विशेषः—येनाऽऽहिताग्निना सर्वाधानं कृतं तस्य पत्नी लौकिकेन । यस्याुपासनश्चास्ति तस्य पत्नीमौपासनेन । अतोऽजगम्यत आहार्यशब्देनाश्रौतोऽग्निर्लक्ष्यत इति ।

प्रत्येत्याहः समापयेयुः ।

प्रत्येत्य दहनदेशाद्यत्पूर्वापरीभूतमहस्तत्समापयेयुरित्यर्थः ।

प्रातरनभ्यासमनभिर्हिंकृतानि श-
खानुवचनाभिष्टवनसंस्तवनानि ।

यस्मिन्नहनि दीक्षितदहनं कृतं तस्मात्तरमनन्तरमहः प्रातरित्युच्यते । तस्मिन्नहनि
शखादीन्यभ्यासाभिर्हिंकारवर्जितानि भवेयुः । तत्राभिष्टवे ग्राव्यां पूर्वमेवाभिर्हिंकारो
नास्ति । आद्ये च शस्त्रे । तत्राभ्यासमात्रस्यैव निषेधः । एवमन्यत्र यथासंभवं निषेधः
कल्पनीयः ।

पुरा ग्रहग्रहणात्तीर्थेन निष्क्रम्य त्रिः प्रस-
व्यमायतनं परीत्य पर्युपविशन्ति ।

तस्मिन्नेव प्रातरनभ्यासमित्युक्तलक्षणेऽहनि ग्रहग्रहणात्प्रागेव तीर्थेन निष्क्रम्य त्रिः
प्रसव्यमप्रदक्षिणं श्मशानायतनं परितो गत्वा तदायतनं परित उपविशन्ति ।

पश्चान्दोता ।

श्मशानायतनादिति शेषः ।

उत्तरोऽध्वर्युः । तस्य पश्चाच्छन्दोगाः ।

तस्यग्रहणमध्वर्योरेव पश्चाच्छन्दोगा उपविशन्ति नाऽऽयतनस्येत्येवमर्थम् । ब्रह्मणो
दक्षिणत इति सिद्धत्वात्कोक्तम् ।

आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्युपांशु स्तुवते ।

आश्वस्तु छन्दोगा उपांशु स्तुवते ।

स्तुते होता प्रसव्यमायतनं परिव्रजन्स्तोत्रियमनुद्रवेदप्रणवन् ।

होताऽप्रणवन्स्तुते छन्दोगैस्त्रिःप्रसव्यं श्मशानायतनं परितो व्रजन्स्तोत्रियमनुद्रवेत् ।
वक्ष्यमाणश्च ऋचः । 'उपांशु स्तुवते' इति स्तुता उपांशुत्वाविवानं 'होतुरनुद्रवणेऽप्यु-
पांशुत्वप्रापणार्थम् । स्तोत्रियवचनमृगुपलक्षणार्थम् । यास्तु स्तुवते ता अनुद्रव्यादिति ।
शंसत्यादिचोदनाभावादेव सामिधेनीधर्माभावे सिद्धे पुनः स्तोत्रियशब्दसंबन्धाच्छस्त्रधर्म-
प्राप्त्याशङ्का स्यात्तान्नित्यवृत्त्यर्थं प्रणवप्रतिषेधः । अयैतदनुद्रवणं किरूपमिति । अनुमन्त्रण-
मिति श्रूयात् । भेतस्याभिधानमत्रै चिकीर्ष्यते । तच्च मन्त्रादिज्ञादवगतम् । याभीपु
स्पष्टमेवैतत् । सार्षपाज्ञीषु चानयैव दिशा प्रेताभिधानं कल्पनीयम् । अत्र च श्रूयादिति

१ क. घ. झ. 'स्तवानि । २ ग. गालिःप्रसव्यमुप' । ३ च. 'नृ । स्तुते शो' । ४ च.
'वच्छन्दो' । ५ क. घ. छ. झ. 'त्र विकी' । ६ च. चिकीर्षति । त' ।

वक्तव्येऽनुद्वेदित्यनुशब्दसंवन्धाज्ज्ञायतेऽनुमन्त्रणप्रकारोऽयमिति । तथा च वक्ष्यति—
'तं दक्षमानमनुमन्त्रयते' इति तेनानुमन्त्रणधर्मा एवाऽऽप्तु कर्तव्याः ।

यामीश्व ।

ताश्चेमाश्च तयामूनेन वक्तव्याः । यमेन यामायनैश्चैता ऋचो दृष्टाः । सूक्तं तु
पमदृष्टं तेनैता याम्य इत्युच्यन्ते न यमदेवत्या इति ।

भेहि प्रेहि पथिमिः पूर्व्येमिरिति पञ्चानां
तृतीयमुद्धरेत् । मेनमग्ने विदहो माऽभि-
शोच इति पद । पूषा त्वेतच्छ्रयावयतु प्र
विद्वानिति चतस्र उपसर्प मातरं भूमि-
मेतामिति चतस्रः सोम एकेभ्यः ।

इदं सूक्तम् ।

उरूणसा वसुतृपा उदुम्बलाविति च समाप्य
संचित्य तीर्थेन प्रपाद्य यथासनमासादयेयुः ।

एतदनुद्वर्णं समाप्यानन्तरमरिष्यसंचयनं कृत्वा तमस्थिकुम्भं तीर्थेन प्रवेश्य यदैस्य
मृतस्य पूर्वमासनस्थानं तत्रास्थिकुम्भमासादयेयुरित्यर्थः ।

भक्षेपु प्राणमक्षान्मक्षयित्वा दक्षिणे मार्जालीये
निनयेयुः । दक्षिणस्यां वा वेदिश्रोणयाम् ।

अत्र वा निनयेयुर्मार्जालीये वा निनयेयुरिति प्रदर्शनार्थम् । द्रवं निनयेयुरितरत्प्रक्षिपे-
युरित्यर्थः ।

सप्तदशमहर्भवति त्रिवृतः पवमाना रथंतरपृष्ठोऽग्निहोमः ।

यस्मिन्नहनि दीक्षितः प्रणीयते तदहरुक्तेन प्रकारेण समाप्य तदनन्तरं सप्तदशस्तोत्रं
त्रिवृतपवमानकं रथंतरपृष्ठमग्निहोमसंस्पृग्महरन्तरं दीक्षितैर्मरणनिमित्तं सत्रमध्ये सत्रिभिः
कर्तव्यम् ।

संस्थितेऽवमृथमेके गमयन्त्येतस्यैतदहरमिशब्दयन्तः ।

एतस्मिन्नहनि समाप्त एतान्यस्थीन्यवमृषकाळेऽवमृषार्थं संकल्पितास्वप्सु कुम्भेन सह
प्रक्षिपेयुः, एतस्य प्रेतस्यैतदहरिति वदन्तः सर्वे सत्रिण इति सूत्रार्थः । एके संस्मृता

इत्यस्येदं प्रयोजनम्—संस्थिते तीर्थेनेत्यारम्योक्तेन प्रकारेणैतदन्तं कर्म दीक्षितमरणनिमित्तं सन्निधिः कर्तव्यम् । अतोः परं भेतस्य संवन्धो नास्तीत्येके शाखिन आमनन्ति । तेनातः परं सन्निधः सत्रमेव समाप्य यथेष्टं गच्छेयुः ।

**निर्मन्थयेन वा दग्ध्वा निखाय
संवत्सरादेनमग्निष्टोमेन याजयेयुः ।**

इदानीं दहनादारम्य पश्चान्तरमुच्यते । मृतेऽप्यग्नयः पूर्ववदेव न्युसा एव तिष्ठन्ति । स्वयोरररूप्योस्तु मन्यनेनाग्निं सद्य उत्पाद्य तेन पूर्वोक्तदेशे पार्श्वचयनवर्जं दग्ध्वाऽस्थीनि संचितानि निखायाविकृतं सत्रं समाप्य सत्रसमापनकालादारम्य संवत्सरे पूर्णं तान्यस्थी-
न्यादाय तानि यजमाने कृत्वाऽग्निष्टोमेन प्रातरनभ्यासमित्येवमादिविशेषणविशिष्टेन याज-
येयुः । त एव सन्निध इत्ययमपरः पक्षः । अस्मिन्पक्षे पूर्वस्मिन्श्च पक्षे सत्रसमापने मृत-
पुरुषन्यूनं एव समापयेयुः ।

नेदिष्ठिनं वा दीक्षयेयुः ।

शेषसमापने मृतस्य संस्थापूरणार्थं मृतस्य संनिष्कृतं दीक्षयित्वा सत्रसमापनं कुर्युः ।
निर्मन्थ्य दहनपक्षे नेदिष्ठप्रवेशे सत्यप्यस्थियज्ञो नित्य एव ।

अपि बोत्थानं गृहपतौ ।

गृहपतेर्मृतौ तदहःप्रवृत्तं समाप्यावभृथं कृत्वा सदसो दहनं कृत्वा सत्रादुत्थापनं
भवति न पुनः शेषं समापयेयुरित्यर्थः ।

उक्तः स्तुतशस्त्रविकारः ।

यः संवत्सरेऽस्थियज्ञो यस्मिन्नाहनि गृहपतिम्रियते तयोः शस्त्रविकार उक्तः । अन-
भ्यासमित्यादयो धे विकारा उक्तास्ते तयोर्द्वेधोरपि भवन्तीत्यर्थः ।

एकाहेषु यजमानासने शयीत ।

एकाहेषु यजमानः पूर्वं यस्मिन्नासन आस्ते मृतेऽपि तत्रैव शयीत यावत्स एकाहः
परिसमाप्यते मृतेऽपि तस्मिन्नासने तदहःपरिसमापनं कुर्युरित्यर्थः ।

संस्थितेऽप्यायतीप्सवमृथं गमयेयुरित्यालेखनः ।

तस्मिन्नहनि संस्थितेऽवभृथकालेऽप्यायतीप्सवगच्छन्तीषु वहन्तीष्वित्यर्थः । तास्वप्सवभृथं
कर्म कृत्वा तं भेतं तत्र प्रक्षिपेयुरित्यर्थः । एवमालेखन आचार्य आह ।

पूर्वेण सदो दहेयुरित्याश्मरय्यः ।

तस्मिन्नहनि समाप्तेऽवभृथकाले पूर्वेण सदो यो देशस्तास्मिन्देसे तं भेतं सर्वैर्धनैः
सह तैरेवाग्निभिर्देहयुरित्याश्मरय्य आह ।

एष एवावभृथः ॥ १० ॥

अस्मिन्पक्षेऽन्योऽवभृथो न कर्तव्यः । एष एवावभृथो मवेद्यदेनमेभिरग्निभिर्वज्ञासाधने-
ध्वास्मिन्देशे दहनेन समापनमिति ॥ १० ॥

अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः पोळशी
वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति संस्थाः ।

अत्यग्निष्टोमो नाम संस्थाविशेषः । अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य पोळशिनं गृहीयादिति
वचनादाशिमारुतादूर्ध्वं पोळशिग्रहस्य स्तुतशस्त्रे यदा भवतस्तदा सोऽत्यग्निष्टोम इत्युच्यते ।
वाजपेयाप्तोर्यामौ वक्ष्येते । इतरेऽप्येवोक्ताः । सोमयागोऽत्र प्रकृतस्तेन तस्यैते संस्थाविशेषाः
सर्वे सोमयागाः संस्थया सप्तविधा एवेत्यर्थः ।

तासां यामुपयन्ति तस्या अन्ते यज्ञपुच्छम् ।

तासां संस्थानां मध्ये यां संस्थामुपयन्ति कुर्वन्ति तस्या अन्ते यज्ञपुच्छं नाम वक्ष्यमाणं
कर्म कर्तव्यम् । एवं स्थिते यां कांचित्संस्थां प्रकल्प्य प्रवृत्तानां संस्थान्त्यत्वेन क्लृप्ताच्छब्दा-
दधिकं निमित्तवशेन शस्त्रान्तरमापद्यते यदा तदा तन्निमित्तकलात्तच्छब्दान्नैव सा संस्था
विपरिणमत इति । तस्मादेव शस्त्रादूर्ध्वं यज्ञपुच्छं नाम कर्म कर्तव्यमित्येवमर्थं तासां
यामुपयन्ति तस्या अन्त इत्युक्तम् ।

अनुयाजाद्युक्तं पशुनाऽऽशुवाकात् ।

तदिदं यज्ञपुच्छमुच्यते । अनुयाजादिशुवाकर्मण्यन्तं पशौ यदुक्तं तदिह कर्तव्यम् ।
' उत्तमस्त्विह सूक्तवाकप्रैषः ' इति प्रैषविशेषविधानादेव पाशुकमेवात्र तन्त्रं भवति नैष्टि-
कम् । अतः पशुनेत्यस्येदं प्रयोगनम्—पशौ यद्ब्रह्मासनं दक्षिणत आहवनीयस्य तदत्र
कर्तव्यमिति । तेनानुयाजादौ मनोतादौ चैवं भवति । पशुपुरोडाशे सदस्येवाऽऽ-
सीतेति सिद्धम् । आशुवाकादित्याशुवाकात्पाशुकं कर्म कर्तव्यं नोर्ध्वमित्येवमर्थम् ।

उत्तमस्त्विह सूक्तवाकप्रैषः ।

प्रैषसमाम्नाये द्वौ सूक्तवाकप्रैषावास्नातौ, तयोरुत्तर इत्यर्थः ।

अवीवृधतेति पुरोळाशदेवतां पशुदेवताम् ।

अवीवृधतेति । पुरोळाशदेवतां पशुदेवतां चेत्यध्याहर्तव्यम् । अस्मिन्सूक्तवाकप्रैषे
' अवीवृधत पुरोळाशैः ' इत्याम्नातम् । तत्र पशुदेवताऽग्निः पुरोळाशानां देवता, इन्द्रश्च द्वे
देवते संनिहिते । तत्रावीवृधतेत्येकवचनान्तं पदं कां देवतामभिधत्ते । पुरोळाशैरिति बहु-

वचनं केवलपशुदेवताभिधाने न घटते केवलेन्द्राभिधाने च प्रकृतिप्राप्तं पशुदेवताभिधानं न कृतं स्यात् । अतः संनिधानाविशेषादुभे अपि देवते अभिघत्ते तन्त्रेणेति मन्यमानः पुरो-
 ळाशदेवतां पशुदेवतामित्युक्तवानाचार्यः । एवं सति पुरोळाशैरिति बहुवचनं पुरोळाशं
 धानादिपञ्चकं चाभिप्रेत्योपपन्नं भवति । एवं सति 'अक्रियामेकेऽन्यत्र तदर्थादवदनात्'
 इति पशुपुरोळाशकरणे यत्पशुदेवतानभिधानमस्मिन्मन्त्रे हेतुत्वेनोपवर्णितं तदपि परिहृतं
 भवति । तेन पशुपुरोळाशश्च कर्तव्यो भवति । अवीवृधत पुरोळाशैरित्येवास्मिन्मन्त्रे
 वक्तव्यं च भवतीति सिद्धम् ।

एके यदि सवनीयस्य पशोः पशुपुरोळाशं
 कर्तुं वीवृधेतां पुरोळाशैरित्येव ब्रूयात् ।

मन्त्र इत्याहुरिति वाक्यशेषः । अक्रियामेक इति । एक आचार्याः पशुपुरोळाशा-
 क्रियामुक्तवन्तस्त एवात्रैक इति प्रत्यवतिष्ठन्ते । त एवमाहुः—यदि सवनीयस्य पशोः
 पशुपुरोळाशः क्रियेत तदा द्वयोर्देवतयोः पुरोळाशेन वर्धने कर्तव्येऽवीवृधेतां पुरोळाशै-
 रिति द्वयोरभिधानाय भेन्नौ ब्रूयान्न तथा ब्रवीति । अतः पुरोळाशदेवतैवात्राभिधीयते
 न पशुदेवता । अतस्तस्या अनभिधानात्पशुपुरोळाशस्याक्रियैवेत्येक आहुरित्यर्थः ।

एवमेकीयं पक्षमुपन्यस्याऽऽर्त्तये पक्षेऽभिधाननिर्वाहमुपपादयति—

सवनीयैरेवेन्द्रो वर्धते पशुपुरोळाशेन पशुदेवता ।

अवीवृधतेति देवतायागसंबन्ध उच्यते । ॥ चोमयोरविशिष्टः, संनिधानं चाविशिष्टम-
 स्मिन्मन्त्रे तथा दर्शनात् । एवं सत्येकवचनस्याविवक्षयाऽप्युपयोरभिधानमेव युक्तं
 नैकस्या एवेति । अस्मिन्नुपपन्ने पुरोळाशैरिति दमप्यनयैव दिशा घटत इत्युक्तं सवनीयैरे-
 वेन्द्रो वर्धते पशुपुरोळाशेन पशुदेवतेति ।

ऊर्ध्वं शंयुवाकान्धारियोजनः ।

शंयुवाकान्तस्यैवातिदेशमुक्त्वा हारियोजन उच्यमानस्तस्मादूर्ध्वमेव भवति तत्किमूर्ध्व-
 वचनेन । तस्येदं प्रयोजनम्—तृतीयसवनं तावच्छ्रान्तमवे । यत्पुनः शस्त्रादूर्ध्व-
 मनुवागादि शंयुवाकान्तं तदैष्टिकत्वादुत्तमस्वरं भवति । तस्मादूर्ध्वं यत्तौमिकं तत्र
 स्वरविधानाभावाद्निषतस्वरं भवतीति तस्य स्वरविधानार्थमूर्ध्ववचनम् । शंयुवाकशब्देनात्र
 शंयुवाकस्वर उच्यते ॥ चोत्तमस्तेनायमर्थः—उत्तमादप्युत्तमस्वरेण हारियोजनः प्रयो-
 क्य इति ।

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्रयाहि धाना सोमानामिन्द्राद्धि
च पिब च युनाज्मि ते ब्रह्मणा कोशिना हरी इति ।

हारियोजनस्यानुवाक्याप्रैपयाज्याः ।

इज्यानुवाक्ये अन्त्येष्वहःसु ।

एते याज्यानुवाक्ये अहर्गणेषु यान्यन्त्यान्यहानि तेषु भवतः । अन्त्यवदेकाह इति
न्यायदेकाहेष्वपि भवतः ।

तिष्ठासुकं मघवन्मा परागा अयं

यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरेषु ।

अहर्गणेष्वेवान्त्येभ्यो यानीतराणि तेष्वेते भवतः । अनन्त्येष्वित्यर्थः ।

परायाहि मघवन्ना च याहीति याऽनुवाक्योत्तरवत्स्वहःसु ।

हारियोजनविषयत्वादस्य विधेरहःशब्देनात्र सुत्याहान्येवोच्यन्ते । तेन सारस्वतस-
त्रादिषु यानि सुत्याहान्यसौत्याहोभिरुत्तरवन्ति तेष्वनन्त्येष्वियमनुवाक्या भवति । तिष्ठा-
सुकमिति वा । अयं यज्ञ इत्येवैव याज्या ।

अननुवपट्कृतेऽतिप्रैषं मैत्रावरुण आहेह

मद एव मघवन्निन्द्र तेऽश्व इति ।

हारियोजनाधिकारात्तस्यैवानुवपट्कारात्प्रागेवातिप्रैषनामकमिह मद इत्यादिकं प्रैषं मैत्रा-
वरुण आह । मैत्रावरुणग्रहणमननुवपट्कृत इतिवचनाद्धेतुः प्राप्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ।
आहेतिवचनं जपादिषट्कृत्यावृत्त्यर्थम् । अस्य तु विषयं वक्ष्यति । तावमानरूपाणां प्रथमा-
वहः प्रवर्तते अभ्यासातिप्रैषाविति ।

अद्येत्यतिरात्रे ।

अतिरात्रे क्रतो वक्ष्यमाणशब्दस्य स्थानेऽद्यशब्दः कर्तव्यः । समर्थनिगमत्वादेवोहे
प्राप्ते पुनर्वचनमस्य प्रैषस्याहर्गणेष्वनन्त्याहरर्थतयोत्पत्तेरहर्गणानां च द्वादशाहप्रकृतित्वाद्वा-
दशाहस्य चातिरात्रादित्वात्तत्प्रभृतित्वादस्य प्रवृत्तेः सैवास्य प्रकृतिरिति कृत्वाऽनुहं मन्य-
मानस्योत्तरमद्येत्यतिरात्र इति । अयमभिप्रायः—सत्यं द्वादशाहेऽनन्त्यान्यहान्यस्य प्रकृ-
तिरिति । किंतु तेष्वेव यस्मिन्नहनि प्रकृतित्वेन गृहीतस्य मन्त्रस्य यथार्थमभिधानं संभ-
वति तदेवास्य प्रकृतिरिति कृत्वाऽतिरात्र ऊह एव युक्त इति ।

अथ सुत्यामिति च ।

इदमपि पूर्ववदेव द्रष्टव्यम् ।

तस्यान्तं श्रुत्वाऽऽग्नीध्रः श्वःसुत्यां प्राह श्वःसुत्यां वा एषां
बाह्यणानां तामिन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां प्रववीमि मित्रावरुणा-
भ्यां वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो बाह्य-
णेभ्यः सौम्येभ्यः सोमपेभ्यो बह्वन्वाचं यच्छेति ॥ ११ ॥

अतिप्रैषस्यान्तमाग्नीध्रः श्रुत्वा श्वःसुत्यासंज्ञकं 'श्वःसुत्यां वा एषाम्' इत्येतं मन्त्रं
प्राह । आह्वयेतावतैव जपादिषट्कन्यावृत्त्योपांशुत्वे निवृत्ते प्रकर्षवचनादुत्तम एवात्र स्वरो
भवति । तस्यान्तं श्रुत्वेतिवचनमतिप्रैषश्वःसुत्ययोः संवन्धकारणार्थम् । तेन तस्मिन्नतिप्रैषेऽद्ये-
त्यहविधिः श्वःसुत्यामन्त्रेऽपि भवति । श्वःसुत्यामन्त्रेऽपि प्राहेतिवचनाद्य उत्तमस्वरो
विहितः सोऽतिप्रैषेऽपि भवति । अनुषष्ट्कारात्प्रागित्ययमपि श्वःसुत्यामन्त्रेऽपि भवति ।
उपांशुत्वन्यावृत्तौ सत्यां हारियोजनान्तर्भावो मन्द्रादीनामप्यनियमं व्यावृत्त्योत्तमस्वरं निय-
मयतीत्ययमभ्युच्यहेतुः ॥ ११ ॥

आहृतमुन्नेत्रा द्रोणकलशमिच्छा-
मिव प्रतिगृह्योपहवमिष्ट्वाऽवेक्षेत ।

उन्नेत्राऽऽहृतम् 'उन्नेतरुहयस्व' इत्युक्त्वाऽवेक्षेत तूर्णान् द्रोणकलशस्थं सोमम् ।

हरिवतस्ते हारियोजनस्य स्तुतैस्तोमस्य शैस्त्वोक्थस्येष्ट-
यजुषो यो मक्षो गोसनिश्चसनिस्तस्य न उपहृतस्यो-
पहृतो मक्षयामीति प्राणमक्षं मक्षयित्वा प्रति प्रदाय द्रोण-
कलशमात्मानमाप्याद्य यथाप्रसृतं विनिःसृप्याऽऽग्नीधीये
विनिःसृताहुती जुह्वस्ययं पीत इन्दुरिन्द्रं मदेधाद्यं विप्रो
वाचमर्चं नियच्छन् । अयं कस्यचिद्बृहतादमीके सोमो
राजा न सखायं रिषेधात्स्वाहा । इदं राधो अग्निना
दत्तमागाद्यशो भर्गः सह ओजो बलं च । दीर्घायुत्वाय
शतशारदाय प्रतिगृष्णामि महते धीर्याय स्वाहेति ।

हरिवत इति प्राणभक्षमन्त्रः । आत्माप्यायनं मुखहृदयाभिमर्शने मन्त्राम्याम् । यथा-
प्रसृतमिति । यो येन यथा सदो हविर्धानं वा प्रसृतः न तेन विनिःसृप्येत्यर्थः । विनिः-
सृताहुतीरिति होमयोर्नाम । अयं पीत इदं राद्य इति होममन्त्रौ ।

आहवनीये पट् पट् शकलान्यभ्यादधति देवकृतस्यैनसोऽ-
वयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्म-
कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयज-
नमसि स्वाहा । यद्वी देवाश्चकूम जिह्वा गुर्विति च ।

आहवनीयवचनमाऽऽग्नीध्रीयाधिकारात् । शकशम्याधानं पञ्चभिर्व्यजुर्भिरैक्यर्चा ।

द्रोणकलशाङ्गानां गृहीत्वाऽवेक्षेरन्नापूर्यां स्थाऽऽमा
पूरयत प्रजया च धनेन च । इन्द्रस्य कामदुघा
स्थ कामान्मे घुङ्क्ष्वं प्रजां च पशुंश्चेति ।

आपूर्या इत्यवेक्षणमन्त्रः । अथ वा पूर्वभागोऽवेक्षणार्थः, उत्तरोऽवग्रामार्थ इति ।

अवघ्रायान्तःपरिधिदेशे निवपेयुः ।

तूष्णीमवघ्राय ता घाना अन्तःपरिधिदेशे निवपेयुः । अत्र देशप्रहणात्परिध्यमवेऽपि
स देशो गृह्यते ।

प्रत्येस्य तीर्थदेशेऽर्षां पूर्णाश्चमसास्तान्सवंपावृतो व्रजन्ति ।

आहवनीयदेशास्सर्वे दक्षिणावृतः प्रत्येत्याऽऽग्नीध्रीयं गच्छेयुः । विनिःसृष्टाहुतिप्रमृत्ये-
तावत्सर्वैः कर्तव्यम् । सर्वेष्वग्नीध्रीयदेशं गच्छन्तु तेषु ये चमसिनस्ते सव्यावृतो भूत्वा
तीर्थदेशे चमसानाद्भिः पूर्णानध्वर्युभिः स्वापितान्ब्रमेयुः ।

हरिततृणानि विमृज्य प्रतिस्वं चमसेभ्यस्त्रिः प्रस-
व्यमुदकैरात्मनः पर्युक्षन्ते दक्षिणैः पाणिभिः ।

तांश्चमसान्निजित्वा । हरिततृणान्माद्र्तृणानीत्यर्थः । तानि च दूर्वानातीयानि शास्त्रा-
न्तरे विशेषदर्शनात् । तानि तृणानि निष्पीड्य स्वे स्वे चमसेऽन्तरा प्रक्षिप्य सर्वे चमसिनः
स्वात्स्वाच्चमसाद्दूर्वारसशुक्ता अपो गृहीत्वा तामिरद्भिः स्वं स्वमात्मानं दक्षिणैः पाणि-
भिरप्रदक्षिणं पर्युक्षन्ते । दक्षिणमृदणं पाणोश्चमसेष्वित्यत्र सव्याधिकारानेवृत्त्यर्थम् ।

इतरैर्वा प्रदक्षिणम् ।

सन्त्यैर्वा पाणिभिः प्रदक्षिणं पर्युक्षन्ते ।

स्वधा पित्रे स्वधा पितामहाय स्वधा प्रपितामहायेति ।

एते त्रयः पर्युक्षणमन्त्राः ।

उक्तं जीवमृतेभ्यः ।

पिण्डदाने यदुक्तं विधानं तदत्रापि प्रत्येतन्यम् । तत्र जुहुयाज्जीवेभ्य इत्युपायान्तरं मरित । अत्रोपायान्तरस्यासंभवाच्चस्य भेदाख्यो मवेयुः स एव पर्युक्षणं कुर्यान्नान्यः । तद्वर्ज्यन्यत्सर्वं कुर्युः ।

पाणींश्चमसेष्ववधायाम्बु घृतस्य देव सोम
ते मतिविदो नृभिः सुतस्य स्तुतस्तोमस्य
शैस्त्वोक्थस्येष्टयजुषो यो मक्षो गोसनिश्च-
सनिस्तस्य त उपहृतस्योपहृतो मक्षया-
भीति प्राणमक्षान्मक्षयित्वा माऽहं प्रजां
परासिचमित्येतेनाभ्यात्मं निनीयाच्छायं वो
मरुतः श्लोक एत्वित्येतयाऽभिमृशन्ति ।

चमसिनः स्वे स्वे चमसे स्वं स्वं दक्षिणं पाणिमवधाय ततः स्वस्वचमसा दूर्वारसमुता
अथ आदायावनिघ्नन्ति 'अम्बु घृतस्य' इतिमन्त्रेण । ततो 'माऽहं प्रज्ञाम्'
इत्यनेनाभ्यात्मं स्वचमसस्था अपो भूमौ निषिद्धेयुः । एतेनेतिवचनमनुष्ठोमोऽभ्युद्वारेऽप्यस्या
अनुष्ठोमोऽनुद्धारार्थम् । ततः 'अच्छायं वः' इत्येतयर्चा चमसस्था अपो भूमौ निषिक्ता
अभिमृशन्ति ।

दधिक्राव्यो अकारिपमित्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सा-
न्प्राश्य सख्यानि विसृजन्त उमा कवी
युवाना सत्यादा धर्मणस्पती । परिसंत्यस्य
धर्मणा विसख्यानि सृजामह इति ॥ १२ ॥

'दधिक्राव्यः' इत्येतयाऽऽग्नीध्रीये दधिद्रप्सान्प्राश्रीयुः सयनमानाः सर्वविजः ।
ततः सख्यविसर्जनमपि कुर्युः, उमा कवी इतिमन्त्रेण । सख्यविसर्जनं नाम तानूनप्राभि-
मर्शनायेतावन्तं कालं सखित्वेन वर्तितव्यम् । तत्सखित्वमस्मिन्काले विसर्जनीयमित्यर्थः ।
तच्च परस्परं हस्तसंस्पर्शनेन विसर्जनीयम् ॥ १२ ॥

पत्नीसंपाजैश्चरित्वाऽधमृथं यजन्ति ।

'यथाप्रसूतम्' इत्यत्र 'उदायुषा' इत्यनेन होता होमार्थं निःसर्पति ॥ इदानीं
वेदं गृह्णाति । ततः पत्नीसंपाजैश्चरित्वा पत्न्यै वेदप्रदानादि पूर्णपात्रनिनयनान्तं कर्मा-

कृतैव वेदस्तरणं कृत्वाऽकृत्वा वा प्रायश्चित्तानि जुहुयादितरैरन्वारब्धः । ततो हृदयशूलोद्घासनमत्रैव कर्तव्यम् । यद्यनूकन्ध्यापशुर्न करिष्यते * तदा तदुद्घासनं पशुकर्तृभिरेव कर्तव्यम् । तत्र संस्थानपमेवावस्थाप्यावभृथदेशं परिग्ननति ।

व्रजन्तः साम्नो निधनमुपयन्ति ।

साम पञ्चभाक्तिकं तस्यान्त्या भक्तिर्निधनमित्युच्यते । तदवमृथं गच्छन्तो वृषुरित्यर्थः । तत्सर्वस्विनामेतत्कार्यम् ।

अवमृथेष्टया तिष्ठन्तश्चरन्ति ।

अवमृथेष्टिर्नाम जले क्रियते । तथा तिष्ठन्तश्चरेयुः ।

प्रयाजाद्यनुयाजान्ता नास्यामिळा न बहिष्मन्तौ प्रयाजानुयाजौ अप्सुमन्तौ ।

आज्यभागौ भवत इत्यर्थः ।

गायत्रौ ।

गायत्रौ चैतौ भवतः । सूत्रभेदकरणं यत्र यत्राप्सुमन्तौ तत्र तत्र गायत्रौ भवत इत्येवमर्थम् ।

वारुणं हविः ।

हविर्ग्रहणं हविर्दोषे सति यागावसरे पुनर्हविरेनेत्पाद्य यद्व्यं न पुनराव्येनेद्वा पुनर्यद्व्यमित्येवमर्थम् ।

अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे । अग्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे ।

स्विष्टकृदर्थ इति । स्विष्टकृद्यागेऽग्नीवरुणौ देवता भवतीत्यर्थः । तेन स्विष्टकृच्छब्दो न प्रयोक्तव्यः । अत्रानिष्ट एवाग्नीवरुणावित्यादिदय ' ॥ त्वं नः ' इत्युक्ता यद्व्यम् ।

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे । संस्थितायां पादानुदकान्तेऽवदध्युर्नमो वरुणायामिष्ठितो वरुणस्य पाश इति ।

संस्थितायामवमृथेष्टौ सर्वेऽस्पदीयाः ' नमो वरुणाय ' इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणान्यादानुदकान्तेऽवदध्युः । उदकान्ते तीरसमीपवर्तिन्युदक इत्यर्थः । संस्थितक्वचनमवधानादीनामिष्टिसंविधित्वज्ञापनार्थम् । तेनैष्टेरिकियापक्षेऽवधानादयोऽपि न भवन्ति ।

* च. इदमव्यर्थं वंशेन लभ्यते ।

तत आचामन्ति मक्षस्यावमृथोऽसि मक्षित-
स्यावमृथोऽसि मक्षं कृतस्यावमृथोऽसीति ।

तत इति पूर्वणेदं संबद्धमिति दर्शयति । आचामन्ति, अपः पिबन्तीत्यर्थः । त्रिभि-
र्मन्त्रैः पिबन्ति । सर्वत्र शौचार्यमाचमनं कर्तव्यम् ।

प्रोथ्य प्रथमेन प्रष्ठीवन्ति प्रगिरन्त्युत्तराम्याम् ।

तेषु पानेषु विशेष उच्यते—प्रथमेन पीता अपः प्रोथ्य प्रष्ठीवन्ति । प्रोथनमित्यन्तरास्य-
शोधनार्थः क्रियाविशेष उच्यते । तं कृत्वा निर्घृतेयुरित्यर्थः । उत्तराम्यां पीताः प्रोथ्य
प्रगिरन्ति । आचमनविधानादेव प्रगिरन्तीति सिद्धे पुनः प्रगिरन्तीतिवचनमत्रापि प्रोथनप्रा-
प्त्यर्थम् ।

तत आचम्याऽऽपुवन्त आपो अस्मा-
न्मातरः शुन्धयन्त्विदमापः प्रवहत
सुमिदमा न आप ओषधयः सन्तिवति ।

तत इति पूर्ववत्पदार्थसंबन्धार्थम् । आचम्येतिवचनं शौचार्यमाचमने कृते पुनराह्वनाङ्ग-
माचमनं कृत्वाऽऽपुवेरित्येवमर्थम् । ज्ञानमाह्वनमित्युच्यते । तदेभिर्मन्त्रैः कुर्युरित्यर्थः ।

एतयाऽऽवृताऽभ्युक्षेरन्नेवाप्यदीक्षिताः ।

अनयाऽऽवृता एभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । एतयाऽऽवृता अदीक्षिता अभ्युक्षेरन्नेव नाऽऽह-
वेन् । अपिशब्दादाह्वनमप्यनुकुर्यते । अस्य चावधारणसंबन्धो भवति । तेनायमर्थः—
अदीक्षिता अभ्युक्षेरन्नेव वाऽऽपुवेरन्नेव वेत्येवं विकल्पो भवति ।

उन्नेतैनानुन्नयति ।

उन्नेता स्वशास्त्रोक्तविधिना सर्वातुदकादुत्तारयति ।

उन्नेतरुन्नोन्नपोन्नेतर्धस्वो अभ्युन्नयान इत्युन्नीयमाना जपन्ति ।

उन्नेत्रोन्नीयमाना उन्नेतरित्येतं मन्त्रं जपन्ति ।

उद्धयं तमसस्परीत्युदेत्य ।

ह्युरिति शेषः । उदेत्योदकादुत्तीर्येत्यर्थः । इयमप्यृङ्मन्त्रसंज्ञा भवति । तेनोपांशु प्रयो-
क्तव्या । लिङ्गादेव क्रतुस्कारः कल्प्यः ।

समानमत ऊर्ध्वं हृदयशूलेनाऽऽसंस्याजपात् ।

अस्या म्रत्त ऊर्ध्वं यत्कर्तव्यं तद्दृढशूलोद्घातेन समानं भवति । अत्र हृदयशूले-

द्वासानामावादानुमन्त्रणमपामुपस्पर्शनं संस्पर्शपरिहारार्थमर्थलुप्तत्वादकर्तव्यम् । अनवेशपाणा इत्यादयः सर्वैः कर्तव्याः समिदाधानान्ताः पदार्थाः । आसंस्थानपादितिवचनं हृदयशूलो-
द्वासेन संस्थाजपस्य संबन्धामावात्तस्यापि प्रापणार्थम् ।

संस्थाजपेनोपतिष्ठन्ते ये येऽपवृत्तकर्माणः ॥ १३ ॥

अवधानादय एते पदार्थाः सर्वैस्समर्थाः कर्तव्याः । संस्थाजपस्त्वपवृत्तकर्मभिरेव कर्तव्य इत्येवमर्थं वचनम् । इदं चान्यत्प्रयोजनमपवृत्तकर्माणः संस्थाजपं कुर्युरिति संस्थाजपस्य कर्तृसंबन्धं ब्रुवन्कर्तृद्वारेण प्रयोगाङ्गत्वमस्य दर्शयति । तेन सोमप्रयोगे यत्कर्तृसंबन्धिसोम-
प्रयोगावयवः संतिष्ठते तस्यैव संस्थाजपो भवति । तेन दीक्षणीयादिषु संस्थाजपस्य प्रसङ्ग एव नास्तीति सिद्धम् ॥ १३ ॥

गार्हपत्य उदयनीयया चरन्ति ।

गार्हपत्ये शालामुखीय इत्यर्थः । ता ह्युत्तरवेदिप्रणयनादूर्ध्वं सोमस्य गार्हपत्यो भवति वचनाद्यतः प्रणयति स गार्हपत्य इति । उदयनीया नामोष्टिः । तस्याः शाला-
मुखीय एवाऽऽहवनीयो भवति ।

सा प्रायणीययोक्ता ।

सामग्रहणं प्रायणीययाऽस्या वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । तच्च वैलक्षण्यं शंयुवन्ता कृत्स्न-
संस्था केत्येवमादि तस्या अध्वर्युप्रत्ययत्वान्नास्माभिर्निश्चीयते । शनैस्तरामित्येव स्वरोऽत्र-
नातिदिश्यते, अवधिस्वरत्वात्तस्य पदार्थस्य धर्मो ह्यातिदेशेन प्राप्यते नावधिधर्म इति ।

पथ्या स्वस्तिरिहोत्तमाऽऽज्यहविषाम् ।

सर्वसाम्ये विशेष उच्यते । तत्र चतस्र आज्यहविषो देवता अदितिः पञ्चमी चरुहविः ।
पथ्या स्वस्तिस्तत्र प्रथमा । इह चतुर्थी भवतीत्यर्थः ।

विपरीताश्च याज्यानुवाक्याः ।

तत्र या याज्या सेहानुवाक्या तत्र याऽनुवाक्या सेह याज्या भवतीत्यर्थः ।

ते चैव कुर्युर्ये प्रायणीयाम् ।

तत्र ये कर्तारस्त एवात्र नियम्यन्ते । तत्र यदि प्रातिनिधिभूतः कुर्यात्स एवात्र
कुर्यादित्यर्थः ।

प्रकृत्या संयाज्ये ।

‘विपरीताश्च याज्यानुवाक्याः’ इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् ।

संस्थितायां मित्रावरुण्यनूबन्ध्या ।

उदयनीयायां समाप्तायां मित्रावरुणदेवत्योऽनूबन्ध्यानामा पशुः कर्तव्यः ।

सदस्येके ।

स पशुः सदस्यातीनैर्होत्रादिभिः कर्तव्य इत्येक आहुः । अस्मिन्नपि पक्षे दण्डप्रदानान्तमुत्तरवेद्याभिरयुक्तम् ।

उत्तरवेद्यामेके ।

एके शाखिन उत्तरवेदिसमीप आसीनैरित्याहुः ।

हुतायां वपायां यद्येकादशिन्यग्रतः कृताऽग्नीषोमीयेण
संचरेण व्रजित्वा गार्हपत्ये त्वाष्ट्रेण पशुना चरन्ति ।

अनूबन्ध्याया वपायां हुतायामिदं नैमित्तिकं कर्माच्यते । यदि यस्मिन्कृतावग्नीषोमी-
पस्य स्थाने सवनीयस्थाने वा पश्चेकादशिनी प्रयुक्ता स्यात्तदा तस्मिन्कृतावस्मिन्स्थानेऽग्नी-
षोमीयेण संचरेण, अग्नीषोमीयप्रणयने यः संचरस्तेनेत्यर्थः । तेन संचरेण शालामुखीयं
गत्वा तत्र त्वाष्ट्रेण त्वष्ट्रदेवत्येन पशुना यजेयुरित्यर्थः ।

अञ्जनादि पर्याग्निं कृत्वोत्सृजन्पुनरायनाय ।

तं त्वाष्ट्रं पशुं युषाञ्जनादिपर्याग्निकरणान्तं कृत्वोत्सृजन्ति । अपुनरायनाय, अपुन-
रागमनायेत्यर्थः । तावानेवायं पशुवामो भवति नात ऊर्ध्वं कर्तव्यो भवतीत्यर्थः ।

यदि त्वध्वर्थव आज्येन समाप्नुयुस्तथैव होता कुर्यात् ।

उक्तः पक्ष उत्सर्गो नामायमपरः पक्ष उच्यते । यदध्वर्थव आज्येन तं पशुयागं
समापयेयुस्तदा होताऽपि तथा कुर्यात् । होतृग्रहणं मित्रावरुणस्यापि प्रदर्शनार्थम् ।

तथैवेत्यस्य विवरणार्थमाह—

संप्रैषवदादेशान् ।

आज्येन समापनेऽनेके पक्षाः संभवन्ति । आज्यशब्देन संन्यवहारमात्रं कृत्वा पशु-
षदेव क्रियत इत्येकः पक्षः । संन्यवहारोऽपि पशुशब्देनेत्यपरः । इष्टिवदेवाऽज्येन
त्वाष्ट्रयाग इत्ययमप्यपरः पक्षः । इष्टिपसेऽपि वपापुरोडाशहविःस्थानेषु त्रिकृत्वः क्रियत
इत्यपरः पक्षः । यदन्यथाऽपि कुर्युस्तस्य तस्यानुगुणमादेशान्मूयान् । एतदुक्तं भवति—
यथा यथाऽध्वर्युणां संप्रैषेषु देवतादिशा द्रव्यादिशाश्च कृतास्तद्वेदेव द्रव्यदेवतानामादे-
शानस्मदीवाः कुर्युरित्यर्थः ।

१ क. घ. च. नाम प° । २ ग. त्रिष्ट्वः कि° । च. विः क° । ङ. विष्कृत्वा कि° ।

३ क. ग. घ. ङ. 'द्रव्यदे°' ।

पशुवन्निपातान् ।

निपाता नामैवंप्रकाराः—‘ मेद उद्धृतं पार्थतः श्रोणित ’ इति ये पशुसमवेताभिया-
यिनो द्रव्यान्तरसमवेताभिधायिनो वा मन्त्रमध्ये निपातितास्ते निपाता उच्यन्ते । ताना-
ज्येन क्रियमाणे पशुवत्क्रियायां पशुवदेव द्रव्यादित्यर्थः ।

यद्यनूबन्धे पशुपुरोळाशमनुदेविकाहवींषि निर्व-

पेयुर्धाताऽनुमती राका सिनीवाली कुहूः ।

यद्यत्र देविकाहवींष्यनुनिर्वपेयुरन्वायातयेयुरित्यर्थः, तदा धात्रादयः पञ्च देवता
यष्टव्याः । ते यागा देविका इत्युच्यन्ते । स्थानोपदेशेऽन्वायात्यस्य स्पष्टयति ।

धाता ददातु दाशुपे प्राचीं जीयातुमाक्षि-
तम् । वषे देवस्य धीमहि सुमतिं वाजि-
नीवतः । धाता प्रजानामुत राय ईशे
धातेदं विश्वं भुवनं जजान । धाता कृटीरानि-
मिपाऽभिचष्टे धात्र इन्द्रव्यं धृतवज्रहोतेति ।

धातुरिहैवाऽऽम्नाते, इतरेषामदृष्टादेशन्यायेनान्वेषणीयाः ।

देवीनां चेत्सूर्यो द्यौरुपा गौः पृथिवी ।

एषां च पञ्चानां दैव्य इति समाख्या । यद्येता अन्वायातयेयुस्तदैता देवता भवन्तीति ।

स्मत्पुरान्धिर्न आगहीति द्वे आद्यां तनोपि
रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि न ता अर्वा-
रेणुककाटो अश्रुते न तानशान्ति न दमाति
तत्करो बलित्था पर्वतानां वृह्ठा चिद्या वनस्पतीन् ।

सूर्यस्य चातुर्मास्येभ्यो ग्रहीतव्ये याज्यानुवाक्ये ।

पश्वलाभे पयस्या मैत्रावरुण्यनूबन्ध्यास्थाने ।

अनूबन्ध्यायाः पशुद्रव्यालाभे मैत्रावरुणी पयस्या कर्तव्या । देवतानिर्देशः प्रकृताया
एवानूबन्ध्यायाः पश्वलाभे पयस्या कर्तव्या नान्यासामनूबन्ध्यानाम् । अन्त्यासामनूब-
न्ध्यानामयं पशो नास्तीत्यर्थः । स्थानग्रहणं तत्कार्यकारीयं पयस्या न पश्वलाभे नैमित्तिकं
कर्मान्तरमिति प्रदर्शनार्थम् ।

* घ. अन्यदेवताकानाम् ।

आज्यभागप्रभृतिवाजिनान्ता ।

एषा पयस्यैतदादिरेतदन्ता भवति । अघ्न्युप्रत्ययादन्यथा वा भवति ।

कर्मिणो वाजिनं मक्षथेयुः ।

उत्तरविवक्षार्थमेतत् ।

सर्वे तु दीक्षिताः ।

सत्रविषये यजमानत्वात्सर्वे मक्षथेयुः ।

सर्वे तु दीक्षितोत्थिताः पृथग्ग्रीन्समारोप्यो-

दग्देवयजनान्मथित्वोदवसानीयया यजन्ते ।

तुशब्दो विशेषविध्यर्थः । तेनास्मिन्सूत्रेऽर्थद्वयमस्ति, सामान्यतो विशेषतश्च । सामान्यतस्तत्तावदयमर्थः—प्रकृतेन ज्योतिष्टोमारूपेण सोमेन यजमानो दीक्षणीयया दीक्षां प्रविष्टः सन्सोमेनेष्ट्वाऽवभृथेष्टौ दीक्षोन्मोचनं कृत्वा तस्मादुत्थितः एवानूबन्ध्यान्तं प्रयोगं समाप्य तदन्तेऽग्निरूपोः समारोप्योदग्देवयजनाद्यो देशस्तस्मिन्नग्निन्मथित्वोदवसानीयया यजत इत्येकेऽर्थः । अथस्तु यदि 'सर्वे दीक्षिताः स्युः,' सर्वं चेदित्यर्थः । दीक्षिता उत्थिता इति पाठः कर्तव्यः समाप्तपाठेऽर्थस्य दुर्गमत्वात् । यदि सर्वे दीक्षिताः स्युस्तदा पूर्ववदेवानूबन्ध्यान्तं कर्म कृत्वा सर्वे स्वान्स्वानग्निन्स्वेध्वेवारणीषु पृथक्पृथक्समारोप्य पूर्ववन्मथित्वा पृथगेदवसानीयया यजेरन्निति विशेषतोऽर्थः । मन्थनस्यार्थसिद्धत्वे सत्यपि मन्थनवचनं तदानीमेव मथित्वा सद्य उदवसानीया कर्तव्येत्येवमर्थम् । तेनोदवसानीया सोमाङ्गं भवति । तेनाग्निहोत्रकाले प्राप्तेऽप्यस्यामिष्टावपरिसमाप्तायां तत्र होतव्यमिति सिद्धं भवति । अनूबन्ध्यान्ते प्रायश्चित्तानि कृत्वा संस्थानं च कुर्युः, पूर्वमकृतवन्तः संस्थानम् ।

पौनराधेयिक्यविकृताऽविकृता ॥ १४ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रे पूर्वपक्षे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सेषमुदवसानीयैवस्था भवति । पौनराधेयिकी पुनराधेये याऽऽप्नातेष्टिस्तद्वैत्यर्थः । किंचाविकृताऽविभक्त्याज्यभागविकारोपांशुत्वरहिता केवलमग्निदेवता प्रवानस्विष्टकृतोर्पाज्यानुवाक्याभ्यातिदिश्यन्ते नान्यदित्यर्थः ॥ १४ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ उत्तरपट्टके प्रथमोऽध्यायः ।

सत्राणाम् ।

अधिकारोऽयम् । आऽष्टमाध्यायपरिसमाप्तेर्यद्वक्ष्यति तत्सत्रेऽपि वेदितव्यम् ।

उक्ता दीक्षोपसदः ।

एकाहप्रभृति 'आ संवत्सरात्' इत्यादिना 'यया सुत्योपसदः' इत्येवमन्तेन दीक्षाः सत्राणामुक्ताः । उपसदः 'चतुर्विंशतिः संवत्सर इति सत्राणाम्' इत्युक्ताः । तच्च वचनं प्रकृतिप्रासदीक्षोपसदः संख्यानिवृत्त्यर्थम् । तत्र सत्राणामिति वचनात्सत्रत्रयादशाह-शब्दयोरहीनसंबन्धेऽप्यविरोधात्तापश्चितशब्दस्य च सत्रविशेषवाचित्वाद्हीनसंबन्धशङ्कां निवर्त्य तस्य विधेः सत्रसंख्यामिदं वचनम् । इदं तूपसद्वहणं दीक्षासुत्याशब्दयोः परि-संख्यापरत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ।

एतेनाह्वा सुत्यानि ।

उक्तः सोमयागश्चतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमाख्यः प्रकृतिभूत एकाहाहीनसत्राणाम् । तान्ये-काहादीनि नवमदशमैकादशद्वादशेषु वक्ष्यन्ते । इदानीं सर्वेषां सत्राणामधिकारं कृत्वा सत्रधर्मा उच्यन्ते गयामयनानुसारेण । चतुर्विंशदीनि च तदीयान्यर्हान्युत्पाद्यन्ते महाव्रत-पर्यन्तानि । प्रायणीयोदयनीयौ तु ज्योतिष्टोमेनातिरात्रेण व्याख्याताविति कृत्वेदानीं नोच्येते । एषामह्नां व्युत्पादने कृत एकाहोहीनानामपि व्याख्यानलाघवं भवतीति तेभ्योऽपि पुरस्तात्सत्राणामितिदं प्रकरणमध्यायद्वयेनाऽऽरब्धवानाचार्यः । एवं सूत्रप्रणय-नेनास्मद्ब्राह्मणमनुसृतं भवतीत्येषाऽत्र सूत्रसंगतिः । इदानीं सूत्रं व्याख्यायते—एतेनेति । यः प्रकृतो दीक्षणीयादिरुदवसानीयान्तश्चतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमाख्यः सोमयागः स निर्दि-श्यते स एव आह्वेत्युच्यते । सुत्यानीति प्रधानकर्माप्युच्यन्ते सोमयागरूपाणि । तत्राय-मर्थः—सत्रेषु यानि प्रधानयागकर्माणि तान्येतेनाह्वा निर्दिष्टानीति । एतेन सुत्यानीत्येतावतैव सिद्धेऽह्वेतिवचनमतिरात्रसंस्थस्याप्येकाहप्रहणेन संग्रहार्थमहोरात्रद्वयसंबन्धे सत्यपीति ।

प्रातरनुवाकाद्युदवसानीयान्तान्यन्त्यानि ।

प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तौ प्राप्तायां यावतोऽङ्गकलापस्य सकृत्कृतस्यापि प्रधानविशेषसंबन्धे-कारणत्वेन गृह्यते तत्सकृदेव कृतं सर्वार्थं भवतीति नाऽऽवर्तते, यस्य पुनरेवं न संभवति

१ ग. घ. ङ. च. झ. "वदह सं" । २ घ. ङ. च. "मित्यव" । ३ घ. निवृत्त्यर्थम् । ४ घ. "हानुच्यन्ते । च. "हानि व्युत्पा" । ५ ग. ङ. झ. "हादीनाम्" । ६ ङ. च. झ. "हाऽति-दिष्टा" । ७ ङ. झ. "ग्रहेण सं" । ८ ग. घ. ङ. च. झ. "ङ्गाण्डस्य" । ९ ग. घ. ङ. च. झ. "एवं न गु" ।

तदावर्तते, तद्विवेकार्थमिदं सूत्रद्वयम् । यानि पत्नीसंयानेभ्य ऊर्ध्वमङ्गानि तान्यन्त्ये-
ष्वेवाहःसु सकृत्कृतानि सर्वार्थानि भवेयुः । यानि प्रातरनुवाकात्पूर्वाणि तानि पूर्वेष्वेवाहःसु
सकृत्कर्तव्यानीत्यर्थः ।

पत्नीसंयाजान्तानीतराणि ।

इतराणि, अनन्त्यानीत्यर्थः । तानि पत्नीसंयाजान्तानि तेष्ववभृथादि न कर्तव्यम् ।
तेष्वेव यान्यौघङ्गानि प्रातरनुवाकात्पूर्वाणि न कर्तव्यानि ।

अप्सप्राशनसख्यधिसर्जने त्वन्त्य एव ।

पत्नीसंयाजपर्यन्तानां प्रातरनुवाकप्रभृतीनामङ्गानां सर्वेष्वहःस्वावृत्तिरुक्ता । तदवध्यन्त-
र्भूतयोरप्यनयोऽन्त्य एवाहनि क्रिया स्थादित्येवमर्थमिदं सूत्रम् ।

ध्रुवाः शस्त्राणामातानाः ।

आतन्पते पैरित्यातानाः । पैरवयवस्त्वैः शस्त्राणि निरूप्यन्ते तूष्णीशंसननिर्वित्सूका-
दिभिस्त आताना इत्युच्यन्ते । ते ध्रुवा नित्या इत्यर्थः । परिमापाप्रयोजनं मध्यंदिन
इत्युक्त एते शस्त्रे प्रतीयादिति निष्केवल्यमरुत्त्वतीययोः संज्ञां कृत्वा व्यवहरति 'जनिष्ठा
उग्र उग्रो जज्ञे' इति मध्यंदिनः । तत्रैताभ्यां सूक्ताभ्यां कृतस्योः शस्त्रयोरुद्गारे मासे
सूक्तयोरैवोद्गारे नान्येषां प्रतिपद्यदीनामित्येवमर्था परिमापा ।

सूक्तान्पेव सूक्तस्थानेष्वहीनेषु ।

यानि प्रकृतौ सूक्तस्थानानि तेषु विधीयमानास्तृचादयोऽपि सूक्तान्येव भवन्ति । तैः
समस्तैस्तैश्च सूक्तयोद्गारो नैकदेशस्येत्यर्थः । एवकारात् केवलं यत्र विहितानि तत्रैव
सूक्तकार्यं कुर्वन्ति कथं तर्हि निविदतिपत्तावप्येतानि सूक्तान्येव भवेयुरित्यवगम्यते । तेन
सूक्तेषु निविदतिपत्तावप्येतेषु तृचेषु निविद्वेद्यां, एतेषु वा निविदतिपत्तौ सूक्तेषु निविद्वेद्येत्येव-
मपि भवति । उदाहरणम्—'हिरण्यपाणिमृतये' इति चतस्रः 'मही द्यौः पृथिवी च
नः' युवाना पितरा पुनः' इतितृचावित्येवमादि । अहीनेष्विति वचनं हीनेषु सूक्तस्था-
नेषु विहितानां तृचानां सूक्तकार्यं मा भूदित्येवमर्थम् । यथा येऽर्वाक्त्रिभूतस्तोमाः
स्युस्तृचा एव तत्र सूक्तस्थानेष्विति सूक्तस्थानेषु हानिर्विधीयते । तेन तानि हीनानि

१ प. 'ते इति तेन त' । २. 'ते तेन त' । ३. ड. 'यान्येभ्य' । ४. ड. 'नि तत्र'
५ ग. घ. ड. झ. 'नयपाद्वा' । ६. 'न्यायन्तानि' । ७ ग. घ. ड. घ. 'नि तेषु च मा' ।
८ झ. 'णि तानि न' । ९ ग. ड. घ. झ. 'साप्युच्यन्ते' । १० प. 'विदित्' । ११ ड. घ. झ.
'स्तस्य च स' । १२ ड. 'विदति' । १३ ग. घ. झ. 'स तृषु मि' । १४ च. 'इतः
स्तो' । १५ ड. 'इतिवि' ।

सूक्तस्थानानि । अतस्तानि वर्जयित्वाऽन्येष्वर्हानेषु सूक्तस्थानेषु विहितानां तृचादीनां सूक्तवत्कार्यं भवति न हीनेषु विहितानाम् । हीनेषु तु विहितानि यदर्धं विहितानि तानि तत्कार्यं सुक्त्वाऽन्यत्किंचिदपि सूक्तकार्यं न कुर्युः । सूक्तेषु निविदतिपत्तौ तेषु निविदो न दध्यात्, तेषु निविदतिपत्तौ तृचेष्वेवान्येषु निविदो न दध्यान्नान्येषु सूक्तेष्विति सिद्धम् ।

दैवतेन व्यवस्थाः ।

यत्र सूक्तस्थानानि चत्वारि सन्ति त्रीणि सूक्तानि विहितानि दृश्यन्ते, तत्र दैवतेन व्यवस्थाः कर्तव्याः । यथा चतुर्विंशे 'उदुष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रस्ते हि धावाष्टयिषी यज्ञस्य वो रय्यामिति वैश्वदेवम्' इत्यादौ ।

तृचाः प्रउगे ।

प्रउगार्थं गृह्यमाणेषु प्रतीकेषु तृचा एव सर्वे ग्रहीतव्याः ।

सर्वाहर्गणेषु तायमानरूपाणां प्रथ-
मादहः प्रवर्तन्ते अभ्यासातिप्रैषौ ।

तायमानं विस्तार्यमाणमित्यर्थः । एवंभूतस्य क्रतो रूपं तायमानरूपम् । सेयमन्वर्थसंज्ञाऽष्टानामभ्यासादीनामहरहः शस्यान्तानाम् । तेषां मध्येऽभ्यासातिप्रैषसंज्ञे द्वे तायमानरूपे सर्वेष्वहर्गणेषु प्रथममहरारम्य सर्वेष्वहःसु प्रवर्तन्ते । अहर्गणग्रहणमहीनेष्वप्यस्य विधेः प्राणार्थम् । सर्वग्रहणमेकाहेष्वपि द्यहज्यहचोदितेषु प्रवृत्त्यर्थम् । अस्मिन्सूत्रे द्वावर्था विधीयते । सर्वेष्वहर्गणेषु तायमानरूपाणि भवन्तीत्येकोऽर्थः । तेषां मध्ये द्वे प्रथममहरारम्य सर्वेष्वहःस्वभ्यासातिप्रैषौ प्रवर्तन्ते इत्यपरः । तेन साकमेधज्यहे सर्वेषां तायमानरूपाणां मध्यमेऽहानि प्रवृत्तिः साधिता भवति । अहर्गणेषु सर्वेषां प्रवृत्तौ विहितायाभितरेषां द्वितीयादिष्विति नियमादनयोः प्रथमारम्भोऽर्थसिद्ध एव । तत्र प्रथमादह इति किमर्थमुच्यते, तस्येदं प्रयोजनम्—मिश्रावरुणयोरयने मासि मासि सुत्या भवन्ति नाहरहः । तत्र प्रथमेऽतिरात्रे हारियोजनकालेऽतिप्रैषे वक्तव्ये सति श्वःशब्देनाऽऽद्यशब्देन वा वक्तुं न शक्यते, अनेकाहव्यवहितवासुत्याकालस्य । तत्रापि कथंचिच्छ्रुःशब्दलोपेनातिप्रैषो वक्तव्य इत्येवमर्थं प्रथमादह इति वचनम् ।

अतिप्रैषस्वरूपमुक्तमभ्यासस्वरूपमाह—

१ ग. ड. स. 'चो तृचेषु । च. 'चो तेन नि' । २ च. दो दं । ३ ड. स. 'ध्याच सू' । ४ ग. घ. ड. च. स. विस्तीर्थ' । ५ ग. ड. स. 'ध्ये प्र' । ६ घ. च. 'यां प्रवृत्तौ दि' । ७ ग. घ. ड. च. स. 'ते. अत्ये' । ८ ग. घ. च. 'नाप्यति' ।

अह्म उत्तमे शस्त्रे परिधानीयाया उत्तमे वचन
उत्तमं चतुरक्षरं द्विरुक्त्वा प्रणुयात् ।

उत्तमस्य शस्त्रस्याह्म इति विशेषणादह्म एवोत्तमे शस्त्रेऽभ्यासः कर्तव्यो नाऽऽगन्तुके
सोमातिरेकादिनिमित्त इति गम्यते । तस्मिंश्च शस्त्रे परिधानीयायास्तृतीये वचने यदुत्तमं
चतुरक्षरं तद्विरुक्त्वा प्रणुयात् । द्विरुक्त्वा प्रणुयादितिवचनात्पूर्ववचने प्रणवो न भवति ।
‘यज्जरित्रे यज्जरित्रो३ ऐरयेयामैरयेयो३म्’ इत्येवमायुदाहरणम् ।

द्वितीयादिषु त्वमृषु वाजिनं देवजूत-
मिति ताक्षर्यमग्रे निष्केवल्यसूक्तानाम् ।

द्वितीयादिष्वहःस्वेतत्तायमानरूपं भवति । निष्केवल्यसूक्तानामग्रे ‘त्वमृषु वाजिनं
देवजूतम्’ इति सूक्तं ताक्षर्यशब्दवत्त्वादेव तत्सूक्तं ताक्षर्यमित्युच्यते । ताक्षर्यवचनात्पाद-
ग्रहणेऽपि सूक्तमेवेदं भवति पादग्रहणं तु सूक्तमपीदं तत्सूक्तग्रहणेन न गृह्यत इत्येवमर्थम् ।
अत्र समुच्चयार्थस्य चशब्दस्याभावादिवदं निविद्धानीयं न भवति ।

जातवेदसे सुनवाम सोममित्याग्निमारुते जातवेदस्यानाम् ।

द्वितीयादिष्वित्यनुवर्तते, अग्रे सूक्तानामिति च । आग्निमारुतमिति वचनमाज्यनिवृ-
त्त्यर्थम् । तत्रापि जातवेदस्य निवृत्तिसंज्ञिषूक्तसंभवाज्जातवेदस्यानामिति बहुवचनं जात्य-
भिप्रायम् । इदमपि तायमानरूपम् ।

आरम्मणीयाः पर्यासान्कद्वतोऽहरहः
शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव ।

आरम्मणीयाः ‘अजुनीती नः’ इत्याद्याः प्रातःसवने । माध्यन्दिने च ‘अत्राच-इत्याद्याः ।
पर्यासाः ‘प्रति वां मूर’ इत्याद्याः । ‘कस्तमिन्द्र त्वा वसुम्’ इत्यादयः कद्वन्तः प्रगाथाः । अहरहः
शस्यानि ‘सद्यो ह जात उदु ब्रह्माण्यभितष्टे व’ इत्येतानि । एतेषामारम्मणीयादीनां चतु-
र्विंशेऽहनि संसनमुक्तं, स्थानं च संज्ञा च । अत्रैतेषां द्वितीयादिष्वहःसु प्रवृत्तिरुच्यते तोयमान-
रूपसंज्ञा च । एतान्यारम्मणीयादीनि होत्रकशस्त्रसंज्ञितयैव चतुर्विंशेऽहनि विहितानि तत्र
किमिति होत्रकसंज्ञः पुनर्विधीयते । उच्यते—नात्र होत्रकसंज्ञः पुनर्विधानुमितः ।
कस्तर्हि विधीयते । एषां द्वितीयादिष्वहःसु प्रवृत्तिरेव, होत्रकसंज्ञस्त्वनूच्यते पर्यासविशे-
षगार्थम् । तत्र द्विविधाः पर्यासा दृश्यन्ते, केचिद्रात्रिययिषु केचिद्यजुर्विशे । तत्र ये

रात्रिपर्यायेपूक्तास्ते होत्राहोत्रकैश्च संबद्धाः, ये चतुर्विंशे ते होत्रकैरेव संबद्धाः । आरम्भणी-
यादयश्च होत्रकैरेव संबद्धाः । तेनायमर्थः—यान्यारम्भणीयादीनि हेत्रकाः शंसेयुरिति
विधास्यति तानि द्वितीयादिष्वहःसु शंसेयुरित्यर्थः । द्वितीयादिष्वेति वर्तमाने पुनर्द्वितीया-
दिवचनं ' तानि सर्वाणि सर्वत्रान्यत्राह उत्तमात् ' इत्यत्र सर्वाणि सर्वत्रेतिवचनं यद्यदह-
विशेषेण संयुज्य विहितं तदुत्तममहर्वर्जयित्वाऽन्यत्र सर्वत्र प्राप्त्यादधिकारमनपेक्ष्य, अतस्त-
न्निवृत्त्यर्थं द्वितीयादिवचनम् ।

तानि सर्वाणि सर्वत्रान्यत्राह उत्तमात् ।

यान्येतान्यभ्यासादीन्यहरहःशस्यान्तानि तायमानरूपाण्युक्तानि तान्युत्तमादहोऽन्यत्र
कर्तव्यानि न तान्युत्तमेऽहनि कर्तव्यानीत्यर्थः । सोऽयमत्रैकोऽर्थः । अपरस्तु तानि सर्वाणि सर्व-
त्रेति । अयमभिप्रायः—केषुचिदकाहेषु त्रिवृतो हीनस्तोमेषु तृचा एव सूक्तस्थानेषु विहितास्ता-
न्येकाहानि कदाचिदहर्गणं प्राप्नुवन्ति । तत्राहरहःशस्यानामपि तृचत्वं प्रामोति तन्निवृ-
त्त्यर्थमिदं वचनम् । एतदुक्तं भवति—तानि सर्वत्र हीनस्तोमेषु सर्वाणि भवेयुः ।
सर्वाणि कृत्स्नानि, अनवखण्डितानीत्यर्थः । तेन हीनस्तोमेऽप्यहरहःशस्यानामनवखण्डेन-
महरहःशंसनं साधितं भवति । प्रकृतेष्वप्येतेषु तानीतिवचनमत्र वाक्यार्थद्वयमस्तीति
सूचनार्थम् ।

वैकल्पिकान्यग्निष्टोमेऽहर्गणमध्यगते ।

तायमानरूपाणि प्रकृतानि कानिचित्प्रथममहारम्य चोत्तममहर्वर्जयित्वा सर्वेष्वहःसु
भवन्तीति तान्येव कानिचिद्वितीयादिषु तद्वर्जैष्वित्युक्तम् । तत्राहर्गणेषु प्रकृतिभूतोऽग्नि-
ष्टोमः कश्चिद्वचनात्प्रवर्तते, स चोपदेशनिर्देशः शस्यं प्रतीत्युक्तम् । तस्मिन्नहर्गणमध्यगं-
तेऽग्निष्टोमेऽहर्गणान्तर्भावनिमित्तं यच्छस्यजातं तस्य प्राप्तावग्निष्टोमस्वरूपविरोधात्तत्र कर्तव्य-
मिति काश्चित्प्रतिभासः । उपदेशावग*तसकलधर्मस्याप्यन्यत्र प्राप्तस्याहर्गणान्तर्भावोदनि-
यततज्जैर्धर्मैः संवध्यमानस्य नातीव स्वरूपविरोध इत्यापि काश्चित्प्रतिभासः । अनयोः प्रति-
भासयोः कः श्रेयानिति निर्णेतुमशक्यमित्यभिप्रायेण वैकल्पिकानीत्युक्तवानाचार्यः । दुर्वि-

* क—बहुवीहिः ।

१ च. 'स्यन्ति ता' । २ झ. 'वियदुव' । ३ छ. झ. 'द्विवितिव' । ४ ग. घ. छ. च.
झ. 'चनाय' । ५ छ. झ. 'ण्डनं सिद्धं भ' । ६ ग. घ. छ. च. झ. 'नि तानि का' । ७ क.
घ. 'चित्कचिद्' । ८ व. 'बोदेश' । ९ छ. झ. 'वादिनिमित्तजैर्ध' । ग. 'वादहनिमित्तजैर्ध' ।
क. पुस्तकेऽप्येतत्पाठान्तरम् ।

ज्ञेयत्वादस्य न्यायस्येत्यभिप्रायः । आदिमध्यगतयोरप्यस्य वैकल्पिकत्वस्य विशेषाभावा-
न्मध्यगतशब्दः प्रदर्शनार्थः ।

अग्निष्टोमायनेषु वा ।

वाशब्दः समुच्चयार्थः । अग्निष्टोमायनेषु चर्वेनिर्णयाभावादानुष्ठानविकल्पा एवेत्यर्थः ।
अग्निष्टोमैरेव येषु सत्रेष्वयनं गमनं भवति तान्याग्निष्टोमायनानि येषु सर्वाण्यहानि, अग्नि-
ष्टोमा एव तेषु सर्वेष्वित्यर्थः ।

अन्यान्यभ्यासातिप्रैषाभ्यामिति कौत्सो विकृतौ तद्गुणमावात् ।

यस्मिन्विषये प्राकृतानां पदार्थानां करणाकरणयोर्निर्णयाभावादव्यवस्थोक्ता तत्र तेषां
मध्ये द्वयोः पदार्थयोरसाधारणेन हेतुना व्यवस्थोच्यते । अभ्यासातिप्रैषौ कर्तव्यावेवं ।
विकृताविति सत्रान्तर्भावाद्धिक्कृतिभावमापन्नेऽग्निष्टोमे इत्यर्थः । कुतः । तद्गुणमावात् ।
तस्य गुणस्तद्गुणः । तदिति गणान्तर्गतोऽग्निष्टोमे इत्युच्यते । गुणशब्देनोपकारकमङ्ग-
मुच्यते । तद्गुणस्य भावस्तद्गुणभावः । तद्गुणभावाच्चतुपकारकत्वादित्यर्थः । तेषां हि—
अभ्यासातिप्रैषौ तस्योपकारकौ । यस्मादुत्तराहः संतानमामन्त्रणं च ताभ्यां क्रियते तस्मात्तौ
नियमेन कर्तव्यौ । इतरथा तस्याहुः सत्रापन्नस्य वैगुण्यं स्यादिति । अत एव ताभ्या-
मन्यान्येव वैकल्पिकानीति कौत्स आहृत्यर्थः ।

नित्यानि होतुरिति गौतमः संघातादायनुप्रवृत्तत्वादच्युतशब्दत्वाच्च ।

एवं कौत्सेन द्वयोर्नित्यत्वं उक्ते गौतमस्तादृशाभ्यासजातवेदस्यानां नित्यत्वमाह ।
होतुरिति । होतृग्रहणं पदार्थत्रयोपलक्षणार्थं न तत्कर्तव्यतयाऽत्र कश्चिद्विशेष इति ।
उक्तेन प्रकारेणाभ्यासातिप्रैषयोरसाधारण्यं गृहीतम् । कर्तव्यतायामिदमध्यभ्यासे कारण-
मस्ति, संघातादायनुप्रवृत्तत्वादिति । आद्यमेवाहरारम्य प्रवृत्तत्वादित्यर्थः । नानाकर्मसमुदा-
यत्वात्सत्रस्य परस्परसंतानोपेक्षत्वात्समुदायिनामभ्यासस्य चाहःसंतानप्रयोजकत्वादाद्यमेवा-
हरारम्य प्रवर्तते । तदन्तर्भूतस्याग्निष्टोमस्यापि तत्प्रयोजनोपेक्षा तुल्येति । एवंभूतपरिम-
र्त्ये हेतुः । तार्थ्यजातवेदस्ययोरच्युतशब्दत्वं हेतुः ।

होत्रकाणामपि गाणगारिर्नित्यत्वात्सत्रधर्मान्वयस्य ।

अभ्यासादीनां चतुर्णां नित्यत्वमुक्तमिदानीमारम्भणीयादीनामपि नित्यत्वमुच्यते । होत्र-
कग्रहणमपि पूर्ववदेव पदार्थचतुष्टयोपलक्षणार्थम् । एतान्यापि नित्यं कर्तव्यानि । सत्रधर्मा-

१ प. 'निर्णयमा' । २ ड. स. तेषु । ३ प. च. 'ये प्रह' । ४ च. 'व विकृतौ ।
वि' । ५ प. 'कृतमा' । ६ प. च. तस्याभ्या' । ७ ग. ड. स. 'साचतु' । ८ ग. ड. स.
याऽस्या' । ९ प. च. 'त्येऽप्येव' । १० ग. ड. स. 'मप्यय' ।

रात्रिपर्यायेपूक्तास्ते होत्राहोत्रकैश्च संबद्धाः, ये चतुर्विंशे ते होत्रकैरेव संबद्धाः । आरम्भणी-
यादयश्च होत्रकैरेव संबद्धाः । तेनायमर्थः—यान्यारम्भणीयादीनि हेत्रकाः शंसियुरिति
विधास्यति तानि द्वितीयादिष्वहःसु शंसियुरित्यर्थः । द्वितीयादिष्विति वर्तमाने पुनर्द्वितीया-
दिवचनं । तानि सर्वाणि सर्वत्रान्यत्राह उत्तमात् । इत्यत्र सर्वाणि सर्वत्रेतिवचनं यद्यदह-
विंशेण संयुज्य विहितं तदुत्तममहर्बर्जयित्वाऽन्यत्र सर्वत्र प्राप्नुयादधिकारमनपेक्ष्य, अतस्त-
न्निवृत्त्यर्थं द्वितीयादिवचनम् ।

तानि सर्वाणि सर्वत्रान्यत्राह उत्तमात् ।

यान्येतान्यभ्यासादीन्यहरहःशस्यान्तानि तायमानरूपाण्युक्तानि तान्युत्तमादहोऽन्यत्र
कर्तव्यानि न तान्युत्तमेऽहनि कर्तव्यानीत्यर्थः । सोऽयमत्रैकोऽर्थः । अपरस्तु तानि सर्वाणि सर्व-
त्रेति । अयमभिप्रायः—केषुचिदेकाहेषु निवृत्तो हीनस्तोमेषु तृचा एव सूक्तस्थानेषु विहितास्ता-
न्येकाहानि कदाचिदहर्गणं प्राप्नुवन्ति । तत्राहरहःशस्यानामपि तृचत्वं प्राप्नोति तन्निवृ-
त्त्यर्थमिदं वचनम् । एतदुक्तं भवति—तानि सर्वत्र हीनस्तोमेऽपि सर्वाणि भवेयुः ।
सर्वाणि कृत्स्नानि, अनवस्त्राण्डितानीत्यर्थः । तेन हीनस्तोमेऽप्यहरहःशस्यानामनवस्त्राण्डेन-
महरहःशंसनं साधितं भवति । प्रकृतेष्वप्येतेषु तानीतिवचनमत्र वाक्यार्थद्वयमस्तीति
सूचनार्थम् ।

वैकल्पिकान्यभिष्टोमेऽहर्गणमध्यगते ।

तायमानरूपाणि प्रकृतानि कानिचित्प्रथममहारम्य चोत्तममहर्बर्जयित्वा सर्वेष्वहःसु
भवन्तीति तान्येव कानिचिद्वितीयादिषु तद्वर्मेष्वित्युक्तम् । तत्राहर्गणेषु प्रकृतिभूतोऽभि-
ष्टोमः कश्चिद्वचनात्प्रवर्तते, स चापदेशनिरपेक्षः शस्यं प्रतीत्युक्तम् । तस्मिन्नहर्गणमध्यग-
तेऽभिष्टोमेऽहर्गणान्तर्भावनिमित्तं यच्छस्यनातं तस्य प्राप्तावभिष्टोमस्वरूपविरोधात्तत्र कर्तव्य-
मिति काश्चित्प्रतिभासः । उपदेशावग*तसकलधर्मस्याप्यन्यत्र प्राप्तस्याहर्गणान्तर्भावोदनि-
यततज्जैर्धर्मैः संबध्यमानस्य नातोव स्वरूपविरोध इत्यपि काश्चित्प्रतिभासः । अनयोः प्रति-
भासयोः कः श्रेयानिति निर्णेतुमशक्यमित्यभिप्रायेण वैकल्पिकानीत्युक्तवानाचार्यः । दुर्वि-

* क—नहुनीहिः ।

१ ख. 'स्पन्ति ता' । २ झ. 'भ्रियदुव' । ३ छ. झ. 'दिष्विति' । ४ ग. घ. छ. च.
झ. 'चनाय' । ५ छ. झ. 'ण्डनं सिद्धं भ' । ६ ग. घ. छ. च. झ. 'नि तानि कां' । ७ क.
ख. 'चित्कचिद्' । ८ व. 'बोदेश' । ९ छ. झ. 'वादिनिमित्तजैर्ध' । ग. 'वाद्वादिनिमित्तजैर्ध' ।
क. पुस्तकेऽप्येतत्पाठान्तरम् ।

स्तोत्रिया इति पळहस्तोत्रियाः । एतत्तु प्रवृत्तिनिमित्तमात्रमुक्तम् । संज्ञैव केवलमत्र विवक्ष्यते संप्रवहकार्थम् । स्तोत्रियशब्दाच्चत्वात्तृचत्वमेपां भवति । एते मैत्रावरुणस्य ।

आयाहि सुषुमा हि त इन्द्रमिन्द्राग्निनो बृहदिन्द्रेण सं हि वृक्षस
आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चेन्द्रो दधीचो अस्थभिरुत्तिष्ठन्नो-
जसा सह भिन्धि विश्वा अपाद्विष इति ब्राह्मणाच्छंसिनः ।

तृतीयः स्तोत्रियः समाहार्यः, एकया द्वाभ्यां च । पळहस्तोत्रिया इत्यनुवर्तते ।

इन्द्राग्नी आगतं स्तुतमिन्द्रे अग्रा नमो बृहत्ता
हुवे ययोरिदमियं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवा-
मिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छाधाकस्य ।

अत्रापि पूर्ववत् ।

तेषां यस्मिन्स्तुवीरन्स स्तोत्रियः ।

तेषामिति होत्रकाः शस्त्रिण उच्यन्ते । यस्मिन्निति । पळहस्तोत्रियाणां मध्ये यस्मि-
न्निति गम्यते । एतदुक्तं भवति अनेन प्रकारेण चतुर्विंश उत्पन्नानां पळहस्तोत्रियाणां मध्ये
यस्मिन्स्तुत्रे स्तुवीरन्उन्दोगा अन्यस्मिन्वा कस्मिंश्चित्स तेषां होत्रकाणां स्तोत्रियो भवति
स्तोत्रियधर्मैः संबध्यत इत्यर्थः । तेनेतरेऽपि तृचा एव स्तोत्रियधर्मसहिता होत्रकाणां
भवन्तीति गम्यते । अनेन प्रकारेण चतुर्विंश उत्पन्नानां पळहस्तोत्रियाणां सप्ताधिकारा-
स्तत्रसंबन्धिवहोत्रकोद्देशेन विधानात्सर्वाहःसु प्राप्तिः साधिता भवति । एवं व्याख्यायमाने
एतःसूत्रमर्थवद्भवति । इतरथा तेषामिति होत्रकसंग्रहार्थं पळहस्तोत्रियसंग्रहार्थं च न
वक्तव्यं प्रकृतत्वादस्मिन्नहानि । तथा यस्मिन्स्तुवीरन्स स्तोत्रिय इत्यपि न वक्तव्यम् ।
अनुच्यमानेऽपि स एव स्तोत्रियो भवति च्छन्दोगप्रत्ययत्वात्तस्येति । अतस्तदप्यत्र न
विधेयम् । अतः पळहस्तोत्रियेभ्योऽन्यस्मिन्नपि यदि स्तुयुश्चतुर्विंशेऽपि स एव स्तोत्रियः
वर्तव्यः । एवमेतेषां सर्वार्थत्वप्रतिपादनपरमेवेदं सूत्रं व्याख्येयं नान्यथेति सिद्धम् ।

एवं सर्वेष्वहःसु प्रातःसवने स्तोत्रियज्ञानोपाय उक्तः, अनुरूपज्ञानोपायं दर्शयितुमाह-

यस्मिञ्छ्वः सोऽनुरूपः ।

यस्मिन्स्तुत्रे श्वः स्तुयुः सोऽनुरूपः कर्तव्यः । एवं सर्वेष्वहःसु द्रष्टव्यम् । अत्रापि
सत्राणामित्यनुवर्तते । तेन सत्रसंबन्धिषु सर्वेष्वहःसु प्रावर्ण्येऽपि श्वःस्तोत्रिय एवातु-
रुतो भवति नान्यः प्राकृतो लासणिको वा ।

१ घ. ङ. च. स. 'मयि' । २ ग. ङ. स. 'नयेन' । ३ ग. 'य' । तेन घ° । प. 'य'
अतस्तेन घ° ।

त्तिर्नास्तीति सिद्धम् । समानजातीयत्वादेभिः शस्त्रैरैकाहिकानि शस्त्राणि निवर्तन्ते । ऊर्ध्व-
मेम्य इति वक्तव्य ऊर्ध्वमावापादितिवचनमिदमावापस्थानमिति ज्ञापनार्थम् । तेनान्यदप्या-
वस्तव्यमस्मिन्नेव स्थान आवसतव्यमिति सिद्धम् ।

स त्वेवमैत्रावरुणस्य पल्लहस्तोत्रिय उत्तमः सपर्यासः ।

उत्तरविवक्षाधोऽयमनुवादः प्राप्तिषेदप्रदर्शनार्थश्च । तेनास्ति प्राप्तिषेदे वक्ष्यमाणो
विधिर्न भवति यथा ' ईळेद्याषीयमावर्तयेत् ' इत्येवमादौ ।

तद्वैवतमन्यं पूर्वस्य स्थाने कुर्वीत ।

पूर्वस्येत्युत्तमस्य पल्लहस्तोत्रियस्येत्यर्थः । तद्वैवतं मित्रावरुणदैवतम् । ' अन्यं तृचं
कुर्वीत गापत्रं प्रातःसवनम् ' इति श्रुतेः । गायत्रश्च स भवति । आग्नेयं प्रातःसवन-
मित्यस्यापवादो मैत्रावरुणं शंसेदिति । एवं मैत्रावरुणं चेत्येव सिद्धे यत्तद्वैवतग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयति देवतैवाम्नाऽऽदर्शनाया नान्यानि च्छन्दःप्रमाणलिङ्गादीनीति । स चान्य-
स्तृचो ' यदद्य सूर ' इत्ययं संभवति । यदा पुनस्तानस्तिपेत्स्मरूपः क्रियते तदा
काव्येमिरदाम्येत्ययं तृचः कर्तव्यो ' न यदद्य सूरः ' इति ।

अन्यत्रापि संनिपातेन तृचं सूक्तं

वाऽनन्तर्हितमेकासने द्विः शंसेत् ।

न केवलं पल्लहस्तोत्रियपर्याससंनिपात एवायं विधिर्भवति किंतु अन्यत्रापि सर्वस्य
तृचस्य सूक्तस्य वा विधिद्वयेन प्राप्तस्य संनिपातेन द्विःशंसने प्राप्तेऽव्यवायेनैकासने द्विःशं-
सनं प्रतिषिध्यते । तृचसूक्तग्रहणमेकस्य द्वयोर्वा नायं विधिः स्यादित्येवमर्थम् । अन-
न्तर्हितवचनाद्यवधानेन द्विःशंसनं न प्रतिषिध्यते । एकासन इत्यविवक्षितम् । एकासनं
भिन्नासनं वाऽस्तु, अनन्तर्हितं न द्विः शंसेदित्यत्र तात्पर्यं न त्वन्यत्र तृचसूक्तयोः संनि-
पाते पूर्वस्य स्थानेऽन्यत्तद्वैवतं कर्तव्यमित्ययमेवार्थः प्रकरणाद्विधेयत्वाऽवगम्यते । द्विःशंसन-
प्रतिषेधस्त्वार्षिकत्वेनापि व्याख्यातुं शक्यते कथमत्र द्विःशंसनप्रतिषेधे तात्पर्योक्तिर्भवति ।
अत्रोच्यते—यद्यत्र पूर्वस्य तद्वैवतविधिरभिप्रेतः स्यादन्यत्रापि संनिपाते तृचसूक्तयोरनन्त-
र्हितयोस्तिथेव सूत्रं प्रणेतव्यं स्यात् । तत्तथा न प्रणीतम् । अतो द्विःशंसनप्रतिषेध एवात्र
तात्पर्येण विधीयते । तेनैव न प्रकरणप्राप्तं तद्वैवतविधानं नियतामिति गम्यते । कचाचि-

१ घ. 'सरस्य' । २ घ. 'वने' । ३ घ. 'शंसतीति शं' । च. 'शंसतीत्येवं मे' । ४ घ.
च. 'इत्येव सि' । ५ घ. छ. झ. 'ति, इति गमय' । ६ घ. 'भि नियमंति' । ७ ग. घ. व.
ने न द्विःशंसेत् । ८ छ. 'ने द्विः' । ९ ग. घ. छ. 'न प्र' ।

त्पूर्वस्य स्थाने भवति कचिदुत्तरस्य स्थाने, काभिदेकस्य लोभः पूर्वस्य वोत्तरस्य वेति प्राप्तिप्रमाणबलाबलचिन्तया योजनीयम् ।

**महाबालभिदं चेच्छंसेदूर्ध्वमनुरूपेभ्य आरम्भणी-
याम्यो वा नामाकांस्तृचानावपेरन्गायत्रीकारम् ।**

प्रातःसवनिकेहोत्रकशस्त्रप्रसङ्गादिदमुच्यते । यस्मिन्कतौ तृतीयसवने मैत्रावरुणो महा-
बालभिदं शंसेत्तस्मिन्प्रातःसवने होत्रकाः स्वे स्वे शस्त्र ऊर्ध्वमनुरूपेभ्य आरम्भणीयाम्यो
वा नामाकांस्तृचानावपेरन् । गायत्रीकारं शंसेयुः । ताः पद्पदा जगत्यः । द्वे द्वे गायत्र्यौ
कृत्वा शंसेयुरित्यर्थः । नामाका ईत्यपिनाम्ना व्यपदेशः स्तोमातिशंसने तासां पद्पदानामेष्व
ग्रहणं न त्रिपदानामिति ।

**सक्षपः परिपस्वज इति मैत्रावरुणो यः ककुमो
निधारय इति वा पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातय इति ब्राह्म-
णाच्छंसी ता हि मध्यमराणामित्यच्छावाकः॥ २ ॥**

मैत्रावरुणस्य प्रतीकविकल्पः ॥ २ ॥

**मरुत्वतीये प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत
इति ब्राह्मणस्पत्यावावपते पूर्वो नित्यात् ।**

मरुत्वतीय इत्यधिकारार्थः । चतुर्विंशे यन्मरुत्वतीयं शस्त्रं भवति तस्मिन्नित्याह्वा-
णस्पत्याःपूर्वावेतौ ब्राह्मणस्पत्यौ भवतः । ब्राह्मणस्पत्यवचनादेतयोरपि प्रगापत्वं गम्यते ।
आवपतिग्रहणं प्राकृतस्यावाधनार्थम् । सर्वत्र चाऽऽवपतिग्रहणस्येदमेव प्रयोजनम् ।

**बृहदिन्द्राय गायत नकिः सुदासो
रथमिति मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात् ।**

आवपत इत्यनुवर्तते ।

कया शुमेति च मरुत्वतीये पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत् ।

'कया शुमा' इति च सूक्तं मरुत्वतीये 'जनिष्ठा उग्रः' इत्यस्मात्पुरस्ताच्छंसेत् ।
चशब्दो निविद्वानीयत्वसमुच्चयार्थः । तेन तादृशमनिविद्वानीयं भवति तत्र समुच्चयार्थ-
स्य चशब्दस्याभावात् । मरुत्वतीयाधिकारे पुनर्मरुत्वतीयाग्रहणं 'भुव इन्द्रनिहवः' इत्य-
स्मिन्सूत्रे विशेषसिद्ध्यर्थम् ।

एवं स्थितान्प्रगाथान्पृष्ठचामिपुवयोरन्वहं पुनः पुनरावर्तयेयुः ।

यथा चतुर्विंश एते प्रगाथाः स्थिता एवमेव स्थितानेतान्प्रगाथान्पृष्ठचामिपुवयोः पट्ट-
हयोरहन्यहन्यावर्तयेयुरित्यर्थः । आवर्तयेयुरिति बहुवचनमविवाचितम् । एवंस्थितवचनमेपां

पण्णामेवंक्रमिकाणामेव प्रवृत्त्यर्थम् । इतरथैकाहिकयोरत्र विधानामावात्तयोः प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रवृत्तौ च चतुर्विंशोक्तः क्रमो न लभ्येत । तेनोभयसिद्ध्यर्थमेवंस्थितवचनम् । अन्वहवचनमस्य विधेः पल्लहावयवभूताहर्षमस्वसूचनार्थम् । तेन वैश्वदेव्यास्थाने प्रथमं पृष्ठयाहरित्यादौ पल्लहावयवभूताहन्त्यतिदिष्टेऽप्यर्थं विधिर्भवति । पुनः पुनरिति वचनं द्वयोः पल्लहयोश्चिह्नहःसु प्रगाथपर्याये समाप्ते पुनः क्रियायां प्रमाणं नास्तीति पुनः पुनरिति वीप्सावचनं पृष्ठये चाभिप्लवे च पुनैः क्रियासिद्ध्यर्थम् ।

एकैकं ब्राह्मणस्पत्यानाम् ।

एते प्रगाथाः पल्लहयोरहन्त्यहनि कर्तव्या इत्युक्तम् । तत्र प्रत्यहं सर्वेषु प्राप्तेष्वेकैको नियम्यते । पल्लहयोरैकैस्मिन्नहनि ब्राह्मणस्पत्यानामेकैक एव कर्तव्यः ।

एवं मरुत्वतीयानाम् ।

एवं मरुत्वतीयानामप्येकैकमेव कुर्यात् ।

ध्रुव इन्द्रनिहवः ।

द्वितीयं मरुत्वतीयग्रहणमत्र संबध्यते । तेनायमर्थः—मरुत्वतीये शस्त्र इन्द्रनिहव-प्रगाथो ध्रुवो भवति । ध्रुवशब्देन चात्र प्राप्तिः प्रयोगतश्चाविचालित्वमुच्यते न संशमात्रम् । मरुत्वतीयग्रहणमुत्तरस्य सूत्रस्य सर्वार्थत्वाय । तेन सर्वेषु शस्त्रेषु धारया ध्रुवा भवन्ति । इतरथा मरुत्वतीयाधिकाराद्धारया अनि मरुत्वतीय एव ध्रुवाः स्युर्नान्येषु शस्त्रेषु । अतो द्वितीयं मरुत्वतीयग्रहणमेतदर्थं कृतम् ।

धारयाश्च ।

गतार्थमेतत्, नेदं ध्रुवत्वमत्र विधीयते । प्राप्तिः प्रयोगतश्चाविचालित्वमात्रमत्रानूयते । तेनेन्द्रनिहवधारयाप्रकारमन्यदप्येवैवदेवतदेवपत्नीद्विवाद्याविचालियुवशब्देन गृह्यते । तेना-मिष्टुति विचालिशब्देनैवंप्रकारादन्यदेव ग्रहीतव्यम् ।

मरुत्वतीयमुक्त्वा निष्केवल्यं वक्तुमाह—

बृहत्पृष्ठम् ।

चतुर्विंशेऽहनि भवतीति शेषः ।

रथंतरं वा ।

छन्दोगप्रत्ययसिद्धस्य वचनमुत्तरविवक्षार्थम् ।

तयोराक्रियमाणस्य योनिं शंसेत् ।

तयोर्वृहद्रथंतरयोर्थपृष्ठस्थाने न क्रियते बृहद्रथंतरं वा तस्य योनिं शंसेत् । बृहतो योनिः ' त्वाभिद्धि हवामहे ' इति दृष्टः । रथंतरस्य योनिः ' अभि त्वा शूर नोनुमः ' इति दृष्ट एव ।

वैरूपवैराजशाक्ररैवतानां च ।

अक्रियमाणस्येत्यनुवर्तते । अस्मिन्नहनि निष्केवल्य एषामपि योनीः शंसेत् । अक्रियमाणस्येत्यनुवर्तिसामर्थ्याच्चतुर्विंशतिदिष्टविश्वमिदतिदेशादसौर्यामि वैराजस्य पृष्ठस्थाने क्रियमाणस्य योनिशंसनं न भवतीति गम्यते । चतुर्विंशवचनसामर्थ्यादसत्यैपि स्वयोनिमाव एषां योनिशंसनं कर्तव्यम् ।

वैरूपादीनां योनीर्दर्शयितुमाह—

पृष्ठचस्तोत्रिया योन्यः ।

पृष्ठे पळहे तृतीयादिष्वहःसु निष्केवल्येषु स्तोत्रिया विहितास्ता वैरूपादीनां योन्य इति वेदितव्याः ।

अर्धर्चाः ।

ता योन्योऽर्धर्वशः शंसन्त्याः । पुनरादानन्यूह्यादयो विकारा योनिशंसने न कर्तव्या इत्यर्थः ।

तासां विधानमन्वहम् ।

' पृष्ठचस्तोत्रिया योन्यः ' इत्युक्तम् । पृष्ठानां बहुत्वात्कस्य पृष्ठस्येति तन्निर्णयार्थं मिदमुच्यते । यासां योनीनां यस्य पृष्ठचस्तोत्रियस्य निष्केवल्यस्तोत्रियत्वेनान्वहं विधानमस्ति तासां योनीनामत्र शंसनं कर्तव्यम् । स च पृष्ठचः प्रत्यक्षपृष्ठस्तैत्र हि तासां विधानमन्वहमस्तीति सिद्धम् ।

ताभ्य ऊर्ध्वं सामप्रगाथान् ।

ताभ्यो योनिभ्य ऊर्ध्वं सामप्रगाथान्शंसेत् । अस्यायं सामप्रगाथ इत्याह—

उक्तो रथंतरस्य ।

यदुक्तं ' विवा सुतस्य ' इति स रथंतरस्य ।

उभयं शृणवच्च न इति बृहतः ।

अयं बृहतो वेदितव्यः । एवं चेत्प्रकृतावपि बृहतः प्रवेशेऽयमेव सामप्रगाथः प्राप्नुयात् । अस्तिव्यत एवामर्थः । एवं चेत्प्रकृतावेवायं प्रगाथः कस्मान्नोपदिश्यते । येषु क्रतुषु

एतानि दश युगलानि ।

स्तोत्रियानुरूपाणां यद्यनुरूपे स्तुवीरन्स्तोत्रियाऽनुरूपः ।

स्तोत्रियानुरूपाधिकारे पुनः स्तोत्रियानुरूपवचनं सर्वेषु स्तोत्रियानुरूपेष्वस्य विधेः प्राणार्थम् । तेन माध्यन्दिने तृतीयसवने च होतुर्होत्रकाणां चायं विधिर्भवतीति वेदितव्यम् । प्रातःसवनमतिक्रम्यास्य विधेरुक्तत्वात्तत्रायं विधिर्न भवति ।

ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपेभ्यः कस्तमिन्द्र त्वा यसुं कन्नव्यो
अतसीनां कद्वन्वस्याकृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाः ।

कद्वन्त इति प्रगाथानां संज्ञा, ते च होत्रकाणां यथासंख्येन भवन्ति ।

अपग्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रान्ब्रह्मणा
ते ब्रह्म युजा युनज्म्युरुं नो लोकमनुनेपि
विद्वानिति कद्वद्भ्यं आरम्भणीयाः ।

आरम्भणीया इत्याप्तमृचां संज्ञा । ता अपि यथासंख्येन होत्रकैः संवध्यन्ते । कद्वद्भ्य इति पञ्चमीदर्शनादूर्ध्वमित्यध्याह्रियते । कद्वद्भ्य ऊर्ध्वमारम्भणीया भवन्तीति ।

ऊर्ध्वमारम्भणीयाभ्यः सद्यो ह जात इत्यहरहः शस्यं मैत्रा-

वरुणोऽस्मा इदु प्रतवसे शासद्वहिरितीतरावहीनसूक्ते ।

आरम्भणीयाया ऊर्ध्वं मैत्रावरुणः सद्यो ह जात इत्येतत्सूक्तमहरहः शस्यसंज्ञकं शंसेत् । ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकौ द्वावारम्भणीयाम्यामूर्ध्वमस्या इदु प्रतवसे शासद्वहिरि-
त्येते सूक्ते अहीनसूक्तसंज्ञके शंसयाताम् ।

आ सत्यो यावित्यहीनसूक्तं द्वितीयं मैत्रावरुण

उदु ब्रह्माण्यभितष्टे वेतीतरावहरहः शस्ये ।

आसत्यो यावित्येतत्सूक्तमहीनसूक्तसंज्ञकं च द्वितीयं मैत्रावरुणः शंसेत् । ब्राह्मणा-
च्छंस्यच्छावाकावदु ब्रह्माण्यभितष्टे वेत्येते सूक्ते अहरहः शस्यसंज्ञके द्वितीये सूक्ते शंसे-
याताम् ।

नूनं सात इत्यन्तमुत्तमम् ।

एतेषां सूक्तानां यदुत्तमं सूक्तमभितष्टीयं तन्नूनं सात इत्यन्तं भवति । ऋगामेऽप्यु-
द्गाराभावादधिकेयं भवति तेन शुनं दुधीयाया उद्गाराभावे सति सङ्कदिन्द्रं निराहेति ब्राह्म-
णवचनमुपपन्नं भवति ।

अहीनसूक्तानि पळहस्तोत्रियानावपत्सु ।

आसत्यो यात्वस्या इदु प्रतवसे शासद्वहिरित्येतान्यहीनसूक्तानि, तेषां प्रवेशविषयं

उच्यते । यान्यहानि पळहस्तोत्रियवन्ति तेप्वेतानि भवन्ति । चतुर्विंशसहचारिषु महाव्रता-
दिष्वित्यर्थः । पळहस्तोत्रियावापसहचारिणात्युक्तं भवति ।

इदानीं तृतीयसवनमुच्यते—

उदुष्य देवः सविता हिरण्यवेति तिस्रस्ते हि द्यावा-
पृथिवी यज्ञस्य धो रथ्यमिति वैश्वदेवम् ।

आर्भवमैकाहिकमेव वैश्वदेवशस्त्रं भवति ।

पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतम् ।

एतदाग्निमारुतं भवति ।

अग्निष्टोम इदमहः ।

एतच्चतुर्विंशमहरग्निष्टोमसंस्थं भवति । आग्निमारुतान्तमित्यर्थः ।

उक्थ्यो वा ॥ ४ ॥

अयं चतुर्विंश उक्थ्यसंस्थो वा भवेत् । अग्निमन्त्रहनि यत्प्रत्यक्षमाम्नातं तस्मादन्यस्त-
र्धमैकाहिकं भवति । एवं सर्वत्र प्रत्यक्षाम्नातादन्यैस्सर्वं प्रकृतितो गृहीतव्यम् ॥ ४ ॥

अभिप्लवपृष्ठयाहानि ।

अभिप्लवश्च पृष्ठश्चाभिप्लवपृष्ठयौ, तयोरहोर्न्याभिप्लवपृष्ठयाहानि । इत ऊर्ध्वं वक्ष्यन्त
इति संबन्धः । अभिप्लवस्य पूर्वनिपातो गवामगने तस्य पूर्वप्रयोग इत्यनेनाभिप्रायेण ।

रथंतरपृष्ठान्ययुजानि ।

अभिप्लवपृष्ठयाहोर्न्याधिकृतानि तयोर्वान्ययुजानि विपमाणि तानि रथंतरपृष्ठानि भवेयुः ।
तेषु रथंतरं साम पृष्ठस्थाने भवतीत्यर्थः ।

बृहत्पृष्ठानीतराणि ।

इतराणि शुग्मानि सामानि । तेषामेव द्वितीयचतुर्थपृष्ठान्यधिकृतान्यहानि यानि तानि
बृहत्पृष्ठानि स्युः । तेषु बृहत्साम पृष्ठस्थाने भवतीत्यर्थः ।

तृतीयादिषु पृष्ठयस्यान्वहं द्विती-
यानि वैरूपवेराजशास्वरैरुवतानि ।

पृष्ठयस्य यानि तृतीयादीन्यहानि चत्वारि तेषु वैरूपादीनि चत्वारि, सामानि यथासं-

१ च. 'तं शस्त्रं भ' । २ ग. ड. झ. 'ति । अग्नि' । ३ ग. घ. च. 'न्यास्त्वम्' ।

४ क. ग. ड. झ. 'हानि व' । ५ झ. 'नेन त' । ६ क. ग. ड. झ. 'हानि व' । ७ झ. 'नेन
त' । ८ घ. पृष्ठयानि ।

रूपेण रथंतरस्य वृहतश्च द्वितीयाणि पृष्ठानि भवन्ति । द्वितीयवचनं वृहद्रथंतरयोरेवाध-
नार्थम् । अन्वहवचनेमेतेषामहर्धर्मत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन पृष्ठयाहरतिदिष्टेष्वप्येव धर्मो
भवतीति गम्यते ।

तेषां यथास्थाने क्रियायां योनीः शंसेत् ।

पृष्ठ्याभिप्लवाहानि विषमाणि रथंतरपृष्ठानि समानि बृहत्पृष्ठानि पृष्ठे तृतीयादीनि
वैरूपादीनि द्विपृष्ठानीत्युक्तम् । एवं यदि च्छन्दोगाः कुर्युरस्माभिरप्येषां साम्नां योनिभि-
निष्क्रेवत्यनां स्तोत्रियाः कर्तव्या भवन्तीत्येतदवगतम् । इदानीमिदमुच्यते यद्येतानि
निष्क्रेवत्यस्थाने न कुर्युस्तदाऽस्माभिस्तस्मिन्स्मिन्नहनि तदीया योनिर्योनिस्थाने शंस-
त्येति । यथास्थानवचनं तस्मिन्नहनि पृष्ठस्य स्थाने या स्वक्रिया सैव योनिशंसनस्य निमित्तं
नाहःसंबन्धिनीत्येवमर्थम् । तेन पृष्ठस्थानादन्यत्र क्रियायामप्याक्रिया चेत्पृष्ठस्थाने शंस-
त्येव योनिरिति वेदितव्यम् । तथोरक्रियमाणस्येत्यत्र यथास्थानवचनमन्तरेणावि-
शिष्यत्ययमर्थः । तत्रैकैकस्यैव सामन्तरकार्यसंबन्धितयोक्तत्वादक्रियमाणस्येत्युक्तेऽपि
कार्यविशेषसंबन्धो गृह्यत एव । तत्र पुनः केषांचिद्विषयसामस्याद्वाभ्यां वा तत्कार्यं कुर्युः ।
एकेन वा तस्मिन्कार्ये कृतेऽन्यदन्यस्मिन्कार्ये कुर्युरिति कार्यविशेषेक्षापको नावगम्यते ।
अक्रियायामित्येतावत्युक्ते द्विसामसंबन्धिव्यानिश्चितत्वात्कार्यस्याहःसंबन्धिन्यक्रियेति कस्य-
चिद्भ्रान्तिः स्यात्तदपनोदनार्थं यथास्थानवचनं कृतम् ।

सर्वत्र चास्वयोनिभावेऽन्यत्राऽऽश्विनात् ।

तेषां योनीः शंसेदित्यनुवर्तते । सर्वत्रेत्यनेन पृष्ठ्याभिप्लवाभ्यामन्यत्राणि पृष्ठस्थानाद-
न्यत्राणीत्येतदुभयं गम्यते । तदेव स्पष्टयति अन्यत्राऽऽश्विनादिति । साम्न उत्पत्तिर्य-
स्यामृषि सा योनिरित्युच्यते । स्वा योनिः स्वयोनिः, न स्वयोनिरस्वयोनिस्तस्या भावोऽ-
स्वयोनिभावः । एतदुक्तं भवति रथंतरादीनां पण्णां यत्र काप्यहनि यत्र कापि कार्येऽ-
स्वयोनिभावे सति तत्र तत्राहनि निष्क्रेवत्ये योनिस्थाने योनिशंसनं कर्तव्यमिति ।

१ प. च. "पृष्ठ्यानि । २ घ. च. "तीयानीतिर" । ३ घ. ङ. च. पृष्ठये । ४ घ. च.
"पादिभिर्द्वि" । ५ च. "पृष्ठ्यानी" । ६ घ. योनीर्नि" । ७ घ. च. "पृष्ठयस्था" । ८ घ.
"ने यस्य कि" । ङ. झ. "ने यस्याकि" । च. "ने यस्य चाऽऽयकि" । ९ ग. घ. च.
पृष्ठयस्था" । १० घ. च. पृष्ठयस्था" । ११ घ. ङ. झ. "व । अत्र । १२ च. "भ्यां सामभ्यां ।
१३ घ. "प्रायेण संबन्धो जा" । च. "संबन्धप्रापको जा" । १४ घ. च. पृष्ठयस्था" ।
१५ ङ. ग. च. "ते । सा यो" ।

अन्यत्राऽऽश्विनादाश्विनोर्धात्संभितोत्रादन्यत्रैवं भवति । तत्र यो ह्यस्वयोनिभावः सै तत्र योनिशंसनस्य निमित्तं न भवतीत्यर्थः । सर्वत्र योनिशंसनं निष्केवल्यस्य योनिस्थान एव ।

यज्ञायज्ञीयस्य त्वक्रियमाणस्यापि सानुरूपां योनिं व्याहावं शंसेदूर्ध्वमितरस्यानुरूपात् ।

यज्ञायज्ञीयस्याक्रियमाणस्य, अपिशब्दादस्वयोनिभूतस्य च योनिशंसनं विधीयते, तस्यैव योनिशंसनस्य द्वाविमौ विशेषावूर्ध्वमितरस्यानुरूपादिति योनिशंसनस्य स्थानं सानुरूपत्वं च स्तोत्रियानुरूपयोराहावपृथक्त्वं चेत्थेते पञ्चार्था अस्मिन्सूत्रे विधीयन्ते । व्याहाववचनं सकृत्पृथगेति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । अन्यदप्राप्तं विधीयते । ऊर्ध्वमितरस्यानुरूपादिति यज्ञायज्ञीयस्य स्थाने यदन्यत्प्रविष्टं तस्यानुरूपादूर्ध्वमित्यर्थः । एकस्या एव योनिस्त्वे सत्यपि योनिशंसने क्रियमाणे यत्साम यास्वसु प्रयोगकाले गीयते ताः समस्ता ऋचः शंस्तव्यो नैकैकशः, तत्सामसंबन्धेन तत्सामसंबन्धिनीनामृचां विवक्षितत्वात् ।

होत्रकाः परिशिष्टानावापानुद्धृत्य ।

तत्स्थाने वक्ष्यमाणा ऋच आवपरेन्निति शेषः । होत्रकाणां प्रातःसवने शस्त्राण्येवं भवन्ति । परिशिष्टानावापानुद्धृत्य तत्स्थाने वक्ष्यमाणा ऋचः शस्त्रा चातुर्विंशिकान्येव भवन्ति । एतेनाह्वा सुत्यानीति सर्वत्रैकाहिके शस्ये प्राप्ते तन्निवृत्त्या चातुर्विंशिकप्राप्त्यर्थं परिशिष्टानावापानुद्धृत्येत्युक्तम् ।

मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षमथं वां मित्रावरुणाऽऽनो मित्रावरुणेति तृचाः प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्प्र मित्रयोर्धरुणयोरिति एह काव्येमिरदाम्येति तिस्रो मित्रस्य चर्पणीधृत इति चतस्रो मैत्र्यो यच्चिद्धि ते विश इति वारुणम् ।

मैत्र्यो वारुणमिति देवतानिर्देशस्येदं प्रयोजनम्—मित्रावरुणदेवतत्वान्मैत्रावरुणस्यैतासामावापो मिश्रितानामेव कर्तव्य इति । तत्र मिश्रणे बहुत्वाद्धारुणीनां बहुचो वारुण्योऽऽर्पणीयस्यो मैत्र्य इत्येवं मिश्रयेत् ।

एतस्य तृचमावपेत मैत्रावरुणो नित्यादधिकं स्तोमकारणात् ।

एतस्य ऋक्समाम्नायस्य सकाशात्तृचं गृहीत्वा परिशिष्टावापस्यान आवपेन्मैत्रावरुणः । नित्यादिस्तुद्धृतपरिशिष्टावापश्चात्तुर्विंशिकं शस्यं नित्यमित्युच्यते तस्मादधिकमित्यर्थः ।

१ ड. च. झ. °नार्थसंबन्धितो° । २ ग. स च स्वयो° । ४. ड. च. झ. स स्वयो° ।

३ च. °तं भ° । ४ क. च. °एत्वे च । ५ ग. °व्या एकै° । ६ च. झ. °न्येवाऽऽपेति ।

७ क. ड. °विंशक° । ८ च. °णदेव° । ९ ड. झ. °वापं चातु° ।

नित्येनैव पञ्चदशात्प्राक्तनाः स्तोमा अतिशस्ता भवन्ति तथाऽपि तेष्वपि नियमेन नित्या-
दधिकमावपेत्येवमर्थं नित्यादधिकमित्युच्यते । स्तोमकारणादिति स्तोमातिशंसनप्रयो-
जनकारितोऽयमावाप इति दर्शयति । तेन पञ्चदशस्तोमेऽपि तृचावापः कर्तव्यः ।

पञ्च सप्तदशे नवैकविंशे द्वादश चतुर्विंशे पञ्च-
दश त्रिणव एकविंशति त्रयस्त्रिंशे द्वात्रिं-
शतं चतुश्चत्वारिंशे षट्त्रिंशतमष्टाचत्वारिंशे ।

एकया द्वाभ्यां वा प्रातःसवन इत्यनेनैव स्तोमानुगुणा ऋच आवसत्या इत्येव सिद्धे
संख्योपदेशस्येदं प्रयोजनं स्तोमातिशंसने नामाका न गणयितव्या इति । अतस्तेषु सप्तवपि
तानगणयित्वा स्तोमातिशंसनार्थमेतत्संख्याकां ऋच आवसत्या इत्ययमर्थः सिद्धो
भवति ।

एकाल्पीपसीर्वा ।

एकया हीना वाऽऽवपेत । चतस्रः सप्तदशेऽष्टावेकविंश इत्येवंप्रकारः सप्तदशात्प्राक्त-
नेषु स्तोमेषु । नित्यादधिकभित्तिवचनाच्च एव नित्यमावसत्यः ।

एकाहेष्वेकमूपसीर्वा ।

एतेष्वहःस्वेकाहीमवःस्वेकमूपसीर्वाऽऽवपेत । पूर्वोक्ता वा षट्सप्तदशे दशैकविंश इत्येवं-
प्रकारो वैश्वदेव्यस्थाने प्रथमं पृष्ठपाहरित्येवमादिषु ।

अत्र प्रकरणमाह—

नाऽऽरम्भणीया न पर्यासा अन्यथा

ऐकाहिकास्तृचाः पर्यासस्थानेषु ।

सायमानरूपाणामहर्गणवर्धत्वादेकाहेषु श्रौतिर्नास्ति । तेनाऽऽरम्भणीयाः पर्यासाश्च
तेषु न सन्ति । तत्राऽऽरम्भणीयास्थानं शून्यमेवावतिष्ठते । पर्यासस्थानेष्वन्यथा ऐकाहि-
कास्तृचा अस्मिन्नेव सूत्रे विधीयन्ते तेनैकाहिकेष्वेकयोनिशंसवमिति युक्तमेतत् ।

बाह्यणाच्छंसिनः सुरुपकृतानुमृतय इति पद सूक्तानि ।

सूक्तग्रहणमेतानि षट् सूक्तान्यत्र विहितानीति ज्ञापनार्थम् । इतरथा पादग्रहणादृच
एव प्रतीयेत । एवं ताहि पादग्रहणं किमिति क्रियते । त्रयसंप्रत्ययार्थम् । अतोऽवगम्यत
एतेषु षट्सूक्तेषु यावतीभिर्ऋग्भिः प्रयोजनं तावतीर्ऋच आवपेत नासृष्टिज्ञानि षट् सूक्तानीति ।

अत्र 'आदह स्वधामनु' इत्येताः पण्मासस्य ऋचस्ताप्तामुद्धारवचनाभावात्ता अवि प्रयो-
क्तव्याः । पदसूक्तवचनं मास्तृतीनामपरिवर्जनं सूचयति । 'अस्मादेव वचनाज्ज्ञायते ता
अप्येन्द्रो मरुतस्तासु निपातपान इति । एवं सति 'तस्मादेन्द्रं ब्रह्मणच्छंसी प्रातःसवने
शंसति' इत्यस्याः श्रुतेरविरोधो भवति ।

आवाप उक्तो मैत्रावरुणेन ।

आवाप उक्त इत्येतावतैव सिद्धे मैत्रावरुणेनेतिवचनं मैत्रावरुणस्य स्वदेवत्याभिर्ऋग्भि-
रेवाऽऽवाप उक्त एवमस्यापि निर्दिष्टा ऋचः स्वदेवत्या एव न मास्तृ इत्येतत्प्रदर्शनार्थम् ।

इहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आगतं ता हुवे ययोरि-
दमिति नवेयं धामस्य मन्मन इत्येका-
दश यज्ञस्य हि स्थ इत्यच्छावाकस्य ।

आवाप उक्तो मैत्रावरुणेनेत्यत्रापि संवध्यते ।

आयास्विन्द्रोऽवस इति मरुत्वतीयमान इन्द्र
इति निष्केवल्यं प्रथमस्याऽऽभिप्लविकस्य ।

प्रथमस्याऽऽभिप्लविकेत्येवमधिकारार्थः । प्रथमस्याह एते निष्केवल्यमरुत्वतीययोः
सूक्ते भवत इत्यर्थः ।

मध्यंदिन इत्युक्त एते शस्त्रे प्रतीयात् ।

यत्र यत्र मध्यंदिन इति वक्ष्यति तत्र तत्र निष्केवल्यमरुत्वतीये शस्त्रे विद्यात् ।

अहीनसूक्तस्थान एवा स्वामिन्द्र यज्ञ इन्द्रः
कथमहामिन्द्रः पूभिद्य एक इद्यस्तिग्मशृङ्ग
इमामूष्विच्छन्ति त्वा शासद्वहिरिति संपाताः ।

यान्येतानि नव सूक्तानि निर्दिष्टानि तेषां संपाता इति संज्ञा विधीयते । ते च संपाता
मध्यंदिने होत्रकाणां शस्त्रेषु यान्यहीनसूक्तस्थानानि तेषु स्थानेषु भवन्तीत्ययमध्यर्धोऽस्मि-
न्सूत्रे विधीयते । अहीनसूक्तस्थान इतिवचनादत्रापि चातुर्विधिकस्य प्राप्तिं दर्शयति ।

एकैकस्य त्रयस्त्रयः ।

प्रथमचतुर्थसप्तमादयस्त्रयः संपाता एकैकस्य भवन्ति ।

उक्ता मरुत्वतीयैः ।

यथा मरुत्वतीयाः प्रगाथाः पृष्ठथाभिप्लवयोरहःसु भवन्ति तथा संपाता अपीत्यर्थः ।

युञ्जते मन इहेहव इति चतस्रो देवान्हुव इति वैश्वदेवम् ॥ ५ ॥
 छावाशुषिर्वीर्यमैकाहिकम् । एतद्वैश्वदेवशस्त्रम्, आज्यप्रउगे, आग्निमारुतं चैकाहि-
 कानि । एतत्प्रथमस्याऽऽभिप्लविकस्याधिका वा संपातास्तु वाक्येन सर्वार्थाः ॥ ५ ॥

द्वितीयस्य चतुर्विंशेनाऽऽज्यम् ।

द्वितीयस्याऽऽभिप्लविकस्य होताऽननिष्टेत्याज्यं भवति ।

षायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीयाः सोमास आगही-
 त्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे शुक्रस्याद्यगवा-
 शिर इत्येकाऽयं वां मित्रावरुणेति पञ्च तृचाः ।

तृचमहणमृह्निवृत्त्यर्थम् ।

गार्त्समदं प्रउगमित्येतदाचक्षते ।

गार्त्समदशब्दस्तदार्पाणां भूयस्वात् ।

विश्वानरस्य वस्यतिमिन्द्र इत्सोमपा एक इति मरु-
 त्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ इन्द्र सोमं या त ऊतिरव-
 मेति मध्यंदिनः । निष्केवल्यस्योत्तमे विपरीते ।

निष्केवल्यस्य यत्सूक्तं या त ऊतिरिति तस्य ये उत्तमे ऋचौ ते विपर्यस्य शंसेत् ।

मारद्वाजो होता चेत्प्रकृत्या ।

यदि होता गोप्रतो मारद्वाजः स्यात्तदा प्रकृत्यैव शंसेत् । होतृग्रहणाद्धोतुरेव मार-
 द्वाजत्वमत्र विवक्षितं न प्रतिनिधिप्रवृत्तस्यापि । तेनामारद्वाजोऽपि प्रतिनिधिप्रवृत्तः प्रकृ-
 त्यैव शंसेद्धोता चेद्भारद्वाजः स्यादिति ।

चातुर्विंशिकं तृतीयसवनं विश्वो देवस्य नेतु-
 रित्येका तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवं
 सत्पतिमिति तु वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ ।

अयं तु विशेषश्चातुर्विंशिकात्तृतीयसवनादेतौ प्रतिपदनुचरौ भिद्येते इति ।

आज्यप्रउगे प्रतिपदनुचराश्चोभयोर्युग्मेष्वेवमभिप्लवे ॥ ६ ॥

अस्मिन्नहनि य आज्यप्रउगे वैश्वदेवमरुत्वतीययोरुभयोः प्रतिपदनुचराश्चाभिप्लवे यान्य-
 हानि युग्मानि द्वितीयचतुर्यपष्ठानि तेषु ते भवन्ति न केवलं द्वितीय एवेति सूत्रार्थः ।
 अभिप्लवाधिकारे पुनरभिप्लवग्रहणमुभयोरित्यस्य वचनस्य पठ्यहविषयतां व्यावर्त्य शस्त्र-
 विषयत्वज्ञापनार्थम् ॥ ६ ॥

तृतीयस्य उपर्यमा यो जात एवेति मध्यंदिनः ।

आज्यप्रउगे ऐकाहिके होत्रकणां प्रातःसवने माध्यंदिने चोक्तान्येवोभयोरपि पठह्यो-
र्भवन्ति ।

तद्देवस्य धृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽनश्वो
जातः परावतो य इति वैश्वदेवं वैश्वानराय
धिषणां धाराधरा मरुतस्त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा
इत्याग्निमारुतं चतुर्यस्योग्रो जज्ञ इति निष्केवल्यम् ।

ऐकाहिकं मरुत्वतीयम् ।

द्वयाम्यग्निमस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रस्ततं मे अप इति वैश्वदेवम् ।

ऐकाहिकं वैश्वदेवं सूक्तम् ।

वैश्वानरं मनसेति तिस्रः प्र ये शुष्मन्ते जनस्य गोपा इत्याग्निमारुतम् ।

आज्यप्रउगे प्रतिपदनुवराश्च द्वैतीयाः ।

पञ्चमस्य कथा शुभा पस्तिग्मशृङ्ग इति मध्यंदिनः ।

आज्यप्रउगे ऐकाहिके एव ।

कथाशुभीयस्य तु नवम्युत्तमाऽन्यत्रापि यत्र निविद्धानं स्यात् ।

अन्यत्रापीतिवचनात्कर्मान्तोऽपि यत्रैतत्सूक्तं निविद्धानीयं भवति तत्र सर्वत्र नवम्यु-
त्तमा कर्तव्या । अतो 'निष्केवल्यस्योत्तमे विपरीते' 'मरुत्वतीयस्योत्तमे विपरीते' इत्ये-
वमादिषु ताकर्मावधिक एव तादृशो विधिर्भवतीति वेदितव्यम् । निविद्धानमित्यत्र शब्दे-
न निविद्धानीयमिति । तेनैतत्साधितं भवति—बहुष्वपि निविद्धानीयेषु यत्रास्मिन्नेव सूक्ते
निविद्ध्यते तत्रैव नवम्युत्तमा न निविद्धानीयमात्र इत्येतदवगम्यत इति ।

धृतवती भुवनानामभिध्रियेन्द्र ऋभुभिर्वाजव-
द्भिरिति तृचौ कटु प्रियायेति वैश्वदेवम् ।

सावित्रमैकाहिकमेव ।

पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नूचित्सहोजा इत्याग्निमारुतं
पष्ठस्य सावित्रार्भवे तृतीयेन वैश्वानरीयं च कतरा पूर्वा-
पासानक्तेति वैश्वदेवं प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतम् ।

आज्यप्रउगे प्रतिपदनुवराश्च द्वैतीयाः, अन्यदैकाहिकम् । ब्राह्मणस्यैवमरुत्वतीययो-
रुक्तो विशेषः ।

इत्यभिप्लवः पल्लवः ।

पल्लवचनमभिप्लवस्य पल्लवसंज्ञाविधानार्थम् । अभिप्लवः इतिवचनं पृष्ठदस्यैभिप्लव-
पल्लवसंज्ञाप्रापणार्थम् । तेन पल्लवन्यवहारे द्वयोः संप्रत्ययः सिद्धो भवति ।

तस्याग्निष्टोमावमित उक्त्या मध्ये ।

अभिप्लवस्य संस्थाविधिरेताभ्यां सूत्राभ्यां विधीयते ।

उक्त्येषु स्तोत्रियानुरूपाः ।

वक्ष्यन्त इति शेषः । तेनैव वक्तव्य उक्त्येष्विति वचनमस्मिन्सत्रप्रकरणे य उक्त्याः
स्तोत्रां सर्वेषां वक्ष्यमाणेन विधिना संबन्धसिद्ध्यर्थम् ।

मैत्रावरुणस्य ॥ ७ ॥

एतृषु ब्रवाणि त आग्निरगामि भारतः प्र वो वाजा
अभिद्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा प्र महिष्ठाय गायत
प्र सो अग्ने तयोतिभिरग्निं वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरं
यजिष्ठं त्वा ववृमहे यः समिधाय आहुत्याऽऽते अग्न
इधिमह्युमे सुध्वन्द्रसर्पिष इति द्वे एका चाग्निं तं मन्ये यो
धमुरा ते वत्सो मनो यमदाऽग्ने स्थूरं रयिं भर प्रेष्ठं वो
अतिथिं भेष्ठं यजिष्ठ भारत मद्रो नो अग्निराहुतो यदी घृते
भिराहुत आ वाये अग्निमिन्धत इमां अभिप्रणोनुम इति ।

दशैतानि स्तोत्रियानुरूपयुगलानि प्रष्टव्यं स्तोत्रियैः संहार्यः ।

अथ ब्राह्मणाच्छंसिनोऽभ्रातृव्यो अनात्वं मा ते अमाजुरो
यथैवाह्यसि धीर्युरेवाह्यस्य सूनृता तं ते मदं गृणीमसि
तम्बभि प्रगायत वयमु त्वामपूष्य यो न इदमिदं पुरेन्द्राय साम
गायत सखाय आशिषामहि य एक इद्विदयते य इन्द्र सोम-
पातम एन्द्र नो गध्येदु मध्वो मदन्तरमेतो न्विन्द्रं स्तवाम
सखाय स्तुहीन्द्रं व्यश्ववेत्त्वं न इन्द्रामर वयमु त्वामपूष्य
यो न इदमिदं पुराऽऽयाहीम इन्द्रव इति समाहार्योऽनुरूप-

पोऽध्यातृव्यो अनात्वं मा ते अमाजुरो यथेति ।

एतान्यपि दशैव नवमस्थानुरूपः संहार्यः । आद्यस्य पुनर्वचनं सत्रादन्यत्राप्यस्य युग-
लस्य परस्परनियमार्थम् ।

अथाच्छावाकस्येन्द्रं विश्वा अधीवृधन्नुक्थमिन्द्राय शंस्यं
श्रुधीहवं तिरश्च्या आश्रुत्कर्णं श्रुधीहवमसावि सोम इन्द्र
त इममिन्द्र सुतं पिब यदिन्द्र चित्रमेहना यस्ते साधिष्ठोऽ-
वसे पुरां भिन्दुर्युवा कविर्धृषा ह्यसि राधसे गायन्ति त्वा
गायत्रिण आत्वा गिरो रथीरिवेति ।

एतानि षड्युगलानि, अत्राप्यनुरूपनियमार्थमेषां विधानम् ।

सूक्तानामेकैकं शिष्टाऽऽवपेरन् ॥ ८ ॥

॥ ८ ॥

स्तोमे वर्धमाने ।

उक्थ्यशस्त्राणि प्रकृतानि तेषु शस्त्रेषु यद्यदन्यं सूक्तं तत्तद्वैशिष्यं स्तोमे वर्धमाने
तदतिशंसनार्थं यावदर्थमृचो वक्ष्यमाणेभ्य ऋक्समुदायेभ्यो गृहीत्वाऽऽवपेरन् होत्रकाः ।

इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्र इन्द्रा को वामिति
सूक्ते श्रुष्टी वां यज्ञो युवां नरा पुनीपे वामिमिति वां
भागधेयानीत्येतस्य यथार्थं भैत्रावरुणः ।

यथार्थं यथाप्रयोजनं यावतीनामृचामावापे सति त्र्यवराभिर्ऋग्भिः स्तोमोऽतिशस्तो
भवति तावतीरावपेतेत्यर्थः ।

यस्तस्तम्म यो अद्रिभिद्यज्ञे दिव इति सूक्ते अस्तेय सु
प्रतरमायास्विन्द्रः स्वपतिरिमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी ।

एतस्य यथार्थमावपेतेति शेषः ।

विष्णोर्नुकमिति सूक्ते परो मात्रयेत्यच्छावाकः ॥ ९ ॥

अत्राप्यावपेतेति शेषः ॥ ९ ॥

पृथयस्याभिपुधेनोक्ते अहनी आद्ये आद्याभ्याम् ।

अभिपुधस्य ये आद्ये अहनी ताभ्यां पृथयस्याऽऽद्ये अहनी न्यास्याते । अभिपुधस्य
प्रथममहरेवं भवति, आज्यप्रदये ऐकाहिके यावापृथिवीयमाग्निमारते च । इतरत्तन्नोक्तम् ।

तदपि निदर्शनायोदाहरिष्यामः ।

उक्तलक्षणस्यापि न्यूङ्गस्याधोकारस्वरूपस्यालौकिकत्वादप्येवंजातीयकं संदेहं व्यावर्तयितुं निदर्शनं क्रियते ।

आपो ३ उ उ उ उ उ उ ओ ३ उ उ उ उ उ
उ ओ ३ उ उ उ उ रेवतीः क्षयथा हि वस्वः कर्तुं च
मद्रे विमृथामृतं च रायो ३ उ उ उ उ उ उ ओ ३
उ उ उ उ उ ओ ३ उ उ उ उ श्व स्थः स्वप-
स्थस्य परतीः सरस्वती तद्गृणते वयोधो ३ मापो ३ ।

आपो घृतः ३, उ उ उ उ उ उ रेव ० रायो घृतः ३, उ उ उ उ उ उ श्व
स्थः ० यो धो ३ मापो घृत इत्येवं न्यूङ्गपुनरावृत्तिप्रदर्शनं प्रत्यावृत्तिन्यूङ्गप्रापणार्थम् ।
अयमेव पाठोऽविच्छिन्नसंप्रदायादागतः । यस्तु पुनः संहितानुरूपेण पाठः स प्रमादकृत-
त्वात्प्रकृत्यः ।

आग्निं न स्ववृत्तिभिरित्वाज्यम् ।

पादग्रहणोऽपीदं सूक्तमेव, आज्यस्थाने विधानात् । अत्र पादग्रहणस्य प्रयोजनमन्वे-
षणीयम् ।

तस्योत्तमावर्जं तृतीयेषु पादेषु न्यूङ्गो निनर्दश्च ।

तस्य सूक्तस्य याः पुरस्तात्प्रागुत्तमाया ऋचस्तासां तृतीयेषु पादेषु न्यूङ्गो निनर्दश्च
कर्तव्यः । उत्तमाऽपि न्यूङ्गनिनर्दरहितां शस्तव्यैव ।

उक्तो न्यूङ्गः ।

उक्तसंकीर्तनमुत्तरविवक्षार्थम् ।

स्वरादिरन्त ओकारश्चतुर्निनर्दः ।

तृतीयेषु पादेषु निनर्द उक्तः । तेषु ऋश्मिन्प्रदेश इत्युच्यते । पादान्ते स्वरादित्वे
वा टिप्रदेश इत्यर्थः । स ओकारश्चतुर्निनर्दो वक्तव्यः । न निनर्द उच्यते ।

तस्यैव विशेषमाह—

उदात्तौ प्रथमोत्तमौ । अनुदात्तावितरौ उत्तरोऽनुदात्ततरः ।

मध्यमयोरुत्तर इत्यर्थः ।

प्लुतः प्रथमो मकारान्त उत्तमः । तदपि निदर्शनायोदाहरिष्यामः ।

अत्रापि टिप्रदेशोपमर्दी निनर्दोऽनुपमर्दी भेत्येवमादिसेदेहनिवृत्त्यर्थं निदर्शनम् ।

आग्निं न स्ववृक्तिमिः । होतारं त्वा वृणीमहे ।

यज्ञो ३ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ओ ३ ॐ ॐ ॐ ॐ

ॐ ओ ३ ॐ ॐ ॐ यस्तीर्णवर्हिषे विवोमदो ३

ॐ ३ ॐ ३ ॐ ३ शीरं पावकशोचिपं विवक्षसो

३ माग्निं न स्ववृक्तिमिः । होतारं त्वा वृणीमहे ।

पूर्वस्मिन्नर्धे यो विग्रहः स आज्यस्वकारितो न न्यूह्यनिनर्दकारितः । तेन द्वितीया-
दिवृत्तु स न भवति । आवृत्तिप्रदर्शनार्थं पूर्वस्यार्धचस्य पुनः पाठः । सर्वत्र संहिता-
पाठोऽप्यभ्रंश एव ।

ॐ * ३ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ३ ॐ

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ३ ॐ ॐ ॐ

मदेथमदेवो ३ ॐ ३ ॐ ३ ॐ ३

मो थामो देवोमित्यस्य प्रतिगारः ।

न्यूह्यनिनर्दाम्यां प्रणवेन संकषाद्द्वितीयेऽर्धेऽयं प्रतिगारो भवति पूर्वस्मिन्मुतादिरेव ।

अपि षोडात्तादनुदात्तं स्वरितमुदात्तमिति चतुर्निनर्दः ।

निनर्दरूपस्यौकारचतुष्टयस्य यथासंख्येन स्वरविशेषोऽनेन विधीयते । पूर्वोक्तस्यायं
विकल्पाः । तथाभूतशस्त्रनिनर्दे सति प्रतिगारनिनर्देऽपि तथाभावनिदर्शनेन दर्शयन्न्यूह्येन
विना तद्दर्शनाशक्तेस्तत्सहितमेव दर्शितवानाचार्यः ।

तदपि निदर्शनायोदाहरिष्यामः । आग्निं न स्ववृक्तिमिः । होतारं
त्वा वृणीमहे । यज्ञो ३ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ओ ३ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
ओ ३ ॐ ॐ ॐ यस्तीर्णवर्हिषे विवोमदो ३ ॐ ३ ॐ ३ ॐ ३ शीरं
पावकशोचिपं विवक्षसो ३ माग्निं न स्ववृक्तिमिः । होतारं त्वा वृणीमहे ।
ॐ ३ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ओ ३ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ओ ३ ॐ ॐ
ॐ मदेथमदेवो ३ ॐ ३ ॐ ३ ॐ ३ मोथामोदेवोमित्यस्य प्रतिगारः ।

गतार्थमेतत्सर्वम् ।

प्रथमादर्धोकारावध्वर्युर्न्यूह्येत् ।

अवसाने प्रणवे च प्रतिगारो वक्तव्यः । तत्र प्रतिगारान्तैर्वर्तिनः प्रणवस्य ऋगन्तर्व-
र्तिना प्रणवेन समानकालतात्परादनार्थं प्रतिगारान्तकालश्चतुर्भिः सूत्रैर्विधीयते प्रयमात् ।

* अत्र क. ग. ङ. स. पूस्केषु सर्वे प्लुता ओङ्काराः निर्दिष्टाः ।

१ स. 'भूते स' । २ क. ग. ङ. 'तत्सर्वत्र । म' । स. 'तत्पूर्वत्र । म' । ३ ग. स.
'न्तर्वर्ति' । ४ ग. स. 'न्तर्वर्ति' । ५ प. 'प्राग्भ्रमलब्ध' ।

द्वितीयाद्या ।

काललक्षणाधमेतदुभयं प्रथमस्य वा द्वितीयस्य वाऽर्वाकारस्य यः कालस्तत्र प्रतिगर
आरब्धव्यः । एतौ विधी वृषाकप्यादिश्रव्यासरेषु भवतः । तयोस्तत्र संभवात् । वश्य-
माणौ तु चेहसरेषु भवतः ।

व्युपरमं हैके ।

अस्मिन्पक्षे न्यूहनेन सह न्यूह्यमारम्य विविक्वमुपरम्योपरम्य न्यूहनेन न्यूहं निनर्देन
निनर्दे प्रणवेन प्रणवं संपादयेत् । उपरमणं चात्र विलम्बनमुच्यते नावसानम् । अस्य पक्ष-
स्याभिमतत्वसूचनार्थं हशब्दं पठितवानाचार्यः ।

यथा वा संपादयिष्यन्तो मन्थेरन् ।

एवमारब्धे प्रणवेन प्रणवः संपादयितुमशक्येत इति मन्यन्ते चेत्तथाऽऽरम्भः कर्तव्य
इत्यर्थः ।

वायो ह्युक्तो अप्यामि ते वि हि होत्रा अवीता वायो
शतं हरीणामिन्द्रश्च वायवेषां सोमानामाचिकिता न
सुक्तू आ नो विश्वामिरूतिभिस्त्यमु वो अप्रहृणमपर्यं
वृजिनं रिपुमभितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम् ।

अत्राप्यानुष्टुभवचनं ब्राह्मणानुवादः । अत्र तु विशेषोऽप्यस्ति । वैश्वदेवस्तृच औष्णि-
हस्तत्र द्वादशाक्षराणि न्यूनानि परिधानीया बृहती तस्यास्त्रिभिर्वचनैर्द्वादशाक्षराण्यधिका-
नोति सर्वा अनुष्टुभ एवेति ।

एकपातिन्यः प्रथमः ।

तुचेखिप्रतिक इत्यर्थः ।

तं त्वा यज्ञेमिरीमह इदं वसो मुतमन्ध
इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरो ।

प्रतिपदनुचरयोः सहचारित्वादेको न प्राप्नोतीति प्राकृतस्यानुचरस्य विधानम् ।

श्रुधीहवमिन्द्र मरुत्वां इन्द्रेति मरुत्वतीयम् ।

इदं मरुत्वतीयं द्विसूक्तम् । तत्र किं द्वयोः सूक्तयोर्निविद्धयोर्नैकस्मिन्निति संदेहः ।
यदैकस्मिन्तदा पूर्वस्मिन्नुत परस्मिन्निति । एवमन्यत्रापि सूक्तबहुत्वेऽपि संदेहः स्यात्तन्नि-
वृत्त्यर्थमाह—

१ प. 'रारम्भकालम्' । २ म. 'विनुं श' । ३ घ. च. 'वय इ' । ४ क. 'मः । त्रिप' ।
५ च. 'वस्य त्रिः पं' ।

अन्त्ये निविदं दध्यादनेकमावे सूक्तानाम् ।

सर्वधियं परिभाषा ।

वैराजं चेत्पृष्ठं पिबा सोममिन्द्र
मन्दतु त्वेति स्तोत्रियानुरूपौ ।

पृहस्पृष्ठ उक्तावेव ।

कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यम् ।

श्रुधीहवीयस्य तु तृच आद्येऽर्धर्चादिषु न्यूहः ॥

अस्य सूक्तस्याऽऽद्ये तृचेऽर्धर्चं न्यूहः । आदिग्रहं न केवलं द्वितीयाक्षर एव न्यूहः
कर्तव्यः । क तर्हि, आद्ये द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा कर्तव्यो न्यूह इति गम्यते ।

एवं कुहश्रुतीयस्य ।

एवमित्यनेन तृच आद्येऽर्धर्चादिषु न्यूह इति गम्यते ।

विराजं मध्यमेयु पादेयु ।

विराज इति ' पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा ' इति पठ्य उच्यन्ते । तासां मध्यमेयु पादेयु
न्यूहः कर्तव्यो द्वितीय एवाक्षरे, अत्राऽऽदिशब्दाभावात् ।

नित्य इह प्रतिगरो न्यूहनादिः ।

अस्मिन्न्यूहप्रकरणे नित्य एव प्रतिगरः ' ओथामो दैव ' इति स एव न्यूहनादिर्भवति ।
तस्य यदाद्यमक्षरं तस्मिन्नेव न्यूहः कर्तव्य इत्यर्थः ।

प्रणवान्तः प्रणवे कुहश्रुतीयानाम् ।

कुहश्रुतीयानां द्वितीयेऽर्धर्चं यः प्रतिगरो न्यूहनादिः स प्रणवान्तश्च भवति । यः पुनः
कुहश्रुतीयानामेव चतुर्थ्यादिष्वृक्ष द्वितीयेऽर्धर्चं प्रतिगरः स पुनादिरेव ।

प्रणवान्तः प्रणवे कुहश्रुतीयानामित्येतद्रूपपादयति—

अर्धर्चशश्चैनदुत्तमावर्जम् ।

उत्तमा त्रिष्टुप्ता पञ्चः शस्त्रा, अन्या बृहत्पञ्चस्तुष्टुमथ ता अर्धर्चशः शस्याः । तेन
प्राप्तमेवानुश्रुते प्रणवान्तत्वावपादनार्थम् । अतो हिशब्दस्थाने चशब्दो द्रष्टव्यः ।

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य प्रवो महे महि-

चुधे मरध्वमिति चतस्रस्तिस्त्रश्च विराजः ।

विराज इतिवचनं विराज एवेता भवन्ति नैतास्तु विराड्वर्णो न्यूहनादिरित्येवमर्थम् ।
तथा चोक्तं ' न न्यूहस्या विराजः ' इति ।

तासामूर्ध्वमारम्भणीयाम्यस्तृचानावपेरन् ।

एताः सप्त क्रमे उक्ताः । एतासामेव सप्तानां चतुर्थऽहनि माध्यंदिने सवने होत्रकाः
स्वे स्वे शस्त्रे आरम्भणीयाम्य ऊर्ध्वमेकैकं तृचमावपेरन्नित्याह—

आद्यं मैत्रावरुणस्तस्योत्तमादि-
शस्तानां तृचं ब्राह्मणाच्छंसी ।

तस्येति । तेनेत्यर्थः । तेन मैत्रावरुणेन शस्तानामुत्तमानुत्तममारम्य यस्तृचस्तं ब्राह्मणा-
च्छंस्यावपेतेत्यर्थः ।

तस्य चाच्छावाकः ।

तस्येति पूर्ववत् । शेषश्च पूर्ववत् ।

यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणमिति द्वितीयानेयमेव ।

द्वितीयवचनमेषां तृचानां पूर्वस्तृचैः समुच्चयार्थम् । एवमेव पूर्ववत्सप्तभिर्ऋग्भिर्मन्त्रयस्तृचाः
कर्तव्या इत्येवमर्थम् ।

पञ्चमेऽहनि यच्चिद्धि सत्यसोमपा इत्येकैकमेवमेव ।

अस्मिन्नेव प्रसङ्गे ग्रन्थलाघवार्थं पञ्चमपष्ठयोरप्यहोस्तेष्वेव शस्त्रेषु तस्मिन्नेव स्थाने
एकैकं तृचं विदधात्यग्रस्थ एव भगवान्सूत्रकारः ।

पष्ठेऽहनीन्द्राय हि द्यौरमुरो अनन्नतेत्येवमेव ॥ ११ ॥

एवमेवेति पूर्ववदित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्तोमे वर्धमाने को अद्य नर्यो वनेन वाय आया-
ह्यर्वाङ्कित्यष्टर्चान्वावपेरन्नुपरिष्ठात्पारुच्छेपीनाम् ।

माध्यंदिने सवने होत्रकाणामावाप ऊर्ध्वमारम्भणीयाम्योऽधिकृतः । अथेदानीं स्तोम-
वृद्धिनिमित्त आवाप उच्यते । तेषामेव होत्रकाणां तेष्वेव शस्त्रेष्वेतानि त्रीणि सूक्तानि
त्रयाणामेकैकमेकैकस्य यथासंख्येन भवन्ति । अपृचवचनमेषां कृत्स्नावापसिद्ध्यर्थम् ।
तेनात्राऽऽवापस्य निमित्ते सति यथार्थावापो न कर्तव्यः । आवापाधिकारे पुनरावपेरन्निति
बहुवचनं विवक्षार्थम् । तेनैकस्याऽऽवापनिमित्ते सति द्वयोर्वा सर्वे होत्रका अवपेरन्निति
साधितं भवति । उपरिष्ठात्पारुच्छेपीनामित्ययमूर्ध्वमारम्भणीयाम्य इत्यस्यापवादः । पारु-
च्छेपिग्रहणं पूर्वोक्तानामावापानां प्रदर्शनार्थम् । तेनायमर्थोऽवगतो भवति—तृचावापव-
त्सहस्रं तृचैर्म्य ऊर्ध्वमतिशंसनावापोऽन्यत्राऽऽरम्भणीयाम्य ऊर्ध्वमिति ।

तैरप्यनतिशस्त ऐन्द्राणि त्रैष्टुमान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् ।

तैरप्यैः शस्यमानैरपि स्तोमो यद्यतिशस्तो न भवेत्तदैन्द्राणि सूक्तानि मरुच्छब्दवर्जितान्यावपेरन् । अस्माद्वचनादेते त्रयोऽर्था अवगम्यन्ते—अष्टर्चानामप्यतिशंसनार्थत्वात्तैरनतिशस्त ऐन्द्राणामावापो नाष्टर्चावापेन विनैन्द्रैर्वातिशंसनमिति । तेनाष्टर्चावापे कृते तैरप्यनतिशस्ते स्तोम इन्द्रदेवत्यानि मरुच्छब्दवर्जितानि त्रैष्टुमानि सूक्तान्यावपेरन् । अन्यत्रोपयुक्तान्यनुपयुक्तानि वाऽभूरेक इत्येवंपकाराणि । त्रैष्टुमवचनं व्यूह्यादिषु गायत्रं माध्यंदिनं जागतं माध्यंदिनमित्येवमादौ वचने सत्यपि त्रैष्टुमानामेवाऽऽवापसिद्ध्यर्थम् । आवपेरन्निति पुनर्वचनमहरन्तरेष्वप्यस्य विधेः प्रापणार्थम् । तेनायमावापः सत्रेषु सर्वेष्वहःसु स्तोमातिशंसनार्थं भवति ।

न त्वेतान्यनोप्यातिशंसनम् ।

एतान्यष्टर्चान्यनोप्यान्यैरतिशंसनं नैव कर्तव्यम् । 'एकाहाहीनं प्वधीति' अनेन सूत्रेणाष्टर्चानां सर्वार्थत्वं विधीयते । पूर्वसूत्रेण यत्सर्वार्थत्ववचनं तत्सूत्रेणैवाहरन्तरेषु प्राप्त्यर्थतयाऽप्युपपद्यत इत्यनेनैवाष्टर्चानामेकाहाहीनेषु प्राप्तिर्विधीयते । एतदेवात्र विधित्सितं नान्यदिति ।

एकया द्वाभ्यां वा प्रातःसवने ।

अतिशंसनमुक्तं तदेतावतीभिरित्युच्यते । एकयर्वा द्वाभ्यां वा ऋक्भ्यां प्रातःसवने स्तोमोऽतिशंसत्यः ।

अपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोः ।

अप्रमृतिभिर्ऋग्भिरुत्तरयोः सवनयोरतिशंसनं कर्तव्यमिति । अस्मिन्सूत्रे उत्तरयोः सवनयोरितिवचनादेव पूर्वसूत्रस्य प्रातःसवनविषयत्वे सिद्धे यत्पूर्वसूत्रे प्रातःसवनमहर्णं करोति तज्ज्ञापयति घ्राणने विधिद्वयं तावदस्ति—अनवानं प्रातःसवने यजेदित्युक्त्वाऽनन्तरमेका द्वे न स्तोममतिशंसेदित्युक्त्वाऽपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोरित्येको विधिः । अपरसर्वेका द्वे न द्वयोः सवनयोः स्तोममतिशंसेदित्युक्त्वाऽपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोरित्येको विधिद्वयसूचनस्येदं प्रयोजनं मध्यंदिन एकया द्वाभ्यां वाऽपरिमिताभिर्वाऽतिशंसनं कर्तव्यमिति ।

पञ्चमस्येममूषु वो अतिथिमुपशुधमिति नवाऽऽज्यम् ।

पार्थिवस्य पद्मस्याह इममूषु य इति नदर्कचमाज्यं भवति ।

१ क. प. 'प्राति' । २ क. क. 'पेरन्' । ३ प. क. म. 'नि याम्' । ४ क. प. 'नेधिति' । ५ प. म. 'न माध्यं' । ६ प. म. 'दिने हरन्' । ७ प. म. वा प्रातःसवनेऽ' । ८ ग. प. क. म. कच आज्यं ।

आ नो यज्ञं दिविस्पृशमिति द्वे आ नो दापो महेतन
इरयेका रथेन पृथुपाजसा बहवः सूरचक्षस इमा उ
वां दिविष्टयः पिवा सुतस्य रसिनो देवं देवं वोऽवसे
देवं देवं बृहदु गापिषे वच इति बार्हतं प्रउगम् ।

प्रथमस्तृचो द्विप्रतीकः । एवमस्य प्रउगस्य बार्हतत्वम्—द्वितीयं तृचं मुक्त्वाऽन्येषु
पदसु तृचेषु, द्वितीयाः सतोबृहत्या उत्तमे तृतीया च ताः सप्त सन्ति । उत्तमायास्त्रिर्वचनेन
नव सन्ति । नवसु बृहत्या अतिरिक्तानि पदत्रिंशदक्षराणि तानि द्वितीये गायत्रे तृचे
प्रक्षिप्य सर्वं बार्हतं भवति । श्रुतेरप्ययमेवाभिप्रायः ।

प्रगाथानेके द्वितीयोत्तमवर्जम् ।

द्वितीयोत्तमौ तृचौ वर्जयित्वाऽन्ये दृष्ट्वा एव भवन्तीत्येकेषां मतम् । प्रगाथशब्दे-
नात्र द्रष्टृत्वमेवेत्येते न प्रगाथधर्म आहावादिः, 'पुरोरुम्य आह्वयित' इति तत्र
नियमात् ।

यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्र इरसोमया एक इति मरुत्वतीपस्य प्रति-
पदनुचरौ । अविताऽसीरथा हीन्द्र पिब तुभ्यामिति मरुत्वतीपम् ।
इदं त्रिसूक्तम् ।

शाक्षरं चेत्पृष्ठं महानाम्न्यः स्तोत्रियः । ता
अध्यर्धकारं नव प्रकृत्या तिस्रो भवन्ति ।

ता महानाम्नीरध्यर्धकारं शंसेत्रिभिस्त्रिभिर्ध्वर्षैरवसाने प्रणवं च कुर्यादित्यर्थः । ता
अध्यर्धकारं शंसेद्यथा प्रकृत्या नव सत्यस्ता एव तिस्रो भवन्तीति सूत्रार्थः ।

ताभिः पुरीषपदान्युपसंतनुयात् ।

ताभिर्महानाम्नीभिः पुरीषपदान्युपसंतनुयात् । महानाम्न्यो नान्न नवर्चो नव च पदानि
पुरीषपदसंज्ञानि तासामृचामन्त्येन प्रणवेन प्रथमं पुरीषपदं संघाय ततः सर्वाणि यथापदि-
तानि शंसेदन्त्ये प्रणवं कृत्वाऽनुरूपमुपसंतनुयात् ।

तत्रोऽऽद्येषु पञ्चसु शंसनविशेष उच्यते—

पञ्चाक्षरशः पूर्वाणि पञ्च ।

एवाहवैवैत्यवसाय पञ्च पदानि शंसेत् । उत्तराणि यथापदितमेव, अपवादाभावात् ।
अन्ये च प्रणवः कर्तव्य एव ।

१ क. ग. ड. 'तृचमुक्त्वाऽन्ये' । २ क. ड. 'ने नव' । ३ घ. च. 'रर्धर्ध' । ४ ड.
'मान्तेड' । च. 'मान्तेड' । ५ ग. ड. च. झ. 'होवेत्य' । ६ घ. 'वेत्येवमेव घा' ।

सर्वाणि वा यथानिशान्तम् ।

सर्वाणि वा नव पदानि यथापठितमेव शंसेत्, न पञ्चाक्षरशः पञ्च पदानांति ।
पञ्चानां पञ्चाक्षरशः शंसननिवृत्तिपरमेतत्सूत्रं न परेषां शंसने तद्विशेषः वा विदधाति,
अन्यत एव तस्यायस्य सिद्धिरिति ।

योनिस्थाने तु यथानिशान्तं सपुरीषपदा उत्तमेन संतानः ।

योनिशंसनस्थाने त्वयं विशेषः । तृचश्च यथानिशान्तमेव शंसन्न केवलं पुरीषपदान्येव ।
यथानिशान्तवचनाद्वक्ष्ये प्रणवो न कर्तव्यः । सपुरीषपदा इति पुरीषपदेः संह ऋचश्च
यथापठितं शंसन्त्या इत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे उत्तमे पदे प्रणवं कृत्वा तनोत्तरं संदध्यात् ।
अस्य विधेः प्रणवनिषेधपरत्वादुत्तमेऽपि पदे प्रणवनिषेधश्च स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमुत्तमेन
संतान इत्युक्तम् ।

स्वादोरित्था विपूवत उप नो हरिभिः सुतमिन्द्रं

विश्वा अभीवृधन्निति त्रयस्तृचा अनुरूपः ।

अनुरूपत्वादेता अध्यर्घकारमेव शंसन्त्याः ।

भेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम् ।

इदमपि त्रिसूक्तमेव ।

पाङ्के पूर्वं सूक्ते मरुत्वतीये पाङ्क्ते निष्केवल्ये ।

द्वयोः शस्त्रयोर्मध्यमे सूक्ते पाङ्के एव । आद्ये तु शश्वरातिजागते, तयोरपि पाङ्क्त-
विधानं पङ्क्तिशंसनप्राप्त्यर्थम् । तेन तयोरपि प्रत्यृचमवसानद्वयं भवतीति गम्यते । अवसा-
नस्थानमुत्तरत्र वक्ष्यति ।

आद्ये तु त्रिष्टुबुत्तमे ।

तत्र तत्र च ये द्वे पाङ्के उक्ते तयोर्धे आद्ये सूक्ते तयोरुत्तमे त्रिष्टुभौ भवतः । त्रिष्टु-
बुत्तमा यस्य तत्रिष्टुबुत्तमं ते द्वे इति त्रिष्टुबुत्तमे । ' इयावाश्वस्य सुन्वतः ' ' इयावाश्वस्य
रेमतः ' इत्येते ऋचावक्षरतस्त्रिष्टुब्जगत्सौ साधारणे इति त्रिष्टुब्जचनम् । तथा शृणु त्वमेक
इदनयोः पादयोरवसाने ।

तयोरवसाने शतक्रतो सप्सुजिदिति मरुत्वतीये ।

' अवितांसि ' इत्यावसाने ' शतक्रतो सप्सुनि ' इति ।

शचीपतेऽनेद्येति निष्केवल्ये निष्केवल्ये ॥ १२ ॥

भेदं ब्रह्मेत्यत्रावसाने शचीपतेऽनेद्येति ॥ १२ ॥

इत्याश्वलायनसूत्रवृत्तौ नारायणीयायामुत्तरपट्के प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्ता-
दन्याः कृत्वोभाभ्यामनवानन्तो यजेन्ति ।

पृष्ठथोऽधिकृतस्तस्य पष्ठमहरिदानीमुच्यते । तस्य पष्ठस्य प्रातःसवने याः प्रस्थितयाज्या-
स्तास्वयं विशेषः । एकैकस्याः पुरस्तादैकैकामन्यामृचं कृत्वोभाभ्यामनुच्छ्वसन्तो यागं
कुर्युः । अन्या इति प्रकृतिष्योऽन्या वदमाणा इत्यर्थः । उभाभ्यामिति वचनमुभयोः
सहितयोरेव याज्यात्वसिद्ध्यर्थं नैकैकस्या अपीति । अनवानन्त इति वचनमुभयोः सर्वज्ञान-
वानसिद्ध्यर्थम् ।

वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दवः सुपुमायातमद्विभिर्ध-
नोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसो मोपु यो अस्मदामितानि
पौंस्यौपूणो अग्रे शृणुहि त्वमीळितोऽग्निं होतारं
मन्ये दास्वन्ते दध्यङ्गह मे जनुषं पूर्वा अङ्गिरा इति ।

सतैता ऋचः प्रस्थितयाज्याश्च सतैव साच्छावाकानामेतेन तासां यथासंख्येन भवन्ति ।

एवमेव माध्यंदिनेऽध्यर्धा तु तज्ज्ञानवानम् ।

तत्र माध्यंदिने सवने प्रस्थितयार्ज्यामध्यर्धमिवानवानं द्रूयात् । पूर्वामनुच्छ्वसासेनो-
क्तोत्तरां संघाय तस्या अर्धर्चेऽन्याय यष्टव्यमित्यर्थः । तत्रग्रहणं तत्रैव माध्यंदिनेऽध्य-
र्धनिधानं भवति, उत्तरसूत्रविहितानामृतुयानानां पूर्वोक्त एवोभाभ्यामनवानन्त इत्ययमेव
विधिर्भवतीत्येवमर्थम् ।

पिबा सोममिन्द्र सुवानमन्द्रिभिरि-
न्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्रतेति पदम् ।

एताः सप्त माध्यंदिन आगन्तवः प्रस्थितयाज्याः ।

उपरिष्टास्वृच ऋतुयाजानाम् ।

अन्याः कृत्वोभाभ्यामनवानन्तो यजन्ति प्रप्यति चेति शेषः ।

१ ग. ड. स. "जन्तीति । २" । २ घ. च. "हरिदानीः प्रा" । ३ घ. ख. "स्तासामर्थ" ।
४ घ. "दृष्टव्यत्वं" । ५ घ. च. "योः संत" । ६ घ. च. "वानां त" । ७ घ. "संख्यं भवति ।
९" । ८ घ. च. "ज्यानाम्" । ९ घ. च. "उच्छ्वसन्नुत्वं" । १० क. "तानां वतु" । ११ घ.
स्पन्ति २" ।

प्रेषमृते सौयजमृचं चानवानमु-
ष्वक्वन्तैरसी यजेति प्रेष्येत् ।

ऋतुप्रेषान्होतयंनेत्यादिशब्दरहितानुस्त्वा तैर्ऋचः संधाय ऋग्मन्ते होतयंनेत्यादिश-
ब्दान्संघाय तैर्मंत्रावरुणः प्रेषयति ।

एवमेव यजन्ति ।

एवंकमास्तयोरेव होता यक्षदसी यजयोः स्थान आगूर्वपट्कारौ कृत्वा यजन्तीत्यर्थः ।

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठगा अप इति ।

एता ऋतुयामानामृचः ।

अथ जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यम् ।

एतस्मूर्क्तमस्याह् आज्यं भवति । आज्यकार्यस्य प्रकृतौ सूक्तसाध्यत्वात्पादग्रहणेऽ-
पीदं सूक्तमव भवति । पादग्रहणं ब्राह्मणानुवादः ।

एकेन द्वाभ्यां च विग्रहः ।

आज्याद्यायाः प्रथमेऽर्धर्चे विग्रहः प्रकृतिप्राप्तः । अत्र च प्रथमार्धस्य त्रिपाद-
स्वात्कथं विग्रह इति संशयनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । पूर्वमेकः पादः पश्चाद्द्वौ पादौ यथा भवति
तथा विग्रहः कर्तव्य इत्यर्थः ।

त्रिभिरवसानं चतुर्भिः प्रणवो यत्रार्धचंशः पारुच्छेप्यः ।

सप्तपदानां पारुच्छेपीनामनेकार्धवत्त्वादसकृदवसानेऽप्राप्तः इदमुच्यते त्रिभिरवसानं चतुर्भिः
प्रणव इति । अत एवायं विधिः पारुच्छेपीनां सप्तपदानामेव भवतीत्युक्तम् । अतः सप्तप-
दानां त्रिभिरवसानं चतुर्भिः प्रणवो न संभवतीति । पच्छःशस्यानामुपारिष्टाद्विधीयमानत्वा-
द्यत्र पारुच्छेप्य इत्येतावदुक्तेऽप्यर्धचंशस्य विषय एवायं विधिर्भवति तत्र किमित्यर्धचंश
इत्युच्यते । तस्येदं प्रयोजनम् । यदा पुनर्यारुचेति पारुच्छेप्यो ग्रावस्तोत्रे प्रमुवन्ति
तेनाप्यवसानप्रणवयोरवमेव विधिर्भवतीत्येवमर्धचंश इतिवचनम् ।

स्तीर्णं वहिरिति तृची सुषुमायातमद्रिमिर्युवां स्तोमे-
भिर्दवयन्तो आश्विनावर्मह इन्द्र वृषाग्निन्द्रास्तु

१ ङ. य. स. मुक्ता सः । २ य. ङ. च. स. 'मन्त्रैर्ऋ' । ३ ङ. स. 'सन्दी तं' ।
४ ङ. स. 'कमप्य' । ५ ङ. स. 'त्रिपद' । ६ य. च. 'य पच्छः पा' । ७ य. 'चंशस्य' ।
८ क. ग. स. 'शस्य ह' । ९ य. ङ. च. स. 'तदाऽप्य' ।

श्रीपळोपूणो अग्रे शृणुहि त्वमीळितो ये देवासो
दिव्येकादश स्येयमददाद्मसमृणच्युतमिति प्रउ-
गम् । द्वे चैका च पञ्चमे एकपातिन्य उगोत्तमे ।

तृच इत्युभयत्र शेषः ।

उत्तमेऽन्वृचमभ्यासा अष्टाक्षराः ।

अष्टाक्षरा इत्यभ्यासविशेषणम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः पुल्लिङ्गं भवति । उत्तमे
तृच इयमददादित्यस्मिन्प्रत्ययचमन्ततो यान्यष्टाक्षराणि तानि द्विरुक्त्या प्रणवः कर्तव्य
इत्यर्थः ।

न वा ।

षाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति नैवाभ्यासः कर्तव्यः । श्रुतावतिच्छन्दःशब्दस्य विधेयत्वं
मन्यमानेनाभ्यास उक्तः । तस्य विधेयत्वं न संभवति प्राप्तार्थत्वात्पारुष्टेयीषु तृचेषु ।
अतोऽनुवादतैवाश्रावणा । न त्वेकः शब्दः प्राप्तमनुवदत्यप्राप्तं चात्र विदधाति । तेनात्र
प्रउगेतिच्छन्दःशब्दः पारुष्टेयशब्दश्च ब्राह्मणग्रामशब्दवत्प्रयुक्ताविति सिद्धम् ।

स पूर्वो महानां त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरु-
त्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ यं त्वं रथमिन्द्र स यो
वृषेन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयम् ।

अन्त्येन तून्नेन सह त्रीणि सूक्तान्यत्र ।

एकेनाग्रेऽवसाय द्वाभ्यां प्रणुयाद्वाभ्यामवसाय
द्वाभ्यां प्रणुयाद्यत्र पच्छः पारुष्टेयः ।

यत्र विषये शिष्टव्रतगत्यादीनां चतुष्पदानां पच्छःशामनं विहितं तत्र पारुष्टेयीनामेवं
भवति । एकेन पादेनाग्रेऽवसाय ततो द्वाभ्यां प्रणुत्य पुनर्द्वाभ्यां पादाभ्यामवसाय द्वाभ्या-
मेव प्रणुयात् । यत्रग्रहणं पारुष्टेयीनां सप्तपदानामेवायं विधिः स्यादित्येवमर्थम् । एतदुक्तं
भवति—यास्वपूश्चेकेनाग्रेऽवसाय ततो द्वाभ्यां प्रणुयात्पुनश्च द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामेव प्रणवः
संभवति तामु पारुष्टेयीत्यर्थं विधिरिति । यत्र पच्छः पारुष्टेय इति सार्वत्रिकोऽयं
विधिरिति दर्शयति । तेन ' इन्द्राय हि धीरमुते अनमन्त ' इत्येवमादिष्वपि भवति ।
' स नो नमोभिः ' इत्येवमादिष्वसप्तपदत्वाच्च संभवति ।

रैवतं चेत्पृष्ठं रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ
इद्रेयतः स्तोतेति स्तोत्रिषानुरूपो ।

निष्केवरूपस्तोत्रे यदि रैवतं साम स्यादित्यर्थः । उन्मोगप्रत्ययत्वादित्यवचनम् ।

एन्द्र याह्युप नः प्रधान्वस्यामूरेक इति निष्केवल्यम् ।

इदमपि त्रिसूक्तम् ।

अमि त्वं देवं सवितारमोण्योरित्येका तत्सवितुर्वरेण्यमिति
द्वे दोषो आगाद्बृहदायद्युमद्धेह्याथर्वण स्तुहि देवं सवि-
तारं तमु ब्रुहन्तः सिन्धुं स्रुं सत्यस्य युवानम् । अत्रोच-
वाचं सुशेवं सघानो देवः सविता साविपद्रसुपतिः ।
उमे सुक्षिती सुधातुरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ ।

एकाग्रहणमूर्ध्वं पादग्रहणं इत्येवमादीनामेतच्छास्त्रोक्तानां परिभाषाणां खिलेण्वप्रवृत्तेः ।
तत्सवितुर्वरेण्यमित्यनयोरभिष्टवप्राप्तयोरप्यसति पुनर्वचने चतस्र एवर्चः प्रतिपदनुचरौ
स्याताम् । तत्राभित्यमित्येषा ऋक्त्रिरम्यस्ता प्रतिपत्स्यादन्यथा वा स्यादतस्तत्रिवृत्त्यर्थं
पुनर्वचनं कृतम् । इदं चैकाग्रहणस्य पुनर्वचनस्यै प्रयोजनमेतास्तिस्र एवर्चः प्रतिपत्स्यात्
‘उपरितनाश्च तिस्र एवानुचरः स्यादित्येवमर्थम् । इतरथा ‘विश्वो देवस्य नेतुः’ इत्यस्या
अनैकाहिकत्वादुद्धारो न स्यादिति ।

उद्धृत्य चोत्तमं सूक्तं त्रीणि ।

अभिष्टवातिदेशात्प्राप्तानां सूक्तानामुत्तममुपासा न केत्येतत्सूक्तमुद्धृत्य तत्स्थाने त्रीणि
सूक्तानि वक्ष्यमाणानि भवन्तीत्यर्थः ।

कानि तानि केन वा क्रमेण शंस्तव्यानि कथं वा शंस्तव्यानीत्येतत्संशयनिवृत्त्यर्थमाह—

इदमित्था रौद्रमिति ।

एतदेकं सूक्तं शंस्तव्यमित्यर्थः ।

प्रागुपोत्तमाया ये यज्ञेनेत्यावपते ।

इदमित्येतस्य सूक्तस्योपोत्तमायाः प्राग्ये यज्ञेनेत्येताद्वितीयं सूक्तमावपेत् ।

तस्यार्धर्चशः प्रागुत्तमाया ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः ।

तस्य ये यज्ञेनेत्यस्य चतुर्थ्या ऊर्ध्वमुत्तमायाः प्राग्याः पठन्तता अर्धर्चशः शंस्तव्याः ।

‘विरूपासः’ इत्येवमाद्याः । ‘प्राक्छन्दांसि’ इत्यनेनैव प्राप्तस्य पुनर्वचनविच्छन्दसामु-
द्धारः सूक्तन्याग्रसंस्तयोराश्विन एव प्रवृत्तिर्नान्यत्रेति प्रकटनार्थम् ।

शिष्टे ज्ञात्वा स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृचः ।

शिष्टे’ इति ‘इदम्’ इत्यस्योपोत्तमोत्तमे । अयं तृचस्तृतीयं सूक्तं भवति । शिष्टे
शंसैवेतं तृचं शंसेत् । उधृत्येतिवचनमुपासा नक्त्यस्यानैकाहिकस्यापि समुचयनिवृत्त्य-
र्थम् । त्रीणात्यर्थसिद्धस्यास्य पुनर्वचनमुत्तमं सूक्तमुधृत्य तत्स्थाने त्रीणि सूक्तानि भवन्ती-
त्येवमर्थम् । इतरथोत्तमं सूक्तमुधृत्येदमित्येत्यस्य प्रागुपोत्तमायाः शंसैदित्येवमाद्या
भ्रान्तयः स्युरिति । अविपत इतिग्राहणमन्यत्राप्यनयोः सूक्तयोः प्राप्तौ प्रागुपोत्तमाया एवैत-
त्सूक्तमावस्यमित्येवमर्थम् ।

इति वैश्वदेवम् ॥ १ ॥

वैश्वदेवाधिकारे पुनर्वश्वदेवग्रहणं विस्पर्धार्थम् ॥ १ ॥

होत्रकाणां द्विपदास्विहोक्तयेषु स्तुवते ।

इह पाठ्येके षष्ठेऽहनि तृतीयसवने होत्रकाणामुक्त्यसंज्ञकेषु शस्त्रेषु द्विपदाशु-
च्छन्दोगाः स्तुवते । होत्रकाणामित्ययमधिकारार्थः । तस्योपयोगमुत्तरत्र वक्ष्यामः ।
द्विपदाग्रहणं लक्षणतो द्विपदात्वे सिद्धेऽपि समान्नायप्रसिद्धैर्बलीयस्त्वार्थम् । इहेति विस्पर्-
धार्थम् । उक्त्यानीति तार्त्तार्थसवनिकानां होत्रकशस्त्राणां संज्ञा । संस्तनविशेषविधानार्थः
परकर्तृकस्तवनेपदेशः ।

त ऊर्ध्वमनुरूपेभ्यो विकृतानि शिल्पानि शंसेयुः ।

ते होत्रका अनुरूपेभ्य ऊर्ध्वं बालशिल्पादीनि शिल्पसंज्ञकानि विहरणन्यूहनिर्मादि-
भिविकृतानि शंसेयुः । त इति वचनं होत्रका एवानुरूपेभ्य ऊर्ध्वं शिल्पानि शंसेयुर्हेता
त्यन्यत्रेति ज्ञापनार्थम् । तेन नामानेदिष्टस्यापि शिल्पत्वं साधनं भवति । ऊर्ध्वमनुरूपेभ्य
इति शिल्पानां रपानविधानम् । विकृतानीतिवचनं विकृतान्यविकृतानि चेति शिल्पानां
द्वैविध्यप्रदर्शनार्थम् । तेनैव त्रिषु शस्त्रेषु विकृतानि शिल्पानीति विद्यात् । यानि पुनः
प्रकृत्या शिल्पानि शंसेयुरित्यशोक्तानि तान्यविकृतानीति विद्यात् । द्वैविध्यप्रदर्शनस्य
प्रयोगनं शिल्पान्यविकृतानि शंसेयुरितिप्राविकृतानामेव प्रापगार्थम् ।

१ ग. घ. च. चनंति । २ च. ‘ये’ स गुणानः’ इत्यादिके । अ’ । ३ घ. शस्त्रा
५ । ४ ग. घ. ‘एव एका’ । ५ घ. द. ‘सेयुरिति’ । ६ द. घ. ‘वतानि’ । ७ घ. द. च.
‘यः’ । संसेयुः इति । ८ घ. घ. ‘शंसेयुः’ । ९ ‘शिल्पात्मिका’ ।

मैत्रावरुणस्याग्ने त्वं नो अन्तमोऽग्ने भव सुपमिधा
समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपावथ बालखिल्या विहरेत् ।

अथास्मिन्नवसरे बालखिल्या ऋचो विहरेत् । ताश्च 'अभिप्रवः सुराधसम्' इत्ये-
वमायाः ।

तदुक्तं पोलशिना ।

तद्विहरणं पोलशिना व्याख्यातं 'पादान्वयवधाय' इत्येवमादिना ।

तस्यैव विशेषं वक्तुमाह—

सूक्तानां प्रथमद्वितीये पच्छः ।

धा बालखिल्यपक्षका ऋचस्ता अष्टौ सूक्तानि, तेषां ये प्रथमद्वितीये सूक्ते ते परस्परं
पच्छो विहरेदित्यर्थः ।

तृतीयचतुर्थे अर्धर्चश ऋक्शः पञ्चमपष्ठे व्यतिमर्शे वा विहरेत् ।

अयमर्थो विहारप्रकार उच्यते । व्यतिमृश्य व्यतिमृश्य वा विहरणं कर्तव्यं
व्युत्क्रमेणेत्यर्थः ।

तमेव विवृणोति—

पूर्वस्य प्रथमामुत्तरस्य द्वितीयोत्तरस्य प्रथमां पूर्वस्य द्वितीयया ।

पूर्वस्य सूक्तस्य प्रथमामृचमुत्तरस्य सूक्तस्य द्वितीयया ऋचा विहरेत् । उत्तरस्य
प्रथमामृचं पूर्वस्य द्वितीयया ऋचा विहरेत् ।

एवं प्रथमद्वितीययोः सूक्तयोर्द्वयोर्द्वयोर्ऋचोर्विहार उक्तः । अपेदानां तयोरेव सूक्तयो-
रन्यातामृचामेवंप्रकारस्य व्यतिमर्शविहारस्य प्राणार्थमाह—

तयोर्नानर्वा ।

ऋचामिति शेषः । तयोः सूक्तयोः । शिष्टानामन्येषां मध्य एकैकामृचं व्युत्क्रमस्था-
मनेन प्रकारेण व्युत्क्रमस्थया पृथक्पृथग्विहरेदित्यर्थः ।

प्रथमाद्वितीयाभ्यां पादाभ्यामवस्येत्प्रथमद्वितीयाभ्यां प्रणु-

यात्तृतीयोत्तमाभ्यामवस्येत्तृतीयोत्तमाभ्यां प्रणुयात् ।

ऋग्व्यतिमर्श उक्तः । पादव्यतिमर्शश्च कर्तव्यः । स एतैश्चतुर्भिः सूत्रैरुच्यते । प्रथ-
माद्वितीयाभ्यामित्येते शब्दा ऋग्व्यतिमर्शया कल्पनीयाः ।

प्रथमाद्वितीययोः सूक्तयोर्व्यतिमर्शविहार उक्तः । अपेदानामुत्तरेषामाह—

एवं व्यतिमर्शमर्धर्चश उत्तर । एवं व्यतिमर्शमृचश उत्तरे ।

व्यतिमर्शाधिकारे पुनर्व्यतिमर्शग्रहणं प्रथमाद्वितीयाभ्यां पादाभ्यामवस्येत्प्रथमद्विती-
याभ्यां प्रणुयादित्येवमादिनिवृत्त्यर्थम् । अतस्तृतीयचतुर्थयोः सूक्तयोः प्रथमेनाद्वितीयाव-

‘ विरूपासः ’ इत्येवमाद्याः । ‘ प्राक्छन्दांसि ’ इत्यनेनैव प्राप्तस्य पुनर्वचनविच्छन्दसामु-
द्धारः सूक्तन्याग्रंसेनयोरान्धिन एव प्रवृत्तिर्नान्यत्रेति प्रकटनार्थम् ।

शिष्टे शस्त्वा स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृचः ।

शिष्टे ’ इति ‘ इदम् ’ इत्यस्योपोत्तमोत्तमे । अयं तृचस्तृतीयं सूक्तं भवति । शिष्टे
शस्त्वैतं तृचं शोसेत् । उधृत्येतिवचनमुपासा नक्त्यस्यानिकाहिकस्यापि समुच्चयनिवृत्त्य-
र्थम् । त्रीणीत्यर्थसिद्धस्यास्य पुनर्वचनमुत्तमं सूक्तमुधृत्य तत्स्थाने त्रीणि सूक्तानि भवन्ती-
त्येवमर्थम् । इतरथोत्तमं सूक्तमुधृत्येदमित्येत्यस्य प्रागुपोत्तमायाः शंसिदित्येवमाद्या
भ्रान्तयः स्युरिति । आवैषत इतिग्रहणमन्यत्राप्यनयोः सूक्तयोः प्राप्तौ प्रागुपोत्तमाया एवैत-
त्सूक्तमावस्तव्यमित्येवमर्थम् ।

इति वैश्वदेवम् ॥ १ ॥

वैश्वदेवाधिकारे पुनर्वश्वदेवग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

होत्रकाणां द्विपदास्विहोत्र्येषु स्तुवते ।

इह पाष्टिके षष्ठेऽहनि तृतीयस्तवने होत्रकाणामुच्यसंज्ञकेषु शस्त्रेषु द्विपदास्त्वृ-
च्छन्दोगाः स्तुवते । होत्रकाणामित्ययमधिकारार्थः । तस्योपयोगमुत्तरत्र वक्ष्यामः ।
द्विपदाग्रहणं लक्षणतो द्विपदास्वे सिद्धेऽपि समाम्नायप्रमिद्वैर्बलीयस्त्वार्थम् । इहेति विस्व-
ष्टार्थम् । उक्थ्यानीति तार्त्तमस्यनिकानां होत्रकशस्त्राणां संज्ञा । शंसनविशेषविधानार्थः
परकर्तृकस्तवनोपदेशः ।

त ऊर्ध्वमनुरूपेभ्यो विकृतानि शिल्पानि शंसेयुः ।

ते होत्रका अनुरूपेभ्य ऊर्ध्वं बालखिल्यादीनि शिल्पसंज्ञकानि विहरणमूह्यनिनर्दादि-
भिर्विकृतानि शंसेयुः । त इति वचनं होत्रका एवानुरूपेभ्य ऊर्ध्वं शिल्पानि शंसेयुर्हीता
त्यन्यत्रेति ज्ञापनार्थम् । तेन नामानेदिष्टस्यापि शिल्पत्वं साधितं भवति । ऊर्ध्वमनुरूपेभ्य
इति शिल्पानां स्थानविधानम् । विकृतानीतिवचनं विकृतान्यविकृतानि चेति शिल्पानां
द्वैविध्यप्रदर्शनार्थम् । तेनैषु त्रिषु शस्त्रेषु विकृतानि शिल्पानीति विद्यात् । यानि पुनः
प्रकृत्या शिल्पानि शंसेयुरित्यत्रोक्तानि तान्यविकृतानीति विद्यात् । द्वैविध्यप्रदर्शनस्य
प्रयोजनं शिल्पान्यविकृतानि शंसेयुरित्यत्राविकृतानमेव प्रापणार्थम् ।

१ ग. घ. च. चनं वि° । २ घ. ‘ भे ’ ॥ गुणानः ’ इत्यादिके । अ° । ३ घ. शस्त्वा
पुं । ४ ग. घ. ‘ स्या एका° । ५ घ. छ. ‘ भेयुरिति° । ६ छ. झ. ‘ यतानि° । ७ घ. छ. च.
‘ उः । शंसिपुसिति । ८ च घ. दिष्टेऽस्या° । ९ . ‘ तित्यारभ्योका° ।

मैत्रावरुणस्याग्ने त्वं नो अन्तमोऽग्ने भव सुपमिधा
समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपावथ बालखिल्या विहरेत् ।

अपस्मिन्नवसरे बालखिल्या ऋचो विहरेत् । ताश्च 'अभिप्रवः सुराधत्तम्' इत्ये-
वमाद्याः ।

तदुक्तं पौडशिना ।

तद्विहरणे पौडशिना व्याख्यातं 'पादान्वयवधाय' इत्येवमादिना ।

तत्सैव विशेषं वक्तुमाह—

सूक्तानां प्रथमद्वितीये पच्छः ।

था बालखिल्यसेज्ञका ऋचस्ता अष्टौ सूक्तानि, तेषां ये प्रथमद्वितीये सूक्ते ते परस्परं,
पच्छो विहरेदित्यर्थः ।

तृतीयचतुर्थे अर्धर्चश ऋक्षः पञ्चमपठे व्यतिमर्शे वा विहरेत् ।

अयमन्यो विहारप्रकार उच्यते । व्यतिमृश्य न्यतिमृश्य वा विहरणं कर्तव्यं
व्युत्क्रमेणेत्यर्थः ।

तमेव विवृणोति—

पूर्वस्य प्रथमामुत्तरस्य द्वितीययोत्तरस्य प्रथमां पूर्वस्य द्वितीयया ।

पूर्वस्य सूक्तस्य प्रथमामृचमुत्तरस्य सूक्तस्य द्वितीयया ऋचा विहरेत् । उत्तरस्य
प्रथमामृचं पूर्वस्य द्वितीयया ऋचा विहरेत् ।

एवं प्रथमद्वितीययोः सूक्तयोर्द्वयोर्द्वयोर्ऋचोर्विहार उक्तः । अपेदानां तयोरेव सूक्तयो-
रन्यातामृचामेवप्रकारस्य व्यतिमर्शविहारस्य प्रापणार्थमाह—

तथोर्नानर्चा ।

ऋचामिति शेषः । तयोः सूक्तयोः । शिष्टानामप्यृचां मध्यं एकैकामृचं व्युत्क्रमस्था-
नेन प्रकारेण व्युत्क्रमस्थया पृथक्पृथग्विहरेदित्यर्थः ।

प्रथमाद्वितीयाभ्यां पादोभ्यामवस्येत्प्रथमद्वितीयाभ्यां प्रणु-

यात्तृतीयोत्तमाभ्यामवस्येत्तृतीयोत्तमाभ्यां प्रणुयात् ।

ऋग्व्यतिमर्श उक्तः । पादव्यतिमर्शश्च कर्तव्यः । स एतैश्चतुर्भिः सूत्रैरुच्यते । प्रथ-
मद्वितीयाभ्यामित्येते शब्दा ऋग्व्यापेक्षया कल्पनीयाः ।

प्रथमद्वितीययोः सूक्तयोर्व्यतिमर्शविहार उक्तः । अपेदानामुत्तरेपामाह—

एवं व्यतिमर्शमर्धर्चश उत्तर । एवं व्यतिमर्शमृक्ष उत्तरे ।

व्यतिमर्शाधिकारे पुनर्व्यतिमर्शग्रहणं प्रथमद्वितीयाभ्यां पादाम्यामवस्येत्प्रथमद्विती-
याभ्यां प्रणुयादित्येवमादिनिवृत्त्यर्थम् । अतस्तृतीयचतुर्थयोः सूक्तयोः प्रथमेनार्धर्चनाव-

स्येत् । द्वितीयेन प्रणुयात् । पुनश्च प्रथमेनावसाय द्वितीयेन प्रणुयादिति । इदं च ऋग्विषयमेव । पञ्चमपष्ठयोः प्रथमां शैस्त्वोत्तरस्य द्वितीयां शंसेत् ।

पुनश्चैवम्—

विपरिहरेदेवोत्तमे सूक्ते गायत्रे सर्वत्र ।

ये वालखिल्यानां सप्तमाष्टमे सूक्ते तयोर्विपर्यासं कृत्वा शंसेत् । अष्टमं पूर्वं शस्त्वा पश्चात्सप्तममित्यर्थः । एवकारो विपरिहार एवात्र तयोः कर्तव्यो न विहारप्रतिगार इत्येवमर्थः । उत्तमवचनमष्टमेव सूक्तानि वालखिल्यशब्दवाच्यानित्येवमर्थम् । गायत्रवचनमुत्तमायाः पङ्क्तेः पङ्क्तिशंसननिवृत्त्यर्थम् । अतोऽसावर्ध्वशः शंस्तव्या । सर्वत्रवचनमस्य विधेः पूर्वस्मिन्नपि प्राणार्थम् ।

हमानि वां भागधेयानीति प्रागुत्त-

माया आहूय दूरोहणं रोहेत् ।

वालखिल्याभ्य ऊर्ध्वमिमानि वां भागधेयानीत्येतस्तीर्णसूक्तं शंसेत् । तस्य प्रागुत्तमाया ऋच आहूय दूरोहणं रोहेत् । आहोवोऽयमपूर्वा विधीयते । दूरोहणमिति वक्ष्यमाणस्य शंसनस्य संज्ञा । रोहेदिति शंसेदित्यर्थः ।

तच्छंसनमारोहणावरोहणस्वरूपमिति कृत्वा रोहेदित्युक्तं तदिदानीमुच्यते—

हंसः शुचिपदिति पच्छोऽर्धशस्त्रिपद्या

चतुर्थमनवानमुक्त्वा प्रणुत्यावस्येत्पुनश्चि-

पद्याऽर्धर्धशः पच्छ एव सप्तमम् ।

एतामृचमित्थं शंसेत् । प्रथमं पच्छः, द्वितीयमर्धर्धशः, तृतीयं त्रिभिः पादैरवसायोत्तमेन पादेन प्रणुत्य, चतुर्थमनवानमुक्त्वा प्रणवेनावस्येत् । एतद्वारोहणम् । अथारोहणम् । पुनश्चिपद्येत्येवमादिनोक्तं पञ्चमम्, अर्धर्धशः पष्ठं, पुनः पच्छः सप्तमम् । एतद्वारोहणं भवति । सप्तमवचनभियमेवैतत्सप्तकृत्वोऽभ्यस्ता दूरोहणमिति ज्ञानार्थम् । एवकारः पौनर्वाचनिकः ।

एतद्वारोहणम् ।

दूरोहणमिति प्रकृते पुनर्वारोहणवचने द्विविधं दूरोहणमस्तीति प्रदर्शनार्थम् । तेन स्वर्गकामस्य चतुरभ्यस्तैव दूरोहणं भवति । तथा च श्रुतिः—‘अथ च एककामाः स्युः’ इत्यादिः ।

आवां राजानाविति नित्यमैकाहिकम् ।

दूरोहणानन्तरमस्य सूक्तस्योत्तमां शस्त्वाऽऽवां राजानाविति शंसेत्, अन्यैकाहिकमर्थ-
लुप्तं भवति । ऐकाहिकस्य नित्यवचनादनैकाहिकमनित्यमिति दर्शयति । तथा च श्रुतिः—
'तं यदि दर्प एव विन्देत्' इति ।

इति नु हौण्डिनौ ।

यावेतावुक्तौ विहारौ तौ हौण्डिनस्तंज्ञकावित्यर्थः ।

अथ महावालभित् ।

अपानन्तरं महावालभिन्नाभैको विहारो वक्ष्यत इत्यर्थः ।

एतान्धेव पट् सूक्तानि व्यतिमर्शं पच्छो
विहरेद्यातिमर्शमर्धर्चशो व्यतिमर्शमृक्शः ।

वालस्त्रिह्यानामादितः पट्सूक्तानि त्रिप्रकारं विहरेदित्यर्थः । एवकारः पौनर्वाचनिकः ।

प्रगाथान्तेषु चानुपसंतान ऋगावानमेकपदाः शंसेत् ।

वालस्त्रिह्यानां पट्सूक्तानामष्टाविंशतिः प्रगाथास्तोषामन्तेष्वनुपसंतानगर्वावानमुक्त्वा वक्ष्य-
माणा एकपदाः शंसेत् । अनुपसंताने चर्गावानं चानुपसंतानगर्वावानम् । विवृत्तिरप्र-
च्छान्दसी । अनुपसंतानगर्वावानशब्दयोर्द्विद्वैकवद्भावः । तौ चैकपदानां शंसनक्रियाविशे-
षणत्वेन संबध्यते । तेनानुपसंतानविशिष्टमृगावानविशिष्टं च प्रगाथे प्रगाथे समाप्त एकपदानामे-
कैकां शंसेदित्यर्थः । अनुपसंतानता चैकपदानामृगावानवचनादेवोत्तरैः प्रगाथैर्न विधातव्या
भवति । अतः पूर्वं प्रगाथान्तरैव संबध्यते । तस्य चैकपदानां शंसनविशेषणत्वेनोपादा-
नानायां संतानप्रतिषेधपरः, नाप्यवसानविधिपरश्च । अतो यः प्रगाथान्ते प्रणवः स त्रिमात्र
एव भवति । अगन्तत्वात्प्रणवस्य प्राप्तिरस्ति । अवसानविध्यभावाच्चतुर्मात्रता नास्तीति
सिद्धम् ।

इन्द्रो विश्वस्य गोपतिरिन्द्रो विश्वस्य मूपतिरिन्द्रो
विश्वस्य चेततीन्द्रो विश्वस्य राजतीति चतस्रः ।

एताश्चतस्रो दशमेऽहनि श्रुतावुत्पन्ना अप्येता आचार्येणात्रैव पठिताः ।

एका महावतादाहरेत् ।

'इन्द्रो विश्वं विराजति' इत्येतमित्यर्थः ।

तस्याऽऽदितश्चतुर्दश विग्राहं निनर्दं शंसेत् ।

तस्य कुन्तापस्याऽऽदितश्चतुर्दश ऋचो विगृह्य विगृह्य निनर्द्य निनर्द्य शंसेत् ।

विग्राहाः प्रागुक्ताः । निनर्दो यस्मादपूर्वं इति तस्य स्वरूपनिदर्शनायाऽऽह—

तृतीयेषु पादेषु दात्तमनुदात्तपरं यत्प्रथमं तं निनर्देत् ।

तृतीयेषु पादेष्वदितो यदक्षरं तदनुदात्तीकृत्यं ब्रूयात् । तस्मात्परं यत्तद्वितीयं तदनुदात्ती कुर्यात् । एतदुक्तं भवति—तृतीयेषु पादेषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदितो ये द्वे अक्षरे तयोः पूर्वमनुदात्तं यथा भवेत्तस्मात्परं द्वितीयमुदात्तं यथा भवेत्तथा निनर्देन्नितरां ब्रूयादित्यर्थः । तदेवमुच्चारणं निनर्दशब्देनोच्यत इत्यर्थः ।

तदपि निदर्शनायोदाहरिष्यामः । इदं जना

उपभ्रुत । नराशंस स्तविष्यते । पष्टिं सहस्रा

नवातं च कौरम आरुशमेषु ददाहोम ३ ।

पकारोऽनुदात्तट्टिकार उदात्तः, अन्यदेकश्रुतिः ।

ओथामो देवोमित्यस्य प्रतिगरः ।

प्रतिगरेऽप्यादितो यदक्षरद्वयं तयोः पूर्वमनुदात्तमुत्तरमुदात्तं कृत्वा ब्रूयात् । एतस्याऽष्टादेव लैभ्यते । अयं प्रतिगरः प्रणवेऽवसाने प्राकृत एवास्य प्रतिगर इति । निनर्दसहि-
तस्यार्धर्चस्येत्यर्थः ।

चतुर्दश्यामेकेन द्वाभ्यां च विग्रहः ।

‘उप वो नर एमसि’ इत्येषा चतुर्दशी सेयं पङ्क्तिस्तस्याः प्रथमोऽर्धर्चस्त्रिपात्तत्र विग्राहे क्रियमाण एवं भवति पूर्वमेकेन विगृह्य ततो द्वाभ्यामवस्येदित्यर्थः ।

शेषोऽर्धर्चशः ।

चतुर्दश्या ऋचो यः शेषः सोऽर्धर्चशः शंसत्व्यः । पङ्क्तिशंसने प्राप्त इदमुच्यते ।

एता अश्वा आप्नुवन्त इति सप्ततिं पदानि ।

सप्ततिवचनं शाखान्तरे क्वचित्पदमसतिपदानि सन्तीति प्रदर्शनार्थम् ।

अष्टादश वा ।

एतावन्ति वा पदानि शंसेत् ।

तान्येतानीत्याह—

नवाऽऽद्यानि ।

आदितो नव पदानि ।

अलाबुकं निखातकमिति सप्त यदीं हन-
त्कथं हनत्पर्याकारं पुनः पुनरिति चैते ।

एते च द्वे । एतान्यष्टादश पदानि संपाद्य शंसेत्सप्तमि वेति विकल्पः ।

विततौ किरणौ द्वाविति पठनुष्टुभः ।

बहुग्रहणं शाखान्तरे भूयस्यः सन्तीति ज्ञापनार्थम् । अनुष्टुप्ग्रहणं वित्तपार्थम् ।

हुंदुभिमाहननाभ्यां जरितरोथामो देव कोशविले
जरितरोथामो देव रजनिग्रन्थेर्धानां जरितरोथामो
दैवोपांनहि पादं जरितरोथामो देवोत्तरां जनीमां
जन्यां जरितरोथामो देवोत्तरां जनीं वर्मन्पां
जरितरोथामो देवेति प्रतिगरा अवसानेषु ।

प्रणवेषु प्राकृता एव ।

इहेस्थ प्रागपागुदगिति चतस्रो द्वेधाकारं प्रणवेनासंतन्वन् ।

चतस्र इतिवचनं पादशः पठिता अपि नाष्टावेकपादाश्चतस्र एवैता द्विपदा द्वेधाकारं
पठिता अपीति प्रदर्शनार्थम् । ताः पठ्यः शंस्तन्याः प्रणवेनासंतन्वन् । अत्राऽऽर्थिकत्वाद-
चतानस्य त्रिमात्रा एव प्रणवा भवेयुः । असंतन्वन्निति संतानप्रातेषेधादव प्रणवसद्भावे
सिद्धे प्रणवेनेतिवचनमासां ये चत्वारः प्रणवास्तैः सर्वैः संतानो न कर्तव्य इत्येवमर्थम् ।
तेनैतत्साधितं भवति—प्रवहिकानामन्त्याया यः प्रणवस्तेनानिज्ञासेनीनामाद्यायाः संतानो
भवतीति ।

अलाबुनि जरितरोथामो देवोऽम् । पृषातकानि जरितरो-
थामो देवोऽम् । अश्वत्थपलाशं जरितरोथामो देवोऽम् ।
पिपीलिकावटो जरितरोथामो देवोऽमिति प्रतिगराः प्रणवेषु ।

अवसानेषु प्राकृता एव ।

मुगित्यभिमत इति त्रीणि पदानि सर्वाणि यथानिश्चान्तम् ।

सर्वाणि यथानिश्चान्तमिति वचनादत्रोत्तमेऽपि पदे प्रणवो न कर्तव्य इति गम्यते ।
तेनात्र त्रीणि पदानि यथानिश्चान्तं शंस्तन्यानि ।

तस्याऽऽदितश्चतुर्दश विग्रहं निनर्दं शंसेत् ।

तस्य कुन्तापत्याऽऽदितश्चतुर्दश ऋचो विगृह्य विगृह्य निनर्दं निनर्दं शंसेत् ।

विग्राहाः प्रागुक्ताः । निनर्दो यस्मादपूर्वं इति तस्य स्वरूपनिदर्शनायाऽऽह—

तृतीयेषु पादेपूदात्तमनुदात्तपरं यत्प्रथमं तं निनर्देत् ।

तृतीयेषु पादेष्वदितो यदक्षरं तदनुदात्तीकृत्यं ब्रूयात् । तस्मात्परं यत्तद्वितीयं तदनुदात्ती कुर्यात् । एतदुक्तं भवति—तृतीयेषु पादेषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदितो ये द्वे अक्षरे तयोः पूर्वमनुदात्तं यथा भवेत्तस्मात्परं द्वितीयमुदात्तं यथा भवेत्तथा निनर्देन्नितरां ब्रूयादित्यर्थः । तदेवमुच्चारणं निनर्दशब्देनोच्यते इत्यर्थः ।

तदपि निदर्शनायोदाहरिष्यामः । इदं जना उपश्रुत । नराशंस स्तविष्यते । पष्टिं सहस्रा नवातं च कौरम आरुशमेषु दशहोम ३ ।

पकारोऽनुदात्तश्चकार उदात्तः , अन्यदेकश्रुतिः ।

ओथामो दैवोमित्यस्य प्रतिगरः ।

प्रतिगरेऽप्यादितो यदक्षरद्वयं तयोः पूर्वमनुदात्तमुत्तरमुदात्तं कृत्वा ब्रूयात् । एतस्याऽऽदेव लेभ्यते । अयं प्रतिगरः प्रणवेऽवसाने प्राकृत एवास्य प्रतिगर इति । निनर्दसहितस्यार्धर्चस्येत्यर्थः ।

चतुर्दश्यामेकेन द्वाभ्यां च विग्रहः ।

‘उप बो नर एमसि’ इत्येषा चतुर्दशी सेयं पङ्क्तिस्तस्याः प्रथमोऽर्धर्चस्त्रिपात्तत्र विग्राहे क्रियमाण एवं भवति पूर्वमेकेन विगृह्य ततो द्वाभ्यामवस्थेदित्यर्थः ।

शेषोऽर्धर्चशः ।

चतुर्दश्या ऋचो यः शेषः सोऽर्धर्चशः शंस्तव्यः । पङ्क्तिशंसने प्राप्त इदमुच्यते ।

एता अश्वा आपुवन्त इति सप्ततिं पदानि ।

सप्ततिवचनं शाखान्तरे क्वचित्पदसप्ततिपदानि सन्तीति प्रदर्शनार्थम् ।

अष्टादश वा ।

एतावन्ति वा पदानि शंसेत् ।

तान्येतानीत्याह—

नवाऽऽद्यानि ।

आदितो नव पदानि ।

अलाघुकं निखातकमिति सप्त यदी हन-
त्कथं हनत्पर्याकारं पुनः पुनरिति चैते ।

एते च द्वे । एतान्यष्टादश पदानि संपाद्य शंसेत्सप्ततिं वेति विकल्पः ।

विततौ किरणौ द्वाविति पठनुष्टुभः ।

भृङ्ग्रहणं शाखान्तरे भूयस्यः सन्तीति ज्ञापनार्थम् । अनुष्टुब्ग्रहणं वित्पदार्थम् ।

हुंदुमिमाहननाभ्यां जरितरोथामो देव कोशबिले
जरितरोथामो देव रजनिग्रन्थेर्धानां जरितरोथामो
देवोपांतहि पादं जरितरोथामो देवोत्तरां जनीमां
जन्यां जरितरोथामो देवोत्तरां जनीं वर्त्मन्यां
जरितरोथामो देवेति प्रतिगरा अवसानेषु ।

प्रणवेषु प्राकृता एव ।

इहेत्य प्रागपागुदगिति चत्स्रो द्वेधाकारं प्रणवेनासंतन्वन् ।

चत्स इतिवचनं पादशः पठिता अपि नाष्टावेकपदाश्चतस्र एवेता द्विपदा द्वेधाकारं
पठिता अर्थाति प्रदर्शनार्थम् । ताः पृष्ठः शंस्तव्याः प्रणवेनासंतन्वन् । अत्राऽऽर्थिकत्वाद्-
वसानस्य त्रिमात्रा एव प्रणवा भवेषु । असंतन्वत्विति संतानप्रातेरेधाद्व प्रणवसद्भावे
सिद्धे प्रणवेनेतिवचनमासां ये चत्वारः प्रणवास्तैः सर्वैः संतानो न कर्तव्य इत्येवमर्थम् ।
तेनैतत्साधितं भवति—प्रवट्टिकानामन्त्याया यः प्रणवस्तेनानिज्ञासेनीनामौघायाः संतानो
भवतीति ।

अलाघुनि जरितरोथामो देवोऽम् । पृषातकानि जरितरो-
थामो देवोऽम् । अश्वत्थपलाशं जरितरोथामो देवोऽम् ।
पिपीलिकावटो जरितरोथामो देवोऽमिति प्रतिगराः प्रणवेषु ।

अवसानेषु प्राकृता एव ।

भुगित्यभिगत इति त्रीणि पदानि सर्वाणि यथानिशान्तम् ।

सर्वाणि यथानिशान्तमिति वचनादत्रोत्तमेऽपि पदे प्रणवो न कर्तव्य इति गम्यते ।
तेनात्र त्रीणि पदानि यथानिशान्तं शंस्तव्यानि ।

श्वा जरितरोथामो दैव पर्णशदो जरितरोथामो दैव गोशफो
जरितरोथामो दैवेति प्रतिगरा वीमे देवा अक्रंसतेत्यनुष्टुप् ।

अनुष्टुप्ग्रहणं विस्मयार्थम् ।

पत्नी यीषस्यते जरितरोथामो दैव होता
विष्टीमेन जरितरोथामो दैवेति प्रतिगरौ ।

द्वितीयप्रतिगरः प्रणवेऽध्यप्रणवान्त एव पाठसामर्थ्यात् ।

आदित्या ह जरितराङ्गिरोभ्यो वक्षिणामनयान्निति
सप्तदश पदानि ओं ह जरितरोथामो दैव तथा
ह जरितरोथामो दैवेतिप्रतिगरौ व्यत्यासं मध्ये ।

मध्यशब्देन मध्यवर्तीनि पदान्यभिधीयन्ते । व्यत्यासमिति तेषु पञ्चदशसु पदेष्वेती
प्रतिगरौ क्रमेण व्यत्यस्य प्रयोक्तव्यावित्यर्थः । एतौ मध्य इतिवचनादाद्ये पदे प्राकृत
एव प्रतिगरो भवेत् । उत्तमे तु प्रणवो विहित एव प्रतिगरत्वेन ।

प्रणव उत्तमः ।

उत्तमे पदे प्रणव एवात्र प्रतिगरो भवेदित्यर्थः ।

त्वमिन्द्र शर्मरिणेति भूतेच्छदः ।

भूतेच्छद इत्यासामृचां नामधेयम् ।

तिस्र एता अनुष्टुमो यदस्या अंहमेद्या इत्याहनस्याः ।

आहनस्या इति नामधेयम् ।

आज्याद्ययोक्ताश्चतुर्थे ।

॥ आहनस्याः 'आग्निं न स्ववृत्तिभिः' इत्यनयर्चा व्याख्याताः । सा
यथा शंस्तव्या, एवमेता अपीत्यर्थः ।

कपुंनरो यद्ध प्राचीरजगन्तेति चैते ।

एते अपृचवितैव व्याख्याते इत्यर्थः ।

ई ३ इ इ इ इ ई ३ इ इ इ इ ई ३
इ इ इ किमयमिदमाहो ३ ॐ ३ ॐ ३
ॐ ३ मोथामो देवोमित्यासां प्रतिगरः ।

आसां दशानामृचापयं प्रणवेषु प्रतिगरो भवति । अवसाने प्राकृत एव ।

दधिकाव्णो अकारिषमित्यनुष्टुप्-
तासो मधुमत्तमा इति च तिस्रः ।

चशब्दादिमा अप्यनुष्टुप एव ।

अवद्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठादिति तिस्रः ।

एतास्त्रिष्टुपः पञ्चः शंसन्थाः ।

अच्छाग इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम् ॥ ३ ॥

उक्तार्थमेतत् ॥ ३ ॥

अथाच्छावाकस्य प्रव इन्द्राय वृत्र-
हन्तमायेति स्तोत्रियानुरूपी ।

एताः पङ्क्तिपदा अष्टावाकस्य स्तोत्रियानुरूपी ।

अथैषयामरुदुक्तो वृषाकपिना ।

‘प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे’ इत्येतत्सूक्तमेवयामरुद्रामकं तद्वृषाकपिना
स्थाख्यातम् । यथा वृषाकपिः शंसन्त्यैस्तथैवयामरुद्रामकमपीति । नात्र पङ्क्तिशंसनम् ।
अतिजागतोऽयमेवयामरुद्रः, पङ्क्तिशंसनं पुनः पञ्चपदाखेव पङ्क्तिभित्त्युक्तम् । वृषाकप्यति-
देशस्त्वक्षरलाघवादिदमप्युक्तमतिदेशेनान्यच्छन्दसः शंसनमन्यच्छन्दसो न प्राप्नोतीति ।
इममेवाभिप्रायं मगवान्सूत्रकारः रथमेव प्रकटयन्प्रणवान्तमेव प्रतिगरं षडितवानाचार्यः ।
तस्य पाठस्य भ्रान्तिमूलता वक्ष्ययितुमयोग्या, आविगानात् ।

ओ ३ उ उ उ उ उ उ ओ ३ उ उ उ उ

उ उ ओ ३ उ उ उ उ मदे मधोर्मदस्य मदिरस्य

मद्वो ३ उ ३ उ ३ उ ३ मोधामो वैवोमि-

त्यस्य प्रतिगरं ऋतुर्जनित्रीति नित्यान्यैकाहिकानि ।

नित्यैकाहिकशब्दयोः प्रयोजनमुक्तम् ।

एवमुक्त्वानि यत्र यत्र द्विपदास्तुत्वीरन् ।

अत्रोक्थशब्दः शिल्पविषयः श्रुतौ तथा प्रयोगदर्शनात् ‘एतानि वा अत्रोक्थानि
नामानेदिष्टो बालस्त्रिल्याः’ इत्यादौ । एवं शिल्पानि भवन्ति । पाष्ठिकात्पष्ठादहोऽन्य-
त्रापि यत्र यत्र होत्रकाणां सर्वेषां तृतीयसवने द्विपदास्तु यदि च्छन्दोगाः तुत्वीरन् ।
एतदुक्तं भवति—एकाहाहीनसवेषु यस्मिन्कास्मिन्निदहनि तृतीयसवने होत्रकाणां सर्वेषां
यदि द्विपदास्तु तुत्वीरच्छन्दोगास्तत्र सर्वत्राह्नयेवं शिल्पानि कर्तव्यानीति । एकस्य होत्र-

कस्य द्वयोर्वा होत्रकयोर्यदा द्विपदासु च्छन्दोगाः स्तुवीरस्तदैकस्य द्वयोर्वा शिल्पानि कर्तव्यानि भवन्ति नैवं सर्वेषामपीति । कुत एतद्व्यस्यत एकस्य द्वयोर्वा द्विपदास्तवने शिल्पान्येवं न भवन्तीति । एतदतो लभ्यते—होत्रकाणां द्विपदास्तवत्यतो होत्रकाणामितिदं बहुवचनमुक्तमिहाशुवर्तते । तस्यैतत्प्रयोजनं यदा सर्वेषां द्विपदास्तवनं तदैव शिल्पान्येवं कर्तव्यानि भवन्ति ।

नित्यशिल्पं त्विदमहः ।

इदं पद्यमहर्नित्यशिल्पं भवति । शिल्पैरविनाभूतमित्यर्थः । नित्यवचनात्तदतिदिष्टानामप्ययं धर्मो भवतीति गम्यते ।

विश्वजिञ्च ।

एतदपि नित्यशिल्पं भवति ।

शिल्पानां प्रवृत्तौ होत्रकाणां सर्वेषां तृतीयसवने द्विपदास्तवनं निमित्तमित्युक्तम् । पद्यविश्वजितौ नित्यशिल्पावित्येतदप्युक्तम् । एवं स्थिते पद्यविश्वजितौ यद्यग्निष्टोमसंस्थौ स्यातां यदि वा तृतीयसवने होत्रकाणां सर्वेषां द्विपदास्तवनं न स्यात्तदा कथं तयोर्नित्यशिल्पवभाषादनीयमिति तत्र निर्वाहमाह—

तौ चेदग्निष्टोमौ यदि षोडशेऽप्येव द्विपदासु स्तुवीरन्माध्यमदिन एवोर्ध्वमारम्भणीयाभ्यः प्रकृत्या शिल्पानि शंसेयुः ।

यद्येवं तदा माध्यमदिन एव सवन आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं प्रकृत्यो विहारन्यूजादिवर्जितानि शिल्पानि शंसेयुः । माध्यमदिन एवेत्यवधारणं यद्येकस्य द्वयोर्वा तृतीयसवने द्विपदासु स्तुवीरन् सर्वेषां तथाऽपि माध्यमदिन एव सवने सर्वे शंसेयुरित्येवमर्थम् ।

बाहृतान्येव सूक्तानि बालखिल्यानां मैत्रावरुणः ।

यदा माध्यमदिने शिल्पानि शस्यन्ते तदैतावदनेनेति त्रयाणां नियमः क्रियते । बालखिल्यानां धार्ति बाहृतानि पद सूक्तानि तान्येव मैत्रावरुणः शंसेत्, नान्यथैव किञ्चिच्छिल्पमित्यर्थः ।

सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम् ।

‘तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्’ इत्यनेन कुन्तापस्य वृषाकप्यनन्तरवर्तितायां प्राप्तायां तस्मिन् वृषपै पङ्क्तिशंसनवचनम् । यवान्वृषाकपिः पङ्क्तिशंसवाहस्तावदेव शंसेत्, न तत्संबन्धि कुन्तापदधीत्यर्थः ।

१ क. ‘‘क्षोगादित्’ । २ क. नैव । ३ क. ग. ‘‘न्येव न । ४ घ. च. ‘‘कयेवेति । ५ घ. च. ‘‘त्या न्यू’ । ६ घ. ‘‘दिविहार’ । च. दिविहार । ७ ग. नान्यत्किञ्चि’ । घ. क. स. नान्यं कं चि’ । च. नान्यच किञ्चि’ । ८ क. ग. ‘‘वन्वं कु’ ।

द्यौर्नय इन्द्रेत्यच्छावाकः ।

इदं सूक्तमच्छावाक आरम्भणीयाया ऊर्ध्वशंसेत् । अस्मिन्पक्ष इदमप्यस्य शिल्पं भवतीति ।

प्रत्येवयामरुदित्येतदाचक्षते ।

एतत्सूक्तं प्रत्येवयामरुदिति श्रुतौ प्रसिद्धमित्यर्थः ।

होतैवयामरुतमाग्निमारुते पुरस्तान्मा-

रुतस्य पच्छः समासमुत्तमे पदे ।

अस्मिन्पक्ष आग्निमारुते शस्त्रे मारुतस्य सूक्तस्य पुरस्तादेवयामरुतं होता शंसेत् । पच्छः । पच्छःशंसनविधानं सर्वाश्चैवाऽऽचतुष्पादा इत्यर्धर्चशंसने प्राप्ते पच्छः शंसने पञ्चपदत्वाद् द्वे पदे अतिरिच्येते इति तदर्धभिदमुच्यते समासमुत्तमे पदे, इति । उत्तमे पदे समस्य प्रणुवादित्यर्थः । होतृग्रहणमच्छावाकनिवृत्त्यर्थम् । अत इदमवगम्यते—अच्छावाकसंवन्यमप्येतत्सूक्तमागन्तुक्त्वेनास्मिन्पक्षे विधीयते न मारुतनिविद्वान्नीयत्वादिति । तेनैतत्साधितं भवति—धाव्यान्तरं प्रवेशादस्याऽऽहावो मारुतस्य च निविद्वान्नीयत्वादिति ।

पठे त्वेव घृष्टयाहन्यहरहः शस्यस्यैकमु-

यसीः शस्त्वा मैत्रावरुणो दूरोहण रोहेत् ।

एवं माध्यंदिने सवने शिल्पेषु नीयमानेषु पार्थिके पष्ठेऽहन्ययं विशेषः, दूरोहणमपि रोहेदिति । एवकारोऽवधारणार्थः । अस्मिन्पक्षे पष्ठ एवाहनि दूरोहणं रोहेत् विश्वजिती-त्यवधारणार्थः । पृष्ठयाधिकारे पुनः पृष्ठग्रहणादिदं दूरोहणं पूर्वस्माद्दूरोहणादन्यद्दूरोहणमिति ज्ञायते । यदि पूर्वविहितस्यैवावधारणं ततो विश्वजिति व्यावृत्तिर्विधित्सिता स्यात्, तदा तस्य पार्थिक एव संभवात्पुनः पृष्ठग्रहणं न कुर्यात् । करोति च । अतो ज्ञायते दूरोहणान्तरमेतदिति । अनेनैतत्साधितं भवति—अस्य दूरोहणस्याऽऽहावविध्यमावादाहावो न कर्तव्य इति । अहरहःशस्यस्य पञ्चर्त्वाच्चित्तः शस्त्वेत्येतावतैव सिद्ध एकभूयसीरिति वचनं संपातसूक्तेऽप्येतत्तस्य न्यायस्य प्रापणार्थम् ।

संपातसूक्त एकाहीभवत्सु ।

अस्मिन्पष्ठेऽहन्येकाही भवति सति संपातसूक्ते 'कथामहामवृषत्' इत्यस्मिन् दूरोहणं रोहेत्तस्यार्था ऋच एकभूयसीः शस्त्वा । एकाहीभवत्स्वतिवहुवचनं यदा पुनरिदमहरहंनेषु चाऽऽद्यं भवति तदा तत्र तायमानरूपाणामवावादानेनैवैहोऽप्येकाहवद्भवति । तत्र यदि माध्यंदिने शिल्पानि तदाऽहरहःशस्यस्यामावातसंपातसूक्त एव दूरोहणं कर्तव्यमित्येव-

१ च. 'तुप्पदा । २ च. 'सादाशानस्याभावो । ३ घ. च. 'कारा अप्ये ४ घ. च.

'यन्ति । त° ।

कस्य द्वयोर्वा होत्रकयोर्यदा द्विपदासु च्छन्दोगाः स्तुवीरस्तदैकस्य द्वयोर्वा शिल्पानि कर्तव्यानि भवन्ति नैवं सर्वेषामपीति । कुत एतल्लभ्यत एकस्य द्वयोर्वा द्विपदास्तवने शिल्पाः नैवं न भवन्तीति । एतदतो छम्पदे—होत्रकाणां द्विपदास्त्वित्यतो होत्रकाणामितीदं बहुवचनमुक्तमिहानुवर्तते । तस्यैतत्प्रयोजनं यदा सर्वेषां द्विपदास्तवनं तदैव शिल्पान्येवं कर्तव्यानि भवन्ति ।

नित्यशिल्पं त्विदमहः ।

इदं षष्ठमहर्नित्यशिल्पं भवति । शिल्पैरविनाभूतमित्यर्थः । नित्यवचनात्तदतिदिष्टानामप्ययं धर्मो भवेतीति गम्यते ।

विश्वजिच्च ।

एतदपि नित्यशिल्पं भवति ।

शिल्पानां प्रवृत्तौ होत्रकाणां सर्वेषां तृतीयसवने द्विपदास्तवनं निमित्तमित्युक्तम् । षष्ठविश्वजितौ नित्यशिल्पावित्येतदप्युक्तम् । एवं स्थिते षष्ठविश्वजितौ यद्यग्निष्टोमसंस्मरौ स्यातां यदि वा तृतीयसवने होत्रकाणां सर्वेषां द्विपदास्तवनं न स्यात्तदा कथं तयोर्नित्यशिल्पस्वभावादनीयमिति तत्र निर्वाहमाह—

तौ चेदग्निष्टोमौ यदि वोक्थ्येप्यद्विपदासु स्तुवीरन्माध्यं-
विन एवोर्ध्वमारम्भणीयाभ्यः प्रकृत्या शिल्पानि शंसेयुः ।

यद्येवं तदा माध्यंदिन एव सवन आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं प्रकृत्यो विहारन्यूक्लादिवर्जितानि शिल्पानि शंसेयुः । माध्यंदिन एवेत्यवधारणं यद्येकस्य द्वयोर्वा तृतीयसवने द्विपदासु स्तुवीरन् सर्वेषां तथाऽपि माध्यंदिन एव सवने सर्वे शंसेयुरित्येवमर्थम् ।

बार्हतान्येव सूक्तानि बालखिल्यानां मैत्रावरुणः ।

यदा माध्यंदिने शिल्पानि शस्यन्ते तदैतावदनेनेति त्रयाणां नियमः क्रियते । बालखिल्यानां यतः बार्हतानि पद सूक्तानि तान्येव मैत्रावरुणः शंसेत्, नान्यथैव किञ्चिच्छिन्नमित्यर्थः ।

सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम् ।

‘तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्’ इत्यनेन कुन्तापस्य वृषाकप्यनन्तरवर्तितायां प्राप्तायां तद्वि-
वृत्त्यर्थं पङ्क्तिशंसनवचनम् । यावान्वृषाकपिः पङ्क्तिशंसनाहस्तावदेव शंसेत्, न तत्संश्लि-
कुन्तापमपीत्यर्थः ।

१ क. “शेगादिस्तु” । २ क. नैव । ३ क. ग. “न्येव न” । ४ घ. च. “वत्येवेति” ।
५ घ. च. “त्या न्यू” । ६ घ. “दिविहार” । च. दिविहार । ७ ग. नान्यत्किञ्चि” । ८ क.
नान्यं कं चि” । च. नान्यत् किञ्चि” । ९ क. य. “यन्वं कु” ।

द्यौर्नय इन्द्रेत्यच्छावाकः ।

इदं सूक्तमच्छावाक आरम्भणीयाया ऊर्ध्वं शंसेत् । अस्मिन्पक्षे इदमप्यस्य शिल्पं भवतीति ।

प्रत्येवयामरुदित्येतदाचक्षते ।

एतत्सूक्तं प्रत्येवयामरुदिति श्रुतौ प्रसिद्धमित्यर्थः ।

होतैवयामरुतमाग्निमारुते पुरस्तान्मा-

रुतस्य पच्छः समासमुत्तमे पदे ।

अस्मिन्पक्षे आग्निमारुते शस्त्रे मारुतस्य सूक्तस्य पुरस्तोद्वयामरुतं होता शंसेत् । पच्छः । पच्छःशंसनविधानं सर्वाश्चैवाऽऽचतुर्प्याश इत्यर्धर्चशंसने प्राप्ते पच्छः शंसने पञ्चपदत्वाद् द्वे पदे अतिरिच्येते इति तदर्थमिदमुच्यते समासमुत्तमे पदे, इति । उत्तमे पदे समस्य प्रणुयादित्यर्थः । होतृग्रहणमच्छावाकनिवृत्त्यर्थम् । अत इदमवगम्यते—अच्छावाकसंघन्वमप्येतत्सूक्तमागन्तुकत्वेनास्मिन्शस्त्रे विधीयते न मारुतनिविद्वान्नीयत्वादिति । तेनैतत्साधितं भवति—घाद्यानन्तरं प्रवेशादस्याऽऽहावो मारुतस्य च निविद्वान्नीयत्वादिति ।

पष्ठे त्वेव पृष्ठयाहन्यहरहः शस्त्रस्थैकमू-

यसीः शस्त्रा मैत्रावरुणो दूरोहण रोहेत् ।

एवं माध्यंदिने सवने शिल्पेषु नीयमानेषु पार्थिके पष्ठेऽहन्ययं विशेषः, दूरोहणमपि रोहेदिति । एषकारोऽवधारणार्थः । अस्मिन्पक्षे पष्ठ एवाहनि दूरोहणं रोहेत् विश्वजितिः । त्ववधारणार्थः । पृष्ठयाधिकारे पुनः पृष्ठग्रहणादिदं दूरोहणं पूर्वस्माद्दूरोहणादन्यद्दूरोहणमिति ज्ञायते । यदि पूर्वविहितस्यैवावधारणं ततो विश्वजिति व्यावृत्तिर्विधिस्तिता स्यात्, तदा तस्य पार्थिक एव संभवात्पुनः पृष्ठग्रहणं न कुर्यात् । करोति च । अतो ज्ञायते दूरोहणान्तरमेतदिति । अनेनैतत्साधितं भवति—अस्य दूरोहणस्याऽऽहावविध्यमावादाहावो न कर्तव्य इति । अहरहःशस्यस्य पञ्चर्चत्वाच्चित्तः शस्त्रेवेत्येतावतैव सिद्ध एकमूयसीरिति वचनं संपातसूक्तेऽप्येतत्संन्यासस्थ प्रायणार्थम् ।

संपातसूक्तं एकाहीमवत्सु ।

अस्मिन्पष्ठेऽहन्येकाही भवति सति संपातसूक्ते 'कयामहामवृषत्' इत्यस्मिन्दूरोहणं रोहेत्तस्यार्था ऋच एकमूयसीः शस्त्रा । एकाहीमवत्सिषतिबहुवचनं यदा पुनरिदमहरहं निषुचाऽऽद्यं भवति तदा तत्र तायमानरूप्याणामभावादानेनैहोऽप्येकाहवद्भवति । तत्र यदि माध्यंदिने शिल्पानि तदाऽहरहःशस्यस्याभावात्संपातसूक्त एव दूरोहणं कर्तव्यमित्येव-

तत्राहरहःशस्यं पूर्वस्यैकाहिकस्य स्थाने विहितं तत्प्रतिषिध्यत इति पूर्वमेकाहिकं प्रति-
प्रसूतं स्यात् । अतस्तदपनीय तत्स्थाने संपातोऽहीनसूक्तं वा भवेत् । अन्यमेकाहिकं
प्रतिप्रसूतमस्त्वित्ययं यत्नः क्रियते । एवं चेदन्त्यानां विधानं मन्दफलं भवेत् । अस्तु,
तथाऽप्युत्तरार्थं कर्तव्यमेव ।

संपातवत्सु तु सर्वस्तोमेषु प्राकृते वैकाहेऽहीनसूक्तान्यादितस्तृतीयानि ।

तुशब्दो विशेषविध्यर्थः । अयमस्मिन्सूत्रे उपरितने च सूत्रे विशेषः सर्वार्थाऽयं सूत्र-
द्वयोक्तो विधिरित्येकाहीभवतामन्येषां च साधारण इत्यर्थः । यदा पुनः संपातवन्त्यहानि
सर्वस्त्रिवृदादिभिन्नपक्षिशान्तैः षड्भिः स्तोमैर्युक्तानि भवन्ति, प्राकृतो वैकाह एभिः स्तोमै-
र्युक्तो भवति तदाऽहीनसूक्तान्यादित इतरेषां सूक्तानां भवन्ति । आदित इति, पुरस्ता-
दित्यर्थः । तृतीयानि च भवन्ति । तृतीयवचनं प्रकृतेऽसूक्तत्वात्प्रमितवशेन प्राप्तस्यापि
संपातस्याहीनसूक्तस्य वा लोपः स्यादिति समुच्चयसिद्ध्यर्थम् । अत्र क्रमः—अहीनसूक्त-
महरहः शस्यं संपात इति सत्रेषु भैत्रावरुणस्य । इतरयोरहीनसूक्तं संपातोऽहरहः शस्य-
मिति विशेषः । एकाहीनवत्सु भैत्रावरुणस्येतरयोश्च न विशेषः, अहीनसूक्तं संपातोऽन्त्य-
मैकाहिकमिति । यदा पुनः प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमः सत्रमहीनमेकाहं वा प्राप्तैः, यदा
प्रथमस्य तूर्ध्वं चतुर्थस्तसर्वस्तोमोऽतिरात्र इति सर्वस्तोमश्च भवति तत्रायं क्रमः—सर्वेषां
च स्वं स्वमहीनसूक्तं तत एकाहिके च द्वे द्वे सूक्ते इति पूर्वयोरप्युक्तावाकस्याहीनसूक्तं भूय
इदमित्येष्टीयम् । एवमहर्गणप्राप्तवैकाहिकत्वेऽहीनसूक्तानि द्वे द्वे वैकाहिके सर्वेषामिति ।

सामसूक्तानि सप्रगाथानि सर्वपृष्ठेषु पृष्ठानि ।

आदितस्तृतीयानि चोभयं निवृत्तम् । सामसूक्तानि पुरस्तात्सूक्तानामतिदेशविधा-
नादादित इति निवृत्तम् । एकज्योगनिवर्तनादन्यदपि निवृत्तम् । यदा पुनः संपाताहीनसूक्तै-
काहिकानि त्रिप्रकाराण्यहानि सर्वपृष्ठानि भवन्ति तदा सामसूक्तानि भवन्ति । तेषां स्थानं
स्वरूपं चोत्तरत्र वक्ष्यते । तेष्वेव शब्देषु शाक्वरवैरुस्रैवतानि सामानि च पृष्ठकार्ये भवन्ति
तेषां सामप्रगाथाश्च भवन्ति । तदेतत्सामसूक्तानि पृष्ठानि च तानि सप्रगाथानोत्पेतत्रयं
सर्वपृष्ठनिमित्तं विधीयते । अस्मिन्नेत्र सूत्रेऽयं च विधिरैकाहीभवतामन्येषां च साधारणः ।
एवमत्र क्रमः—संपाताहःसु शाक्वरादीनां स्तोत्रियानुरुपाः सामप्रगाथाः कठन्त आरम्भ-
णीयाः सामसूक्तान्यहीनसूक्तान्येतावत्सर्वेषां समानम् । ततोऽहरहःशस्यसंपातो भैत्रावरुण-
स्येतरयोः संपाताहरहःशस्ये इति । अहीनाहःस्वं भवति—सामसूक्तम्योऽनन्तरमहरहः-

शस्यमहीनसूक्तं मैत्रावरुणस्येतयोर्हीनसूक्ते अहरहाशस्ये इति । विश्वामिति तु विशेषः—
 अनुरूपेभ्य ऊर्ध्वं वामदेव्यादीनां योनिशंसनामिति प्रकृतौ ज्योतिष्टोमेऽहर्गणमध्यगते
 सामसूक्तान्यहीनसूक्तानि सर्वेषाम् । ततोऽहरहःशस्यमन्यमैकाहिकं मैत्रावरुणस्य ।
 इतरयोः पूर्वं ऐकाहिके । ततोऽहरहःशस्ये इति । एवं त्रिप्रकारेष्वहःसु सर्वष्टेषु माध्यंदिने
 सवने होत्रकाणां शस्त्राणि भवन्ति । एषामेवं त्रिप्रकाराणामहामेकाहभावे सर्वपृष्ठत्वे सत्येव
 शस्यं भवति । कद्धतां स्थाने नित्याः प्रगाथास्ततः सामसूक्तान्यहीनसूक्तानि संपाता
 अन्त्यान्यैकाहिकानोति संपाताहःसु । अहीनाहःसु तान्येव संपातवर्जितानि श्रीण्येव
 सूक्तानि । ज्योतिष्टोमके तु सामसूक्तान्यहीनसूक्तानि द्वे द्वे चैकाहिके इति सर्वेषाम-
 विशेषः । ततोऽन्त्यान्यैकाहिकानीत्येतदुत्तरार्थमित्युक्तमभिन्नुत्वे पूर्वमिदं सूत्र उपक-
 रोति । प्रकृतेर्द्विसूक्तत्वात्तदन्त्यैकाहिकैर्विनाऽपि द्विसूक्तत्वात्तिद्धरेकाहीभवत्स्वप्यहःस्वन्या-
 नामपि लोपे प्राप्ते तेषामलोपार्थं तद्वचनम् ।

पृष्ठये संस्थाः ।

पश्यन्त इति शेषः । संस्थाग्रहणं परप्रत्ययत्वात्संस्थानिधेतेः स्वशास्त्रोक्तैः प्रायिकत्व-
 प्रतिपत्त्यर्थम् ।

अग्निष्टोमः प्रथमं पोल्लशी चतुर्थमुक्त्या इतरैः ।

पृष्ठ एवं संस्था भवन्तीत्यर्थः ।

इति पृष्ठयः । प्रत्यक्षपृष्ठः ।

इत्येवंगुणविशिष्टः प्राकृतो यः पृष्ठयः स अग्रेषु रथंतरपृष्ठः । युष्टु बृहत्पृष्ठः ।
 तृतीयादिषु वैरूपादिभिः समुच्चिरपृष्ठो यः स प्रत्यक्षपृष्ठसंज्ञकः पृष्ठयो भवतीत्यर्थः ।

अन्यैः परोक्षपृष्ठः ।

एतेभ्योऽन्यैः सामभिर्यत्र पृष्ठकार्यं क्रियते पृष्ठये स परोक्षपृष्ठसंज्ञको भवति ।

एतेर्वापसृष्टैः ।

उपसृष्टैरिति । ऋगन्तरसंबन्धैरित्यर्थः । एतैर्वृहद्रथंतरादिभिः स्वयोनिभ्योऽन्ययोनि-
 संबन्धैः पृष्ठकार्यं यत्र पृष्ठे क्रियते स च परोक्षपृष्ठः ।

१ क. ग. घ. ङ. झ. "केव" । २ ग घ. च. "त्येवं श" । ३ क. ङ. "सिद्धेरे" । ४ घ.
 ङ. झ. "के मा" । ५ क. "रे । एवंसंस्था पृष्ठो भ" । घ. ङ. झ. "रे । एवं संस्था भ" । ६ घ.
 "संस्थाः पृष्ठयो भवति । इ" । ७ घ. ङ. झ. "र्थः । पृष्ठयो भवति । इ" । ८ घ. ङ. च. झ.
 "ष्टः पृष्ठ" । ९ ङ. झ. "पृष्ठयः । १० ङ. झ. "पृष्ठयः । वृ" । ११ घ. ङ. च. झ. "पृष्ठयो यः ।
 १२ घ. "पृष्ठयो स । १३ ग. "वन्देः पृ" ।

वैरूपादीनामभावे पृष्ठचस्तोमः ।

यदि बृहद्रथंतरे एव कोले क्रियेते न वैरूपादयस्तदा पृष्ठचस्तोमसंज्ञो भवति ।

पवमानभाव आपकर्षपृष्ठचः ।

यदि माध्यन्दिने पवमाने रथंतरादीनि क्रियेरन्न पृष्ठस्थाने तदाऽप्यन्यपृष्ठसंज्ञो भवति ।

तनूपृष्ठयो होतुंश्चेच्छेत्तनौधसे ॥ ४ ॥

यदि होतुः पृष्ठे निष्केवल्यस्य स्थाने श्येतं वा नौधसं वा कृत्वाऽप्यत्र बृहदादीनि क्रियेरंस्तदा तनूपृष्ठो नाम भवेत् । एवमनंकथा पृष्ठविकल्पा उक्ताः शास्त्रान्तरोक्ताश्च सन्ति, तेषु सर्वेषु बृहदादीनां यथास्थानमक्रियायामस्वयोनिभावं वा दृष्ट्वा यथाविधि योनिशंसनं कर्तव्यम् ॥ ४ ॥

अभिजिद्बृहत्पृष्ठः ।

ज्योतिष्टोमेन सह चतुर्दशाहानि व्याख्यातानि । इदानीं पञ्चदशमहरुच्यते । अभिजि-
त्ताम स बृहत्पृष्ठो भवति । पृष्ठानां रथंतरादीनां परप्रत्ययानां विधास्य प्रयोजनं
छन्दोगप्रत्ययमित्यत्र सूत्रे वक्ष्यते ।

उभयसामा यद्यपि रथंतरं यज्ञायज्ञीयस्य स्थाने ।

इह स्थाने त्रिविधं छन्दोगानामुभयसामत्वं भवति । बृहद्रथंतरयोरन्यतरमाध्यन्दिने
पवमाने भवति ब्रह्मसाक्षि वाऽग्निष्टोमसाम्नि वा । तत्रास्माकं पवमानभाव एव । सर्वत्रो-
भयसामत्वं साधयितुमश्रायं यत्नः कृतः । एतदुक्तं भवति सर्वत्र बृहद्रथंतरयोरन्यतरस्य
पवमानभाव एवोभयसामत्वं भवतीति । अभिजिति तु यदि पृष्ठस्थाने बृहद्भवति रथंतरं
चाग्निष्टोमस्थाने तदाऽप्यत्रोभयसामत्वं भवति । इदमत्र पृष्ठविधानस्य प्रयोजनं यदि पुन-
र्विपरीतं तदाऽप्यनेनैवोभयसामत्वं भवतीति ।

विषवांस्त्विह सामप्रगाथः ।

इहग्रहणाद्वाचानिक्तोऽयमर्थ इति दर्शयति ।

षिवा सोमं तमु दृहीति मध्यंदिनः ।

तमु दृहीत्यनेन साहचर्यात्षिवा सोममित्यस्य भारद्वाजस्य ग्रहणं नान्यस्य ।

तयोरैकाहिके पुरस्तादन्ये वा शंसेयुः ।

तयोः सूक्तयोः पुरस्तादैकाहिके ' जनिष्ठा उग्र इन्द्रस्य नु वीर्याग्नि ' इत्येते, अन्ये वाऽनैकाहिके ये केचन तत्कार्ययोग्ये इत्यर्थः । एवं द्विपू(सू)को मध्यंदिनो विहितो भवति पूर्वस्य च विधेर्निरपेक्षत्वात् । तेनैकसूक्तमेव विहितं भवति । अतः सामर्थ्याद्वाचनिकोऽयं विमल इति निश्चिनुमः ।

एते एवेति गौतमः सप्तदशत्वात्पृष्ठस्य ।

एवं स्थित एकसूक्तपक्षे न्यायालुगुण्यमस्तौति गौतम आह । एते एव ' पित्रा सोमं तमु घृहि ' इत्येते एव कर्तव्ये नैकाहिके अन्ये वेति ।

अयमत्र न्यायः सप्तदशत्वात्पृष्ठस्येति पृष्ठस्य सप्तदशत्वमेकसूक्तत्वे यथा हेतुस्तथोप-
पादयितुमाह—

यावत्स्यो यावत्स्यः कुशानां नवतो दशतो वा निष्के-
वल्ये तावतिसूक्ता मध्यंदिनाः स्युरिति महान्यायः ।

कुशा नाम छन्दोगानां स्तुत्याऽऽवृत्तिसंख्यानाथानि काष्ठानि तासां नवतो वा विमज्ज-
मानानां यावत्स्यो निष्केवल्यस्तोमे पूर्णा भवन्ति तावतिसूक्ता माध्यंदिना भवेयुः ।
तावतिसूक्तास्तावत्सूक्ता इत्यर्थः । तावन्ति सूक्तानि तेषु माध्यंदिनेषु ते तावतिसूक्ता
माध्यंदिना इत्युच्यन्ते । अयं न्यायः प्राचुर्येण सर्वेष्वहसु दृष्ट इति महान्याय इत्युक्तम् ।
अत्र व्यभिचाराशङ्का न कर्तव्या । यत्पुनर्मध्यमे छान्दोगिके चतुश्चत्वारिंशे स्तोमे पञ्च
सूक्तानि दृष्टानि, तत्तु वाचनिकमिति परिहर्तुं शक्यत एव । अत्रापि द्विसूक्तत्वं वाचनि-
कमेवेत्यस्याव्यभिचारिता युक्ता । न्यायव्युत्पादनस्य प्रयोजनं माध्यंदिने तु होतुर्निष्केवल्ये
स्तोमकारितं शस्यमित्यत्र वक्ष्यते ।

मरुत्वतीयस्योत्तमे विपरिती ।

' पित्रा सोममग्नि ' इत्यस्योत्तमे ऋचौ न्यत्यस्य शंसेत् । उत्तमां शस्त्वोपोत्तमां
शंसेदित्यर्थः ।

चातुर्विंशिकं तृतीयसवनम् ।

अन्यद्वातुरैकाहिकं होत्रकाणां सर्वत्र सात्रिकमेव ।

१ च. 'द्विपू' । २ छ. 'दृष्टव्यस्य' । ३ च. 'दृष्टव्यस्ये' । ४ क. ग. घ.
'वन्ति सू' । ५ क. ग. घ. छ. 'वन्ति सू' ।

उक्तोऽभिनिदयेदानीं स्वरसामानो वक्ष्यन्ते—

अभिप्लवज्यहः पूर्वः स्वरसामानः ।

अभिप्लवस्य यः पूर्वरूपहस्तेनातिदिष्टानि वक्ष्यमाणगुणविशिष्टानि त्रीण्यहानि स्वरसामसंज्ञानि भवन्ति ।

स्वराणि त्विह पृष्ठानि ।

स्वरसंज्ञकानि सामान्येतेष्वहःसु पृष्ठानि भवन्ति । एतदेवैषु स्वरसामशब्दस्य प्रवृत्ति-
निमित्तम् ।

तेषां स्तोत्रिया यज्जायथा अपूर्व्यमत्स्व-
पायि ते मह एमेनं प्रत्येतनेति ।

यथासंख्येन तेषामेते स्तोत्रिया भवन्ति । अधिकारादेव तेषामित्यस्यार्थस्य सिद्धौ
सत्यां तेषामिति वचनमुत्तरार्थम् ।

आद्यो वा सर्वेषाम् ।

यज्जायथा अपूर्व्येत्ययमाद्यः स्तोत्रियः स एव वा त्रिषु स्वरसामसु स्तोत्रियो भवति ।

वयं घत्या सुतावन्त इति तिस्रो बृहत्पयो यस्ते
साधिष्ठोऽवस इति पळनुद्दम इत्यनुरूपाः ।

एकां बृहतीं गृहीत्वा द्वे अनुष्टुभौ च गृहीत्वैकोऽनुरूपो भवति । एवमग्नौ चानुरूपौ ।
अत्र तेषामित्यनेन संबन्धः । तेषां स्वराणां यथासंख्येनैतेऽनुरूपा भवन्तीति ।

स्तोत्रिये यथा युक्ता बृहती तथाऽनुरूपे ।

स्तोत्रिये यत्स्थाने बृहती यत्स्थाने चानुष्टुभावनुरूपे च तत्स्थान एवैताः कर्तव्या
इत्यर्थः ।

स्थायीन्येतानि यथा बृहद्रथंतरे ॥ ५ ॥

यथा बृहद्रथंतरे शृष्ट्याभिप्लवयोस्तदतिदिष्टेषु चहःसु श्रुत्येन दोनिशंसनरूपेण
वा स्थायिनी नित्ये एवं स्वरसामसु स्वराणि नित्यानीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विपुषान्दिवाकीर्त्यः ।

विपुषान्दिवाकीर्त्येन विष्णुसहस्रनामस्तदानीमुच्यते विपुषान्दिवाकीर्त्यो भवति । अयं विधिः
कर्मणि निष्प्रयोजनः । उदिने प्रातानुषाङ्गविधानात्तरस्य चाग्निष्टोमसंस्तुत्यादाग्निष्टोमस्य

चाह्येव संपादनीयत्वात्कर्मणश्च कीर्तयतो विषयत्वाच्च । अतस्तद्विधायकब्राह्मणस्य
तत्साधनभूतानां शस्त्रादीनां च दिवैवाध्ययनं कर्तव्यमित्येवमर्थोऽयं यत्नः कृतो भगव-
ताऽऽवल्यायनाचार्येणाति मन्तव्यम् ।

उदिते प्रातरनुवाकः ।

अनुवक्तव्य इति शेषः ।

पृथुवाजा अमर्त्य इति पृह् धाव्याः सामिधेनीनाम् ।

अस्मिन्नहनि सामिधेनीनामुपोत्तवायाः प्रागेताः पङ्क्तद्वौ धाव्या भवन्ति । धाव्या-
ग्रहणं स्थानलभार्थम् । सामिधेनीग्रहणं शस्त्रधाम्यानिवृत्त्यर्थम् ।

सौर्यः सवनीयस्योपालम्भ्यः ।

सुत्याधिकारादेव सवनीयत्वे सिद्धे सवनीयग्रहणं सवनीयस्योपालम्भनं कृत्वा पश्चात्सौर्य-
आलम्भ इत्येवमर्थम् ।

सोमाष्टौष्णो वा ।

अयं वा पशुरुपालम्भ्यः पूर्वो वेति विवक्ष्यः ।

समुद्रावृमिरित्याज्यं त्वं शुमेपं कया शुमेति च मरुत्यतीयम् ।

एकविंशद्दानस्तेभ्योऽपि विपुवत्यनयोः सूक्तयोः समुचितयोरेव मरुत्वतीपैत्वसिद्धयर्थं
पशब्दः ।

महादिवाकीर्त्यं पृष्ठम् ।

महादिवाकीर्त्यमिति सामनाम् ।

विभ्राह्मवृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य

वरुणस्य वक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ यदि

वृहद्रथंतरे पवमानयोः कुर्युर्वोनी एनयोः शंसेत ।

उत्तरविवक्षार्थोऽयमनुवादः ।

रथंतरंस्य पूर्वम् ।

पूर्वशिष्टत्वात्समाप्ते च पूर्वनिपातत्वाद्बृहदो योनिः पूर्वं शंसत्येत्येतदामासानिवृत्त्यर्थं
सूत्रम् । एतत्सर्वत्रिकम् । अनयोर्योनिशंसनप्राप्तावस्मिन्स्त्वहनि निमित्तक्रमादेवैवोऽर्थः
सिद्ध एवेति ।

आद्यो भवतोऽन्यामिरपि संनिपाते ।

अन्याभिर्वैरूपादीनां योनिभिः सह यदा बृहद्रथंतरयोर्धोनीं शस्येते तदैतयोर्धोनीं शस्त्वाऽन्येषां योनीः शंसेत् । अयमपि विधिः सार्वत्रिक एव ।

उत्तमस्त्विह सामप्रगाथः ।

इन्द्रमिद्वेवतातय इत्येषः ।

नृणामु त्वा नृतमं गीर्मिरुक्थैरिति तिस्रो यस्ति-
ग्मशूङ्गोऽभि त्वं मेयमिन्द्रस्य नु वीर्याणीति ।

नृणामु त्वेत्येवमादीनि निष्कैवल्यस्य सूक्तानि ।

एतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं शस्त्वा शंसेदेवोत्तराणि पङ्क्तिवश्चि-
दस्य सुत इत्त्वमेष मपूर्वाधुपामदः प्रमंहिष्ठाय त्वमूष्विति ।

एतस्मिन्नित्यनूयमाने सूक्तं समाप्य निवित्स्यात्तन्निवर्त्य सूक्तमध्ये निविदः प्रावणार्थ-
मेतस्मिन्नित्युच्यते । ऐन्द्रीमिति विशेषणमत्रानैऋत्यि निविदस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन
दूरोहणस्यापि निविदं साधितं भवति । तथा च श्रुतिरस्ति 'एषा ह वा अत्र
निवित्' । निविदिति दूरोहणस्य निवित्ये सति प्रयोजनम् 'एकपद्याशतं द्विपद्याशतं वा
शस्त्वा मध्ये निविदं दधाति तावतीरुत्तराः शंसति' इत्युक्तसंख्याने 'हंसवती न
सेह्येया' इति । निविदं शस्त्वोत्तराणि षड्विंशत्युच्यमाने सूक्तशेषस्याशंसनमाशङ्क्येत
तन्निवृत्त्यर्थं शंसे देवेत्युक्तम् । शंसेदेव सूक्तशेषमुत्तराणि च षट्सूक्तानीत्युक्तं भगवता सूक्तान-
रेण । षड्ग्रहणमेकविंशत्तदानीन्तनोऽपि विधुवति सूक्तहानिर्मा भूदित्येवमर्थम् । उत्तरग्रहणं
प्रदर्शनार्थम् । अतः पूर्वपाशुत्तरेषां च हीनस्तोमेऽपि विधुवति सूक्तहानिर्नास्तीति सिद्धम् ।

इह ताक्ष्यमन्ततः ।

अस्मिन्नहनि निष्कैवल्यसूक्तेष्वेवान्ततस्तार्क्ष्यं शंसेत् । अतोऽत्र निविद्वानीयत्वपप्यस्य
भवतीति गम्यते । ततोऽत्र तार्क्ष्यस्य पृथगाह्वानं न भवतीति । अन्यत्र तु सूक्तानन्ते-
र्भावात्तेभ्यश्चान्यदनन्तरमित्याहावो भवति । त्वमूष्वित्यत्र हीनपादग्रहणात्सर्वत्र तार्क्ष्यं
सूक्तमेव भवति ।

तस्यैकां शस्त्वाऽऽहूय दूरोहणं रोहेत् ।

तस्य तार्क्ष्यस्यैकामृचं शस्त्वाऽऽहूय दूरोहणं रोहेच्छंसेत्पूर्ववत् ।

इति निष्केवल्यं विकर्णं चेद्ब्रह्मासामोर्ध्वमनुरू-
पात्तं वो दस्ममृतीपहममि प्र वः सुराधसमिति
ब्राह्मणाच्छंसी श्येतनौधसयोर्योनी शंसेत् ।

यदि ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रे विकर्णं साम कुर्युस्तदा ब्राह्मणाच्छंस्यनुरूपावूर्ध्वं "तं
वो दस्ममृतीपहम्" इति नौधसयोनिम् । 'अभि ॥ वः सुराधसम्' इति श्यैतयोनिं च
शंसेत् । श्यैतस्य पूर्वनिपातोऽल्पात्तरत्वात् ।

नौधसस्य पूर्वा श्यैतस्योत्तराम् ।

नौधसस्य पूर्वमित्येतावतैव सिद्धे श्यैतस्योत्तरस्य पुनस्तस्योत्तरवचनं "तं वो दस्ममृती-
पहम्" इति नौधसयोनिं पूर्वमुक्त्वा 'अभि प्र वः सुराधसम्' इति पश्चादुक्त्वा श्यैतनौ-
धसयोर्योनी इति व्युत्क्रमेण साम्नो निर्देशं कृतवानतस्तद्भ्रान्त्युपनिवृत्त्यर्थं पूर्वमुत्तरामिति
चोक्तवान् । या पूर्वोक्ता सा नौधसयोनिः, योत्तरा सा श्यैतस्येत्ययमर्थः सिद्धो भवति ।
शंसने च नौधसस्य योनिं पूर्व शंसेत्पश्चाच्छ्यैतस्येत्ययमर्थोऽत्रैव साधयितुमुभयोर्ग्रहणं
कृतमिति सिद्धम् ।

एतद्धोत्रकाणां योनिस्थानं यच्च प्रगाथ
आह्वानमेताभ्यस्तत्पश्चाद्वावपरिमितत्वात् ।

यत्प्रगाथे प्रकृतिप्रसमाह्वानं तद्योनिम्य एव भवति न प्रगाथेभ्य इत्यर्थः । एवं
चेद्ब्रह्मनादेवायमर्थः सिध्यति किं हेतुवचनेनेति । हेतुवचनस्येदं प्रयोजनं, पश्चाद्वावातिरेक-
मयादेवेदमन्यदीयमाह्वानमन्यस्योच्यते वचनब्रह्मादित्येतद्दर्शयितुमिति ।

उत्तमेनाऽऽभिप्लविकेनोक्तं तृतीयसवनम् ।

'पष्ठस्य सावित्रार्धवे तृतीयेन' इत्यादिना ।

ऐकाहिकी तु प्रतिपदनुचरी ।

नाऽऽभिप्लविकौ 'विश्वो देवस्य नेतुः' इत्याद्यावित्यर्थः ।

मासं च यज्ञायज्ञीयस्य स्थाने ।

मासं नाम सामविशेषः । तदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ।

पृक्षस्य वृष्णो अरुपस्य नू सह इति स्तोत्रियानुरूपौ ।

मासस्येत्यर्थः ।

सूधानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा

दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा ।

इमौ वा पूर्वौ वेति विकल्पः ।

अन्यासु चेदेवंलिङ्गास्वतोऽनुरूपः ।

उक्ताभ्योऽन्यासु मूर्धलिङ्गासु चेद्भासः क्रियेत तदा मासस्तोत्रियं गृहीत्वा 'मूर्धा दिवो नाभिः' इत्ययमेवानुरूपः कर्तव्य इत्यर्थः ।

आवृत्ताः स्वरसामानः ॥ ६ ॥

आवृत्ताः प्रतिलोमा इत्यर्थः । स्वरसामानुत्तमः प्रथमो मध्यमो मध्यम आद्योत्तम इत्येषां पुनर्वचनं नवरात्रपूरणार्थं नाहरन्तरासिद्धयर्थमिति ॥ ६ ॥

विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यम् ।

विश्वजिज्ञाम विशमहरुच्यते । तस्मिन्नहनि विश्वजिति 'अग्निं नरो दीधितिभिः' इति सूक्तमाज्यं भवति ।

चतुर्विंशेन मध्वंदिनः ।

निष्प्रेष्यमरुत्वतीये चतुर्विंशेन व्याख्याते इत्यर्थः ।

अत्र विशेषमाह—

वैराजं तु पृष्ठं सन्यूङ्क्षम् ।

अत्र वैराजं नाम साम पृष्ठस्थाने भवति । तस्य च 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' इति विरामस्तोत्रियानुरूपो भवतः । तासां मध्यमेषु पादेषु न्यूङ्क्ष्य भवतीति वैराजं पृष्ठं सन्यूङ्क्षमित्युक्तम् ।

बृहतश्च योनिं प्राग्वैरूपयोन्याः ।

चतुर्विंशतिदेशादेव बृहतः क्रियमाणस्य योनिशंसने प्राप्ते पुनर्वचनं योनिशंसनस्य निमित्त*द्वये सत्यपि सकृदेवास्य योनिं शंसेदित्येवमर्थम् । प्राग्वैरूपयोन्या इत्येतस्मिन्क्रमे सिद्धेऽपि पुनर्वचनं बृहतश्च योनिमित्येतावत्पुच्यमाने योन्यन्तरानिवृत्तिशङ्का स्यादिति तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ।

होत्रकाणां पृष्ठानि शाक्करवैरूपैरिवतानि ।

होत्रकशस्त्रस्तोत्रेष्वेतानि सामानि भवन्तीत्यर्थः । अतस्तेषां योनयोऽस्मिन्नहनि होत्रकाणां शस्त्रेषु स्तोत्रिया भवन्ति । अनुरूपश्च तस्य स्तोत्रियस्य स्वकीयो भवति ।

ते योनीः शंसन्ति ।

त इति विशेषणं पृष्ठवेन्तोऽष्टपञ्चतश्च होत्रकाः सन्तीति होत्रकद्वैविध्यप्रतिपादनद्वारेण द्विविधो विश्वजितसर्वपृष्ठोऽसर्वपृष्ठश्चेति प्रदर्शयति । तथा चतुर्विंशमहात्रताभिनिद्विधजिदि-

* प.—अत्रोक्तेरुक्तम् । इत्यवगमने तस्य योनिस्तु नामन्यत्र शंसेदिति ग्राह्यमप्यस्य ।

त्येसर्वपृष्ठग्रहणं कुर्वन्नपि भेदेन विश्वजिह्वग्रहणं करोति । तदपि दर्शयत्यसर्वपृष्ठो विश्वजिह्व-
स्तीति । अतस्ते पृष्ठवन्तो होत्रका योनीः शंसन्ति ।

वामदेव्यस्य भैत्रावरुण उक्ते ब्राह्मणाच्छंसिनः ।

उक्ते इति । श्यैतनौषत्सयोर्योनी इत्यर्थः ।

काले यस्याच्छावाकः ।

वामदेव्यकाले ययोरिते योनी इति प्रदर्शनार्थमाह ।

ऐकाहिकौ स्तोत्रियावेतयोर्योनी ।

‘क्या नश्चित्र आभुवत् ’ । तरोभिर्वो विद्वत्सुम् ’ इत्येते इत्यर्थः ।

ता अन्तरेण कद्वतश्चैतेषामेव पृष्ठानां सामप्रगाथान् ।

ता योनीः कद्वतः प्रगाथांश्चान्तरेण मध्य इत्यर्थः । एतेषां शाक्ववैरूपैवतानां साम-
प्रगाथांश्चोत्तरेणैकैकमेकैकः । ‘सामसूक्तानि सप्रगाथानि ’ इत्यत्र सामसूक्तानां च साम-
प्रगाथानां च सर्वपृष्ठेऽपि प्राप्तिरुक्ता । ईह तेषां मध्ये सामसूक्तानां स्वरूपं स्थानं चोच्यते ।
अन्वेषां स्थानमेव, स्वरूपस्यान्यत्रोक्तत्वात् ।

सत्रा मदासो यो जात एवामूरेक इति
सामसूक्तानि गुरस्ताःसूक्तानामुक्तं तृतीय-
सवनमुत्तमेन पृष्ठयाद्वैकाहिकौ तु प्रतिपद-
नुचरो बृहच्चेदग्निष्टोमसाम त्वमग्ने यज्ञाना-
मिति स्तोत्रियानुरूपाविति नवरात्रः ।

यौऽयमेभिजिदादिर्विश्वजिह्वन्तोऽहःसमूह उक्तः । ॥ नवरात्रसंज्ञो वेदितव्यः (सं-
ज्ञाभिजित्स्वरसामानो विपुशानवृत्ताः स्वरसामानो विश्वजिह्वेति नवरात्रः ।)

सर्वेऽग्निष्टोमाः ।

सर्वग्रहणं स्वरसामसूत्रयोरप्याग्निष्टोमत्वसिद्धयर्थम् । अभिष्टाप्रकृतित्वात्तयोरुत्थयसं-
स्थताऽऽशब्दोपेत्येति ।

उक्थयानेकं स्वरसाम्नः ।

एवं केचिच्छाखानुसारिण इच्छन्तीत्यर्थः ।

द्वितीयमाभिष्टाविकं गौरायुरुत्तरम् ।

तृतीयमाभिष्टाविकमित्यर्थः । संज्ञाप्रसङ्गादयमपि संज्ञाविधिरुच्यते ।

* धनुर्भिह्वान्तर्गतोऽयं ग्रन्थः ग. च. पुस्तकस्थः ।

१ य. च. ‘त्यत्र ६° । २ य. च. ‘वन्तः ५° । ३ य. च. ‘द्वेने° ।

अथहवल्ते पूर्वस्माद्वह्वात्सवनशो यथान्तरं गौरायुरुत्तरात् ।

यदि गोआयुषी ष्वहवल्ते भवतस्तदैवं भवतः, पूर्वस्मादाभिष्टविकावह्वात्सवनं सवन-
मादाय यथान्तरं यथाक्रमेणेत्यर्थः । एवं गौर्भवति । प्रथमात्प्रातःसवनं, द्वितीयान्माध्यं-
दिनं सवनं, तृतीयाचतुर्थीयसवनमिति । एवमुत्तरादाभिष्टविकावह्वात्सवनशो यथान्तरमायु-
स्त्यर्थः ।

पळहवल्ते युग्मेभ्यो गौरयुजेभ्य आयुः ।

पळहवल्ते ते एव तदैवं भवतः । अभिष्टवस्य युग्मेभ्योऽहोभ्यः सवनशो यथान्तरं
गौः पळ्भ्यः । अयुजेभ्य आयुरिति पूर्वत् । एवं त्रिप्रकारा गोआयुषोरुत्पत्तिः ।

दशरात्रे ।

अधिकारोऽयम् । एतद्विदामित्यस्मात्प्राग्यद्वक्ष्यते तदशरात्र इति वेदितव्यम् । वक्ष्य-
माणानि च दशाहानि दशरात्रसंज्ञानि भवन्तीत्युपयमत्रोच्यते ।

पृष्ठयः पळहः पूर्वअथहः पुनश्छन्दोमाः ।

प्रथमं तावत्पृष्ठयः पळहो भवति । ततः पृष्ठयस्यैव यानि त्रीणि पूर्वाण्यहानि तेषां
अयाणां छन्दोमा इति संज्ञा । एतानि दशरात्रे नवाहानि । पुनर्महणं किमर्थम् । स एव
पूर्वअथहः पुनरावर्तते तस्यान्यत्यमत्र नास्तीति ज्ञापनार्थम् । तेनेदं साधितं भवति-
स्वरसाम्नामाभिष्टविकत्वे सत्यप्येकाहिक एव सामप्रगाथस्त्रिष्वप्यहःसु भवति नाऽऽभि-
ष्टविक इति ।

न त्वत्र स्थापि वैरूपं तृतीये ।

अत्रेति छन्दोमप्रत्ययार्थमुच्यते । तेनात्र छन्दोभेदो तृतीयेऽहनि वैरूपं साम न
स्थापि भवति । अनित्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यदि पृष्ठस्थाने तत्कुर्बुतदा स्तोत्रि-
यत्वेन शंसेत्, यदि स्थाने न तत्कुर्बुयोनिशंसनमपि न कुर्यादिति । अतस्तत्रग्रहणे दशरा-
त्राधिकारात्तस्य तृतीयेऽहनि वैरूपस्थानित्यता प्रसज्येतातस्तन्निवृत्त्यर्थमत्रग्रहणम् ।

प्रथमस्य छान्दोमिकस्य द्विषूक्तो मध्यंदिनः ।

दशरात्राधिकारोऽछान्दोमिकस्थोति विशेषगम् । द्विषूक्तवचनं संसेपऽपि द्विषूक्ता-
सिद्धमर्थम् । तेनात्र 'उद्धरेदितराणि' इत्ययमेव पक्ष आश्रयणीय इति ।

वैपुवते निविद्धाने पूर्वे च ।

‘ त्वं सुमेधं कया शुभा ’ इति च मरुत्वतीयम् । ‘ अभि त्वं मेघमिन्द्रस्य नु वीर्याणि ’ इति निष्केवल्यम् ।

द्वितीयस्य शंसा महान्महश्चित्त्वमिन्द्र
पिबा सोममभि तमस्य द्यावापृथिवी
महाँ इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम् ।

द्वितीयस्य छान्दोमिकस्येत्यर्थः ।

अपूर्व्यां पुरतमानि तां सुते कीर्तिं त्वं महाँ इन्द्र
यो ह दिवाश्चिदस्य त्वं महाँ इन्द्र तुभ्य-
मिति निष्केवल्यं तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायत्साम
तिठा हरी प्रभांदिन इमा उद्येति मरुत्वतीयम् ।

छान्दोमिकस्येत्यनुवर्तते ।

सं च त्वे जग्मुरिति सूक्ते आ सत्यो यात्वहं भुवं तत्त
इन्द्रियमिति निष्केवल्यमायाहि वनरोमा नु कं बभ्रु-
रेक इति द्विपदा सूक्तानि पुरस्ताद्वैश्वदेवसूक्तानाम् ।

एतानि सूक्तानि एक्षणतो द्वैपदान्येव, तत्किमर्थमेपां द्विपदावचनामिति । अस्त्येदं प्रयोगनं समान्नायस्य मलीयस्त्वज्ञापनार्थम् । तेनैतत्साधितं भवति—याश्चतुष्पदावत्समा-
म्नाये षष्ठ्यन्ते द्विपदाः ‘ पवस्व सोम मन्दयन्परिप्रधन्वेन्द्राय सोम ’ इत्येवमाद्यास्तासां प्रावस्तोभ्रे चतुष्पदावदेव स्तवनं भवति । याः पुनर्द्विपदावदेव समाम्नायन्ते तासामध्यासव-
दित्युक्तमिति । वैश्वदेवसूक्तानामिति कर्मधारयः समासो वैश्वदेवानि च तानि सूक्तानि चेति । अतस्त्रिपदहःस्वेतानि यथाक्रमेण भवन्ति । तथा च व्यूहलस्य प्रथमे छान्दोमिके षड्यति ‘ नित्यानि द्विपदासूक्तानि ’ इति सर्वेषु छान्दोमिकेषु भ्रातृनीति दर्शयति ।

इति नु समूहः ॥ ७ ॥

दशरात्रोऽधिकृतः । तत्र नवाहान्युक्त्वा ‘ इति नु समूहः ’ इत्युपसंहृतवानाचार्यः । तेनैतज्ज्ञायते समूहलव्यूहलौ नवरात्रावपि स्त इति । दशममहर्वक्ष्यते, तच्च साधारणं द्वयोः । तेन समूहलो व्यूहलश्च दशरात्रो भवति । नवरात्र(त्रो) दशरात्र इत्युभयया व्यवहारोऽस्त्येव । उभययाव्यवहारेऽपि नवैवाहानि विक्रियन्ते दशमं तु तुल्यमेवति सिद्धम् ॥ ७ ॥

व्यूहलश्चेत्पृष्ठस्योत्तरे ऽयहे मध्यंदिनेषु गाय-
त्रांस्तृचानुपसंशस्य तेषु निविदो दध्यात् ।

यदि व्यूहलो दशरात्रस्तदा पूर्वस्मादयं विशेष उच्यते । पृष्ठस्योत्तरे ऽयहे मध्यं-
दिनेषु सूक्तेषु गायत्रांस्तृचानुपसंशस्य तेषु तृचेषु निविदो दध्यात् । गायत्रग्रहणं गायत्रे-
ष्वप्यहःसु सवनच्छन्द इति दर्शयितुम् । अतोऽत्र गायत्र्याः सवनच्छन्दस्त्वान्निविदतिपत्तौ
गायत्र एवान्यस्मिस्तृचे निविदेया । अन्यत्रापि निविदतिपत्तावेवं भवति । यत्सवनच्छन्द-
स्तत्सवनच्छन्दस्त्वं सूक्तमाहृत्य तस्मिन्निविदेया नातिपत्रच्छन्दस्के सूक्त इति । उपसंशस्येति-
धचनं तृचानामेतेषां सूक्तत्वेन स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा 'तृचानेव याज्ञिकाः सूक्त-
माहुः' इतिस्मरणात्सूक्तान्धेयं सूक्तस्थानेष्वहीनेष्विति परिमाणया च स्वतन्त्रत्वं स्यात् ।
तैतश्च हीनस्तोमेषु तृचवर्जमन्यस्योद्धारः स्यात् । इष्यते च तृचैस्तद्विहितस्यान्यस्य सूक्तस्या-
लोपः । संसवे च तृचसहितात्सूक्तादेव पुरस्तादावापो न केवलतृचादेवेर्तास्येवमपि लभ्यते ।
तृचानामसत्यपि सूक्तत्वे तृचेष्वेव निविदेयेत्येवमर्थ 'तेषु निविदो दध्यादिमुक्तम् ।'
तेनैकां तृच इत्येवं निविदेया भवति ।

इमं नु मायिनं हुवे त्यमु वः सत्रासाहं
मरुत्वाँ इन्द्रमीद्वस्तमिन्द्रं वाजयामस्ययं
ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतमिति ।

एते पद तृचाः ।

त्रैष्टुमान्येषां तृतीयसवनानि ।

एयामह्नां तृतीयसवनानि त्रैष्टुमानि भवन्ति । इदमपि सवनच्छन्दसत्वेन विधीयते ।
प्रयोजनमपि पूर्ववदेव द्रष्टव्यम् ।

चतुर्थेऽहण्या देवो यातु म द्यावेति
वासिष्ठं म क्रमुम्यः प्रशुक्तेत्विति वैश्वदेवं
वैश्वानरस्य सुमतौ क ई ष्यक्ता अग्निं
नर इत्याग्निमारुतमष्टादशोत्तमे विराजः ।

विराद्वचनं विराज एवैता क्रवो नाऽऽसां विराद्वर्गो न्यूह इति ।

द्विपदा एकादश मारुत एकविंशतिर्वैश्वदेवसूक्ते ।

द्विपदा इति शेषः । द्विपदावचनमुक्तप्रयोजनम् ।

पञ्चमस्योदुष्य देवः सविता दमूना इति तिस्रो
मही द्यावापृथ्वी इह ज्येष्ठे इति चतस्र ऋमु-
र्विश्वा स्तुपे जनमिति वैश्वदेवं हविष्पान्तं वपुर्नु
तदग्निर्होता गृहपतिः स राजेति तिस्र इत्याग्निमा-
रुतमुत्तमा वैश्वदेवसूक्ते साध्यासोत्तमा जातवेदस्ये ।

अथ्यस्यत इत्याध्यासः । समासार्थायामृचि यस्यामुक्तार्थ इव यः पूर्वपादसदृशः
पादो विधीयते सोऽध्यास इति विद्यात् ।

सर्वत्राध्यासानुपसमस्य प्रणुयात् ।

उपसमासो नामाकृत्वा प्रणवं * यथर्गशरमेव संधाय वचनम् । ऋगन्ते तु प्रणवः
कर्तव्यः । एवं सर्वत्रवचनं प्रकरणादुत्कृष्टाप्ययं विधिः प्रवर्तत इत्येधमर्थम् । सर्वत्रवचनं
कारणमन्तरेणाप्यस्य विधेः प्रापणार्थम् । साध्यासानामचतुष्पादत्वादर्थवैशंसननिवृत्त्यर्थं
वचनम् ।

पष्ठस्योदुष्य देव इति गार्त्समदं किमु श्रेष्ठ
उप नो वाजा इति त्रयोदशाऽऽर्मव चतस्रश्च
वैश्वदेवसूक्ते तृचमन्त्यमुद्धरेदिति वैश्वदेवम् ।

किमु श्रेष्ठ इति त्रयोदशैर्बः, उप नो वाजा इति चतस्रः, एताः सप्तदशैर्ब अर्धवै
भवति । समूहे + त्रीणि वैश्वदेवसूक्तानि तेषामन्त्यं तृचमुद्धरेत्स्वस्त्यात्रेय इतिसंज्ञकम् ।

अहश्च कृष्णं मध्वो घो नाम सप्रत्नथे-
त्याग्निमारुतमिति पृष्ठयः ॥ ८ ॥

उक्त इति शेषः । उक्तानुसंकीर्तनं पृष्ठयस्यापि समूहलङ्घ्यहलङ्घ्यवहारसिद्ध्यर्थम् ॥ ८ ॥

अथ च्छन्दोमाः ।

अपानन्तरं व्यूहलस्य च्छन्दोमा अधिक्रियन्त इति संबन्धः ।

समुद्रादूर्मिरित्याज्यमा वायो मूष शुचिपा उप नः प्रयामि-
र्यासि दाश्वानांसमच्छानो नियुद्धिः शतिनीमिरध्वरं प्रसोता

* ग. यथाऽन्त्यमक्षरमे° इति पाठान्तरम् । + ग.—इदमित्या, ये यज्ञेन स्वस्ति नो
मिमीता ।

जीरो अध्वरेष्वस्थाद्ये वायव इन्द्र मादनासो या वां शतं नियु-
तो याः सहस्रमित्येकपातिन्यः प्रयद्वां मित्रावरुणा स्पर्धन्ना
गोमता नासत्या रथेनाऽऽनो देव शवसा याहि शुष्मिन्प्रवो
यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्प्रक्षोदसा धायसा सप्त एषेति प्रउगम् ।

एकपातिन्यौ द्वौ तृचौ ।

माध्यन्दिने सूक्ते विपरिहृत्येतरयोर्निविदो दध्यात् ।

मध्यन्दिने भवं माध्यन्दिनम् । निष्केवल्यमरुत्वतीययोः सूक्ते इत्यर्थः । मरुत्वतीये
निष्केवल्ये च ये सूक्ते ते पूर्वोत्तरे कृत्वेतरयोरुत्तरीकृतयोर्निविदो दध्यात् । अन्ये निविदं
दध्यादित्युत्तरयोरेव निविदि प्राप्तायामितरयोरिति वचनं संसवेऽप्यनुद्धार एवास्मिन्दशरात्रे
मयतीत्येवमर्थम् । अतस्त्रिपुक्तताऽप्यस्मिन्दशरात्रे भवतीति निविदतिपत्तौ चान्यस्मिन्नागत
एव निविद्वेद्या ।

एवमुत्तरयोश्चतुर्थपञ्चमे ।

अत्रापीतरयोरित्यनुवर्तते । प्रयोननं च पूर्ववत् । एवमुत्तरयोरपि च्छन्दोमयोश्चतुर्थ-
पञ्चमे सूक्ते विपरिहृत्योत्तरीकृतेष्वेव निविदो दध्यात् ।

अमि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुयाऽयं देवाय
जन्मन इति तृचा ऐमिरग्ने दुव इति वैश्वदेवम् ।

पूर्वाणि त्रीणि सूक्तानि तृचा एव ।

नित्यानि द्विपदामूक्तानि ।

वैश्वदेवसूक्तानामित्यस्य कर्मधारयत्वाद्द्विपदामूक्तानां त्रयु च्छन्दोमेषु समूहोऽपि
प्राप्तानामनेन व्यूहलेषु प्राप्तिरुच्यते ।

वैश्वानरो अजीजनदित्येका स विश्वं प्रति चावल-
पहन्नुत्सृजते वशी । यज्ञस्य वय उत्तिरन् ।
घृषापावक दीदिह्यग्ने वैश्वानर द्युमत । जमदागिमि-
राहुतः । प्रयद्वस्त्रिष्टुभं दूतं व इत्याग्निमारुतम् ॥ ९ ॥

वैश्वानरयिं सूक्तं तृचमाद्या चातुर्मास्येषु कल्पजा । उत्तरे अत्रैवाऽऽस्मते स विश्वं
घृषापावके इत्येते ॥ ९ ॥

द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यं कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः
पीवो अन्नौ रयिवृधः सुमेधा उच्छन्नपसः सुदिना अरिमा
इत्येकपातिन्य उशन्ता दूता नदमाय गोपा यावत्तरस्तन्वो
यावदोज इत्येका द्वे च प्रति वाँ सूर उदिते सूक्तैर्धेनुः प्रत्नस्य
काम्यं दुहाना ब्रह्माण इन्द्रोषयाहि विद्वानूर्ध्वो अग्निः
सुमतिं वस्वो अभेदुतस्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम् ।

आद्यस्तृच एकपातिन्यः । द्वितीये एक द्वे च । . .

हिरण्यपाणिभूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नो
युवाना पितरा पुनरिति तृचो देवानामिदं इति वैश्वदेवम् ।

प्रथमं चतुर्कचः । ततो द्वे सूक्ते तृचो चतुर्थं सूक्तम् ।

कृतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् ।
अजस्रं धर्ममीमहे । दिवि पृष्टो अरोचताग्नि-
वैश्वानरो महान् । ज्योतिषा वाधते तमः ।
अग्निः प्रत्नेषु धामसु कामो भूतस्य मन्वस्य ।
सम्राळेको विराजति । क्रीळं वः
शर्धोऽग्ने सृळेत्याग्निमारुतम् ॥ १० ॥

प्रथमः कल्पनस्तृचः । इतरे सूक्ते ॥ १० ॥ ;

तृतीयस्याग्नम् महेत्याज्यं प्रवीरया जुचपो
दद्विरेते ते सत्येन मनसा वीध्याना विबि
क्षयन्ता रजसः पृथिव्यामा विश्ववाराऽश्वि-
नागतं नोऽयं सोम इन्द्र नुभ्यं सुन्व आतु प्र
ब्रह्माणो अद्विरसो नक्षन्त सरस्वतीं देव-
यन्तो हवन्त आ नो दिवो बृहतः पर्यतादा
सरस्वत्यामि नो नेपि वस्य इति प्रउगम् ।

दद्विरेते इति प्रयोगपाठः ।

एकपातिन्य उत्तमः ।

उत्तमस्तृच एकपातिन्यः ।

दोषो आगात्प्रवां महिद्यंवी अभीति तृचा-
विन्द्र इषे ददातु नस्तेनो रत्नानि धत्तने-
त्येका द्वे च ये त्रिंशतीति वैश्वदेवम् ।

दोषो आगादिति पार्थिवे षष्ठेऽहन्यनुचरत्वेन पठितेह सूक्तवायोच्यते । यावापृथि-
वीये तृच एव ' इन्द्र इषे ददातु न ' इत्येका ' तेनो रत्नानि धत्तन ' इति द्वे आर्भवं
समाहार्यम् ।

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः । अग्निर्नः
मुष्टुतीरुप । वैश्वानरो न आगमादिमं यज्ञं सजूरुप ।
अग्निरुक्थेन बाहसा । वैश्वानरो अङ्गिरोभ्यः स्तोम
उक्थं च चाकनत् । ऐषु ह्युक्थं स्वर्धमत् । मरुतो
यस्य हि प्राग्नेये वाचमित्याग्निमारुतम् ॥ ११ ॥

वैश्वानरीयं सूक्तं करानस्तृचः ॥ ११ ॥

दशमेऽहनि ।

यादेत ऊर्ध्वं वक्ष्यते तद्दशमेऽहनीत्येवमधिकारो भवति ।

अनुष्टुभा स्थानेऽग्निं नरो दीधिति-
भिररण्योरिति तृचमाग्नेये कर्तौ ।

आग्नेये कर्तौ या अनुष्टुभः प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते तासां सर्वासां स्थानेऽयं तृचो
भवति । क्रतुमहर्णं प्रातरनुवाक एवायं विधिः स्यान्नान्यत्रेत्येवमर्थम् ।

उपा अपस्वसुस्तम इति पच्छो द्विपदां त्रिरुपस्ये ।

क्रतावित्यनुवर्तते, पच्छो द्विपदां इत्यस्य शस्यविषयत्वात् । पच्छ इति वचनमनुवच-
नेऽप्यत्र प्राणार्थम् । या उपस्ये क्रतावनुष्टुभस्तासां सर्वासां स्थाने एतां द्विपदां
त्रिष्टुतो ब्रूयात् ।

आ शुभ्रायातमश्विनास्वश्वेति तृचमाश्विने कर्तौ ।

क्रतुग्रहणमाश्विने शश्व एवं मा भूदित्येवमर्थम् । अतो ज्ञायते दशममहरतिरात्रसंस्थने-
कहीमूतमस्तीति । तथा च शास्त्रान्तरे दृष्टम् ।

स्तोकसूक्तस्य द्वितीयतृतीययोः स्थानेऽग्ने

घृतस्य धीतिमिरुमे सुश्वन्द्रसर्पिष इत्येते ।

प्रकृतेऽपि स्थानग्रहणे पुनः स्थानग्रहणं दशमेऽहन्यनुष्टुभां स्थान इत्यस्य सूत्रस्यानी-
प्तितार्थप्रतिपादकत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ।

दशमेऽहनि या अनुष्टुमस्तासां सर्वासां स्थानेऽन्या ऋचः कर्तव्या इति यद्ययमर्थः स्यात्तदा यासां स्थाने या उक्तास्तासां सर्वासां स्थाने ता भवन्ति । यासां नोक्तास्तासां मन्या अन्वेपणीयाः स्युः । एवं सति प्रथमेनैव सूत्रेण गतार्थत्वात्पुनरपि स्थानग्रहणप्रपञ्चोऽनर्थकः स्यात् । कृतश्च प्रपञ्चः । अतो ज्ञायतेऽस्य प्रपञ्चस्यायमर्थ इति । यासां स्थानेऽन्या विधीयन्ते तासामेव स्थाने ता एव भवन्ति । अन्यासामनुष्टुमामेव प्रयोगः कर्तव्य इति पुनः पुनः स्थानग्रहणं कृतमिति सिद्धम् ।

इदमापः प्रवहतेत्येतस्याः स्थान आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्विति अच्छा वो अग्निमवसे प्रत्यस्मा इति तृचयोः स्थानेऽच्छा नः शीरशोचिषं प्रतिश्रुताय वो धृपदिति तृचावच्छावाकः ।

अच्छावाकग्रहणमाश्रिते शब्देऽच्छा वो अग्निमवसे इत्यस्योद्धारो मा भूदित्यतोऽपदि महरेकाहीभूतमतिरात्रसंस्थमस्तीति ज्ञापितं भवतीति ।

परि त्वाऽग्ने पुरं वयमित्येतस्याः स्थानेऽग्ने हंसि न्यात्रिणमित्युत्तिष्ठतावपश्यतेत्येतस्याः स्थान उत्तिष्ठन्नोजसा सहेत्युरु बिष्णो विक्रमस्वेति घृतया ज्यास्थाने मवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिरिति ।

घृतयाज्याहणमियमेव घृतयाज्याऽस्मिन्नहनि नियमेन भवतीति । अनेन प्रकारेणास्मिन्नहन्यन्यतरश्चेत्ययं पक्षो न प्रवर्तत इति साधितं भवति ।

अहरहश्चाहर्गणेपु यत्रैतद्दहः स्यात् ।

न केवलं दशम एवाहनि घृतयाज्याया उभयतो यागपक्षः किं तर्हि सत्रेष्वहनिषु च यस्मिन्नहर्गणे दशममहरस्ति तस्मिन्नहरहंश्चायमेव घृतयाज्याविधिर्भवति । अहरहरिति । सर्वेष्वहःस्वित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यस्मिन्नहर्गणेऽविवाक्यमस्ति तस्मिन्सर्वेष्वहःसु घृतयाज्यायाः सौम्यस्योभयतो यागपक्ष एव नियम्यते ।

सिनीवाल्या अभ्यस्येदित्येके ।

सिनीवाल्या ये याज्यानुवाक्ये उक्ते ते अनुष्टुभौ सत्यावभ्यासेनान्यत्वमापादयेदित्येके मन्यन्ते । अभ्यासे चानुवाक्यायां चतुरक्षराभ्यासो याज्यायामष्टाक्षराभ्यासः कर्तव्य इति । [*श्रुतावेव प्रसिद्धम् । अन्यानामष्टाक्षराणामभ्यासः ।]

* धनुर्विज्ञानार्थतोऽयं ग्रन्थश्चपुस्तकस्यः ।

१ घ. च. 'भेदित्य' । २ घ. 'हः सर्वेष्वह' ।

नास्मिन्नहनि केनचित्कस्यचिद्वि-
वाच्यमविवाक्यमित्येतदाचक्षते ।

अस्मिन्नहनि केनचित्कर्त्रा कस्मैचित्कर्त्रे मन्त्रः कर्म वा न विवाच्यं नाऽऽख्यातव्य-
मित्यर्थः । कुतः । यस्मादेतदहरविवाक्यमिति श्रुतावेव प्रसिद्धम् । परस्परमविवेचनीयमे-
तस्मिन्नहनीत्यविवाक्यमिदमहर्भवति ।

संशये बहिर्वेदि स्वाध्यायप्रयोगः ।

यदि कस्याचित्कर्तुः स्वपदार्थकरणेऽज्ञानसंशयविपर्ययाः^१ स्युस्तदा^२ किं कर्तव्यमिति
तत्राऽऽह—बहिर्वेदि स्थित्वा तस्याज्ञानाद्यपनयनार्थमध्ययनेनान्येन स्वाध्यायप्रयोगः
कर्तव्यः । कर्मणि संशयश्चेत्तद्विधायकशास्त्रं ब्राह्मणप्रयोगशास्त्रं वा पठेत् । मन्त्रे मन्त्रः
पठितव्यः ।

एवं बहिर्वेद्यध्ययनेन यदि संशयादिर्नास्त्येयात्तदा—

अन्तर्वेदीत्येके ।

एवं चेदन्तर्वेदि स्थित्वैवं पठितव्यमुपदेष्टव्यम् ।

न व्यञ्जनेनोपहितेन वाऽर्थः ।

एवमपि संशयो यदि नापेयात्तदा व्यञ्जनेन उपहितेन वा प्रतिरुद्धोऽर्थः कर्म वा मन्त्रो
वा साधयितव्यः । व्यञ्जने नाम व्यज्यते सूच्यते येन तद्व्यञ्जनम् । उपहितं नाम च्छ-
लोक्तिः । अयमैतैवंप्रकारः, नाहमस्मै वदामीत्येवंप्रकारः । एतदुक्तं भवति—अन्तर्वेदि
स्वाध्यायप्रयोगेणापि तेषामर्थो यदि न सिध्येत्तदा केनचित्सूचकेन शब्देन तदर्थं ब्रूयात्
वाचकेनेत्यर्थः । अथउपहितेन च्छलोक्त्या वा तेषामर्थः साधयितव्य इति । न व्यञ्ज-
नेनेत्यत्र नेति व्यवच्छिद्य योजना । पूर्वोक्तेन यदि संशयो नापेयात्तदा व्यञ्जनेनोपहि-
तेनेति ।

प्रत्यसि त्वा प्रायश्चित्तं जुहुयुः ।

उक्तानामन्यतमेनोपायेनार्थः साधयितुं न शक्यते यदि तदा विधिमुखेनैव तदर्थं
साधयित्वा सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयुः । स्वस्वशास्त्रविहितं विशिष्टं प्रायश्चित्तमस्ति चेत्तद्वा
जुहुयुः ।

अग्रे तमद्याश्वं न स्तोमेरिस्पाज्वम् ।

सूक्तार्थे विहितत्वात्सूक्तमेव भवति ।

१ घ. 'नानेन । २ च. 'ल्लर्णं प्र' । ३ ग. 'मप्येवं' । ४ ग. 'तेन वेति । ५ ग. 'र. क.
स. 'मुप्येनै' । ६ क. च. 'तदा जु' । ७ च. सूक्तार्थे वि' ।

पञ्चाक्षरेण विग्रहो दशाक्षरेण वाऽऽत्वा रथं यद्योतय
इत्येतस्याः स्थाने त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरमिति ।

आद्याया उद्धार उत्तरे द्वे भवतः । अनुचरादि सर्वे समानम् ।

सखाय आशिषामहीति तिस्र उष्णि-
हो, मरुत्वाँ इन्द्रेति मरुत्वतीयम् ।

एतास्तिस्र एकं सूक्तम् । मरुत्वाँ इन्द्र वृषभ इत्येकम् । एवं द्विपूक्तं मरुत्वतीयम् ।
उष्णिग्रग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।

कया नश्चिन्न आमुषदित्येतासु रथ-
तरं पृष्ठं तस्य योनिं शंसेत् ।

उत्तरविवक्षार्थमेतत् ।

बृहतश्च गाणगारिर्दशरात्रे युग्मान्वयत्वात् ।

इदं सामान्यतो दृष्टमात्रम् ।

ताक्षर्येणैकपदा उपसंशस्य ऋगावानमेकपदाः
शंसेदिन्द्रो विश्वस्य गोपतिरिति चतस्रः ।

ताक्षर्यान्तरमेकपदामृगावानं शंसेत् । ताक्षर्यस्योत्तमेन प्रणयेन प्रथमामेकपदामुपसंतनु-
यात् । उपसंशस्येतिषचनं ताक्षर्यस्यैकपदाभिः सहैकतासिद्ध्यर्थम् । अतस्ताक्षर्यसंचन्धे सत्ये-
कपदान्यः पृथगाहावो न कर्तव्यः । असति तु ताक्षर्ये एकपदाम्य एवाऽऽहावः कर्तव्य
इत्येतत्साधितं भवति । पुनरेकपदाग्रहणं ताक्षर्याभावेऽप्येकहोष्येकपदानां प्रापणार्थम् ।

उत्तमयोपसंतानः ।

उत्तमयैकपदया सूक्तादेराहाव उपसंतनुयात् ' इन्द्रो विश्वस्य रानतोऽशोसावोऽम् ' इति ।

य इन्द्र सोमपातम इति पल्लुष्णिहो
शुध्मस्य तं इति निष्केवल्यम् ।

उक्तार्थमेतत् ।

तत्सवितुर्वृणीमह इत्येतस्याः स्था-
नेऽमित्ये देवं सवितारमोणयोरिति ।

आद्यायाः स्थान एषा भवति । कविमित्येवर्चान्तः । अस्य हि स्वयंशस्तरमित्यादि
समानम् ।

कमुक्षण इत्यार्भवं पश्वनितायुमिति द्वैपदं समिद्धमग्निं
समिधा गिरा गृण इति तृचश्च द्विप्रतीकं जातवेदस्यम् ।

द्विप्रतीकवचनं द्विपदामुक्तानामसति वचने निविद्धानीयत्वं नास्तीति ज्ञापयितुम् ।
अत 'आयाहि वनसा सह' इत्यादीनामाहावो न कर्तव्यः । तेभ्यः परस्ताद्वैश्वदेवसू-
क्तादिष्वेवाऽऽहावः कर्तव्य इति सिद्धम् ।

चतुर्थेन व्यूहलस्येतराणि सूक्तानि ।

वैश्वदेवाग्निमारुतयोरार्भवजातवेदस्यादन्यानि सावित्रादीनि यानि सूक्तानि तानि
व्यूहलस्य चतुर्थादह आहर्तव्यानीत्यर्थः । हेतुरुक्तादन्यदैकाहिकम् । होत्रकाणां सात्रिक-
मेव सर्वमहीनसंपाताभावात् । माध्यन्दिनेऽयं विशेषः—आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं मैत्रावरु-
णस्य 'सद्यो ह जातः' इत्यहरहःशस्यमन्त्यमैकाहिकमेव 'आत्वामिन्द्र' इति ।
ब्राह्मणाच्छंसिनः पूर्वमैकाहिकम् 'इन्द्रः पूर्वेदुदु ब्रह्माणि' इत्यहरहःशस्यम् ।
अच्छावाकस्य भूय इदिति पूर्वमैकाहिकमहरहःशस्यमभितष्टेवेति ।

वामदेव्यमाग्निष्टोमसामाग्निं नरो दीधितिमिर-
रण्योरिति स्तोत्रियानुरूपावग्निष्टोम इवमहः ।

अग्निष्टोमसंस्पृहमर्हन्तीत्यर्थः ।

ऊर्ध्वं पत्नीसंयाजेभ्यः ॥ १२ ॥

॥ १२ ॥

गार्हपत्ये जुह्वतीह रमेह रमध्वमिह
धृतिरिह स्वधृतिरग्नेयाद्स्वाहावाळिति ।

गार्हपत्योऽत्र शालामुखीयः । तत्र सर्वे होत्रादयो जुह्वति । पत्नीसंयार्जन्तादहः
संस्पृत इति वक्तव्ये यत्पत्नीसंयाजेभ्य ऊर्ध्वमिति ब्रवीति तज्ज्ञापयति दशमस्येवाह
एतदहमिति ।

आग्नीध्रीय उपसृजं धरुणं मातरं धरुणो
धयन् । रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु दीधरत्स्वाहेति ।

अत्रापि होत्रादयः सर्वे कर्तारो जुह्वति । इदं होमद्वयं ब्राह्मणेऽप्युक्तं तत्रैको
होमकर्ता, इतरे जुह्वतं समन्वारमन्त एवं वा जुहुयात्, सूत्रारुसारेण ॥ ।

सदः प्रसृप्य मानसेन स्तुवते ।

अस्मिन्काळे छन्दोगाः सदः प्रसृप्य मानसेन स्तुवते । मानसं नाम स्तोत्रविशेषः ।
सदः प्रसृप्येति परकर्तृकविधानं यत्रैते स्तुवते तत्रैवोत्तरं कर्म होत्राऽपि कर्तव्यमित्येवम-
र्थम् । अतः 'सदस्येवाध्वर्यवित्याह्वयीत' इत्यादि सर्वं कर्तव्यम् ।

यहिं स्तुतं मन्येताध्वर्यवित्याह्वयीत ।

यदा छन्दोगैः स्तुतं मन्यते होता मानसत्वादप्रत्यक्षां स्तुतिरिति यस्मिन्स्तुतं मन्यत
इत्युक्तं तदाऽध्वर्यो इत्याह्वानं कुर्यात् ।

हो होतरितीतरः ।

इतरोऽध्वर्युर्हो होतरिति प्रत्याह्वानं करोति ।

आऽयं गौः पृश्निरक्रमीदित्युपांशु तिस्रः पराचीः

शस्त्वा व्याख्यास्वरेण चतुर्होतृन्व्याचक्षीत ।

तिस्र इतिवचनं स्तुत्याधारत्वे सत्यप्यासां स्तोत्रियधर्मनिवृत्त्यर्थम् । तेनाध्वर्यो
इत्ययमाहावः शस्त्राङ्गमेव भवति न स्तोत्रियाङ्गम् । अतः शस्त्रस्य मध्यमस्वरत्वादध्वर्यो
इत्यपि मध्यमस्वरो भवति नोपांशुस्वरः । पराचीरित्यभ्यासनिवृत्त्यर्थम् । व्याख्यास्वरो
नाम मध्यमस्वरः । चतुर्होतार इति 'तेषां चित्तिः स्रक्' इत्येवमादेः 'मन उपवक्ता'
इत्येवमन्तस्य मन्त्रस्य नाम, तं व्याचक्षीत वाक्ये वाक्येऽवसाय ब्रूयादित्यर्थः ।

देवा वा अध्वर्योः प्रजापतिगृहपतयः सत्रमासत ।

एवं चतुर्होतृसंज्ञस्य मन्त्रस्योत्पत्तिवाक्यमिदमुक्त्वा चतुर्होतृन्व्याचक्षीत ।

ॐ होतस्तथा होतरित्यध्वर्युः प्रति-

गृणात्यवसितेऽवसिते दशसु पदेषु ।

ओं होतस्तथा होतरित्येती प्रतिगरी तेषां चित्तिरित्यादिषु दशसु पदेषु भवतः ।
तत्र पूर्वेषु पञ्चसु पूर्वो भवति, उत्तरेषुत्तर इति विभागोऽर्थाल्लभ्यते । दशसु पदेष्विति-
वचनादशस्वेव पदेषु चतुर्होतृसंज्ञेर्चेतौ प्रतिगरी भवतः, न प्रतिपत्तिवाक्ये न ग्रहसंज्ञे च
मन्त्र इति । उत्तरयोस्तनुवलोद्ययोरुपवर्जनवचनादेव प्रतिगराभावः । अत्राऽऽह्वयो यस्तत्र
हो होतरिति प्रतिगरः । सार्पराक्षीनां संसतिचोदितत्वात्प्राकृतावेव प्रतिगरी तावुपांशु
कर्तव्यौ । उत्तमेऽर्धेचै यः प्रणवस्तेनार्वासानमर्थोत्वल्प्यते । उत्तरस्यानृत्वादपदसप्तमात्रा-
तत्वाच्च । तेनासौ त्रिमात्र एव भवति । प्रणवान्तश्च तत्र प्रतिगरः ।

१ च. "शास्त्रुति" । २ प. च. "नं सुत्या" । ऊ. झ. "नं सुत्या" । ३ च. "पवजन" ।
४ क. "कथेनावासा" । ५ प. च. "यातिम्यते" ।

तेषां चित्तिः सुगासीश्त् । चित्तमाज्यमासीश्त् । वाग्वेदि-
रासीश्त् । आधीतं बर्हिंरासीश्त् । केतो अग्निरासीश्त् ।
विज्ञातमग्नीदासीश्त् । प्राणो हविरासीश्त् । सामाध्वर्यु-
रासीश्त् । वाचस्पतिर्होताऽऽसीश्त् । मन उपवक्ताऽऽसीश्त् ।

अयं चतुर्होत्रारूपः ।

ते वा एतं ग्रहमगृह्णत । वाचस्पते विधे नामन् । विधेम
ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं नाम्ना द्यां गच्छ । यां देवाः
प्रजापतिगृहपतय ऋद्धिमराध्नुवंस्तामृद्धिं रात्स्याम इति ।

‘ ते वा एतम् ’ इत्यादिः ‘ तामृद्धिं रात्स्यामः ’ इत्यन्तो ग्रहसंज्ञो मन्त्रः ।

अपमजत्यध्वर्युः ।

अस्मिन्नवसरेऽध्वर्युरपमच्छति ।

अथ प्रजापतेस्तनूरितर उपांश्चनुद्ववति ।

ग्रहमन्त्रस्य मध्यमस्वर एव प्रकृतत्वात् । अथानन्तरं प्रजापतेस्तनूरितरो होताऽनुद्व-
वत्युपांशु । प्रजापतेस्तनूरिति मन्त्रसंज्ञा ।

ब्रह्मोद्यं च ।

ब्रह्मोद्यं चोपांश्चेवानुद्ववति ।

अन्नादा चान्नपत्नी च मद्रा च कल्याणी चानि-
लया चापमया चानात्ता चानाध्या चानाधृष्या
चाप्रतिधृष्या चापूर्वा चाभ्रातृष्या चेति तन्वः ।

एते तनुसंज्ञका मन्त्राः ।

अग्निर्गृहपतिरिति हैक आहुः सोऽस्य लोकस्य गृह-
पतिर्वायुर्गृहपतिरिति हैक आहुः सोऽन्तरिक्षलोकस्य
गृहपतिरसौ वै गृहपतिर्पोऽसौ तपत्येष पतिर्क-
तवो गृहाः । येषां वै गृहपतिं देवं विद्वान्गृहपति-
र्भवति राप्नोति स गृहपती राध्नुवन्ति ते यजमानाः ।
येषां वा अपहतपाप्मानं देवं विद्वान्गृहपतिर्भवत्यथ स
गृहपतिः पाप्मानं हतेऽप ते यजमानाः पाप्मानं म्रते ।

मल्लोपसंज्ञका मन्त्राः ।

अध्वर्यो अरात्स्मेत्युच्चैः ।

एतत्प्रियवाक्यं तदुच्चैर्वक्तव्यम् ।

एषा याज्या ।

यदेतत्प्रियवाक्यं तदेवमेवावस्थितं याज्या भवति ।

एष वषट्कारः ।

एवं वषट्कारश्चाऽऽगूश्च न कर्तव्या ।

नानुवषट्करोत्युक्तं वषट्कारानुमन्त्रणम् ।

तदिह कर्तव्यमिति शेषः ।

अरात्स्म होतरित्यध्वर्युः प्रत्याह ।

एतदुक्तं भवति दशममहः परिसमाप्तम्, अतो वयमरात्स्म । अध्वर्यो समूह्या वयमि-
त्यर्थः । होत्रैवमुक्तोऽध्वर्युरपि तमेवार्थमनुमोदते सत्यमेवमरात्स्म होतरिति ।

मनसाऽध्वर्युर्ग्रहं गृहीत्वा मनसा भक्षमाहुरति ।

मनसा क्रियमाणमन्वेन न शक्यते ज्ञातुमिति संविज्ञानार्थमिदमुच्यते ।

मानसेषु मक्षेषु मनसोपह्वानमक्षणे ।

अध्वर्युर्गैवं कृते स्वयमप्येवं करोति । अध्वर्युर्ग्रहणादन्ये प्रतिप्रस्थात्रादयोऽपि भक्षान-
रेण कुर्वन्ति । तेष्वेवोपह्वयाचनं भवतीति ज्ञायते ।

मनसाऽऽत्मानमाप्पाद्यौदुम्बरीं समन्वारम्भ्य घातं

यच्छन्त्या नक्षत्रदर्शनात्तन्त्रानधरान्पाणींश्चिकीर्षेरन् ।

तत्रौदुम्बर्यान्वारम्भणे पाणीनधरां कर्तुं नेच्छेयुः । औदुम्बर्या अग्रप्रदेशे समन्वारमेर-
नित्यर्थः ।

दृश्यमानेष्वध्वर्युमुखाः समन्वारब्धाः सर्पन्त्याती-

र्थदेशाद्युच्यन्तमिन्द्रा पर्वता पुरोयुधेति जपन्तः ।

दृश्यमानेषु नक्षत्रेष्वध्वर्युप्रधानाः परस्परं समन्वारब्धाः सर्पन्त्या तीर्थदेशप्राप्तेः 'युव-
न्तमिन्द्रा पर्वता' इत्येतामृचं सकृत्सर्वे जपन्तः ।

अध्वर्युपथेनेत्येके ।

अयं सर्पणस्य मार्गविधिः । अध्वर्युपथो नाम हविर्षोनाग्नीध्रीयथोमेव्यं तेन वा
प्रसर्पन्ति ।

दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽक्षेणेत्येके ।

असस्याधस्ताच्चक्रयोर्मध्येनेत्यर्थः । एक इति द्विरुक्तेः प्रयोजनस्य सर्पणस्य मार्गान्तरमप्यस्तीति प्रदर्शनार्थम् ।

प्राप्य वरान्वृत्वा वाचं विसृजन्ते यदिहोनमकर्म
यदत्परीरिचाम प्रजापतिं तत्पितरमप्येत्येति ।

तीर्थदेशं प्राप्य तत्राभिमतान्वरान्कामानित्यर्थः । वृत्वा प्रार्थयित्वा । ततो वाचं विसृजन्ते 'यदिहोनम' इत्यनेन मन्त्रेण । अस्यायमर्थः—अस्मिन्नहनि कर्मप्यूनमतिरिक्तं वा कृतवन्तो वयं तत्सर्वं प्रजापतिं पितरं पालयितारं गच्छत्विति ।

अथ वाचं निहवन्ते वागैतु वागुपैतु वागुपमैतु वागिति ।

निहवन्ते नमस्तुयुरित्यर्थः । अस्माभिविसृष्टा न गच्छतु, अस्मानेव पुनः प्रविशत्वित्यर्थः ।

उत्करदेशे सुब्रह्मण्यां त्रिराहूय वाचं विसृजन्ते ।

ततः सर्वे होत्रादय उत्करदेशे स्थित्वा सुब्रह्मण्योमिति त्रिराहूय वाचं विसृजन्ते ।

नित्यस्त्विह वाग्विसर्गः ।

यदुक्तो वाग्विसर्गमन्त्रो भूर्भुवःस्वरिति तेनात्र वाग्विसर्गः कर्तव्यः ।

एतावत्सात्रं होतृकर्मान्यत्र महाव्रतात् ।

एतावदित्येतत्परिमाणमित्यर्थः । सत्रे भवं सात्रम् । होतृशब्देन होता तत्पुरुषाश्चोच्यन्ते । तेषां कर्म होतृकर्म । प्रथमं तावच्चतुःसंस्थो ऽव्योतिष्टोम उक्तः, ततः सत्राणामित्यधिकृत्य चतुर्विंशदीन्यविवाक्यपर्यन्तान्यहान्युक्तानि । महाव्रतं चान्यत्र वक्ष्यते । यदत्र सत्राणामित्यधिकृत्य त्रयोविंशतिरहान्युक्तानि साङ्गोपाङ्गानि तस्य सर्वस्य सत्राङ्गत्वज्ञापनार्थमित्येतावत्सात्रं होतृकर्मेत्युपसंहरति । एतावदेव सात्रं होतृकर्म न शास्त्रान्तरमेवेक्षणीयम् । नापि सत्रेषु पुनः प्रकृत्यतिदेशोऽपेक्षणीय इति । अत्र होतृकर्मेति विशेषणं ब्रह्मणो ब्रह्मपुरुषाणां शास्त्रान्तरोक्तमस्ति चेत्तदपि कर्तव्यमित्यर्थम् । सत्राणामित्यधिकृत्य त्रयोविंशतिमेवाहान्युक्त्वा महाव्रतमनुवर्त्तव्येतावत्सात्रं होतृकर्मेत्युक्ते महाव्रतस्यासात्रत्वप्रसङ्गः स्यात्, तन्निराकैरणार्थमन्यत्र महाव्रतादित्युक्तम् अतो महाव्रतमपि सात्रमेवेत्युक्तं भवति ।

तदेवाऽभियज्ञगाथा गीयते । अतिरात्रश्चतुर्विंशं पठहावमि-
जित्स्वराः । विषुवान्विष्वजिञ्चैव च्छन्दोमा दशमव्रतम् ।

होप्यन्धमेण पार्वणवत्तिलमिश्रं स्थालीपाकं नम्रयो देवताम्पस्तूर्णा निर्वपिप्रोक्षणे कृत्वा ;
श्रपयेत्, तत आचार्याय वेदयोत विज्ञापयतीत्यर्थः ।

विदिते व्रतसंशयान्पृष्ट्वा लघुमात्राच्चेदापत्कारि-
ताः स्युरन्वारब्धे जुहुयादग्नावग्निश्चरति प्रवि-
ष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः । तस्मै
जुहोमि हविषा घृतेन मा देवानां मोमुहद्-
मागधेयं मो अस्माकं मोमुहद्मागधेयं स्वाहा
या तिरश्ची निषद्यतेऽहं विधरणी, इति । तां
त्वा घृतस्य धारया यजे संराधनीमहं स्वाहा ।
यस्मै त्वा कामकामाय वयं सम्राड्यजामहे ।
तमस्मभ्यं कामं दत्त्वाऽथेदं त्वं शृतं पिब
स्वाहा । अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं
मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं शत्रून्-
यतु जर्ह्याणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ
स्वाहा । असूयन्त्यै चानुमत्यै च स्वाहा ।
प्रदाषे हस्वाहा । व्याहृतिभिश्च पृथक् ।

विदिते श्रुतः स्थालीपाक इत्यवगते व्रतसंशयान्नज्ञापराधान्पृच्छेत् । ते यदि पृष्ट्वा
लघुमात्रात्कारणात्प्रवृत्तिनिमित्तादापत्कारिताश्चेदग्नावग्निरित्यादिभिर्जुह्यान् प्रायश्चित्तान्तरं
कर्तव्यम् [* लघुमात्राश्चेदिति पाठे लघुमात्राश्चेद्वदन्ति व्रतापराधा इत्यर्थः । अथ चेत्काम-
कृतां महान्तश्च व्रतापराधा] गुरुप्रमाणकं प्रवृत्तिकारणं बुद्धिपूर्वं वा करोत्यपराधास्तत्तदनुकूलं
प्रायश्चित्तं कारयित्वा पुनर्व्रतमादिश्य ततः संवत्सरे पूर्ण एवं श्रापयेत् । विदित इति वचनं
श्रुतः स्थालीपाक इति विदित एव व्रतसंशयप्रश्नप्रवृत्त्यर्थम् । अन्वारब्धे ब्रह्मचारिण्याचार्यो
सुहुयादग्नावग्निरित्येवमादिभिर्नैव पठितैर्मन्त्रैर्व्याहृतिभिश्च । पृथगिति समस्तव्याहृतिनि-
वृत्त्यर्थम् ।

हुत्वाऽऽहृतं स्थालीपाकं सर्वमशानेति ।

हुत्वेति वचनमेतैर्मन्त्रैर्हुत्वा स्विष्टकृतेऽवदाय तमहुत्वैव निधाय व्याहृतिप्रेषितव्यमित्येव-
मर्थम् । एतं स्थालीपाकं सर्वमशानेत्यत्र संप्रेषः । ततश्चैरुशेषं ब्रह्मचारी सर्वमशनीयात् ।

* धनुर्विज्ञान्तर्गतो ग्रन्थो य. पुस्तकस्थः ।

मुक्तवन्तमपामञ्जलिपूर्णमादित्यमुपस्थापयेत्त्वं

घतानां व्रतपतिरासि व्रतं चरिष्यामि तच्छु-

केयं तेन शकेयं तेन राध्यासमिति ।

मुक्तवन्तमिति वचनं न केवलमशने संप्रैष एवाशनमपि कर्तव्यमेवेत्येवमर्थम् ।

उपस्थापयेदित्युपतिष्ठस्वाऽऽदित्यमिति घृथादित्येवमर्थम् । ततो ब्रह्मचार्यद्विः पूर्णाञ्जलिनाऽऽदित्यं मन्त्रेणोपातिष्ठेत् ।

समाप्य संमील्य वाचं यच्छेत्कालमभिसमी-

क्षमाणो यदा समयिष्यादाचार्येण ।

समाप्यवचनमुपस्थानमन्त्रं समाप्यानन्तरं संमील्य वाचं यच्छेत् कालविक्षेपं कुर्यादित्येवमर्थम् । वाग्यमनं कुर्वन्त्यस्मिन्काल आचार्येण* सह समवायो भवेत्सं काले मनसा ध्यायन्वाग्यमनं कुर्यात् ।

अयं स काल इत्याह—

एकरात्रमध्यायोपैषादनात् ।

एकरात्रं कालमेवाऽऽसित्वाऽनन्तरं दिवस आचार्येण सह समवाये गमिष्यामीति ध्यायेत् । कुतः । अध्यायोपैषादनात् । अध्यायः स्वाध्यायो महानात्रीमन्त्र इत्यर्थः । तस्योपैषादनात् । उपैषादनमन्यमुपेत्य तस्याध्ययनस्य वादनं शिष्यमुपादायाध्यापनमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—य एकरात्राध्ययनेन महानात्रीरभ्येतुं शक्नोति स एकरात्रं ध्यायन्वाग्यमनं कुर्यादिति ।

त्रिरात्रं वा नित्याध्यायेन ।

त्रिरात्रं त्रिविधासीत् यो नित्याध्यायेनाभ्येतुं शक्नोति स त्रिरात्रमेवाऽऽसित्वा चतुर्थेऽहन्यचार्येण समवायं गच्छेदित्यर्थः ।

तमेव कालमभिसमीक्षमाण आचार्योऽहतेन

वाससा त्रिःप्रदक्षिणं शिरः समुखं घट-

यित्वाऽऽहृतं कालमेवंमृतोऽऽदपन्मवेति ।

तमेव कालं प्रतिपद्यमान आचार्यो यः कालो ब्रह्मचारिणा संकल्पित इत्यर्थः । अह-

* ग. सह संवासः ।

१ घ. लिम्ब्रेणाऽऽदित्यमुप° । २ च. 'पवाद्' । ३ घ. छ. च. झ. 'पवाद्' । ४ घ. छ. च. झ. 'पवाद्' । ५ घ. छ. च. झ. 'पवाद्' । ६ ग. घ. छ. च. झ. 'ति । अध्ययनमध्यायः, नित्यमध्यायः, नित्यं संततमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यो बह्वभित्वाहोभिरभ्येतुं शक्नोति स ।

तेनानिवासितेन धौतेन वाससाः ब्रह्मचारिणः शिरो मुखेन सहितं त्रिःप्रदक्षिणं वेष्टयित्वा यथा न तद्वासः पतेत्तपोपायं कृत्वा ब्रूयादाचार्यः । एतं कालमिति संकल्पितप्रदर्शनार्थ-
त्वादिकरात्रं कालमेवभूतोऽस्वपन्मवेति त्रिरात्रं कालमिति वा ।

तं कालमस्वपन्नासीत ।

यः संकल्पितः कालस्तस्मिन्काले सर्वदाऽस्वपन्मवेद्ब्रह्मचारी ततो गुरुः स्वपृच्छादि-
होमशेषं समापयेत् ।

अनुवक्ष्यमाणेऽपराजितायां दिश्यग्निं प्रति-

ष्ठाप्यासिमुदकमण्डलुमश्मानमित्युत्तरतोऽग्नेः

कृत्वा वत्सतरीं प्रत्यगुदगसंश्रवणे बद्ध्वा ।

आचार्याय वेदयतिर्निःशेषः । द्वितीये चतुर्थे वा दिवसे प्राप्त आचार्योऽनुवक्ष्यति ।
तस्मिन्ननुवक्ष्यमाणे सत्यपराजितायां दिशि बहिर्यामाच्छ्रुचौ देश उल्लेखनादि कृत्वाऽग्निं
प्रतिष्ठाप्य तस्योत्तरतोऽस्यादीक्षिष्याय तस्यैव च प्रत्यगुदगयो देशस्तस्मिन्वत्सतरीं बध्नाति ।
यथाऽग्निसमीप उच्यमानः शब्दो वत्सतरी न सम्यक्श्रूयते तथा बध्नीयात् । एतावत्स्वप-
न्नब्रह्मचारिणः स्वमृतः कश्चित्करोति । एतावति कृत आचार्याय वेदयति ।

पश्चाद्ग्रेत्राचार्यस्तृणेषूपविशेदपराजितां दिशमभिसमीक्षमाणः ।

एवं प्राग्ग्रेषु तृणेषूपविशेत् ।

ब्रह्मचारी लेपान्परिमृज्य प्रदक्षिणमाग्निमा-

चार्यं च कृत्वोपसंगृह्य पश्चाद्धार्यस्योपविशे-

त्तृणेष्वेव प्रत्यग्दक्षिणाभिसमीक्षमाणः ।

मुखगतोल्लिपान्शरीरगतांश्च शोषयित्वाऽग्निमाचार्यं च प्रदक्षिणं कृत्वाऽऽचार्यं विक्षि-
प्युपसंगृह्य पश्चाद्धार्यस्योपविशेत्तृणेष्वेव प्राग्ग्रेषु प्रत्यग्दक्षिणां दिशमभिसमीक्षमाणः ।

पृष्ठे च पृष्ठं संधाय ब्रूयान्मनसा महानाग्नीर्भो ३ अनुब्रूहीति ।

एतं नाम शरीरस्य बहिः प्रदेशः । ब्रह्मचारी स्वपृष्ठदेशेनाऽऽचार्यस्य पृष्ठदेशं संनि-
धायाऽऽसित्वा मनसैव ब्रूयान्महानाग्नीर्भो अनुब्रूहीति ।

पुनः पृष्ठ्याऽनुक्रोशिने संमील्येवानुब्रूयात्सपुरीषपदास्त्रिः ।

अस्मिन्नपि काले मतसंशयान्पृष्ट्वा पूर्ववच्च ब्रूयात्स्वयमपि संमील्येव ताः पुनर्नवर्चः,
नव पुरीषपदानि ताः सर्वाश्चिरानुब्रूयात् । [* 'विदा मघवन्' इत्याद्या नवर्चः ।
'पवाशेवैवाहि' इत्यादीनि नव पुरीषपदानि वा त्रिर्व्यात् ।]

• अनुविद्वान्तर्गतोऽयं ब्रह्मणे सुस्तुतव्य एव ।

अनूच्योन्मुच्योष्णीपमादित्यमीक्षयेन्मित्रस्य त्वा
चक्षुषा प्रतीक्षे मित्रस्य त्वा चक्षुषा समीक्षे ।

इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । सर्वत्र णिच्प्रत्यययोगे ' आदित्यमुपतिष्ठस्व ' ' आदित्यमीक्षस्व ' ' पिण्डमशान ' इत्येवमादिसंभेदं ब्रूयात् ।

मित्रस्य वश्चक्षुषाऽनुवीक्ष इति दिशः संमाराः । पुनरादित्यं मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामि योऽस्मान्द्वेष्टि थं च वयं द्विष्मस्तं चक्षुषोर्हन्तुर्भच्छत्विति । भूमिमुपस्पृशेदग्र इळा नम इळा नम कपिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो नमो धो अस्तु देवेभ्यः शिवानः शंतमा भव सुसृळीका सरस्वति । मा ते व्योम संहशि । मद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी मघतामथोभिः स्तुपे जनें सुव्रतं नष्ट्यर्षाभिः कथा नश्चित्र आमुषदिति तिस्रः स्योना पृथिवि भवेति । समाप्य समानं संमारवर्जम् ।

यदिदं महानाम्न्यध्ययनमुक्तं तत्समाप्योत्तरयोरपि महाव्रतोपनिषदाख्ययोर्व्रतमनुयुज्यै श्रवणान्तं महानास्त्रीम्रतेन समानरूपं कर्तव्यम् । अयमेव तपोर्विशेषः पूर्वस्मात् । संमारवर्जमिति । संमारो नाम ' श्रोष्यन्बहिर्गमात् ' इत्याख्य ' पुनरादित्यं मित्रस्य त्वा चक्षुषा ' इत्येवमन्तं वर्णयित्वेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—महाव्रतोपनिषदाख्ययोर्व्रतमनुयुज्यै श्रवणान्तं संवत्सरादूर्ध्वमुदगयने पूर्वपक्षे ग्रामाद्वहिर्गत्वा श्रवणमेव कर्तव्यं मान्यद्वोषादीनि ।

एष द्वयोः स्वाध्यायधर्मः ।

एष एव महाव्रतोपनिषदोर्वेदमागयोरध्ययनविधिः । यो महानास्त्रीनामभ्ययनविधिरुक्तो व्रतमनुयुज्य संवत्सरावर्तं चारयित्वोदगयने पूर्वपक्षे ग्रामाद्वहिर्गत्वाऽऽचार्यसंज्ञाशास्त्रिः श्रुत्वाऽनुप्रवचनीयं कृत्वा ततोऽध्ययनं [*कर्तव्यमिति । एतदनयोरप्यध्ययने] संपादनीयमित्यर्थः ।

आचार्यवदेकः ।

अयमपि विशेषो महाव्रतोपनिषदोरध्ययने भवति । यद्येकोऽधीयीत । यथाऽऽचार्योऽनराजितां दिशमभिसमीक्षमाणो, ब्रूयादेवमेकथेच्छिष्यस्तामेव दिशमभिसुखोऽधीयीत । यदि

* धनुर्विद्वान्तर्गतोऽयं ग्रन्थो च. च. पुस्तकस्थः ।

द्वौ बहवो वा तदा नायं नियम आदरणीयः । अत एव ज्ञायते—एको द्वौ बहवो वाऽ-
धीयीरन्निति । अध्ययन एवायं नियमः श्रावणे त्वेक एव । ब्रजदेशनादेरनुप्रवचनीयान्त-
संस्कारस्य तन्त्रसिद्धौ प्रमाणमावात् ।

फाल्गुनाद्याश्रवणाया अनधीतपूर्वाणामध्यायः ।

एष महानाम्न्यादीनामध्ययनकाल उच्यते । श्रवणमात्रमेवं कृत्वा पूर्वमनधीतवन्तो ये
तेषामयं कालः । फाल्गुनमासमारभ्य श्रावण्याः पौर्णिमास्था यः कालः स तेषा-
मध्ययनकालः ।

तैष्याद्यधीतपूर्वाणामधीतपूर्वाणाम् ॥ १४ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रोत्तरपटके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

येऽधीतपूर्वास्तेऽस्मिन्कालेऽधीयीरन् । श्रावणी पौर्णिमासी परावधितिषी पौर्णिमासी
पूर्वावधिर्धस्य कालस्य स काल इति । अस्यासौऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ १४ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायामष्टमोऽध्यायः ।

अथ ३० तृतीयोऽध्यायः ।

उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः ।

उक्तो ज्योतिष्टोम एकाहाहीनसत्राणां प्रकृतिभूतः । उक्तानि पञ्चविंशतिरहानि सान्नि-
काणि । एतेभ्य एव सान्निभ्योऽहोभ्योऽहीनैकाहा व्याख्यायन्त इत्युक्तम् । इदानीं
तानैकाहाहीनान्वक्तुकामेनाऽऽचार्येणाक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहा इत्युक्तम् । तस्यावमर्थः—
उक्ता प्रकृतिर्वेषां त इम उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः । प्रकृतिः प्रकारो न रूपान्तरमित्यन-
र्थान्तरम् । ज्योतिष्टोमो हि सर्वेषामैकाहाहीनसत्राणां कृतिरिति प्रसिद्धम् । तदतिदि-
ष्टानि च सान्निकाणि चतुर्विंशतिरहान्यहीनैकाहानां प्रकृतिस्त्वेनेष्यन्ते । तदेतदुभयमास्मि-
न्सूत्रे प्रकृतिशब्देन गृह्यते । एतदुक्तं भवति—इत उत्तरं द्वयोरध्याययोरेकाहाहीना
वक्ष्यन्ते । ते च ज्योतिष्टोमसंख्याः सान्निकाहः संख्याश्चेति ॥ एतत्सूत्रप्रयोजनं वक्ष्यमा-
णानां संज्ञाकरणं तेषां चोभयप्रकृतित्वकथनं चेति । अहीनशब्दस्य पूर्वनिर्वातः पूर्वेण पदेन
संपौ मित्यमाणे प्रत्येकलाभादशरत्नार्थः ।

सिद्धैरहोभिरह्यायतिदेशः ।

एकाहाहीना वक्ष्यन्त इत्युक्तं ते चोभयप्रकृतय इत्युक्तम् । तत्रानेन सूत्रेण सान्निप्रकृ-
तीनां लक्षणमुच्यते । एकाहाहीनेषु येषामहं प्राक्सिद्धैरहोभिरतिदेशोऽस्ति तानि सान्निकाहः—

प्रकृतीनीति । अहोभिरहामतिदेश इत्येषमुक्तेऽपि प्राक्सिद्धेरेवाहोभिः सात्रिकैरतिदेश इति गम्यत एव किमर्थं सिद्धैरित्युच्यते । तस्येदं प्रयोजनम् । यत्र वक्ष्यमाणं कर्म प्राक्सिद्धाहर्नामनामितया वक्ष्यतेऽनेनेदमित्यतिदेशवचनं नास्ति तत्रापि तन्नामनामितयैव तत्प्रकृतित्वज्ञापनार्थम् । तेनैवं सूत्रार्थः—अत्र वक्ष्यमाणानामह्नां विधानावस्थायामेव प्राक्सिद्धैरहोभिर्ग्रहणं क्रियते, तन्नामनामितया सिध्यत्युत्तरकालं वा । यत्रातिदेशवचनमस्यनेनेदमिति तत्रोभयत्र तान्येव प्रकृतिरिति सूत्रार्थः । अहामिति वचनं सुत्यानामेवायमतिदेशो न दीक्षोपसदाभित्येवमर्थम् । तेनैव दीक्षोपसदः स्वकीया एव नियमेन भवन्तीति सिद्धम् ।

अनतिदेशो त्वेकाहो ज्योतिष्टोमो द्वाद-

शशतदक्षिणस्तेन शस्यमेकाहानाम् ।

तत्रैकाहो ज्योतिष्टोमो द्वादशशतदक्षिण इत्येतावता प्रागुक्तस्य चतुःसंस्थस्य सोमयागस्यानुवादं कुर्वन्नप्राप्तानामनाम्नामिह संबन्धं दक्षिणाविशेषसंबन्धं च विदधाति सूत्रस्योत्तरेण भागेन । एकाहानां मध्ये ये सात्रिकैरहोभिर्नातिदिश्यन्ते तेप्वेकाहेष्वेवंविशिष्टेन ज्योतिष्टोमेनातिदेशो विधीयते । अनतिदेश इति वचनमेकाहेषु येषु यावन्तोऽतिदेशविशयस्तेष्वहःस्वेवास्य विधेः प्राप्तिप्रदर्शनार्थम् । तेनानिरुक्तादिष्वपि ज्योतिष्टोमप्राप्तेरपवाद एव चतुर्विंशदीनामवयवातिदेश इति सिद्धम् । तुशब्दो विशेषविध्यर्थः । एकाहेष्वयं विशेषो भवति ज्योतिष्टोमप्राप्त्यपवादः सात्रिकातिदेश इति । शस्यग्रहणं वचनान्तरानयो* दितधर्मप्रदर्शनार्थम् । तेन दीक्षोपसद एकाहिका एव भवन्ति नै ज्योतिष्टोमिका इति सिद्धम् ।

गोआयुषी विपरीते द्वाहानाम् ।

अनतिदेश इति वर्तते । येषां द्वाहानामतिदेशो नास्ति तेषां गोआयुषी विपरीतेष्वस्यस्ते प्रकृतिर्वेदितव्ये । अनतिदेशवचनमहीनव्यहनिवृत्त्यर्थम् । तत्र तत्राह्नां संख्याः संख्याताः । 'पडहान्ता अभिप्लवात्' इत्यतिदेशवचनमास्ति । तेनैकाहव्यह्ना वरुणप्रवासस्थाने व्यहः, द्वयोर्मासयोर्गुण्टिव्यह इत्युदाहरणम् । बहुवचनमस्मात्तद्व्यहप्रदर्शनार्थम् ।

उग्रहाणां पृष्ठचञ्चहः पूर्वाऽभिप्लवञ्चहो वा ।

पूर्व इति शेषः । अनाप्यनतिदेश इति वर्तते । अनतिदेश इति वचनस्य बहुवचनस्य च पूर्ववदेव प्रयोजनम् ।

* क. निरस्तधर्म ।

एवंप्रायाश्च दक्षिणा अर्वागतिरात्रेभ्यः ।

एवंप्राया इति द्वादशशतप्राया इति गम्यते प्रकृतत्वात् । अस्मिन्नेव प्रकरणेऽतिरात्र-
पचनेन ज्योतिरादयोऽतिरात्रा गृह्यन्ते बहुवचननिर्देशात् । तेनायमर्थः—ज्योतिरादिभ्योऽ-
तिरात्रेभ्योऽर्वाग एकाहा अहस्तेरेणातिदिष्टा अनतिदिष्टाश्च ते सर्वे द्वादशशत-
दक्षिणा वेदितव्याः । प्रायवचनम् 'अन्वहं पञ्चाशच्छो दक्षिणाः सोमवमसो दक्षि-
णा' इत्येवमाद्योदिभिर्विशेषविहितामिरसमुच्चयार्थम् ।

साहस्रास्त्वतिरात्राः ।

तुशब्दोऽर्वागपि ज्योतिरादिभ्यो योऽतिरात्रस्तस्यापि सहस्रदक्षिणत्वप्रापणार्थः ।

द्याहारूपहाश्च ।

अर्वागतिरात्रेभ्य इत्यनेनानातिदेश इत्यस्य निवृत्तत्वादस्मिन्सूत्रेऽहीनैकाह्याहारूपहाश्च
सहस्रदक्षिणा वेदितव्याः । अत एवोत्तरसूत्रेऽहीनग्रहणं कृतम् ।

ये भूयांसरूपहादहीनाः सहस्रं तेषां

उपहे प्रसंख्यायान्वहं ततः सहस्राणि ।

उपहाद्भूयांसो येऽहीनाश्चतुरहादयस्तेषु दक्षिणापरिमाणज्ञानमनेनोपायेन क्रियते ।
आदित्यउपहे सहस्रमिति कृत्वा ततः परतो यावन्त्यहानि तेषु प्रत्यहं सहस्रमिति कृत्वा
चतुरहे सहस्रद्वयं पञ्चाहे सहस्रत्रितयं षडहे सहस्रचतुष्टयमित्येवं परिमाणकल्पितः ।

समावस्वेव दक्षिणा नयेयुः ।

समावदिति । सममित्यर्थः । दक्षिणापरिमाणज्ञानोपाय उक्तस्तासां नयनेऽयं विशेषः ।
यस्मिन्नहीने यावत्तो दक्षिणाः प्राप्तास्ताः समं विभज्यैकैकं विभागमहन्यहनि दद्यात् ।

अतिरिक्तास्तुत्तमेऽधिकाः ।

एवं संविभागे क्रियमाणे या अतिरिच्यन्ते ता उत्तमेऽहनि दातव्याः । अधिका इति-
वचनात्स्वभागलब्धानिः सह दातव्या इति गम्यते ।

अतिदिष्टानां स्तोमपृष्ठसंस्थान्यत्वादनन्यभावः ।

यान्यहानि स्तोमपृष्ठसंस्थाभिः संवद्धान्येवोत्पत्तिभूमाद्युत्पन्नानि - ताणि यदि कदाचि-
दतिदिष्टानि तेषु चातिदिष्टेषु उद्देश्यगणशादध्ययुवशाद्वा स्तोमादीनामन्यत्वं यदि स्यात्-
याऽप्यस्याकं तान्येवाहानीति कृत्वा शास्यकल्पनं भवतीत्यर्थः । वेदे क्षेयोत्पत्तिभूमाद्युत्प-
त्तानीत्यर्थः ।

नित्या नैमित्तिका विकाराः ।

स्तोमादीनामन्यस्वेऽप्यहामन्यत्वं नास्तीत्युक्तं तथाऽपि स्तोमादिनिमित्ता ये नैमित्तिका विकारास्ते नित्यास्तेष्वप्यहः कर्तव्या इत्यर्थः ।

माध्यंदिने तु होतुर्निष्केवल्ये स्तोमकारितं शस्यम् ।

माध्यंदिने सवने होतुरयं विशेषो भवति । निष्केवल्यस्तोमकारितमेव शस्यं भवति निष्केवल्यमरुत्वतीययोः । तैश्च पूर्वोक्तम् । 'यावः यो यावत्यः कुशानां नवतो दशतो वा' इत्यनेन न्यायेन सूक्तावापः सूक्ताद्वारो वा कर्तव्य इत्यर्थः । निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्मध्यंदिनशब्देनैव ग्रहणे सिद्धेऽपि सवनवाचिनो माध्यंदिनशब्दस्य ग्रहणं सोमातिरेक-निमित्तेऽपि शक्ये निष्केवल्यस्तोमकारितशस्यस्य प्राप्नोष्यम् । तत्र त्वृगिमेव निष्केवल्य-स्तोमातिशंसनं स्वस्तोमातिशंसनं च कर्तव्यं न सूक्तेन । यदि स्वस्तोमाधिको निष्केवल्य-स्तोमस्तदा तस्मादप्यतिशंसनं कर्तव्यम् । यदा हीनस्तदा स्वस्मादतिशंसनमिति निष्के-वल्यस्तोमकारितमिति पाठः कर्तव्यो न निष्केवल्ये स्तोमकारितमिति ।

तत्रोपजनस्ताक्ष्यवर्जमग्रे सूक्तानाम् ।

निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निष्केवल्यस्तोमकारितं शस्यमित्युक्तं तत्र स्तोमविवृद्धावुपजन-स्थानमुच्यते । निविद्वानीयानां सूक्तानां पुरस्तादावागो भवतीत्यर्थः । तेषामपि निविद्वानी-यत्वं भवति । निष्केवल्ये तु ताक्ष्यं वर्जयित्वा निविद्वानीयानामेव सूक्तानां पुरस्ताद्भवति । सूक्तानां पुरस्ताद्विधाने क्रियमाणे ताक्ष्यवर्जमिति वचनात्ताक्ष्यस्य बादग्रहणेऽपि सूक्तत्वं गम्यत एव । सूक्तानामिति बहुवचनमविवक्षितम् । यस्मिन्सहनि यस्सूक्तमवगतं तस्मा-त्पुरस्तादित्यर्थः ।

हानौ तत एवोद्धारः ।

स्तोमहानावपि निष्केवल्यमरुत्वतीययोरेकसूक्तत्वे यावत्यो यावत्य इत्यनेन न्यायेन सूक्तानां पूर्वं पूर्वमुद्धरेत् । असत्यपि हानावितिवचनेऽस्त्यार्थस्य सिद्धौ सत्यां हानावितिवचनं निष्केवल्यमरुत्वतीयाम्बामन्यत्रापि स्तोमहानौ सत्यामवगतस्यैव सूक्तस्य पुरस्तादुद्धारो भवतीत्येवमर्थम् ।

• क.—स्तोमप्रमुक्तम् ।

येऽर्वाविब्रवृतः स्तोमाः स्युस्तृचा एव तत्र सूक्तस्थानेषु ।

ये त्रिवृतोऽवगिकस्तोमादयोऽष्टपर्यन्ताः स्तोमास्तेषु क्रियमाणेषु सर्वेषु सवनेषु होतुर्होत्र-
फाणां च सूक्तस्थानेषु सर्वेषु तृचा एव कर्तव्याः । तृचा एवेत्यवधारणमस्य विधेः सर्वार्थ-
स्वाय ।

पथा नित्या निविदोऽभ्युदियात् ॥ १ ॥

‘हानौ तत एवोद्धारः’ इत्यनेन सूत्रेण सूक्तानां पुरस्तादुद्धारो विहितः । तृचा एव
सूक्तस्थानेष्वित्यप्युक्तम् । तेनान्त्यास्तृचा एव गृह्यन्ते इत्येवं श्रौतम् । एवं वचनसामर्थ्या-
दन्त्ये तृचे गृह्यमाणे यथा नित्या निविदो भवेयुस्तथा तमेवान्त्यं तृचमभ्युदियादभ्युपगमये-
दित्यर्थः । नित्यशब्देनात्र स्वरूपनित्यत्वं स्थाननित्यत्वं चोच्यते । स्थानं चात्र ‘एका
तृचेऽर्धा युगमासु’ इत्यादि गृह्यते । एतदुक्तं भवति—हीनस्तोमेषु सूक्तस्थानस्य तृचा-
स्पर्शास्त्वधु भ्रियमाणासु तस्स्थानान्निविदमादायान्त्ये तृचे सवनानुसारेणैकां तृचेऽर्धा युगमा-
स्वित्यनेन विधिना तां निविदं दध्यादिति वचनमन्तरेण निविदां पूर्वोक्तस्थानत्वे सिद्धे
यन्नित्यशब्देन पूर्वोक्तस्थानत्वं विदधाति तज्ज्ञापयति वचनादन्ते स्वस्थानं निविदो न
गृहीतीति । तेन सूक्तमुखीयादर्थे अत्रां वृद्धिहेतवो निविदो न चालयन्ति स्वस्मात्स्थाना-
दिति सिद्धम् ॥ १ ॥

उक्तानि चातुर्मास्यानि ।

उक्तानुकीर्तनं वक्ष्यमाणेषु सोमेषूपक्रमकालप्रभृतिचातुर्मास्यशरीरस्य सर्वस्य पर्वसंबन्ध-
स्यापर्वसंबन्धस्य च प्रापणार्थं संज्ञार्थं च ।

सोमान्वक्ष्यामः पर्वणां स्थाने ।

संज्ञाप्रभृतिचातुर्मास्यशरीरे सर्वस्मिन्प्राप्ते विशेष उच्यते । पर्वणां स्थाने सोमाः
कर्तव्याः ।

अयूपकानेके ।

ये पर्वस्थाने विहिताः सोमास्तानयूपकान्युरहितानेके शास्त्रिन इच्छन्ति । अपर्वसं-
द्ध्ययूपकानेव सोमः कर्तव्यः । यथाऽग्निष्टोम ऐन्द्राग्नस्थान इति ।

परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति ।

अयूपकेषु सोमेषु परिधौ पशुनियोगः कर्तव्यः । तत्र दक्षिणे परिचायुत्तरे वा कर्तव्यो
न मध्यमे, उपमारविरोधात् । तत्र पूर्वोर्ध्वे न कर्तव्याः । एवं ह्यत्र वचनं परिधौ पशुं

मिपुज्जन्तीति, नैत्रं परिधिर्यूपो भवतीति । तेन परिहित एव परिधौ पशुनियोगः कर्तव्यः ।
पशोरनपगमोपायश्च कर्तव्य एव ।

वैश्वदेव्या स्थाने प्रथमं पृष्ठचाहर्जनिष्ठा उग्र
उग्रो जज्ञ इति मध्यंदिन एकाहिका होत्राः
सर्वत्र प्रथमसांपातिकेष्वहःस्वेकाहीभवत्सु ।

एतानि षडहिकानि प्रथमसांपातिकानि 'पृष्ठचाभिष्टव्योः प्रथमे चतुर्थे च स्वरसामसु
च प्रथमं छन्दोमेपु प्रथमम्' इति । एतानि षडहिकान्येकाहेषु यत्र यत्रातिदिश्यन्ते तत्र
सर्वत्र मध्यंदिने सवने होत्रका एकाहिकशस्या भवन्ति । ज्योतिष्टोमिकशस्या इत्यर्थः ।
अस्य प्रयोजनं मैत्रावरुणाच्छावाकयोः 'सद्यो ह ज्ञातः' इत्यस्य 'भूयः' इत्यस्य
चातुर्द्वारः । इतरथा 'एवा त्वामिमामूपु' इत्यनयोः संपातयोः संपातत्वेनास्यैकाहिकत्वेन
च प्राप्ती तद्वैतमन्यं पूर्वस्य स्थान इत्यनेन न्यायेनाहिकयोः पूर्वयोरुद्धार एव स्यात् ।
अतस्तन्निवृत्त्यर्थमैकाहिकवचनम् । मध्यंदिनाधिकारान्मध्यंदिने सवनः एवायं विधिर्भवति
नेतरयोः सवनयोरिति सिद्धम् ।

वैश्वानरपार्जन्ये हविषी अग्नीषोमीयस्य पशोः पशु-
पुरोळाशेऽन्वायातयेयुः प्रातःसवनिकेषु पुरोळा-
शेषु वैश्वदेव्या हवींष्यन्वायातयेयुर्वैश्वदेवः पशुः ।

अस्मिन्नहनि सवनीयः पशुर्वैश्वदेवो भवति ।

बार्हस्पत्याऽनूबन्ध्या ।

अनूबन्ध्या पशुश्च बृहस्पतिदेवस्यो भवति ।

वरुणप्रघासस्थाने व्याहः ।

व्याहचोदनासु गोआयुषी विप्ररीते इत्युक्तम् ।

उत्तरस्याहः प्रातःसवनिकेषु पुरोळा-
शेषु वरुणप्रघासहवींष्यन्वायातयेयुः ।

तयोर्यदुत्तरमहस्तस्थेत्यर्थः ।

मारुतवारुणौ पशु ।

तयोरहोर्यथासंख्येनेमौ पशू सवनीयौ भवतः ।

मैत्रावरुण्यनुबन्ध्या ।

यहानां प्रातस्सुवाकात्पूर्वस्य तन्त्रकाण्डस्य पत्नीसंयानेभ्य उत्तरस्य च तन्त्रेणानुष्ठान-
सिद्धेरेकैव मित्रावरुणदेवत्याऽनुबन्ध्या भवति ।

अग्निष्टोम ऐन्द्राग्रस्थाने ।

योऽयं चातुर्मास्याङ्गभूत ऐन्द्राग्रः पशुर्ह्ययोर्मासयोरैन्द्राग्रः पशुरिति तस्य स्थानेऽग्नि-
ष्टोमः कर्तव्यो न निरुद्धस्थाने तस्याग्र प्रसङ्गमावात् । सर्वाग्निष्टोमचोदनासु प्रकृतिभूतो
ह्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमसंस्थो गृह्यते । अत्र विशेषापावात्सवनीयानुबन्ध्यावपि प्राकृतावेव ।

साकमेधस्थाने इषहोऽतिरात्रान्तः ।

इषहचोदनासु पृष्ठमध्यहः पूर्वोऽभिष्वव्यहो वेत्युक्तम् । स इषहोऽतिरात्रान्तः साक-
मेधस्थाने भवति । यस्य इषहस्यान्त्यमहरतिरात्रं भवति सोऽतिरात्रान्तः । उत्तममहरति-
रात्रसंस्थं भवति । इतरे तु यथाप्राप्तसंस्थे इत्यर्थः ।

द्वितीयस्याहोऽस्तुसवनं पुरोळाशेषु पूर्वैर्हृषीपि ।

अस्य इषहस्य यद्वितीयमहस्तस्मिन्ननुसवनं ये पुरोळाशास्तेषु साकमेधानां यानि
पूर्वैस्तनुसवनं विहितानि हृषीपि तानि यथासंख्यमन्वायातयेयुः ।

तृतीयेऽह्न्युपांश्वन्तर्यामो हुत्वा यौर्ध-

द्वं प्रातःसवनिकेषु क्रैळिनम् ।

अन्वायातयेयुरिति शेषः ।

माध्वदिनेषु माहेन्द्राणि ।

अन्वायातयेयुः ।

अन्तरेण घृतयाज्ये वृक्षिणे मार्जालीये *पिड्या ।

अन्वायातयेयुरित्यनुवर्तत एव । अन्तरेण घृतयाज्ये इति । तयोर्मध्य इत्यर्थः ।

तत्रोपस्थानं यथाऽनतिप्रणीय चरताम् ।

अस्यां पिड्यापामनावृत्त्याऽनतिप्रणीतचर्यायामिवानावृत्त्योपस्थानं भवतीत्यर्थः ।

अनुबन्ध्यायाः पशुपुरोळाश आदित्यमन्वायातयेयुः ।

अन्वायातयेयुरिति पुनर्वचनं सर्वत्रानुवृत्तिप्रदर्शनार्थं न पूर्वैर्वनुवृत्तित्वित्यर्थम् । परि-
संख्यातोऽनुषाद आधायितुं युक्त इति ।

* य.—महात्मन उषसे मार्जालीयोऽस्ति ।

आग्नेयैन्द्राग्नैकादशिनाः पशवः ।

आग्नेयैन्द्राग्नैकादशिनाश्च यथासंख्येनान्वहं सवनीयाः पशवो भवन्ति ।

सौर्याऽनूबन्ध्या ।

अज्ञातुष्टेयाङ्गावसरगतत्वादेकैवानूबन्ध्या ।

अग्निष्टोमः शुनासीरीयायाः स्थाने प्रातःसवनिकेषु

पुरोच्छाशेषु शुनासीरीयाया हवींष्यन्वायातयेयुः ।

अन्वायातयेयुरितीदमपि प्रदर्शनार्थमेव ।

वायव्यः पशुः ।

प्राकृतस्य सवनीयस्यात्र प्राप्तस्य देवतान्तरं विधीयते ।

आश्विन्यनूबन्ध्या ।

इदमपि पूर्वदेव देवतान्तरविधानम् ।

अन्वहं पञ्चाशच्छो दक्षिणाः ॥ २ ॥

ग्रान्येतान्यष्टौ मृत्यान्ग्रहान्यनुक्रान्तानि तेषामेकैकस्मिन्नहनि पञ्चाशत्पञ्चाशद्रूपाः
दक्षिणा दातव्याः ॥ २ ॥

अथ राजसूयाः ।

अपेत्यपमधिकारार्थः । उत्तरत्र ये सोमाः पशव इष्टयश्च ते सर्वे राजसूयसंज्ञा भवन्ति
न केवलं सोमा एवेत्याधिकारप्रयोजनम् । पूर्वत्र सोमा एव चातुर्मास्यसंज्ञा भवन्तीति
तदप्यनेन सिद्धम् ।

पुरस्तात्फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः पवित्रे-

णाग्निष्टोमिनाभ्यारोहणीयेन यजेत ।

या फाल्गुनी पौर्णमासी तस्याः पुरस्तात्पवित्रसंज्ञकेनाग्निष्टोमप्रकृतिकेनाभ्यारोहणप्रयो-
जनेन यष्टव्यम् । अस्यैवान्धारोहणप्रयोजनत्वाद्वाजसूयैनां तदेकदेशभूतानां चातुर्मास्या-
नामारम्भार्थं वैश्वानरपार्जन्याया अत्र निवृत्तिः । पुरस्तादिति वचनात्तस्मिन्शुक्लपक्षेऽ-
पर्वण्येव मृत्यमहर्भवति । तदातुगुण्येन तस्मिन्शुक्लपक्षे दक्षिणपक्षस्य कर्तव्याः ।

पौर्णमास्यां चातुर्मास्यानि प्रयुङ्हे ।

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मास्यानि प्रयुङ्हे, आरभेत । वैश्वदेवं पर्व कर्तव्यमित्यर्थः ।
पवित्रेणैवाभ्यारोहणस्य कृत्तत्वादत्र वैश्वानरपार्जन्या न भवति ।

नित्यानि पर्वाणि ।

यानि वैश्वदेवादीनि^१ पर्वाणि तानि नित्यानि न सोमचातुर्मास्येष्विव परतन्त्राणीत्येव-
मर्थं नित्यग्रहणम् ।

चक्राम्यां नु पर्वान्तरेषु चरन्ति ।

चक्रशब्देन दर्शपूर्णमासावुच्येते । सौर्याचान्द्रमास्याविति केचित् । पर्वान्तरेष्विति ।
पर्वणामन्तराले यान्यहानि तेषु चक्राम्यां यागः कर्तव्य इत्यर्थः ।

अहर्विपर्ययं पक्षविपर्ययं वा ।

पर्वान्तरेषु चक्राम्यां यागे कर्तव्येऽहर्विपर्ययं पक्षविपर्ययं कृत्वा चरेयुः । अहर्विपर्ययो-
नामैवं भवति—एकस्मिन्नहनि पौर्णमास्या अपरस्मिन्नहन्मयावात्स्यया पुनरपि पौर्णमास्या
पुनरप्यमावात्स्ययेति । पक्षविपर्ययो नाम कृष्णपक्षे पौर्णमास्या शुक्लपक्षेऽमावात्स्यया
पुनरप्येवम् ।

संवत्सरान्ते समानपक्षेऽभिषेचनीयदशपेधौ ।

संवत्सरान्त इति । संवत्सरस्य परस्तादित्यर्थः । एवं चातुर्मास्यैः संवत्सरे परिसमाप्य-
माने फाल्गुन्यां शुनासीरीयायागेण संवत्सरः परिसमाप्तो भवति । तत उत्तरमेव कृष्णपक्ष-
मतीत्यनन्तरे शुक्लपक्षेऽभिषेचनीयदशपेधौ कर्तव्यौ । पञ्चदश्यां प्रतिपदि वा दीक्षा ।
चतुर्थ्यां पञ्चम्यां वा सुत्यमहरभिषेचनीयस्य । ततः संसृष्टयः सप्ताहानि । तत एक-
दश्यां दशपेयस्य दीक्षा । पौर्णमास्यां सुत्यमहः । एवं तौ समानपक्षकृतौ भवतः । अथ-
र्षुवशाद्वा सहदीक्षणांतयोः कृत्वा सोमक्रयाद्येव ग्रथमवति ।

उक्थ्यो बृहत्पृष्ठ उमयसामाऽभिषेचनीयः ।

सोऽयमभिषेचनीय उक्थ्यसंस्थो भवति बृहत्पृष्ठश्च । उमयं च निष्क्रेतल्यस्तोत्रे बृह-
त्पठति । तस्य योनिर्निष्क्रेतल्यस्तोत्रियो भवति । पवमाने रथतरं भवति तस्य योनिर्यो-
निस्थाने शंस्तभ्येत्यर्थः ।

संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य

हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रा-

मात्मपरिवृताय राज्ञे शीनःशेषमाचक्षीत ।

समाप्ते मरुत्वतीयेऽनारब्धे निष्क्रेतल्यस्तोत्रे दक्षिणत आहवनीयस्याऽऽसीनं राजानम-
भिषिपन्त्यर्थः । तस्मा अभिषिक्ताय राज्ञे पुत्राग्रमात्मपरिवृताय पुत्रपौत्रादिभिर्न्यु-

१ य. "नि कर्माणि । २ ग. "तथ्यमह" । ३ य. "वास्याशः पु" । ४ य. "स्यपेयेयम् ।
५ । ५ क. क. झ. "हते" । ६ य. "पक्षे क" । ७ ग. य. क. च. झ. "क्षणीयान्त" । ८ ग.
स. "यं शुभमह नि" ।

भिरमात्यैः परिवृताय सुहृद्भिः परिवृताय । अमात्यशब्देनात्र राजकार्यपरिवोदारो मन्त्र्या-
दय उच्यन्ते । तैश्च परिवृतायेत्यर्थः । हिरण्यमयः कशिपुर्हिरण्यकशिपुस्तस्मिन्नासीने होता
शौनःशेषमाख्यातमाचक्षीत ध्रूवादित्यर्थः । तच्चाऽऽख्यातं ब्राह्मणे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः
'हरिश्चन्द्रो ह वैवसः' इत्यादिस्तं सर्वमाचक्षीतेत्यर्थः ।

हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः
प्रतिगृणाति यशो वै हिरण्यं यशसैवेनं तत्समर्पयति ।

होतुरासनविधानभुक्तार्थम् । अथर्षोरासनमस्माभिरविधेयम् । अत उभयोः संकीर्तनं
स्तुत्यर्थमेव । यस्माद्यशो हिरण्यं तस्मादेनं राजानं यशसा समर्पयति होताऽध्वर्युश्च हिर-
ण्ययासनो हिरण्यसंबद्धादित्यर्थः ।

ओमित्युचः प्रतिगर एवं तथेति गाथायाः ।

एवमिति नायं प्रतिगरः प्रतिगरावयवो वा, तस्मादेवमर्थः । यथोशब्द ऋक्षु प्रतिगरो
भवत्येवमेव तथाशब्दो गाथासु प्रतिगरो भवति । अस्मिन्नाख्याने 'कस्य नूनम्' इत्ये-
वमाद्या ऋचः । 'यं न्विमं पुत्रमिच्छन्ति' इत्येवमाद्या गाथाः । सर्वत्र च ब्राह्मणजाः
ऋक्षा गाथा इत्युच्यन्ते । ऋचां गाथानां च प्रतिगरविधानाद्ब्राह्मणवाक्येषु प्रतिगरो
नारित । 'हरिश्चन्द्रो ह वैवसः' इत्यारम्य 'स ह नारदं पप्रच्छ' इत्येवमन्तमुक्त्वाऽ-
वसाय 'यं न्विमम्' इत्यारम्य नारदेत्येवमन्तमुक्त्वाऽवसिते तथेत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति ।
सर्वत्र च गाथान्त ऋगन्ते च प्रतिगरो नान्यत्र भवति । ततः 'स एकया पृष्टो दशभिः
प्रत्युवाच' इति ब्राह्मणवाक्यमुक्त्वाऽवसाय दश गाथा ब्रूयात् । दशकृत्वश्च प्रतिगृणाति ।
एवं सर्वत्राऽऽचष्टे प्रतिगृणाति च ।

ओमिति वै दैवं तथेति मानुषं दैवेन चैवेनं
तन्मानुषेण च पापादेनसः प्रमुञ्चति ।

ओमिति वै दैवमिति । दैवशब्देन वैदिकत्वमुच्यते । ओमिति । वैदिकत्वचनमिदमनुज्ञा-
वचनमित्यर्थः । तथेति मानुषं मानुषमिति लौकिकमिदमनुज्ञावचनमित्यर्थः । ताम्यां लौकि-
कवैदिकाभ्यामोत्तथाशब्दाभ्यां प्रतिगरभूताभ्यामेनं राजानं पापादेनसः प्रमुञ्चति । पाप-
शब्देनात्र महत्पापमुच्यते, एनःशब्देनाल्पम् । महतः पापादल्पाच्च पापात्प्रमुञ्च-
तीत्यर्थः ।

तस्माद्यो राजा विजिती स्यादप्ययजमान आख्यापयेतैवैत-
च्छैनःशेषमाख्यानं न हस्मिन्नल्पं च नैनः परिशिष्यते ।

यस्मादेतदाख्यानमंतपेतिशब्दप्रतिगर् इत्युक्तं महतोऽरुह्य पापात्प्रमुञ्चति तस्मादयं
यजमानोऽपि राजा यः परबलं युद्धेन जित्वांस्तदेतच्छैनःशेषमाख्यानमाख्यापयेतैव । य
एवमाख्यापयते राजा तस्मिन्नाज्ञि महदल्पमप्येनो न परिशिष्यते । चनशब्दोऽप्यर्थे वर्तते ।

सहस्रमाख्यात्रे दद्यात् ।

होत्र इत्यर्थः ।

शतं प्रतिगारित्रे ।

अध्वर्यव इत्यर्थः ।

यथास्वमासने ।

यद्यस्य स्वं तत्तस्मा इत्यर्थः । अस्मिन्नकरणे ब्राह्मणानुवादान्यूनधिकषोढं नस्ति ।

संसृपेष्टिमिश्चरित्वा दशपेयेन यजेत ।

संसृपेष्टयो नाम सप्तेष्टय आग्नेयादयस्तामिः सप्ताहं चरित्वा दशपेयेन यजेत । दश-
पेयो नाम यज्ञक्रतुः ।

तत्र दशदशैकैकं चमसं भक्षयेयुः ।

तत्र दशपेय एकैकं चमसं दश पुरुषा भक्षयन्ति ।

नित्यान्प्रसंखपायेतराननु प्रसर्पयेयुः ।

प्रकृतौ यं चमसं ये भक्षयन्ति वषट्कारेण होमाभिषवाम्नां समाख्यया वाऽन्येन
वा कारणेन ते नित्या इत्युच्यन्ते । तान्प्रसंख्यायास्मिन्नयन्त इतीतरान्पुरुषान्प्रति चमस-
मनुसर्पयेयुः । ये पुरुषा अनुप्रसर्पन्ति त एवंलक्षणा इत्युच्यन्ते ।

ये मातृतः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां
पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो नात्राहाण्यं निनयेयुः ।

येषां मातृतः पितृतश्चोभयतो ये दश पूर्वाः पुरुषास्ते विद्यया तपसा पुण्यैः कर्मभिः
प्रतिपिद्वान्निश्चैश्च युक्ताः सम्यगनुष्ठितवन्तो वैदिकं पन्थानमपि चात्राहाण्यं न निनयेयुर्निश्च-
येनात्राहाण्यं न गमयेयुः । औत्राहाण्यगमनं नाम शुद्धायामपत्योत्पादनमुच्यते । विद्या

१ ण। च. 'रुक्तं' । २ ड. 'तदेन' । ३ च. 'सं यथास्वं तद्यस्य यथास्वमासने च दद्यात् ।
यस्य स्वं त' । ४ ग. घ. ड. च. झ. 'स्मिन्नय' । ५ घ. ड. झ. 'अथ न यु' । ६ घ. 'तपे' ।
७ क. 'पुण्यं वा नि' । ८ क. 'पुण्यं नाम' । ड. झ. 'पुण्यं नाम' । ९ क. 'अमहाण्यं ग' ।

नाम षडङ्गो वेदस्तदर्थज्ञानं च । तपो नाम श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानम् । पुण्यकर्म नाम प्रतिषिद्धवर्जनम् । तानेवंविधान्पुरुषाननु प्रसर्पयेयुः । एतदुक्तं भवति—मातृतः पितृत-
थोमयतः पूर्वं ये दश पुरुषास्ते षडङ्गवेदाभ्ययनेन तदर्थज्ञानेन च श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन
च युक्ताः शूद्राद्यामपत्योत्पादनमकृतवन्तो येषां पुरुषाणां तानेवंविधान्पुरुषानुप्रसर्पयेयुः ।
दशपुरुषमिति । दश पुरुषा इत्यर्थः । तच्च पूर्वपुरुषविशेषणम् । तेषामेवोद्देशकं 'ये'
इत्येतत्पदम् । येषामित्येतत्प्रसर्पणे निवृत्तितानां पुरुषाणां विशेषणम् । उमयतः, मातृतः
पितृतश्चेत्यर्थः ।

पितृत इत्येके ।

एक आचार्याः पितृत एवैतच्छरणमिच्छन्ति न मातृतोऽपीति ।

नवगवासः सुतसोमास इन्द्रं सखा ह यत्र

सखिभिर्नवगवैरिति निविद्धानयोराद्ये ।

दशपेयस्य निष्कैवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धानयोराद्ये अधिके एते ऋचौ भवतः ।

सूक्तमुखीये इत्युक्त एते प्रतीयात् ।

एते इति । एतत्स्थान उक्ते इत्यर्थः ।

उत्तर आपूर्यमाणपक्षे केशवपनीयो बृहस्पृष्टोऽतिरात्रः ।

दशपेये कृते य उत्तरः शुक्लपक्ष आगच्छति वैशाखस्तस्मिन्केशवपनीयो नमैकाहः
कर्तव्यः । स च बृहस्पृष्टोऽतिरात्रसंस्थश्च भवति ।

द्वयोर्मासयोर्व्युष्टिद्याहः ।

केशवपनीयादूर्ध्वं द्वयोर्मासयोर्व्युष्टिद्याहो नाम द्वाहः कर्तव्यः ।

तत्र द्वाहस्य गोआशुपी विपरिति इत्यतिदेश उक्तस्तत्रैव विशेष उच्यते—

अग्निष्टोमः पूर्वमहः सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरम् ।

तस्य प्रयहस्य यत्पूर्वमहस्तदग्निष्टोमसंस्थं भवति, तस्यैव यदुत्तरमहस्तत्सर्वस्तोमातिरात्रसंस्थं
च भवति । सर्वस्तोमत्वात्पृष्ठहस्तोत्रियावांषाहीनसूक्तानीत्येवमादयो धर्मा भवन्ति ।

उत्तर आपूर्यमाणपक्षे क्षत्रस्य घृतिराग्निष्टोमः ॥ ३ ॥

व्युष्टिद्वयादूर्ध्वं यः शुक्लपक्षः श्रावणस्तस्मिन्सत्रस्य घृतिर्नामैकाहः स चाग्निष्टोमप्रकृ-
तिर्भवति, संस्था च सैव भवति ॥ ३ ॥

इति राजसूयाः ।

इतिशब्दः प्रकारवाची । एवंप्रकाराः सर्वे राजसूयाः । महवधाध्वयुर्विहिता राम-
सूयाः सन्ति । अस्मच्छाखविहिताश्चैकाहास्तेषां सर्वेषामयमेव प्रकार इत्यर्थः ।

न्यायकलसाश्च दक्षिणा अन्यत्रामिषेचनीयदशपेयाभ्याम् ।

अरिमन्निहिते रानसूये पवित्रादयो ये सोमास्तेषु न्यायकलसो दक्षिणाविधिर्भवति ।
न्यायो नाम 'एवंप्रायाश्च दक्षिणाः' इत्येवमादिभिः सूत्रैर्विहितो दक्षिणाप्रकारः । च-
शब्दादध्वर्युर्विहिताश्च । अयं तु विधिरामिषेचनीयदशपेयाभ्यामन्वयैव भवति । तयोस्तु
वक्ष्यमाण एव दक्षिणाविधिर्भवति न न्यायकलस एवमर्थः पर्युदासः ।

अमिषेचनीये तु द्वात्रिंशतं द्वात्रिं-

शतं सहस्राणि पृथक्मुख्येभ्यः ।

अमिषेचनीये त्वयं दक्षिणाविधिर्भवति । होत्रादिभ्यो मुख्येभ्य एकैकस्मै द्वात्रिंशत्स-
हस्राणि ददाति । पृथग्ग्रहणं पृथक्कृत्य दातव्यमित्येवमर्थम् ।

षोडश षोडश द्वितीयेभ्यः ।

अर्घिम्य इत्यर्थः ।

अष्टावष्टौ तृतीयेभ्यश्चत्वारि चत्वारि पाद्विभ्यः ।

सर्वत्र सहस्राणीत्यधिक्रियते । अर्घ्यमस्यास्तात्यर्था । एवं द्वितीयौ तृतीयौ पादौ च ।
एषां संबन्धिशब्दानां सिद्धवदभिधीनोऽप्रकृतावप्येवं दक्षिणाविभाग इति साधितं भवति ।

संसृपेष्टीनां हिरण्यमाग्नेष्ट्यां वत्सतरी सारस्वत्या-

मधध्वस्तः सावित्र्यां श्यामः पौष्ण्यां शितिपृष्ठो

वार्हस्पत्यायामुपम ऐन्द्र्यां महानिरष्टो वारुण्याम् ।

संसृपेष्टीनामयं दक्षिणाविधिर्भवति । हिरण्यमनियतसंख्यं सुवर्गं दद्यात् । वत्सतरी
नाम गान्तायौ खीनाय विंसृष्टमातृस्तना । अवध्वस्तः पामुर्गः । श्यामो धूम्रवर्गः ।
शितिपृष्ठः कृष्णपृष्ठः । कपयः सेवनसमर्प्यः । महानिरष्टोऽष्टद्वयया वजीवर्दः । सर्वे गोमा-
तप एव भवन्ति ।

साहस्रो दशपेयः ।

दशपेयः सहस्रदक्षिण इत्यर्थः ।

इमाश्चाऽऽदिष्टदक्षिणाः ।

आदिष्टदक्षिणा इति । ऋत्विज आदिष्टाऽऽदिष्ट्य विहिता इत्यर्थः । चशब्दः संह-
स्रदक्षिणाया आदिष्टदक्षिणेत्याश्च समुच्चयार्थः ।

१ क. ड. ग. '४ न्यायः' । २ च. 'दक्षिण' । ३ क. प. ड. 'सप्त' । ४ च. 'सप्त' ।
५ क. 'सप्त' । ६ च. 'सप्त' । ७ क. 'सप्त' । ८ च. 'सप्त' । ९ क. 'सप्त' । १० च. 'सप्त' ।

सौवर्णी सगुद्गातुः ।

सुवर्णमयी मालेत्यर्थः ।

अश्वः प्रस्तोतुर्धेनुः प्रतिहतुः ।

धेनुः सवत्सा दातव्या ।

अजः सुव्रह्मण्याये ।

अजः सुव्रह्मण्याया इति । सुव्रह्मण्यायेत्यर्थः ।

हिरण्यप्राकाशावध्वर्योः ।

प्राकाशौ प्रदीप्तौ, कुण्डले इति केचित् । तौ सुवर्णमयौ दातव्यौ । अध्वर्योरध्वर्यवं
इत्यर्थः । एवमत्र सर्वत्र चतुर्थ्यर्थे पठ्यते ।

राजतौ प्रतिप्रस्थातुः ।

राजतौ प्राकाशावित्यर्थः ।

द्वादश पष्ठौह्यो गर्भिण्यो ब्रह्मणः ।

पष्ठौह्यः पञ्चवर्षास्ता गर्भिणीर्दद्यात् ।

वशा मेन्नावरुणस्य ।

प्रजननासमर्था ।

रुक्मो होतुः ।

रुक्मो नामाऽऽभरणविशेषो वृत्ताकारः ।

ऋक्मो ब्राह्मणाच्छंसिनः । कार्पासं वासः पोतुः । क्षौमी वरासी नेहुः ।

क्षौमी, आतसी शाटी । वरासी स्थूला ।

एकयुक्तं यवाचितमच्छावाकस्य ।

एकेनानहुहा युक्तं यवपूर्णं शकटमित्यर्थः ।

अनहुवानाग्नीधस्य ।

अनोवहनसमर्थो नलीवर्द्धोऽनहुवान् ।

वत्सतयुन्नेतुश्चिवर्यः साण्डो ग्रावस्तुतः ॥ ४ ॥

त्राणि वर्षाणि यस्य वयः स त्रिवर्षः । साण्डः, अण्डाम्यां सहितः । नानण्डो न
भग्राण्ड इत्यर्थः ॥ ४ ॥

उशनसस्तोमेन गरगीर्णमिवाऽऽत्मानं मन्यमानो यजेत ।

उशनसस्तोमो नामैकाहः । पुनः स्तोम इति चास्यैव संज्ञा । गरो विषम् । गरो
गीर्णं येन स गरगीर्णः । यो बहुप्रतिग्रहादिना पापमिमवादात्मानं गरगीर्णमिव मन्यते
स एतेन यजेत ।

उशना यत्सहस्यैश्रयातं त्वमपो यद्वेतुर्वशायेति सूक्त-
मुखीये गोस्तोमभूमिस्तोमवनस्पतिसवानां न ता अवा-
रेणुककाटो अश्नुते न ता नशन्ति न दमाति तस्करो
बल्लिस्था पर्वतानां दृहळाचिद्या वनस्पतीन्देवेभ्यो वन-
स्पते हवींषि वनस्पते रशनया नियूयेति सूक्तमुखीयाः ।

गोस्तोमो भूमिस्तोमो वनस्पतिसव इति त्रय एकाहाः कर्तव्या इत्येकोऽर्थोऽर्थात्कल्प्यते ।
अपरस्तु तेषामेताः षष्ठ्यः सूक्तमुखीया एकैकस्य द्वे द्वे भवत इति । 'देवेभ्यो वनस्पते
हवींषि' इत्यनया साहचर्यात् 'वनस्पते रशनया नियूय' इति प्रैषजैव गृह्यते ।

आधिपत्यकामो ब्रह्मवर्चसकामो वा बृहस्पतिसवेन यजेत ।

अधिपतेर्भाव आधिपत्यं तत्कामो ब्रह्मवर्चसकामो वा बृहस्पतिसवो नामैकाहस्तेन
यजेत । ब्रह्मणो वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसमित्युच्यते । ब्रह्मेति ब्राह्मणं वेदश्चोच्यते तयोर्ध-
नवर्चस्तद्ब्रह्मवर्चसं तत्कामो ब्रह्मवर्चसकामः ।

तस्य तृचाः सूक्तस्थानेषु ।

तस्य बृहस्पतिसवरय यानि सूक्तस्थानानि होतृहोत्रकाणां च तेषु सर्वेषु तृचा एव
कर्तव्याः । तस्येतिवचनं तस्य बृहस्पतिसवरस्य स्वभूतानि यानि सूक्तस्थानानि तेष्वेवार्थं
तृचत्वनियमः स्यात्ताऽऽगन्तूनामित्येवमर्थम् । तेनाऽऽगन्तूनां निविदतिपत्तौ प्राप्तानां
तृचत्वनियमो न भवति ।

अग्निर्देवेषु राजतीत्याज्यं यस्तस्तम्म धुनेतय इति सूक्त-
मुखीये इन्द्र मरुत्व इह नृणामु त्वेति मध्यंदिन उदुष्य
देवः सविता हिरण्यया घृतवती भुवनानामभिभ्रियेन्द्र
अमुमिवाजिषद्भिः समुक्षितं स्वस्ति नो मिमीताम-
श्विना मग इति यैश्वदेवं वैश्वानरं मनसाऽग्निं निचाप्य

प्रयन्तु वाजास्तविषीभिरग्नयः समिद्धमग्निं
समिधा गिरा गृण इत्याग्निमारुतं होत्रका ऊर्ध्वं
स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रथमोत्तमांस्तुचाञ्छंसेयुः ।

होत्रकाणां स्तोत्रियानुरूपेभ्य ऊर्ध्वं यच्छस्यं तस्याऽऽदितोऽन्ततश्चैकं तृचं होत्रकाः
स्तोत्रियानुरूपेभ्य ऊर्ध्वं शंसेयुः । तन्मध्यगतं शस्यमुद्धार्यमित्यर्थः । ऊर्ध्वमनुरूपेभ्य इत्येव
सिद्धे स्तोत्रियग्रहणं परिसंख्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ।

प्रगाथेभ्यस्तु माध्यंदिने ।

माध्यंदिने सवनेऽयं विशेषः । प्रगाथेभ्य ऊर्ध्वं यच्छस्यं तस्याऽऽदितोऽन्ततश्च तृचौ
प्राज्ञौ तयोर्मध्ये यच्छस्यं तदुद्धार्यमित्यर्थः ।

अनुसवनमेकादशैकादश दक्षिणाः ।

सवने सवन एकादशैकादश दक्षिणा ददाति सजेषु नारांशेषु । प्रातःसवने दक्षि-
णानां निर्देशमात्रमेव कृत्वा तासामपि माध्यंदिन एव सवने नयनं कर्तव्यम् । माध्यंदिने
या दक्षिणास्तार्सा नयनं च तत्रैव कर्तव्यम् । तृतीयसवने तु दक्षिणानां निर्देशमात्रमेव
कृत्वाऽनुबन्ध्यावपायामे कृते तासां नयनं कर्तव्यम् । उन्नेष्यमाणास्वित्येते आहुती माध्यं-
दिन एव सवने भवतो नेतरयोः सवनयोः । प्रातःसवने नयनाभावात्तृतीयसवने तस्य पूर्वं
णैव सिद्धत्वात् । क इदमित्यादि माध्यंदिने तृतीयसवने च भवति, उभयत्र नयनसंभवा-
द्दृष्टार्थत्वाच्चेति सिद्धम् ।

एकादशैकादश वा सहस्राणि ।

एकादशैकादश वा सहस्राण्यनुसवनं दक्षिणा ददाति । पूर्वस्यैकादशशब्दस्य दक्षिणा-
विशेषणार्थत्वादस्य च सहस्रसंख्याविशेषणार्थत्वाच्च पुनरुक्तदोषः ।

शतानि वा ।

अत्र संख्याविशेषणार्थत्वात्पूर्वं एवानुवर्तते । एकादशैकादश वा शतान्यनुसवनं दक्षिणा
इत्यर्थः ।

अश्वो माध्यंदिनेऽधिकः ।

त्रिष्वपि पक्षेष्वश्वोऽधिको माध्यंदिने दक्षिणाभिः सह दातव्यः ।

भुवा भ्रातृव्यवानधिवुभूपुर्यजेत ।

भूमिकाहस्तेन आतृण्यवान्यजेत । आतृण्याः शत्रवस्तानधिनुमुरमिवितुमिच्छु-
रित्यर्थः ।

सद्यस्क्रियाऽनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्गकामः ।

सद्यस्क्रिया नामैकाहः । यस्मिन्नहनि दीक्षोपसत्सुत्यं सर्वमेकस्मिन्नहनि क्रियते । अनु-
क्रियाऽप्येकाहः । स एवं भवति—एकस्मिन्नहनि दीक्षा, द्वितीयेऽहनि क्रियाद्युपवसधान्तं,
तृतीयेऽहनि सुत्येति । एवं परिक्रियाऽप्येकाहो भवति । एषामन्यतमेन स्वर्गकामो यजे-
तेति । निरतिशयसुखकाम इत्यर्थः ।

एकत्रिकेण ज्येकेण वाऽन्नाद्यकामः ।

एकत्रिकज्येकश्च द्व्येकाहौ तयोरन्यतरेणान्नाद्यकामो यजेत । एकत्रिक एवं भवति
एकस्तोमो बहिष्पवमानः, त्रिस्तोमो होतुराज्यम्, एवं व्यत्यासेन सर्वत्रैतौ स्तोमौ विप-
रीतौ भवतः । ज्येके च तावेव स्तोमौ विपरीतौ भवतः । त्रिस्तोमक्ये बहिष्पवमानः, एक-
स्तोमकं होतुराज्यम् । एवमेव व्यत्यस्य समापयेत् ।

गोतमस्तोमेन य इच्छेद्दानकामा मे प्रजा स्यादिति ।

गोतमस्तोमो नामैकाहस्तेन स यजेत यो मम प्रजा दानशीला दानकामा स्यादिति
कामयेत् ।

एतेषां सप्तानां शस्यमुक्तं बृहस्पतिसत्वेन ।

एतेषां भूरादीनां गोतमस्तोमपर्यन्तानां सप्तानां बृहस्पतिसत्वेन शस्यं व्याख्यातम् ।
सप्तग्रहणं गोतमस्तोमसंग्रहार्थम् । इतरथा गोतमस्तोमस्य माघ्यंदिने सवने स्तोमविवृद्धा-
वपरिमिताभिरतिशंसने प्राप्त एतच्छस्यं न प्राप्नुयादतः सप्तग्रहणं कृतम् । तेन तस्मिन्नेव
शस्ये यथासंभवगतिशंसनं भवति । शस्यग्रहणमेषु शस्यमेव न दक्षिणाविधिरपीत्येवमर्थम् ।

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महा-
न्सद्यो ॥ जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो अपि वो जात
इन्द्रानु त्वा हि मे अधदेव देवा अनु ते दाधि मह इन्द्रियाय
कथो नु ते परिचराणि विद्वानिति द्वे एकस्य चिन्मे विश्व-
स्त्योज एकं नु त्वा सत्पतिं पाञ्चजन्यं उपर्यमा मनुषो
देवताता प्रधान्वस्य महतो महानीत्या हि सोम
इन्मद इन्द्रो मदाय वावृध इति सूक्तमुखीयाः ॥ ५ ॥

एतेषां सप्तानां षतुर्दश क्रवो द्वे द्वे संपूर्णैकैकस्यैकाहस्य यथासंख्यं सूक्तमुखीयः
स्यः ॥ ५ ॥

गोतमस्तोममन्तरुक्थ्यं कुर्वन्ति ।

उक्तो गोतमस्तोमस्तस्यैव कश्चिद्विशेष उच्यते । तमन्तरुक्थ्यं कुर्वन्त्यध्वर्यवश्छन्दो-
गाश्च । तत्रान्तरुक्थ्यत्वं नामैवं भवति । अन्तर्मध्य इत्यर्थः । अग्निष्टोममध्ये यस्मिन्ने-
कथ्योत्पत्तिः सोऽन्तरुक्थ्यः । स चतुष्प्रकारो भवति । ऐन्द्रावारुणादिभिर्ग्रहेः 'एह्यषु
ब्रवाणि ते' इत्यादिभिः स्तोत्रियानुरूपैर्वा साकमश्वादिभिः सामभिर्वा, सामस्तोत्रि-
यानुरूपैर्वा ।

एष पक्षेष्टु विशेषमाह—

ग्रहान्तरुक्थ्यश्चेदग्रे मरुद्भिर्ऋक्वाभिः पा इन्द्राव-
रुणाभ्यां मत्स्वेन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यां सजू-
रित्याग्निमारुते पुरस्तात्परिधानीयाया आवपेत ।

उक्थ्या महा यदाऽग्निष्टोमचमसैः सह गृहीत्वा सहैव हूयन्ते तदा ग्रहान्तरुक्थ्यो
भवति । तत्राऽऽग्निमारुतस्य परिधानीयायाः पुरस्तादियमृगवर्चशः शंस्तव्या ।

उमप्योराह्वानम् ।

उत्तरविक्षार्थमेतत्सूत्रम् ।

अन्यतरस्यामेक उक्थ्यस्तोत्रियेषु चेद्यज्ञायज्ञीयेन ।

स्तुयुरिति शेषः । एष स्तोत्रियानुरूपान्ते उक्थ्यः ।

स्वैर्वा ।

स्तुयुरिति शेषः । उक्थ्यस्तोत्रियेष्वेव स्वैः साकमश्वादिभिरेवाऽऽग्निमारुताय यदि
स्तुयुरेव सामस्तोत्रियानुरूपान्तरुक्थ्यो भवति ।

अनन्तरोक्तयोः पक्षयोः शंसनप्रकारमाह—

सकृदाहूय स्तोत्रियांस्तथाऽनुरूपान् ।

त्रिभिः स्तोत्रियैरेकं स्तोत्रियकार्यमथ कियते । अनुरूपैश्च त्रिभिरेकमनुरूपकार्यमिति
कृत्वाऽऽहावैक्यमत्रेति मन्तव्यम् ।

अन्यत्राप्येवं स्तोत्रियानुरूपसंनिपाते ।

अन्यत्रापि च स्तोत्रियानुरूपद्रव्याणां संनिपाते सति कार्यैक्यादेक एवाऽऽहावः
कर्तव्यः । अत्रोदाहरणं गर्भकारस्तवने । अत्र चोदाहरणं यदि कदाचिच्छन्दोपाः स्वयो-

नावेन यज्ञायज्ञीयेन स्तुत्वोक्त्यस्तोत्रियेष्वपि यज्ञायज्ञीयेन स्तुष्टुस्तदा स्तोत्रियानुरूपच-
तुष्कं भवति । अयं तु कल्पः सूत्रकारेण न निबद्धः । अत्राप्याहावैक्यसिद्ध्यर्थमन्यत्रापी-
त्यपिशब्दः कृतो भगवता सूत्रकारेण ।

यद्यु वै यज्ञायज्ञीयोनौ सर्वैरेवौक्त्यंसा-
मभिः प्रकृत्या स्यात्तथा सति ॥ ६ ॥

एष सामान्तरुक्त्यपक्षो भवति । यदि यज्ञायज्ञीयस्यर्शुं साकमध्यसौमरनोर्मवैस्तुष्टुस्तदा
प्रकृत्या स्यादाग्निमारुतशस्त्रं न यज्ञायज्ञीयस्याक्रियमाणस्य योनिशंसनं कर्तव्यमित्यर्थः ।
तथा सतीति । कथं सतीत्युक्तं भवति । अयमभिप्रायः—प्रकृत्येति योनिशंसनाभाव
उच्यते । तथासति, तस्मिन्नेव शस्त्रे स्तोत्रियत्वेन शंसने सतीत्यर्थः । अनेन प्रकारेण
तद्भावमावित्वमुक्तं भवति । अतः सिद्धमन्यत्रापि यत्र स्तोत्रियत्वेन यस्मिन्शस्त्रे शंसन-
मस्ति तस्मिन्शस्त्रे योनिस्त्वेनापि शंसनं तासामृचौ न भवतीति । अत्रैतावान्प्रयोजकोऽशः-
एकस्मिन्शस्त्रे स्तोत्रियत्वेन शस्तस्य पुनरपि तस्मिन्नेव शस्त्रे योनिस्त्वेन शंसनं भवतीति ।
नैत्राक्रियमाणता, अस्वयोनिर्भाविता वा विशेषहेतुः । अतः स्तोत्रियानुरूपान्तरुक्त्यपक्षे
सामस्तोत्रियानुरूपान्तरुक्त्यपक्षे च यज्ञायज्ञीयस्य यथोक्तं योनिशंसनं कर्तव्यम् ॥ ६ ॥

इयेनाजिराम्यामभिचरन्यजेत ।

इयेनश्चानिरश्च द्वावेकाही साम्यामभिचरन्यजेत । अभिपूर्वश्चरतिर्हिंसायां वर्तते ।
अभिचरन्शस्त्रमारुतमित्यर्थः ।

अहं मनुर्गर्मे नु संस्त्वया मन्यो
यस्ते मन्यविति मध्यंदिनी ।

यपासंख्येनोमयोर्भक्तः ।

शेषो बृहस्पतिसत्वेन ।

अनयोर्माघ्यंदिनाम्यामन्यो यः शस्यविशेषः ॥ बृहस्पतिसत्वेन व्याख्यातः ।

संनद्धा लोहितोष्णीषा निखिंशिनो याजयेयुः ।

युद्धोपकरणैः फलचादिभिः सम्पन्नद्धा इत्यत्र विवक्ष्यन्ते । लोहितवासोभिर्वेष्टिताशि-
रसो लोहितोष्णीषा उच्यन्ते । निखिंशोऽसिः खड्गो वा तत्तेषां हस्तेषु भवति ते
निखिंशिन इत्युच्यन्ते । याजयेयुरिति वचनं सदस्यवमसाध्यैर्गुणैश्चानिदृश्यर्थम् ।

१ प. 'न नि' । २ प. 'नानपेयैः रु' । ३ प. 'सां तत्र न' । ४ प. 'निशं' ।
५ प. 'ने म भ' । ६ ग. प. छ. स. 'नान नि' । ७ प. छ. प. स. 'भावता' । ८ प. प.
'शंसति' । ९ प. प. छ. स. 'निशनि' ।

शरमयं बर्हिः ।

शरो नाम वेणुसदृशस्तन्मयं बर्हिर्भवति ।

मासलाः परिधयः ।

मौसला मुसलमया मुसलरूपा इत्यर्थः ।

वैभीतक इध्मः ।

विभीतको नाम तरुविशेषस्तन्मय इध्मो भवति ।

वाघातको वा ।

वाघातकश्च वृक्षविशेषस्तन्मयो वा भवति ।

अपगूर्याऽऽश्रावयेत् ।

सुवापुस्तिप्यापगुरयन्निवाऽऽश्रावयेत् ।

प्रत्याश्रावयेच्च ।

[* त्वचमुत्तिप्यावगुरयन्प्रत्याश्रावयेच्च] ।

छिन्दश्चि व वपद् कुर्यात् ।

वपद्कारशब्दे छेदनं नामास्त्रिधता वर्णानां तीक्ष्णता च । अथ वा वपद्कारोच्चारण-
काले मनसा शत्रून्दारयन्निव स्यात् ।

द्वुपान्निव जुहुयात् ।

सुवाऽङ्गारोन्मेषयन्निव मनसा शत्रून्मेषयन्निव स्यात् ।

साधस्केपूर्वरा वेदिः ।

अभिचरणीयेषु साधारणधर्मा उक्ता इदानीं साधस्केषु साधारणधर्मा उच्यन्ते ।
साधस्का नाम सोमयागाः सदीक्षोपसत्तम एकास्मिन्नहनि क्रियन्ते तेपूर्वरा वेदिः ।
सत्यवती भूमिर्वेदिर्मवतीत्यर्थः ।

खल उत्तरवेदिः ।

यस्मिन्प्रदेशे धान्यानि पूरैर्विविध्यन्तेऽनहुद्भिः स प्रदेशः खल इत्युच्यते ।

खलेवाली यूपः ।

खलमध्येऽनहुद्भिर्भ्रमणे क्रियमाणे तद्वन्धनार्था मेधी खलेवालीत्युच्यते । खलेऽनहुहो
धारयतीति खलेवाली ।

* यगुधिक्षान्तर्गतोऽयं ग्रन्थश्च पुस्तकस्थः ।

स्म्यग्रो यूपः ।

स्म्यस्येवाग्रं तीक्ष्णं यस्य स स्म्यग्रः । स्म्याग्र इत्यर्थः । ह्रस्वश्चान्दसः । एवं यूपो भवति ।

अचपालः ।

अस्य यूपश्चपालरहितश्च भवति ।

कलापी चपालः ।

सा मेय्यग्रप्रदेशे धान्यपूलेर्बद्धा तिष्ठति स एव चपालो भवतीति ।

इत्यागन्तुका विकाराः ।

इत्येतेऽनुकान्ता धर्मा आगन्तुका विकारो वेदितव्याः । अप्राकृता धर्मा आगन्तुका इत्युच्यन्ते । प्राकृतेष्वेव विशेषविधयो विकारा उच्यन्ते । तत्र संनद्धा लोहितोष्णीषा इत्येवंप्रकारा आगन्तुकाः । शरमयं बाहिरुर्वरा वेदिरित्यादयो विकाराः ।

अन्यांश्चाध्वर्यवो विदुः ।

अध्वर्यवोऽन्याश्चाऽऽगन्तुकाविकारांश्चाऽऽमनन्ति ते सर्वेऽस्माभिरनुष्ठेया इत्यर्थः ।

सिद्धे तु शस्ये होता संप्रैषान्वयः स्यात् ।

शस्यग्रहणमनुवचनादीनामपि प्रदर्शनार्थम् । सिद्धेऽनुवचनौदावस्मच्छोऽस्त्रविहिते सति होता संप्रैषान्वयः स्यात् । इदमत्रोदाहरणम् । खलेवास्त्योमुच्छ्रयणाभावादज्ञनपरिव्याणयोर्द्वे एवर्चावनूच्येते । तत्र प्रकृत्या बहुत्वाभावादभिर्हिकाराम्यासौ न स्याताम् । एवं प्राप्त इदमुच्यते—सिद्धे साभिर्हिकाराम्यासेऽनुवचने सति होत्रा संप्रैषानुसारेण तावन्मात्रमनुवच्यं नान्यो विकार उत्पादयितव्य इत्यर्थः । अन्यदप्येवंप्रकारमुदाहरणमन्वेषणीयम् ।

पाप्या कीर्त्या पिहितो महारोगेण वा यो वाऽलं-

प्रजननः प्रजां न विन्देत सोऽग्निष्टुता यजेत ।

पापी कीर्तिर्द्रव्यहत्यादिना जाता तथा पिहितश्छन्न इत्यर्थः । महारोगेण वा पिहितः । दीर्घकालानुवर्ती रोगो महारोगः । अप वाऽऽयुर्वेदप्रसिद्धो महारोगः । यो वाऽलंप्रजननः पर्णसंप्रजननः पुंस्त्वयुक्त इत्यर्थः । स यदि प्रजां न लभेत । एते त्रयोऽग्निष्टुतोऽपि कारिणः । अग्निष्टुदित्येकाहस्य संज्ञा ।

तिष्ठा हरी यो जात एवेति मध्यंदिनः ।

सर्वाग्नेयश्चेत्स्तोत्रियानुरूपं आग्नेयाः स्युः ।

असर्वाग्नेयोऽग्निष्टुदित्युक्तः सर्वाग्नेयत्वमिदानीमुच्यते । यद्ययमग्निष्टुत्सर्वाग्नेयः स्यात्तदा स्तोत्रियानुरूपं आग्नेयीभिः कर्तव्याः ।

१ य. 'ताप वे' । २ य. 'दे तु व' । ३ य. 'नादस्य' । ४ य. 'रजापे ति' ।

५ य. 'त्पा उप' । ६ य. 'तिवयण' ।

विचारि वा ।

एवं वा सर्वाग्नेयोऽग्निष्टुद्रवति विचारि वाऽग्नेयो भवति । विचारिशब्देनाऽऽ-
गमापायिन उच्यन्ते । अविचारिण इन्द्रनिहवापोहिष्ठीयप्रकारास्तेभ्योऽग्नये विचारिणस्ते
सर्व आग्नेया भवन्तीत्यर्थः ।

अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसंनमेत् ।

अथ वैवं सर्वाग्नेयोऽग्निष्टुद्रवति । यथाप्राप्ते शस्ये सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निशब्दः प्रीति-
स्य इति । अग्निशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात्स्त्रीदेवताशब्दस्थानेऽपि पुंलिङ्ग एवाग्निशब्दः प्रयो-
क्तव्यः । यथा 'पावका नोऽग्निर्वाजमिः' इति द्विवचनचतुर्वचने स्वविरोधात्कार्त्तये एव,
यथा 'ऋतेनाग्नी ऋतावृधौ' इति । 'ओमासश्चर्यणीधृतोऽग्नय आर्गत' इति देवता-
शब्देष्वग्निशब्दं प्रक्षिपेदिति वचनात्सिद्धेऽपि सर्वेष्वेति वचनं शस्त्रादिपटके च जपौतुमन्त्रणा-
प्यायनोपस्थानान्युपांशुजपादिपटके च सर्वप्रकारे मन्त्रेऽस्य विधेः प्रापणार्थम् ।

तथा सत्यन्वक्षमिन्द्रस्तुता यजेत ।

तथासतीत्येभिन्निप्रकारैः सर्वाग्नेयोऽग्निष्टुति स्तुतिर्यर्थः । अन्वक्षं सद्य एवेत्यर्थः । इन्द्रस्तु-
तामैकाहस्तेन यजेत ।

इन्द्र सोममिन्द्रं स्तुवेति मध्यंदिनः ।

'इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमम्' इत्यस्यैव सर्वत्र ग्रहणं त्रैष्टुमत्वान्माध्यंदिनस्य सवनस्य ।

भूतिकामो वा ग्रामकामो वा प्रजाकामो वोपहव्येन यजेत ।

भूतिकामो यः स्वाध्यायेन धनेन वा भवितुं कामयते ॥ भूतिकामः । ग्रामकामः
प्रसिद्धः । प्रजाकामः पुत्रकामः । एषामन्यतम उपहव्येनैकाहेन यजेत । एष च्छन्दोगा-
नामनिरुक्तं इति श्रूयते । इन्द्रस्थाने शक्रशब्दः प्रयोक्तव्यः, सर्वशब्दस्थाने विश्वशब्द
इत्यादयो धर्मा अनिरुक्ताः श्रूयन्त इति च्छन्दोगानां प्रसिद्धं ते चास्माभिरनुसर्तव्याः ।

इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यंदिन

इन्द्राग्न्योः कुलायेन प्रजातिकामः ।

प्रजातिकाम इति । प्रजाभिः पशुभिश्च महान्भूयासमिति कामयमान इत्यर्थः ।
इन्द्राग्न्योः कुलाय इत्येकाहः ।

१ च. 'रि यथाऽऽग्नेयो भवति तथा प्राप्ते । वि' । २ च. अपि वै । ३ च. प्रयोक्तव्य ।

४ छ. च. 'गते' इ । ५ क. ग. च 'पादि' । ६ च. कतमः श्रू । ७ च. 'यमित्ये' ।

तिष्ठा हरी तमु दृहीति मध्यंदिन ऋपमेण विजिगीषमाणः ।

विजेतुमिच्छन्विजिगीषमाणः ।

मरुत्वाँ इन्द्र युध्मस्य त इति मध्यंदिनस्तीव्रसोमेनान्नाद्यकामः ।

तीव्रसोम इत्येकाहः ।

यचस्य वीरस्तीव्रस्याभिवयस इति मध्यंदिनो विधनेनाभिचरन् ।

विधन इति ऋतुनाम ।

तस्य शस्यमजिरेण ।

शस्यग्रहणं प्रदर्शनार्थं न लोहितोष्णीपादिनिवृत्त्यर्थम् ।

इन्द्राविष्णोरुत्क्रान्तिना स्वर्गकामः ।

इन्द्राविष्णोरुत्क्रान्तिरित्येकाहनाम ।

इमा उ त्वा द्यौर्नय इन्द्रेति मध्यंदिनो यः कामयेत

नैष्णिह्यं पाप्मन इयामिति स ऋतपेयेन यजेत ।

निस्नेहस्य भावो नैष्णिह्यम् । पाप्मनो नैष्णिह्यं गच्छेयमिति यः कामयेत स ऋतपेयनाम्नैकाहेन यजेत । स्वल्पमपि पापं माथि न तिष्ठेतेति यः कामयेत स ऋतपेयेन यजेतेत्यर्थः ।

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वोरिति

सूक्तमुखीये सत्येन चमसान्मक्षयन्ति ।

सत्यमुक्त्वा मक्षयन्ति ।

सत्यमियं पृथिवी सत्यमयमाग्निः सत्य-

मयं वायुः सत्यमसावादित्य इति ।

सत्यमियं पृथिवी सत्यमयमाग्निः सत्यमयं वायुः सत्यमसावादित्य इत्येवमुक्त्वा मक्षयन्तीत्यर्थः । अत्र नित्यस्य मक्षणमन्त्रस्य निवृत्तिः ।

सोमचमसो दक्षिणा ॥ ७ ॥

‘सोमांशुभिः पूर्णं चमसं दक्षिणाकाले सगोत्राय ब्राह्मणाय ददाति’ इति श्रुतिः । ऋत्विगानतावप्युपायान्तरमन्वेषणीयम् ॥ ७ ॥

अतिमूर्तिना यक्ष्यमाणो मासं सौर्याचान्द्रमसीभ्यामिष्टीभ्यां यजेत ।

अतिमूर्तिर्दूणाशो बहुसुवर्ण इत्येकाहस्य त्रीणि नामानि । अनेन यक्ष्यमाणः पुरस्तादेकं मासं सौर्याचान्द्रमसीभ्यामिष्टीभ्यां यजेत । सूर्योऽस्या देवतेति सौरी । सौर्येत्याका-

रान्तनिर्देशश्छान्दसः । चन्द्रमा देवताऽस्या इति चान्द्रमसी । एताम्यामिष्टीम्यां यजेत ।

कयमित्यपेक्षायामेतदाह—

शुक्लं चान्द्रमस्या सौर्ययेतरम् ।

शुक्लपक्षमहरहश्चान्द्रमस्या यजेत । इतरं कृष्णमहरहः सौर्यया यजेत । ततोऽतिमु-
र्तिना यष्टव्यम् ।

अत्राह गोरमन्यत नधो नधो भवति
जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवा-
नामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः ।

याज्यानुवाक्याग्रहणं सूक्तमुखीयत्वसंशयनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा पठ्योऽनुक्रम्य
सूक्तमुखीये इत्युक्त आसामन्यतमे इति प्रतिपासः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिति ।

स इं महीं धुनिमेतोररम्णास्त्वग्नेनाभ्यु-
प्याचुमुरिं धुनिं धेति सूक्तमुखीये ।

अतिमूर्तिन एते सूक्तमुखीये ।

सूर्यस्तुता यशस्कामः ।

सूर्यस्तुदेक हः, यशः कीर्तिः ।

पिबा सोममभीन्द्रं स्तवेति मध्यंदिनः । व्योम्नाऽज्ञायकामः ।
व्योमेत्येकाहनाम ।

विश्वदेवस्तुता यशस्कामः ।

विश्वदेवस्तुदित्येकाहनाम ।

पञ्चशारदीयेन पशुकामः ।

पञ्चशारदीय एकाहः ।

एतेषां त्रयाणां कयाशुभातदिदा-
सेति मध्यंदिनः । उभयसामानौ पूर्वौ ।

व्योमविश्वदेवस्तुतावित्यर्थः ।

उक्थयः पञ्चशारदीयो विशो विशो वो अतिथिमित्याज्यम् ।

पञ्चशारदीय एतदाज्यं भवति ।

कण्वरथन्तरं पृष्ठम् ।

पञ्चशारदीयस्यैव ।

गोसवविवधौ पशुकामः ।

गोसवो विवधश्चैकाहौ तयोरेकैकः पशुकामस्य ।

इन्द्र सोममेतायामेति मध्यंदिनः ।

गोसवविवधयोरुभयोरप्येव एव मध्यंदिनः ।

दश सहस्राणि दक्षिणाः ।

दक्षिणाश्च द्वयोरेकैकस्य सर्वाः ।

पोढशैकाहाः ।

अतः परं पोढशैकाहास्ते चोद्भिदादयो राशिमरायान्ताः ।

आयुर्गौरिति व्यत्यासम् ।

तेषां पोढशानामायुर्गौश्च प्रकृती भवतः । व्यत्यासमिति । अयुजामायुर्जुनां गौरित्येवं व्यत्यासः प्रथमस्यायुर्द्वितीयस्य गौस्तृतीयस्याऽऽयुरित्यर्थः ।

उद्भिद्वलमिदौ स्वर्गकामः ।

तेषामाद्यावुद्भिच्च नलमिच्च तौ स्वर्गकामस्य । ये द्वंद्वशो विहिता एकाहास्ते यम-
यज्ञा वेदितव्याः । तेषु सर्वेषु यमयज्ञेषु पूर्वेण यागं कृत्वाऽनन्तरमेवोत्तरेण यागः
कर्तव्यः । अप वा च्छन्दोगप्रत्ययादेव यमयज्ञानां गतिर्भवेत् । एतेषु माध्यंदिने विधिरा-
युषो गोश्च प्राप्ते तावन्मात्राववादः ।

इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्वमिदिति मध्यंदिनः ।

उद्भिद्वलमिदोरेव माध्यंदिनः ।

विनुत्यमिमूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्ते ।

विनुतिरमिमूतिश्च द्वौ । इषुश्च वज्रश्च द्वौ । द्वयोर्यमयोरन्युसूक्ते 'त्वया मन्यो यस्ते
मन्यो' इत्येते मध्यंदिनो भवतीत्यर्थः ।

अभिचरन्यजेत ।

तौवैव द्वौ द्वावभिचरतो भवतः । एतत्सर्वं पूर्वसूत्रस्थेन चशब्देन लभ्यते ।

त्विष्यमाचिंत्योः सम्राट्स्वराजो

विराट्स्वराजोः शदस्य चैकाहिके ।

त्विषिश्चापचिंतिश्च द्वौ । सम्राट्स्वराट्च द्वौ । राष्ट्रं विराट्च द्वौ । शदश्चैकः ।
एतेषां सप्तानामैकाहिके 'जनिष्ठा उप इन्द्रस्य तु वीर्याणि' इत्येते मध्यंदिनो
भवतीत्यर्थः ।

उपशदस्य राशिमराययोश्च कयाशुभीयतदिदासीये ।

उपशदश्चैकः, राशिश्च मरायश्च द्वौ तेषां कयाशुभीयतदिदासीये मध्यंदिनो भवतीत्यर्थः ।

भूतिकामराज्यकामान्नाद्यकामेन्द्रियकामतेजस्कामानाम् ।

षोडशानां मध्ये त्विष्यादीनामनुक्तकामानामेते कामा भवन्ति ।

एते कामा द्वयोर्द्वयोः ।

त्विष्यादीनां द्वयोर्द्वयोरेतेषामेकैकः कामो यथासंख्येन भवति ।

ऋषिस्तोमा वार्यस्तोमाश्च पृष्ठयाहानि ।

ऋषिस्तोमा नाम सप्तैकाहाः । मात्यस्तोमा नाम च सप्तैव । तेषां चोभयेषां पृष्ठयाहानि यथासंख्येन प्रकृतिसूत्रानि भवन्ति । प्रथमस्य प्रथमेनेत्येवम् । उभयत्र सप्तमो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः ।

नाकसद ऋतुस्तोमा दिक्स्तोमाश्चाभिप्लवाहानि ॥ ८ ॥

नाकसद इति षडेकाहा एको गणः । ऋतुस्तोमनामानश्च षडेकाहा दिक्स्तोमनामानश्च षडेकाहा द्वावेतौ गणौ । एतेषां त्रयाणामभिप्लवाहानि प्रकृतिरेकैकस्य गणस्य यथासंख्येनैव पूर्ववद्भवति ॥ ८ ॥

वाजपेयेनाऽऽधिपत्यकामः ।

आधिपत्यमाधिक्येन स्वाम्यं तत्कामो वाजपेयेन यजेत ।

सप्तदश दीक्षाः ।

तस्य वाजपेयस्य सप्तदश दीक्षा भवन्ति । एकाहानामेका तिथौ वा दीक्षा इत्यस्यां यमपवादः ।

सप्तदशापवर्गो वा ।

सप्तदशभिरहोभिरपवृज्यते समाप्यते यः स सप्तदशापवर्गः । तदा त्रयोदश दीक्षाः स्तिष्ठ उप्तद एका सुत्येति कल्पना ।

हिरण्यस्रज ऋत्विजो याजयेयुः ।

हिरण्यमीभिः स्रग्भिर्भूषिता हिरण्यस्रज इत्युच्यन्ते । अत्रत्विग्ग्रहणं यमसाध्वर्थुशब्दिनादिनिवृत्त्यर्थम् ।

षज्जकिञ्चल्का शतपुष्करा होतुः ।

होतुः स्रगेवं भवति । हिरण्ययैः शतेन पुष्करीः कृतानि च तानि पुष्कराणि षज्जना-

मकै रत्नविशेषैः कृतोकिञ्जल्कानि भवन्ति । किञ्जल्कपुष्करशब्दाभ्यां खगेव विशेष्यतेऽप्य-
ष्टिकः परस्परसंबन्धः ।

विश्वजिदाज्यं कयाशुभातदिदासेति मध्यं-

दिनः संस्थिते मरुत्वतीये बार्हस्पत्येष्टिः ।

बृहस्पतिरस्या देवतेति बार्हस्पत्या ।

आज्यमागमभृतीळान्ता बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो

बृहस्पतिः समजयद्भूसूनि त्वामीळते अजिरं दूत्या-

पाग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्त इति संयाज्ये ।

अत्र बृहस्पतेरादेशो न कर्तव्यः, सौमिकीभ्यश्चेतिवचनादाज्यमागयोः स्विष्टकृतिं
चाऽऽदेशः कर्तव्य एव ।

यदि त्वध्वर्यव आजिं जापयेयुरथ ब्रह्मा तीर्थ-

देशे मयूखे चक्रं प्रतिमुक्तं तदारुह्य प्रदक्षिणमा-

वर्तमाने वाजिनां साम गायदाविर्मर्या आवाजं

वाजिनो अगमन्देवस्य सवितुः सवे स्वर्गां

अर्वन्तो जयतः स्वर्गां अर्वन्तो जयतीति वा ।

यदि तु, यदेत्यर्थः । यदाऽध्वर्यव आजिं जापयन्ति यजमानम् । आजिं नामै लक्षणं
जापयेयुर्गमयेयुरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यदा त्वध्वर्यवो यजमानमाजिं गमयेयुस्तदा
ब्रह्मा तीर्थदेशे मयूखं निधाय । मयूखमक्षमित्यर्थः । तस्मिन्त्यचक्रं प्रतिमुच्य तदारु-
ह्याऽऽस्ते । तच्चक्रं प्रदक्षिणमावर्तयन्ति ये केचन पुरुषास्तदा ब्रह्मा वाजिनां साम गायति ।
'आविर्मर्या आवाजम्' इत्यस्यामृचि गीतं तत्साम । एषा ऋक्पुत्र उष्णिक् । अर्वन्तः,
अर्वन्त इति वा तृतीये पादे द्वितीयं पैदं पठितव्यम्, उमयथा समाध्यायदर्शनात् । अस्या-
र्थस्य ज्ञापनार्थं तृतीयः पादः सूत्रकारेण द्विः पठ्यते ।

यदि साम नाधीयाध्विरेतामृचं जपेत्तृतीयेनाऽऽ-

भिप्राविकेनोक्तं तृतीयसवनं चित्रवतीषु चेत्स्तुवी-

रंस्त्वं नश्चित्र ऊत्याऽग्ने विवस्वदुपस इत्य-

ग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ षोडशी त्विह ।

तृतीयस्याह उक्त्यसंस्पृतात्पोळशी विधीयते ।

तस्मादूर्ध्वमतिरिक्तोक्त्यम् ।

तस्मादूर्ध्वमिति । पोळशिन ऊर्ध्वमित्यर्थः । अनेन षचनेन यत्र पोळशी नास्ति तत्रातिरिक्तोक्त्यमपि नास्तीति गम्यते । अनेन प्रकारेणापोळशिको वानेयोऽस्तीति साधितं भवति ।

प्रतत्ते अद्य शिपिविष्टनाम प्र तद्विष्णुः
स्तवते धीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ ।

एवमतिरिक्तोक्त्यं भवति ।

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्यत्ते दित्सु पराश्वं स्वामिच्छवसस्पते ।
एतानि त्रीणि ग्रहेणानि ।

तं प्रत्येति त्रयोदशानामेकां शिष्ट्वाऽऽहूय दूरोहणं रोहेत् ।

तं प्रत्येति त्रयोदशर्षः शंसन्त्यास्तासानृषमैकामवशिष्ट्याऽऽहूय दूरोहणं रोहेत् ।
आहूयेतिवचनं षष्ठे त्वेव पृष्ठयाहन्यहाहःशस्यस्येत्येतस्मिन्दूरोहण आहावामावाद्वाप्या-
हावाभावशङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते ।

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति परिधानीया विभ्रा-
द्धृहस्विबतु सोम्यं मध्विति याज्या तस्य गवां
शतानामश्वरथानामश्वानां साद्यानां बह्यानां
महानसानां दासीनां निष्ककण्ठीनां हस्तिनां
हिरण्यकक्ष्याणां सप्तदश सप्तदशानि दक्षिणाः ।

तस्य सप्तदशानि दक्षिणा दार्तव्या । तस्येतिवचनं सपोळशिकस्यैवायं दक्षिणाविधि-
रिति ज्ञापनार्थम् । इतरथा प्रकृतत्वादपोळशिकस्यापि स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं तस्येत्युच्यते । तेना-
पोळशिकस्य न्यायकल्लन्यैव दक्षिणा भवति । गवां शतानां सप्तदशेति संबन्धः । शत-
शब्दे गोभिरेव संबध्यते नोत्तरे । अश्वैर्युक्ता रथा अश्वरथास्तेषां सप्तदश, अश्वानां सप्त-
दश । येषु सीदन्ति पुरुषास्ते साद्या अश्वद्वयः पृष्ठगौहिन इत्यर्थस्तेषां च सप्तदश ।
बह्या बहनसप्तमर्थास्तेषामपि सप्तदश । महान्ति चानांसि चेति महानांसि तेषामपि सप्तदश ।
निष्क नामाऽऽमणविशेषस्तेन कण्ठे भूषिता निष्ककण्ठ्यः, एवंभूतानां दासीनां सप्तदश ।

१ ग. 'रेण पो' । २ च. प्रतीकानि । ३ च. शिण । त° । ४ प. ऊ. प. ह. तथाः ।
त° । ५ प. 'इते' । ६ ऊ. 'वाहना इ' । ७ क. ग. प. ऊ. श. 'श । वाहना' । ८ क. ग.
प. च. स. 'हानसानि ते' ।

हिरण्यः कक्ष्यो येषां ते हिरण्यकक्ष्याः, एवंभूतानां हस्तिनां सप्तदश । एतेषां द्रव्याणां सप्त-
दश सप्तदश दातव्याः । सा दक्षिणा सपोडशिकस्य वाजपेयस्येत्यर्थः । सप्तदश सप्तदश
दक्षिणेति पाठः कर्तव्यः, सप्तदश सप्तदशानीत्यस्यापवादत्वात् ।

दशान्ये दक्षिणागणा धनानां शतावमापराध्यानाम् ।

शतावमापराध्यानामिति । शतावमानां शतप्रभृतीनामित्यर्थः । परार्ध्यं परावधिस्तद्यस्य
नास्ति तदपरार्ध्यमित्युच्यते । अपरिमितपरावधीनामित्यर्थः । शतप्रभृतीनामपरिमितपरावधी-
नामित्युक्ते द्विशतात्प्रागेव परावधिर्भवति । एतदुक्तं भवति—गवादीनां द्रव्याणां सप्तदश-
संख्यायुक्ता अष्टौ गणा दक्षिणात्वेनोक्तौः सूत्रे, इदानीमन्ये दंश गणाः शतप्रभृत्यपरिमि-
तसंख्यायुक्ता येषां केषांचिद्वनानां संबन्धिनोऽस्य दक्षिणा भवन्ति । पूर्वगास्य विकल्पोऽ-
र्थात्स्वरूप्यते ।

पूर्वान्धा गणशोऽभ्यस्येत् ।

यद्यन्यानि धनानि न सन्ति तदा पूर्वेषां गवादीनामेकैकस्थं द्रव्यस्य दशकृत्वोऽभ्यस्य
दशैः गणान्संपाद्य दक्षिणां दद्यात् ।

अन्येषां धनानामसंभवे—

सप्तदश सप्तदश संपादयेत् ।

एवमप्यसंभवे यानि कानिचिद्द्रव्याणि सप्तदशसंख्यायुक्तानि सप्तदश दातव्यानीत्यप-
मपरो दक्षिणाकल्पः । एवमेते चत्वारो दक्षिणाकल्पाः सपोडशिकस्य वाजपेयस्य ।

इति वाजपेयः ।

इत्येवंप्रकाराः सर्वे वाजपेया इत्यर्थः । एकत्रचनं जात्यभिप्रायम् ।

तेनेष्टा राजा राजसूयेन यजेत

ब्राह्मणो घृहस्पतिसधेन ॥९॥

अनयोरेवानुकीर्तनाद्वैश्यस्यायं नास्तीति गम्यते ॥ ९ ॥

अनिरुक्तस्य चतुर्विंशेन प्रातःसवनं च तृतीयसवनं च ।

अनिरुक्तो नामैकाहः ।

तं प्रत्नथेति तु त्रयोदश वैश्वदेवम् ।

‘यज्ञस्य वो रय्यन्’ इति वैश्वदेवम्, अस्यायमपवादः ।

कयाशुभातदिदासेति मध्यंदिनः ।

ऐकाहिकं माध्यंदिनं सवनं तस्यायं मध्यंदिनः ।

होत्रका ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रथमान्तसंपाताऽशंसेयुः ।

होत्रका माध्यंदिने सवने स्तोत्रियानुरूपान्शस्त्वा प्रगाथानन्तरं प्रथमान्तसंपातान् 'एवा त्वामिन्द्रेन्द्रः पूर्भिदिमामूषु' इत्येतान्शंसेयुः ।

अहीनसूक्तानि वा ।

अहीनसूक्तानि 'आ सस्यो यास्वस्मा इडु शासद्वह्निः' इत्येतानि वा प्रगाथानन्तरं शंसेयुः । एवं द्विपूक्ता होत्रका भवन्ति । मैत्रावरुणाच्छावाकयोः संपातपक्षे तस्यैव द्विशंसने प्राप्ते तद्वैतमन्यमित्येतत्कर्तव्यम् । ब्राह्मणाच्छंसिनो यथाप्रकृत्यैव । अहीनसूक्तपक्षे प्रगाथानन्तरमेवाहीनसूक्तानि ततोऽन्त्यान्यैकाहिकानि ।

एवं पूर्वे सवने बृहस्पृष्टेष्वसमाभ्रातेषु ।

असमाभ्राता ये बृहस्पृष्टा एकाहास्तेष्वेवं पूर्वे सवने भवतः प्रातःसवनं माध्यंदिनं च यथानिरुक्ते भवतः ।

प्रतिकामं विश्वजिच्छिल्पः ।

कामं कामं प्रतीति प्रतिकामं, यो यो यं यं कामं कामयते स स विश्वजिच्छिल्पनाम्ने काहेन यजेत ।

तस्य समानं विश्वजिताऽऽ प्रगाथेभ्यः ।

तस्य विश्वजिच्छिल्पस्य शंसनं विश्वजिता समानम् । माध्यंदिने सवने होत्रकाणां ये प्रगाथा आ तेभ्य इति ।

बृहस्पतिसवेनाऽऽज्यं निष्केवल्यमरुत्वतीयौ च तृचौ ।

बृहस्पतिसवेन व्याख्यातौ ।

ताभ्यां तु पूर्वे ऐकाहिके ।

'इन्द्र मरुत्व इह नृणामु त्वा' इत्येताभ्यां पूर्वे 'ननिष्ठा उग्र इन्द्रस्य नु बीर्षाणि' इत्येते सूक्ते शंसन्त्ये ।

होत्रका ऊर्ध्वं प्रगाथेभ्यः शिल्पान्यविकृतानि शंसेयुः ।

शिल्पानि बालखिल्यादीनि विहारन्यूझादिरहितानि शंसन्त्यानि । तौ चेदशिष्टौ नो यदि बोक्ष्येष्वादिपदास्त्वित्येतस्मिन्प्रकरणे यथोक्तं तथाऽत्रापि शंसनीयानतीत्यर्थः ।

सामसूक्तानि च ।

शिलानन्तरं सामसूक्तानि च शंसनीयानि ।

आद्यांस्तृचानहीनसूक्तानाम् ।

अहीनसूक्तानां चाऽऽद्यांस्तृचाभूषणेषु ।

अन्यानामैकाहिकानामुत्तमान् ।

उत्तमानिति । तृचानिति शेषः ।

समानं तृतीयसवनं बृहस्पतिसवेन नामा-

नेदिष्ठस्त्रिह पूर्वो वैश्वदेवात्तृचात् ।

बृहस्पतिसवे वैश्वदेवं सूक्तं 'स्वस्ति नो मिभितामश्विना' इत्ययं तृचस्तस्मात्पूर्वो नामानेदिष्ठो भवति । नामानेदिष्ठेति । 'इदमित्या' इति सूक्तद्वयस्याऽऽख्या ।

एवयामरुद्धाऽऽग्निमारुते मारुतात् ।

पूर्वो भक्तीति शेषः । आग्निमारुते मारुतं सूक्तं 'प्रयन्तु वाग्वाः' इति तृचस्तस्मात्पूर्वमेवयामरुद्धवति ।

तथोरुक्तः शस्योपायः ॥ १० ॥

तथोरैवयामरुत्नामानेदिष्ठयोः शस्योपाय उक्तः । एवयामरुतः पच्छः समासमुत्तमे पद इति । नामानेदिष्ठस्य प्रागुपेक्षितप्राया ये यज्ञेनेत्यावपेदिष्यादि ॥ १० ॥

यस्य पशवो नोपधरेरन्नन्यान्वाऽभिज-

नाग्निनीत्सेत सोऽस्तोर्यामिण यजेत ।

नोपधरेरन्न इति शेषः । न दृश्येयुरित्यर्थः । यस्मैव पशवो भवन्ति सोऽस्तोर्यामिणैकाहेन यजेत । अप वा विद्यमानेष्वेव पशुष्वन्यान्वाग्निनातानभितः स्थितानित्यर्थः । निनी-
त्सेत । निदि कुत्सायामित्ययं धातुरेप्राप्तौ वर्तते सन्नन्तश्च । रूपासिद्धिश्च कथंचिद्ब्रूयात् ।
अशक्या चेष्टान्दसो भवत्ययं शब्दः । अर्थश्चायमेव । एवं वा योनना—अन्यानाभि-
जनान्कुलीनानित्यर्थः । यस्तानामुमिच्छेत्स वाऽनेन यजेत ।

माध्यंदिने शिल्पयोनिवर्जमुक्तो विश्वजिता ।

अयमस्तोर्यामः सात्रिकेण विश्वजिता व्याख्यातः । तत्रायं विशेषः—विश्वजिति तौ
चेदग्निष्टोमौ यदि वोवस्येष्वद्विपदासु स्तुवीरजिति । माध्यंदिने शिल्पप्राप्तौ निमित्तद्वय-
मुक्तं तत्राग्निष्टोमत्वासंभवादस्तोर्यामः स्यात्, द्विपदास्तवनमेवात्र माध्यंदिने शिल्पप्राप्ते-

निमित्तं, तद्वर्जनार्थमत्र शिल्पग्रहणम् । नित्यशिल्पत्वाद्विश्वजितस्तस्यातिदेशाद्वयपर्यु-
दासः कृतः शिल्पग्रहणेनेत्यर्थः । योनिग्रहणं चैवमेव द्रष्टव्यम् । चतुर्विंशतिदेशाद्विश्व-
जितो निष्केवल्ये योनिशंसनं प्राप्तं तच्च विश्वजित्येव होत्रकाणां निहितं योनिशंसनं,
तस्योपमस्य पर्युदासार्थं योनिग्रहणमिति । यत्पुनः सामान्यविहितमक्रियमाणानां स्वयो-
निभावनिमित्तं तदत्र न प्रतिपिध्यते ।

एकाहेन ।

एकाहेन वाऽयमसौर्यामो व्याख्यातः । एकाहशब्देनात्र ज्योतिष्टोमो गृह्यते ।

गर्भकारं चेत्स्तुवीरंस्तथैव स्तोत्रियानुरूपान् ।

शंसेदिति शेषः ।

रथंतरेणाग्रे ततो वैराजेन ततो रथंतरेण ।

अनेन गर्भकारस्वरूपमुच्यते ।

बृहद्वैराजाभ्यां चैवमेव ।

एवमेवेति । गर्भकारमेवेत्यर्थः ।

वामदेव्यशाकवरे मेघ्रावरुणस्य
नौधसवरूपे ब्राह्मणाच्छंसिनः ।

रथंतरपृष्ठपक्ष एते ।

इयैतवरूपे वा ।

बृहत्पृष्ठपक्ष एते ।

कालेयरेवते अच्छायाकस्य ।

सर्वत्रैवमेवेत्यनुवर्तते ।

सामानन्तर्येण द्वौ द्वौ प्रगाथावगर्भकारम् ।

विश्वजितेति ता अन्तरेण कद्धतश्चेति सामप्रगाथानां पूर्वमेव प्रवेश उक्तस्तानिवृत्त्यर्थं
सामानन्तर्येणेत्युक्तम् । द्वौ द्वाविति । नित्यसामप्रगाथावित्यर्थः ।

अतिरात्रास्त्विह ।

ऊर्ध्वमाश्विनादित्यादिना वक्ष्यमाणेनैव वचनेनातिरात्रत्वे सिद्ध इदं वचनं षोडशिनि
चातिरात्र इत्येवमाद्यतिरात्रधर्मप्राप्त्यर्थम् ।

सामसूक्तानि च ।

शिलानन्तरं सामसूक्तानि च शंसनीयानि ।

आद्यांस्तृचानहीनसूक्तानाम् ।

अहीनसूक्तानां चाऽऽद्यांस्तृचान्शंसेयुः ।

अन्त्यानामैकाहिकानामुत्तमान् ।

उत्तमानिति । तृचानिति शेषः ।

समानं तृतीयसवनं बृहस्पतिसवेन नामा-
नेदिष्ठस्त्वह पूर्वा वैश्वदेवात्तृचात् ।

बृहस्पतिसवे वैश्वदेवं सूक्तं ' स्वस्ति नो मिमातामश्विना ' इत्ययं तृचस्तस्मात्पूर्वो
नामानेदिष्ठो भवति । नामानेदिष्ठेति । ' इदमित्या ' इति सूक्तद्वयस्याऽऽख्या ।

एवयामरुच्चाऽऽग्निमारुते मारुतात् ।

पूर्वो भवतीति शेषः । आग्निमारुते मारुतं सूक्तं ' प्रयन्तु वाचाः ' इति तृचस्तस्मा-
त्पूर्वमेवयामरुद्भवति ।

तयोरुक्तः शस्योपायः ॥ १० ॥

तयोरैवयामरुक्नामानेदिष्ठयोः शस्योपाय उक्तः । एवयामरुतः पच्छः समासमुत्तमे पद-
इति । नामानेदिष्ठस्य प्रागुपोक्तप्रायाये यज्ञेनेत्येवपेदित्पादि ॥ १० ॥

यस्य पशवो नोपधरेरन्नन्यान्वाऽभिज-
नाग्निनीत्सेत सोऽप्तोर्यामिण यजेत ।

नोपधरेरन्न तिष्ठेयुः । ॥ दृश्येयुरित्यर्थः । यस्यैवं पशवो भवन्ति सोऽप्तोर्यामिणैकाहेन
यजेत । अथ वा विद्यमानेष्वेव पशुष्वन्यान्पशून्भिजातानमितः स्थितानित्यर्थः । निनी-
त्सेत । निदि कुत्सायामित्ययं घातुरप्राप्तौ वर्तते सन्नन्तश्च । रूपासिद्धिश्च कथंचिद्ब्रूय्या ।
अश्वत्था चेच्छान्तो भवत्पर्यं शब्दः । अर्पणायमेव । एवं वा योजना—अन्यानभि-
जनान्गुलीनानित्यर्थः । यस्तानामुमिच्छेत्स वाऽनेन यजेत ।

माध्यंदिने शिल्पयोनिवर्जमुक्तो विद्वज्जिता ।

अयमप्तोर्यामः सात्रिकेण विद्वज्जिता व्याख्यातः । तत्रायं विशेषः—विद्वज्जिति तौ
चेदग्निष्टोमौ यदि बोधयेध्वद्विषदासु स्तुतारजिति । माध्यंदिने शिल्पप्राप्तौ निमित्तद्वय-
मुक्तं तत्राग्निष्टोमत्वासंभवादप्तोर्यामः स्यात्, द्विषदास्तवनमेवात्र माध्यंदिने शिल्पप्राप्ते-

निमित्तं, तद्वर्जनार्थमत्र शिल्पग्रहणम् । नित्यशिल्पत्वाद्विश्वजितस्तस्यातिदेशाद्व्यपयु-
दासः कृतः शिल्पग्रहणेनेत्यर्थः । योनिग्रहणं चैवमेव द्रष्टव्यम् । चतुर्विंशतिदेशाद्विश्व-
जितो निष्केवल्ये योनिशंसनं प्राप्तं तेच विश्वजित्येव होत्रकाणां विहितं योनिशंसनं,
तस्योपपत्त्यस्य पर्युदासार्थं योनिग्रहणमिति । यत्पुनः सामान्यविहितमक्रियमाणैर्नां स्वयो-
निभावनिमित्तं तदत्र न प्रतिपिष्यते ।

एकाहेन ।

एकाहेन वाऽयमसोर्यामो व्याख्यातः । एकाहशब्देनात्र ज्योतिष्टोमो गृह्यते ।

गर्मकारं चेत्स्तुवीरंस्तथैव स्तोत्रियानुरूपान् ।

शंसेदिति शेषः ।

रथंतरेणाग्रे ततो वैराजेन ततो रथंतरेण ।

अनेन गर्भकारस्वरूपमुच्यते ।

बृहद्देराजाभ्यां चैवमेव ।

एवमेवेति । गर्भकारमेवेत्यर्थः ।

वामदेव्यशाकवरे मैत्रावरुणस्य

नीधसवैरूपे ब्राह्मणाच्छंसिनः ।

रथंतरपृष्ठपक्ष एते ।

इयैतवैरूपे वा ।

बृहत्पृष्ठपक्ष एते ।

कालेपरैवते अच्छावाकस्य ।

सर्वत्रैवमेवेत्यनुवर्तते ।

सामानन्तर्येण द्वौ द्वौ प्रगाथावगर्मकारम् ।

विश्वजितेति ता अन्तरेण कद्धतश्चेति सामप्रगाथानां पूर्वमेव प्रवेश उक्तस्तन्निवृत्त्यर्थं
सामानन्तर्येणेत्युक्तम् । द्वौ द्वाविति । नित्यसामप्रगाथावित्यर्थः ।

अतिरात्रास्त्विह ।

ऊर्ध्वमाश्विनादित्यादिना वक्ष्यमाणेनैव वचनेनातिरात्रत्वे सिद्ध इदं वचनं षोडशिनि
चातिरात्र इत्येवमाद्यतिरात्रधर्मप्राप्त्यर्थम् ।

गौरमिजिच्च ।

ज्ञात्रेकाहौ भ्रातृव्यवत् एव । चशब्दादेकैक एव भ्रातृव्यवतो न संयुक्तौ ।

गोरुमयसामा सर्वस्तोमो बुभूषतः ।

अयमपरो गोसंज्ञक उच्यते । अनेन विशेषणेनोमयसामा सर्वस्तोमश्च, तेन च बुभूष-
न्यनेन । बुभूषन्मवितुमिच्छन्महत्त्वमिच्छन्नित्यर्थः ।

आयुर्दीर्घव्याधेः ।

येस्य दीर्घकालमनुवृत्तो व्याधिः स दीर्घव्याधिः । आयुरित्येकाहनाम ।

पशुकामस्य विश्वजिह्वह्यध्वंसकामवीर्यकामप्रजा-

कामप्रतिष्ठाकाभानां पृथग्राहान्यादितः पृथक्कामैः ।

एतेषां चतुर्णां कामानां चत्वार एकाहाः, एकैकस्थैकैकम् । एतेषां यथासंख्येन
प्रकृतैः पृथग्राह्यैः पृथग्राह्यत्वात् । पृथक्कामैरिति वचनेन कामानां यथासंख्यं लभ्यते ।

इत्यतिरात्राः ।

ज्योतिरादीनामेवायं संस्थाविभिर्न पूर्वेषाम् । पूर्वेषां तु क्वचित्कचित्संस्था विहितैव ।

तेषामाद्यास्त्रय एकाहिकशस्याः ।

ज्योतिःसंज्ञकत्वादस्याऽऽभिष्टविकस्य प्रथमस्याहस्वेनास्य ज्योतिष्टोमातिदेशः प्राप्नुयात्,
विशुद्धस्तोमस्य च निषुवत्ता कर्षचित्प्राप्नुयात्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं त्रयाणामैकाहिकशस्यत्व-
मुक्तम् ।

इत्येकाहाः ।

एतेऽनुक्रान्ता नवमेऽध्याये कृतव एवमन्तास्त एकाहसंज्ञा वेदितव्याः । 'अथा-
हीनाः' इत्यनेनैव पूर्वेषामेकाहत्वे सिद्ध एकाहवचनं वरुणप्रवासस्थाने द्यहः साकमेव
स्थाने द्यह इत्येवमादीनां द्यहः प्रहाणामास्त्विज्यनिषेधादयोऽहीनधर्मा मा भून्नित्येवमर्थम् ।

अथाहीनाः ।

अथाहीना वदन्त इत्यर्थः ।

ते चैवंप्रकारा इत्याह—

द्यहममृतयो द्वादशरात्रपराध्यां अग्निष्टोमाद-

योऽतिरात्रान्ता मासापवर्गा अपरिमाणधीक्षाः ।

उत्तरो द्वादश विहितोः । द्विरात्रादि सुत्याहानि द्यहादन्येवं मासस्य शिष्टानि

षोडश परार्थाहनीति तत्प्रभृतान्यैकैकोनान्यहानि पद्वर्षन्तानि यथाक्रमेण द्विरात्रादिषु द्वादशहर्षन्तेषु दीक्षाहानीत्यर्थः । एवमेतेन न्यायेन द्वादशाहे मासापवर्गे प्राप्ते वचना-
स्पृज्जिदहस्त्वं भवति । असत्यैषि परिमाणदीक्षतैव स्यात्, न संवत्सरमित्ये-
वमर्थम् ।

एकाहंश्चेतरेषिणः ।

ऐतरेषिण आचार्या एकाहानपि मासापवर्गानपरिमाणदीक्षामामनन्ति ।

साहस्रशश्च दक्षिणाः ।

त एवाऽऽचार्या एकाहेषु सर्वेषु सहस्रदक्षिणत्वमामनन्ति ।

अतिरात्रांश्च सर्वशः ।

त एवाऽऽचार्याः सर्वानेकाहानतिरात्रसंस्थानेषाऽऽहुः ।

तत्राह्नां संख्याः संख्याताः पञ्चहान्ता अभिप्लवात् ।

तत्राहीनप्रकरणे या अह्नां संख्याः संख्याताः पञ्चहर्षन्तास्ता अभिप्लवात्पञ्चहर्ष-
दित्याः । पञ्चहान्तानामहीनानामभिप्लविकान्यहान्यादित आरभ्य यावदर्थं प्रकृत्य
इत्यर्थः । संख्यातवचनमसमानातन्यावृत्त्यर्थम् । तेन समानातानामभिप्लवः प्रकृति-
रसमानातानां पृष्ठयः प्रकृतिरिति साधितं भवति ।

अतिरात्रस्त्वन्त्यः संख्यापूरणे गृहीतानाम् ।

अतिरात्रान्ता इत्युक्तं तदतिरात्रान्तत्वं गृहीतैरेवाहोभिर्यदा संख्यापूर्णं भवति तदा
गृहीतानामेव यदन्त्यमहस्तदेवातिरात्रसंस्थं कर्तव्यं नान्यथेति ।

यत्र तु पुनर्गृहीतैः संख्यापूर्णं न भवति तत्रैवमित्याह—

हानी वैश्वानरोऽधिकः ॥ १ ॥

यत्र गृहीतैरहोभिः संख्याहानिर्भवति तत्र वैश्वानरोऽन्ते कर्तव्यः । वैश्वानरशब्देन
प्रकृतोऽतिरात्रो गृह्यते । हानावेवातिरात्रान्तत्वंमहीनानामिति विशेषः ॥ १ ॥

आङ्गिरसं स्वर्गकामः ।

इदानीमहीना उच्यन्ते । आङ्गिरसो नामायमहीनः । अनेन स्वर्गकामो यजेत ।

यो वा पुण्यो हीनोऽनुप्रेप्सुः स्यात् ।

यः पुरुषः पूर्वं पुण्येप्सुः सुखमागित्यर्थः । ततः पश्चात्सुखमावत्वाद्भ्रष्टो हीनः ॥ पुनरपि
तमेव भावं प्राप्तुमिच्छन्ननुप्रेप्सुरित्युच्यते । स वाऽनेनाऽऽङ्गिरसेन यजेत ।

१ च. 'न्येकाहान्तान्यहानि, तेषां प्रातिलोभ्येन दीक्षाहानि विक्षेपानि । एतदुक्तं भवति ।

य° । २ घ. छ. झ. 'यन्तेन । ३ च. 'त्यप्यप°' । ४ घ. च. 'य° । एका° । ५ च. 'प्लवपञ्च
वेदि° । ६ क. छ. झ. 'यविष्ट°' । ७ च. 'रोऽधिकः । तत्र वैश्वानरोऽन्ते । ८ च. 'ति शे°' ।

• घ. 'भाक्त्वाद्भ्र°' ।

चैत्रस्थमन्नाद्यकामः कापिवनं स्वर्गकाम इति ब्रह्माः ।

इत्येते त्रयो ब्रह्माः ।

प्रथमस्य तूत्तरस्याहस्तातोयं तृतीयसवनम् ।

अथाणा प्रथमस्याऽऽह्निरसस्य द्वितीयेऽहनि यत्तृतीयसर्वेन तृतीयस्याऽऽभिप्लविकस्य
यत्तृतीयसर्वेन तेनातिदिष्टमित्यर्थः । द्वितीयस्यायमववादः ।

त्वं हि क्षैतवादिति चाऽऽज्यम् ।

आह्निरसस्य द्वितीयेऽह्नयेतदाज्यं भवति । ब्रह्मा उक्ताः ।

गर्गत्रिरात्रं स्वर्गकामः ।

गर्गत्रिरात्रमित्यहीननाम ।

तस्य मध्यमस्याह्नौ वामदेव्यं
पुष्टं विशोविशीपमग्निष्टोमसाम ।

मध्यमस्यैवाह्नः ।

वारवन्तीयमुत्तमे ।

अग्निष्टोमसामेति शेषः । गर्गत्रिरात्रस्योत्तमेऽहनीत्यर्थः ।

त्वमग्ने वसूरिति चाऽऽज्यम् ।

उत्तम एवाहनीत्यर्थः ।

येवत्रिरात्रं राज्यकामः ।

इदमप्यहीननाम ।

सर्वे त्रिवृतोऽतिरात्राः ।

येत्रिरात्रे सखाण्यहानि त्रिवृत्यतिरात्रसंस्थानि यन्ति ।

छन्दोमपवमानान्तर्वसू पशुकामः ।

छन्दोमपवमानश्चान्तर्वसुश्च द्वावहीनौ तयोरन्यतरेण पशुकामो यजेत ।

पराकच्छन्दोमपराकौ स्वर्गकामः ।

पराकच्छन्दोमः पराकश्च तयोरन्यतरेणेत्यर्थः ।

इति ब्रह्माः ।

इत्येते पञ्चब्रह्मा उक्ताः ।

गर्गत्रिरात्रशस्याः ।

एषामनुक्तशस्या ये ते गर्गत्रिरात्रशस्या इत्यर्थः ।

अत्रेश्वतुर्वीरं वीरकामः ।

अत्रेश्वतुर्वीरमित्यहीननाम, वीरकामः पुत्रकाम इत्यर्थः ।

तस्य वीरवन्त्याज्यानि ।

तस्यात्रेश्वतुर्वीरस्य चतुर्वहःसु यान्याज्यानि तानि वीरशब्दसंयुक्तानि कर्तव्यानि । प्रथमेऽहनि पूर्वप्रासस्य लोकशब्दवत्त्वात्तदेव वीरवत्त्वमपि स्यादित्युत्तरेषु वीरवन्ति विदधाति ।

यमग्ने वाजसातमेति द्वितीयेऽह्न्याज्यमग्रायो

मर्त्य इति तृतीयेऽग्निं नर इति चतुर्थे ।

प्रकृतत्वादेवास्य चतुर्वीरस्य संप्रत्यये सिद्धे पुनस्तत्प्रत्ययार्थं तस्येतिवचनम् ।

षोडशिमञ्चतुर्थम् ।

षोडशिमञ्चतुर्थमित्यस्य विधेः सर्वाहीनसंन्यार्थं सर्वेष्वह्निषु यच्चतुर्थमहस्तषोडशि-
मत्कर्तव्यमित्यर्थः ।

तस्यामि त्वा वृषमा सुत इति गायत्रीषु रथेतरं पृष्ठम् ।

तस्यात्रेश्वतुर्वीरस्यैवायुजयोर्यद्द्वयं तद्गायत्रीषु कर्तव्यम् । इदमपि तस्यग्रहणं पूर्व-
सूत्रस्य सर्वार्थत्वायैव ।

अनुष्टुब्बृहतीषु बृहत् ।

तस्यैव चतुर्वीरस्य युजयोर्यद्बृहत्तदनुष्टुब्बृहतीषु वा कर्तव्यम् । अनुष्टुब्बृहतीनामृचा-
मञ्चोऽनुविधानादेव ताः समाग्राता इति गम्यते ।

चतुर्थे त्वं वलस्य गोमतो यज्जायथा अपूर्व्येति वा ।

अत्रेयञ्चतुर्थमहस्तस्मिन्बृहत्तत् । त्वं वलस्य गोमतः । इत्यासु वा यज्जायथा
अपूर्व्या इत्यासु वा नियमेन कर्तव्यम् ।

जामदग्नं पुष्टिकामः ।

जामदग्नमित्यहीननाम ।

तस्य पुरोडाशिन्य उपसदः ।

तस्य जामदग्नस्य वा उपसदस्ताः पुरोडाशिन्यो भवन्ति नाऽऽज्यहवियः । उपसदां
पुरोडाशवत्त्वविधानं तासां तत्र होमस्ते दर्विहोमत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् ।

१ क. ऊ. 'स्त्वम्' । २ च. 'संप्रत्ययार्थ' । ३ क. ग. ड. झ. 'त्रेयश्च' । ४ च.
'शत्ववि' ।

वैश्वामित्रे भ्रातृव्यवान्प्रजाकामो वसिष्ठसंसर्पम् ।

वैश्वामित्रं वासिष्ठसंसर्पमित्यहीननामनी ।

इति चतुरहाः ।

इत्येते चत्वारश्चतुरहा अनुक्रान्ताः ।

सार्वसेनं पशुकामो देवे भ्रातृव्यवान्प्रश्नशारदीयं

पशुकामो घतवन्तमायुष्कामो वावरं वाक्प्रवदिषुः ।

वाक्प्रवदिषुः, वाचः प्रविवदिषुरित्यर्थः ।

इति पञ्च पञ्चरात्राः ।

इत्येते सार्वसेनदेवपञ्चशारदीयप्रत्यक्षावरमिति पञ्च पञ्चरात्रा उक्ताः । पञ्चग्रहणमेतद्वन्तः
एव पञ्चरात्रा नान्येऽसमाम्नाता अपीति ।

पञ्चशारदीयस्य तु सप्तदशोक्षाण ऐन्द्रामारुता

मारुतीभिः सह वत्सतरीभिः सप्तदशभिः

सप्तदशभिः पञ्चवर्षपर्याग्निकृताः सवनीयाः ।

पञ्चमिवर्षैः समाप्यत इति पञ्चशारदीयः, तस्यायं विशेषः । ऐन्द्रामारुताः सप्तदशो-
क्षाणः सवनीया भवन्ति । रुद्रश्च मरुतश्च येषां देवतास्त ऐन्द्रामारुताः । उक्षाणो
गोवृषाः । तेषामयं संस्कारः । यागकालात्पुरस्तात्पञ्च वर्षाणि प्रतिवर्षं मारुतीभिर्वत्सतरीभिः
सह पर्याग्निकर्तव्या उक्षाणः । मरुतो देवता आसामिति मारुत्यः । ताश्च सप्तदश ।
आदावेव पञ्चशारदीयेन यक्ष इति संकल्प्य ततः पञ्चवर्षविधानेनोक्षण उपाकृत्यैवं
मर्त्येभ्यो वत्सतरीभिरुद्भूय उपाकृत्य पर्याग्निकरणान्ते वत्सतरीरालभन्ते । उद्वेग उत्सृजन्ति ।
एवं पञ्च वर्षाणि वर्षे वर्षे कर्तव्यम् । अस्मिन्पञ्चशारदीये सवनीया भवन्ति ।

तेषां त्रींशोऽनुपूर्वहः स्वात्मैरन्यपरिशिष्टान्पञ्च पञ्चमे ।

पञ्चग्रहणं तेषु नष्टेषु वा मृतेषु वा शास्त्रान्तरोक्तेन विधानेन सप्तदश संपाद्य पूर्वैकहः-
शु त्रींशोनालम्प्य पञ्चमे पञ्चाऽऽलभ्यतेत्येवमर्थम् । इतरथा नष्टेषु मृतेषु वा यथासंभवमालम्प्यः
रयात्तत्किञ्चपर्यं पञ्चग्रहणम् ।

घतवन्तस्तु तृतीयस्यैव स्थाने महावतम् ।

घतवतः पञ्चरात्रस्यायं विशेषः । आग्निष्टविकस्य पञ्चाहस्य तृतीयमहरुद्भूत्य तत्स्थाने
महामतं कृत्वाऽन्यत्पूर्ववत्कर्तव्यम् ।

पृष्ठपञ्चाह उत्तमः ॥ २ ॥

आमिषविकस्यायमपवादः ॥ २ ॥

ऋतूनां पल्लहं प्रतिष्ठाकामः ।

ऋतूनां पल्लहमित्यहीननाम ।

पृष्ठयः समूहलो व्यूहलो वा ।

अमिषवापवादः । पृष्ठय इति विशेषवचनेन व्यूहसमूहयोर्विकल्पे सिद्धे यदुभयग्रहणं तद्विशेषवचनेन समूह एव स्यान्न व्यूह इत्येवमर्थम् ।

पृष्ठपावलम्बं पशुकामः ।

पृष्ठपावलम्बस्याहान्युच्यन्ते ।

पृष्ठपञ्चाहोऽभ्यासक्तो विश्वजिच्च ।

पृष्ठपञ्चाहोऽभ्यासक्तो विश्वजिच्च पष्ठमहः । अभ्यासक्तस्वरूपमुच्यते—प्रथमस्थाहो द्वे सवने त्रिवृस्तोमे भवतः । पञ्चदशं तृतीयसवनम् । द्वितीयस्य पञ्चदशे द्वे सवने । सप्तदशं तृतीयसवनम् । तृतीयस्य सप्तदशे ॥ सवने । एकविंशं तृतीयसवनम् । एवमुत्तरेष्वपि योजयम् । एवमभ्यासक्तो भवति ।

संभार्यमायुष्कामः पृष्ठयज्यहः पूर्वोऽभिषुवज्यहश्च ।

अभिषुवज्यहश्च पूर्व एव द्वयोस्त्यहयोः संभरणात्संभार्यनामाहीनो भवति । एते त्रयः पञ्चात्रा उक्ताः ।

ऋषिसत्तरात्रमृद्धिकामः प्राजापत्यं प्रजाकामश्छन्दोमपव-
मानव्रतं पशुकामो जामदग्नमन्नाद्यकाम एते च चत्वारः ।

एते चत्वारः सत्तरात्राः । ऋषिसत्तरात्रप्राजापत्यच्छन्दोमपवसानप्रजामदग्न्याः, तेषा-
मियमहःकलसिः ।

पृष्ठयो महाव्रतं च ।

अविशेषवचनात्समूहः पृष्ठयो भवति ।

व्रतं तु स्वस्तोमं प्रथमे ।

यत्प्रथमे सत्तरात्रे महाव्रतं तत्स्वस्तोमं भवति । पञ्चविंशस्तोममित्यर्थः ।

सप्तदशं द्वितीये ।

द्वितीये सत्तरात्रे महाव्रतं सप्तदशस्तोमं भवति ।

* 'चत्वारः पृष्ठयो महाव्रतं च' इत्येवं पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु यद्यपि वर्तते तथाऽपि 'पृष्ठयो महाव्रतं चैतदंशोऽग्रे पृथग्याख्यात इत्यत्र न गृहीतोऽभ्यासिः ।

छन्दोमपवमानं तृतीये ।

छन्दोमशब्देनात्र तत्संबन्धिनः स्तोमा उच्यन्ते । चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टचत्वारिंशा-
स्तृतीये सप्तरात्रे यन्महाव्रतं तस्य पवमानेषु यथाक्रमं भवन्ति । शेषः स्वस्तोम एव ।

चतुर्विंशो बहिष्पवमानः सप्तदशः शेषश्चतुर्थे ।

चतुर्थे सप्तरात्रे यन्महाव्रतं तस्य बहिष्पवमानश्च चतुर्विंशस्तोमो भवति । शेषः सप्तदश-
स्तोमो भवति ।

ऐन्द्रमत्यन्याः प्रजा ब्रूमूपन् ।

योऽन्याः प्रजा अतीत्य भवितुमिच्छेत्सोऽनेन यजेत ।

त्रिकट्टका अभिजिह्विश्चजिन्महाव्रतं सर्वस्तोमः ।

त्रिकट्टका इत्यभिष्टव्यहः पूर्वं उच्यते । सर्वस्तोम इत्यनेन गौरुमपसागा सर्वस्तोम
इत्यपमत्र गृह्यते । ऐन्द्रस्यैवमहःकलसिः ।

जनकसप्तरात्रमुद्धिकामोऽभिष्टवचतु-
रहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोमः ।

जनकसप्तरात्रस्याहःकलसिः उच्यतेऽभिष्टवचतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोम इति ।

पृष्ठयस्तोमो विश्वजिञ्च पशुकामस्य सप्तमः ।

सप्तमः सप्तरात्र उच्यते, तस्य नाम शाखान्तरादवगन्तव्यम् । अहःकलसिस्तावदुच्यते ।
पृष्ठय एव पदहः केवलं बृहद्रथं तस्य पृष्ठयस्तोम उच्यते । विश्वजिञ्च सप्तमं भवति ।
अनेन पशुकामो यजेत । एते सप्त सप्तरात्राः ।

देवत्वमीप्सतोऽष्टरात्रः ।

देवत्वं प्राप्नुमिच्छतोऽष्टरात्रो भवति । अस्यापि नामान्यतोऽवगन्तव्यम् ।

पृष्ठयो महाव्रतं ज्योतिष्टोमः ।

इयमस्याहःकलसिः । एक एवाष्टरात्र उक्तः ।

नवरात्रमायुष्कामः पृष्ठयस्त्रिकट्टकाश्च ।

पूर्वस्याहःकलसिरियम् ।

त्रिकट्टकाः पृष्ठयावल्ग्व्य इति पशुकामस्य ।

त्रिकट्टका उक्ताः, पृष्ठयावल्ग्व्यो नाम पदह उक्तस्तस्य यान्यहानि तानीह मन्त्र-
नीत्यर्थः ।

इति नवरात्रौ ।

द्वौवनौ नवरात्रौ । अत्रयोरपि नामनी शाखान्तरादवगन्तव्ये ।

त्रिकुबध्यर्धः पृष्ठो महात्रिकुबध्यूह्यो
नवरात्रः समूह्यस्त्रिकुबध्यूह्यः ।

नवरात्र इत्यनुवर्तते ।

चतुष्टोमस्त्रिकुबध्यर्धोऽभिष्टुव एतै-
श्चतुर्भिः स्वानां श्रैष्ठ्यकामो यजेत ।

एतैस्त्रिकुबध्यर्धमहात्रिकुबध्यूह्यमूढत्रिकुबध्यर्धचतुष्टोमस्त्रिकुबध्यर्धैः स्वानां श्रैष्ठ्यकामो यजेत ।
एतेषां दशमो वैश्वानर एव भवति । कामश्चेतेषामेकैकेन संबध्यते ।

कुसुरुबिन्दुमृद्धिकामखयाणां पृष्ठचाह्वामेकैकं त्रिः ।

कुसुरुबिन्दोरियमहःपल्लसिः । अत्रापि दशमो वैश्वानर एव ।

छन्दोमवन्तं पशुकामः पृष्ठचावलम्बस्य
प्राग्विश्वजितश्छन्दोमा दशमं चाहः ।

छन्दोमवत इमान्यहानि पृष्ठचावलम्बस्य पल्लस्य यान्यहानि तेषां विश्वजितः प्राक्त्र-
यश्छन्दोमाः, अविवाक्यं चैकं ततो विश्वजिद्दशमं भवति ।

पुराऽभिचरन् ।

पूर्नाम दशरात्रः ।

ज्योतिर्नामभितो गौरमिजितं विश्वजिदायुषम् ।

ज्योतिर्नामैकाहः स गोनामानमभित उभयतः कर्तव्यः । गौश्चाभिजितमभितः, विश्व-
जिदायुषमभितः कर्तव्यः । वैश्वानरो दशममहर्भवति ।

शललीपिशङ्गं श्रीकामः ।

शललीपिशङ्गस्यैतान्यहानि ।

अभिष्टुवज्यहः पूर्वस्त्रिः ।

स ज्यहः समावर्तयितव्यः ।

इति दशरात्राः ॥ ३ ॥

इत्येतेऽष्टौ दशरात्रा उक्ताः ॥ ३ ॥

पौण्डरीकमृद्धिकामः । पृष्ठचस्तोमश्छन्दोमा गोतमस्तोमो
विश्वजिद्व्यूह्यो नवरात्रो महाव्रतं वैश्वानर इति वा ।

उभयथा पौण्डरीको भवति ।

अथ संमार्थो ।

अनयोः संमार्थनाम्नोरभ्यतः कामोज्ज्वलन्तव्यः । अहःकलासिः सूच्यते ।

अतिरात्रश्चतुर्विंशमध्यर्धोऽभिप्लवः पृष्ठयो वा ।

उभयोः संमार्थयोरतिरात्रैचतुर्विंशे साधारणे अध्यर्धोऽभिप्लवः पूर्वस्यैव । अध्यर्धपृष्ठ उत्तरस्यैव ।

इन्द्रवज्रं भ्रातृव्यवान् ।

इन्द्रवज्रस्याहःकलासिः ।

पृष्ठयस्याऽऽद्ये अहनी व्यत्यासमा नवरात्रात् ।

पृष्ठयस्याऽऽदितो व्यत्यस्य द्वे अहनी कर्तव्ये यावज्जवाहानि भवन्ति ।

महाव्रतम् ॥ ४ ॥

ततो महाव्रतम् । ततो वैश्वानरः । एवं पञ्चैकादशरात्रा उक्ताः ॥ ४ ॥

अथ द्वादशाहा भवेयुः ।

अपानन्तरं ये वक्ष्यन्ते ते द्वादशाहा भवेयुः, भवन्तीत्यर्थः ।

सत्राणि भवेयुरहीना वा ।

ते द्वादशाहाः सत्राणि च भवेयुरहीनाश्च भवेयुः । यदा सत्राणि तदोभयतोऽतिरात्रत्वं बहुयजमानत्वं महाव्रतसहितत्वमित्यादयो धर्मा भवन्ति । यदा पुनरहीनत्वं तदाऽभिष्टो-
मादित्वं मासापवर्गत्वमपरिमाणदोषत्वमित्यादयो धर्मा भवन्तीति द्वैविध्यवचनम् ।

उक्तो दशरात्रः ।

उक्तवचनमत्रातिरिच्यते, अन्यत्रोक्तवचनमन्तरेणातिदेशदर्शनात् । यथा पृष्ठयः समूहो व्यूहो वेत्थेते चत्वारः पृष्ठयो महाव्रतं चेत्येवमादिषु । तेनोक्तवचनस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् । इदमुच्यते उक्तो दशरात्र इत्येदुक्तं भवति—द्वादशाहावयवभूतानि यानि दशरात्राणि तानि तत्रैव पुञ्जीकृत्य दशरात्र इतिवचनं कृत्वोक्तानि तस्य वचनस्य द्वादशा-
हार्यतैव प्रयोजनमिति । तत्रोक्तिस्तु पञ्चविंशतेरह्नां व्युत्पत्तिभूतत्वादशरात्रैस्थितानां च तदन्तर्भावात्तेन तत्रैव पुञ्जीकरणं दशरात्रनाम च सौकर्यात्कृतमिति मन्तव्यम् । अतो द्वादशोहमरुतिर्दशरात्र इत्यनेनाभिप्रायेणोक्तवचनं कृतवानाचार्यः । तथा श्रुती छन्दोगानां बहुशः श्रूयते 'द्वादशाहस्य दशरात्राणि' इति ।

१ प. 'सिन्धु' । २ प. 'वज्र' । ३ प. ऊ. स. 'रजोऽध्य' । ४ क. ऊ. 'नर एव' । ५ प. 'नाश' म. । ६ प. 'नत्वमि' । ७ प. 'हीनास्तद्वा' । ८ प. 'मत्वं महाव्रतसहिते-
त्यस्य' । ९ प. 'वनम' । १० प. 'ति । अशो' । ११ प. 'भूमि' । १२ प. 'वर्ष-
सि' । १३ प. 'द्वादशाहस्य दशरात्राणि' इति ।

स च दशरात्रो द्विविध उक्तः—

समूहलो व्यूहलो वा ।

समूहो व्यूहश्च । अनेन प्रकारेण द्वौ दशाहावत्रोक्तौ समूहो व्यूहश्च । तत्र द्वादशाहोऽ-
हर्गणानां प्रकृतिरिति न्यायात्सर्वाहर्गणानां प्रकृतिरित्यवगतः । तत्र तावन्तरेण व्यूहो
दशरात्रः, एषा प्रकृतिः सत्राणामिति विशेषग्रहणात्सत्राणां व्यूहो हीनानां समूह
इत्यवसितं भवति ।

तमभितोऽतिरात्रौ ।

तमभितोऽतिरात्राविति । तं द्विविधं दशरात्रमभितोऽतिरात्रौ प्रकृतौ मवत इत्यर्थः । एवं
व्यूहलः समूहश्च द्वादशाहाविति ।

संभार्ययोर्वा वैश्वानरमुपदध्यात् ।

यौ संभार्यनामकावेकादशरात्रौ तयोर्वैश्वानरमधिकं कृत्वा द्वौ द्वादशाहावन्तौ भवतः ।
'अहीनेषु हानौ वैश्वानरोऽधिकः' इति परिभाषयैव प्राप्त एव वैश्वानरं वचनमिदं
सत्रपक्षेऽपि वैश्वानरस्य प्राप्तिार्थम् ।

संवत्सरप्रवहं श्रीकामोऽतिरात्रश्चतुर्विंशं
विपुषद्वर्जो नवरात्रो महाव्रतम् ।

संवत्सरप्रवहस्याहानीमानि । अयं द्वादशाहो हीन एव, श्रीकाम इत्येकवचनेनोपदे-
शात्परिमाणाप्राप्तवैश्वानरोऽग्नीवनाच्च ।

अथ भरतद्वादशाहः ।

अथशब्दो हीनकैवल्यबुद्धिविच्छेदार्थः । सत्राहीनसाधारणाध्वारो द्वादशाहा उक्ताः ।
सत एको हीन उक्तः । उत्तमैश्चासाधारण एव । अतस्तद्विच्छेदार्थमथशब्दः प्रयुक्तः ।

इममेवैकाहं पृथक्संस्थाभिरुपेयुः ।

भरतद्वादशाहस्याहःकलसिः । इममेव प्राकृतैकाहं पृथग्भूताभिः संस्थाभिर्गुक्तं द्वाद-
शकृत्वं कुर्युः । विष्कृतिषु प्रकृतेः संनिहितत्वादिममित्युच्यते । उत्तरत्र संस्थाविधानादेव
संस्थासंघे सिद्धे पृथक्संस्थाभिरितिवचनं वचनादेव संस्थानियमो नातिदेशादिति ज्ञाप-
यितुम् ।

१ च. दो द्वाद । २ च. पाना ए । ३ च. "रेनेव" । ४ प. "ग्वोऽशी" । ५ च.
"मध सा" । ६ क. ग. च. "त्वादिदमुच्य" । ७ क. ड. झ. "व संस्थानि" । ८. "व
स्थानि" ।

अथ संमार्यौ ।

अनयोः संमार्यनाम्नोरन्यतः कामोऽवगन्तव्यः । अहःकृत्तिः सूच्यते ।

अतिरात्रश्चतुर्विंशमध्यर्धोऽभिप्लवः पृष्ठयो वा ।

उभयोः संमार्ययोरतिरात्रचतुर्विंशे साधारणे अध्यर्धोऽभिप्लवः पूर्वस्यैव । अध्यर्धपृष्ठ उत्तरस्यैव ।

इन्द्रवज्रं भ्रातृव्यवान् ।

इन्द्रवज्रस्याहःकृत्तिः ।

पृष्ठस्याऽऽद्ये अहनी व्यत्यासमा नवरात्रात् ।

पृष्ठस्याऽऽदितो व्यत्यस्य द्वे अहनी कर्तव्ये यावन्नवाहानि भवन्ति ।

महाव्रतम् ॥ ४ ॥

ततो महाव्रतम् । ततो वैश्वानरः । एवं पञ्चैकादशरात्रा उक्ताः ॥ ४ ॥

अथ द्वादशाहा भवेयुः ।

अपानन्तरं ये वक्ष्यन्ते ते द्वादशाहा भवेयुः, भवन्तीत्यर्थः ।

सत्राणि भवेयुरहीना वा ।

ते द्वादशाहाः सत्राणि च भवेयुरहीनाश्च भवेयुः । यदा सत्राणि तदोभयतोऽतिरात्रस्य बहुयजमानैस्त्वं महाव्रतसहितस्त्वमित्यादयो धर्मा भवन्ति । यदा पुनरहीनस्त्वं तदाऽग्निष्टो-
मादिस्त्वं मासापवर्गत्वमपरिमाणद्वास्त्वमित्यादयो धर्मा भवन्तीति द्वैविध्यवचनम् ।

उक्तो दशरात्रः ।

उक्तवचनमप्रातिरिच्यते, अन्यत्रोक्तवचनमन्तरेणातिदेशदर्शनात् । यथा पृष्ठः समूहो व्यूहो वेत्येते चत्वारः पृष्ठयो महाव्रतं चेत्येवमादिषु । तेनोक्तवचनस्य प्रयोजनं पक्षत्रयम् । इदमुच्यते उक्तो दशरात्र इत्येदुक्तं भवति—द्वादशाहावयवभूतानि षानि दशाहानि तानि तत्रैव पुञ्जीकृत्य दशरात्र इतिवचनेन कृत्योक्तानि तस्य वचनस्य द्वादशा-
हार्थैव प्रयोजनमिति । तत्रोक्तिस्तु पञ्चविंशतेरह्नां व्युत्पत्तिर्भूतत्वादशरात्रैस्थितानां च तदन्तर्मात्रात्तेन तत्रैव पुञ्जीकरणं दशरात्रनाम च सौकर्यात्कृतमिति मन्तव्यम् । अतो द्वादशाहमकृतिर्दशरात्र इत्यनेनाभिप्रायेणोक्तवचनं कृतवानाचार्यः । तथा श्रुतौ छन्दोगानां बहुशः श्रूयते 'द्वादशाहस्य दशाहानि' इति ।

१ य. 'तिस्तृप्त' । २ य. 'वज्रत' । ३ य. क. झ. 'रत्नोऽप्य' । ४ क. क. 'नर एव
प' । ५ य. 'नाश' भ' । ६ य. 'नत्वभि' । ७ य. 'दीनास्तदा' । ८ य. 'मत्वं महामनादिते-
न्यतः' । ९ य. 'वनवह' । १० य. 'ति' अत्रो' । ११ य. 'भूविज्ञा' । १२ य. 'वर्ष-
तिग' । १३ य. 'सादा भवेयुः' भ' ।

॥ च दशरात्रो द्विविध उक्तः—

समूहलो व्यूहलो वा ।

समूहो व्यूहश्च । अनेन प्रकारेण द्वौ दशाहावत्रोक्तौ समूहो व्यूहश्च । तत्र द्वादशाहोऽ-
हर्गणानां प्रकृतिरिति न्यायात्सर्वाहर्गणानां प्रकृतिरित्यवगतः । तत्र तावन्तरेण व्यूहो
दशरात्रः, एषा प्रकृतिः सत्राणामिति विशेषग्रहणात्सत्राणां व्यूहो हीनानां समूह
इत्यवसितं भवति ।

तमभितोऽतिरात्रौ ।

तमभितोऽतिरात्राविति । तं द्विविधं दशरात्रमभितोऽतिरात्रौ प्रकृतौ भवत इत्यर्थः । एवं
व्यूहलः समूहश्च द्वादशाहाविति ।

संमार्यपोर्वा वैश्वानरमुपदध्यात् ।

यौ संमार्यनामकावेकादशरात्रौ तयोर्वैश्वानरमधिकं कृत्वा द्वौ द्वादशाहावन्धौ भवतः ।
'अहीनेषु हानौ वैश्वानरोऽधिकः' इति परिभाषयैव भ्रात एव वैश्वानरं वचनमिदं
सत्रपक्षेऽपि वैश्वानरस्य प्राप्नोति ।

संवत्सरप्रवहं श्रीकामोऽतिरात्रश्चतुर्विंशं
विपुषद्वर्जो नवरात्रो महाव्रतम् ।

संवत्सरप्रवहस्याहानीमानि । अयं द्वादशाहो हीन एव, श्रीकाम इत्येकवचनेनोपदे-
शात्परिभाषाप्राप्तवैश्वानरोऽनीवनाच्च ।

अथ भरतद्वादशाहः ।

अपशब्दो हीनकैवल्यबुद्धिविच्छेदार्थः । सप्राहीनसाधारणाश्चत्वारो द्वादशाहा उक्ताः ।
तत एको हीन उक्तः । उत्तमेश्चासाधारण एव । अतस्तद्विच्छेदार्थमथशब्दः प्रयुक्तः ।

इममेवेकाहं पृथक्संस्थामिरुपेयुः ।

भरतद्वादशाहस्याहःकलसिः । इममेव प्राकृतैकाहं पृथग्भूताभिः संस्थाभिर्गुक्तं द्वाद-
शकृत्वः कुर्युः । विकृतिषु प्रकृतेः संनिहितत्वादिममित्युच्यते । उत्तरत्र संस्थाविधानादेव
संस्थासंस्थे सिद्धे पृथक्संस्थाभिरितिवचनं वचनादेव संस्थानियमो नातिदेशादिति सा-
यितुम् ।

१ च. दो दादु । २ च. गाना ए । ३ च. 'रेनिव' । ४ च. 'वोऽही' । ५ च. 'मश्च सा' । ६ क. ग. च. 'तादिदमुच्य' । ७ क. ड. झ. 'व संस्थानि' । ८ च. 'स्थाननि' ।

अथ संमार्थौ ।

अनयोः संमार्थनाम्नोरन्यतः कामोऽवगन्तव्यः । अहःकलसिः सूच्यते ।

अतिरात्रश्चतुर्विंशमध्यर्धोऽभिप्लवः पृष्ठयो वा ।

उभयोः संमार्थयोरतिरात्रेचतुर्विंशे साधारणे अध्यर्धोऽभिप्लवः पूर्वस्यैव । अध्यर्धपृष्ठ उत्तरस्यैव ।

इन्द्रवज्रं प्रातृव्यवान् ।

इन्द्रवज्रस्याहःकलसिः ।

पृष्ठयस्याऽऽद्ये अहनी व्यत्यासमा नवरात्रात् ।

पृष्ठयस्याऽऽदितो व्यत्यस्य द्वे अहनी कर्तव्ये यावन्नवाहानि भवन्ति ।

महाव्रतम् ॥ ४ ॥

ततो महाव्रतम् । ततो वैश्वानरः । एवं पञ्चैकादशरात्रा उक्ताः ॥ ४ ॥

अथ द्वादशाहा भवेयुः ।

अपानन्तरं ये वक्ष्यन्ते ते द्वादशाहा भवेयुः, मन्त्रीत्यर्थः ।

सत्राणि भवेयुरहीना वा ।

ते द्वादशाहाः सत्राणि च भवेयुरहीनैश्च भवेयुः । यदा सत्राणि तदोभयतोऽतिरात्रत्वं बहुयनमानत्वं महाव्रतसहितत्वमित्यादयो धर्मा भवन्ति । यदा पुनरहीनत्वं तदाऽसिद्धो-
मादित्वं मासावर्गत्वमपरिमाणदीक्षत्वमित्यादयो धर्मा भवन्तीति द्वैविध्यवचनम् ।

उक्तो दशरात्रः ।

उक्तवचनमत्रातिरिच्यते, अन्यत्रोक्तवचनमन्तेरेणातिदेशदर्शनात् । यथा पृष्ठयः समूहो व्यूहो वेधेते चत्वारः पृष्ठयो महाव्रतं चेत्येवमाविषु । तेनोक्तवचनस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् । इदमुच्यते उक्तो दशरात्र इत्येदुक्तं भवति—द्वादशाहावयवभूतानि पानि दशाहानि तानि तत्रैव पुञ्जीकृत्य दशरात्र इतिवचनं कृत्वोक्तानि तस्य वचनस्य द्वादशा-
हार्पतैव प्रयोगनमिति । तत्रोक्तिस्तु पञ्चविंशतेरह्नां व्युत्पत्तिर्भूतत्वादशरात्रेस्थितानां च तदन्तर्भावात्तेन तत्रैव पुञ्जीकरणं दशरात्रनाम च सौकर्यार्थकृतमिति मन्तव्यम् । अतो द्वादशोहपकृतिर्दशरात्र इत्यनेनाभिप्रायेणोक्तवचनं कृतवानाचार्यः । तथा श्रुतौ छन्दोगानां बहुशः श्रूयते 'द्वादशाहस्य दशाहानि' इति ।

१ घ. 'तिसृष्व' । २ घ. 'वधतु' । ३ घ. क. स. 'रणोऽध्य' । ४ क. क. 'नर एव
प' । ५ घ. 'नावा' भ' । ६ घ. 'नत्वमि' । ७ घ. 'दीनास्तदाऽ' । ८ घ. 'गत्वं महामनादिते-
ष्वध्य' । ९ घ. 'वनमह' । १० घ. 'ति । अत्रो' । ११ घ. 'भूमित्वा' । १२ घ. 'वर्त-
त्तिना' । १३ घ. 'शाहा भवेयुः । ३' ।

स च दशरात्रो द्विविध उक्तः—

समूहलो व्यूहलो वा ।

समूहो व्यूहश्च । अनेन प्रकारेण द्वौ दशाहावत्रोक्तौ समूहो व्यूहश्च । तत्र द्वादशाहोऽ-
हर्गणानां प्रकृतिरिति न्यायात्सर्वाहर्गणानां प्रकृतिरित्यवगतः । तत्र तावन्तरेण व्यूहो
दशरात्रः, एषा प्रकृतिः सत्राणामिति विशेषग्रहणात्सत्राणां व्यूहो हीनानां समूह
इत्यवसितं भवति ।

तमभितोऽतिरात्रौ ।

तमभितोऽतिरात्राविति । तं द्विविधं दशरात्रमभितोऽतिरात्रौ प्रकृतौ भवत इत्यर्थः । एवं
व्यूहः समूहश्च द्वादशाहाविति ।

संभार्ययोर्वा वैश्वानरमुपदध्यात् ।

यौ संभार्यनामकावेकादशरात्रौ तयोर्वैश्वानरमधिकं कृत्वा द्वौ द्वादशाहावन्तौ भवतः ।
'अहीनेषु हानौ वैश्वानरोऽधिकः' इति परिभाषयैव प्राप्त एव वैश्वानरं वचनमिदं
सत्रपक्षेऽपि वैश्वानरस्य प्रापणार्थम् ।

संवत्सरप्रवहं श्रीकामोऽतिरात्रश्चतुर्विंशं
विपुचहर्जो नवरात्रो महाव्रतम् ।

संवत्सरप्रवहस्याहानीमानि । अयं द्वादशाहो हीन एव, श्रीकाम इत्येकवचनेनोपदे-
शात्परिभाषाप्राप्तवैश्वानरोऽजीवनाच्च ।

अथ भरतद्वादशाहः ।

अथशब्दो हीनकैवल्यबुद्धिविच्छेदार्थः । सत्राहीनसाधारणाश्चत्वारो द्वादशाहा उक्ताः ।
तत एको हीन उक्तः । उत्तमैश्चासाधारण एव । अतस्तद्विच्छेदार्थमथशब्दः प्रयुक्तः ।

इममेवेकाहं पृथक्संस्थाभिरुपेयुः ।

भरतद्वादशाहस्याहःकलसिः । इममेव प्राकृतैकाहं पृथग्भूताभिः संस्थाभिर्गुक्तं द्वाद-
शकृत्वः कुर्युः । विकृतिषु प्रकृतेः संनिहितत्वादिममित्युच्यते । उत्तरत्र संस्थाविधानादेव
संस्थासंबन्धे सिद्धे पृथक्संस्थाभिरितिवचनं वचनादेव संस्थानियमो नातिदेशादिति ज्ञाप-
यितुम् ।

१ च. 'द्वौ द्वाद' । २ च. 'प्राप्ता ए' । ३ च. 'रेनि' । ४ च. 'व्योऽही' । ५ च.
'मथ सा' । ६ क. ग. च. 'त्वादिदमुच्य' । ७ क. ङ. झ. 'व संस्थानि' । ८. 'व
स्थाननि' ।

अतिरात्रमग्रेऽथाग्निष्टोममथाष्टा उक्तवानथाग्निष्टोममथातिरात्रम् ।

द्वादशाहसामान्येन प्राप्तानां संस्थानां विधीयमानमरतद्वादशाहेऽयमपवादः ।

इति द्वादशाहाः ।

इत्येवंप्रकारा द्वादशाहा आस्ताताश्च वेदितव्याः ।

तेरात्मना बुभूषन्तः प्रजया पशुभिः प्रजनयिष्यमाणाः स्वर्गं
लोकमेप्स्यन्तः स्वानां श्रेष्ठयमैच्छन्त उपेयुर्वा यजेत वा ।

संवत्सरप्रवहस्य केवलाहीनत्वात्कामर्मानपेक्षात्वाच्चेतरेषां पञ्चानामेवात्र ग्रहणम् । आत्मना
बुभूषन्तः । आत्मना भवितुमिच्छन्त आत्मनैवस्वमिच्छन्त इत्यर्थः । अतएव एते कामाः
पञ्च द्वादशाहास्तेनाऽऽनन्तर्ययोगो न भवति । सर्वे सर्वशधिक्रियेभ्य निषमेनेत्यर्थः । तैयं-
जेत वा, उपेयुरिति संबन्धः । उपेयुरिति सत्रलिङ्गं, यमेतैत्यहीनलिङ्गम् ।

इति पृथक्त्वम् ।

इत्येतदेव सत्राहीनयोः पृथक्त्वं भेद इत्यर्थः । सर्वत्रापि यदुपेयुः शब्दचोदितं तत्सर्वं
सत्रमेव । येषां यमेत्येकवचनं तदहीन एव । एतदुक्तं भवति—सत्राहीनत्वे बहुयज-
मानत्वैक्यमवानत्कादिकृत एव भेदो न शास्यभेदकृत इति ।

अथ सामान्यम् ।

अथेदानीं सत्राहीनयोरसमाभ्यातयोः साधारणविधिरुच्यत इत्यर्थः ।

अपरिमितत्वाद्धर्मस्य प्रदेशान्वक्ष्यामः ।

धर्मशब्देनात्र प्रधानकर्माण्युच्यन्ते । प्रदिश्यन्ते ज्ञायन्ते यैरुपायैरसमाभ्यातान्यापि
कर्माणि ते उपायाः प्रदेशा उच्यन्ते । ते च विध्यैकदेशभूतत्वात्प्रदेशशब्दवाच्याः । एतः
दुक्तं भवति—कर्मणामसमाभ्यातानामपरिमितत्वात्तेशामेकैकदेशेन यत्तुमशक्यत्वात्सामान्येन
तज्ज्ञानोपायान्विध्यैकदेशभूतान्वक्ष्याम इति ।

के त उपायाः कथं वा तैरुपायैरसमाभ्यातानां कर्मणां ज्ञानं भवतीति तमुपायमुत्तरेण
सूत्रेण दर्शयति—

यथा हि परिमिता वणां अपरिमितां याचो गतिमाप्नु-

यन्पेयमेव परिमितानामहामपरिमिताः संघाताः ।

यथाऽग्रादयो वर्गास्त्रिषष्टिसंस्थापरिमिता एव स्थानकरगालुपक्षनादिभिर्गुणैः सम्यगु-

१ च. 'नापे' । २ ग. घ. च. छ. तथा । ३ च. 'मेषदेशा नात्र प्रथमतस्तत्वात्क' ।

४ च. 'तदुता' । ५ च. 'नानां स' । ६ च. 'यजमानानां यात' । ७ च. 'करो य' ।

८ च. 'तदुता' ।

धारणाय शिशिताः सन्तः सर्वस्याः पदवाक्यभूताया अपरिमिताया वाच उच्चारणाय शक्तिं ज्ञानं चोत्पादयन्ति, एवं पञ्चविंशतिरहानि परिमितान्येव सम्यक्परिज्ञातानि च भवन्ति । तैरेवापरिमिताः संघाताः समाम्नाता असमाम्नाताश्च कर्तव्यतया बोध्यन्त इति । पदावयवभूतवर्णज्ञानेन पदवाक्यज्ञानवत्संघातावयवभूताहर्ज्ञानेन संघातज्ञानमप्युपपद्यत इति दृष्टान्तः । एवमेवार्थमुत्तरसूत्रं स्पष्टयति—

सिद्धानि त्वहानि तेषां यः कश्च समाहारः सिद्धमेव शस्यम् ।

यथा हि परिमिता वर्णाः सर्वा वाचो गतिमाप्नुवन्त्येवमत्रापि सिद्धानि परिज्ञातान्यहानि । तत्र यो यः संघातः समाम्नातोऽसमाम्नातश्च पञ्चविंशतेरहामेव नान्येषाम् । अतः संघातशस्यमपि सिद्धमेव समुदायिभ्योऽनन्यत्वात्समुदायस्येति सिद्धम् ।

अह्नां तु संशये स्तोमपृष्ठसंस्थाभिरेके व्यवस्थाम् ।

समाम्नातेष्वसमाम्नातेषु च संघातेष्वहर्द्वारेण शस्यज्ञानमित्युक्तम् । इदानीं येष्वसमाम्नातेष्वहरेषु न ज्ञायत इदमेवेति तत्राह्नां संशये सत्येवमेक आचार्या अहर्व्यवस्थां महर्निश्चयमिच्छन्ति स्तोमपृष्ठसंस्थाभिर्लिङ्गभूतैरहामुत्पत्तौ त्रिवृदादीनां स्तोमानामन्यतमेन रथंतरादीनां पृष्ठानामन्यतमेनाग्निष्टोमादीनां संस्थानामन्यतमेन च संयुक्तान्येवोत्पद्यन्त इति वदन्तः ।

तदकृत्स्नं कृष्टत्वाद्यातिक्रमस्य ।

तदकृत्स्नमसार्वत्रिकमित्यर्थः । उत्पत्तौ तथोक्तज्ञानामपि व्यवहारकाळे व्याप्तिवारदर्शनादित्यर्थः । ततो नायं नियमहेतुः ।

**छन्दोगैरेव कृत्वा समयमहो बार्हतराथंत-
रतायामेकाहेन न शस्यं राथंतराणाम् ।**

अयमेवाहर्निश्चय उपायः । छन्दोगैः समयः संगमः संवादः इत्यर्थः । तैः संवादेनाहो बार्हतराथंतराथनिश्चयं कृत्वा राथंतराणां प्रकृतैकाहेन शस्यं वेदितव्यम् ।

द्वितीयेनाऽऽभिप्लविकेन बार्हतांनाम् ।

बार्हतानां पुनर्द्वितीयेनाऽऽभिप्लविकेन शस्यं वेदितव्यम् ।

**अपि वा कयाशुभीयतादिदासीये एव निवि-
द्धानीये स्यातामेकाहिकमितरत् ॥ ५ ॥**

अथ वाऽयमन्यः पक्षोऽसमाम्नाते बार्हतानां राथंतराणां च मरुत्वतीयनिष्कर्षस्ये

अतिरात्रमग्रेऽथाग्निष्टोममथाष्टा उक्थयानथाग्निष्टोममथातिरात्रम् ।

द्वादशाहसामान्येन प्राप्तानां संस्थानां विधीयमानमरतद्वादशाहेऽयमपवादः ।

इति द्वादशाहाः ।

इत्येवंप्रकारा द्वादशाहा आह्नाताश्च वेदितव्याः ।

तैरात्मना बुभूपन्तः प्रजया पशुभिः प्रजनयिष्यमाणाः स्वर्गं

लोकमेप्स्यन्तः स्वानां श्रेष्ठयमैच्छन्त उपेयुर्वा यजेत वा ।

संवत्सरप्रवहस्य केवलाहीनत्वात्कामर्नानेपेक्षत्वाच्चेतरेषां पञ्चानामेवात्र ग्रहणम् । आत्मना बुभूपन्तः । आत्मना भवितुमिच्छन्त आत्मकैवल्यमिच्छन्त इत्यर्थः । अत्वार एते कामाः पञ्च द्वादशाहास्तेनाऽऽनन्तर्ययोगो न भवति । सर्वे सर्वैरधिक्येराज नियमेनेत्यर्थः । तैर्यजेत वा, उपेयुरिति संबन्धः । उपेयुरिति सत्रलिङ्गं, यमेतेऽप्यहीनलिङ्गम् ।

इति पृथक्त्वम् ।

इत्येतदेव सत्राहीनयोः पृथक्त्वं भेद इत्यर्थः । सर्वत्रापि यदुपेयुः शब्दचोदितं तत्सर्वे सत्रमेव । येषां यमेतेत्येकवचनं तदहीन एव । एतदुक्तं भवति—सत्राहीनस्य बहुयजन-मानस्यैकयनमानत्वादिकृत एव भेदो न शस्यभेदकृत इति ।

अथ सामान्यम् ।

अपेक्षानीं सत्राहीनयोरसमाह्नातयोः साधारणविभिरुच्यत इत्यर्थः ।

अपरिमितत्वान्द्वर्भस्य प्रदेशान्वक्ष्यामः ।

धर्मशब्देनात्र प्रधानकर्माण्युच्यन्ते । प्रदिश्यन्ते ज्ञायन्ते यैरुपायैरसामान्यतान्यपि कर्माणि ते उपायाः प्रदेशा उच्यन्ते । ते च विध्येकदेशभूतत्वात्प्रदेशशब्दवाच्याः । एतदुक्तं भवति—कर्मणामसमाह्नातानामपरिमेयत्वात्तेशामेकैकदेशेन वस्तुमशक्यत्वात्सामान्येन तज्ज्ञानोपायान्विध्येकदेशभूतान्वक्ष्याम इति ।

के ॥ उपायाः कथं वा तैरुपायैरसामान्यतानां कर्मणां ज्ञानं भवतीति तदुपायमुत्तरेण सूत्रेण दर्शयति—

यथा हि परिमिता वर्णा अपरिमितां वाचो गतिमाप्नु-
यन्पेवमेव परिमितानामहामपरिमिताः संघाताः ।

यथाऽङ्गारादयो वर्गास्त्रिषष्टिस्तैरुपापरिमिता एव स्थानकरणानुप्रदानादिभिर्मुग्धैः सम्यग्-

१ च. "नाते" । २ ग. च. च. स. तथा । ३ च. "मैप्रदेशा नात्र प्रधातनावातक" ।

४ च. तदुगा । ५ च. "नैर्णा स" । ६ च. "वशात्तानां चाप" । ७ च. "कशो व" ।

८ च. तदुगा ।

चारणाय शिशिताः सन्तः सर्वस्याः पदवाक्यभूताया अपरिमिताया वाच उच्चारणाय शक्तिं ज्ञानं चेत्पादयन्ति, एवं पञ्चविंशतिरहानि परिमितान्येव सम्यक्परिज्ञातानि च भवन्ति । तैरेवापरिमिताः संघाताः समाम्नाता असमाम्नाताश्च कर्तव्यतया चोद्यन्त इति । पदावयवभूतवर्णज्ञानेन पदवाक्यज्ञानवत्संघातावयवभूताहर्ज्ञानेन संघातज्ञानमप्युपपद्यत इति दृष्टान्तः । एवमेवार्थमुत्तरसूत्रं स्पष्टयति—

सिद्धानि त्वहानि तेषां यः कश्च समाहारः सिद्धमेव शस्यम् ।

यथा हि परिमिता वर्णाः सर्वा वाचो गतिमाप्नुवन्त्येवमत्रापि सिद्धानि परिज्ञातान्यहानि । तत्र यो यः संघातः समाम्नातोऽसमाम्नातश्च पञ्चविंशतेरहामेव नान्येषाम् । अतः संघातशस्यमपि सिद्धमेव समुदायिभ्योऽनन्यत्वात्समुदायस्येति सिद्धम् ।

अह्नां तु संशये स्तोमपृष्ठसंस्थाभिरेके व्यवस्थाम् ।

समाम्नातेष्वसमाम्नातेषु च संघातेष्वहर्द्वारेण शस्यज्ञानमित्युक्तम् । इदानीं येष्वसमा-
म्नातेष्वहरेषु न ज्ञायत इदमेवेति तत्राह्नां संशये सत्येवमेक आचार्या अहर्षवस्पोमहर्निश्चय-
मिच्छन्ति स्तोमपृष्ठसंस्थाभिर्लिङ्गभूतैरहामुस्पत्तौ त्रिवृदादीनां स्तोमानामन्यतमेन रथंतरा-
दीनां पृष्ठानामन्यतमेनाग्निष्टोमादीनां संस्थानामन्यतमेन च संयुक्तान्येकोत्पद्यन्त इति वदन्तः ।

तदकृत्स्नं कृत्वाद्यातिक्रमस्य ।

तदकृत्स्नमसार्धत्रिकमित्यर्थः । उत्पत्तौ तपोसत्रानामपि व्यवहारकाले व्याप्तिवारता-
नादित्यर्थः । ततो नायं नियमहेतुः ।

**छन्दोगैरेव कृत्वा समयमहो बार्हतराथंत-
रतायामेकाहेन न शस्यं राथंतराणाम् ।**

अयमेवाहर्निश्चय उपायः । छन्दोगैः समयः संगमः संवाद इत्यर्थः । तैः छन्दोगैः
बार्हतराथंतराथन्तिथ्यं कृत्वा राथंतराणां प्रकृतैकाहेन शस्यं वेदितव्यम् ।

द्वितीयेनाऽऽभिप्लविकेन बार्हतांनाम् ।

बार्हतानां पुनर्द्वितीयनाऽऽभिप्लविकेन शस्यं वेदितव्यम् ।

**अपि वा कयाशुभीयतदिदासीये एव नि-
द्धानीये स्यातामेकाहिकमितरत् ॥ ५ ।**

अथ वाऽयमन्यः पक्षोऽसमाम्नाते बार्हतानां राथंतराणां

अतिरात्रमग्रेऽथाग्निष्टोममथाष्टौ उक्त्वा नथाग्निष्टोममथातिरात्रम् ।

द्वादशाहसामान्येन प्राप्तानां संस्थानां विधीयमानमरतद्वादशाहेऽयमपवादः ।

इति द्वादशाहाः ।

इत्येवंप्रकारा द्वादशाहा आम्नाताश्च वेदितव्याः ।

तैरात्मना बुभूषन्तः प्रजया पशुभिः प्रजनयिष्यमाणाः स्वर्गं
लोकमेप्सन्तः स्वानां भैष्ठयमैच्छन्त उपेयुर्वा यजेत वा ।

संवत्सरप्रवहस्य केवलाहीनत्वात्कामनानपेक्षत्वाच्चेतरेषां पञ्चानामेवात्र ग्रहणम् । आत्मना
बुभूषन्तः । आत्मना भवितुमिच्छन्त आत्मकैवल्यमिच्छन्त इत्यर्थः । षत्वार एते कामाः
पञ्च द्वादशाहास्तेनाऽऽनन्तर्ययोगो न भवति । सर्वे सर्वैरधिक्रियेरन्न नियमेनेत्यर्थः । तैर्य-
जेत वा, उपेयुरिति संबन्धः । उपेयुरिति सत्रलिङ्गं, यमेतेत्यहीनलिङ्गम् ।

इति पृथक्त्वम् ।

इत्येतदेव सत्राहीनयोः पृथक्त्वं भेद इत्यर्थः । सर्वत्रापि यदुपेयुः शब्दचोदितं तत्सर्वं
सत्रमेव । यथा यजेतैत्येकवचनं तदहीन एव । एतदुक्तं भवति—सत्राहीनत्वे बहुपज-
मानत्वैकपजमानत्वादिकृत एव भेदो न शस्यमेदकृत इति ।

अथ सामान्यम् ।

अपेदानां सत्राहीनयोरसमाप्नातयोः साधारणविधिरुच्यत इत्यर्थः ।

अपरिमितत्वान्द्वर्भस्य प्रदेशान्वक्ष्यामः ।

धर्मशब्देनात्र प्रधानकर्माण्युच्यन्ते । प्रदिश्यन्ते ज्ञायन्ते यैरुपायैरसमाप्नातान्यपि
कर्माणि ते उपायाः प्रदेशा उच्यन्ते । ते च विध्यैकदेशभूतत्वात्प्रदेशशब्दवाच्याः । एतः
दुक्तं भवति—कर्मणामसमाप्नातानामपरिमितत्वात्तेशामेकैकदेशेन वक्तुमशक्यत्वात्सामान्येन
तज्ज्ञानोपायान्विध्यैकदेशभूतान्वक्ष्याम इति ।

के र्ते उपायाः कथं वा तैरुपायैरसमाप्नातानां कर्मणां ज्ञानं भवतीति तमुपायमुत्तरेण
सूत्रेण दर्शयति—

यथा हि परिमिता वर्णा अपरिमितां याचो गतिमाप्नु-
यन्त्येवमेव परिमितानामहामपरिमिताः संघाताः ।

यथाऽऽनारादयो वर्गास्त्रिपष्टिसंख्यापरिमिता एव स्थानकरगानुप्रदानादिभिर्गुणैः सम्यगु-

१ च. "नापे" । २ य. च. स. तथा । ३ च. "नैयदेशा नात्र प्रधानात्प्रातक" ।
४ च. तदुगा । ५ च. "नैनां स" । ६ च. "नैयशापानां चाप" । ७ च. "कशो य" ।
८ च. तदुगा ।

च्चारणाय शिषिताः सन्तः सर्वस्याः पदवाक्यभूताया अपरिमितया वाच उच्चारणाय शक्तिं ज्ञानं चेत्पादयन्ति, एवं पञ्चविंशतिरहानि परिमितान्येव सम्यक्परिज्ञातानि च भवन्ति । तैरेवापरिमिताः संघाताः समाम्नाता असमाम्नाताश्च कर्तव्यतया बोधन्त इति । पदावयवभूतवर्णज्ञानेन पदवाक्यज्ञानवत्संघातावयवभूताहंज्ञानेन संघातज्ञानमप्युपपद्यत इति दृष्टान्तः । एवमेवार्थमुत्तरसूत्रं स्पष्टयति—

सिद्धानि त्वहानि तेषां यः कश्च समाहारः सिद्धमेव शस्यम् ।

यथा हि परिमिता वर्णाः सर्वा वाचो गतिमाप्नुवन्त्येवमत्रापि सिद्धानि परिज्ञातान्यहानि । तत्र यो यः संघातः समाम्नातोऽसमाम्नातश्च पञ्चविंशतेरहामेव नान्येषाम् । अतः संघातशस्यमपि सिद्धमेव समुदायिभ्योऽन्यत्वात्समुदायस्येति सिद्धम् ।

अह्नां तु संशये स्तोमपृष्ठसंस्थामिरेके व्यवस्थाम् ।

समाम्नातेष्वसमाम्नातेषु च संघातेष्वहर्द्धरेण शस्यज्ञानमित्युक्तम् । इदानीं येष्वसमाम्नातेष्वहरेषु न ज्ञायत इदमेवेति तत्राह्नां संशये सत्येवमेक आचार्या अहर्ग्यवस्थां महर्निश्चयमिच्छन्ति स्तोमपृष्ठसंस्थामिरेकमुत्तरहामुत्पत्तौ त्रिवृदादीनां स्तोमानामन्यतमेन रथंतरादीनां पृष्ठानामन्यतमेनाग्निष्टोमादीनां संस्थानामन्यतमेन च संयुक्तान्येवोत्पद्यन्त इति वदन्तः ।

तदकृत्स्नं कृष्टत्वाद्यातिक्रमस्य ।

तदकृत्स्नमसर्वत्रिकमित्यर्थः । उत्पत्तौ तथोक्तज्ञानमपि व्यवहारकाले व्याभिचारदर्शनादित्यर्थः । ततो मायं नियमहेतुः ।

**छन्दोगैरेव कृत्वा समयमहो बार्हतराथंत-
रतापामेकाहेन न शस्यं राथंतराणाम् ।**

अयमेवाहर्निश्चय उपायः । छन्दोगैः समयः संगमः संवादः इत्यर्थः । तैः संवादेनाहो बार्हतराथंतराथंतत्वनिश्चयं कृत्वा राथंतराणां प्रकृतैकाहेन शस्यं वेदितव्यम् ।

द्वितीयेनाऽऽभिप्लविकेन बार्हतानाम् ।

बार्हतानां पुनर्द्वितीयेनाऽऽभिप्लविकेन शस्यं वेदितव्यम् ।

**अपि वा कयाशुभीयतादिदासीये एव निवि-
द्धानीये स्यातामेकाहिकमितरत् ॥ ५ ॥**

अथ वाऽयमन्यः पक्षोऽसमाम्नाते बार्हतानां राथंतराणां च मरुत्तनीयमिरेकेष्वेव

अतिरात्रमग्रेऽथाग्निष्टोममथाष्टा उक्त्वा नथाग्निष्टोममथातिरात्रम् ।

द्वादशाहसामान्येन प्राप्तानां संस्थानां विधीयमानमरतद्वादशाहेऽयमपवादः ।

इति द्वादशाहाः ।

इत्येवंप्रकारा द्वादशाहा आभ्याताश्च वेदितव्याः ।

तैरात्मना बुभूपन्तः प्रजया पशुभिः प्रजनयिष्वमाणाः स्वर्गं

लोकमेप्सन्तः स्वानां भैष्ठयमैच्छन्त उपेयुर्वा यजेत वा ।

संवत्सरप्रवहस्य केवलाहीनत्वात्कामनोपेतत्वाच्चेतरेषां पञ्चानामेवात्र ग्रहणम् । आत्मना बुभूपन्तः । आत्मना भवितुमिच्छन्त आत्मकैवल्पमिच्छन्त इत्यर्थः । अतएव एते कामाः पक्ष द्वादशाहास्तेनाऽऽनन्तर्ययोगो न भवति । सर्वे सर्वैरधिक्रियेरन्न निवमेनेत्यर्थः । तैर्यजेत वा, उपेयुरिति संबन्धः । उपेयुरिति सत्रलिङ्गं, यमेतेत्यहीनलिङ्गम् ।

इति पृथक्त्वम् ।

इत्येतेदेव सत्राहीनयोः पृथक्त्वं भेद इत्यर्थः । सर्वत्रापि यदुपेयुः शब्दोदितं तत्सर्वं सत्रमेव । यथा यमेनेत्येकवचनं तदहीन एव । एतदुक्तं भवति—सत्राहीनत्वे बहुजनमानत्वेकजनमानत्वादिकृत एव भेदे न शस्यभेदकृत इति ।

अथ सामान्यम् ।

अपेदानां सत्राहीनयोरसमाभ्यातयोः साधारणविधिरुच्यत इत्यर्थः ।

अपरिमितत्वान्द्वर्भस्य प्रदेशान्वक्ष्यामः ।

धर्मशब्देनात्र प्रधानकर्मण्युच्यन्ते । प्रदिश्यन्ते ज्ञायन्ते यैरुपायैरसामानातान्यापि कर्माणि ते उपायाः प्रदेशा उच्यन्ते । ते च विष्येकदेशभूतत्वात्प्रदेशशब्दवाच्याः । एतदुक्तं भवति—कर्मणामसमाभ्यातानामपरिमेषत्वात्तेशामेकैकदेशेन वस्तुमशक्यत्वात्सामान्येन तज्ज्ञानोपायान्विष्येकदेशभूतान्वक्ष्याम इति ।

के ते उपायाः कथं वा तैरुपायैरसामानातानां कर्मणां ज्ञानं भवतीति तमुपायश्रुतेण सूत्रेण दर्शयति—

पथा हि परिमिता वर्णा अपरिमितां याचो गतिमाप्नु-

यन्त्येवमेव परिमितानामह्यामपरिमिताः संपाताः ।

यथाऽरुणरादयो वर्णास्त्रिपटिसंख्यापरिमिता एव स्थानकरणावुषधानादिभिर्गुणैः सम्यगु-

१ य. 'नापे' । २ य. प. प. स. तथा । ३ य. 'भेदेना नात्र यथासमागतक' ।
४ य. 'तदुता' । ५ य. 'तथा स' । ६ य. 'मत्राभ्यातानां पाप' । ७ य. 'कतो व' ।
८ य. 'तदुता' ।

एवं सगुणत्वे सत्यपि देवतायाः पूर्वसूत्रे सावित्रीभिरिति निर्गुणत्वात्तद्धितनिर्देशं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति निर्गुणस्य सवितुर्यो धर्म उपांशुत्वं नाम स सगुणस्याप्यत्र भवतीति ।

य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता
सुरतनः सघानो देवः सविता सहाधेति द्वे ।

सत्यप्रसवस्य पूर्वोक्ते एव ।

समाप्तास्तु समाप्तास्तु दक्षिणत आहवनीयस्य
हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामा-
स्यपरिवृताय राज्ञे पारिप्लवमाचक्षीत ।

समाप्तास्तिथीप्सावचनात्पारिप्लवाख्यामपि संवत्सरमहरहः कर्तव्यमिति गम्यते ।
पारिप्लवमिति प्रथमेऽहनीत्यादेराख्यानस्याऽऽख्या ।

हिरण्यमे कूर्चंऽध्वर्युरासीनः प्रतिगृणाति ।

अध्वर्युरपि हिरण्यमे कूर्चं आसीनः प्रतिगृणाति ।

आख्यास्यन्नध्वर्यवित्याह्वयीत ।

आख्यानमारप्यमानो होताऽध्वर्युम् 'अध्वर्यो' इत्याह्वानं करोति ।

हो होतरितीतरः ॥ ६ ॥

एवमाहूतोऽध्वर्युरहो होतारिति प्रत्याह्वानं करोति । अयमेव प्रतिगरोऽत्रैव वक्तव्यो
नान्यत्र ॥ ६ ॥

प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतस्तस्य मनुष्या विशस्त इम
आसत इति गृहमेधिन उपसमानीताः स्युस्ता-
नुपदिशत्यृचो वेदः सोऽयमिति सूक्तं निगदेत् ।

अत्र पूर्वोक्तमेव व्याख्यानं नान्यत्किञ्चित् । 'अध्वर्यो' इत्युक्तवैवमारमते । प्रथ-
मेऽहनि मनुर्वैवस्वतस्तस्य मनुष्या विशस्त इम आसते, एतद्यथासूत्रं कर्तव्यम् । अस्याय-
मर्थः—अग्निमन्प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वत्युत्रोऽधिपतिस्तस्य राज्ञो मनुष्या विशस्तदाज्ञोपजी-
विन इत्यर्थः । त इति प्रकृता मनुष्या अतिदिश्यन्ते । इम इति पुरोऽवस्थिता मनुष्या
निर्दिश्यन्ते । तान्मनुष्यानादाय सममुपवेश्य तांश्चिदिश्य प्रदेशिन्या त इम आसत इति
वदति । गृहमेधिन उपसमानीताः स्युस्तानुपदिशति । गृहमेधिन इति मनुष्यविशेषणम् ।
ते च कुटुम्बिन इत्यर्थः । अन्यदुक्तार्थम् । उपदिशतीति । निर्दिश्य त इम आसत

इत्यनामयं वदतीत्यर्थः । त इम आसत इत्येवम्भूतमुक्त्वाऽनन्तरं 'ऋग्वेदः सोऽयम्' इति वदति । अस्यायमर्थः—अस्मिन्नहन्यवेदो वेद इति । कोऽयम्वेदो वेदे वेदो नामेत्यपेक्षायां सोऽयम्वेद इति तस्य स्वरूपप्रदर्शनार्थं यत्किञ्चित्सूक्तमादित आरभ्याऽऽन्तानि गदेत् । एवमहन्यहन्यारूपातव्यम् । अत्र विशेषः—द्वितीयोद्वेहःसु यमो रात्र तदर्थमानेत्या वेदो निगद्यं च भिद्यते ।

द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वतस्तस्य पितरो विशस्त
इम आसत इति स्थविरा उपसमानीताः स्युस्तानु-
पदिशति यजुर्वेदो वेदः सोऽयमित्यनुवाकं निगदेत् ।

स्थविरा वृद्धाः ।

तृतीयेऽहनि वरुण आदित्यस्तस्य गन्धर्वा विशस्त
इम आसत इति युवानः शोमना उपसमा-
नीताः स्युस्तानुपदिशत्यथर्वाणो वेदः सोऽय-
मिति यज्ञेयजं निशान्तं स्यात्तन्निगदेत् ।

भेषजमिति । भेषजप्रतिपादकं मन्त्रं ज्ञात्वा वेत्यर्थः ।

चतुर्थेऽहनि सोमो वैष्णवस्तस्याप्सरसो विश-
स्ता इमा आसत इति युवतयः शोमना उप-
समानीताः स्युस्ता उपदिशत्याङ्गिरसो वेदः
सोऽयमिति यद्गोरं निशान्तं स्यात्तन्निगदेत् ।

गोरमिति । अभिचारादिप्रतिपादकमित्यर्थः ।

पञ्चमेऽहन्मर्बुदः काश्वेयस्तस्य सर्पा विशस्त
इम आसत इति सर्पाः सर्पविद इत्युप-
समानीताः स्युस्तानुपदिशति विषविद्या
वेदः सोऽयमिति विषविद्यां निगदेत् ।

सर्पविदः काश्यपीयादिविषतन्त्रविद इत्यर्थः ।

षष्ठेऽहनि कुबेरो वैश्रवणस्तस्य रक्षांसि विशस्तानी-

मान्यासत इति सेलगाः पापकृत इत्युपसमानीताः
स्युस्तानुपदिशति पिशाचविद्या वेदः सोऽयमिति य-
त्किंचित्पिशाचसंयुक्तं निशान्तं स्यात्तन्निगदेत् ।

सेलगा इति । सैरणोम्मत्ता इत्यर्थः । पापकृतः पापकारिण इत्यर्थः ।

सप्तमेऽहन्यासितो धान्वस्तस्यासुरा विशस्त इम आसत
इति कुसीदिन उपसमानीताः स्युस्तानुपदिशत्य-
सुराविद्या वेदः सोऽयमिति मापां कांचित्कुर्वात् ।

कुसीदिनो धार्धुपिका इत्यर्थः ।

अष्टमेऽहनि मत्स्यः सामदस्तस्योदकेचरा वि-
शस्त इम आसत इति मत्स्याः पुञ्जिष्ठा
इत्युपसमानीताः स्युस्तानुपदिशति पुरा-
णविद्या वेदः सोऽयमिति पुराणमाचक्षीत ।

पुञ्जिष्ठाः कैवर्त्ताः ।

नवमेऽहनि तैक्ष्ण्यो वैपश्चितस्तस्य वयांसि विशस्तानी-
मान्यासत इति वयांसि ब्रह्मचारिण इत्युपसमानीताः
स्युस्तानुपदिशतीतिहासो वेदः सोऽयमितीतिहासमाच-
क्षीत । दशमेऽहनि धर्म इन्द्रस्तस्य देवा विशस्त इम
आसत इति युवानः भोजिया अमृतिग्राहका इत्युपस-
मानीताः स्युस्तानुपदिशति सामवेदो वेदः सोऽय-
मिति साम गायत् । एवमेतत्पर्यायशः संवत्सरमाचक्षीत ।

एवमेतत्पारिप्लवाख्यानं पर्यायशः संवत्सरमाचक्षीत ।

दशमीं दशमीं समापयन् ।

एवमेतत्पारिप्लवाख्यानं पर्यायशो दशमीं दशमीं समापयन्संवत्सरमाचक्षीत ।

संवत्सरान्ते दीक्षेत ॥ ७ ॥

ततः संवत्सरेऽतीति दीक्षेत ॥ ७ ॥

त्रीणि सुत्यानि भवन्ति ।

अद्यमेवे त्रीणि सुत्यानि भवन्ति ।

गोतमस्तोमः प्रथमं द्वितीयस्याह्नः पशोरुपाकरणकालेऽद्वयमानीय बहिर्वेद्यास्तावेवाऽऽस्थापयेयुः ।

अध्वर्यव इति शेषः ।

स चेदवघ्रायादुपवर्तेत वा यज्ञसमृद्धिं विद्यात् ।

अवमिमेत्, चङ्क्रम्येत वेत्यर्थः । अन्यत्वेरदम(य)मश्वः कुर्यात्तदा यज्ञसमृद्धिर्भवतीति जानीयात् ।

न चेत्सुगव्यं नो वाजी स्वश्वमिति यजमानं वाचयेत् ।

स यद्येतदुपमं न कुर्यादश्वस्तदा नैमित्तिकमिदम् । सुगव्यं नो वाजी स्वश्वमिति यजमानं वाचयेद्धोता ।

तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रन्द इत्येकादशभिः स्तौत्यप्रणुवन् ।

तमितिवचनेन स्तौतित्वचोदनाया अप्येतत्संस्कारकर्म तमदशभिर्दद्यादित्यर्थः । एकादशभिरित्युपविशेषणं सूक्तविशेषणत्वेऽभिधानासंभवात् । अप्रणुवन्निति प्रतिषेधसामर्थ्यात्सामिधेनीधर्मस्य कस्यचित्प्राप्तिरवगन्तव्या । तच्चैकश्रुत्यम् । अत एकश्रुत्याऽर्धर्चेऽर्धर्चेऽवसावाप्रणुवन् ।

अनुस्वाध्यायमित्येके ।

यथाभ्यातं त्रैस्वर्येत्येकेऽनुमन्यन्ते । उभयोः पक्षयोस्त्रिचनमाद्योत्तमयोर्न भवति ।

अधिगो शमीध्वमिति शिष्ट्वा षड्विंशतिरस्य षड्क्रय इति

वा मा नो मित्र इत्यावपेतोपप्रागाच्छसनं वाज्यवेति च द्वे ।

‘अधिगो शमीध्वम्’ इत्यस्मात्पुरस्तात् ‘षड्विंशतिरस्य षड्क्रय’ इत्यस्माद्वा पुरस्तात् ‘मा नो मित्र’ इति सूक्तमावेषेत । उपप्रागादिति च द्वे ऋचौ । अत्रापि निगदान्तःपातित्वादिकश्रुत्यं भवति नान्यः सामिधेनीधर्मः ।

संज्ञसमश्वं पैत्यो धून्वन्ति दक्षिणानूकेशप-

क्षानुद्वय्येतरान्प्रेचृत्य सव्यानूरूनाघ्नानाः ।

उद्धरोर्ध्वं चन्ययित्वा प्रचृत्य विहरा सव्यैः पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नाना दक्षिणैः पाणिभिर्मृतमश्वं वातोभिर्धून्वन्ति पत्यः ।

अथास्मै महिषीमुपनिषातयन्ति ।

अथान्तरंमस्मा अश्वाय महिषीं ज्येष्ठां मार्यामथसमीपे निषातयन्ति ।

तां होताऽभिमेधति माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य
क्रीळतः प्रतिलानीति ते पिता भभे मुष्टिमत्सयदिति ।

तां महिषीमथसमीपे शयानां 'माता च ते पिता च ते' इत्यनवर्याऽभिमेधति,
अक्रोशतीत्यर्थः ।

सा होतारं प्रत्यभिमेधत्यनुचर्यश्च शतं राजपुत्रयो
माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीळतः ।
यीयस्यत इव ते मुखं होतर्मा स्वं वदो बह्विति ।

सा महिषी होतारं प्रत्यभिमेधत्यनुचरीभिः शतेन राजपुत्रीभिः सहानयर्चा ।

वावातां ब्रह्मोर्ध्वमेनामुच्छ्रयताद्विरो भारं हरन्निव ।

अथास्ये मध्यमेजतु शीते वाते पुनर्निवेति ।

वावाता द्वितीयभार्या । तां व्रक्षाऽभिमेधति ।

सा ब्रह्माणं प्रत्यभिमेधत्यनुचर्यश्च शतं राज-
पुत्र्य ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयत गिरी भारं हरन्निव ।
अथास्य मध्यमेजतु शीते वाते पुनर्निवेति ।

सा वावाता तं व्रह्माणं प्रत्यभिमेधत्यात्मनोऽनुचरीभिः शतेन राजपुत्रीभिः सह ।

सदः प्रसृप्य स्वाहाकृतिभिश्चरित्वा ॥ ८ ॥

सदः प्रसृप्यास्य पुनः सर्पणविधानादभिमेधतीत्यादि बहिर्वेद्यमसमीपे स्थित्वा कर्त-
व्यमिति गम्यते ॥ ८ ॥

ब्रह्मोद्यं वदन्ति ।

ब्रह्मोद्यं नाम वक्ष्यमाणमन्त्रैः प्रश्नप्रतिवचनरूपेण यद्वदनं तस्येह संज्ञा ।

कःस्विदेकाकी चरति क उस्विज्जायते पुनः । किंस्विद्धि-
मस्य भेषजं किंस्विदावपनं महदिति होताऽध्वर्युं पृच्छति ।
सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य
भेषजं भूमिरावपनं महदिति प्रत्याह । किंस्वित्सूर्यसमं
ज्योतिः किं समुद्रसमं सरः । कःस्वित्पृथिव्यै वर्षीयान्कस्य

त्रीणि सुत्यानि भवन्ति ।

अश्वमेधे त्रीणि सुत्यानि भवन्ति ।

गोतमस्तोमः प्रथमं द्वितीयस्याह्नः पशोरुपाकर-
णकालेऽश्वमानीय बहिर्वेद्यास्तावेवाऽऽस्थापयेयुः ।

अध्वर्यव इति शेषः ।

स चेदवघ्रायादुपवर्तेत वा यज्ञसमृद्धिं दिद्यात् ।

अवमिमेत्, चङ्क्रम्येत वेत्यर्थः । अन्यतेरदम(य)मश्वः कुर्यात्तदा यज्ञसमृद्धिर्भवतीति
जानीयात् ।

न चेत्सुगव्यं नो वाजी स्वश्वमिति यजमानं वाचयेत् ।

स यद्येतदुपमं न कुर्यादश्वस्तदा नैमित्तिकमिदम् । सुगव्यं नो वाजी स्वश्वमिति
यजमानं वाचयेद्धोता ।

तमवस्थितमुपाकरणाय यदकन्द इत्येकादशभिः स्तौत्यप्रणुवन् ।

तमितिवचनेन स्तौतित्वचोदनाया अप्येतत्संस्कारकर्म तमश्वमभिदध्यादित्यर्थः । एका-
दशभिरित्यृग्विशेषणं सूक्तविशेषणत्वेऽभिधानात्संभवात् । अप्रणुवन्निति पतिवैवसामष्टर्षास्ता-
मिधेनीधर्मस्य कस्यचित्प्राप्तिरवगन्तव्या । तच्चैकश्रुत्यम् । अत एकश्रुत्याऽर्धैर्वैध्वैऽव-
सायाप्रणुवन् ।

अनुस्वाध्यायमित्येके ।

यथाम्नातं त्रैलोक्येणेत्येकेऽनुमन्यन्ते । उभयोः पक्षयोश्चिन्तनमाद्योत्तमयोर्न भवति ।

अग्निगो शमीध्वमिति शिष्ट्वा पञ्चविंशतिरस्य वङ्कय इति

वा मा नो मित्र इत्यावपेतोपप्रागाच्छसनं वाज्यवर्धेति च द्वे ।

‘अग्निगो शमीध्वम्’ इत्यस्मान्पुरस्तात् ‘पञ्चविंशतिरस्य वङ्कय’ इत्यस्माद्वा पुरस्तात्
‘मा नो मित्र’ इति सूक्तमावपेत । उपप्रागाश्रुति च द्वे श्रवौ । अत्रापि निगदान्तःपाति-
त्वादिकश्रुत्यं भवति नान्यः सामिधेनीधर्मः ।

संज्ञसमश्वं पत्न्यो धून्वन्ति दक्षिणान्केशप-

क्षानुदग्रथ्येतरान्प्रचृत्य सव्यानूरूनाघ्नानाः ।

उदग्रयोर्ध्वं कन्धयित्वा प्रचृत्य विरुद्रा सव्यैः पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नाना दक्षिणैः
पाणिभिर्मृतमश्वं वातोभिर्धून्वन्ति पत्न्यः ।

इतरेषां पशूनां प्रचरन्ति ।*

अश्वादीनां यागानन्तरमितरेषां पशूनां वषादिभिः प्रचरन्ति ।

तेषां प्रचारे देवतामाह—

वैश्वदेवी क्लृप्तिः ।

विश्वदेवत्वत् तेषां प्रचारक्लृप्तिः । विश्वदेवा एषां देवतेत्यर्थः ।

पञ्चमेन पृष्ठचाह्वा शस्यं व्यूह्यस्थ ॥ ९ ॥

अश्वमेवे यद्द्वितीयमहस्तस्य शस्यं व्यूह्यस्य पृष्ठस्य पञ्चमेनाह्वा व्याख्यातम् । पृष्ठ-
ग्रहणं विशदार्थम् ॥ ९ ॥

तस्य विशेषान्वक्ष्यामः ।

प्रतिज्ञासूत्रमिदम् । प्रतिज्ञाप्रयोजनं तस्य सर्वप्रकारस्य प्रगाधानेक इत्यादिकल्पयुक्तस्य
ग्रहणार्थम् ।

अग्निं तं मन्य इत्याज्यं तस्यैकाहिकमुपरिष्ठात् ।

एतद्विपूक्तमाज्यं भवति ।

प्रउमृतृचेष्टैकाहिकास्तृचाः ।

उपरिष्ठात्कर्तव्या इत्यर्थः ।

त्रिकद्रकेषु माहिषो यथाशिरमिति मरुत्वतीपस्य प्रति-
पदेका तृचस्थान ऐकाहिकोऽनुचरः सूक्तेषु चान्त्य-
मुद्धृत्यैकाहिकमुपसंशस्य तस्मिन्निविदं दध्यात् ।

“इन्द्र पिब तुभ्यम्” इत्येतदुद्धृत्य तत्स्थान ऐकाहिकं सूक्तमुपसंशस्य तस्मिन्त्रैकाहिके
निविदं दध्यात् । उपसंशस्येतिवचनं पूर्वेण सूक्तेनैकसूक्तत्वप्रदर्शनार्थम् । अतोऽग्नं संतवे
सति तस्मादपि पुरस्तात्कयाशुभीयादि भवति । तस्मिन्निविदमिति वचनमेकसूक्तत्वेऽपि
निविदप्रवेशे तस्यैकाहिकस्य गणना कर्तव्या न पूर्वेण सहेत्येवमर्थम् ।

एवं निष्केवल्ये ।

एवमिति । सूक्तेषु चान्त्यमुद्धृत्येत्येवमादि कर्तव्यमित्यर्थः ।

अग्निं त्वं देवं सवितारमोण्योरिति वैश्वदेवस्य प्रति-
पदेका तृचस्थान ऐकाहिकोऽनुचरः सूक्तेषु

* एतत्सूत्रं “वैश्वदेवी क्लृप्तिः” इत्यग्निमसूत्रोचरं छ. अ. संज्ञकयोर्मूलपुस्तकयोर्वर्तते ।

चैकाहिकान्युपसंशस्य तेषु निविदो दध्यात् ।

उक्तार्थमेतत् । अत्र तेषु निविद इत्यस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति, त्रैष्टुमान्येषां तृतीयस-
सवनानीति तत्र वचनमस्ति तस्यापि बाधनार्थम् । अतोऽत्रापि निविदतिपतौ जागतेष्वे-
वष्टयेषु निविद्वेद्या भवति ।

एवमेवाऽऽग्निमारुते ।

उक्तार्थमेतत् ।

चतुर्थं पृष्ठ्याहवृत्तमम् ।

अश्वमेधे विरात्रस्य यदुत्तममहस्तचतुर्थं पृष्ठ्याहवृत्तम् ।

उपोतिर्गौरायुरग्निजिह्वजिन्महावतं सर्वस्तोमोऽस्तोर्वागो वा ।

एषामन्यतश्चोत्तममहवृत्तम् । अतिरात्रस्त्वन्य इतिवचनादतिरात्रसंस्थमेव भवति ।
सर्वेषु सर्वस्तोमग्रहणेषु 'गौरपयसामा सर्वस्तोमः' इत्येष एव ग्रहीतव्यो नाश्वमेधे ।
अश्वमेधे त्वहीनत्वात्तृतीयमाभिप्लविकं ग्रहीतव्यम् । 'बल्लहान्ता अभिप्लवात्' इतिवच-
नात् । स एव सर्वस्तोमोऽतिरात्रश्च कर्तव्यः ।

मूमिपुरुषवर्जमब्राह्मणानां वित्तानि प्रतिदिश-
सृत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति । प्राची दिग्घोतु-
र्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यस्वर्ग्योरुदीच्युद्गातुरेता
एव होत्रका अन्वायत्ता अन्वायत्ताः ॥ १० ॥

होत्रकशब्देन मुख्य उपनते । स्वस्य सस्य मुख्यस्य या या दिक्तामेव दिशो
उदीपाः पुरुषा अन्वायत्ताः । अन्विष्य इति वचनं ताम्यो दिग्म्य आह्वय दक्षिणौ-
श्चैव नीत्वा दातव्यमित्येवमर्थम् ॥ १० ॥

इत्याश्वलायनसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

अथैतेषामह्नां योगविशेषान्ब्रह्मणो यथा-
युक्तानि यस्मै यस्मै कामाय भवन्ति ।

अथैतेषामह्नां योगविशेषान्ब्रह्मणो यथा-
युक्तानि यस्मै यस्मै कामाय भवन्ति ।

१ म. ड. स. 'प्यस्मि त्रै' । च. 'प्यस्तीति, त्रै' । २ क. ग. ड. स. 'देनाम्' । च.
देनाशम् । ३ च. 'या यथेतं नी' । ४ च. 'भ्योऽही' । ५ च. 'उद्गी' ।

ध्यान्वक्ष्यामः । यथा यथा तान्यहानि व्यतिपत्तानि सत्राणि मृत्वा यस्मै यस्मै कामाय भवन्ति तथा तथा वक्ष्याम इत्यर्थः ।

अयमेवैकाहोऽतिरात्र आदौ प्रायणीयः ।

अयमेवेति ज्योतिष्टोमो गृह्यते । एकाहग्रहणं संनिहिताश्वमेधस्याहो ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थम् । ऐष सत्राणामादौ कर्तव्यः प्रायणीयसंज्ञश्च भवति ।

एषोऽन्त्य उदयनीयः ।

एष एव सत्राणामन्ते भवतीत्यर्थः । स उदयनीयसंज्ञो भवति ।

अव्यक्तो मध्ये ।

अव्यक्त इति । अविशेषित इत्यर्थः । सत्राणां मध्येऽविशेषितो योऽतिरात्रो विहितः स ज्योतिष्टोमोऽतिरात्र इत्यवगन्तव्यः ।

अहीनेषु वैश्वानर एष एव ।

अहीनेषु वैश्वानरशब्देन यो विहितः स च ज्योतिष्टोमोऽतिरात्र एवेत्यर्थः ।

तावन्तरेण व्यूहलो दशरात्रः ।

तयोः प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्ये व्यूहो दशरात्रो भवति ।

एषा प्रकृतिः सत्राणाम् ।

एवंरूपो द्वादशाहः सत्राणां प्रकृतिर्भवति ।

तत्राऽऽवापस्थानम् ।

अस्यां प्रकृतौ सिद्धायां त्रयोदशरात्रादिषु सत्रेष्वहरावापे कर्तव्ये सत्यावापस्थानं मुच्यते ।

ऊर्ध्वं दशरात्रादेकाहार्थं महाव्रतम् ।

एकाहेन प्रयोजने साध्ये तस्याऽऽवापस्थानमिदम् । ऊर्ध्वं दशरात्रादुदयनीयात्प्राग्महाव्रतमावसथ्यम् । एकाहवापे साध्ये महाव्रतमेवाऽऽवसथ्यम् । उदयनीयात्प्रागेवेष्टुमयमत्र नियम्यते ।

प्राग्दशरात्रादितरेषामह्वाम् ।

महाव्रतादितरेषां द्वादशीनामह्वामावापस्थानं प्राग्दशरात्रात्प्रायणीयादूर्ध्वं भवति ।

द्व्यहार्थं गोआयुषी त्र्यहार्थं त्रिकद्वका अभिप्लवज्यहं पूर्वं त्रिकद्वका इत्याचक्षते चतुरहार्थं त्रिकद्वका महाव्रतं च ।

अत्रापि महाव्रतं दशरात्रादूर्ध्वमेव भवति, इतरेषामिति वचनात् ।

पञ्चाहार्थेऽभिप्लवपञ्चाह उत्तमस्य तु पञ्चातृतीयसवनम् ।

अभिप्लवपञ्चाहे यदुत्तममहः पञ्चमं तस्य स्वं तृतीयसवनमुत्सृज्याऽऽभिप्लविकस्य
पष्ठस्य यत्तृतीयसवनं तदत्र कर्तव्यम् ।

पल्लहार्थेऽभिप्लवः पल्लहः । एवंन्याया आवापाः ।

शास्त्रान्तरोक्ताहरन्तरावापेऽप्यावापस्यायमेव न्याय इत्यवगन्तव्यम् ।

पल्लहान्ताः पुनः पुनः ।

एवमौषापन्याये समाप्ते यावत्प्रयोजनं पुनः पुनरेकादशः पल्लहान्ता आवापाः कर्तव्य
इत्यर्थः ।

पूर्णः पूर्णश्च पल्लहस्तन्त्रतामेव गच्छति ॥ १ ॥

प्रकृतितां गच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥

द्वौ त्रयोदशरात्रौ ।

के ते योगविशेषाः, उच्यन्ते । अत्र व्यादयः संख्याः प्रदर्शनायीः । अन्येऽप्यसंमा
ज्ञाता बहवः सन्तीति ।

ऋद्धिकामानां प्रथमं पृष्ठं छन्दो-

मांश्चान्तरा सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ।

दशरात्रस्य यः पृष्ठयस्तस्मादूर्ध्वं छन्दोमेभ्यः पुस्तात्सर्वस्तोमोऽतिरात्रो भवति ।
तेन तानि त्रयोदशरात्राणि भवन्ति ।

न्यायवल्लसं व्रतघनं प्रतिष्ठाकामा द्वितीयम् ।

उपेयुरिति शेषः । पूर्वोक्तन्यायेन वल्लसं महार्धैतवन्तमित्यर्थः ।

त्रीणि चतुर्दशरात्राणि सार्वकामिकं प्रथमम् ।

सर्वे कामा अस्य प्रयोजनमिति सार्वकामिकम् ।

द्वौ पृष्ठयावावृत्त उत्तरः ।

आवृत्तो विपर्यस्त इत्यर्थः । प्रयणीयोदयनीयाम्नां च सह चतुर्दश संपद्यन्ते ।

तल्पे वोदके वा विवाहे वा भीमांस्यमाना द्वितीयम् ।

तस्याः शयनम्, उदकमुदकाक्रियादि ज्ञातिकार्यं, विवाहो यौनादितेजः, पशूमादिषु
कार्येषु ये योग्या योग्यतया शक्यन्ते ते द्वितीयं चतुर्दशरात्रमुपेयुः ।

१ क. छ. एव न्याः । २ क. छ. क्ष. 'मापाप' । ३ च. विभापाः, उ. ४ ग. 'व्रतमि' ।
५ क. ग. य. ड. क. 'न्ते तद्विती' ।

पृष्ठयमभितस्त्रिकट्टुकाः ।

अत्राऽऽवृत्त इत्यनुवर्तते । तेनोत्तरे त्रिकट्टुका आवृत्ता इति गम्यते । प्रायणीयोदयनी-
याम्यां चतुर्दशत्वम् ।

न्यायकलसं द्व्यहोपजनं प्रतिष्ठाकामास्तृतीयम् ।

न्यायकलसं द्व्यहोपजनमिति । दशरात्रात्पुरस्ताद्दोआयुषी भवत इत्यर्थः ।

चत्वारि पञ्चदशरात्राणि देवत्वमीप्सतां प्रथमं

प्रथमस्य चतुर्दशरात्रस्य पृष्ठयमध्ये महाव्रतम् ।

अग्राहः कल्पनं प्रथमं चतुर्दशरात्रे यान्यहानि तान्येव, विशेषस्तु पृष्ठययोर्मध्ये
महाव्रतमधिकं भवति ।

ब्रह्मवर्चसकामा द्वितीयं द्वितीयस्य

चतुर्दशरात्रस्याग्निष्टुत्यायणीयादनन्तरः ।

द्वितीयस्य द्वितीयाहान्येव, विशेषश्चाग्निष्टुद्द्वितीयमहर्भवति ।

सात्राहीनिका उभौ लोकावाप्स्यतां तृतीयम् ।

सत्रेण प्राप्यः सात्रः, अहीनप्राप्य आहै(ही)निकः । तावभौ लोकौ प्राप्तुमिच्छतां तृतीयं
पञ्चदशरात्रं भवति । उभयोलोकयोः सर्वान्कामानुभुज्य ततो ब्रह्मणि विलयमिच्छता-
मित्यर्थः ।

तृतीयस्य चतुर्दशरात्रस्याग्निष्टुत्यायणी-

यस्थाने न्यायकलसरूपहोपजनः शेषः ।

तृतीयस्य चतुर्दशरात्रस्येत्येतावतः प्रयोजनं न विद्यः, अग्निष्टुत्यायणीयस्थाने न्याय-
कलसरूपहोपजनः शेष इत्येतावत्तथाहः कलस्रेः पर्याप्तत्वात् । अत्राहान्याग्निष्टुत्रिकट्टुका दश-
रात्रोऽतिरात्र इति ।

न्यायकलसं त्र्यहोपजनं प्रतिष्ठाकामाश्चतुर्थम् ।

प्रायणीयत्रिकट्टुका दशरात्र उदयनीय इति ।

षोडशरात्रं चतुरात्रोपजनमन्नाद्यकामाः ।

प्रायणीयत्रिकट्टुका दशरात्रो महाव्रतमुदयनीय इति ।

सप्तदशरात्रं पञ्चरात्रोपजनं पशुकामाः ।

अतिरात्रोऽभिष्टाप्याहो दशरात्रोऽतिरात्र उत्तमस्य तु पशुचतृतीयसवनमित्येवं पञ्चाहो
भवति ।

अष्टादशरात्रमायुष्कामाः ।

अतोऽतिरात्रोऽभिप्लवः पडहो दशरात्रोऽतिरात्रः ।

पळहश्चात्र पूर्यते सतन्त्रस्थोपजनं वक्ष्यामः ।

अष्टादशरात्रं प्रकृतिं कृत्वोत्तीर्णावापः कर्तव्य इत्यर्थः ।

एकान्नविंशतिरात्रमेकरात्रोपजनं प्रा-

प्त्यनारण्यान्पशूनवरुत्तस्यमानाः ।

प्राप्त्यान्पशूनारण्यांश्च पशूनवरुद्भुमिच्छन्त इत्यर्थः ।

विंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामा अभिजिद्विष्वजितावभिप्लवादूर्ध्वम् ॥ २ ॥

अभिजिद्विष्वजितावभिप्लवादूर्ध्वमन्यस्मिन्नेव स्थानेऽभिजिद्विष्वजितौ गोआयुषोरपवादः, पडहादूर्ध्वमित्यत्र वचनात् । अवचने प्रायणीयादतिरात्रादूर्ध्वमावापस्थानं भवति । प्रायणीयोदयनीयो तावत्सत्राणां प्रत्येकं तन्त्रीभूतौ नेतरेतरयुक्तौ । द्वादशाहाहीनयोर्दशरात्रः संपातरूपेणैव, तन्त्रीभूतौ नैवेकेऽप्येन । पडहानामपि तन्त्रीभावो दशरात्रेण सहैवेति कृत्वा प्रायणीयोदयनीयोरेवोर्ध्वमवस्ताप्याऽऽवापस्थानमसति वचन इति सिद्धम् ॥ २ ॥

द्वावेकविंशतिरात्रौ प्रतिष्ठाकामानां प्रथमं

त्रयाणामभिप्लवानां प्रथमावन्तराऽतिरात्रः ।

प्रायणीप्लवोऽभिप्लवः पळहा उदयनीयः प्रथमयोः पळहयोर्मध्ये ज्योतिष्टोमोऽतिरात्र इत्येकविंशतिरात्रानि ।

ब्रह्मवर्चसंकामा द्वितीयं नवरात्रस्याभिजि-

द्विष्वजितोः स्थाने द्वौ पृष्ठयावावृत्त उत्तरः ।

नवरात्रे यावभिजिद्विष्वजितौ तयोः स्थाने द्वौ पृष्ठयौ भवतः, तयोरुत्तर आवृत्तौ भवति । अतिरात्रः पृष्ठयः स्वरसामानो विपुषानावृत्ताः स्वरसामान आवृत्तः पृष्ठय उदयनीय इति ।

संवत्सरसंमिता इत्याचक्षते ।

विपुषन्मध्यत्वादिना संवत्सरसाम्यादेता रात्रौः संवत्सरसंमिता इत्याचक्षते पूर्वं सर्वं याज्ञिकाः ।

द्वाविंशतिरात्रं चतुरात्रोपजनमन्नाद्यकामाः ।

प्रायणीयश्रिकृद्वा अभिप्लवो दशरात्रो महाव्रतमुदयनीयः ।

त्रयोविंशतिरात्रं पञ्चरात्रोपजनं पशुकामाः ।

प्रायणीयोऽभिष्वपन्नाहोऽभिष्वक्तो दशरात्र उदयनीयः ।

द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ प्रजातिकामाः पशुकामा वा प्रथमम् ।

प्रायणीषो द्वावभिष्वक्तौ दशरात्र उदयनीयः ।

पञ्चदश्यात्र पूर्यते सतन्त्रस्योपजनं वक्ष्यामः स्वर्गे

लोके सत्स्यन्तो ब्रह्मस्य विष्टपं रोक्ष्यन्तो द्वितीयम् ।

सत्स्यन्त इति सदेरिदं सन्नन्तस्य रूपम् । स्वर्गे प्रतिष्ठातुमिच्छन्त इत्यर्थः । ब्रह्मस्य विष्टपं रोक्ष्यन्तः, आदित्यस्य मण्डलमारोढुमिच्छन्त इत्यर्थः । एवं वेदं वेच्छतां चतुर्विंशतिरात्रे द्वितीयं भवति, वाशब्दस्याभावेऽपौष्यमाणभेदात् ।

पृष्ठयस्तोमस्त्रयस्त्रिंशोऽनिरुक्तो विशालः पृष्ठय-
स्तोमा एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशः प्रतिलोमाः
पूर्वस्मिन्ऽप्यहेऽनुलोमा उत्तरस्मिन्ऽपि विशा-
लोऽपि चोत्तर एव ऽप्यहः प्रतिलोमोऽनु-
लोमश्चानिरुक्तमहरापृत्तः पृष्ठयस्तोमः ।

सर्वेष्वप्यहःकृतानम् । पृष्ठयस्तोमो नाम वैरूपादीनामभावे पृष्ठयस्तोम इत्युक्तः पृष्ठय-
विशेषः । त्रयस्त्रिंशोऽनिरुक्त इति । अनिरुक्त एकाहस्त्रयस्त्रिंशस्तोमः कर्तव्य इत्यर्थः ।
विशालः पृष्ठय इति । पृष्ठय एव विशालगुणकः कर्तव्य इत्यर्थः । विशालस्वरूपप्रदर्श-
नार्थोऽयं ग्रन्थः—स्तोमा एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंश इत्यादिः स विशाल इत्येतत्पर्यन्तः ।
पृष्ठयस्योत्तरे ऽप्यहे ये स्तोमा एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशस्ते पूर्वस्मिन्ऽप्यहे प्रतिलोमाः कर्तव्या-
स्त्रयस्त्रिंशत्रिणवैकविंश इति । त एवोत्तरे ऽप्यहेऽनुलोमाः कर्तव्याः, एकविंशत्रिणवत्रय-
स्त्रिंश इति । स पृष्ठय एवं कृते विशालो भवतीत्यर्थः । एवं वा विशालपृष्ठयस्योत्तर
एव ऽप्यहः प्रतिलोमश्चानुलोमश्च कर्तव्यः, न पूर्वप्यहः कर्तव्य इति । यः पुनरप्यनि-
रुक्त एवमहस्त्रयस्त्रिंशस्तोम एव । पृष्ठयस्तोमश्चाऽऽवृत्तः पुनरपि कर्तव्यः ।

त्रिवृदनिरुक्तः ।

स एवानिरुक्त एकाहः पुनस्त्रिवृत्स्तोमः कर्तव्यः ।

ज्योतिरुभयसामा ।

ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम उभयसामेत्यर्थः । तत्र उदयनीयोऽतिरात्रः प्रायणीयः पृष्ठयस्तो-
मस्त्रयस्त्रिंशोऽनिरुक्तो विशालः पृष्ठयोऽनिरुक्तस्त्रयस्त्रिंश आवृत्तः पृष्ठयस्तोमस्त्रिवृदनिरुक्त
उभयसामा ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमोऽतिरात्र इति ।

संसदागयनमित्येतदाचक्षते । पञ्चविंशतिरात्रमेकरात्रो-
पजनमन्नाद्यकामाः । षड्विंशतिरात्रं द्विरात्रोपजनं प्रति-
ष्ठाकामाः । सप्तविंशतिरात्रं त्रिरात्रोपजनमृद्धिकामाः ।
अष्टाविंशतिरात्रं चतुरात्रोपजनं ब्रह्मवर्चसकामाः । एका-
त्रिंशदात्रं पञ्चरात्रोपजनं परमां विजितिं विजिगीष-
माणाः । विंशद्वात्रमन्नाद्यकामाः । षष्ठहश्चात्र पूर्यते सतन्त्र-
स्योपजनं यक्ष्यामः । एकत्रिंशद्वात्रमेकरात्रोपजनमन्नाद्य-
कामाः । द्वात्रिंशदात्रं द्विरात्रोपजनं प्रतिष्ठाकामाः ॥ ३ ॥

त्रीणि त्रयस्त्रिंशद्वात्राणि प्रतिष्ठाकामानां प्रथमं
त्रयाणामभिपूजानामुपरिष्ठादुपरिष्ठादतिरात्रः ।

ये त्रयोऽभिपूजाः दशरात्रेण ॥ सह तन्त्रीभूतास्तेषामेकैकस्योपरिष्ठात्प्रकृतोऽतिरात्रः
कर्तव्यः ।

ब्रह्मवर्चसकामा द्वितीयं चतुर्णां पञ्चरात्राणामा-
वृत्त उत्तम उत्तमौ चान्तरा सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ।

पट्हापवादः । पञ्चाहाश्चत्वारस्तेषां चतुर्थं आवृत्तं, अन्त्ययोर्मध्ये सर्वस्तोमोऽति-
रात्रः प्रायणीयोदयनीयौ दशरात्रं चेति ।

उमौ लोकावाप्स्यतां तृतीयं पण्णां
पञ्चरात्राणां मध्ये विश्वजिदतिरात्रः ।

न्यायापवादः । पञ्चाहाः षट् तेषां मध्ये विश्वजिदतिरात्रः ।

आवृत्तास्तूत्तरे त्रयः ।

तेषां पञ्चरात्राणिमुत्तरे त्रयः पञ्चाहा आवृत्ता भवेयुः प्रायणीयोदयनीयौ चेति ।

चतुस्त्रिंशदात्रं चतुरात्रोपजनमन्नाद्यकामाः ।

अतिरात्रोत्तमकटुकान्नयोऽभिपूजा दशरात्रो महान्नतपतिरात्रः ।

पशुकामानामुत्तराणि चत्वारि ।

उत्तराणि चत्वारि सत्राणि पशुकामानां भवन्ति । तेषामयमेव काम इत्यर्थः ।

पञ्चत्रिंशद्वात्रः पञ्चरात्रोपजनः ।

अतिरात्रोऽभिपूजाहस्त्रयोऽभिपूजा दशरात्रोऽतिरात्रः ।

पदत्रिंशद्वात्रे पळह उपजायते सतन्त्रस्योप-
जनं वक्ष्यामः सप्तत्रिंशद्वात्र एकरात्रोपजनः ।

अतिरात्रश्चत्वारोऽभिष्टुता दशरात्रो महाव्रतमतिरात्रः ।

अष्टात्रिंशद्वात्रो द्विरात्रोपजनः ।

एतावत्पशुकामानाम् ।

एकान्नचत्वारिंशद्वात्रं त्रिरात्रोपजनमनन्तां श्रियमि-
च्छन्तः । चत्वारिंशद्वात्रं चतुरात्रोपजनं परमार्थां विराजिं
प्रतितिष्ठन्तः । एकचत्वारिंशद्वात्रप्रभृतीन्युत्तराणि न्या-
थेनाष्टाचत्वारिंशद्वात्रात् । पञ्चाशद्वात्रप्रभृतीनि चाऽऽ-
पष्टिरात्रात् । द्विपष्टिरात्रप्रभृतीनि चैकोनशतरात्रात् ।

एतानि सूत्रत्रयोक्तानि न्यायकल्पान्येव ।

तत्रैकरात्रचतुरात्रोपजनानि व्रतवन्ति ॥ ४ ॥

इदमपि न्यायप्राप्तमेव वचनम् । प्रयोजनं शास्त्रान्तरे महाव्रतापवाद उक्तस्तथाऽप्य-
स्माकं महाव्रतमेवेति प्रदर्शनार्थम् । एकान्नपञ्चाशद्वात्राप्येकपष्टिरात्रं च शतरात्रं च विशेषेण
वक्ष्यति । शतरात्रपर्यन्ते न्यायकल्पनेनैव कल्पयितव्यम् ॥ ४ ॥

सप्तैकरात्रपञ्चाशद्वात्राणि विषाम्मना वत्सर्पन्तः प्रथमम् ।

षाम्मना व्यावृत्तिमिच्छन्त इत्यर्थः ।

अतिरात्रस्त्रीणि त्रिवृन्त्पहान्यतिरात्रो दश-
पञ्चदशान्यतिरात्रो द्वादशसप्तदशान्यतिरात्रः
पृष्ठथोऽतिरात्रो द्वादशैकविंशान्यतिरात्रः ।

अतिरात्राः षट् प्राकृता एव, अन्यानि त्रिचत्वारिंशदहानि ।

* तेष्वेकोऽग्निष्टोमसंस्थः, एकः षोडशिसंस्थः, उक्त्या इतर इति तदर्थाभि-
दमाह—

त्रिवृतां प्रथमोऽग्निष्टोमः षोडश्युत्तमः पञ्चद-
शानामुक्त्या इतरे विधृतय इत्याचक्षते ।

एता रात्रीर्विधृतय इत्याचक्षते वैदिकाः ।

* क.—‘तेषु कोऽग्निष्टोमसंस्थः कः षोडशिसंस्थः कः उक्त्या इति’ इत्येवं पाठा-
न्तरम् ।

१ ग. घ. ङ. स. ‘वत्सर्प’ । २ च. षट्त्रिंशत्प्राकृ’ । ३ ग. घ. ङ. स. तान्येव ।
४ क. ग. ङ. स. ‘नि केने’ ।

यमातिरात्रं यमां द्विगुणाभिव श्रियमिच्छन्तः ।

यमातिरात्रं नमैकानपद्याश्रात्रं तदुपेयुर्ध्वं द्विगुणीकृतां यम(मा)भिव श्रियमिच्छन्ति ।

द्वावभिप्लवौ गोआयुधी अतिरात्रौ द्वावभि-
प्लवावभिजिद्विष्वजितावतिरात्रावेकोऽभिप्लवः
सर्वस्तोमनवसप्तदशावतिरात्रौ महाव्रतम् ।

पञ्चाभिप्लवाः पञ्चतिरात्रा उक्ताः, यद्वाव्रतं च प्रायणीयो द्वावभिप्लवावतिरात्रावे-
कोऽभिप्लवो द्वावतिरात्रौ दशरात्रो महाव्रतमुदयनीय इति ।

स्वानां धैर्यकामास्तृतीयं चतुर्णां पृथ्याह्वामेकैकं नवकृत्वः ।

पृथयस्याऽऽदितश्चत्वार्यहानि गृहीत्वा तेषामेकैकं नवकृत्वः कर्तव्यम् । तानि पृथि-
शदहानि भवन्ति ।

नववर्गाणां प्रथमपष्ठसप्तमोत्तमान्य-

हान्यग्निष्टोमा उच्यन्ते इतरे ।

एकैकस्य नववर्गस्य प्रथमपष्ठसप्तमोत्तमान्यहान्यग्निष्टोमा अग्निष्टोमसंस्था इत्यर्थः ।
उच्यन्ते इतरे पञ्च ।

महाव्रतम् ।

महाव्रतं च भवति । प्रायणीयोदयनीयान्यां दशरात्रेण च पूर्यते ।

सवितुः ककुम इत्याचक्षते ॥ ५ ॥

एता रात्रीः सवितुः ककुम इत्याचक्षते ॥ ५ ॥

त्रयाणामुत्तरेषां न्यायकलसा अभिप्लवः ।

सप्तसु त्रयो गताः । चतुर्थपञ्चमषष्ठानां न्यायकलसा अभिप्लवा वेदितव्याः । न्याय-
कलसं प्रायणीयोदयनीयदशरात्राणामवाधनार्थम् । अतः पञ्चभिप्लवा आवस्यन्त्याः ।

प्रथमस्य तूर्ध्वं चतुर्थास्तर्वस्तोमोऽतिरात्रः ।

प्रथमयेति । त्रयाणां प्रथमयेत्यर्थः । तस्य चतुर्थादभिप्लवादूर्ध्वं सर्वस्तोमोऽतिरात्रः
कर्तव्यः । तेनाहःसंख्या पूर्यते । तदाह्वादयमत्र विशेष इति गम्यते ।

उपसत्सु गार्हपत्ये गुग्गुलुसुगन्धितेजनपे-

तुदारुभिः पृथक्सर्पीषि विपच्यानुसवनं

सन्नेषु नाराशंसेष्वाञ्जीरन्नभ्यञ्जीरंश्च ।

उपसत्काले यस्मिन्कारिमाश्चिदहानि गार्हपत्ये गुग्गुलादिमिश्रिमिश्राणि सर्पाप्येकैकैर्नैकैः

सर्पिः पृथक्पृथक्पाकं कृत्वा तदनुसवनं सन्नेषु नाराशंसिष्वाञ्जिरक्ष्म्यञ्जीरंश्च, गौगुल्बेन प्रातःसवने सौगन्धिकेन माध्यंदिने सवने पैतुदारवेण तृतीयसवन इति ।

ये वर्चसा न मायुर्ये वाऽऽत्मानं
नैव जानीरंस्त एता उपेयुः ।

न मायुर्न दीप्येरन्नित्यर्थः । आत्मानं न जानीरन्कस्यान्वये वयमुत्पन्ना इति । त
उभये एता राजीरुपेयुः ।

आञ्जनाभ्यञ्जनीया इत्याचक्षते ।

एतासामाञ्जनाभ्यञ्जनीया इति संज्ञा ।

एता एव प्रतिष्ठाकामानामाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जम् ।

त्रयाणां प्रथममुच्यते प्रतिष्ठाकामानामाञ्जनाभ्यञ्जने वर्जायत्वा । एता एवेतिवचनमहै
राहताकृतं नान्यत् ।

एतासामेव सर्वस्तोमस्थाने महाव्रतम् ।

अयमेवान्न विशेषः । ऊर्ध्वं चतुर्थादिभिष्ण्वान्महाव्रतं भवति ।

ऐन्द्रमत्यन्याः प्रजा बुभूषन्तः ।

उपेयुरिति शेषः ।

एतासामेव सर्वस्तोममुद्धृत्य यथास्थानं महाव्रतम् ।

यथास्थानमिति । दशंशत्रादूर्ध्वमित्यर्थः ।

संवत्सरकामानाप्स्यन्त उत्तमम् ।

इदानीं सप्तममुच्यते । संवत्सरकामां गवामदनक्रमा इत्यर्थः ।

अतिरात्रश्चतुर्विंशं त्रयोऽभिषुवा नवरात्रोऽभि-
षुवौ गोआयुषी दशरात्रो व्रतमतिरात्रः सधं
प्रत्यक्षोक्तम् । संवत्सरसंमिता इत्याचक्षते ।

विषुवन्मध्यत्वादिना संज्ञाप्रवृत्तिः ।

एकपष्टिरात्रं प्रतिष्ठाकामा एतासामेव पृष्ठयावमितो नवरात्रम् ।

अनन्तरोक्तो यो नवरात्रस्तमभितः पृष्ठयौ कर्तव्यौ ।

तयोरावृत्त उत्तरः ।

तयोरुत्तर आवृत्तो भवति ।

शतरात्रमायुष्कामाश्चतुर्दशमिषुवाश्चतुरहोपजनाः ।

प्रायणीयस्त्रिकट्टकाश्चतुर्दशमिषुवा दशरात्रो महाव्रतमुदयनीय इति ।

इति रात्रिसत्राणि ॥ ६ ॥

एवंप्रकाराणि रात्रिसत्राणि समाम्नातान्यप्राम्नातानि च बहूनि सन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ गवामयनं सर्वकामाः ।

अपशब्दः प्रकरणविच्छेदार्थः । रात्रिसत्राण्युक्तानि । अथेदानीं सत्रत्सरिकाणो
प्रकृतिभूतं गवामयनमुच्यते इति । सर्वे कामा येषां ते सर्वकामाः, ते गवामयनमुपेयुः ।

प्रायणीयचतुर्विंशो उपेत्य चतुरमिषुवा-
न्पृष्ठयपञ्चमान्पञ्च मासानुपयन्ति ।

उपेत्येतिवचनं प्रायणीयचतुर्विंशयोः प्रथम एव मासे प्रयोगसिद्ध्यर्थम् । इतरथाऽऽ-
द्याभ्यां पूर्यतेऽहोम्यामिति पष्ठस्याऽऽद्याभ्यां पूरणवचनात्पष्ठ एवानयोः प्रयोगः स्वातं,
तन्मासावयवता च स्यात् । तथा सति दृतिवातवतोरयने प्रायणीयचतुर्विंशयोऽत्रयस्त्रिंशस्तो-
मता स्यात्, तच्चानिष्टमत उपेत्येतिवचनम् । तेन प्रथम एव मास आदित एव प्रयो-
क्तव्ये प्रथमावयवत्वाय । अतो दृतिवातवतोरयने त्रिवृत्स्तोमता तयोः सिद्धा भवति ।

अथ पष्ठं संमरन्ति ।

चतुर्विंशद्वैः पृष्ठेन चैकेन पञ्च मासान्कृतवाऽनन्तरं पष्ठं मासं संमरन्ति
नानाहोमिः ।

त्रीनमिषुवान्पृष्ठयमभिजितं स्वरसाम्न इति ।

अतोऽष्टाविंशतिरहानि भवन्ति ।

आद्याभ्यां पूर्यतेऽहोम्याम् ।

एतदुक्तं भवति—आद्याभ्यां प्रथमान्मासादुत्कृष्ट्य निर्भयः । त्रिनवप्रयस्त्रिंशो द्वे
अहनी द्वितीयं मासं प्राप्नुवः, ताम्यां ततो द्वे ताम्यां ततो द्वे ताम्यां ततो द्वे इत्येवं
परम्परया पष्ठं मासं प्राप्नुवः । एवं ताम्यां तस्य पूरणमिति ।

इति नु पूर्वं पक्षः ।

अयं पक्षःशब्दः सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः । पक्ष इव पक्षः । यथा शालायां द्वे
पक्षसी एवं गवामयनस्य पक्षसी, यथा शालायां मध्यमो वंश एवमस्य विषुव निति
श्रूयते ।

अथ विपुवानेकविंशः ।

एकविंशस्तोम इत्यर्थः ।

न पूर्वस्य पक्षसो नोत्तरस्य ।

सोऽयं विपुवान् पूर्वस्य पक्षसोऽहरिति गण्यते नोत्तरस्यापीत्यर्थः ।

अथोत्तरं पक्षः ।

वक्ष्यत इति शेषः । इदमपि सूत्रमत्रास्ति तच्च पठितव्यम् ।

आवृत्ताः स्वरसामानः पळहाश्चोत्तरस्य पक्षसः ।

आवृत्तिरत्रैवं भवति । स्वरसामसूक्तमादि प्रथमान्तं पठेहेषु पृष्ठपादिरभिप्लवन्त अहराः
वृत्तिरपि भवति । पृष्ठादिप्रथमान्ताहरावृत्तिः । समुच्चयार्थश्च शब्दः ।

स्वरसाम्नो विश्वजितं पृष्ठं त्रीनभिप्लवानिति सप्तमं द्विरा-

त्रोनं कृत्वाऽथ पृष्ठचमुखांश्चतुरभिप्लवांश्चतुरो मासानुपयन्ति ।

सप्तमस्य द्विरात्रोनत्ये सिद्धे द्विरात्रोनत्वचनमष्टमादिषु पञ्चसु मासेषु ये अन्त्ये द्वे
अहनी ते पूर्वस्य पूरणत्वमपि कुरुत इत्येतस्य सिध्यर्थम् ।

अथोत्तमं संभरन्ति त्रीनभिप्लवान्गोआयुषी

दशरात्रं व्रतोदयनीयाम्वा सप्तमः पूर्यते ।

वीचीतरङ्गन्यायेनेत्युक्तम् । अतो व्रतोदयनीये उत्तमाङ्गमेवेति सिद्धम् ।

इति न्येकसंभार्यमुत्तरं पक्षः ।

एको मासो यस्मिन्पक्षसि संभार्यते तदेकसंभार्य पक्षः । नुशब्दः सर्वत्रोत्तरविवक्षाार्थः ।

अथ द्विसंभार्यम् ।

अथ द्विसंभार्य पक्ष उच्यते ।

व्रतोदयनीये एवोत्तमस्य गोआयुषी सप्तमस्य ।

व्रतोदयनीये उत्तमस्यान्ते भवत इति सिद्धमेतत् ; तस्य वननमुत्तरविवक्षार्थं गोआ-
युषोः सप्तमसंभार्यविधानार्थम् । ते च गोआयुषी सप्तमस्त्वान्त एव भवतः । तस्य द्विरात्रो-
नत्वाद्व्रतसंभार्याद्गोआयुषोः संभार्याच्च संभार्यत्वं द्वयोर्मासयोः ।

गोआयुषी वा विहरेयुः ।

एवं वा द्विसंभार्यमुत्तरं पक्षः । गोआयुषोर्विहारेण, द्वयोर्मासयोर्विहारपक्षे तयोः
स्थानमाह ।

मां विश्वजितोऽनन्तरम् ।

सप्तमे मासे विश्वजितोऽनन्तरं गामुपेयुः ।

आयुषं पूर्वं दशरात्रात् ।

उत्तमे मासे दशरात्रात्पूर्वमायुपमपेयुः ।

अपि वोर्ध्वं विश्वजितः सप्तमं सवनमासं

कृत्वोन्द्धरेयुर्गोआयुषी दशरात्रं च ।

अथ वोऽयमन्यः प्रकारः—उत्तरस्य पक्षसः स्वरसामविश्वजित उपेत्य तत् ऊर्ध्वं सप्तममपि सवनमासमुपेयुः । पृष्ठयामिष्टवाहोभिः कृतो मासः सवनमास इत्युच्यते । विश्वजित ऊर्ध्वं सप्तममपि मासं पृष्ठयमुल्लैश्चतुर्भिर्मिष्ट्वैः कुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वमेवाष्टमादयश्चत्वारो मासाः पङ्क्त्यैरेव सिद्धा आसते । एवं स्थिते सप्तमे मासे चत्वार्यहान्यतिरिक्तानि, तानि धीचीतरङ्गन्यायेनोत्तमं मासं गमयितव्यानि । तेष्वगते पूतममासे पङ्क्त्यान्यतिरिच्यन्ते । तत्र गोआयुषी दशरात्रं चोद्धरेयुः । एवमयं मासः पङ्क्त्यहो न भवति । तत्र पङ्क्त्यार्षेऽभिष्टवः पङ्क्त्यह इत्यावापे कृते पूर्णो भवति ।

अपि वोत्तरस्य पक्षसोऽहान्येवाऽऽवर्तेरन्ननुलोमांः

पङ्क्ताः स्युः पङ्क्ता वाऽऽवर्तेरन्ननुलोमान्यहानि ।

‘आवृत्ताः स्वरसामानः’ इत्यस्मिन्मूत्र उभयावृत्तिरुक्ता । इदानीं पङ्क्तावृत्तिर्वाऽहः रावृत्तिर्वेति विकल्प उच्यते । तेनोभयावृत्तिः पूर्वोक्तेति ।

इति गवामयनम् ।

एवंप्रकारं गवामयनं भवत्यस्माकम् । अन्येषामन्येऽपि प्रकाराः सन्ति ।

सर्वे वा पङ्क्ता अभिष्टवाः स्युरभिष्टवाः स्युः ॥ ७ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्र उत्तरपट्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

येऽत्र पङ्क्ताः सर्वे तेऽभिष्टवा एव भवन्ति न पृष्ठया इत्यर्थः । सर्वग्रहणं सर्वपक्षस्यापि प्रापणार्थम् ॥ ७ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायामेकादशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

गवामयनेनाऽऽदित्यानामयनं व्याख्यातम् ।

गवामयनं नाम सांवत्सरिकं सत्रमुक्तम्, इदानीमादित्यानामयनं नाम सत्रमुच्यते ।
सह्रवामयनेन व्याख्यातम् । गवामयनेनाऽऽदित्यानामयनमित्येतावतैवातिदेशे सिद्धे यद्या-
स्तुतवचनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः, गवामयने यावन्तो गवामयनविकल्पा उक्तास्तेषा-
मत्राविरोधिर्न प्राप्तिरस्तीति । विविचमाख्यातं व्याख्यातमित्यर्थः ।

सर्वे त्वभिप्लवास्त्रिवृत्पञ्चदशाः ।

अत्र विशेषा उच्यन्ते । येऽत्राभिप्लवास्ते सर्वे त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमाः कर्तव्याः । प्रथमे
त्रिवृत्स्तोमं द्वितीयं पञ्चदशस्तोमं तृतीयं त्रिवृत्स्तोममित्येवमहरनुक्रमेण सर्वेऽभिप्लवेवेतौ
स्तोमौ कर्तव्यौ । एवं कृते सर्वेऽभिप्लवास्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमाः कृता भवन्ति ।

मासाश्च पृष्ठयमध्यमा नव षष्ठसप्तमोत्तमान्वर्जयित्वा ।

षष्ठसप्तमोत्तमान्वर्जयित्वाऽवशिष्टा ये नव मासास्ते सर्वे पृष्ठयमध्यमाः कर्तव्याः ।
गवामयने तावत्पूर्वस्मिन्पक्षेति पृष्ठ्यान्ताः पञ्च मासा इतरस्मिन्पक्षेति पृष्ठ्यादयश्चत्वारो
मासास्ते सर्वेऽस्मिन्सत्रे पृष्ठयमध्यमाः कर्तव्या इत्यर्थं नवग्रहणम् । षष्ठसप्तमोत्तमान्वर्जये-
त्वेतिवचनं तन्मासत्वकारितं न तु सावनत्वकारितमित्येवमर्थम् । तेन 'अपि बोध्वं विश्व-
जितः' इत्यस्मिन्पक्षे सप्तमस्य सावनत्वेऽपि पृष्ठयमध्यमत्वं तस्य न भवति ।

बृहस्पतिसयेन्द्रस्तुतौ चाभिजिद्विश्वजितोः स्थाने ।

अयं च विशेषो भवति ।

सप्तमस्य च मासस्योत्तमयोरभिप्लवयोः स्थाने

त्रिवृद्-यूहलो दशरात्र उद्भिद्दलभिदौ च ।

सप्तमस्य च मासस्य त्रयोऽभिप्लवास्तेषां यावुत्तमाभिप्लवौ तयोः स्थाने त्रिवृत्स्तोमको
प्युद्भो दशरात्र उद्भिद्दलभिदौ ॥ द्वे अहनी इत्येतानि द्वादशाहानि भवन्ति ।

उत्तमस्य च मासस्याऽऽदौ येऽभिप्लवास्त्रय

उद्भृत्य तेषां मध्यममथ स्युः पृष्ठयमध्यमाः ।

उत्तमस्य मासस्याऽऽदौ ये त्रयोऽभिप्लवास्तेषां मध्यममाभिप्लवमुद्भृत्य तस्य स्थाने पृष्ठ्यः
कर्तव्यः । एवं कृते पृष्ठयमध्यमा भवन्ति एवं कर्तव्यमित्यर्थः ।

१ घ. मजवि° । २ घ. ऊ. च. झ. 'मान्मासानां' । ३ च. 'त्यर्थः' । उत्तम एव मासे
न्यूरो न° । ग. घ. ऊ. झ. 'त्यर्थः' । न° । ४ च. 'र्जनव' । ५ क. घ. ऊ. झ. 'जिते' इ° ।
६ घ. ऊ. च. झ. 'स्य ये त्र' । ७ क. ग. 'जि' । एवं कर्तव्यमित्यर्थः । उ° ।

समूहलो दशरात्रः ॥ १ ॥

उत्तम एव मासे यो व्यूढो दशरात्रः सत्राणां प्रकृतित्वेन प्रविश्य स्थितस्तस्य स्थाने
समूहो दशरात्रः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

आदित्यानामयनेनाङ्गिरसामयनं व्याख्यातम् ।

आङ्गिरसामयनमिति सत्रनाम । अन्यत्सर्वमुक्तम् ।

त्रिवृतस्त्वभिष्टुवाः सर्वे ।

अत्र येऽभिष्टुवास्ते सर्वे । त्रिवृतस्तोमाः कर्तव्या इत्यर्थः । सर्वग्रहणं पक्षद्वयवर्तिमासं
संग्रहार्थम् ।

पृष्ठचादयश्चाऽऽद्या मासाः पञ्च पूर्वस्य पक्षसः ।

पूर्वपक्षो य आद्याः पञ्च मासास्ते पृष्ठचादयः कर्तव्याः ।

चत्वारस्तूत्तरस्य पृष्ठचान्ता अष्टमादयः ।

उत्तरस्य पक्षो येऽष्टमादयश्चत्वारो मासास्ते पृष्ठचान्ताः कर्तव्याः ।

उत्तमस्य च मासस्याऽऽदौ ये पळहा-

लयः पृष्ठचान्ता एव तेऽपि स्युः ।

उत्तरस्य पक्षस्य उत्तमो यो मासस्तस्याऽऽदौ ये त्रयः पळहास्तेषामन्त्यः पळहः पृष्ठयः
कर्तव्यः । एतं कृते ते पळहाः पृष्ठचान्ताः स्युरित्यर्थः ।

पूर्वा स्यातामभिष्टुवा ॥ २ ॥

यावत् पूर्वा पळहावादित्यानामयनेऽभिष्टुवश्च पृष्ठयश्च तौ चात्राभिष्टुवौ च भवताः, न
तयोदन्यतरः पृष्ठयः पळह इत्यर्थः ॥ २ ॥

वृत्तिघातघतोश्चनम् ।

एतन्नामकं सत्रमिदानीमुच्यत इत्यर्थः ।

प्रायणीयोऽतिरात्रः ।

‘मत्तं विपुलस्थाने’ इत्यनेन गवामयनप्रकृतित्वे सिद्धे प्रायणीयोऽपि सिद्ध एव, पुनर-
न्यनस्येदं प्रयोजनं प्रायणीयस्य स्वस्तोमसिद्धिः । अत्पुनरिदमुक्तं प्रायणीयचतुर्विंशे
रोत्तेभ्यमुत्पत्त्याचनसामदर्पात्प्रायणीयचतुर्विंशयोस्त्रिवृतस्तोमत्वमिति तस्यास्य च निवेशः
कर्तव्यः । यदा प्रायणीयस्य मासाद्वहिर्भावस्तदा स्वस्तोमत्वं भवति, यदा पुनर्मासान्तर्भा-

वस्तदा त्रिवृत्स्तोमोवेति । चतुर्विंशस्य तु सर्वदा मासान्तर्भावात्रिवृत्स्तोमत्वमोवेति सिद्धम् ।

त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मास-
मेकविंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन मासम् ।

षण्मासानेवं कुर्युः ।

यतं विषुवत्स्थाने ।

ततोऽनन्तरं विषुवतः स्थाने महाव्रतमुपेयुः । तच्च स्वस्तोममेव भवति, मासान्तर्भावा-
द्विषुवतः । विषुवत्स्थान इति श्रुत्वा गवामयनमस्य प्रकृतिरिति दर्शयति ।

एतैरेव मासैः प्रतिलोमैः पक्ष उत्तरम् ।

उत्तरस्य पक्षसो ये मासास्तानप्येतैरेव स्तोमैरुपेयुः । त्रयस्त्रिंशद्यैस्त्रिवृदन्तैरित्यर्थः ।

उदयनीयोऽतिरात्रः ।

एवं षण्मासानुपेत्य तत उदयनीयं स्वस्तोममुपेयुः । उदयनीयग्रहणमपि स्वस्तोमार्थमेव ।
एतेषामेवाह्वामतिरात्राविति । अत्र ये मासविपयाः स्तोमविषयस्यैते गवामयनिकाह्वयुक्त-
मासेषु वा स्युः । पार्थिकानामेव त्रिवृदादीनामह्वामावृत्तविपया वा स्युः । उदयनीयोऽपि
प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रावेष भवत इत्ययमेकः पक्षः ।

अपरः पक्ष उच्यते—

अपरमन्यव्राप्यादिष्टैः कालपूरणे न चेत्संस्थानियमः ॥ ३ ॥

प्रायणीयोदयनीये भवत इत्यत्रोक्तं तदन्यत्रापि भवति । अत्राऽऽदिष्टैरेव कालपूरणं
सत्राहोभिर्भवति । आदिष्टानामेवाऽऽद्योत्तमयोः संस्थानियमश्च नास्ति । तत्र सर्वत्राऽऽदि-
ष्टानामाद्योत्तमे प्रायणीयोदयनीयी भवत इति सिद्धम् । त्रयस्त्रिंशतः संवत्सरा इत्येवमादी-
न्युदाहरणाच्चास्ति ॥ ३ ॥

कुण्डपायिनामयनम् ।

एतन्नामकमिदं सप्तमधिकृतं वेदितव्यम् ।

मासं दीक्षिता भवन्ति ।

अयं मासशब्द एकान्विशतिरात्र उपचरितः, एकान्विशतिरात्रादिकं तावद्भवतीत्यर्थः ।

१ य. 'नस्य' । २ क. ग. घ. ङ. स. 'व अ' । ३ य. 'स्ते गावाः' । ४ क. ग. घ. ङ. स. 'तिरिकाये' । ५ क. ग. घ. ङ. स. 'ते-एतेषामेव आदिष्टादित्यर्थः' । ६ 'ति । मन्त्र' ।
७ य. 'कं साधनवद्' ।

ते मांसि सोमं क्रीणन्ति ।

अयमप्युपचार एव दीक्षाकाले पास्यतीते दीक्षिताः सोमं क्रीणन्तीत्यर्थः ।

तेषां द्वादशोपसदो भवन्ति ।

सात्रिकाणां दीक्षाणामपवादो दीक्षाविधिस्तथा सात्रिकाणामुपसदामन्वाद उपसद्विधिः ।

सोममुपनह्य प्रवर्ग्यपात्राण्युत्साद्यो-

पनह्य वा मासमग्निहोत्रं जुहति ।

उपसत्त्वतीतासु प्रवर्ग्यपात्राण्युत्साद्योपनह्य वा तानि त एकं मासमग्निहोत्रं जुहति सायं प्रातः । प्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः प्रातःकालस्य प्रथमप्रासत्वात् । उपसत्काले द्वादशाहेऽर्पितेऽग्निहोत्रस्य प्रातरारम्भाद्यैमित्तिकादग्निहोत्रात्क्रमन्तरमेतदिति न्यायविदां प्रसिद्धम् ।

मासं दर्शपूर्णमासाम्नां यजन्ते ।

अग्निहोत्रमासेऽर्पिते ततोऽनन्तरमेकं मासं दर्शपूर्णमासाम्नां यजन्ते । कृष्णपक्षेऽहरहः पौर्णमास्या शुक्लपक्षेऽहरहरमात्रास्यया मित्रावरुणयोरयने तथा दृष्टत्वात् । एवमत्र संवादनीयं यथा कृष्णपक्षादौ पौर्णमासयागः संभवति तत्र दीक्षारम्भः कर्तव्य इति ।

मासं वैश्वदेवेन ।

अहरहरनेन यष्टव्यम् । वैश्वानरपार्जन्या तु न भवति, आरम्भार्थत्वात्तस्याः । स चाऽऽरम्भः सप्रारम्भेण प्रसक्त इति ।

मासं वरुणप्रघासैर्मासं साकमेधैः ।

एतैरहरहर्यजेत्क्राहेनापवृज्य प्रकृतेर्द्युहसमापनीयत्वाद्ध्यहेन वा कुर्यात्पवर्गुप्रासय-
स्तथापनाविति स्थितिः ।

मासं शुनासीरीयेण ।

अनेनाप्यहरहरेव ।

यद्वहर्मासः पूर्यते तदहरिर्दिं समाप्याग्निप्रणयनादिघर्मो-

त्सादनादि येष्ववसाधिकं कर्म कृत्वा श्वोमृते प्रमुनुयुः ।

यस्मिन्नहनि मासः पूर्यते तस्मिन्नहनि शुनासीरीयेर्दिं समाप्य तत्रन्तरं यदि पूर्वमेव प्रवर्ग्यपात्राण्युत्सादितानि तदाऽग्निप्रणयनार्थापनसाधिकं कर्म कृत्वा सुत्यारम्भः ।

१ य. 'नि तानि त । २ य. 'सः । मायमुप' । ३ य. 'प्रम्वः सा' । ४. 'मन्व सा' ।

४ य. 'पास्याऽहः ४' । ५ ड. तथा । ६ य. च. 'कुर्यान् । अय' ।

तद्वैक उपसदस्य एवानन्तरं कुर्वन्ति तथा
दृष्टत्वात्सात्यान्मासानग्निहोत्रादीन्वदन्तः ।

तदिदमग्निप्रणयनाद्यौषवसधिकं कर्म कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्वं
कर्तव्यमित्युक्तं, तत्रैक आहुः—तन्मन्त्रेऽग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रागुपसदस्योऽनन्तरं कर्त-
व्यमिति । तत्र हेतुमाहुः—प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति । नन्वाग्निहोत्रादिमासेभ्य उपरिष्टात्क्रिय-
माणे चोषवसधिके सुत्यानन्तरस्य विद्यमानत्वादिति, तथादृष्टत्वात्साधारणमिति तत्पार-
हारार्थमग्निहोत्रादिमासान्तौत्यानिति कथम् । अस्य सूत्रस्य गवामयनप्रकृतिकत्वात्तस्य
सांवत्सरिकत्वात्कुण्डपायिनामयने त्रिवृदादयः पण्मासा एकं पक्षः, अग्निहोत्रादयः
पण्मासा अररं पक्ष इति मन्यमानाः । एवं चोपसदां च सुत्यानां च मध्य औषवसधि-
कस्य कृतत्वान्न कश्चिद्वेतुदोष इति वदन्तोऽग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रागुपसदस्य ऊर्ध्वमौषव-
सधिकं कुर्वन्ति । एतदुक्तं भवति—अग्निहोत्रादिमासान्सुत्यानिति मन्यमानास्तेभ्यः
पुरस्तादुपसदस्य ऊर्ध्वमौषवसधिकं कर्म केचित्कुर्वन्ति, प्रकृतौ तथा दृष्टत्वादिति ।

तदनुपपन्नम् ।

यदेतदग्निहोत्रादिमासान्तौत्यानिति वदन्ति तदनुपपन्नम् । कुतः । सोमयोगस्वरूपत्वा-
त्सुत्यागाम् । अग्निहोत्रादीनां तु हविर्यज्ञस्वरूपत्वादसुत्यत्वमिति । यत्पुनरिदमुक्तं
गवामयनप्रकृतिकत्वादग्निहोत्रादिमासैः पूर्वपक्षसिद्धिरिति, तदयुक्तम् । सोमयागानामेव
गवामयनप्रकृतित्वं पूर्वपक्षस्त्वमुत्तरपक्षस्त्वं चेति । अग्निहोत्रादयोऽस्मिन्सत्रेऽप्राकृता
आगन्तव्यः, अत्रास्तेषां तत्स्थानापन्नत्वमपि न संभवति । अत्रास्तेषां सुत्यत्वं न संभवति ।
सुत्यत्वासंभवे तथादृष्टत्वादित्यस्य हेतोः साधारण्यादसाधकत्वादिद्वयेननाभिप्रायेणोक्तं
भगवताऽऽचार्येण तदनुपपन्नमिति ।

पश्वर्थं ह्यग्निप्रणयनं तस्य च श्वःसुत्यानिमित्तम् ।

परोक्तस्य हेतोरसाधकत्वमुक्त्वा स्वपक्षं समर्थयति । औषवस्येषु कर्मसु यः पशुयागः
स श्वःसुत्यानिमित्तमिति प्रत्यक्षं श्रूयते—‘अग्नापोमाम्यां वा ईन्द्रो वृत्रमहंस्तावेनम-
घ्नन् ।’ इत्यादिना । अतो वचनात्पशोः सुत्यानन्तर्यमेव संपादनीयम् । तत्र यदग्निप्रण-
यनं तत्सोमयागार्थमेव, पशोरप्युपाकरोति, प्रसङ्गादिति पदवर्थामित्युक्तम् । अतोऽग्निप्रण-
यनस्य पशोश्च सुत्यानन्तर्यमेव संपादनीयम् ।

१ च. नत्वाग्निः । २ ड. 'न्तर्यस्य । ३ च. सुत्यां च सुय ओ' । ४ ग. 'पयोगः ।
५ क. प. स. 'यागः स' । ६ च. 'यः कर्मविशेषः, अ' । ७ घ. स्वस्य' । ८ ग. प. ड.
च. ह. 'शुभागः । ९ ड. स. इन्द्रवज्रम्' । १० ग. ड. च. स. 'प्यपक' । ११ च. पशोः चः सु' ।

अतिप्रणीतचर्यायां च वैगुण्यं
दर्शपूर्णमासयोस्तथाऽग्निहोत्रस्य ।

एवं तावदौषवसधिकस्याग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्वमेव कर्तव्यतां प्रतिपाद्ये-
दानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात्क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च
वैगुण्यं भवतीति प्रतिपादयति । कुत इति चेत् । प्रकृतौ नैषमिमेनातिप्रणीत उत्तरवेद्यां,
तयोर्यागादर्शनात् । अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनं तावत्पुरस्तात्, कर्तव्यमित्येवं, विशेषोऽ-
न्येभ्य इत्युक्तम् ।

सदोहविधानान्याग्नीध्रीपाग्नीषोमप्रणयनं वसतीवरी-
ग्रहणानि पञ्चर्यानि भवन्ति सुत्यार्थान्पेके ।

एवं तावदौषवसधिकेषु यः पशुः ॥ श्वः सुत्यानिमित्तत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्व-
कर्तव्यमित्युक्तम् । अग्निप्रणयनं च सुत्यार्थत्वात्पशोरप्युत्कारकत्वात्पुरस्तात्क्रियायां, चाग्नि-
होत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तद्वदित्युक्तम् । इदानीं तेषां श्वः सुत्यावचनं नास्ति श्रुत्यादिभिस्तु,
सुत्याङ्गमावोऽस्त्येव, अङ्गमावश्च संनिपत्योपकारकद्वारेण, तेषां, सुत्याकर्मणोद्देशादिसाधन-
द्रव्यकलात्पाणां सदआदीनामाग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात्करणे, किञ्चिददृष्टं दृष्टं वा प्रयो-
जनं नास्ति । एतेषां पुरस्तात्करणे प्रमाणं च नास्ति ।

कुतः—

तत्कालाश्चैव तद्गुणाः ।

यस्य प्रधानस्य यः कालः स एव कालस्तद्गुणानाम् । प्रधानकाल एवाङ्गानां मुख्य-
काल इत्यर्थः । तदेतन्न्यायविदां प्रसिद्धम् । अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्यः 'तत्काल-
लाश्चैव तद्गुणाः' इति । एतदुक्तं भवति—यस्मात्प्रधानकाल एव प्रधानगुणास्तस्मात्सं-
दआदीनामाग्निहोत्रादिमासेभ्यः पूर्वमपि यैव । तत्कालाश्चैव तद्गुणा इति । चशब्दोऽत्र,
पठितः । प्रधानकाले च गुणाः कर्तव्या इत्यर्थः । सदआदीनां पञ्चर्यतावन्नममगुणगर्भ-
यागः । सदआदीनि पञ्चर्यानि वा भवन्तु सुत्यार्थानि वा । सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः
पुरस्तात्क्रिया न स्यादित्ययमभिप्रायः ।

अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं तत्कालाश्चैव तद्गुणा इति । यानि पुनरङ्गानि प्रधानका-
लादिप्रकृत्यानि यथा 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयानैश्चरन्ति' इति तेषां पञ्चर्यता नास्ति सौमिकैः

१ च. 'मस्ति अग्निः' । २ च. 'केजति' । ३ च. 'गादिदृ' । ४ च. 'त्यस्य' वि ।
५ च. 'यनय' । ६ च. 'न इत्यङ्' । ७ च. च. 'न्य व' ॥

पदार्थैर्व्यवधानादिति । अतोऽनुयाजसदृशानि कर्मान्तराणि सोमाङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति प्राप्ति उच्यते—

सिद्धस्वभावानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठघातिप्लवयोः ।

प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात् । अनन्यत्वे च प्राकृतोपकारकत्वेनाङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां हि पदार्थानां विकृतावुपकारद्वारेण प्राप्तिनामनुपकारकत्वमित्युक्तं यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति । अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति तैर्बुद्ध्यनपममादिति । कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादि प्रसज्येत । यथा पृष्ठघातिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वामवे दृष्टान्तः । यथा पृष्ठघस्य वाऽभिप्लवस्य वाऽन्यस्य वा संघातोरूपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथाऽपि पृष्ठघादिसंघातविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदप्रापीति । यस्माद्यजमानात्पदार्थादन्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसधिक-स्थाग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात्किंवाऽयाः शङ्कानिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम् । कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुपपत्त्या व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादौपवसधिकं न कर्तव्यमिति प्रकरणार्थः ।

सगुणानां ह्येव कर्मणामुद्धार उपजनो वा ।

अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्य उपरिष्ठादौपवसधिकक्रियायां हेतुः । यस्मात्प्रधानकर्मणां मुद्धार उपजन उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वत्रोद्धारोर्दिष्टः, यथा स्नानमोजनविहाराणा-महरहःकार्याणां कस्यचिदुद्दारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्टः । उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते । एतेषां नित्यकार्याणामन्तरालेऽन्यत्रैमित्तिकमुपजायमानं सगुणानामेवोपपत्त्यर्थे । एवमप्रापि वैशेषिकैरग्निहोत्रादिभिरुत्कृष्यमाणं सौत्यं कर्माऽऽत्मनो गुणभूतेनौपवसधिकेन सहोत्कृष्यते । हिशब्दः प्रसिद्धौ । यस्मात्सर्वत्रोद्धारोपजनोत्कर्षाः सगुणानामेव दृष्टास्तस्मादप्रापि सगु-णस्य सौत्यस्योत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थः ।

सुब्रह्मण्या स्वत्यन्तम् ।

प्रासङ्गिकोऽयं सुब्रह्मण्याविचारः । प्रकृताधुनास्तत्प्राकृतत्वात्सुब्रह्मण्याया अग्निहो-त्रादिमासानां च सुत्योपसद्भावाभावात्सुब्रह्मण्याया अपावशङ्का स्थान्, तत इदमुच्यते ।

१ 'त्वेन' । २ च. 'तद्वचनं' । ३ च. 'द्विती प्र' । ४ च. 'घाते रु' । ५ च. 'था प्र' । ६ च. 'र्थान्य' । ७ ड. च. 'याश' । ८ प. ड. च. 'दिर्दृष्टः, य' । ९ ड. च. 'गुणभे' । १० च. 'वात्सु' ।

सुब्रह्मण्याया अयं विशेषः—अत्यन्तं नित्यं कर्तव्या, अभिहोत्रादिमासेष्वपि । अप्राकृतोऽयं काल इति नोत्प्रेष्टव्योऽनयत्वात् ।

अनवधृतेहकालसंशयत्वात् ।

प्रकृतानुपसन्नुत्पत्त्याकाला सती सुब्रह्मण्या तत्कालविशेषविशिष्टाऽऽहूयते, इह पुनरप्राकृतत्वात्कालस्य तेनोपलक्षणं प्रकृत्या सुब्रह्मण्याया अयुक्तमिति मन्यमानेना*नवधृता कालसंख्याविशेषणाऽऽह्वातव्या सुत्पत्त्यामागच्छति । कलसंशयादित्यस्यायमर्थः—प्रकृतौ द्वादशाहे सुत्पत्त्याभित्यादयः संख्याविशेषाः किमुपसदहःसंख्याविशेषप्रयुक्ता आहोस्त्रिमास्यावन्नयहानि तदहःसंख्याप्रयुक्ता इत्येवंकालसंशयत्वादित्यर्थः ।

उत्सर्गमेके सुत्पत्त्योपसद्गुणत्वात् ।

सुब्रह्मण्याया उत्सर्गमेक इच्छन्ति सुत्पत्त्योपसद्गुणत्वात् । किमिदं सुत्पत्त्योपसद्गुणत्वादिति । सुत्पत्त्यामेवायं गुणो नोपसर्गं क्रमाद्विद्धं बलीय इति । अतोऽयमुपसर्गं गुण उपसत्कालवर्तित्वादुपसद्गुणत्वोपचारः । अभिहोत्रादिमासानामसुत्पत्त्यादनुपसत्कालत्वात्सुब्रह्मण्योत्सर्गमेक आहुरित्यर्थः ।

क्रिया त्वेव प्रवृत्ते ह्यन्तमगत्वाऽवस्थाने दोषः ।

अस्याः क्रियैव निश्चीयते सोमयागसाधनसंस्कारत्वान्मन्त्रस्य । प्रकृतौ सोमयागात्पूर्वथावत्सुत्पत्त्याकालस्तावदाहूयते । तद्वदप्राप्याह्वातव्या । तावतः कालस्योपसत्स्वेवैतत्संनन्धादस्या उपसत्संनन्धस्तदमावाप्नास्यात्त्यागो युक्तः । अत्रायमपि विशेषोऽस्ति—औचित्यादपि न त्याज्या । आदित आरम्भ सर्वेष्वेवाहःस्थाह्वयन्ति । कपमिदानीनाऽऽह्वयन्ति । नूनमयं सोमोऽस्मभ्यं न दास्यत इति देवतायाः शङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमाह्वातव्या । प्रारब्धस्य मध्ये त्यागस्य कारणार्थावे त्यागे दोष एव स्यादित्यभिप्रायः । परंपर्याविचारोऽत्र स्वपदार्थपरिज्ञानार्थ एव । अतिप्रैपश्यःसुत्पत्त्योरुभेद इति ।

त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासमे-

कविंशेन मासं त्रिणवेन मासमष्टादश त्रयस्त्रि-

शानि द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ।

अत्र पृष्ठचर्य पञ्चभिर्होभिः पञ्च मासाः कर्तव्याः । पष्ठेनाष्टादशाहानि दशरात्रो महाव्रतमुदयनीयः । कृत्स्नोक्तत्वात्त्रात्र प्रायणीयः ।

* क—अहं सुत्पत्त्याः पञ्चाहे सुत्पत्त्याभित्यादिसंख्याविशेषप्रयुक्त्यामागच्छेत्येवमेवाप्तानं कार्यमित्यर्थः ।

१ ग. प. म. 'दि० मा' । २ क. म. प. ड. म. 'त् । य' । ३ क. य. 'माना.—अनवधृतेहकालसंशयत्वात् । अ' । ४ क. म. प. ड. म. 'उदेति । ५ क. ग. प. ड. म. 'सदा क' । ६ य. 'रात्रुप' । ७ य. 'मादूर्ध्व या' । ८ य. 'भवात्वाये । ९ क. ड. 'पररा' ।

सर्वेण यज्ञेन यजन्ते य एतदुपयन्ति ॥ ४ ॥

स्तुतिवादोऽयम् । बहूनामत्र संप्रदायविक्रममासोऽनेन सूत्रकारेण न सूत्रितः । स
कर्तव्यश्चेत्प्रत्ययोदेव कर्तव्यः ॥ ४ ॥

सर्पाणामयनम् ।

इदमपि संवत्सरसूत्रम् ।

गोआयुधी दृष्टशीस्तोमे ।

एते अहर्ना दशस्तोमके अम्यस्याम्यस्य कृत्स्नं संवत्सरस्याऽऽमुनः ।

अनुलोमे षण्मासान्प्रतिलोमे षट् ।

अथमेवात्र विशेषोऽनुलोमप्रतिलोमत्वमेव ।

ज्योतिर्द्वादशीस्तोमो विषुवत्स्थाने ।

ज्योतिरेकाहो विषुवत्स्थाने भवति स द्वादशीस्तोमश्च भवति ।

प्रकाशकामा उपेयुः ।

विद्यया धनेन च प्रकाशकामाः सर्पाणामयनमुपेयुः । अत्र प्रायणीवोदयनीयौ पूर्वो-
क्तेन न्यायेन मित्रावभिमौ भवतः ।

त्रैषापिकं प्रजाकामाः ।

त्रैषापिकमिति सत्रनाम ।

गवामयनं प्रथमः संवत्सरोऽथाऽऽदित्यानामथाङ्गिरसाम् ।

त्रिसंवत्सरः सुत्य इति तस्यैते त्रयः संवत्सराः ।

चत्वारि तापश्चित्तानि ।

चत्वारि तापश्चित्तानि वक्ष्यन्त इत्यर्थः । उद्देशादेव चतुष्टये सिद्धे चतुर्ग्रहणं सर्वेषां
तापश्चित्तानां तुल्यत्वज्ञापनार्थम् । कथमेनेन तुल्यत्वमिति चेत् । तापश्चित्तानीत्यस्य पिशे-
षणत्वात् । तापश्चित्तानि तापश्चित्तानीत्येकशेषादेतच्चयं सिद्धम् । एकशेषश्च सरूपाणा-
मिति स प्रसिद्धः । तेन सामानाधिकरण्याच्चतुर्णां तुल्यत्वमध्यवसितम् । तुल्यत्वसिद्धौ
प्रयोजनं यथा प्रथमे सौत्ये षण्मासेष्वहराधिक्यं नास्ति, एवं सर्वेषु तापश्चित्तेषु सौत्येषु
संवत्सरचतुःसंवत्सरद्वादशसंवत्सरेष्वहराधिक्यं विपुत्रता न कर्तव्यमित्यर्थः ।

सुल्लुक्तापाश्चितं प्रथमं संवत्सरं स दीक्षोपसत्कम् ।

सुल्लुक्तापाश्चितमिति प्रथमं व्याख्यातं दीक्षोपसत्कः सह संवत्सरकालमित्यर्थः ।

१ क. घ. ङ. 'सर्वेण' । २ ङ. घ. स. 'दृष्टशी' । ३ घ. ङ. घ. स. 'नीं दृष्टशी
स्तोमे अ' । ४ घ. 'ए' । निः सं' । ५ घ. 'तत्रादृष्टशीमं हरे अह' । ६ घ. 'स्यानं दी' ।

तस्य चत्वारः सौत्या मासा गवामयनस्य प्रथमपष्ठसप्तमोत्तमाः ।

अतो महामयनपदेतत्सत्रम् । महामेतेऽपि संवत्सरदीक्षानिवृत्त्यर्थं संवत्सरं सदीक्षोपसत्क-
मित्युक्तम् । अत्र मासातिदेशाद्विषुवात्र भवति ।

त्रैवार्षिकं तापश्चितं तस्य सौत्यः संवत्सरः ।

तापश्चितानां यथा सुतोपसद इति सुत्यानां त्रिभागत्वे सिद्धे चत्वारः सौत्या मासाः
सौत्यः संवत्सरः, चत्वारः सौत्याः संवत्सराः, द्वादश सौत्याः संवत्सरा इत्येतानि वच-
नानि विषुवन्निवृत्त्यर्थानि ।

उक्तो गवामयनेन उच्योतिर्गौरायुरभिजि-

द्विष्वजिन्महाव्रतं चतुर्विंशानां वैकैकम् ।

गवामयनस्यायमपवादः । एतेषां सप्तानामहामेतेकेनाह्वा संवत्सरः पूरयितव्योऽभ्यस्या-
भ्यस्येत्यर्थः ।

द्वादशवार्षिकं तापश्चितं तस्य चत्वारः सौत्याः

संवत्सरा गवामयनशस्याः पूर्वर्णैव न्यायेन ।

पूर्वन्वायशब्देनैकसंभार्योत्तरपक्ष उच्यते ।

अपि चोत्तरस्य पक्षसो द्वाविंशतिः सवनमासा

भवेयुस्त्रयोविंशतिः पूर्वस्य षट्त्रिंशद्वार्षिकं

महातापश्चितं तस्य द्वादश सौत्याः संव-

त्सरा गवामयनशस्याः पूर्वर्णैव न्यायेन ।

सवनमासा उभयोः पक्षयोः पृष्ठयाभिष्टनसंभार्योत्तरपक्षे द्वाविंशतिरुत्तरे पक्षसि
त्रयोविंशतिः पूर्वपक्षसि षट्सप्तमोत्तमाख्यः स्वरूपेणैव । एवमष्टाचत्वारिंशन्मासा भवन्ति
चतुर्णां संवत्सराणां पर्यासाः । अत एव कल्पेः पल्लवधीयते किमेतत्क्रमेण प्रणीते मग-
वता सत्रकारेणेति । अयमभिप्रायः—मासवृद्धौ सवनमासानामेव वृद्धिरितरेषां त्रयाणां
स्वरूपेणैवेत्यस्य न्यायस्य सर्वोपेक्षायां प्रणीतम् । अतः षट्त्रिंशद्वार्षिकेऽप्येकसप्ततिः
पूर्वपक्षसि सवनमासाः सप्तभिरुत्तरे पक्षसि त्रयश्च षट्सप्तमोत्तमार्थं भवन्तीति गम्यते ।

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरम् ।

इदं सत्रनाम ।

१ च. "मत्वेभि" । २ क. म. घ ड. स. "त्सादी" । ३ ग. "क्षिणानां" । च. "क्षि-
नदी" । ४ ड. प. ड. स. "विषुव" । ५ च. "तजैस" । ६ ग. ड. स. "पूतत्कद्वते" । घ. ञ.
एतत्कद्वतः । ७ च. "अ षट्कल्पना भवतीति" ।

तस्याहान्युच्यन्ते—

त्रयस्त्रिंशद्वृतः संवत्सरास्त्रयः पञ्चदशास्त्रयः सप्तदशास्त्रयः
एकविंशा एतैरेव स्तोमैः शाक्त्यानां षट्त्रिंशद्वर्षिकम् ।

स्तोमैरिति स्तोमविंशतिरहोभिरित्यर्थः । शाक्त्यानामयनामिति सूत्रनाम । अयनशब्दोऽध्याहर्तव्यः । एवमुत्तरेष्वपि साध्यानां विश्वसृजामग्नोरित्येतेषु । षट्त्रिंशद्वर्षिकमित्यादयः शब्दाः सूत्रकालवचनाः ।

एकैकेन नव नव वर्षाणि ।

पूर्वस्येयमहःकल्पना ।

एतैरेव स्तोमैः साध्यानां शतसंवत्सरमेकै-
केन पञ्चविंशतिः पञ्चविंशतिर्वर्षाणि ।

साध्यानामयनस्येयमहःकल्पना ।

एतैरेव स्तोमैर्विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरमेकै-
केनार्धतृतीयान्यर्धतृतीयानि वर्षशतानि ।

विश्वसृजामयनस्याहःकल्पना । सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवादिति विचारितौ संभ-
वासंभवा । तत्र यथा संभवति तथा प्रतिपत्तव्यम् ।

अग्नेः ।

अयनशब्द एतेषु शेष इत्युक्तम् । तस्याहःकल्पनिरुच्यते ।

अग्निष्टोमसहस्रम् ।

अत्र बहिरिव प्रायणीयोदयनीयौ । 'अग्निष्टोमसहस्रम्' इत्यनेन सहस्राहं
प्रमाणैर्योक्तत्वात् ।

सहस्रसाव्यमित्येतदाचक्षते ॥ ५ ॥

एतदयमं सहस्रसाव्यमित्यनेन नाम्ना वक्ष्यते ॥ ५ ॥

अथ सारस्वतानि ।

अनन्तरं सारस्वतानि सूत्राण्युच्यन्त इत्यर्थः ।

सारस्वत्याः पश्चिम उदकान्ते दीक्षेरन् ।

पश्चिम उदकान्त इत्यनेन सारस्वत्या विनश्वरमिति प्रसिद्धो देश उच्यते तस्मिन्दीक्षेर-
न्नित्यर्थः ।

ते तत्रैव दीक्षोपसदः कृत्वा प्रायणीयं च
सरस्वतीं दक्षिणेन तीरेण शम्पाप्रासे
शम्पाप्रासेऽहरहर्यजमाना अनुव्रजेयुः ।

ते सत्रिणस्तत्र दीक्षोपसदश्च समाप्यौपवसथिकं च कृत्वा प्रायणीयमतिरात्रं च तत्रैव
कुर्युः । एवं तत्रैव कृत्वा सरस्वतीं च दक्षिणेन तीरेणानुव्रजेयुः, शम्पाप्रासेऽहरहर्यजित्वौ ।
तत्रैवेतिवचनं सर्वेषु सारस्वतेषु प्रायणीयान्तं कर्म विनशनप्रदेश एव कर्तव्यमित्येवमर्थम् ।

संहार्य उल्लूखलबुध्नो यूपः ।

संहार्यः, गमनकाले संहृत्य गन्तुं योग्यो नातिगुरुस्त्वर्थः । उल्लूखलस्यैव बुध्नो मूलं
यस्य स उल्लूखलबुध्नः । समे देशे स्थापयितुं योग्य-इत्यर्थः ।

चक्रीबन्ति सद्बोहविधानानि ।

सद्बोहविधानयोर्विशालाभिप्रायेण बहुवचनम् ।

आज्ञाधीयं परीक्षालं च ।

चक्रवदित्यर्थः ।

दक्षिणपुरस्तादाहवनीयस्यावस्थाय ब्रह्मा शम्पां प्रहरे-
त्सा यत्र निपतेत्तद्गार्हपत्यस्याऽऽपतनं ततोऽधिविहारः ।

गार्हपत्यादारभ्य पुरस्ताद्यथोयोग पुनर्विहारः कल्पनीयः ।

विषमे चेन्निपतेदुद्धृत्य समे विहरेयुः ।

समीकर्तुमशक्येऽपि विषमे देशे शम्पा यदि पतेदुद्धृत्य तां शम्पां पुनः समे देशे तां
प्रद्वय विहारः कर्तव्यस्तत्रैव ।

अप्सु चेद्गारुणं पुरोलाशं निर्वपेयुरपान्नपत्रे
चरुमयान्नपादा ह्यस्थादुपस्थं समन्याय-
न्युपयन्त्यन्या इत्यातः समानं सर्वेषाम् ।

एवमन्तं सर्वेषां सारस्वतानां समानम् ।

मिश्रावरुणयोरयनम् ।

मिश्रावरुणयोरयनं नाम सारस्वतं सत्रमिदानीमाधिक्रियते ।

१ च. तत्रैव दी० । २ घ. ड. च. झ. 'त्वा ते त०' । ३ च. योग्यः समो देशस्तत्र
पठेयुरि० । ४ ग. घ. ड. च. झ. 'नि । ६ । ५ च. 'था पु०' । ६ घ. ड. झ. 'समे विहर्तुम्' ।
७ ग. च. 'कर्तुं श' ।

कुण्डपाथिनामयनस्याऽऽद्यान्पणमासानावर्तयन्तो ब्रजेयुः ।

अग्निहोत्रादीनित्यर्थः । अत्र दण्डचक्रवदावृत्तिरपेक्षते, परावर्धनमित्यत आह ।

मासि मासि च गोआयुषी उपेयुरायुरयुग्मेषु गौर्युग्मेषु ।

यथाऽपरपक्षस्य चतुर्दश्यामौषधस्यधिकं कर्म तथा दीक्षेरन् । ततोऽमावास्यायां प्राय-
णीयमतिरात्रं कृत्वाऽग्निहोत्रादीनां मासानां यजनम् । ततः पौर्णमास्यां गामुपेयुः । एव-
मुत्तरस्यां पौर्णमास्यामायुषमुपेयुः । एवमेव गोआयुषी पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां क्रमेणोपेयुः ।
[* हविर्धत्तामासान्क्रमेणाऽऽवर्तयन्तः प्लाक्षं प्रत्यक्षं सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणामित्रनेयुः]
एवं कृत आयुरयुग्मेषु मासेषु गौर्युग्मेषु मासेषु कृती भवतः । मासानां युग्मायुग्मत्वं
सत्रारम्भकालावधिकम् । अत्र दीक्षोपसंदां द्वादश द्वादशैव । अत एव तद्युक्तम् ।

इति नु प्रथमः कल्पः ।

मित्रावरुणायनस्यायं प्रथमः कल्पः ।

अथ द्वितीयः ।

कल्प इति शेषः ।

यथाऽमावास्यायामतिरात्रः स्यात्तथा दीक्षेरन् ।

यथाऽमावास्यायां प्रायणीयोऽतिरात्रो भवेत्तथा दीक्षित्वाऽपरपक्षस्य चतुर्दश्यामेवौषध-
स्यधिकं कर्म कृत्वाऽमावास्यायामतिरात्रं प्रायणीयं कुर्युः ।

तेऽमावास्यायामतिरात्रं संस्थाप्य तद्दहरे-

यामावास्यास्य सांनाप्यवस्तानपाकुर्युः ।

तेऽमावास्यायामेकस्मिन्नेवाह्न्यतिरात्रमाश्विनान्तं समाप्य तद्दहरेर्वामावास्यास्य वस्ता-
पाकरणादि कृत्वा श्वोभूते यजेरन् ।

तं पक्षमामावास्यायेन ब्रजित्वा पौर्णमास्यां गामुपेयुः ।

तं पूर्वपक्षमामावास्यायेन ब्रजित्वा पौर्णमास्यां गामुपेयुः ।

पौर्णमासेनोत्तरं ब्रजित्वाऽमावास्यायामायुषमुपेयुः ।

पौर्णमासेनापरपक्षं ब्रजित्वाऽमावास्यायामायुषमुपेयुः ।

एवमावर्तयन्तो ब्रजेयुः ।

यावत्प्लाक्षं प्राप्यते ।

* धनुषिहस्तान्तर्गतो ग्रन्थः च. अ. एतन्मन्त्रेण यन्ते ।

१ प. ड. च. म. 'पेक्ष्यते' । २ च 'मि भवेत्तथा' । ३ ड. 'मास्याह्नु' । ४ ग. ग. ड.
हदा द्वा' । च. 'हरोद्वा' । ५. 'सद द्वा' । ६. क. ड. 'जि रिते' । ६ यस्य दत्तम् ।

इन्द्राग्न्योरयनम् ।

इदमप्यन्यत्सारस्वतम् ।

गोआयुषीण्याम् ।

अस्मिन्सारस्वते गोआयुषीण्यामेवान्तं कालमभ्यस्यन्तो व्रजन्ति ।

अर्यम्णोऽयनम् ।

इदमपि सारस्वतान्तरम् ।

धिकद्वैकैः ।

त्रिकद्वैकैर्दण्डकलितवदभ्यस्यन्तं व्रजेयुः ।

सरस्वतीपरिसर्पणस्य शस्यमुक्तं गवामयनेन ।

सरस्वतीपरिसर्पणं नाम सारस्वतं तस्य शस्यं गवामयनेनोक्तम् । शस्यग्रहणं शस्य-
मार्गग्रहणमेव—गवामयनस्योत्थानादि सारस्वतमेवेति ज्ञापनार्थम् ।

एकपातीनि त्वहान्यतिरात्राः ।

अयमत्र विशेषः—चतुर्विंशतिभिर्जिह्वुष्वन्महाव्रतादीन्येकपातीन्यहानि तान्यतिरात्रसं-
स्थानि भवेयुः ।

पृष्ठ्याहश्चतुर्थम् ।

अतिरात्रसंस्थमित्यर्थः ।

इति नु गतयः ।

एवंप्रकारा गतयः सर्वेषु सारस्वतेषूक्ता अस्माभिः । शास्त्रान्तरेष्वन्येऽपि प्रकाराः
सन्ति ।

अथोत्थानानि ।

उत्थानान्यपि सर्वेषां वक्ष्यन्ते ।

प्राप्तं प्रस्रवणं प्राप्योत्थानम् ।

इमं देशं प्राप्योत्थानमेव कर्तव्यं न क्रमप्राप्तं कर्माऽऽरब्धव्यम् ।

ते यमुनार्या कारपचवेवऽभृथमभ्युपेयुः ।

ये प्राप्तं प्रस्रवणं प्राप्योत्तिष्ठन्ति तेऽस्मिन्देशेऽभृथं कुर्युः ।

उदेत्याग्नये कामायेष्टिर्वैराजतन्त्रा ।

अवभृथमुदेत्येयमिष्टिः कार्या ।

तस्यामक्षां च पुरुषीं च धेनुके दद्युः ।

अध्वनातौ रुयश्वा पुरुषनातौ स्त्री पुरुषीत्युच्यते । ते धेनुवत्से दद्युः ।

एतद्वोत्थानम् ।

एतद्वोत्थानं वक्ष्यमाणानि वा । उक्तस्य पुनर्वचनं वक्ष्यमाणेष्विष्टिर्न भवतीत्येवमर्थम् ।

ऋषभैकशतानां वा गवां सहस्रमावे ।

ऋषभेणैकशतसंख्याऽऽतां गवामित्यृषभैकशताः सत्रारम्भकाल उत्सृज्यन्ते । आसां सहस्रमाव उत्थानमित्यर्थः ।

सर्वस्वज्यान्ग्राम् ।

चौरादिभिः सर्वस्वापहारे, अथ वोत्सृष्टानां गवां सर्वनाशे ।

गृहपतिमरणे वा ज्यान्यां तूतिष्ठन्तो विश्वजिताऽतिरात्रे-

णोत्तिष्ठेयुर्गृहपतिमरण आयुषा गवा गवां सहस्रमावे ।

एतानि पञ्चोत्थानानि ग्लाक्षप्राप्तेः प्रागेव निमित्तानि भवन्ति । ग्लाक्षप्राप्तिनिमित्ते गवां नाशनिमित्ते चोत्थाननिमित्तस्य क्रत्रोरविधानादुदयनीय एवातिरात्रस्तयोः कर्तव्यः ।

इति शाख्यम् ॥ ६ ॥

इत्येवं ज्योतिष्टोमादितः सारस्वतानुकल्पेति शाख्यमित्युक्तं तस्यायमर्थः—एतेषु सारस्वतान्तेषु सर्वे शाख्यमुक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ सबनीयाः ।

पशवो वक्ष्यन्त इति शेषः ।

क्रतुपशवो वाऽऽख्यन्तम् ।

आग्नेयोऽग्निष्टोम इत्यादयः पशवः, तेषां संस्थावशेन प्रयोग उक्तः । त एव गवाम-
धनेऽहन्यहनि संस्थावशेनैवाऽऽ सत्रपरिसमाप्तेरालम्ब्याः ।

आग्नेयो वैन्द्राग्रो वा ।

अयमपि पूर्ववत् ।

आग्नेयं वा रथंतरपृष्ठेषु ।

रथंतरमक्तिष्वपि वैरूपशाकरोः परोक्षरथंतरे नौधत्ते च ।

ऐन्द्रं बृहस्पृष्ठेषु ।

अत्रापि तद्वक्तिष्वपि वैराजीवते ।

ऐकादशिनान्वा ।

अन्वहमैकादशिनान्वा समस्तानालभेरन् । अत्यन्तमित्येवमन्तमनुवर्तते ।

प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः सम-
स्तानालभेरन्नैन्द्राग्रमन्तर्धौ वा ।

अयमपरः कलाः संनियोगाशिष्टः । प्रायणीये चातिरात्र उदयनीये चातिरात्र एका-
दरिनान्तमस्तानालभेरन्, अन्तर्धौ मध्यवर्तिष्वन्येष्वहःस्वित्यर्थः । तेष्वैन्द्राग्रमालभेरन् ।
प्रायणीयोदयनीयातिरात्रग्रहगमाशिष्टप्रायणीयस्थान इत्येवमादिष्वयं कला मा भूदित्ये-
वमर्थम् ।

अन्यहं वैकेकश एकादशिनान् ।

अयं चापरः कल्पः । एकादशिनानामेवैकैकमादित आरम्भाहन्यहनि क्रमेणाऽऽल-
भेरन् । अस्मिन्पक्षे दण्डकालितवशवृत्तिः । तदेतन्निरूपितं वचनोद्यत्परिवृत्तिर्नकादशिनेषु
लिङ्गदर्शनात् ।

न त्वेवैकादशिनीं न्यूनामालभेरन् ।

एकादशिन्याभेवान्वहमेकैकालम्भे क्रियमाणेऽन्यैकादशिन्यपरिसमाप्ता न्यूनाद्युत्तिष्ठते
तथा न कर्तव्यमिति प्रतिक्रियते ।

एतेन चेत्पश्यनेनेयुस्तृतीयेऽहनि दशरात्र-
स्य द्वात्रिंशतमेकादशिन्यः संतिष्ठन्तेऽत
एतस्मिन्नधरात्रेऽतिरिक्तपशूनालभेरन् ।

न्यूनालम्भप्रतिषेधादेकैकालम्भ एवं कर्तव्यमिति द्रष्टव्यम् । एकैकालम्भपक्षे एकादशिन्या
द्वात्रिंशत्परिवृत्तिषु गतासु नवाहानि परिशिष्यन्ते । तेष्वहःस्वतिरिक्तपशूनालभेरन् । अति-
रिक्तपक्ष इति वक्ष्यमाणानां नामधेयम् ।

वैष्णवं धामनमेकविंशे ।

दशरात्रस्य चतुर्थप्रभृतिष्वहःस्वते पशवः संभवन्ति । ता(या)ः येकविंशादीनि तेन तेन
स्तोत्रेन तानि लक्ष्यन्ते ।

ऐन्द्राग्रं त्रिणवे वैश्वदेवं त्रयस्त्रिंशे आवा-
पृथिवीयां धेनुं चतुर्विंशे तस्या एव
वत्सं वायव्यं चतुश्चत्वारिंश आदिषां
वशामष्टाचत्वारिंशे मैत्रावरुणीमविवाक्ये ।

इयमपि वक्ष्यते ।

वैश्वकर्मणमुपमं महाव्रत आग्नेयमुदयनीयेऽतिरात्रे ।

एते सर्वे गोपशवः । अत्र स्तोमग्रहणमहत्फलक्षणार्थं न तु स्तोमविवक्षार्थम् ।

अपि^१ वैकादशिनीमेव त्रयस्त्रिंशीं पूरयेयुर-
मिजिद्विष्वजिद्विषुवन्ति द्विपशूनि स्युः ॥७॥

मधामयेन त्रयस्त्रिंशिन्या एकादशिन्याः पूरणोपाय उच्यते । अभिमिति सप्तदशत्यैका-
दशिन्या रम्यते, तस्मिन्नहन्यादिनो द्वौ पशू आलभ्यन्ते विश्वमित्यन्ततो द्वौ पशू आल-
भ्येते । सतः सप्तावशिष्यन्ते । अहानि च सप्तैव । विषुवतो द्विपशुत्वं पूर्वमेव प्राप्तं तत्कि-
मित्यत्र गृह्यते । परिसंख्यामयात् । एवं कृते त्रयस्त्रिंशयेकादशिनी पूर्णा भवति । अयं च
पशोऽतिरिक्तपशुभिर्विकल्पते ॥ ७ ॥

अथ सत्रिधर्माः ।

सप्ताण्युक्तानि । अपेदानां सत्रिणां नियमा उच्यन्ते ।

दीक्षणादिपिड्याणां देवानां च धर्माणां प्राकृतानां निवृत्तिः ।

दीक्षणीयाप्रभृत्या कर्मशरिसमाप्तेः पिड्याणां पिण्डपितृयज्ञादीनां देवानामग्निहोत्रादीनां
निवृत्तिः । प्रकृतानां नित्यानामित्यर्थः । सत्रिग्रहणं यजमानोपलक्षणार्थम् । तेनैकाहाहीने-
ष्वपि यजमानानां धर्मा भवन्ति ।

सर्वशश्च वर्जयेयुर्ग्रामचर्याम् ।

ग्रामचर्या स्त्रीसंयोगः, सर्वशस्तं वर्जयेयुः । मनोवाक्कायैरित्यर्थः । दैवपिड्याष्वपि
सर्वशो वर्जयेयुः, श्रौतानि स्मार्तानि च ।

सरणम् ।

द्रुतगतिर्धावनमित्यर्थः ।

विधृतस्मयनम् ।

दन्तान्प्रकाश्य हर्षेणमागतं चेदन्तानाच्छाद्य ।

रुयमिहासम् ।

स्त्रीभिः सहाभिहसत्समात्रमपि पर्जयेयुः ।

अनार्याभिजापणम् ।

अनार्याः प्रतिलोमा अनुलोमाश्च दृष्टदोषिणश्च तेन संपापेन् ।

१ क. ख. 'रभेते । च. रभते । २ च. सप्तदशाव' । ३ घ. छ. च. 'कल्पते । ४ क.
छ. 'शानां । ५ च. 'सन्नं न कर्तव्यं यदि कर्तव्यं तदाऽऽच्छायेव । स्म' ।

अनृतं क्रोधमपां प्रगाहणम् ।

स्नानानि ।

अभिवर्णणम् ।

आत्मनः शरीरे बिन्दुपतनम् ।

आरोहणं च वृक्षस्य नावो वा ।

वाशब्दः समुच्चयार्थः । अन्यस्याप्येवंप्रकारस्य वृक्षादेः ।

स्थस्य वा ।

अयमपि निषेधोऽनसादीनामुपलक्षणम् ।

दीक्षितामिवाद्वनम् ।

एतानि सर्वशो वर्जयेयुरिति संबन्धते ।

दीक्षितस्त्वौपसदम् ।

तुशब्दोऽभिवादनविधायकेषु पञ्चसु सूत्रेषु वर्जयेयुरित्यस्ये व्यावृत्त्यर्थः । दीक्षावस्थं
उपसदवस्थमभिवादयेत् ।

उमौ सुन्वन्तौ ।

दीक्षावस्थश्चोपसदवस्थश्च सुन्वन्तं सुत्यावस्थमभिवादयेताम् ।

समसिद्धान्ताः पूर्वारम्भिणम् ।

समावस्थयोर्यः पूर्वमारभते तमितरोऽभिवादयेत्पश्चादारम्भी ।

अमितस्ततरं वा ।

समसिद्धान्तयोरमितस्ततरमितरोऽभिवादयेत् । अमितस्तरो नाम पूर्वं बहुभिः क्रतुभिः
रिष्टवानिदानीं च प्रवर्तमानः ।

सर्वसाम्ये यथावयः ।

सर्वत्र समत्वं यो वयोऽधिकस्तमितरोऽभिवादयेत् । एतावानभिवादनविधिः ।

नृत्यगीतवादितानि ।

तुशब्देनाभिवादनविधेर्व्यावृत्तौ वर्जयेयुरिति शब्दः पुनरप्यागच्छतोति सूत्रद्वयार्थम् ।
पादितं दुःखम्याहननादि ।

१ च. 'रे वपाति' । २ छ. झ. 'रत्नावृ' । ३ क. 'विहाय' । ४ य. 'न्वन्तम्' । ५ दी° ।
५ च. घ. छ. 'त्वे वयोविह्वले' । ६ य. 'दयोतपादि' ।

अन्यांश्चावृत्योपाचारान् ।

वर्जयेयुरित्यर्थः । उक्तम्योऽन्ये ये शास्त्रान्तरोक्ता व्रतविरोधिन उपचारास्तानपि वर्जयेयुरित्यर्थः ।

न चैनान्बहिर्वेदिपदोऽभ्याश्रावयेयुः ।

यदा सत्रिणो बहिर्वेदि स्थितास्तदाऽऽश्रावणं न कर्तव्यम् । आश्रावणशब्देन यागं हिमा लक्ष्यन्ते ।

नोदकयान् ।

उदकया आचमनार्हास्तान्बहिर्वेदिस्थितान्नाभ्याश्रावयेयुः ।

नो एवाभ्युदियान्नाभ्यस्तमिधार्ते ।

एतान्बहिर्वेदिस्थितानात्मनो नोमयं कुर्यादित्यर्थः । तथा यागहोमकाले उदयास्तमय-
काले च बहिर्वेदि नाऽऽतिष्ठेयुः । अशुचयो वा न भवेयुः ।

तेषां चेत्किञ्चिदापदोपनमेत्त्वमग्ने व्रतपा असीति जपेत् ।

तेषां ग्रामचर्यादीनां यत्किञ्चिदापदाऽस्त्वामत उपनमेत्तदा 'त्वमग्ने व्रतपा अस्मि' इत्येतामृचं जपेत् ।

आख्याय घेतरेपूपहवल्लीप्सेत ।

यो विध्यतिक्रमं कृतवान्स इतरेषु सत्रिषु ममाद्यप्रतिक्रम इत्याख्याय 'तेषूपहव' याचेत्
वेत्यर्थः । तेनायमर्थः सर्वेष्वतिक्रमेषु जपो नित्यः, जपानन्तरमिदं वा कर्तव्यम् ।
'व्रतातिपत्तौ व्रतपतयः' इति शास्त्रान्तरविहितमन्यद्भूतं विशिष्टमस्ति चेत्तद्वा कर्तव्य-
मित्यर्थः ।

अवकीर्णनं तैरेव दीक्षितद्रव्यैरपर्युष्य पुनर्दीक्षयेयुः ।

यो व्यवयपर्यन्तं ग्रामचर्यां करोति सोऽवकीर्णः पुर्यते । शास्त्रान्तरोक्तं स्वशास्त्रोक्तं
च प्रायश्चित्तं कारयित्वा पुनरपि तैरेव दीक्षितद्रव्यैर्दण्डादिभिर्दीक्षयेयुः । अपर्युष्य परिवा-
पनमकृत्वेत्यर्थः ।

आग्रयणकाले नवानां सवनीयान्निर्वपेयुः ।

आग्रयणकाले सुत्यास्वागतासु नवानां ग्रीहियवानां सवनीयान्निर्वपेयुः 'शरदि
ग्रीहीणां वसन्ते यवानामिति । विध्यन्तरानुरोधे तु श्यामाकानां प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोस्ते-
षामपि विधानात् ।

दीक्षोपसंस्तु व्रतदुघ आदयेयुः * ।

तत्र श्यामाकानामप्यादनं भवति विरोधाभावात् ।

तेषां व्रत्यानि ।

व्रतोहनि भवानि व्रत्यानीत्युच्यन्ते । दर्शपूर्णमासयोर्न्येदौपवस्यमहस्तद्व्रताहः । तत्र यानि पत्नीयजमानयोर्भोजनार्थं न्युक्तानि व्रतार्हाणि तानि तेषां सत्रिणां पत्नीयजमानानामेकाहाहीनशौनां च पत्नीयजमानानां भोजनार्थं भवन्तीति सूत्रार्थः । दीक्षोपसंस्तुत्यासु भोजनार्थं विहिरास्तकुष्ठपात्रिचामयनादिश्वामिहोत्रादिमासप्रकारा अस्य विधेरवकाशः, हविरुच्छिष्टमक्षविषये पद्म्यश्च तांसां हविरुच्छिष्टमक्षविरोधात् ।

पयो दीक्षासु ।

दीक्षासु भोजनार्थं पयो विधीयते ।

व्यतिनीय कालमुपसदां चतुर्थमेकस्या दुग्धेन ।

उपसदामाद्योत्तमलक्षणं, व्यतिनीयापोह्यावशिष्टानुसत्कालांश्चतुर्धा विमज्ज्याऽऽद्यमौगवतुस्तन्मत्तं कुर्यात् । तत्राऽऽद्यः कालः प्रथमेऽहनि प्रातः, स दीक्षाप्रतेनैव पूर्णत्वात्त्वादपोद्यते । उत्तमस्तु काल औपवस्येऽहनि सौर्यंतनस्य व्रतस्य तत्र निवृत्तत्वात्तद्विहिराच्छिष्टत्वमेव । अतो व्यतिनीय कालमिति कालद्वयाभिप्रायेणोक्तम् ।

तावदेव त्रिमिस्तनैस्तावद्द्वाम्भ्यामेकेन तावदेव ।

उपसदामेकैकं चतुर्भागं व्रतयितव्यम् । एवमुपसत्समूहौ यथायोगं भागाः कल्पनीयाः ।

सुत्यासु हविरुच्छिष्टमक्षा एव स्युः ।

सुत्यासु हविरुच्छिष्टमक्षा एव भवेयुर्नौपवसधिकं च, सत्रव्रतस्य निवृत्तत्वादित्युक्तम् । अश्वारणं यजमानानामेतदेव व्रतं न सामान्यं तदेषां व्रत्यानीत्येतत् । पत्नीनां तु सामान्यमेव, तासां हविरुच्छिष्टमक्षविरोधादित्युक्तम् ।

* एतत्सूत्रस्य च. पुस्तक एवं व्याख्या—दीक्षामुपसत्सु चाऽऽद्यमणकाल आश्रिते तत्तत्कालीनमन्त्रं तेषां व्रतदुघ आदयित्वा व्रतपयसा व्रतं कुर्यात् । यत्र श्यामाकानामप्यादयणं न संभवति तत्रैवं कुर्याद्विरोधाभावात् । एतच्च क. पुस्तकेऽपि पाठान्तरतया संगृहीतम् ।

१ च. । ताहेषु भः । २ च. । स्थानानां । ३ घ. ग. च. झ. 'भागं च' । ४ च. व्याप्य-
स्याः । ५ च. 'आद्यं तस्य तत्र' । ६ च. च तत्र । ७ च. 'न्ये तेषां व्रतानी' ।

धानाः करम्मः परिवापः पुरोळाशः यस्ये-
ति तेषां यद्यत्कामयीरंस्तत्तदुपविगुल्फयेयुः ।

यदि यथाप्राप्तेन हविरुच्छिष्टमसणेन प्राणा न धियेरंस्तदा धानादीनां मध्ये यस्मिंस्ते-
षामभिरुचिस्तद्द्रव्यमुपविगुल्फयेयुः, अभिवर्धयेयुः ।

आशिरदुघो दध्यर्थम् ।

यदि व्यञ्जनरहितं हविरुच्छिष्टमुपभोक्तुमशकः स्यात्तदाऽऽशिरदुघो गा वर्धयेयुर्द-
ध्यर्थम् । तेन तेन दध्नाऽऽशिरार्थं गृहीतशेषेण मतेनोपभुञ्जीरन् ।

सौम्यं वा विगुल्फं निर्वपेयुरिति शौनको यावच्छरावं मन्येरन् ।

यदि धानादीनां हविरुच्छिष्टेन प्राणा न धियेरंस्तदा यः प्राकृतः सौम्यश्चरुस्तं प्रवृद्धं
निर्वपेयुर्वाद्धिः शार्वैर्निस्तैः सन्निपां प्राणधारणाय पर्याप्तः संभवति तावन्निर्वपेयु-
रित्यर्थः ।

वैश्वदेवमेके बार्हस्पत्यमेके ।

अथ वैतौ पक्षौ भवतः । सौम्यो यथाप्रकृतिं पक्वव्यः, यथाप्रकृत्येव प्रतिपदनी-
यश्च सन्निपां प्राणारक्षणार्थमेव । वैश्वदेवं चरुं विगुल्फं निरूप्य तेन धानं कृत्वा तच्छे-
दमुपभुञ्जीरन्फलचमसन्ध्यायेन । बार्हस्पत्येन चैवमेव कुर्युः । द्विवैतौ पक्षौ ।

सर्वान्वाऽनुसवनम् ।

सर्वानेतान्सौम्यार्धाश्चरुननुसवनं निर्वपेयुः । एकैकश्चेन्न तत्र सौम्यः प्रकृति(तिः)स्वस्थाने
तृतीयसवने भवति । इतरयोः सवनयोरितरौ चरुं औपध्यानन्तर्येण भवतः ।

अपि वाऽन्यत्र सिद्धं गार्हपत्ये पुनरधिश्चित्त्योपव्रतयेरन् ।

गार्हपत्येऽधिश्चर्पणं धर्ममात्रं कृत्वोपव्रतयेरन्, १ चाग्रेतेन संहत्य वा ।

अन्यान्वा पथयान्मक्षानामूलफलेभ्यः ।

उपव्रतयेरन्नित्यर्थः ।

एतेन वर्तयेयुः पशुना च ॥ ८ ॥

एतेन सवनीयेन च पशुना वर्तयेयुः, न केवलं धानादिभिरेव सुत्याधिकारात्सवनीय
एव पशुरत्र संनिहितः किमर्थमेतेनेत्युच्यते । वक्ष्यमाणोऽपि विभागे सवनीयस्यैव प्राप्नोति

१ च, 'द्वितो ह' । २ घ, ङ, झ, 'शिरर्थ' । ३ च, 'पयुजी' । ४ च, 'नां वा ह' ।

५ च, 'ति वक्त' । ६ घ, ङ, च, झ, 'तेम्यो' । ७ च, 'पयुजी' । ८ च, 'तौ कृत्रिभो प' । ९ च,

'कृत इति । १० च, 'स अनुबन्ध्यान' । ११ च, 'यणप' । १२ च, 'न वा व' ।

१३ च, 'पि यागे स' ।

दीक्षोपसंतु व्रतदुघ आदयेयुः * ।

तत्र श्यामाकानाप्यादनं भवति विरोधाभावात् ।

तेषां व्रतानि ।

व्रतार्हानि भवन्ति व्रत्यानीत्युच्यन्ते । दर्शपूर्णमासयोर्धौषवसथ्यमहस्तद्ब्राह्मः । तत्र यानि पत्नीयजमानयोभोजनार्थं युक्तानि व्रतार्हाणि तानि तेषां सत्रिणां पत्नीयजमानानामेकाहाहीनार्थानां च पत्नीयजमानानां भोजनार्थं भवन्तीति सूत्रार्थः । दीक्षोपसंतुत्यासु भोजनार्थं विहितस्तत्कुण्डपादिनामयनादिश्रमिहोत्रादिमासप्रकारा अस्य विधेरवकाशः, हविरुच्छिष्टमक्षविषये पान्यश्च तांसां हविरुच्छिष्टमक्षविरोधात् ।

पयो दीक्षासु ।

दीक्षासु भोजनार्थं पयो विधीयते ।

व्यतिनीय कालमुपसदां चतुर्थमेकस्या दुग्धेन ।

उपसदामाघोत्तमलक्षणं, व्यतिनीयापोहावशिष्टाब्रासत्कालाश्चतुर्धा त्रिमस्याऽऽद्यमौषवसस्तद्व्रतं कुर्यात् । तत्राऽऽद्यः कालः प्रथमेऽहनि प्रातः, ॥ दीक्षाव्रतेन व्यतिनीयत्त्वादपोद्यते । उत्तमस्तु काल औषवस्येऽहनि सौर्यंतनस्य व्रतस्य तत्र निवृत्तत्वात्तद्विरुच्छिष्टत्वमेव । अतो व्यतिनीय कालमिति कालद्वयमभिप्रायिणोक्तम् ।

तावदेव त्रिमिस्तनैस्तावद्द्वाम्भामेकेन तावदेव ।

उपसदमेकैकं चतुर्भागं व्रतयितव्यम् । एवमुपसत्तमद्वौ यथायोगं भागाः कल्पनीयाः ।

सुत्यासु हविरुच्छिष्टमक्षा एव स्युः ।

सुत्यासु हविरुच्छिष्टमक्षा एव भवेयुर्नौषवसधिकं चै, सत्रव्रतस्य निवृत्तत्वादित्युक्तम् । अयमारणं यजमानानामेतदेव व्रतं न सामान्यं तदेषां व्रत्यानीत्येतत् । भन्नेन तु सामान्यमेव, तांसां हविरुच्छिष्टमक्षविरोधादित्युक्तम् ।

* एतत्सूत्रस्य च. पुस्तक एव व्याख्या—दीक्षामुषस्य चोऽऽद्यमणकाह आघते तत्तत्कालीनमन्त्रं तेषां व्रतदुघ आदयित्वा न पयसा व्रतं कुर्यात् । यत्र श्यामाकानाप्याप्रयणं न संभवति तत्रैवं कुर्याद्विरोधाभावात् । एतच्च क. पुस्तकेऽपि पाठात्स्वत्ययं संगृहीतम् ।

१ च. । तद्विषयम् । २ च. । श्यामानां । ३ च. ग. च. झ. "भायं च" । ४ च. व्याप्य-
स्थः । ५ च. भायं तस्य तत्र । ६ च. च तत्र । ७ च. "न्यं तेषां व्रतानी" ।

धानाः करम्मः परिवापः पुरोळाशः पयस्ये-
ति तेषां यद्यत्कामयीरंस्तत्तदुपविगुल्फयेयुः ।

यदि यथाप्राप्तेन हविरुच्छिष्टमक्षणेन प्राणा न धियेरंस्तदा घातादीनां मध्ये यस्मिंस्ते-
षामभिरुचिस्तद्द्रव्यमुपविगुल्फयेयुः, अभिवर्धयेयुः ।

आशिरदुधो दध्यर्थम् ।

यदि व्यञ्जनरहितं हविरुच्छिष्टमुपमोक्तमशक्तः स्यात्तदाऽऽशिरदुधो गां वर्धयेयु-
र्दध्यर्थम् । तेन तेन दध्नाऽऽशिरार्थं गृहीतशेषेण व्रणेनोद्भुञ्जीरन् ।

सौम्यं वा विगुल्फं निर्वपेयुरिति शौनको यावच्छरावं मन्येरन् ।

यदि घातादीनां हविरुच्छिष्टेन प्राणा न धियेरंस्तदा यः प्राकृतः सौम्यश्चरुतं प्रवृद्धं
निर्वपेयुर्यावाग्निः शरावैर्निस्तैः सत्रिणां प्राणधारणाय पर्याप्तिः संभवति तावत्तिर्वपेयु-
रित्यर्थः ।

वैश्वदेवमेके बार्हस्पत्यमेके ।

अथ वैतौ पक्षौ भवतः । सौम्यो यथाप्रकृतिं पक्तव्यः, यथाप्रकृत्येव प्रतिपत्तनी-
यश्च सत्रिणां प्राणरक्षणार्थमेव । वैश्वदेवं चरुं विगुल्फं निरूप्य तेन यागं कृत्वा तच्छे-
दमुपभुञ्जीरन्फलचमसन्त्यायेन । बार्हस्पत्येन वैश्वमेव कुर्युः । द्वावेतौ पक्षौ ।

सर्वान्वाऽनुसवनम् ।

सर्वानेतान्सौम्यादींश्चरुननुसवनं निर्वपेयुः । एकैकश्चेन्न तत्र सौम्यः प्रकृति(तिः)स्वस्थाने
तृतीयसवने भवति । इतरयोः सवनयोरितरौ चरुं औपध्यायानन्तर्येण भवतः ।

अपि वाऽन्यत्र सिद्धं गार्हपत्ये पुनरधिश्चित्योपव्रतयेरन् ।

गार्हपत्येऽधिश्चर्येण धर्ममात्रं कृत्वोपव्रतयेरन्, नै चाव्रतेन, संहृत्य वा ।

अन्यान्वा पथ्यान्मक्षानामूलफलेभ्यः ।

उपव्रतयेरन्नित्यर्थः ।

एतेन वर्तयेयुः पशुना च ॥ ८ ॥

एतेन सवनीयेन च पशुना वर्तयेयुः, केवलं घातादिभिरेव सुत्याधिकारात्सवनीय
एव पशुरत्र संनिहितः किमर्थमेतेनेत्युच्यते । वक्ष्यमाणेऽपि विभागे सवनीयस्यैव प्राणार्थं

१ च, 'द्वितो ह' । २ च, क. झ. 'शिरर्थ' । ३ च, 'पयुजी' । ४ च, 'नां वा ह' ।
५ च, 'ति वक्त' । ६ च, क. च. झ. 'तेम्यो' । ७ च, 'पयुजी' । ८ च, 'तौ क्लीबो य' । ९ च,
'कृत इति' । १० च, 'रू अनुबन्ध्यान्' । ११ च, 'ययध' । १२ च, 'न वा व' ।
१३ च, 'पि यागे स' ।

नाम्नीपोमीये पशौ । अतोऽन्नीपोमीये पशौ हविरुच्छिष्टमक्षणार्थं विभागे प्राप्ते 'समं स्याद्-
श्रुतत्वात्' इति सममेवे विभागः स्यादिह वचनादिति ॥ ८ ॥

तस्य विभागं वक्ष्यामः ।

तस्य सवनीयस्य पशोर्विभागं वक्ष्याम इति प्रतिज्ञामूत्रमिदम् ।

हनू सजिह्वे प्रस्तोतुः ।

जिह्वया सह हनू प्रस्तोतुर्भवति, धीण्येतानि ।

श्येनं वक्ष उद्घातुः ।

श्येनसदृशं वक्ष इत्यर्थः ।

कण्ठः काकुद्रः प्रतिहर्तुः ।

काकुद्रः ककुदित्यर्थः । द्वे एते ।

दक्षिणा श्रोणिर्होतुः सव्या ब्रह्मणो दक्षिणं सक्थि मेत्राव-

रुणस्य सव्यं ब्राह्मणाच्छंसिनो दक्षिणं पार्श्वं सांसमध्वर्योः ।

अंसेन सह पार्श्वे । द्वे एते ।

सव्यमुपगतृणाप्र । सव्योऽसः प्रतिप्रस्थातुः ।

दक्षिणं दोनेष्टुः । सव्यं पोतुः । दक्षिण ऊरुरच्छा-

वाकस्य । सव्य आग्नीध्रस्य । दक्षिणो बाहुरात्रे-

यस्य । सव्यः सदस्यस्य । सदं चानूकं च गृहपतेः ।

द्वे एते ।

दक्षिणौ पादौ गृहपतेर्व्रतप्रदस्य ।

द्वे एते ।

सव्यौ पादौ गृहपतेर्मर्यायै व्रतप्रदस्य । ओष्ठ एनयोः

साधारणो भवति तं गृहपतिरेव प्रशिंष्यात् ।

एतयोर्व्रतप्रदयोरोष्ठः साधारणो भवति तं गृहपतिस्ताभ्यां विभज्य दद्यादित्यर्थः ।

जावनीं पत्नीभ्यो हरन्ति तां ब्राह्मणाय दद्युः ।

ता पत्न्यः कर्मचिद्ब्राह्मणाय दद्युः ।

स्कन्ध्याश्च मणिकास्तिस्रश्च कीकसा ग्रावस्तुतः ।

स्कन्धना मणिकाः कीकसाश्च । एते द्वे ।

तिस्रश्चैव कीकसा अर्धं च वैकर्तस्योन्नेतुः ।
अर्धं चैव वैकर्तस्य क्लोमा च शमितुस्तद्वा-
ह्मणाय दद्यात् । यद्यब्राह्मणः स्यात् ।

द्वयोः सूकयोन्नीणि । तद्व्राह्मणः स्याच्छ्रमिता यद्यद्व्राह्मणः स्यात्तदा स्वं भागं
ब्राह्मणाय दद्यात् ।

शिरः सुब्रह्मण्यायै । यः श्वः सुत्यां प्राह तस्या-
जिनम् । इळा सर्वपाम् । होतुर्वा । ता वा
एताः पद्त्रिंशत्तमेकपदा यज्ञं वहन्ति ।

यान्येतानि पद्त्रिंशदङ्गानि तान्येकपदा उच्यन्ते । ताश्च यज्ञं वहन्ति, मक्षधितृणां
बलवर्धनद्वारेण ।

पद्त्रिंशदक्षरा वै बृहती ।

संख्यासामान्यात्सा बृहतीत्युच्यते ।

बार्हताः स्वर्गा लोकास्तत्प्राणेषु च स्वर्गे-
षु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ।

स्वर्गाश्च प्राणाश्च बार्हता इति कचिद्विस्तृतिरिति । तस्मात्प्राणेषु च स्वर्गेषु च प्रति-
तिष्ठन्तो यन्ति, येऽङ्गानि बृहतीसंमितानि जानन्ति ।

स एष स्वर्ग्यः पशुर्ष एनमेवं विमजन्त्यथ येऽतोऽन्यथा
तद्यथा सेलगा वा पापकृतो वा पशुं विमथ्नीरंस्तादृक्तत् ।

॥ एष पशुस्तन्त्याय सुखाय भवति । येऽनेन विधानेन विभजन्ति । अन्यथा वेत्तव्य-
वायथैव भवतीति । विभागस्तुतिपरा सैषा निन्दा ।

नां वा एतां पशोर्विमक्तिं श्रौत ऋषिर्देवमागो विदांचकार तामु
ह्वाप्रोच्यैवास्माल्लोकादुच्चक्राम तामु ह्मिरिजाय बाभ्रव्याया-
मनुष्यः प्रोवाच ततो हैनाभेतद्वर्वाङ्मनुष्या अधीयते ॥ ९ ॥

विद्यास्तुतिद्वारेणाग्नि विभागस्यैव प्रशस्तता कथिता । इति पशुविभागः समाप्तः ॥९॥

सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिः कथं
ह्याग्नीसूक्तानि भवेयुः । कथं प्रयाजा इति ।

सन्नाण्युक्तानि तेषां च बहुयजमानत्वमुक्तम् । बहुषु च समानार्पेया भिन्नार्पेयाश्च संप-

वन्ति । तत्र भिन्नार्थेष्वर्था सत्रासनं नास्तीति गाणगारिराचार्यो मन्यते । कुतः । कथं
ह्यार्थासूक्तानि भवेयुः कथं प्रयाना इति । भिन्नार्थेष्वेव सत्येवमादीनि न कथंचिद्वेयुरि-
त्यर्थः । अतः सर्वे सत्रिणः समानगोत्राः स्युरित्युक्तम् । आर्येयः प्रवर इति पर्यायो ।
ऋषिरिति वंशनामधेयभूता वत्सत्रिंशद्विंशेगादयः शब्दा उच्यन्ते । गोत्रशब्दोऽपत्यं पौत्र-
प्रभृति गोत्रमित्येवं पारिभाषिकोऽप्यस्ति । अन्यथा च पारिभाषिक एवास्ति । यथोक्तं
भगवता बौधायनेन—‘विश्वामित्रो जमदग्निर्मरद्वाजोऽथ गौतमः । अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप
इत्येते सप्त ऋषयोऽगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्युच्यते’ इति । अयमर्थः—
एतेषामपत्यमिति ये स्मरन्ते तद्गोत्रमित्युच्यन्ते । यथा जमदग्नेर्गोत्रं वत्सादयस्तथा गौत-
मस्यायास्यादयो मरद्वाजस्य दक्षगार्ग्यादयस्तस्याऽप्यादीनां स्वस्वगर्गा इति । तथाऽऽ-
र्येयगोत्रशब्दोऽभिन्नविषयत्वं शिष्टैश्वहारे दृष्टम् । तथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—‘अरोगिर्णां
भ्रातृमतीमसमानार्थगोत्रनाम्’ इति । तथा ‘गोत्रविण्ढन्नपि संवद्धा रिवं मनेरन्’ इत्येवं
व्यवहारा बहवः सन्ति । अस्मिन्नु सूत्रे गोत्रशब्दः आप्तादेरनुष्ठेयत्वादनर्थकमित्येकत्वा-
देकोपाधिवचनेनाभिप्रेतः । ‘यावन्तोऽनन्तर्हिताः समानगोत्रास्तावतां सकृत्’ इत्यत्र
सूत्रे समानप्रवरमात्रोपाधिवचनो गोत्रशब्दः प्रयुक्तः । यस्त्वगस्त्याष्टमानामन्येष्वपि गोत्र-
शब्दो लोके प्रयुज्यमानो दृश्यते मित्रयुवगोत्रोऽहं मुद्रङ्गगोत्रोऽहमित्येवमादिषु । चोप-
चारिकः प्रयोगः । अगस्त्याष्टमानामपरेष्वेवपास्वगर्गकुण्डिनादिषु गौतममारद्वाजवसिष्ठा-
दिषु गोत्रस्त्वस्ति, तत्सामान्यदृष्ट्या मित्रयुवमुद्रङ्गादिषु परामर्शेन लौकिकाः प्रयुज्यन्ते ।
अस्यायमर्थ इति स्मरन्ति । अतो भगवता बौधायनेन स्मृत्यन्तर उक्त एव गोत्रशब्द-
स्यार्थ इति निश्चिनुमः । व्याकरणस्मृतिश्चाप्यस्या न बाधिका सामान्यविशेषरूपत्वात्तयोः ।

अपि नानागोत्राः स्युरिति शौनकस्तन्त्राणां व्यापित्वात् ।

गाणगारिणा समानविधानानामेव सत्रसंख्य उक्ते शौनक आचार्य आह समानगो-
त्राणामेवेति न नियमः । नानागोत्रा अपि सत्रमाप्तीरक्षिति । कुतः । तन्त्राणां व्यापि-
त्वात् । तन्त्रशब्देनात्र सर्वपुरुषसाधारणोऽङ्गसमुदाय उच्यते । तस्य च व्यापित्वमस्त्येव ।

कथं पुनरसाधारणवदार्था इति तत्राऽऽह—

गृहपतिगोत्रान्वया विशेषाः ।

अयमर्थः—ये विशेषा असाधारणास्ते गृहपतिगोत्रान्वया गृहपतिविधानानुगुणाः कर्त-
व्याः । एतदुक्तं भवति—असमानविधानानामपि सत्रासनं भवति प्रायेणाङ्गसमुदायस्या-
विरोधित्वात् । ये केचन विरोधिनस्ते गृहपतेरविरोधित्वेन कर्त्तव्या इति ।

१ घ. ‘नि कथं भवे’ । २ क. घ. ङ. झ. ‘दायहि’ । ३ क. घ. ङ. झ. ‘यो भार’ ।
४ क. स. ग. ‘सप्तोऽगस्त्यादे’ । ५ ग. ‘त्येन्नाया’ । ६ ग. घ. ‘गभर’ । ७ क. च. ‘मान्यं
दृष्टा नि’ । ८ घ. ‘न इति प’ । ९ घ. ङ. च. झ. ‘दार्थ इ’ । १० घ. ङ. झ. ‘तेष्वेन’ ।

ननु गृहपत्याविरोधेन सत्रे कृते येषां विरोधस्तेषां फलसंबन्धो न स्यादित्यत आह—

तस्य राद्धिमनु राद्धिः सर्वेषाम् ।

तस्य गृहपतेः फलसिद्धिमनु सर्वेषां सत्रिणां फलसिद्धिर्भवत्येव । कुतः । 'तन्मुस्ताः सत्राण्यासते' इति वचनात् । अत एव सूत्रकारस्यायमेव पक्ष इति गम्यते ।

प्रवरास्त्वावर्तरज्ञावापधर्मित्वात् ।

ओप्यन्त इत्यावापा आहवनीयाः । ते च प्रवरेण धर्मेण धर्मिणस्तस्य प्रवरस्याऽऽह-
वनीयसंस्कारत्वादाहवनीयधर्म इत्युच्यते । अत आहवनीयबहुत्वात्प्रतिप्रधानमावर्तन्त
इत्युच्यते, आवापधर्मित्वादित्ययमर्थः । आवापानामाहवनीयानां प्रवरं प्रति धर्मित्वादि-
त्यर्थः । एवं प्रवरानुक्रमणस्य प्रसङ्गमापाद्यानन्तरं प्रवरानुक्रमणमिति 'जामदेना वत्साः'
इत्येवमादिना ग्रन्थेन । अतस्तत्तदनुक्रमणस्येदं प्रयोजनं श्रुतावेतावन्मात्रमस्ति । कस्यां-
चिदेवं श्रूयते—'आर्षेयं प्रवृणीते ययन्नपि मन्त्रकृतो वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चा-
तिवृणीते' इति । आर्षेयकरणस्य मन्त्रकृतत्वं विशेषणत्वेन चोच्यते । अतो य आह्वाता-
नामृषीणां मन्त्रकृत्त्वेनाऽऽज्ञायन्ते तेषामेकादीनां यथेष्टसंख्याकानां वरणे प्राप्ते 'न चतुरो
वृणीते न पञ्चातिवृणीते' इति चतुर्णामतिपञ्चानां च प्रतिषेध इति वाक्यत्रयमस्यां
श्रुताविति वर्णयन्ति । अन्यस्यामन्यथा श्रूयते—'आर्षेयं प्रवृणीते एकं वृणीते द्वौ
वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते' इति । अयमर्थः—त्रीन्वृणीत इत्येव
एवात्र विधिः । इतरेषां कश्चिद्वयमुत्यानुवाद इति वर्णयन्ति । इमामेव श्रुतिमुपन्यस्य न्याय-
विद्विरयमेवार्थो वर्णितः । अत्रार्षेयस्य हानं स्यादनधिकारादिति पूर्वोक्तश्रुत्यनुसारेण
अपार्षेयानामप्यधिकारा नास्तीति कल्पकाराणां सूत्रकाराणां च प्रवृत्तिरिति सैवानुसृताऽ-
स्माभिः । तत्र य आत्मीया ऋपयस्तेषां ये मन्त्रकृतस्ते प्रेक्षसंख्या वरितव्या इत्येताव-
न्मात्रं श्रुतितोऽवगतं तत्रैत आत्मीया ऋपयस्तेषामेते मन्त्रकृत इति ज्ञाने श्रुतिस्मृतिरेवात्र
शरणम् । तत्रैतावदेव लौकिकानां स्मरणं दृश्यते वयं वत्सा वयं विदा वयमायास्या
वयं रथीतरा वयं कणा वयं गविष्ठिरा वयमाहिषिणा वयं कुण्डिना वयं गर्गा इति,
नास्माकमेतेष्वेते मन्त्रकृत एतेऽमन्त्रकृत इति स्मरन्ति । अपि च अपार्षेयाऽपार्षेयाः पञ्चा-

१ ग. म. ड. झ. 'च्यन्ते, आ' । २ क. ग. ड. झ. 'द्वान्या व' । ३ च. 'न । तत्त' ।
४ च. 'र्षे. यान्वृणीते अज्ञातानृषीन्मन्त्र' । घ. 'र्षेयं वृ' । ५ क. ग. घ. ड. झ. अत आ' ।
६ घ आत्मीयानां । १० च. 'कादाहीनाना । ७ ग. घ. च. 'यं वृ' । ८ ड. च. अत्राऽऽर्षे' ।
९ घ. च. 'रेणात्र्या' । १० घ. च. 'रोऽस्ती' । ११ घ. च. 'नेन शु' ।

पेशा इति च स्मरन्ति । अपि चास्माकमङ्गिरोमुख्यः प्रवरोऽष्टादंष्ट्रमुह्यो वेति वचनं स्मरन्ति । अथ चैतेषां ज्ञानस्य स्मरणादन्यत्प्रमाणं नास्ति । आप्येयवर्णाविध्यपेक्षितं चैतज्ज्ञानम् । एवं चेत्कल्पसूत्राणां वंशनामवेयभूतमित्रयुवादिविषया श्रुतिर्लोक उपजीव्या । उद्देशेनास्यैत एवावन्तोऽस्यैको द्वावस्य पञ्चास्यै त्रयो वा षण्च वाऽस्यैको वा त्रयो वा षण्च वेति, अस्यायं मुखैतोऽयं वेत्येवमादिपैरार्थविषयत्वादिकलशानां श्रुतिमागच्छन्तोऽयमपञ्चशरिहारार्थं स्वे स्वे कलो सूत्रे निषण्णन्ति । प्रवरादिस्वीयसंज्ञाया आपत्प्रवरानुक्रमस्य प्रयोजनमित्यवगन्तव्यम् ।

इदानीं प्रवर अनुक्रमिष्यन्ते—

जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्पेयो मार्गव-
च्यावनाप्रवानौर्धजामदग्न्येति । अथं हाजा-
मदग्न्यानां मार्गवच्यावनाप्रवानेत्पार्ष्टिपेणा-
नां मार्गवच्यावनाप्रवानाष्टिपेणानूपेति ।

द्विविधा वत्सा जामदग्न्या अजामदग्न्याश्च । तत्र ये जामदग्न्या वत्सा वयमिति स्मरन्ति तेषां षण्चार्पेयः प्रवरो भवति मार्गवच्यावनाप्रवानौर्धजामदग्न्येति । अथ हाजामदग्न्यानां मार्गवच्यावनाप्रवानेति । ये तु वयमजामदग्न्या वत्सा इति तेषां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति मार्गवच्यावनाप्रवानेति । एतेषामजामदग्न्यत्वादौर्धजामदग्न्यशब्दौ न भवतः । अत एव तौ शब्दौ जामदग्न्यत्वप्रयुक्तौ । द्विप्रकाराणां वत्सानां परस्परमविवाहः, च्यार्पेयसंनिभातात् । एतदुक्तं भगवता बौधायनेन 'च्यार्पेयाणामविवाहः' इति । आष्टिपेगेति । अयमपि षण्चार्पेयप्रवरः ।

विदानां मार्गवच्यावनाप्रवानौर्वचैदेति ।

अयमपि षण्चार्पेय एव । विदानामौर्वशब्दसमन्वयाज्जमदग्निगोप्रत्वमप्यस्ति । वत्सानां विदानामाष्टिपेणानां च वराचिद्विषयसंनिपातात्कचित्सगोप्रत्वाच्च परस्परमविवाहः । सर्वेषु च समानप्रवरत्वादाविवाहः । सर्वत्र चैवं समानेष्वेषु ।

१ घ. च. 'मुखो वे' । २ च. 'स्य त्रयोऽस्य त्र' । ३ च. 'स्ततः पञ्चैरे' । ४ क. 'दिनसार्धविषयमितिपार्ष्टिका श्रुतिमागच्छन्तीमप' । इति पाठान्तरम् । ५ च. 'पदार्थः' । ६ क. ग. घ. ङ. झ. 'दिग्गजानां' । ७ ङ. च. झ. 'त्रेय नि' । ८ क. ङ. झ. 'रासीय' । ९ घ. ङ. च. ज. झ. 'दमा व' । १० क. ग. ङ. ण. झ. 'य ह जा' । ११ च. 'दः, च्यार्पे' ।

यस्कवाधौलभौनमौकशार्कराक्षिसार्ष्टिसावर्णिशालङ्का-
यनजैमिनिदेवन्त्यायनानां मार्गवधैतद्व्यसावेतसेति ।

अयं गणस्थोपेयः । यस्कादीनां दशानां परस्परमविवाहः । प्रवरेषु क्वचिच्छास्त्रान्तरा-
स्पदविपर्यासो वर्णाविपर्यासो वा पदान्यत्वं वाऽस्ति न तेन प्रवरान्यत्वं भवतीत्यवग-
न्तव्यम् ।

इधैतानां मार्गवधैन्यपार्थेति ।

व्याप्येयोऽयम् ।

मित्रयुषां वाध्यश्चेति त्रिप्रवरं

वा मार्गवधैवोदासवाध्यश्चेति ।

मित्रयुषामेकार्पेयोऽयं व्याप्येयो वा प्रवरे भवति । अयं प्रवरविकल्पः सर्वेषां मित्रयुषां
भेदेन स्मरणमावात् । वत्सभ्यां तु स्मरणादेव वत्सभावस्तद्भेदात्तत्प्रवरस्य व्यवस्था युक्ता
न तु तद्विशेषणभेदेन प्रवरभेदग्रहणमिति । तदयुक्तम् । अगृह्यमाणस्य भेदस्य सत्त्वे प्रमाणा-
मावात् । प्रवरभेदः प्रमाणमिति चेन्नैतत्साधकं प्रयोगविकल्पेनापि संभवात् । अतो भेदाग्र-
हणाद्व्यवस्थायां प्रमाणं नास्तीति विकल्प एव प्रवरयोरित्यव्यवसितम् । एवमेकव्याप्येय-
श्चाप्येयविकल्प आद्यपदविकल्पे वाऽन्यस्मिन्नप्येवविधौ ऋषिभेदग्रहणे सति व्यवस्था
नास्तीति निश्चीयते ।

शुनकानां गृत्सभदेति त्रिप्रवरं वा

मार्गवशौनहोन्नगार्त्सभदेति ॥१०॥

एकार्पेयोऽयम् । एवं व्याप्येयो वा शुनकानां प्रवरः ॥ १० ॥

गौतमानामाङ्गिरसायास्यंगौतमेति । उचथयानामाङ्गिरसौ-
चथयंगौतमेति । रङ्गगणानामाङ्गिरसराङ्गगण्यगौतमेति ।
सोमराजकीनामाङ्गिरससोमराज्यगौतमेति । धामदेवाना-
माङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति । बृहदुक्थानामाङ्गिरसचाहं दु-
क्थगौतमेति । पृषदंश्वानामाङ्गिरसपार्पदंश्ववैरूपेति ।

अभी व्याप्येया इत्यर्थः ।

अष्टादंष्ट्रं हैके ब्रुवतेऽतीत्याङ्गिरसमष्टादंष्ट्रपार्पदंश्ववैरूपेति ।

आङ्गिरसाष्टादंष्ट्रयोर्विकल्पः । अतीत्यै तत्स्थान इत्यर्थः ।

अक्षानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यमारद्वाजवान्दनमातवंचसेति ।

अयं पञ्चाप्येयः प्रवरः ।

कक्षीवतामाङ्गिरसौचथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति ।

अयमपि पञ्चाप्येय एव ।

दीर्घतमसामाङ्गिरसौचथ्यदैर्घतमसेति ।

अयं व्याप्येयः । अयास्योचथ्यरह्मणसोमराजकिवामदेवबृहदुक्थकक्षीवदीर्घतमस इत्येते गौतमाः । उचथ्यशब्दसमन्वयादीर्घतमसां गौतमत्वमस्त्येव । गौतमानां सर्वेषामविवाहः । पृषदश्वा रथीतरा आङ्गिरसश्चेति च स्मरन्ति । एकयोनिर्ऋताः पुनर्भरद्वाजाः ।

भरद्वाजाग्निवेश्यानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यमारद्वाजेति ॥ ११ ॥

भरद्वाजानामग्निवेश्यानां चार्थं व्याप्येयः प्रवरो भवति ॥ ११ ॥

मुद्गलानामाङ्गिरसमार्म्याश्वमौदृत्येति । तार्क्ष्यं हैके
ब्रुवतेऽतीत्याङ्गिरसं तार्क्ष्यमार्म्याश्वमौदृत्येति ।

अयं व्याप्येयः, आङ्गिरसतार्क्ष्ययोर्विकल्पः ।

विष्णुपुद्गलानामाङ्गिरसपौरुकरस्पत्रासदस्पवे-
ति । गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यमारद्वाज-
गार्ग्यशैन्येति । आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति वा ।

गर्गाणां पञ्चाप्येयव्याप्येयो वा प्रवरो भवति । व्यवस्थया विकल्पो न वर्गभेदानङ्गमा-
दिमुक्तम् । एते च भरद्वाजाः । आग्निवेश्यानां गर्गाणां च भरद्वाजत्वात्सर्वेषां च परस्परम-
विवाहः । मुद्गलविष्णुपुद्गलैर्कैपदादिनः ।

हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानामाङ्गिरसाम्बरीपयौवनाश्वेति ।

हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवा इत्येतेषां पण्णामयं प्रवरो भवति ।

मन्धातारं हैके ब्रुवतेऽतीत्याङ्गिरसं मान्धात्राम्बरीपयौवनाश्वेति ।

अयं वा हरितादीनां पण्णां प्रवरो भवति ।

संकृतिपूतिमापतण्डिशमबुशैवगवा-
नामाङ्गिरसगौरिवीतसांकृत्येति ।

संकृत्यादीनां पञ्चानामयं प्रवरो भवति ।

शाक्त्यो वा मूलं शाक्त्यगौरिर्वीतसांकृत्येति ॥ १२ ॥

संस्कृत्यादीनामयं वा प्रवरो भवति । एते संस्कृत्यादयः प्रकरणादङ्गिरःशब्दसमन्वयाच्चाङ्गिरसा इति प्रतीयन्ते । शक्तिगुरिर्वीतसमन्वयाद्वसिष्ठा इत्यपि प्रतीयन्ते । तथा कचि-
त्प्रवराम्नायेऽङ्गिरसां प्रकरणे संस्कृत्यादीनादिश्याङ्गिरोमुखमेव प्रवरं पठ्यमानं पश्यामः ।
तथा कस्मिंश्चित्प्रवराम्नाये वसिष्ठानां प्रकरणे एतानेवोद्दिश्य शाक्त्यमुखं प्रवरं पठ्यमानं
पश्यामः । एवं द्वाभ्यामपि संबन्धदर्शनादुभयोरन्यतरसंबन्धिन एवेत्यवगन्तुं न शक्यते ।
यद्येषां वंशभेदस्थितिरस्ति तदेव आङ्गिरसा इमे वासिष्ठा इत्यवगम्यते । तत्राऽऽङ्गिरसा-
नामयं वासिष्ठानामयमिति निवेशे विकल्पाभावः । अतो वंशभेदाभावादविकल्प एव प्रव-
रयोः । ततः संस्कृत्यादीनां वसिष्ठत्वाभावे प्रमाणाभावाद्वासिष्ठैरेषामविवाहः ॥ १२ ॥

कण्वानामाङ्गिरसाजमीह्लकाण्वेति घोरमु हैके
ब्रुवतेऽवकृप्याजमीह्लमाङ्गिरसघौरकाण्वेति ।

अवकृप्येति । अधोद्येत्यर्थः ।

कपीनामाङ्गिरसामहीयवोरुक्षयसेत्यथ य
एते द्विप्रवाचना यथैतच्छौक्नशैशिरयः ।

अथेदानीमिदमुच्यते । य एते द्विप्रवचना ऋषिद्वयन्यपदेश्या यथैते शौक्नशैशिरौ
ग्रामुप्यायणाः शौक्नेयस्य क्षेत्रे शैशिरयबीजोत्पन्नानां वंशाः, अन्येषां वा मित्रार्थेयस्ते-
जजोत्पन्नानां वंशा इत्येवोदाहरणम् । शौक्नशिरस्रहणं प्रदर्शनार्थम् । सर्वे ते मित्रार्थेयाः ।

भरद्वाजाहशुक्नाः कताः शैशिरयः ।

यस्माद्भरद्वाजाः शुक्नास्तेषामयं प्रवरः । आङ्गिरसबार्हस्पत्यमारद्वाजेति । कताः शौशि-
रयस्तेषां वैश्वामित्रकात्यात्कीलेति ।

एवं स्थिते कथमेतेषामार्षेयप्रवरणमितिप्रसङ्गमुक्त्वाऽऽह—

तेषामुभयतः प्रवृणीतैकमितरतो द्वावितरतः ।

आर्षेयवरणपक्ष एवं भवति ।

द्वौ वेतरतश्चानितरतः ।

पञ्चाप्येयप्रवरणपक्षोऽयम् ।

१ क. ऊ. सं. 'वीतिषां' । २ च. 'रण एव सं' । ३ घ. ड. च. झ. 'दाद' । ४ च.
प्रवाच' । ग. प्रवर' । ५ च. 'शिरयो ग्रा' । ६ च. 'वे हिते' । ७ ऊ. झ. 'पण' । ८ घ. ऊ.
च. झ. 'तः । आर्षे' ।

न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति ।

अत उभयतो द्वौ द्वौ न गृहीतव्यौ । कुतः, चतुर्णां वरणनियेषात् ।

न पञ्चानामतिप्रवरणम् ।

अतिपञ्चानां प्रवरनियेषात् । तेन द्वयोरेकैर्पत्वेऽपि द्यार्षेयवरणमनुज्ञातमिति गम्यते ।

आङ्गिरसबार्हस्पत्यमारद्वाजकात्याकीलेति ॥ १३ ॥

प्रदर्शनमात्रमेतत् । द्यामुष्यायणलक्षणमुच्यते—

अपुत्रेण परसेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

आबधोरप्यसौ रिक्थी षिण्डदाता च धर्मतः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनादेवंप्रकारमेव द्यामुष्यायणत्वं नान्यथेति मन्तव्यम् । द्यामुष्यायणानां
सर्वदा पक्षद्वयेऽप्यविवाहः । द्यामुष्यायणत्वानां च बौर्ध्वं सप्तमास्तिनृचन्धुन्धो बीजितश्चे-
त्यस्य वचनस्याविषयः ॥ १३ ॥

अत्रीणामात्रेयाचनानसश्यावाश्वेति गवि-

ष्ठिराणामात्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति ।

अत्र द्विविधा अत्रय उक्ता अन्यत्रान्ये च सन्ति । तेषां सर्वेषामत्रीणां परस्परमवि-
वाहः । एवमुत्तरेष्वपि क्वचिद्दृष्टव्यम् ।

चिकित्तागालवकालवधमनुतन्तुकुशि-

कानां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति ।

चिकित्तानां गालवानां कालानां वधानां भनूनां तन्तूनां कुशिकानामित्येतेषां सप्तानामयं
प्रवरो भवति ।

श्रौमतकामकामकायनानां वैश्वामित्रदेवभवसदेवतरसेति ।

श्रौमतानां कामकायनानामयं प्रवरः ।

धनंजयानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानंज-

येति । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाज्येति

रौहिणानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरोहिणे-

त्यष्टकानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति ।

धनंजयानरौहिणाष्टका वैश्वामित्रास्त्रिप्रवराः ।

१ प. ड. च. झ. 'तु। तद्वयो' । २ च. 'कार्षेयत्वे' । ३ क. ग. घ. ड. झ. 'त्रे
क्षेत्रिणि' । ४ क. ग. घ. छ. झ. 'तः सर्वण्योरुभयो' । ५ च. सर्वेषां प' । ६ क. ड. झ. 'पि
कश्चिद्' । ७ ग. घ. ड. च. मनुत' । ८ घ. ड. च. 'पां दण्णाय' । ९ ग. छ. ज. ज्येतेति ।

पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति ।

पूरणानां वारिधापयन्तानामयं प्रवरः ।

कतानां वैश्वामित्रकात्यात्कीलेत्यघमर्षणानां
वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति घेणूनां वैश्वामित्रगाथिनघेणवेति शालङ्कायनशालाक्षलोहिताक्षलोहितजह्नूनां वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति ।

शालङ्कायनानां शालासाणां लोहितासाणां लोहितजह्नूनामयं प्रवरः । चिकितादिलोहितजह्नून्तानां सर्वेषां विश्वामित्राणामविवाहः ।

काश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति निधुवाणां काश्यपावत्सारनैधुवेति रेभाणां काश्यपावत्साररैभ्येति शाण्डिलानां शाण्डिलासितदैवलेति । काश्यपासितदैवलेति वा ॥ १४ ॥

एते काश्यपाः । एतेषां परस्परमविवाहः । शाण्डिलानां काश्याशाण्डिलयोर्विकल्पः ॥ १४ ॥

वासिष्ठेति वसिष्ठानां येऽन्य उपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्यः ।

उपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्योऽन्ये वसिष्ठस्तेषामयं प्रवरः । उपमन्युपराशरकुण्डिनातिरिक्ता वासिष्ठा एकार्षेयाः परस्परमविवाहाः ।

उपमन्यूनां वासिष्ठामरद्वस्विन्द्रप्रमदेति पराशराणां वासिष्ठशाक्यपाराशर्येति कुण्डिनानां वासिष्ठभैत्रावरुणकौण्डिनेति ।

एतेषां सर्वेषामविवाहः ।

अगस्तीनामागस्त्यदार्ढ्युतेध्मवाहेति सोमवाहो वोत्तम आगस्त्यदार्ढ्युतसोमवाहेति ।

उत्तमरदविकल्पाः ।

पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् ।

उत्तरविवक्षार्थमेतत्, पौरोहित्यान्त्रागविशामिति सिद्धत्वात् ।

अथ यदि सार्धं प्रवृणीरन्मानवैलपीरुखसेति ।

‘राजर्षीन्वा राज्ञाम्’ इत्युक्तं तस्य स्वरूपमेतेनोच्यते । यदि राज्ञां राजर्षीन्वृणीते तदेत्यर्थः । मृष्टौ यत्र सार्धं समुत्पत्तिरित्यर्थः । तथा हि सर्वेषां राजन्यानामिलाप्रसूतत्वाद्दयो वंशैकरा इति स्मर्यन्ते तेषां वरणाभित्यर्थः ।

इति सत्राणि ।

इत्थं सत्राण्युक्तानीत्यर्थः । उक्तानुकीर्तनमुत्तरावित्यर्थम् ।

तान्यदक्षिणानि ।

‘तानि सत्राण्यदक्षिणानि भवन्ति । सत्राणीत्येतेनैव संनिहितत्वासत्राणामेवादक्षिणत्वे सिद्धे तानीति योगनिमागार्थमुच्यते । तेनत्यमर्थः—संनिहितान्यसंनिहितानि च यावि । सत्राणि भवन्ति तेषु सर्वेषु सत्रेषु यममानत्विज्ज्ञाविशेषात्पारिक्रमभाव इति । अनेन सर्वेषां सत्राणां दक्षिणामात्रोऽत्राभ्यर्चते । येषु ‘कृष्णानिनामि धूमन्ते’ इति । तेन दक्षिणायनयममात्राववादः ।

तेषामन्ते ज्योतिष्टोमः ।

तेषां सत्राणामन्ते ज्योतिष्टोमः ।

पृष्ठयशमनीयः सहस्रदक्षिणः ।

पृष्ठयशमनीयसंज्ञकः सहस्रदक्षिणः कर्तव्यः । अन्वर्थसंज्ञेयम् । सत्रेषु प्रयुज्यमानानां पृष्ठयानां दक्षिणामात्रादीन्पमानानां यजमानानां निर्वर्णं शमनं क्रियत इति । पृष्ठयशमनीयः, पृष्ठयानां शमनप्रयोजनोऽयं क्रतुरित्यर्थः । सत्रादुदवसायैषामन्यतमेन क्रतुना सर्वे सत्रिणः पृथक्पृथग्यजेरन् । स्वकीयैरेवैर्विगमिः । सहस्रदक्षिणः । सत्रोदवसाननिमित्ताधिकारोऽयम् । एकाहो ज्योतिष्टोमो द्वादशशतदक्षिण इत्यस्य दक्षिणामात्रविधानम् । स एकोऽधिको यज्ञः स्वरूपतो ज्योतिष्टोम एव पृष्ठयशमनीयः कर्तव्य इति सिद्धम् ।

अन्यो वा प्रज्ञातदक्षिणः ।

अन्यो वा ज्योतिष्टोमात्पृष्ठयशमनीयः कर्तव्यः । प्रज्ञातदक्षिण आह्नातदक्षिण इत्यर्थः ।

दक्षिणावता पृष्ठयानि शमयेरन्निति विज्ञायते ।

‘सत्रादुदवसाय दक्षिणावतो पृष्ठयशमनीयेन यजेरन्सत्रिणः’ इत्येवमेव श्रुतिः । सर्वेषां सत्रिणां ज्योतिष्टोमो वाऽन्यो वत्ययमुपयोर्द्वैष्टव्यः । तत्रास्यां श्रुतावेतावानेवार्थः—

१ घ. ऊ. च. झ. ‘यज्ञात’ । २ घ. ऊ. घ. झ. शङ्करा । ३ घ. यज । ४ च. तदु । ५ च. ‘दीपना’ । ६ घ. ऊ. च. ‘स्त्रिग्विर्वा’ इत्यं क्रतुः । ७ घ. त को य । ८ क. ग. ऊ. स. पृष्ठानि । ९ क. ग. ‘ता दक्षिणाशुक्लेन । १० ।

सहस्रदक्षिणः पृष्ठयशमनीयः कर्त्तव्य इति । नात्र क्रतुविशेषनिर्देशोऽस्ति । एवं स्थिते भगवानाचार्यो वैकृतेषु सर्वेषु विधिषु प्रकृतेर्बुद्धिस्थत्वात्तस्यामेव प्रकृष्टदक्षिणत्वं नाम गृणो विधातुं युक्त इत्यर्थः । तथा हि—‘तपामन्ते ज्योतिष्टोमः पृष्ठयशमनीयः सहस्रदक्षिणः’ इति । ‘दश शतानि तत्सहस्रं तत्सर्वम्’ इत्यादिषु श्रुतिवाक्येषु सहस्रसंख्यायाः प्रकृष्ट-त्वदर्शनात्सहस्रदक्षिणत्वमेवोक्तवानाचार्यः । अन्ये पुनराचार्या दक्षिणावतत्वेन प्रकृष्ट-दक्षिणा प्रकृतेरेवात्र प्रतीयत इति सहस्रत्वमाहुः । अन्यो वा प्रज्ञातदक्षिण इति । एव-मात्मीयं परकीयं च पक्षमुक्त्वा तयोर्मूलमिति प्रदर्शयितुं तां च श्रुतिं पठितवानाचार्यः ‘दक्षिणावता पृष्ठयानि शमयेरन्ति विज्ञायते’ इति ।

एवमनयोः पक्षयोरित्येव श्रुतिर्मूलमित्युक्त्वा स्वपक्षत्वमेव द्रढयितुमाह—

स एव हेतुः प्रकृतिभावे प्रकृतिभावे ।

प्रकृष्टत्वं महत्त्वं पृष्ठयशमनीये हेतुरुक्तो दक्षिणावता पृष्ठयानि शमयेरन्ति स प्रकृ-तेर्ज्योतिष्टोमस्य पृष्ठयशमनीयमावर्त्ते हेतुः प्रकृष्टदक्षिणत्वेपाधिर्बुद्धिः क्रतुविशेषोऽन्वेषणीय-स्तत्रानवस्थादेः प्रसङ्ग इति स एव हेतुः प्रकृतिभाव इत्युक्तवानाचार्यः ।

नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यो नम

आचार्येभ्यो नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥१५॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्र उत्तरपटके पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

नमो ब्रह्मणे इति । नमस्कृतवानाचार्यः । ब्रह्म नाम तदाविर्भावोपायश्च तत्रैवोक्तः श्रवणमनननिदिध्यासनवैराग्यलक्षणलक्ष्य इति श्रौतस्मार्तक्रिया प्रसिद्धा । आत्मश्रवणादी-न्येवरूपाणि—तत्राहंरूपो यः सर्वेषां शंसनमभिवेदमावोऽहंरूपोभेदः स तद्बोधः सर्वदा स्वस्य एवावतिष्ठते । यदा वा पुनर्बोधस्तानि धिस्तदाऽयं प्रोतकाष्ठयोरिव विवेकादवगन्तुं शक्य एव । ॥ एष आत्मशब्देनोच्यते । अयमेवापहतपाप्मा धिरनो विशोको विमृशु-

१ च. ‘तेषु बु’ । २ च. ‘मेक गं’ । ३ च. ‘मूळं दं’ । ४ घ. ङ. झ. ‘ष्टदक्षिणत्वं’ । ५ च. ‘त्वं च पृ’ । ६ क. ग. पृष्ठानि । ७ घ. छ. झ. ‘कृतिज्योति’ । च. ‘इतिज्यो’ । ८ च. ‘ष्टोमः पृ’ । ९ घ. ङ. झ. ‘वश्वधोपः’ । पृ’ । च. ‘वश्वधोपः’ । पृ’ । १० ग. घ. ङ. च. झ. ‘धिना कृ’ । ११ ङ. ‘चः श्रौतस्मार्तक्रियाय’ । १२ च. सिद्धः । आ’ । १३ ङ. ‘वैषाम’ । १४ च. ‘इ भेदरूपो भेदः’ । १५ च. सप्तु बो’ । ङ. सत्यबो’ । १६ ङ. ‘ध्यबोध कर्तुं’ । १७ ग. घ. झ. ‘यं प्रातः’ । च. ‘यं दशका’ । १८ क. ग. घ. च. झ. ‘वेकोऽव’ ।

विनिवृत्तोऽपिपातः सत्यकामः सत्यसंकल्पो नित्यानन्दो नित्यतृप्त उच्यते । अन्यस्यानु-
पलम्भादन्वयस्य चापहतपाप्मादिभिर्गुणैः किञ्चित्तादर्थ्यं रूपयित्वेमेव संसारिणमात्मान-
मधिमुखीकृत्य तत्त्वव्यपदेशाच्च । अतोऽयमेवाऽऽत्मा परं ब्रह्मेत्युच्यते । अनेन रूपेणा-
स्थाऽऽत्मनः सर्वत्र रागद्वेषादयो वैराग्यमेवोच्यते । एवमात्मश्रवणमतननिदिध्यासनवैरा-
ग्ययुक्तस्यैव श्रौतस्मार्तकर्मणि नित्यनैमित्तिकारव्यान्यनुतिष्ठतो दर्शनाच्छोधनवःसंसारि-
ताहेतुपुण्यपापपूर्वाभ्यासमलाद्यपक्षे महता कालेनायमेवाऽऽत्मा सोऽहं ब्रह्मेत्यवगच्छति ।
अहमद्यमित्येवं ब्रह्मणे नमस्कृत्य स्वार्थं संसारिणो ब्रह्मोपायो नान्यः । अयमेवाऽऽत्मप-
दार्थं नान्य इत्येवामिप्रायेणास्माभिः पुरस्तादुक्तम् । अत एव भगवान्सूत्रकारः
श्रौतानि कर्माण्युक्त्वाऽन्ते ब्रह्मणे नमस्कारं कृतवान् । तेन भगवतोऽप्ययमेवामिप्राय,
इति लक्ष्यते । एवं ब्रह्मणे नमस्कृत्याऽऽचार्येभ्यो नमस्कारं कृतवान् । योऽयमस्य
शास्त्रार्थसंप्रदायाविच्छेद्यस्माभिरविगैतो न स्वमनीषेक्षयति भगवता दर्शितस्तेन स्मरणेन
नमः शौनकाय नमः शौनकायेति भगवानाचार्यः स्वाभिमतज्येष्ठं शौनकाचार्यं नमस्करोति ।
चतुर्विंशतिः शास्त्रसमाप्तिस्तूचनायां ॥ १५ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ घ. ड. झ. 'द्विपे' । च. 'द्वे पादिभ्यो पे' । २ च. 'एत आदर्शशोध' । ३ घ.
ड. झ. 'पूर्वस्याय' । च. 'पूर्वस्याम' । ४ घ. ड. च. झ. 'क्षम' । ५ च. 'गतेन' । ६ च.
'नीचिके क्ष' । ७ ग. 'पेयेति' ।

अथ परिशिष्टम् ।

भृगूणां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितो मिथः ।

इयैतादयस्त्रयस्नेपां विवाहो मिथ इष्यते ॥

पण्णां वै गौतमादीनां विवाहो नेष्यते मिथः ।

दीर्घतमा औचष्यः कक्षीत्रांश्चैकगोत्रंजाः ॥

भरद्वाजाम्निवेश्यक्षाः शुद्धाः शैशिरयः कताः ।

एते समानगोत्राः स्युर्गार्गनिके वदन्ति वै ॥

पृषदश्वा मुद्गला विष्णुवृद्धाः

कण्वोऽगस्त्यो हरितः संकृतिः कपिः ॥

यस्कैश्चैपां मिथ इष्टो विवाहः

सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिभिश्च ॥

यावत्समानगोत्राः स्युर्विश्वामित्रोऽनुवर्तते ।

तावद्वसिष्ठश्चात्रिश्च कश्यपश्च पृथक्पृथक् ॥

द्व्यार्येयाणां त्र्यार्येयसंनिपाते अविवाहः । त्र्यार्येयाणां पञ्चार्येयसंनिपाते अविवाहः

विश्वामित्रो जगदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥

सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानो यदपत्यं तद्गोत्रमिलाचक्षते । एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वद्विरसां गणादित्यसमानप्रवरैर्विवाहो विवाहः । इति परिशिष्टम् ।

समाप्तमिदं सवृत्तिकमाश्वलायनश्रौतसूत्रम् ।

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

८६ विधानमाला—श्रीनृसिंहमहद्विरचिता ।...	४	४
८७ अमिहोत्रचन्द्रिका—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिलता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यरुतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।...	१६	४
८९ काव्यप्रकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः ।	३	४
९० शाङ्खायनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाष्कलशास्त्रीयम् ।	०	९
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि ।	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता ।	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिलतः ।	६	१२
९४ संस्कारपद्धतिः—अभ्यंकरोपाह्वमांस्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५ काश्यपशिल्पम्—महेश्वरोपदिष्टम् ।	३	१
९६ करणकौस्तुभः—कृष्णदेवज्ञविरचितः ।	०	९
९७ मीमांसादर्शनम्—सतन्त्रवार्तिकशावरभा० भागपट्टकात्मकम् ।	२५	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः—म. म. अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्—	०	१३
९९ भास्करीयबीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् ।	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्द्रशेखरः—नागेशमहद्विरचितः । कुण्डार्कयुतः ।	१	१०
१०१ शांकरपादभूषणम्—पर्वतेइत्युपाह्वरघुनाथशास्त्रिलतं द्विभा०	८	५
✓ १०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्—भागद्वयात्मकम् ।	९	४
१०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम्—गिर्यपरेनामकतोडकाचार्यप्रणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिंशच्छ्लोकी—टिप्पणीविवृतिभ्यां समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थः ।	२	१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्—आश्वलायनाचार्यप्रणीतम् ।	२	१२
१०६ दशोपनिषदः—मूलभाष्यम् ।	२	०
१०७ लीलावती—श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा ।	३	०
१०८ व्याकरणमहाभाष्यम्—प्रदीपोद्घोतयुतं (अङ्गन०) म. भा. ।	२	१२
श्रीमत्पद्मपुराणम्—महापुराणान्तर्गतं चतुर्भागात्मकम् ।	२०	०
सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिवेदव्यासप्रणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् ।	१	४
आधानपद्धतिः—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिभिः कृता ।	१	१४
पञ्चालम्भमीमांसा—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिविरचिता ।	०	१०
शिवभारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् ।	१	०

ग्रन्थाङ्केन मूल्याङ्केन च सहितं सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थाङ्काः	मूल्यम्	ग्रन्थाङ्काः	मूल्यम्
	रु० आ०		रु० आ०
४१ अग्निपुराणम्	५ ४	२० जीव-गुक्ति-निवेकः	३ १२
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका	२ १४	२४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	८ ०
८४ अद्वैतामोदः	२ ०	६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्	१ ४
५७ आचारभूषणम्	४ ६	८५ ज्योतिर्निबन्धः	३ १५
५८ आचारेन्दुः	४ ०	३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्	१४ ८
आधानपद्धतिः	१ १४	४२ तैत्तिरीयसंहिता	४८ १०
१०५ आश्वलायनगृहसूत्रम्	१२ १२	३६ तैत्तिरीयारण्यकम्	९ १
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	४ ११	१२ तैत्तिरीयोपनिषत्	१ १२
६२ ईशकेनकठाद्युप० (रामा०)	२ ८	१३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवा०	२ २
७६ ईशकेनकठोपनिषदः	१ ०	७८ त्रिस्थलीसेतुः	३ १२
५ ईशावास्योपनिषत्	० १४	१०४ त्रिंशच्छ्लोकी	३ १५
२९ उपनिषदां समुच्चयः	६ १२	९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः	६ १२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्	१० १०	१०६ दशोपनिषदः	२ ०
३८ ऐतरेयारण्यकम्	३ ०	७४ द्वात्त्रिंशत्सूत्रवृत्तिः	१ ०
११ ऐतरेयोपनिषत्	१ ४	३३ धन्वन्तर्यनियचण्डू रा० स०	४ ४
९६ करणेकौस्तुभः	० ९	९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः	० ९
७ काठकोपनिषत्	१ ४	९८ धर्मतत्त्व० परिशिष्टम्	० १३
६६ काव्यप्रकाशः	६ ४	५६ नित्यापोदशिकार्णवः	३ ४
८९ काव्यप्रकाशः	३ ४	८८ निरुक्तम्	१६ ४
९५ काश्यपीशल्पम्	३ १	३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनोयोप०	१ १२
६ केनोपनिषत्	१ ०	९१ न्यायसूत्राणि	४ ८
५२ गणेशगीता	२ ०	५ पद्मपुराणम्	२० ०
१ गणेशार्धवर्षीर्षम्	० ६	पञ्चलम्भमीमांसा	० १०
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः	१ ८	७२ परिभाषेन्दुशेखरः	२ ६
६१ गीतमसूत्रम्	२ ८	४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि	३ ०
१४ छान्दोग्योपनिषत् (शां०)	५ ७	३ पुरुषसूक्तम्	० ४
६३ छान्दोग्योपनि० (रामा०)	३ १२	५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः	४ ०
७९ छान्दोग्योप० (मिताक्षरा०)	२ ०	८ मन्त्रोपनिषत्	१ ०